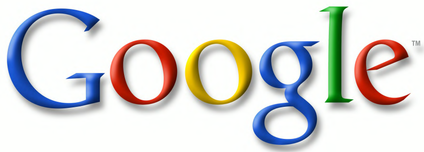
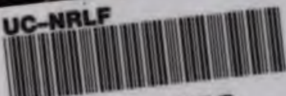
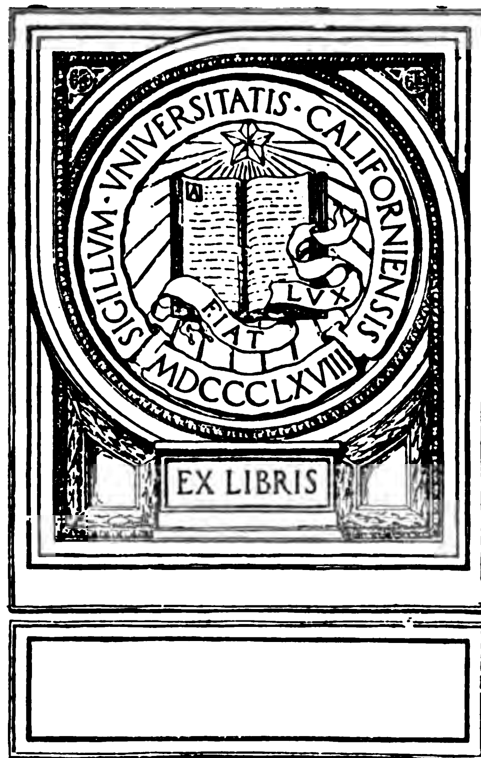

SIGILLVM · VNIVERSITATIS · CALIFORNIENSIS
FIAT LVX
MDCCCLXVIII
EX LIBRIS

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

VIJFDE VOLGREEKS. — VIERDE DEEL.

(DEEL XXXVIII DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1889.

Carpentier

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

INHOUD.

INHOUD.

ERRATA.

Blz. 163 regel 5 v. o. staat: Fort de Kock, lees: Fort van der Capellen.
» » » 2 en 3 staat: Fort van der Capellen, lees: Fort de Kock.
» 164 » 5 v. o. staat: de nacht, lees: de nacht van 9 op 10 Januari.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER DIALECTEN OP HET EILAND TIMOR.

DOOR

DR. J. G. F. RIEDEL.

Voor zoover ik dit door vergelijking heb kunnen vaststellen, worden er op het eiland Timor drie hoofddialecten, met name Timol, Belu en Helo in de landschappen Dawan, Tetuun en Marae gebezigd, welke echter door de oudsten, die mij inlichtingen verstrekten, alweder in tal van onderdialecten verdeeld zijn. Van deze laatste, vooreerst meer in het bijzonder van die van Tapenu, of Taibeno, Sonabai-ana, Oëmatan of Amakono en Djenilo, geef ik hier eene proeve, bestaande uit veertig volzinnen in het Taibenosch, een verdicht verhaal in het Sonabaisch, eene korte beschrijving van den aanleg eener djagongveld en van de verrichtingen bij tooverij wegens ziekte, in het Oëmatansch, zoomede eenige strophen van Djenilosche liederen, met name Samahare, die bij alle feesten en bij den padioogst gezongen worden. Lakumerin — treurliederen bij sterfgevallen en bewaking der lijken door vrouwen aangeheven, Tebevunu — oorlogsliederen waarin de vijand beleedigd wordt, Daisowan — schimpliederen door mannen en vrouwen bij feestelijke gelegenheden aangeheven en Loir — zangen door jonge lieden in den maneschijn gezongen. Het Djenilosch behoort tot het Belusch dialect, terwijl het Taibenosch, Sonabaisch en Oëmatansch onder Timol gerekend worden. Bij den oorspronkelijken tekst heb ik eene Nederlandsche vertaling en toelichtingen gevoegd.

In het Timolsch en Helosch dialect heeten de volkszangen Wakosala — vreugdeliederen bij feestvieringen en verheerlijking van aanzienlijken, van helden en overleden krijgers, ook gedurende den padioogst gebezigd; Olotloo, Samahare, Hunulau of Daisowan, en Tebediak — liederen bij het bestijgen van nieuwe woningen en bij gewone feesten door mannen en vrouwen die elkander op bedekte

wijze beschimpen, aangeheven; Wonehunu en Boneleke — krijgsliederen die in gewone tijden niet mogen worden gebezigd, door mannen bij het binnenbrengen in de negari van de door hen gesnelde koppen gezongen; Hanonolalan, Makarereu, of Lakumerin — treurzangen bij lijken aangeheven en Loir, of Hering — liederen die door jonge lieden bij verschillende gelegenheden op velerlei wijzen worden gezongen.

TAIBENOSCH DIALECT.

Homoko me neem, [1] van waar komt gij?
Au oko Lotes neem, ik kom van Rote.
Heu nao on mee, werwaarts wilt gij thans gaan?
Nao pa Kopan, ik wil naar Kupang gaan.
Soba sosa ane, wil mijn vriend rijst koopen?
Pikol mese lopeo vauk, hoeveel gulden kost een pikol?
Pikol mese lopeo kaa, een pikol kost vier gulden.
Upan matane, dit is te duur.
Vee oël kaleo, geef mij een weinig drinkwater.
Mui sabota au soos kaleo, hebt gij tabak, ik wil een weinig koopen.
Kuan i kanaan saa, hoe heet deze negari?
Nakaav kanaan seko, hoe heet het (besturend) hoofd?
Nenoia au nao, ik wil thans terugkeeren.
Kesam tokoloo, blijf niet lang zitten.
Manas seen tamen, de zon gaat onder.
Mabiia naula naek, het zal heden nacht zwaar regenen.
Au toti kisna ani naek, ik hoop dat er geen zware wind komt.
Au ume loli naek kaa, mijn huis lekt op veel plaatsen.
Au lele kavei seen, mijn veld is nog niet beplant geworden.
Soba lomi hemuan saan, wat wil (mijn) vriend eten?
Au bikase, (dit is) mijn paard.
Bidjael nasosa bime, waar hebt gij dien buffel gekocht?
Nenoian ika naek, wij hebben heden veel visch.
Lekae masa biin, wanneer is het hier markt?
Au soba atoni namatee, mijn vriend is vermoord geworden.
Leka es namatee, wanneer is hij vermoord geworden?
Autau san saa, wat heeft hij misdreven?

[1] Voor de lange a, e, i, o en u gebruik ik aa, ee, ii, oo en uu. De u wordt als oe in het Nederlandsch uitgesproken.

Natus bale baen bale, *natus naa baen naa*, goederen behoort men met goederen, bloed met bloed te betalen.

Auvee naou, waar wil hij gaan?

Naka namena naek, mijn hoofd doet veel pijn, ik heb hoofdpijn.

Au vee noka noka biulän tenai, gisteren ben ik den geheelen dag tot aan den avond in den regen gebleven.

Pene pikul mese upan lopeo mese, een pikol djagong kost een gulden.

Manu haa upan lopeo mese, vier kippen kosten een gulden.

Noa voa mese loit nua, een kalapanoot kost twee centen.

Atoni Lote kan naan see, hoe heet die Rotenees?

Ainaav nok amaav kan naav seko, hoe heeten zijne ouders?

Au um nahe, ik heb honger.

Uheem miin oël noa, wilt gij kalapawater drinken?

Au naben teik nameen, ik gevoel pijn in de buik.

Muhaan oël maputu, kook een weinig warm water.

Aanteekeningen. *Ho*, gij. *Mo*, van. *Neem*, *nema*, komen. *Au*, ik. *Mao*, gaan. *Sos*, *soos*, koopen. *Ane*, rijst, padi. *Vauk*, hoeveel. *Upan*, prijs. *Matane*, duur. *Vee*, geven. *Oël*, *oë*, water. *Kaleo*, een weinig. *Sabot*, tabak. *Kuan*, negari. *Kanaan*, *naan*, *naav*, naam. *Saa*, wat. *Nenoia*, heden, thans. *Naka*, hoofd ook chef. *Toko*, zitten. *Loo*, lang. *Manas*, zon. *Naula*, regen. *Anin*, wind. *Ume*, huis. *Loli*, lekken. *Lele*, veld. *Seen*, *sene*, planten, beplanten. *Kave*, nog niet. *Hemua*, *mua*, eten. *Saan*, *saa*, wat. *Bikase*, paard. *Bidjael*, buffel. *Nasosa*, vid. *sos*. *Ika*, visch. *Masa*, pasar. *Atoni*, mensch, iemand. *Namatee*, gedood, *mate*, *mupau*, dooden. *San*, *sana*, schuld, misdrijf. *Natus*, *utus*, schuld. *Bale*, goederen. *Baen*, betalen. *Na*, *naa*, bloed. *Namena*, *namen*, ziek zijn, pijn voelen. *Pene*, djagong. *Mese*, *mees*, een. *Haa*, vier. *Noa*, kalapanoot. *Manu*, kip. *Nua*, twee. *Ainaav*, *ina*, moeder. *Amaav*, *ama*, vader. *Nahe*, *namna*, *na*, honger. *Miin*, *iin*, drinken. *Teik*, buik. *Muhaan*, *uhan*, kooken. *Maputu*, *putu*, warm, heet.

SONABAI-ANASCH DIALECT.

Bi mĕnasi aton monlees in umle nanan etne ivo nanvau. Esnaa atoni naev nanmoë nanmeku iiv gĕwes, neki klit hau lakoëv oke antao sismeto seka bi nanan moë vuli nok ivo-ivonan. Nok mawe nanne nemmee ivo ikonua ikov ees namnasi nok iko munvees. Nuasin naon nateev mekunan ok aat naskok sisivon. Ivo amnasi tan kan pilsaiv meku nan, oke in namna in naen naksut non. Maa le iiv munivee

kan oma kanaka lolou, natuin in palun ne kun, laba akanama tam neu meku nanan. Nan in neku nalale namseen in hen poin van, ma oneen kan teniveen, oko miu mansenpee le naev nan na mat iiv muniv nan.

Vertaling. In de woning van een oud man waren vele ratten. Uitdienhoofde maakte hij een rattenval, deed daarin hars van den lakoëv (Artocarpus incisa) en een stuk gedroogd vleesch dat gebraden werd als lokaas voor de vele ratten. In denzelfden nacht kwamen er twee ratten, een oude en een jongen. Beide liepen om de val en roken den geur van het gebraden vleesch. De oude rat vertrouwde de val niet en, ofschoon hongerig, verwijderde hij zich met spoed. Maar de jonge rat overwoog niet lang, volgde slechts zijn lust en kroop in de val. Toen hij verzadigd was, wilde hij weder terugkeeren, doch konde niet en den volgenden dag werd de jonge rat door den ouden man gedood.

Aanteekeningen. *Mĕnasi*, *nasi*, *naas*, oud. *Aton*, mensch, iemand. *Monlees*, *mees*, *ees*, *es*, een. *Umle*, woning, huis. *Etne*, *eet*, zijn, aanwezig zijn. *Ivo*, ratten, muizen. *Nanvau*, veel. *Esnaa*, alzoo. *Moë*, *mo*, maken, doen. *Nan meku*, val, vanger, *keke*, *keek*, vangen. *Iiv* vid *ivo*. *Gĕwes*, een. *Klit*, gom, hars, kleefsel. *Hao*, boom. *Antao*, leggen, plaatsen. *Sismeto*, gedroogd vleesch, *sisi*, vleesch, *meto*, droog. *Seka*, gebraden. *Vuli*, lokaas. *Mawe*, nacht. *Nanne*, dezelfde. *Nemmee* vid *nema*, komen. *Iko*, staart. *Ikov ees*, een staart. *Munvees*, jong, pas begonnen. *Nuasin*, beide. *Nateev*, rondom. *Aat*, ruiken. *Naskok*, *navoo*, geur. *Sis ivon*, vleesch voor de ratten bestemd. *Kan*, *kal*, *kaleo*, weinig, minder. *Pilsaiv*, vertrouwen, gelooven. *Naen*, *main*, wegloopen. *Naksut*, zich met spoed verwijderen. *Oma*, *munau*, overwegen. *Lolou*, lang. *Natuin*, *mutuin*, volgen, *muniv*, achter. *Kun*, verlangen, wensch. *Akanama*, kruipen. *Namseen*, zat gegeten. *Poin*, *poinone*, naar buiten (gaan). *Teniveen*, *veeten*, meer. *Oko*, *ok*, en. *Miu*, den volgenden dag. *Mansenpee*, morgen, ochtend. *Mat*, dooden.

Oëmatansch dialect.

He moë lale pena a oët al hau meshe sin naklati lekleok am ot miaka. Noka lel es mis naas wis kon hen meto. Met wen motoë al hau nan meki ai hen putu. Ka putuv oke natuk he sona. Oke naeta bahan leka wahan nateem lele. Nan pao ulan nem sen pena nok woko,

nok vuel, nok laku, nok loli, nok al wian-wian, nok ine kan. Nawa an moni meshen tov na sona. Leka pena nasuv lele aton angkiso pena nan kapu neev in nao mami mĕnane. Niu nit mĕnane in naton mĕnane, „au pena an leu". Oke mĕnane natoti, „pena nan in leu onme", in natae, „pena nan in leu ka nesav". Mĕnane naton le lele aton, „ho heemnao mami manu nua nai me es, manu es op metan. He manu an metan ho vua avu. Muton ho ka sanav sa ho mes heem nao mami malo he hainiki lele nan. He malo sa saa sa nahe malo moi niki naik malo maputu, heem hainiki lele nan, pisil meki oël he pena nan es." Na muni neno woës lele aton nao nono lele pena an, na leok wen leka. Pena an meto oke lele aton il oke antao pune woës niu aistes neki noi ume.

Vertaling. Wil men een djagongveld aanleggen, dan moet men de boomen omkappen en het hout goed in stukken hakken. Heeft men een stuk grond van voldoende uitgestrektheid ontgonnen, dan laat men het hout (boomstammen en takken) droog worden. Droog zijnde steekt men het een en ander met vuur totdat alles afbrandt. Als dit niet geschiedt, dan brengt men datgene dat niet afgebrand is op zijde bijeen. Alsdan begint men een heg te maken totdat het geheele veld omheind is. Vervolgens wacht men op regen om djagong, pompoenen, katjang, ubi, patatas en andere gewassen met een opgeruimd hart te planten. Als het gras opgroeit, moet het veld gewied worden. Wanneer de djagong gebloeid heeft en de eigenaar bemerkt dat de vruchtzetting niet behoorlijk geschiedt, dan moet hij een toovenaar zoeken. Dezen gevonden hebbende, moet hij zeggen: „mijn djagong wordt niet goed". De toovenaar vraagt: „wat scheelt er aan", waarop de eigenaar antwoordt: „de djagong wordt niet goed, want er komen geene korrels." Alsdan zegt de toovenaar aan den eigenaar van het veld: „wanneer dit zoo is, moet gij zoeken twee hoenders, een rooden haan en een zwarte kip. De zwarte kip offert gij aan de aarde. Geeft daarbij te kennen dat gij niet schuldig zijt en zoekt eenige kruiden op om het veld koud te maken. Welke kruiden die ook zijn mogen, wanneer deze slechts verkoelend werken en geene verhittende kruiden zijn om het veld koel te maken, mengt de kruiden met water en begiet daarmede uw veld opdat de djagong korrels geve". Tien dagen daarna bezoekt de eigenaar het veld en ziet dat alles goed is geworden. Is de djagong droog, dan plukt de eigenaar de klossen, bindt ze tien aan tien bijeen in bossen en neemt ze mede naar zijne woning.

Aanteekeningen. *Lale*, *lele*, *lel*, veld, tuin, akker. *Oèt*, *ote* omkappen, slachten. *Meske*, *Taoke*, *ke*, moeten. *Naklate*, fijn, in stukken hakken. *Lekleok*, *leko*, goed. *Aka*, stukken hout. *Misnaas*, liggen laten. *Meto*, *met*, droog. *Motoè*, branden. *Ai*, vuur. *Henputu*, *kaputuv*, geheel verbranden. *Natuk*, *nako*, vegen. *Naeta*, beginnen. *Bahan*, *wahan*, heg. *Nanpao*, *pao*, wachten. *Sen*, *sene*, planten. *Woko*, pompoen. *Laku*, ubi. *Vuel*, katjang. *Loli*, patatas. *Wianwian*, alles. *Nawa*, onkruid. *Moni moli*, leven, groeijen. *Iov*, wieden. *Nasuv*, bloeien. *Angkiso*, *kiso*, zien. *Mami*, zoeken. *Mènane*, toovenaar. *Leu*, *naleu*, bedorven, niet goed. *Natae*, *ta*, antwoorden. *Onme*, hoe. *Me*, rood. *Metan*, zwart. *Vua*, offeren. *Avu*, aarde, grond. *Muton*, zeggen. *Sanav*, *kav*, niet. *Malo*, geheime middelen, kruiden. *Haniki*, koud, koel maken. *Sanaho*, zij het ook. *Pisil*, *umis*, met water kneden. *Muni*, achter, daarna. *Neno*, dag, *Woës*, tien. *Leok*, zien, bevinden. *Leka*, *leko*, goed. *Antao*, *tao*, maken, doen. *Pune*, klossen. *Aistes*, een bos. *Neki*, *meki*, brengen.

Etan atoni es namen nak taina sinan nao toti totkit atoni eshe hinahu nehe auni. Nael nehe auni naton nak Us neno namaut anmoë menas nan, lo toti vua Us neno nok widjael keso me, henael he menas hen leoko. He kisatoni ote bidjael hen mate henaan bidjael in luken leu, na nael djael in luken nok mes, hen haak hen atoti hen ton Us neno, us anmoë menas nael au he vua he Us neno nok iv djael keso me, atoni nael name nak taina ua leokwen. Le lo neno hitu kan hen leohe kisatoni tote le atoni nael nahu nehe auni kison ten nui le menasnae. Nael nehe auni naton toti henvua ho nitu hoaina nok hoama nok es vavi me. Le atoni amenas ka topu lo in lelu nan manu es ane ve atoni nae le ahine nehe auni kison tebi manu uwan. Atoni nan nahin nehe auni naki u manu tait naton toti henvua homsaa ho aina nok ama in sĕmanan nok vavi me es. Oke henvua sina lolo vavi es an kis vavi aten atoni in nannamel lov naleoko nan neno nim atoni amen atnan na leoko vi.

Vertaling. Heeft iemand eene buikziekte, dan moet men bij den toovenaar gaan om hem te raadplegen. Zegt hij dat de heer Zon de ziekte veroorzaakt heeft, dan behoort men te offeren aan den heer Zon een rooden buffel van het mannelijk geslacht, opdat de zieke moge herstellen. Alsdan wordt een buffel geslacht en staande met een stuk

van het rechteroor en eenig rijst in de hand smeekt men aan den heer Zon, de heer die den persoon ziek gemaakt heeft en aan wien de roode buffel van het mannelijk geslacht geofferd wordt, om den zieke te doen herstellen. Wanneer na zeven dagen de zieke niet geneest, dan vragen de lieden weder aan den toovenaar om te zien hoe of het met den zieke gesteld is. De toovenaar zegt dat er een rood varken aan de geesten van den vader en de moeder moet worden geofferd. Is de zieke daarmede niet tevreden, dan laat hij een kuiken aan den toovenaaar ter hand stellen om den ader te raadplegen. De toovenaar dit gedaan hebbende, zegt dat men aan de geesten der ouders nog een rood varken moet offeren. Alzoo slachten zij een varken en onderzoeken de lever of de zieke nog genezen zal. Vijf dagen daarna is de zieke gewoonlijk geheel hersteld.

Aanteekeningen. *Etan* vid *eet*. *Nak taina*, *nak*, bloed, *tai*, faeces, bloed in zijn faeces. *Sinan*, *si*, zij. *Toti*, verzoeken. *Eshe* vid *es*. *Hinahu*, *nahu*, *ahu*, weten, er bedreven in zijn. *Neke*, *ke*, vadem, *neke auni*, de spiets vademen, gewone benaming voor toovenaars die met het vademen van een piek hun proces beginnen. *Naton*, *muton*, *ton*, zeggen. *Us*, *usi*, heer. *Neno*, dag, zon. *Mĕnas*, ziekte, warm zijn. *Widjael*, *bidjael*, *djael*, buffel. *Keso*, het mannelijk geslacht van dieren. *Me*, rood. *Henael*, opdat. *Leoko*, *leko*, goed, gezond, welvarend. *Henaan*, *aan*, nemen. *Luken*, oor. *Leu*, regts. *Mes*, *mĕnes*, ontbolsterde rijst. *Vua*, offeren. *I*, *iv*, deze. *Leokwen* vid *leoko*. *Leoke* vid *leko*. *Kisatoni*, zij lieden. *Kison* vid *kiso*, zien. *Henvua* vid *vua*. *Nitu*, geesten voorvaderen. *Hoaina* vid *ina*, moeder. *Hoama* vid *ama*, vader. *Vavi*, varken. *Topu*, ontvangen, willen, aanvaarden. *Lelu*, *lelo*, zenden, laten doen of verrichten. *Vee*, *ve*, geven. *Uwan*, ingewand, eigenlijk ader bij den testiculi waaruit voorspeld wordt. *Tait*, ingewand, vid *teik*. *Lolo*, slachten van vee. *Kis*, onderzoeken, raadplegen. *Aten*, lever. *Nannamel*, vid *namen*. *Lov*, *loov*, wachten. *Vi*, geheel, door en door.

DJENILOSCH DIALECT.

1. Wehali we moometan, matetoëk nai naik,
   Diruma talin, Wehali talin, Diruma talin.
   Samahare lied.

2. Kuda kaku laledik tama Naemuti,
   Toësinola leut rohan tama Naemuti.

Varansisuk mai nodi kedan daun ida
Bua humur ida tuli daun ida.

Lakumerin lied.

3. Lari akadirun neon kaikona
Neon lalo lalokan neon kaikona.

Kulan uma mane saimai
Sai mai lesu dato sai mai.

Tebevunu lied.

4. Beli odomatan beli momoon
Beli momoon keti sedilia ruma.

Daisowan lied.

5. Kiakami nuudaar vatu soë lerek
Nu u vatu soë lerek voti soë soruk.

Manu ida kokorek nalu koi tadu
Koi tadu sadia ina no aman.

Loir lied.

Vertaling. 1. Het water van Wehali is helder, spreekt toch langzaam (en duidelijk) over de teekenen (het gebeurde) te Diruma of Dirmaa en Wehali.

(Aansporing om iets duidelijk en zonder zich te haasten mede te deelen.)

2. Het paard, dat zijn touw heeft losgebroken, is gegaan naar Naemuti, volgt de voetsporen, de stappen gaande naar Naemuti.

Varansisuk is gekomen, medebrengende een naald, een handvol pinangnoten in waarde gelijkstaande aan een naald.

(Verklaring dat men den doode niet volgen kan en dat een der bloedverwanten een onbeduidend geschenk voor den doode heeft medegebracht.)

3. De vijanden gelijken in aantal op de bladen der tuaboomen, dit doet goed aan het hart dat aan velerlei denkt.

De zakdoeken (maagden) van de familie der vrouw komen daar, zij komen als gevolg (zakdoeken) van den vorst.

(Mededeeling dat het goed is voor afleiding om vele vijanden te zien en dat de maagden, den koppensnellers ter eere naar buiten komen.)

4. Zingt voor de poort van den vorst, zingt op behoorlijke wijze, doch overtreedt zijne bevelen niet.

(Raadgeving om wanneer men de vorsten vleien wil, voorzichtig te zijn.)

5. Ach wij zijn gelijk aan weggeworpen steenen, steenen die men opneemt om nogmaals verder te werpen.

De haan kraait en dit doet mijn hart zeer, bedroefd ben ik denkende aan mijne ouders.

(Klacht over de onbeantwoorde liefde en dat bij het eerste hanengekraai de minnaar zijne geliefde nog niet heeft verlaten.)

Aanteekeningen. *We*, water. *Moometan*, *metan*, helder doorschijnend. *Matetoëk*, *teto*, spreken. *Nai naik*, langzaam. *Diruma* en *Wehali*, namen van landschappen. *Talin*, teeken, gebeurtenis. *Kuda*, paard. *Kaku*, gebroken, stukspringen van touwen. *Laledik*, touw om den hals der paarden vastgemaakt. *Tama*, gaan binnentreden. *Nae muti*, naam van een landschap. *Toësinola*, *nola*, volgen, achterop gaan. *Leut*, voetstappen. *Rohan*, sporen. *Mai*, komen. *Nodi*, brengen. *Kedan*, slechts. *Daun*, naald. *Ida*, een. *Bua*, pinangnoot. *Humur*, handvol. *Tuli*, waarde die men overeengekomen is. *Lari*, vijand. *Aka*, bladen. *Dirun*, tuaboom, Borassus flabelliformis. *Neon*, het hart, het inwendige. *Kaikona*, aangenaam, naar iemands smaak. *Lalo-lalokan*, overstelpt met allerlei gedachten. *Kulan*, zakdoek, overdrachtelijk ook maagden. *Sai*, uitgaan. *Lesu*, zakdoek, overdrachtelijk het gevolg bijv. van den *dato*, vorst. *Beli*, zingen. *Odamatan*, ingang van de steenen muren om de woningen der hoofden. *Momoon*, goed, behoorlijk. *Keti*, niet. *Sidi*, overtreden. *Kiak*, ach. *Nuu*, gelijk, *Vatu*, steen. *Soëlerek*, *lerek*, wegwerpen. *Voti*, opnemen, oprapen. *Kokorek*, kraaijen. *Nalu*, doen, maken. *Koi*, het gemoed, inwendige van den mensch. *Tadu*, onaangenaam, pijnlijk. *Sadia*, denken, er aan denken. *Ina no aman*, moeder en vader, ouders.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET SAWUSCH DIALECT.

DOOR

DR. J. G. F. RIEDEL.

Omtrent het Sawusch dialect, dat door ongeveer vijfentwintig duizend zielen niet alleen op het eiland van dien naam, maar ook door de Sawusche kolonisten op Oost-Sumba wordt gebezigd, is voor zoover mij bekend nog niets gepubliceerd. Als proeve deel ik derhalve hier in het oorspronkelijke mede een uit den mond van den inlander opgeteekend kort verdicht verhaal, met nederlandsche vertaling en aanteekeningen.

Padará hewue rae era hedou ama amu do pano era pidu ana momone. Ri pidu ana momone nane pa helodo-helodo dodo pewoi hedou nga dohe wala midou aa ari rai ti hedou nga ana nga ina, je nadou pedonga pemuhu hedou nga do wala. Je rai ti helodo dai pa helodo amano tangadi ki worowu haada mipuhare era dodo i papidu ana momone nane, je kale rina nga hewue uku tatao pewoi paro. Amana ago pidu ata adju do made je ake pekebue ne helau-helau dje hewue ake do naiki, je na pehele pidu ana pe titu pahedape. Na pepue ana do kepai ta pepaku ne adju, je na dodo make ta paku, pidu ata adju nane era pedjedje helau-helau, pedutu ana do terora hari dodo make, je amana wië wari pa ana do wala-wala dai pa ana do pedakorai. Rai ana do dopidu hari-hari dodo makatape paku ne pidu ata adju, naboka nedari je paku ri na hehi-hehi ata dai peele. No lipa ro nepu nane pidu ata adju aleke pe paku. Ne ana-ana hami pa amana, do paku ama heata heata, jeri dje pedjedje pidu ata hari-hari dje doodu dai tado maka hapaku. Haku amana li pa ro kori-kori mu helodo-helodo era woi je daniade hedou donga hewala, donga woi je haada hari-hari midou aa ari dje rai dohewal dodo maka tatao wooapa pa mu, mi mu hari-hari dodo maka tapaku ne pidu ata adju, je mu hari-hari

ta rubadara hedou pa dowala, dje ki mu hari-hari pedongga pebubudara haringa here pewale nge hedou rai do wala dongga manggi do hewala-wala tatao wo apa pa mu hedou pedutu dowala dai ta pehala nga manggi pamu do pidu ninami donga gapa do ngine ja ale pepaku do pidu ata adju. Po hekediki nahede ne pidu ana ale peranggi li pika rai ti ama anga, nadou ta mekae dara, rai ti worowu haada do doi, je nadou ale pewoi je hari-hari hedou nga do wala pahedapa amana je peenga woi je daniade hedou do nga wala rai anga do erapa dida rae nade.

Vertaling. Er woonde in zekere negari een huisvader die zeven zonen had. Deze jongens leefden niet met elkander als broeders, (kinderen) van een vader en moeder, maar als vijanden, de een van den ander. De vader ziende dat de oneenigheid tusschen zijne zonen hoe langer hoe erger werd, bedacht een middel om hen tot rede te brengen. Hij nam zeven stuks drooge takken, bond deze bij elkander tot een bundel en liet zijne zonen voor zich komen. Aan zijn oudsten zoon den bundel ter hand stellende, liet hij hem deze in tweeën breken, hetzelfde deed hij bij de overigen tot en met den jongsten zoon. Toen de zevende zoon den bundel ook niet kon breken, nam hij deze, en na den bundel losgemaakt te hebben brak hij de takken den een na den ander. Gij ziet, zeide hij, dat de zeven takken nu gebroken zijn. Ja, antwoorden de zonen, gij hebt de takken een voor een gebroken, maar wij hebben getracht allen te gelijk te breken en dit is niet gelukt, omdat het niet mogelijk was. Daarop zeide de vader: wanneer gijlieden allen in vrede met elkander als broeders leeft, dan zal niemand een uwer kwaad kunnen doen gelijk gij den bundel niet hebt kunnen breken, omdat de een den ander steunt, maar wanneer gij in onderlinge vijandschap leeft, dan zal het een ieder gemakkelijk vallen u den een na den ander te benadeelen, totdat gij allen verloren zijt, gelijk ik zooeven de takken heb gebroken. De zonen, de rede van den vader hoorende, werden beschaamd over hun lakenswaardig gedrag, voor het aangezicht van den vader sloten zij vrede met elkander en bleven eensgezind, zoolang zij op aarde leefden.

Aanteekeningen. *Padara*, in. *Hewue*, een, gewoonlijk gebezigd als het Maleische سبوه. *Rae* negari, oord. *Ama amu*, vader van het huis. *Pano*, bij hem, *Momone*, mannelijk. *Helodo-helodo*, altijd, immer. *Pewoi*, in vrede zijn, leven. *Dohe wala*, *do wala*, met den ander.

Aari, broeders. *Pemuhu*, vijandschap. *Tangadi*, *ngade*, zien, bemerken. *Worowu*, gedrag, karakter. *Mipuhare*, alzoo. *Uku*, middel, knoop. *Ata*, stuk. *Made*, droog, verdord. *Ake*, vastbinden. *Pekebue*, bijeenbrengen, verzamelen. *Helau-helau*, te zamen. *Naiki*, klein. *Pehele*, roepen. *Titu*, staan. *Pahedape*, (staan) voor iemand. *Pepu*, laten, zenden. *Kepai*, oudste. *Paku*, breken, *Pedjedje*, laagsgewijs, op of bij elkander. *Terora*, midden, die tusschen is. *Wari*, jongste kind. *Hari-hari*, allen. *Boka*, los, open maken. *Dari*, touw, band. *Hehiheki*, een voor een. *Peele*, afgeloopen, *ele*, gedaan. *Nepu*, nu. *Hami*, antwoorden. *Heata-heata*, stuk voor stuk. *Jeri*, maar. *Doodu*, hard, sterk. *Dohewal*, niemand, geen sterveling. *Tatao*, *tao*, doen. *Woapa*, kwaad. *Rubadara*, helpen. *Here*, twist, oneenigheid. *Manggi*, gemak. *Pehala*, vernield. *Ngine*, zooeven. *Hekediki*, terstond. *Ranggi*, hooren, vernemen. *Pika*, woorden. *Dara*, schaamte. *Mekae dara*, schaamte gevoelen. *Ra*, bloed in het aangezicht voelen. *Erapa*, leven. *Dida*, op.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE BANGGAAISCHE OF BANGGAJASCHE TAAL.

DOOR

DR. J. G. F. RIEDEL.

Ten oosten van den midden-Selebeschen landtong ligt tusschen 122° 40′ en 123° 50′ oosterlengte van Greenwich en tusschen 1° 10′ en 2° 10′ zuiderbreedte de Banggaai archipel. Hij bestaat uit de eilanden Mengkelu, Duitanga, Bakalau Běsar en Kětjil, Banggaja, Labobo, Bangkulung en Dilepang, zoomede nog uit een groot aantal onbeduidende eilandjes en rotsen.

Deze eilanden zijn zeer geaccidenteerd en buitengewoon vruchtbaar. Op het eiland Duitanga, de grootste daarvan, treft men uitgestrekte saguboschen aan die de namen van Pondi-pondi, Tatakalai en Luwo dragen. Op dit groote eiland ligt de rivier Peling die in eene zuidwestelijke richting in de bocht van dien naam in zee stroomt. Behalve de negariën op de eilanden Bangkulung, Labobo en Banggaja vindt men nog op het eiland Duitanga dertien negarien, met name Pondipondi, Tatakalai, Luwo, Kombutokan, Sambiut, Kalimbatan, Mansamat, Liang, Mamurusan, Seasea, Tombos, Peling en Lolantang, met eene bevolking van ongeveer twintig duizend zielen.

In het gebied van den radja van Banggaai worden drie talen gevonden waarvan twee het Mondonosch en Balantasch op het vaste land van Selebes gesproken worden. Merkwaardig is het dat het Banggaaisch nog zooveel verschil oplevert met de op Selebes gesprokene dialecten, niettegenstaande volgens de overleveringen de voorvaderen der tegenwoordige bevolking van daar afkomstig waren. Van de op deze eilanden gebezigde taal geef ik hier eene proeve met nederlandsche vertaling en aanteekeningen, behelzende een verhaal van een

Banggaaier die door Sologsche zeeschuimers opgevat, van daar is wedergekeerd.

Dit verhaal luidt:

Ikami ambakon doi lipu Seasea ikami mongombolü baku. Poopook ikami susuamo susum. Timbo menggo poopook ikami susua abali doi duango anomo ko Mangindano. Bobus lakojomo ikami. Eh sionggai do ikami Mangindano molakojo, eh sionggai akimo pookita ko tinangku tukon utus ongku tukon tamangku. Bobus Mangindano lakojo ikami talabuto meemeeng do i lipu Tobungku. Polongindaa lakojomo meeng komian bobus talabuto do i lipu Butung Polongindaa lakojomo meeng ko pau poipoisik tukon meeng komian matikas. Bobus lakojo bamianomo lua talabuto sambumo ko meeng ko togong Tabungku molomo meeng ko poopook. Na modoa doodoa talabuto polong do i lipu Lolantang. Polong ido lakojomo komian limakolono. Bobus talabuto sambumo do i Balantak halajomo ko susum tolu ko soliu do i Balantak. Bobus talabuta do i nĕdalangon babasar poososungo meeng ko duangan Sina. Powakatemo bobus lakojomo ko meeng komian Sina tukon oila hoila ko puput toik, tukon sinapan, tukon panapi sangkap, tukon mosoni, tukon balajong Mangindano talajomo sasaibino baino labino bokinde tukon labue. Bobus Mangindano talajomo ko duangan noo, bobus talaboto meemeeng. Pitu ko poopook polong do i lipu Mangindano Sambunopoter doi a togong oo. Polongindaa do i togong oo ibesemo ikami. Meeng komian bukuan lua komian, mian baibailon meeng komian dano, ko bea bea akinaa mantapu. Bobus nabinalukon makanabinee iaku tukon na kupipi binalukon meeng ko tanaas. Iaku binalukon lima ko madapolan moute, tukon na kupipi binalukon torobian madapolan moute. Bai meeng ko poopook iaku tukon na kupipi tanaas oliomo komian meeng Ananggile. Bobus ikami tolu komian anon ko talu poopook ikami binabamo tanaas babajomo ikami tinala butono, talabuto talabuto, polongo do i lipu Solog. Polongo do i lipu Solog tanaas simbolio mangkaan bangkapi. Ikami kitajomo ko nagusing anoon moinu soki bobus ikami mataku, tenemo. Bobus ikami pobautikono ikami tolu kami modambas: Ikami mongalamo labue tukon kajung tukon paisu, tukon bilat, tukon tobunan, tukon pingkan lua, tukon piso meeng poipoisik, tukon bose, tukon kadut Mangindano. Molomo molomo ikami binggatemo do ia lolongkuno maboso do i duangano poiposik. Bobus ikami alakite ikami bantasemo ko putar bobus ikami bosemo lo lukon. Doodoono ikami lengelemo moosek Mangindano bobus mungguto ko nasinapan. Bobus ikami ketemo kokadut talabuto meemeeng maina doadoa akimoti nakitajo

ko lipu Mangindano. Bobus baimaa doodoono baimo masaang lua ko tobunen, bobus ikami talajomo kombai nĕdeme. Talabuto meeneeng kino biano baimo baikaan. Bobus kaan poopooko talabuto meemeeng maina doadoa. Mangkaano koikoidan bobus mangkaan talabuto meemeeng kinobiano mangkaan o koikoidan do nĕdeme loo. Ikami kaane sangkap poopook baimo kai bobus sangkap wolojo sangkap poopook ikami talabuto meemeeng bombuul aki namate. Limamo ko wolojo lubato ko bombuul makasang tukon sokoi bobus ikami tombulo ko bai duangan lolongku baimo labino labue meeng ko balase tukon pingkan lua kombai bilat matemo. Bobus ikami maanuso kombai pelelang akina moloto kombai duangan ambakono do i tobulalomo. Noom ko wolojo matemo komian meeng Ananggile. Tukon bombuul matemo ikami toukemo dotobunoo kabusa do tobunoo tinuwongo do mian no Ananggile. Bobus lubato ko bombuul meemeeng bobus ikami talabuta koikoidan iaku lengelemo ko tiangku mo malaal. Iaku alajomo ko pingkan meeng iaku mombuluto labue, iaku abesemo do i pingkan meeng bobus iaku mombuluto tobun iaku duwo iomo labue do iaku ko mosiomo bobus iaku ko mosiomo iaku inumemo. Bobus iaku beena na kupipi akina monginum badaang bai noo monginum soisik do kupipi na labue labino iaku kaanemo. Kokoidan iaku lengele ko tiangku bobosu lo bobus iaku nunujo ko boitongku sumba-sumbakoo tootoni do in tabun. Pitu ko poopook na kupipi akimo na bukuan akina patakene mang kaan labue matah. Iaku lengele malaalo ko tiangku iaku mambuluto koikoidan labue iaku nangkaan o. Walu ko wolojo tokitamu ko buta kinobiano to kitamu ko wasi na kupipi tonggolongoo aki mo nangkolajo banti-bantil. Sio ko poopook lolani komodoa kamboto doi bone aki ku tojo lipu naia. Na modoa soonoo lubato komian noom komian sadajomo ikami, oila komio lipuno. Iaku timbane ikami Banggaja miano Mangindano malakojo ikami. Bobus do miano. tobioma iaku suusunggu. Na kupipi aki mo nangkolajo banti-bantil tonggolongoo. Kotiangno malaalo pokanamo ko dopi. Kotiangno lambot do i tonggolongoo. Aki mo nangkalajo baabakon. Iaku suusunggu ambakou doi i mian no naa bonua mian no beena iaku mangkaan bokinde sinaang tukon susum lua. Bobus iaku kaan do mian no tobiomo iaku inalokito iaku do i duangan koikoidan. Do mian noo somboliomo iaku bangune na kupipi motikaso ko bukuno hanoongkae mosahasaang. Bobus bosemo polong do i bonua wajong do i Koandang iaku tinobimo ambakon polong do i lipu Koandang. Iaku libajomo ko bonua meeng iaku mataku tenemo komian meeng mobasonggo memela kouluno iaku neneken kaakaan e komian. Bobus

beenamo iaku ko pait meeng. Ko galas poipoisik iaku wojokio iaku meneke ondot iaku aki ko monginung. Bobus iaku bineemo kaan iaku dungolo do imba bonua doo mobeena iaku kaan bobus meeng ko bituon iaku buku-buku ano.

Vertaling. Wij begaven ons (eens) naar de negari Seasea om ubis te zoeken. Des nachts gingen wij met toortsen (op het rif) visschen. Toen wij op zekeren nacht naar onze prahu terugkeerden, waren de Mangindanoërs daar. En zij grepen ons. Ach, de Mangindanoërs hebben ons gevangen genomen, ach, ik zal mijne moeder, mijne moederszusters, mijn vader niet meer zien. Nadat wij door de Mangindanoërs opgevat waren, zeilden wij naar de negari Tobungku; na een persoon aldaar te hebben opgevat, zeilden wij naar Butung. Daar werd een kind en een volwassen man genomen. Deze twee lieden gevangen hebbende gingen wij naar een eiland voor Tobungku en bleven daar een nacht. Den volgenden dag gingen wij naar de negari Lolantang en vingen daar vijftig personen. Vervolgens gingen wij naar Balanta en namen daar (uit een seroh) drie manden vol visch. Daarna in de open zee zijnde ontmoeten wij eene prahu aan een Chinees toebehoorende. Wij vielen deze aan, grepen den Chinees en namen al zijne goederen (bestaande uit) lijnwaden, geweeren, vier donderbussen, goud, matten, zoomede een weinig djagong en rijst. De prahu in bezit hebbende ging ieder onzer (elke prahu namelijk) zijn weg alleen vervolgen. Na den zevenden nacht kwamen wij bij Mangindano (?) op het eiland Sambunopoter. Op dit eiland werden wij verdeeld. De moedigste (onder de zeeroovers) kregen (als aandeel) twee (der gevatte lieden), de minder moedigen een en de lafhartigen niets. Daarna werden de overigen verkocht. Te zamen met mijn oom werd ik aan een der anakodas of prahuaanvoerder verkocht. Hij betaalde voor mij vijf, voor mijn oom acht stuks madapollam. Den volgenden dag kocht onze aanvoerder nog een man uit Andagile. Na drie nachten daar vertoefd te hebben gingen wij onder zeil naar Solog. Aan wal komende liet de aanvoerder zijn volk eten (feestvieren). Wij zagen toen dat zij uit een grooten aarden pot arak drinken en wij werden zeer bevreesd. Nadat wij (ook) gegeten hadden, spraken wij onderling af om te vluchten. Wij brachten toen in stilte bijeen eenig rijst, brandhout, water, vuur, een aarden pot, twee borden, een mesje, zoomede pagaaijers of scheppers en een Mangindanosche zeil. Toen zij (dronken zijnde) in slaap gevallen waren, brachten wij al deze artikelen in eene kleine prahu. Wij gingen ver-

volgens in de prahu, sneden het ankertouw los en roeiden met alle kracht zeewaarts in. Op een afstand zijnde hoorden wij dat de Mangindanoërs onze vlucht bemerkt hadden en geweerschoten losten. Wij heeschen alstoen ons zeil en zeilden tot den volgenden morgen, waarop wij het land van Mangindano niet meer zagen. Ver van het land zijnde rusten wij uit en werd er gekookt en (de rijst) bewaard. Wij zeilden door en aten des avonds. Na het eten toen het reeds donker was, zeilden wij verder tot den volgenden dag. Gegeten hebbende zeilden wij weder tot den avond en aten het overgeblevene. Vier nachten aten wij, terwijl de wind voortdurend gunstig bleef. Op den vijfden dag kregen wij zware winden met regen, de prahu geraakte vol water, alles spoelde weg, er bleef slechts een zak met rijst en twee borden over, het vuur ging tevens uit. Alstoen dreven wij ver in zee, (gelukkig dat) de mast niet brak. Op den zesden dag stierf de man van Andagile. Toen de wind bedaarde hoosden wij het water en wierpen den man van Andagile (in zee). Daarna kwam weder nu en dan een weinig wind en hoorde ik dat mijn buik honger had. Ik nam een der borden, deed daarin eenig rauwe rijst met zeewater, maakte de rijst fijn en dronk dit op. Ik gaf daarvan aan mijn oom, maar hij dronk slechts weinig en ik at daarna de fijngemaakte rijst op die hij niet lustte. Toen hoorde ik dat mijn buik verzadigd was, maar mijn lichaam werd opgezet vanwege het in het water liggen. Den zevenden dag was mijn oom zoo zwak dat hij de rauwe rijst niet meer kon eten. Toen ik den honger opnieuw in mijn buik hoorde, at ik weder rauwe rijst met zeewater. Op den achtsten dag zagen wij land en tegen den avond konden wij de ontgonnen velden goed onderscheiden, maar mijn oom was reeds zoo zwak dat hij niet meer spreken kon. In den nacht kwamen wij aan land, waar wist ik niet. Den volgenden morgen bezochten ons zes mannen en vroegen ons wie wij waren en van waar wij kwamen. Ik antwoordde: wij zijn Banggaaiers door zeeroovers opgevat (en daarna gevlucht). Toen riepen de lieden mij om met hen mede te gaan. Mijn oom kon niet meer spreken en bleef in de prahu liggen. Zijn buik is door den honger plat geworden als eene plank. Zijne ingewanden kleefden tegen zijn rug. Hij kon niet meer loopen. Ik ging toen alleén naar het huis dier lieden die mij in water gekookte djagong en visch te eten gaven. Toen ik gegeten had, brachten zij mij in eene andere prahu en voerden mij weg. Zij lieten mij mijnen oom roepen, maar zijne beenderen waren reeds stijf, ofschoon hij nu en dan nog adem haalde. Toen roeiden zij naar de steenkolenloodsen te Kuandang en brachten mij

naar de negari. Ik kwam in een huis, alwaar ik bang werd, omdat de man die het huis bewoonde een roode muts droeg, ik dacht dat hij een menscheneter was. Deze man gaf mij een klein glas met bitter. Toen ik het vocht beruikte, dacht ik dat het vergift was en dronk het niet. Daarna liet hij mij eten geven en verplegen zoodat ik een maand daarna weder gezond en sterk werd.

Aanteekeningen. *Ambakon*, gaan. *Mongombolii*, zoeken. *Poopook*, snachts. *Susua*, het visschen met toortsen. *Susum*, visch. *Menggo*, nog. *Anomo*, is of zijn daar, aanwezig zijn. *Bobus*, daarna. *Lakojo*, grijpen, opvatten, vangen. *Do*, aan. *Aki*, niet, geen. *Pookila*, *mokita*, zien. *Tukon*, met, mede. *Talabuto*, zeilen, varen. *Polongindau*, aldaar aangekomen. *Meeng*, een, *meemeeng*, afzonderlijk, elk. *Komian*, *mian*, mensch, iemand. *Poisil*, klein. *Matikas*, groot, volwassen. *Sambumo*, te zamen. *Togong*, eiland. *Molomo*, *lomo*, slapen. *Modoa*, morgen. *Doodoa*, vroeg, in de vroegte. *Polong*, bereiken. *Soliu*, mand. *Nĕdalangon*, zee, oceaan. *Poososungo*, *sungo*, ontmoeten, tegenkomen. *Wakatemo*, strijden, vechten. *Puput*, goederen, bezittingen. *Sasaibino*, allen te zamen. *Labi*, overschot. *Bukuan*, krachtig, sterk. *Baibalon*, een ander. *Bea bea*, vadsig, lui. *Binalukon*, verkoopen. *Makanabinee*, *bee*, geven. *Kupipi*, oom, ook een uitdrukking van respect jegens ouderen van dagen. *Tanaas*, aanvoerder, iemand die voorgaat. *Moute*, wit. *Oliomo*, koopen. *Simbolio*, gelasten, laten doen. *Gusing*, aarden pot, gewoonlijk tampajan genaamd. *Pobantikono*, *mobanti*, overeenkomen, afspreken. *Modambas*, vluchten. *Labue*, rijst, ontbolsterde padi. *Bose*, pagaaier, schepper, *bosemo*, scheppen, roeijen. *Kadut*, zeil. *Binggate*, trekken, slepen. *Maboso*, verbergen. *Doodoono*, ver, op een afstand zijnde. *Lengele*, hooren. *Moosek*, *osek*, schreeuwen, leven maken. *Mungguto*, knallen. *Kete*, binden, vastbinden. *Baimo*, *bai*, ophouden, rusten. *Masaang*, kooken, spijzen bereiden. *Tobunen*, aarden pot. *Nĕdeme*, bewaren. *Mangkaan*, eten. *Kaan*, voedsel. *Wolojo*, dag. *Bombuul*, wind. *Mate*, sterven, uitgaan. *Sokoi*, regen. *Tombulo*, vol raken. *Pelelang*, mast eener prahu. *Mokoto*, breken. *Tobulalomo*, *dotobunoo*, zeewater. *Toukemo*, hoozen. *Tinuwongo*, *mawongo*, werpen, weggooijen. *Tiang*, *tian*, buik. *Malaal*, hongerig zijn. *Alajomo*, nemen. *Abese*, leggen, plaatsen. *Mombuluto*, een greep nemen. *Iomo*, gieten. *Mosiomo*, fijn wrijven. *Inume*, *inu*, drinken. *Badaang*, veel. *Bobosulo*, *bosu*, verzadigd, genoeg hebben. *Sumba-sumbakoo*, *sumbak*, gezwollen, uitgezet. *Patakene*, verdragen. *Mutah*, onrijp, raauw. *Buta*, land. *Wasi*, tuinen, velden, akkers.

Ionggolongoo, bedlegerig zijn. *Banti-bantil*, spreken, zeggen. *Bone*, zand, strand, oever. *Tojo*, weten, kennen. *Sadujo*, vragen. *Timbane*, antwoorden. *Tobio*, roepen. *Suusunggu*, alleen. *Dopi*, plank. *Lambot*, kleven. *Baabakon*, *ambakon*, gaan. *Bokinde*, djagong. *Sinaang*, in water gekookt. *Inalokito, kito*, laden. *Motikaso*, hard, stijf geworden. *Mosahasaang*, ademen, *hasaang*, adem. *Bonua*, huis, woning. *Libajomo*, klimmen, bestijgen. *Ulu*, hoofd. *Pait*, een bittertje. *Wojokio*, beruiken. *Ondot*, vergift. *Bituon*, maand.

EENIGE IMPERATIEFVORMEN VAN HET OUDJAVAANSCH.

DOOR

DR. H. KERN.

De vormen die Roorda in zijn Jav. Gramm. § 290 samenvat onder den naam van voluntatief, vertoonen in de oudere taal in veel meer opzichten dan in de hedendaagsche het karakter van eenen conjunctief. Niet ten onrechte maakt Roorda t. a. p. de opmerking, dat de benaming van conjunctief of subjunctief eigenlijk alleen voor die soort van voluntatief gepast mag heeten, welke gebruikt wordt in zinsneden die aan eenen anderen zin toegevoegd worden. Doch de geijkte benamingen der spraakkunst hebben, evenals alle andere woorden, eene ruimere beteekenis gekregen dan de etymologische, en daarom is het gebruik van eene benaming als conjunctief zeer wel te verdedigen, zoowel in de spraakkunst der Arische talen als in die van andere.

De Oudjavaansche conjunctief komt in karakter — en zelfs ten opzichte van het suffix — geheel overeen met den Indogermaanschen. Vooreerst wordt hij gebruikt in dezelfde gevallen waarin Oudindisch, Iraansch, Grieksch en Latijn gelijkelijk er zich van bedienen. Met dien conjunctief hangt nauw, wat de beteekenis aangaat, samen de optatief, die in 't Latijn, gelijk men weet, den ouderen conjunctief gedeeltelijk, en in 't Germaansch geheel, vervangt. De Oudjav. conjunctief is tevens optatief. Verder drukt hij een futurum uit, evenals bijv. in de Iraansche talen. Een conjunctief in etymologischen zin is de Oudjav. dán, wanneer hij strekt tot aanvulling van zulke begrippen als „willen, begeeren, kunnen", e. dgl., waarbij het Indogermaansch eenen infinitief pleegt te gebruiken, doch hier en daar ook eenen conjunctief toelaat. Eindelijk treedt in 't Oudjav. de conjunctief, vooral in den derden persoon, op als imperatief, doch in beperkter omvang dan in de nieuwere taal, waar hij in het

meerendeel der gevallen als imperatief of zgn. jussief dienst doet. De echte, oude imperatief is in onbruik geraakt, behalve in enkele zegswijzen, bijv. [illegible] z. v. a. [illegible]; [illegible] z. v. a [illegible] e. dgl. [1] Trouwens ook in 't Bisaya en Tagalog zien wij, dat het gebied van den eigenlijken imperatief gedeeltelijk door een of meer soorten van conjunctief is ingenomen; daarenboven heeft het Tagalog ook den ouden conjunctief verloren, welke in het Malagasy daarentegen, evenals 't Nieuwjavaansch, als imperatief optreedt.

De imperatief bestaat in 't Oudj. meestal, niet altijd, uit eenen substantiefvorm, die buiten den imperatief niet als werkelijk gezegde kan dienst doen. Slechts in een beperkt aantal gevallen kan een praedicatieve vorm, d. i. een zoodanige die zich door bepaalde voor- of invoegsels als praedicaat kenmerkt, in den imperatief optreden, doch dan vergezeld van eene of andere partikel, welke het gezegde tot eenen imperatief stempelt.

Ter verduidelijking en aanvulling van hetgeen hier in 't algemeen gesteld is, volgen nu de noodige voorbeelden, zóó gerangschikt dat men de verschillende gevallen licht zal kunnen overzien. Eene stelselmatige indeeling is hierbij niet in acht genomen; alvorens zulk eene indeeling te beproeven, behoort men alle vormen des imperatiefs te kennen, en zulk eene volledigheid is in dit opstel op verre na niet bereikt.

De teksten waaraan de voorbeelden ontleend zijn, bepalen zich tot de volgende deels gedrukte, deels nog onuitgegeven geschriften: Kawi Oorkonden, van Cohen Stuart (aangeduid door KO.); Arjuna-Wiwâha en Bhoma-Kâwya, uitg. door Friederich (AW. en BK.); Wṛtta-Sañcaya, uitgave van 1875 (WS.); en in handschrift: Adiparwan (Âp.), Bhârata-Yuddha (BY.), Sutasoma (Sutas.), Tantu Panggĕlaran (Cosm.), Smaradahana (Smar.), Hariwangça (Har.), Râmâyaṇa (Râm.).

Woorden met um.

Als imperatief der zgn. toestandswoorden wordt gebruikt de eenvoudige stam. Meermalen gaat deze imperatiefvorm, gelijk trouwens elke andere, vergezeld van een of meer partikels. Zeer gewoon is ta achter het woord, in den zin van ons „dan, toch"; ook kan een ta het woord voorafgaan; nu en dan staat ta vóór en achter tegelijk. Eenigszins verschillend van dit voorgevoegde ta schijnt *t* of

[1] Vgl. Brandes in Tijdsch. Indische T. L. en Vk. XXXII, 841.

at, waarover later meer. Eene andere partikel is toh, toe! och toe! welaan!

Bij lumaku behoort als imperatief laku, zoowel voor een mv. als voor een enk.; bijv. laku tanayangku kabeh, gaat, mijne kinderen, alle! Cosm. Doh ko pwa hâh laku, och wat gij, ga! BY. 472. Laku t-ulih mare [1] dalĕm, ga terug naar huis! BK. bl. 66. Turun pwa ri Yawadwîpa, daal nu (Lat. autem) neder op Java! Cosm. 2. Ulih tânaku, keer dan terug, mijn kind! Ap. 17. In den indicatief zou het heeten tumurun, (u)mulih. Evenzoo is hĕnĕng de imperatief van humĕnĕng; bijv. hĕnĕng ta, kong asu, zwijg toch, gij hondsvot! BY. 587.

Bij umara, mara behoort para; dus arah para ngke kita cakrawâka, hei, kom hierheen, eend! WS. 46; thans zou men zeggen [illegible]. Para ngkâna Kuṇḍinanagara, ga daarheen, naar Kuṇḍinanagara! Har. 7, a.

Niets is gewoner dan dat twee imperatieven naast elkaar staan, waarvan de eerste eene manier van beweging, als „gaan, loopen, springen” enz. te kennen geeft; de tweede eene bewegingsrichting, als „heengaan, terugkeeren”, enz. Hierboven hadden wij reeds laku t-ulih. Een ander voorbeeld is tângkat pare sang asawang Madana, begeef U naar hem die den Minnegod gelijkt! WS. 76. Wijil ta kita, kom dan uit! Ap. 65, b. De imperatief van (u)mulat, zien (intr.), is wulat; dus: ai bhûmidewâdi wulat kamu(ng) hyang, rânak mahâpaṇḍita mûra matya, o gij goden, Aardgodin en de overigen, ziet! het kind van den grooten Wijze gaat verdwijnen, sterven; Smar. Zoo ook is lihat, kijk, zie! en kijkt! ziet! bijv. BY. 468; BK. 208; toh lihat, toe, kijk eens! AW. 325.

Welk onderscheid er gemaakt wordt tusschen de voorgevoegde partikel ta en *t*, of at heb ik niet kunnen opsporen. Alle drie worden gebezigd bij eene uitnoodiging; ta komt, voor zoover ik weet, nooit voor bij een bevel; van *t* is dit twijfelachtig. Een voorbeeld van zoo'n beleefd ta hadden wij reeds in tângkat pare sang asawang Madana; ook iets verder, str. 88, lezen wij tângkat tebu, vertrek dan, Dame! (een beleefd verzoek). Ook zoo BK. 47: tângkat telu mare sira, maak U op dan (als ik U verzoeken mag), en ga (met mij) mede naar hem (Indra). Beleefd is ook t-angsö tebu, treed dan voorwaarts, Dame! Smar.; hier is *t* geheel en al gelijkwaardig

[1] Ouder pare; doch mare is verklaarbaar, als hebbende geheel en al het karakter van een voorzetsel aangenomen. Desnoods zou mare verklaard kunnen worden als ontstaan uit marâ, den conjunctief, met *i*.

met ta, zooals dit voorkomt in tolih (uit ta + ulih) rantĕn, keer terug, waarde vriend (eig. waarde jongere broeder)! WS. 81. Daarentegen ligt er niets beleefds in *t* in t-undur, haywa parĕk ta kong, terug! kom toch niet nader, gij! Sutas. 67, b. Veronderstellen wij eens voor een oogenblik, dat het beleefdheidshalve voorgevoegde ta een verkorte vorm van het voornaamwoord kita is, dan kan het niet identisch zijn met *t*, want hierbij kan ko voorkomen en daarenboven wordt *t* ook verbonden met conjunctiefvormen, bijv. t-ucapĕn, t-ucapa, waarvan de agens niet eens altijd een tweede persoon is. Daarentegen zou ta wel met kita in nauw verband kunnen staan, al kan het eerste niet eenvoudig in waarde gelijkgesteld worden met het tweede, want ware ta = kita, dan zou men niet zeggen: ta warah ta kita sayukti-nya i krama sang Pulomâ, geef dan, als ik U verzoeken mag, naar waarheid inlichtingen omtrent het gedrag van Pulomâ! Âp. 19.

Eene vaak voorkomende uitdrukking is indah, verkort ndah, z. v. a. wees genadig, wees zoo goed, gelieve, verwaardig u. Bijv. indah bhaṭâra Brahmâ, sang hyang Pṛthiwî enz. KO. 1, 3, 17. Ndah pahenak ta de-nta mangṛĕngö ri kacaritanikang nusa Yawa; gelieft welwillend te luisteren naar de geschiedenis van het eiland Java! Cosm. 1. In het Balineesch is indah het hooge woord voor tĕgar, proef; indayang van tĕgarang, beproef eens! wees zoo goed! Hiermede is te vergelijken het Sundaneeesche [Sundanese script] waaraan in Basa beantwoordt [Sundanese script], en dat dus met „eilieve" gelijkgesteld wordt, hoewel het eigenlijk „beproef" beteekent; vgl. ook Mal. tjoba. Oorspronkelijk is [Sundanese script], Jav. [Javanese script] een gansch ander begrip; in het spraakgebruik kan sumangga als de plaatsvervanger van het oude indah ta beschouwd worden.

Naast het min of meer bijwoordelijke indah staat geheel in dezelfde beteekenis mindah ta: bijv. KO. 7, 5: Oṁ mindah ta kita, kamung hyang Haricandana enz.; „ 2, 8: Ong mindah ta, kamung hyang enz. Op gelijke wijze wordt ook mantuk ta, keer terug! BY. 610 als imperatief gebruikt. In het Sundaneesch kan zoowel de stam als de indicatief, onveranderd, den imperatief aanduiden, bijv. [Sundanese script], 't is goed, herwaarts, kom binnen! (van [Sundanese script]); doch ook [Sundanese script], een toeroep van den drijver tot de buffels wanneer zij wenden moeten (Oosting, Soend. Gramm. § 222; en Woordb. i. v. [Sundanese script]). Het Tagalog kent nog imperatieven als lakaḍ ka (of lakaḍ), ga! = Oudj. laku

ko (of laku), doch meestal bedient het zich van den indicatiefvorm; bijv. sumulat ka, schrijf! masa of bumasa ka, lees! masuk ka = Oudj. pasuk ko; uminum of iminum, drink! (Totanes, Arte, § 129 vg. en 140, vgg.). Voor het Bisayasch wordt geen andere vorm voor den imperatief der toestandswoorden opgegeven dan een die vormelijk een indicatief is: dus umagi ka, ga! bumuhat ka, maak! umilis of imilis, wissel af! van ilis (de la Encarnacion i. v. en Mentrida Arte p. 139).

Woorden met prefix ma of *a*.

Van deze is de imperatief identisch met het nomen actionis; d. i. ma of *a* gaat over in pa. Bijv. maturû of aturû ko is „gij slaapt”; paturû is „het slapen, dat (men) slaapt, hoe (men) slaapt”, en tevens „slaap!” of „slaapt!” Pawungw atânaku, sta dus op, mijn zoon! Âp. 10, a. Pastrî ta ko gagak, neem eene vrouw (of: trouw), kraai! Âp. 19. Pasewa ta kita ri hyang Gaṇa, maak dan Uwe opwachting bij den god Gaṇeça! Cosm. Patût padulur lawan sanak, leef in eendracht samen met uwe broeders! Ap. 110. Pâṇḍĕg, halt! Sutas. 110, a, van mâṇḍĕg, gevormd als bijv. mâri, in tegenstelling tot maṇḍĕg, umaṇḍĕg, dat met (u)mari te vergelijken is. Pagaway umah tirunĕn ing mânuṣa, maak huizen die nagevolgd kunnen worden door de menschen; Cosm. 2. Pawarahwarah tikang mânuṣa, geef onderricht aan de menschen; ald. Een voorbeeld van pagawe als nomen actionis, in den zin van „'t verooorzaken” vindt men AW. 326: ri pagawe-nya turida.

Het Tagalog bezit nog eenige imperatieven met pa- van woorden die een gaan ergens heen beteekenen: paḍini ka, kom hierheen; paḍoon, ga daarheen! en zoo ook paḍito; pasabahay ka, ga naar huis! Hierbij is echter op te merken, dat pa eene andere functie heeft en dan ook in het actief blijft. Ook in gevallen waar pa- een bepaald soort van causatieven vormt, bijv. in painum ka kay P. geef te drinken aan P., is hetzelfde van toepassing (Totanes § 230—§ 233; vgl. § 366). Het prefix dat in de Filippijnsche talen in-functie aan Oudj. pa en ma of *a*, waar dit niet bepaald possessieven zin heeft, beantwoordt, is dan ook pag en mag; hiervan is de imper. in 't Bisaya pag; dus pagbuhat ka, maak gij; doch men kan ook magbuhat ka zeggen (zie de Mentrida p. 36, vg.). Het Tagalog gebruikt den zoogenaamden conjunctief-optatief, bijv. magba-

hagi kayu, verdeelt! maghanap ka, zoek! doch tevens: kun maghanap aku, als ik zal zoeken, of in 't Spaansch si yo busque (Totanes § 165; vgl. § 131—133). In het Bataksch blijft ook de neusklank behouden, in een vriendelijk bevel of uitnoodiging; bijv. marsigantung bo ho di lai-laingkon, kom, ga aan mijn staart hangen (v. d. Tuuk, Tob. Spr. bl. 345). Het Dayaksch laat de prefixen ba en ha in den imper. geheel weg; dus tiroh, slaap! van batiroh (Hardeland, Gramm. bl. 120).

Woorden met maka, maha en mang of ang.

Ook van deze wordt de imperatief door den substantiefvorm uitgedrukt [1]. Bijv. nareçwara tikâ pakâdhipati ning bala mĕjahana çatru ni nghulun, zij de Vorst (d. i. gij) dus opperbevelhebber der troepen, om mijne vijanden te dooden, BY. 492. Pakâdhipati is niet juist nomen actionis, maar het substantief van wat in het Sanskrit zou heeten adhipatibhûta.

Voorbeelden van imperatieven met paha zijn het reeds bovenaangehaalde ndah pahenak ta de-nta mangrĕngö, en pahalĕbâ ta manahta, uw gemoed zij gerust (voele zich gerust); Âp. 49.

Wanneer een actiefimperatief het prefix pang (pa met neusklank) vertoont, behoort hij bij hetgeen Roorda „het werkwoord" noemt, welks prefix in 't Oudj. natuurlijk mang of ang is. Bijv. harah pangher Duryyodhana, hei, wacht Duryodhana! BY. 428; zoo ook 648, en Âp. 118.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan, wordt deze laatste vorm niet gebruikt bij uitnoodigingen of verzoeken; dan bedient men zich van den indicatief, voorafgegaan van *t*. Dus t-angucap tuhan-ku, spreek, mijn heer! BY. 106; t-anganugrahe nghulun, wees mij genadig; BK. 108; ndah sahana-nta wîra t-angusir yaça saphala tirun, al gij, helden, jaagt roem na, (als) navolgenswaardig (voorbeeld) BK. 190. Deze vorm heeft in vorm en beteekenis groote overeenkomst met den Jav. Krâmâ-imperatief (Roorda, Jav. Gr. § 296), daargelaten dat de hedendaagsche taal ndah en *t* vervangt door andere woordjes.

In het Dayaksch wordt wat Hardeland een „zwakkere imperatief" noemt, d. i. niet bepaald een bevel, maar eene aanmaning, uitgedrukt door den indicatief voorafgegaan door de woorden has,

---

[1] Zoo ook in 't Dayaksch, dat één en denzelfden vorm van substantief als imper. actief en passief heeft (Hardeland, Gramm. bl. 120).

takan, buabuah of tototo; bijv. has manĕnga akaë, toe geef hem! Een nog beleefder imperatief, d. i. een verzoek, wordt uitgedrukt door käläh, gevolgd hetzij door den eigenlijken imperatiefvorm of door den indicatiefvorm (zie Hardeland, Gramm. bl. 122).

Een eigenaardige vorm, die eigenlijk niet tot deze rubriek behoort, is pamidĕr ta kita ring rât, wees een zwerver op de aarde! Cosm. Hiervan moet de indicatief luiden mamidĕr of amidĕr, wat naar alle waarschijnlijkheid een duratief of veelvoud van (u)midĕr is. Op dezelfde wijze gevormd is mamighna, in bhûta kabeh, âsing mamighna rikang yajña, alle booze geesten die het offer plegen te storen (eig. aan het offer stoornis plegen te veroorzaken) Râm. 25. Men vergelijke Dayaksche vormen als pamulang, die dikwijls herhaalt, van ulang, 't herhaald worden; pamulam, die dikwijls den mond stopt, van ulam; pamidjo, die alles verschuift, van idjo; pamihop, die veel drinkt, van ihop; en dgl. (Zie Hardeland's Wdb. i. vv.).

Praedicaatswoorden zonder voor- en invoegsels.

Er zijn verscheidene woorden, zoowel inheemsche als aan 't Sanskrit ontleende, die zonder verandering als gezegde optreden. Niet weinige er onder vertoonen wel is waar een formatief bestanddeel, maar een dat niet meer als zoodanig in de taal leeft; ook de vreemde woorden, zooals yatna e. dgl. zijn afleidsels, maar worden niet als zoodanig in 't Oudj. gevoeld. Dergelijke woorden blijven ook in den imperatief onveranderd; bijv. yatna ko, pas op! BK. 208. Bij de behandeling van den vetatief zullen wij nog ettelijke woorden van deze soort weder ontmoeten.

Misschien is hiertoe ook te brengen een voorbeeld als gĕlĕk, pangan tahi ni lĕmbu-ngku, spoedig! worde de drek van mijnen stier gegeten! Ap. 14, a,

Passieve imperatief.

Deze wordt in de oudere taal gebezigd waar het grammatisch onderwerp bepaald is. In het nieuwere Javaansch is hij vervangen door den passieven conjunctief, ook wel „objectieve imperatief" of „imperatief met bepaald object" geheeten. Natuurlijk kan de vorm in talen welke geen passiefimperatief bezitten, zooals bijv. het

Nederlandsch, slechts bij benadering weergegeven worden, tenzij men den zin in het actief omzet.

Voor dezen imperatief dient de werkwoordsstam, hetzij deze eenvoudig is of uitgebreid door de aanhechtsels *i* en a k ĕ n. In het laatste geval onderscheidt zich de passieve imperatief van het naamwoord, want bij naamwoorden gaat *i* in a n over, en naamwoorden op a k ĕ n kent het Oudj. evenmin.

Het passief karakter van dezen imperatief openbaart zich, ook uiterlijk, overal waar de agens wordt vermeld in een toegevoegd „door u". Bijv. alap ta de-nta kang angaran dewî K., worde dan door U genomen zij die Prinses K. heet! Cosm. 21, b. Tâsyasih ta, warah kami de-nta, wees zoo goed en onderricht ons, Âp. 58. Wighnani de-nta, hij moet door U gestoord worden, ald. Tinghali de-nta, Smar. 21, b. Het logische onderwerp, de agens, wordt verzwegen in tinghali çakti ni tapa-ngkwi, zie de kracht der ascese van mij hier, Âp. 44; tinghali gati ning akung kĕneng unĕng, zie hoe de minnaar door zielsverlangen vermeesterd is; BK. 12.

Het ligt in den aard der zaak, dat de agens, zoo deze een 2de persoon is, niet behoeft vermeld te worden. Tinghali bijv. is op zich zelf voldoende om uit te drukken „door u (of: ulieden) moet gezien worden", evenals bijv. ook in 't Sanskrit met dṛçyatâm bedoeld kan zijn, en meestal is: door u moet gezien worden; çrûyatâm, door u (of: ulieden) worde gehoord. De reden, dat zoo dikwijls de-nta toch toegevoegd wordt, ligt zonder twijfel daarin, dat men, beleefd sprekende, kita (Fransch vous) bezigt, en niet het gewone ko (Fransch tu). Tinghali alleen kan evengoed wezen: (hij, zij, het) worde gezien par toi, als par vous. Van daar dat men beleefd sprekende de toevoeging van de-nta betamelijk acht; voegt men er niets bij, dan wordt de aangesprokene behandeld als iemand tot wien men eenen meer gemeenzamen toon aanneemt of die al te hoog staat voor plichtplegingen.

Andere voorbeelden zijn: gĕlĕk, pangan tahi ni lĕmbungku, inum uyuh-nya, dĕmwani ike silit-nya, spoedig, eet den drek van mijnen stier, drink zijn pis; blaas hem in zijn achterste hier; Âp. 14, a; tunggangi kuda-ngku, bestijg mijn paard; ald. Pintakâsihi ta ya kon mânaka, smeek hem toch en zeg dat hij kinderen moet verwekken; Âp. 25 en 72. Hier zou ook het Nieuwj. kon voor konĕn toelaten: dat zulk een kon geen verkorting is van konĕn, maar de echte, oude imperatief, blijkt

uit het aangehaalde duidelijk genoeg. — Lyang ning tikus pañjingi, kruip in 't hol van de muis, Âp. 162; in 't Sanskr. kan pañjingi letterlijk vertaald worden met prawiçyatâm, terwijl pasukakĕn, laat hem binnenkomen, Sutas 29, b, in 't Sanskr. luidt praweçyatâm. Toh tângkat, hara pöngakĕn hayu ning diwasa, komaan, vertrek, maak u het gunstige oogenblik ten nutte (of: komaan, laten wij vertrekken, enz.) BK. 15. Haywa suwe-suwe, patyani juga usön, draal niet, dood hem spoedig, Âp. 116; pĕjahi pwâku, dood mij nu, Smar. Toh warah ngwang i ngaranta, komaan, deel mij Uwen naam mede, WS. 53. Hier onderscheidt zich warah uiterlijk niet van den imperatief des toestandswoords; alleen uit de omstandigheid dat ik een bepaald persoon is, kan men opmaken dat het passiefbedoeld is. Lihati sĕmbah ni Nakula, zie de nederige hulde van Nakula, BY. 517; de overeenkomstige conjunctief luidt lihatana, bijv. lihatana sĕmbah i nghulun, Har. 55, a. Mijila kaka-nta, mâs-ku; pahawâs ta, rari, raras iking sĕḍĕng kamasihĕn, uw oudere broeder (ik, uw minnaar), mijn schat, moet uittrekken, let dan, zusje, op de aandoeningen van hem die zoozeer aan minnepijn lijdt, BK. 66. Als 1ste persoon van een passief imperatief kan opgevat worden ndak pahawâs laris ni panĕpi-nta, laat mij het beloop van Uwe leest beschouwen, AW. 149. Zoo ook ndak warah ta kita, laat ik U dan onderrichten (of: vertellen) Âp. 35; ndak warah ta kiteng dharmmadeçanâ, laat ik U dan onderrichten in de leer der deugd; 96; ndak pacaritakĕn kita, laat ik U verhalen; 98; ndak wörakĕn kita, 114; dak sĕmbah kita, ik wil U hulde bewijzen, 6, a, b. Deze vorm laat zich vergelijken met wat Roorda noemt „objectieve propositief” (Jav. Gram.) § 301), ofschoon het aanhechtsel van den 3den pers. ontbreekt [1]. Intusschen bestaat ook deze vorm; bijv. dak tahap-nya, ik wil het eens opslurpen, of: laat ik het eens opslurpen, Cosm. 6, a. Alleen wanneer het logisch voorwerp in den 3den pers. staat, heb ik deze laatste, ook Nieuwj. constructie aangetroffen. Woorden met aanhechtsel *i* behouden het natuurlijk onveranderd; dus kita ndak warahi kacaritan sang D., laat ik U vertellen (of: ik wil U eens vertellen) de geschiedenis van D., Âp. 143.

Om terug te keeren tot den 3den pers. imp. passief; verdere voor-

---

[1] De oude taal bezit ook den actieven „propositief”; bijv. ndak aminta pĕhan iri kita, ik zou U wel om melk willen vragen, mag ik U om melk vragen! Cosm. Ndak atañ a, ik zou wel eens willen vragen, BK. 113.

beelden zijn: bhaya durggа ning kuṭa kawruhi, verken de versterkingsmiddelen der vesting, AW. 144; ta sapwani, veeg ze schoon, 345. Mah pâtrĕm tĕkĕmakĕn i tĕnggĕk ni Nakula, ziehier een dolk, druk dien in de hals van Nakula, BY. 518. Kaka tânglilir t-usapi luh-ku, kom weder tot u zelven, broeder, en veeg mijne tranen af, BK. 106. In een geval als dit is het niet duidelijk, of *t* eenvoudig strekt als imperatiefpartikel dan wel of het zinverbindend is, gelijk het Tagalog *t*, at, en. Hetzelfde is van toepassing op het tweede, doch niet op het eerste *t* in t-alap t-ulihakĕn i kaḍatwanta, neem hem en breng hem terug naar Uwe hoofdstad, Ap. 81, a. Meer over *t* later. Gelijkwaardig met *t* is at, wanneer het eenen imperatiefzin opent, blijkens KO. 7, b: at rĕngökĕn teka sapatha samaya, pamangmang mami ri kita kamung hyang kabeh, luistert dan naar den eed dien ik u zweer, o gij goden alle! Zonder at KO. 2, 9: sahana-nta dewa kabeh, rĕngö ta mangmang ni nghulun, hoort dan mijne aanroeping!

Als voorbeeld van eene eigenaardige constructie worde hier aangehaald prih pet rarah, doe uw best, zoek, spoor hem op! of, naar onze wijze van spreken: doe uw best hem te zoeken en op te sporen! WS. 76. Prih (vgl. Nieuwj. ꦥꦿꦶꦃ, ꦥꦫꦶꦃ) wordt doorgaans zóó geconstrueerd, dat het in genus en Wijze overeenkomt met het volgende, begripaanvullende woord. Terwijl dit laatste in onze taal aan een woord als „pogen, zijn best doen, zich beijveren" ondergeschikt wordt, is het in 't Oudj. gecoördineerd aan prih. En omgekeerd, staat het tweede woord in het passief, dan wordt ook van prih het passief gebruikt. Bijv. brengt men eene zinsnede als „hij tracht hem te helpen" over in het passief, dan luidt zij in 't Oudj. pinrih tinulung de nira of tĕkap nira, BY. 131; zoo ook pinrih pinahayu, men (hij, zij) beijverde zich voor hem zorg te dragen, 680. Soms wordt het tweede woord aan prih ondergeschikt; dus prih usirĕn, doe uw best hem (hen) te vervolgen, BK, 137; eene afwijking die reeds om de verwantschap tusschen imperatief en conjunctief licht verklaarbaar is. Het lijdt geen twijfel, dat de hier bedoelde echt Maleisch-Polynesche constructie eenmaal nog veel ruimer werd toegepast. Ik vergenoeg mij hier met de aandacht te vestigen op het Ibanag. Wanneer in déze taal een vorm van ay (umay), gaan, komen, in 't actief (met inbegrip van het onzijdig) staat, dan moet het daarbij behoorende, aanvullende woord ook dat genus vertoonen, of omgekeerd; vereischt de zin, dat een woord in

't actief gebruikt wordt, dan staat ook het voorafgaande "gaan, komen" in 't actief; is het eene passief, dan moet het andere het eveneens zijn. Dus minay aku lan nikau nakimallok, ik ben slechts gekomen om u te verzoeken; doch in 't passief: inaikuna sa nga kinagi, ik ben het hem gaan zeggen. Daar het Ibanag geen eigenlijken conjunctiefvorm bezit, wordt, in 't algemeen, de onderlinge afhankelijkheid van twee begrippen aangeduid door overeenstemming in constructie; bijv. manakit a kuman, hij heeft een afkeer van eten (eig. hij heeft afkeer dat hij eet); doch in den Verleden Tijd: nanakit a kiminan, hij had een afkeer van eten (eig. hij had afkeer dat hij at); zie verder de Cuevas, Arte p. 337, sq.

Geheel anders dan prih wordt kon geconstrueerd. Hierop volgt, onverschillig of het in 't actief of 't passief staat, het aanvullende woord in 't actief (of toestandswoord) en wel in den conjunctief; dus kon mangsula = [illegible]; Cosm. 38, b. De reden hiervan is dat (m)akon met het volgende woord als het ware één geheel vormt, daarvan een soort causatief maakt. Met prih is het een ander geval. Bijv. amrih ataña hawana, BY. 376 is eigenlijk: zij gaven zich moeite, vroegen hoe te gaan, of z. v. a. met moeite vroegen zij hoe te gaan; amrih atahĕn, hij deed zijn best, hield zich taai, of z. v. a. had alle inspanning noodig om stand te houden, 691. Staat amriha zelf in den conjunctief, dan ook het volgende bijbehoorende woord; dus amriha siddhâ ning punagi 672.

Eene gansche reeks van passiefimperatieven treft men aan in de vervloekingsformulen der oude oorkonden.. De meest ouderwetsche, hoewel niet de oudste in datum, is de formule KO. 1, 3, luidende:

"Patyana-nyu ya, deya-nyu i patî ya, te-panoliha i wuntat, tetinghali i likuran, tampyal i wirangan, uwahi i tĕngannan, tutuh tuṇḍunya, blah kapâla-nya, sbittakan wtang-nya, rantan usûs-nya, wtuakan ḍalammanya, ḍuḍuk hati-nya, pangan daging-nya, inum râh-nya, tĕhĕr pĕpĕḍḍakan, wkasakan hawu kerir, tibâkan ing Mahârorawa, klân i kawah sang Yama, salwir ni lara hiḍapan-nya."

Men ziet, dat imperatief en conjunctief elkaar afwisselen. In de parallelplaatsen der overige oorkonden wordt doorloopend de conjunctief gebruikt.

Bij eene vergelijking der verwante talen komt men tot de overtuiging, dat de behandelde passiefimperatief eenmaal gemeengoed der Indonesiërs geweest is. Wij vinden den vorm nog terug o. a. in het

Soendaneesch; bijv. [illegible] breng dezen brief naar het postkantoor [1]; [illegible] komaan, maak u van die kip meester (Oosting, Soend. Gr. § 222 en 241).

Ook in het Bataksch wordt de imperatief van 't eerste passief door een naamwoordelijken vorm uitgedrukt. Dus buwat, (het) worde genomen, nl. door u, van mambuwat in 't actief; bunu, worde (hij, enz.) gedood, van mamunu. Zoo ook pauli; painuppon, imp. pass. van „maken dat het gedronken wordt; enz. De tweede persoon, de agens, wordt begrijpelijkerwijs meestal verzwegen; wordt hij genoemd, dan wordt hij ingeleid door 't voorzetsel di, te vergelijken met Oudj. de; over de onderlinge verhouding van di en de later meer. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen naar v. d. Tuuks Tob. Spr. § 102; vgl § 99..

Het Tagalog maakt nog ruimschoots gebruik van den passief-imperatief bij afgeleide werkwoorden met prefix *i*, die, behoudens in één functie, aan de Oudjavaansche op akĕn beantwoorden. Dus ibigay-mu, het worde door u gegeven; = Oudj. wehakĕn (de-mu), met verschil in constructie wanneer de agens vermeld wordt; isulat-mu itu, dit moet door u geschreven worden, doch Oudj. surat; zie Totanes § 110 en 114. Van de afgeleide werkwoorden op *i* wordt minder gebruik gemaakt, en wel slechts wanneer men haastig of driftig iets beveelt; bijv. bukasi, open het! tigasi, doe het flink; etymologisch = een Oudj. twasi, dat mij echter nooit voorgekomen is. Ook van niet aldus afgeleide werkwoorden wordt de vorm wel eens gebruikt, bijv. abut yaong tauo, grijpt dien man! „Se usan para mandar con priesa, aceleracion ó con eficacia", zegt Totanes, § 130. Behalve in de opgegeven gevallen bezigt men als imp. pass. een conjunctiefvorm op in = Oudj. ĕn, en bij afgeleide werkwoorden op *i* een vorm op an; dus heet paghahanapin een imperatief, hoewel het oorspronkelijk blijkbaar een conjunctief van het duratieve praesens is, en dus niet enkel in Wijze, maar ook in Tijd van het aoristische abut e. dgl. verschilt. Als imper. pass. van een afgeleid werkwoord op an (= *i*) geldt bijv. paghanapan, eigenlijk een substantief van plaats (Totanes § 134; § 138).

---

[1] Zonderling en geheel in strijd met MP. taaleigen is het, dat men den subjectieven imperatief ook bij een bepaald voorwerp mag gebruiken; [illegible] (Oosting t. a. p.) Of is dit soms een Hollandisme?

Voor het Bisayasch taaleigen gelden nagenoeg dezelfde regelen. Bijv. ihatag-mu ini kan Juan, worde dit door u gegeven aan Juan; ibuhat-mu aku sing kalo, maak mij eenen hoed. Zoo ook van de werkwoorden op *i*, als buhati aku, worde bij mij gewerkt; of uitgebreid met het prefix pag: pagbuhati. Wordt echter de agens vermeld, dan bedient men zich van den conjunctief: buhatan (of pagbuhatan) aku niñu (Mentrida p. 49; 54; 74). In 't algemeen mag men zeggen, dat in de twee Filippijnsche hoofdtalen de grens tusschen imperatief en conjunctief (futurum) evenmin als in 't Oudj. scherp is afgebakend.

Vetatief.

De gewone partikel om te verbieden of af te raden is haywa; uiterst zeldzaam vertoont zich haja, aja, Jav. *aja*.

Haywa kan met verschillende rededeelen geconstrueerd worden, ten eerste met bijwoorden, bijv. haywa mangkā, niet aldus! BY. 203; 280. Hierbij kan men brengen haywa parĕk ta kong, nader niet, gij! Sutas. 67, b. Ten tweede kan haywa gevolgd worden door allerlei praedicatieve of attributieve woorden, hetzij deze uiterlijk als zoodanig kenbaar zijn of vormelijk zich niet van stamwoorden onderscheiden. Bijv. haywa manghel, word niet moede (of: wees onvermoeid). Haywa ngwang sinĕsöl, bedroef (of. kwel) mij niet, BY. 680. Haywenucap Drupadasûnu Wirâṭaputra, laat er niet gesproken worden van Drupada's zoon en den prins van Wirâṭa, d. i. om niet te spreken van enz., zoodat de imperatief hier de grenzen van den conjunctief overschrijdt; BY. 94, vgl. Mal. djangan di kata. Haywârowang patik sang nṛpati juga, laat Uwe Majesteits dienaar maar zonder makker wezen, d. i. laat mij maar alleen begaan; BY. 278. Haywa magöng wuyung-ta,, matig Uwe gramschap (eig. laat Uwe gramschap niet grooter worden) BY. 79. Hierbij mag opgemerkt worden, dat magöng wuyung-ta eene samengestelde uitdrukking is, waarvoor het Sanskrit een eigen vorm, het possessief adjectief bezit. Haywa kita malarânaku, wees niet bedroefd, mijn zoon, Âp. 65, a.

Nog andere voorbeelden zijn: haywa rahadyan sanghulun prihatin, wees niet mismoedig, edele Heer, Âp. 102; haywa suwesuwe, draal niet! 116. Haywa ta sandeha ring swaputra jayâ, twijfel er toch niet aan, dat Uw zoon zal overwinnen.

Râm. 51. Sandeha behoort tot eene klasse van woorden die, eigenlijk substantieven zijnde, zonder verandering ook als adjectief dienst doen. Daartoe behooren ook sangçaya, pramâda, krodha, yatna, en andere aan 't Sanskrit ontleende woorden. Bijv. haywa kamu sangçaya, Bl. 3, 125; 538. Haywa ta kita pramâda, wees Gij dan niet achteloos, BK. 215.

Van haja, aja heb ik slechts twee plaatsen aangeteekend. Het wordt BY. 279 elliptisch gebruikt en kan daar gevoegelijk vertaald worden met „schei uit!" Ook in 't Skr. komt het vetatieve mâ, of verdubbelde mâ-mâ elliptisch voor, en wel in dezelfde beteekenis. Aangezien de persoon wien haja in den mond wordt gelegd t. a. p. met minachting spreekt, mag men de gissing wagen, dat haja in de dagelijksche omgangstaal niet ongewoon was, maar plat klonk, en daarom bij wijze van minachting door den spreker gebezigd werd. De tweede plaats is Cosm. 45: aja kami de-nta pateni, dood ons niet! waar echter het Nieuwjav. pateni voor patyani het vermoeden wekt, dat de afschrijver den tekst gewijzigd heeft.

Wij vinden dezelfde vetatiefpartikel terug in het Malagasy aza, hetwelk ook in constructie met haywa, haja overeenkomt (Marre, Gr. Malg. p. 52; Parker, Malag. Lang. p. 28). Het overeenkomstige Bugineesche woordje luidt adja, dat, terloops zij het opgemerkt, niet dan in schijn iets in klank gemeen heeft met dja, slecht (uit djahat); van dit adja is niet te scheiden Makassaarsch anra, Saleiersch anda (Matth. Boeg. Spr. § 222; Mak. Wdb. onder anra) en Bal. hĕḍa. Naar het schijnt, bevat ook het Maleische djangan een uit adja verkort dja en een partikel die nog in 't Sundaneesch als ngan voortleeft. In andere verwante talen treft men geheel verschillende verbodswoordjes aan. Het Tagal. huwag is hetzelfde woord als Oudj. huwâ, uwâ, 't laten schieten, van iets aflaten, laten varen, nalaten (verwant met [illegible] en [illegible]), doch dit komt, zoover ik weet, niet als een woordje ter vorming van den vetatief voor. Omgekeerd komt ook Tag. aḍya „defendere" niet als partikel voor.

Beteekenis der partikel at, *t*.

Uit ettelijke boven aangehaalde voorbeelden is gebleken, dat aan 't begin eener zinsnede at eenen imperatiefvorm kan inleiden; het verkorte *t* komt zelden aan 't begin, des te vaker tusschen twee imperatieven voor. Aangezien men ook in het Tagalog at, en met

verkorting *t* ontmoet, komt men er onwillekeurig toe, het bestaan van eenig verband tusschen het Oudj. en het Tag. woord te veronderstellen.

Volgens Tagalogsch spraakgebruik verliest a t „en” zijne *a* achter eenen klinker, en gaat de *n* waarop een woord eindigt met een volgend at of *t* in a t over. Derhalve g a b i a t a ḍ a o, nacht en dag, wordt g a b i ’t a ḍ a o; k a t a u a n a t k a l o l o u a, lichaam en ziel, wordt k a t a u a ’t k a l o l o u a. Na eene rust blijft a t onveranderd; dus s i P e d r o, a t s i J u a n, s i P a b l o n a m a n, a t a n g b a t a p a, Peter en Jan, eveneens Paulus, en ook de knaap (Totanes § 5 en § 382). Dezelfde regelen blijven van kracht wanneer a t eene andere waarde heeft. Nu is volgens Totanes (§ 384) a t, als synoniem van a n g en a t a n g z. v. a. dewijl, omdat (Lat. quod); bijv. a k u i h i n a m p a s, a t a k u i t u n g m a n a n, ik werd gegeeseld, omdat ik was gaan drossen. Verder dient a t om eenen demonstratiefzin tot eenen betrekkelijken om te stempelen, of, wat dikwijls op hetzelfde neêrkomt, van een bijwoord een voegwoord te maken. Het verricht derhalve juist dezelfde functie als in ’t Oudj. a n, n. Bijv. b i s t a ’t laat zich vertalen met ons voegwoord al (synoniem van hoewel, ofschoon), terwijl b i s t a, niet op zich zelf bij Totanes opgegeven, kwalijk iets anders kan wezen dan Nieuwj. ꦧꦶꦱ, hetzij in het Tag. overgenomen of een gewestelijke vorm; immers luidt het woord anders in het Tag. u b u s, en is t a er ongebruikelijk in. B i s t a ’t b a t a, a y m a b a i t is „al is hij een knaap, hij is schrander”. Zoo ook beteekent k a h i m a t, in spijt dat (voegwoord), en is het ontstaan uit k a h i m a n, spijt, en a t, *t*; in ’t Oudj. komt o. a. m e m a n bijwoordelijk voor in den zin van „in spijt (van), ondanks”; bijv. BK. 81: m e m a n i n g u p â y a, k a h i l a n g a n i r a [1].

Uit het feit dat a t als een synoniem beschouwd wordt van a n g, in beteekenis aan ’t Maleische y a n g beantwoordende, mag men opmaken, dat het ook het voegwoord „dat” kan uitdrukken; hoe dit redengevend kan worden, blijkt o. a. uit het Lat. q u o d. Vermits een door „dat” ingeleide zinsnede declaratief is, laat het zich zonder moeite verklaren, hoe zulk een voegwoord te staan komt aan ’t begin van eenen volzin die iemands gedachten, wensch, verzoek, bevel enz. bevat.

De meening dat het Oudj. a t, *t* in oorsprong één is met het Tagalogsche, wint aan waarschijnlijkheid, als men ziet, hoe ook in

[1] De begripsovergang is dezelfde als in ons „spijt”; want h e m a n, e m a n, ꦲꦼꦩꦤ꧀ drukt het begrip van spijt, alsook van ’t Fransche r e g r e t t e r uit.

't Oudj. *t* nu en dan dezelfde functie heeft als *n*, namelijk: den zin relatief te maken. Als zoodanig vertoont het zich in het thans nog in Lakons gebruikelijke nda't atîta, [illegible] „nadat dan nu”; bijv. Râm. 32: nda 't atîta kâla lunghâ, mânak tânak-bi sang Daçaratha, nadat nu eenige tijd verloopen was, werden de vrouwen van Daçaratha moeder. Stond er ndâtîta k. l., dan zou de bedoeling wezen: en daarna verliep eenige tijd.

De vraag is, of men ook tot de gelijkwaardigheid van *t* en *n* zou mogen besluiten op grond van de omstandigheid, dat waar de op Bali gebruikelijke redactie der vervloekingsformule heeft daya-nta 'n patyananya [1], de oudere oorkonden lezen deya-nta 't patî, dâya-nta 't pati. Dit zou men desnoods kunnen vertalen met „door U zij het dat hij gedood wordt”; immers *n* wordt in 't Oudj. vóór een substantief geplaatst om uit te drukken wat anders geschiedt door een substantief met volgend bez. voornwd. Toch twijfel ik er aan, of in dit bijzonder geval 't pati iets anders is dan een passiefimperatief met voorgevoegde partikel *t*, en wel op grond dat in eene der oudste redacties (KO. 1) gelezen wordt deya-nyu i patî. Hoewel nu in het Bulusch ing (im, *i*) inderdaad dezelfde functie heeft als Oudj. *n*, bijv. takar-ne mahatuari itii in nimĕnĕsĕl in dei nimenne, zoodat deze gezusters berouw kregen, dat zij niet toegestemd hadden (Niemann's Bijdr. p. XV, 7, en 1), is mij zulk een gebruik van *i* in 't Oudj. niet voorgekomen [2]. Aanstonds zullen wij op i patî terugkomen.

Imperatief met den, en met *i* of ri.

De eerste dezer vormen komt in hoofdzaak overeen met hetgeen in Roorda's Jav. Gr. (§ 303) qualitatieve of modale voluntatief heet. Volgens Oudj. taalgebruik ligt in deze soort imperatief het begrip van „maak dat —, zorg dat —, het moet (zoo en zoo)”. Bijv. den tĕkeng nûsa Jawa, maakt dat hij (de berg) op het eiland Java komt! Cosm. 6; den tunggal kang (l. tang) warṇṇa, het moet van één kleur zijn; 21, a; den paḍâgawe, zorgt dat gijlieden maakt, 23, a; vgl. [illegible] Adji Saka 113;

[1] Deze lezing komt mij verdacht voor; ze is wellicht ontstaan uit vermenging van twee constructies: patyana-nya, het zullen gedood worden van hem, en 'n patyani ya, dat hij gedood zal worden.

[2] Het Bulusche woordje is oorspronkelijk hetzelfde als het lidwoord ing, in den nominatief, van het Bisaya.

den kadi bhawa-ngku, het moet evenzoo wezen alsof ik er ben, Cosm. 17, a; vgl. [illegible] R. Pirangon 29.

De verklaring van deze constructie gaat met moeielijkheden gepaard. Wij moeten beginnen met in 't oog te houden, dat in de nieuwere taal [illegible] een deftig synoniem is van [illegible], niet enkel in den imperatief, maar ook bij de vorming van een passief, en dat het reeds in het Oudj. in beide functies gebruikelijk was [1]. Nu rijst de vraag: wat is de verhouding van de „uit oorzake (van), uit hoofde, wegens, ten opzichte van" tot de, zaak, toedoen, wat te doen is (bijv. in ingde), mangde, veroorzaken, maken, en tevens tot Maleisch dari; en hoe staan alle tot paṇḍe, [illegible], Sund. [illegible], Mal. pandei, Bat. pande, Tag., Pampanga, Bis. panday, Mongondousch pandoi, Bul. pandei, Sumbasch pandoi, Mak. pare.

Volgens bekende klankwetten zou een Oudj. de identisch kúnnen wezen met Mal. dari, waarmede het eenigermate in beteekenis, doch niet in constructie overeenkomt. Het zou ook uit da + i kunnen ontstaan zijn: en eene derde mogelijkheid is, dat de eene sterke, vollere uitspraak van di vertegenwoordigt. De beslissing is hier des te moeielijker, omdat bij alle drie veronderstellingen de beteekenis dezelfde of nagenoeg dezelfde zou blijven; want, zooals ons nog nader blijken zal, zijn ri, 'i (met gutturalen triller) en di te beschouwen als varieteiten van *i*. Nu doet zich Mal. dari (d. i. ḍari) voor als eene reduplicatie met klinkerverschil en klankafwisseling van ḍi, di, ri (vgl. o. a. darah, bloed), of wel als de samenkoppeling van een met di (ḍi) zinverwant da (ḍa) en het eerste [2]. Voor oorspronkelijk hetzelfde woord als Mal. dari houd ik djadi, Day. djadi, Tag. yaḍi, enz. Als men uitgaat van de stelling, dat de grondbeteekenis van di (ḍi) = *i* van den beginne af dezelfde is als die 't woordje thans nog in de MP. talen heeft, namelijk die van de plaats waar, van een locatief, dan laten zich alle begripsovergangen gereedelijk verklaren. De plaats waar iets groeit, kan beschouwd worden als de grond waaruit iets voortkomt; „grond" is een begrip hetwelk onmerkbaar overgaat in dat van oorzaak, oorsprong. Bij „oorzaak" sluit

---

[1] Ter vorming van een passief bijv. BK. 205: deñ cacah, den wawa en den wunuh; 207 den wĕlĕg (de olifant) werd geprikkeld (aangezet); Cosm. 14, a heeft den (ĕ)tatakĕn, afwisselende met in(ĕ)tĕtakĕn 18, a.

[2] Madur. [illegible], waarmede het Bataksche da in het Podapassief vermoedelijk in oorsprong één is; da buwat zou dan eigenlijk beteekenen: te nemen. Het schijnt mij toe dat het eenvoudiger is, *da* voor een overgeërfd synoniem te houden dan voor eene opzettelijke wijziging van di; vgl. Tob. Spr. § 104, en vgl. blz. 125.

zich aan „zaak”; vgl. Latijn causa, in 't Fransch chose; en met „oorsprong, origo, is onafscheidelijk verbonden het begrip van „ontstaan”, Lat. oriri en ortus. En „ontstaan, worden, gevolg”, het ligt alles in [illegible], djadi, enz. opgesloten; „worden”, fieri, kan opgevat worden als het passief van „maken, doen”, facere, en daarenboven zal zich uit een woord dat aanduidt de plaats waar, ontwikkelen eene uitdrukking voor „plaatsen”, met behulp van een of ander middel om het actiefbegrip te doen uitkomen —, en „plaatsen” gaat over in „maken”, bijv. Ârisch dhâ, ons doen; dat dit dhâ als tweelingwortel bij het locatieve dhi, θι behoort, is duidelijk. De verwantschap van de ([illegible], [illegible]) en [illegible] openbaart zich ook thans nog in zinnen als de volgende, waar [illegible] zou kunnen vervangen worden door [illegible], [illegible]; als [illegible] Pandji (ed. Roorda) bl. 340; [illegible] bl. 338. Al is [illegible] hier geen voegwoord, maar bijwoord, in de gedachte drukt het geheel en al hetzelfde uit als [illegible] zou doen.

Een locatiefaanduidend woordje als *i*, benevens zijn varieteiten of synoniemen, is uit zijn aard geschikt om een passief te vormen. Dit behoeft, na hetgeen v. d. Tuuk en anderen hierover gezegd hebben, geen betoog meer. Wij vinden dan ook *i*, enz. zoo aangewend in allerlei Indonesische talen. Naast *i* met de bereids opgesomde bijvormen staat nog een genasaleerd in of ni; het Bisayasche gin verschilt in 't gebruik niet van gi (zie Encarnacion i. v. gi); dit laatste kan en zal wel rechtstreeks aan het Mal. ri in dari beantwoorden. Over de onderlinge verhouding van di, ni, in, *i*, ri — men mag er bijvoegen gi, gin — heeft v. d. Tuuk (Tob. Spr. bl. 318) eenige beschouwingen geleverd, die belangrijk genoeg zijn om in hun geheel hier aangehaald te worden.

„De bijvorm van di en ni is, zooals we gezien hebben, *i*, dat ook als aanhechtsel, en in D. gebezigd wordt zoowel als praepozitie als bij 't eerste passief. Ook vinden we *i* in plaats van ni, behalve in M. (zie boven), ook nog in ibebere (Aant. bl. 187), terwijl we ni uit *i* in D. zien ontstaan. In sommige constructies zien we di met ni verwisseld, zooals b. v. in 't gebruik van 't actief-verbale substantief (§ 121, 2º), en in de aanduiding van den persoon, ten behoeve van wien iets verricht wordt (bl. 108, a). Hieruit moet men besluiten, dat ni, di en *i*, alle drie oorspronkelijk één waren, en allen slechts een locatief uitdrukten. Van de drie vormen schijnt

i de oorspronkelijkste, waaruit n i door inschuiving van een *n*, zooals nog in D., moet ontstaan zijn; zoodat het gebruik van n i achter woorden, die op een medeklinker eindigen, van lateren tijd moet zijn (vgl. n i n g i in M. met n i n n a in T.). Moeielijker is 't ontstaan van d i te verklaren, tenzij men aanneme, dat *d* uit een vroegere *r* is ontstaan, want *r* wordt nog in 't Kawi ingeschoven (i-r-i k a = d i s i, i-r i-j a = d i s i j a). In D. vindt men i d a t a s, dat moeilijk andeus te verklaren is dan uit eene omzetting van d i a t a s (§ 26), even als men nog in 't Mak. i r a t e (boven) uit r i a t e, i r a w a (beneden) uit r i a w a (Boegineesch r i-a w a) vindt. In 't Sundasch vindt men *d* ingeschoven (d i-d-i n j a, d i-d-i j e u, d i-d-i t u), maar kan hier dien medeklinker als uit *r* ontstaan verklaren, daar de *d* in die taal toch meer linguaal dan dentaal is. — Met dat al kan men d i en n i even goed beschouwen als stammen van de demonstratieve voornaamwoorden i d i (D) en i n i (Mal.), zoodat *i* even goed een verzwakking van beide kan zijn" [1].

Hoe verschillend men zich de geschiedenis van de zooeven genoemde woordjes ook voorstelle, het is moeielijk te ontkennen, dat zij alle slechts varieteiten van één en denzelfden hoofdwortel zijn. Waarom, waardoor en onder welke voorwaarden 't eenvoudigste element als het ware eenige uitwassen heeft bekomen, vermogen wij bij den huidigen stand van kennis niet op te sporen, en wellicht zal ons zulks nimmer gelukken. Gerust mag men beweren, dat volgens de thans in de gansche MP. taalfamilie geldende klankwetten de bedoelde variaties niet te verklaren zijn. En dit is zeer natuurlijk. Want elke klankwet — dit wordt maar al te dikwijls vergeten — werkt slechts voor een beperkten tijd en op een zeker gebied, zoodat elke bestaande taal eene staalkaart vertoont van de meest tegenstrijdige klankwetten. Bijv. de klankwet volgens welke wij k o c h t zeggen voor k o o p t e, is lijnrecht in strijd met eene andere wet volgens welke m a k e d e in m a a k t e is overgegaan. De oorzaak is in dit geval bekend; de eene klankwet is ettelijke eeuwen jonger dan de andere. Het zou niet moeielijk wezen aan te toonen, dat er in de grondtaal van 't Maleisch-Polynesisch, evenzeer als in die van 't Indo-Germaansch, eenmaal klankwetten geleefd hebben die in a l l e thans bestaande talen dier twee familiën geheel dood zijn, sinds eenige duizenden van jaren; van de woorden echter, welke onder den in-

[1] Ter loops zij hier opgemerkt, dat een demonstratief uit den aard der zaak ook locatiefaanduidend is.

vloed dier in onbruik geraakte wetten gestaan hebben, zijn er eene menigte van geslacht tot geslacht overgeërfd; dezulke leven, meestal door allerlei nieuwere en nieuwste klankwetten gewijzigd, voort. Om ons tot een enkel voorbeeld te bepalen: de regel dat een sluitende nasaal met eene daarop volgende *t* van een stam of wortel overgaat in *ṭ*, zoodat bijv. uit tipis wordt manipis, is in strijd met de heerschende klankwetten aller Maleisch-Polynesische talen; toch volgt uit het bestaan van het gewrocht in de meest uiteenloopende talen der familie, dat de oorzaak, d. i. de wet waaraan manipis e. dgl. gehoorzamen, eenmaal bestaan heeft, en wel in de ongesplitste grondtaal, wie weet hoeveel eeuwen reeds vóór het ontwikkelingstijdperk der afzonderlijke talen. Enkele klankovergangen onder de hierboven aangevoerde, zooals van *d* in ḍ, en van ḍ in *r*, vindt men in allerlei talen en tijdperken terug; voor andere, bijv. van *n* in *d*, en omgekeerd, ontbreekt het niet aan analogiën in de hedendaagsche talen van Azië en Europa, doch meestal blijkt deze verwisseling van betrekkelijk jonge dagteekening te zijn; ze bewijst dus niet, dat in de M.P. grondtaal ni werkelijk uit di ontstaan is, of omgekeerd, en kan alleen strekken om de mogelijkheid van zulk een overgang ook in den voortijd in 't licht te stellen.

Bij de volledige onzekerheid, waarin wij verkeeren, omtrent de wijze waarop *i*, di en ni zich uit één wortel ontwikkeld hebben, kunnen wij geene gissingen daaromtrent tot grondslag van verder onderzoek maken. Gelukkig is dat ook niet noodig; voor ons doel is volkomen voldoende het vaststaande feit: *i* = di (ḍi) in beteekenis. Als locatiefwoordjes duiden ze vooreerst het „waar” [1] aan; en „waar” wordt ook gebezigd om het „waarheen” uit te drukken. Het is voldoende hier er aan te herinneren dat *i* en di in onze taal overgezet mogen worden met te, toe; vgl. Engelsch to. Wanneer men het in toe, to liggende begrip uitdrukt door een werkwoord, dan bezit onze taal daarvoor het werkwoord gaan of loopen. Men kan dus zeggen, dat toe, to in een werkwoord omgezet oplevert „gaan”, en omgekeerd dat „gaan” in den vorm van een voorzetsel overgebracht, wordt toe, te, to. Vandaar dat het zoogenaamde tusschenwerpsel toe! feitelijk als imperatief gebruikt wordt van „gaan” of „loopen”, en tevens van „doen”; in

---

[1] Hierbij sluit zich aan ndi, waar?; en uit het vraagwoord ontwikkelt zich de ontkenning di (ḍi), in sterken vorm dai (ḍei), die in waarde gelijk staat met het verdubbelde didi (met klankafwisseling diri, dili).

dit laatste geval kan het in het Engelsch niet anders uitgedrukt worden dan door den imperatief van "doen", nl. do! Vallen het begrip "waarheen" en het begrip "gaan" in onze voorstelling samen, dan mag men verwachten, dat er hier en daar talen zullen gevonden worden, die voor "gaan" denzelfden wortel bezigen als voor "waar" en "te, toe". Inderdaad is dit het geval in 't Indo-Germaansch met *i*, sterke vorm ai, en volkomen hetzelfde verschijnsel keert terug in 't Maleisch-Polynesisch. Als werkwoordelijken stam van "gaan" kennen wij uit het Ibanag ai (vóór eenen medeklinker en eene rust thans uitgesproken als *é*), waarvan o. a. ên, inai, "waarheen" of "tot wien men gaat, gegaan is;" umai, Iloko umai, komen; eene afleiding van ai is Ibanag angai, gang, komst: Bulusch ange, gaande, op weg; mange, gaan; ook: om iets gaan, [Javanese script]; Mak. mange, gaan; enz. In dezelfde verhouding als ai (*é*) tot *i*, staat dai (dê) tot di. Nu is mij de in de beteekenis van "gaan" niet bekend, maar in dien van "doen, handelen" is het, gelijk men weet, zeer gewoon. Hoe deze twee beteekenissen anders elkaar raken, blijkt o. a. uit het Jav. [Javanese script], dat, gelijk ieder weet, zoowel gang als gedrag, handelwijze beteekent; ook bij ons zijn handel en wandel synoniem, en het Skr. car is zoowel wandelen als bedrijven, doen. De samenhang tusschen de begrippen van handelen, gaan en den locatiefaanwijzer is zóó innig, dat men in een gegeven geval moeite heeft ze te ontwarren. Het Oudj. de, in het Nieuwj. den, duidt ontegenzeggelijk een handelen aan, en ook wanneer het als zoogenaamd hulpwoord optreedt, laat het zich heel wel als "handelwijze" opvatten; trouwens in 't Oudj. gebruikt men als hulpwoord ook don, dat zoowel aan een Skr. kâryam als aan kṛte beantwoordt; de-nya kan met een Skr. tasya kâraṇât vertaald worden. En toch, wanneer men ziet, dat [Javanese script] als hulpwoord volkomen hetzelfde is als [Javanese script], dan staat men in twijfel, of niet het plaatsbegrip bij de Javanen op den voorgrond staat ook waar de, [Javanese script] als hulpwoord dient. Opmerkelijk is het ook, dat ulih, [Javanese script] evenzeer een woord van beweging is, en niet minder, dat synoniem met de gebezigd wordt het Skr. gati, dat zoowel eene vertaling van laku, als van unggwan, [Javanese script] mag heeten.

Wij komen nu tot de vraag: hoe is den in den imperatief te verstaan? Aangezien de gewone huidige vorm di is, geloof ik, dat wij het als een locatiefvoorzetsel hebben te beschouwen [1]. Dit strookt

[1] Ook de Indogermaansche imperatieven op dhi (in den 2den pers. enk.) houd

ook met het feit, dàt den dient ter vorming van een passief. Wat de sluitende *n* betreft, de waarde en oorsprong daarvan is nog niet duidelijk, doch ik vergelijk die met de *n* in 't Bisayasche gin, dat misschien dialectisch, maar zeker niet in beteekenis, verschilt van gi; de grammatische functie van gi, gin is dezelfde als die van [illegible], den, [illegible] in 't passief.

Doch, zal men vragen, indien di en den, [illegible] voorzetsels zijn, hoe kan dan een praedicatiefwoord in 't actief volgen, in zulke gevallen als [illegible]; [illegible], e. dgl.? Hierop kan ik alleen antwoorden met te verwijzen naar soortgelijke constructies in de verwante talen. In 't Maleisch dient akan tot vorming van een futurum; evenzoo in 't Dayaksch akan, indu om een soort futurum bij een wensch, een moeten, uit te drukken; bijv. aku akan nguan arut tä, ik heb de boot in orde te brengen; olo handiat indu matäi, alle menschen moeten sterven [1]. Nog nauwkeuriger komt met den, [illegible] in den imperatief overeen het Dayaksche awi, dat zoowel "doen, gedaan worden" als "door" beteekent en, evenzoo als in 't Oud- en Nieuwj. den [illegible], vóór een indicatief geplaatst eenen imperatief vormt; dus awi batiroh, slaap (in 't Oudj. zou dit luiden den (m)aturû, Nieuwj. [illegible]), awi manĕnga akaë, geef hem (Hardeland, Gramm. bl. 122.) Men zou kunnen zeggen, dat, bij ontstentenis van den infinitief, de indicatiefvorm dezen vervangt. In gevallen als [illegible] "snel!" zou men kunnen denken aan ons gebruik van het voorzetsel toe!, maar ook hier, geloof ik, dat wij eerder een soort futurum, in den trant der zooeven vermelde constructie hebben te zien; hoe het begrip van futurum en dat van moeten in elkaar overgaan blijkt duidelijk genoeg uit ons eigen woord zullen, dat evenwel den omgekeerden weg heeft afgelegd. Met Day. indu, te, voor, om te, verwant is duan, hetwelk in één woord met [illegible] kan vertaald worden. Daar [illegible] als hulpwoord nagenoeg dezelfde waarde heeft als de, [illegible] en als Oudj. don, dwan, vormelijk = Day. duan, zien we hoe de verschillende beteekenissen der synonieme woorden elkaar raken. Nog vollediger wordt de overeenstemming, als men 't Oudj. don in den zin van "tocht, krijgstocht, d. i. Skr. yâtrâ, vergelijkt; in deze beteekenis sluit zich du, waaruit

---

ik voor oorspronkelijk locatieven. Natuurlijk hangt dhi samen met den wortel dhâ, plaatsen, doen." Het is alles dezelfde geschiedenis als met ḍi, di, dai (panḍai)

[1] Hardeland, Gramm. bl. 118.

don ontstaan is, onmiddellijk aan bij het begrip van „waarheen, te, toe", dat wij als de oorspronkelijke van di en *i* hebben leeren kennen.

Even als den en [illegible] worden ook *i* en ri gebruikt om eenen imperatief te vormen. Zulk een imperatief drukt een stellig gebod of een eernstige vermaning uit en wordt meestal gevolgd door een gewonen imperatief. In de door Holle uitgegeven oorkonde van 782 Çaka leest men: i wruhan ira kabeh: prayatna! laat allen wèl weten (of: het zij ter kennisse van allen gebracht), dat zij moeten oppassen! 19; i wruhan i sakula (l. sakala) kulawangça, 22; ri wruhan ikang karâman ri Parung: prayatna rasa sang hayang âjñâ, laat de vroedschap te Parung wèl weten, dat zij in acht moeten nemen hetgeen Hooger bevel inhoudt! KO. 19, 1. In de late KO. 4 vindt men het eenigszins afwijkende wruhane si parasame enz., en wederom anders in 't Njav. [illegible], waarvoor in het Krama [illegible]. De overeenkomstige formule in de Sanskr. oorkonden van 't vaste land is saṃwiditam astu wah.

De letterlijke beteekenis van *i* (ri) wruhan schijnt te wezen: ter kennisse, zoodat de constructie een datief van strekking vertoont. Met dezen vorm is m. i. rechtstreeks te vergelijken de Bataksche imperatief met het voorzetsel tu, dat ook een „waarheen", eene richting aanduidt; bijv. molo so targararsa, tu gadis ma i, indien hij het niet betalen kan, dan moet hij verkocht worden! tu gadis ma boru-boru i, die vrouw moet verkocht worden! tu bajang ma i, zet die in 't blok; doch ook tu bajangan, als eenvoudig passief van mamajakkon, iemand in 't blok zetten; van dit tu bajangan nu is i(ri) wruhan de tegenhanger (vgl. Tob. Spr. § 101).

Ten slotte komen wij nog eens even terug op eene zinsnede, die hierboven reeds aangehaald werd, nl. deya-nyu i patî ya in KO. 1, terwijl andere redacties daya-nta (deya-nta) t patî (pati) hebben. Wij zijn tot de slotsom gekomen, dat t-patî een passiefimperatief voorstelt, op gronden die niet herhaald behoeven te worden. Is het goed gezien, dat t-patî een imperatief is, dan moet ook i patî het wezen. Intusschen kan de constructie van i patî (d. i. i pati + i = pati + ani) niet gelijk gesteld worden met die van i wruhan of Bataksch tu bajangan; wel zou een i patî te vergelijken zijn met tu bajang of tu gadis, maar er staat patî, niet patyan. Daarom schijnt het mij toe, dat i patî wel een imperatief is, doch een van ander soort dan

i wruhan. Deya-nyu i patî zou men in onze taal kunnen weergeven met „door u, hoop ik, moet of zal gedood worden.” Mogelijk zou i patî ook eenvoudig = [illegible] kunnen wezen, aangezien de wensch van den spreker reeds door den conjunctief deya is aangeduid. Wegens het t-patî der andere redacties is het vooralsnog verkieselijk i patî te nemen als een vorm van den passiefimperatief.

OUDJAVAANSCHE ABSOLUTIEVEN.

DOOR

DR. H. KERN.

Deze benaming wordt hier toegepast op zinsbestanddeelen welker syntactische waarde door geen vormverandering wordt aangeduid. Ze komen voor: 1. als ondergeschikte gezegden in volzinnen met een ander hoofdgezegde; 2. als de plaats innemende van een hoofdgezegde, met uitsluiting van de gevallen waarin naakte stammen als imperatief dienst doen, alsmede van constructies met an, 'n, yan, yar e. dgl., welke hier buiten behandeling blijven.

De absolutieven van de eerste soort komen, ten opzichte van de rol die zij in de woordvoeging spelen, overeen met de Skr. absolutieven op twâ (of ya), of met het deelwoord van den aorist, actief of onzijdig, in het Grieksch; ten deele beantwoorden zij aan den Indischen locativus absolutus en den Latijnschen ablativus absolutus. Zulk een absolutief, al of niet vergezeld van een lijdend onderwerp, kan beschouwd worden als een verkorte bijzin, strekkende tot nadere bepaling van hetgeen in den hoofdzin gezegd wordt.

De absolutieven der tweede soort missen in de Indogermaansche talen hun tegenhangers. Wel bezitten wij — en in zekere mate ook het Oudindisch — een middel om hetzelfde uit te drukken als wat in 't Oudjavaansch door den naakten, tevens naamwoordelijken stam geschiedt, doch dat middel bestaat in eene eigenaardige stemverheffing of versterking van den klemtoon, niet in eenen bijzonderen vorm.

Als voorbeelden van absolutieven der eerste soort volgen hier eenige plaatsen, ontleend aan dezelfde geschriften die ook in het voorgaande opstel over den imperatief vermeld zijn. Beginnen wij met voorbeelden van onzijdige absolutieven. In AW. 164 leest men: atha haliwat sirerika katon tataraban (of: ta taraban) i sabhâ nikang musuh; hetgeen men aldus zou kunnen vertalen: „en toen hij daar voorbij was, kreeg (of: toen kreeg) hij het grensgebied (of: de grens) van 't verblijf des vijands in 't gezicht" [1]. In

---

[1] Eig.: het grensgebied kwam in 't gezicht.

het Skr. zou het heeten: athâtikramya sa tatra dadarçopântyâni (of upântyaṃ) ripuniwâsasya. Het Latijn zal in een soortgelijk geval het verleden deelwoord van een deponens bezigen, wanneer zulk een werkwoord met de vereischte beteekenis beschikbaar is; ook wij zouden desnoods kunnen zeggen: „en daar voorbij zijnde, kreeg hij" enz.

Een tweede voorbeeld van een onzijdig absolutief levert Sutas. 103, b: lumpat sang wîra mantrî tĕka hulu nikang sâmajânunggang ahyâ „na op het hoofd van den olifant gesprongen te zijn, ging de manhafte Mantri er schrijlings op zitten en riep hoera!"; in 't Skr. âplutya sâmajasya mastakam adhyarohan mantriwîra unnadan. Wij zouden ook, zonder noemenswaardig verschil in de beteekenis, kunnen zeggen: „met eenen sprong bereikte hij 't hoofd van den olifant, op wien hij schrijlings ging zitten", of „met eenen sprong ging hij zitten" enz. Hier drukt het bijwoordelijk „met eenen sprong" hetzelfde uit als „door te springen"; beide, door en met, duiden eenen instrumentaal aan, en reeds uit den vorm der Skr. absolutieven op twâ blijkt, dat bij voorkeur een instrumentaal dienst doet als absolutief. Dezelfde naamval heeft tevens zeer dikwijls de waarde van een bijwoord van omstandigheid. Trouwens ook in onze taal is dit geenszins ongewoon; „met macht, met liefde; met genoegen; met name" e. dgl. zijn bijwoordelijk instrumentalen. In 't Oudjavaansch wordt de bijwoordelijke instrumentaal meestal eenvoudig aangeduid door den stam eens substantiefs. Ook het absolutief van de eerste soort voegt aan den zin eene bijwoordelijke bepaling toe, en wel eene dusdanige die gewoonlijk met behulp van met, door of bij in 't Nederlandsch, van by in 't Engelsch kan uitgedrukt worden. Wat het Nieuwjavaansch aangaat, zou men haliwat in de zooeven aangehaalde zinsnede kunnen weêrgeven met [Javanese script]. Hoe licht nu de begrippen „met, bij" in „na" overgaan, blijkt genoeg uit [Javanese script] e. dgl. aan ieder bekende uitdrukkingen.

Het is schier overbodig hieraan de opmerking toe te voegen, dat een volzin met een absolutief der eerste soort opgelost kan worden in twee zinnen, die door en verbonden zijn, tenzij men een bijwoordelijken bijzin verkiest. Willen wij den geest onzer taal geen geweld aandoen, dan moeten wij wel in verreweg de meeste gevallen tot zulk eene oplossing de toevlucht nemen, en van het huidige Javaansch en Balineesch geldt in zekere mate hetzelfde. Vandaar dat de woorden atha haliwat sira enz. in de Balineesche tusschenregelige vertolking luiden [Javanese script], d. i. toen hij voorbij-

ging. Men vergelijke ook eene Maleische constructie als sărta iya datang, doch Javaansch [illegible].

Het absolutief van niet-onzijdige werkwoorden, d. i. van alle die een voorwerp bij zich kunnen hebben, heeft eene passieve beteekenis; een daarbij behoorend substantief is dan het lijdend onderwerp. Bijv. sâmbut çrînṛpaputra Çâla winaweng âkâça Sutas. 113, 6, hetgeen vertaald luidt: "na den vorstenzoon Çâla gegrepen te hebben, voerde hij hem mede naar 't luchtruim", of, wanneer men den volzin oplost in twee zinnen: hij greep den vorstenzoon Çâla en voerde hem mede naar 't luchtruim. In 't Skr. zou dit volgens de meest gewone constructie heeten: "çrînṛpaputraṃ Çâlaṃ gṛhîtwâkâçaṃ (of: âdâyâkâçam) ninâya. Volgens de regelen omtrent het gebruik van actief en passief, die, zooals bekend, in de M.P. talen anders en veel fijner zijn dan in de Arische, moet de prins, die hier het onderwerp der rede is en voorgesteld wordt als iets ondergaande, een gezegde in passiefvorm, winawa, bij zich hebben. Dewijl nu de persoon, die de handeling, in sâmbut opgesloten, ondergaat, dezelfde is als het onderwerp van winawa, moet ook sâmbut als een passief opgevat worden. Lost men den volzin in twee zinnen op, dan zouden de gezegden natuurlijk wezen sinâmbut en winawa.

Een ander voorbeeld uit hetzelfde gedicht, 103, a, luidt: sâmbut sy Âmogha sâmpun pinanah ika tikĕl de nikang çatru, d. i. nauwelijks had hij (het wapen) Amogha gegrepen, of het werd door den vijand in tweeën geschoten. Van denzelfden aard is AW. 43: wwantĕn mañumbana puḍak ginurit-nya putra [1], ndâ suswasuswani kinol-nya, hanan liningling; d. i. eene andere (onder die vrouwen) kuste eene pudakbloem, die een kind moest verbeelden, dat nu eens telkens aan. hare borst gelegd en door haar omhelsd; dan weer (vriendelijk) aangestaard werd. Hieruit leeren we tevens, dat van de afgeleide woorden op *i* in 't absolutief, evenals in den imperatief, de vorm op *i*, niet die op an gebruikt wordt, en in zooverre kan men niet als regel zonder uitzondering stellen, dat de imperatief en absolutief den substantiefvorm vertoonen: de regel geldt alleen voor de niet met *i* en akĕn afgeleide, of wil men samengestelde [2] stammen. Intusschen mag er aan herinnerd wor-

[1] Zoo lees ik met de Balin. vertaling voor Pârtha. Zoo men dit laatste wil behouden, moet men er den zin aan hechten van "kleinkind van Pṛthâ."

[2] Als wij in onze taal aandoen, bezien, e. dgl. samengestelde werkwoorden noemen, is er niet de minste reden waarom wij op de MP. op *i* en akĕn niet denzelfden term zouden toepassen.

den, dat in ettelijke MP. talen, o. a. het Fidji en de Polynesische dialekten wel degelijk naamwoorden op *i* en aki gevormd worden.

Niet altoos is het onderwerp van het hoofdgezegde hetzelfde als het grammatisch onderwerp van het absolutief. Bijv. Râm. 16: sukhatṛpti sang narendra, bhuktîkang bhoga tanpapaḍa dibya „tevreden en voldaan was de vorst van de onvergetelijke, heerlijke genietingen die hij gesmaakt had.” Hoewel sang narendra hier 't logisch onderwerp van bhukti is, behoort dit laatste als passief gezegde bij het grammatisch onderwerp ikang bhoga. Volgens deze verklaring, beantwoordt de constructie van bhuktîkang bhoga volkomen aan den ablativus absolutus van het Latijn. Hetzelfde in twee zinnen uitgedrukt zou luiden sukhatṛipti sang narendra en bhinuktîkang bhoga „de vorst was tevreden en voldaan”, en „de genietingen waren door hem gesmaakt.” Nu valt niet te ontkennen, dat men in 't Skr. bij tṛpta als aanvulling een tegenwoordig deelwoord bezigt, en dat een Skr. tṛpto bhuñjânah in 't Oudj. overgebracht zou wezen tṛpti mbhukti (voor n-bhukti); het is ook waar, dat de laatste lettergreep in narendra prosodisch lang behoort te wezen, zoodat men al licht aan eene fout in den tekst zou kunnen denken, eene fout welke door mbhukti zou verwijderd worden. Doch in 't Râm. geldt als regel, dat vóór de caesuur elke korte klinker van zelf lang wordt, zoodat bij de overeenstemming der HSS. elke verandering gewaagd is.

Het onderscheid tusschen het absolutief en een substantief met voorgevoegd an, *n* zou men in hoofdzaak aldus kunnen beschrijven: eene verbinding als anton, nton, anwulat laat zich in 't Engelsch vertalen met in of at seeing; ton met by of on seeing, daargelaten dat ton passief is. In onze taal is het eerste te vertolken met „bij 't zien, daar (men) ziet of zag, ziende; soms met „die ziet of zag.” Niet zelden nu treft men plaatsen aan, waar de lezing der HSS. tusschen ton en nton weifelt; bijv. BY. 49: rikâ tang ratnawadhû paḍâsrang amajang lek ton (v. l. nton) lĕngöng ning wulan. Voor de Nederlandsche vertaling is het vrij onverschillig, aan welke lezing men de voorkeur geeft: in beide gevallen is het „bij het zien van 't verrukkelijke der maan, gingen de schoone vrouwen zich ijlings in den maneschijn vermeien.” In het Nieuwjav. beantwoordt aan eene verbinding als nton een substantief, gewoonlijk het zgn. denominatief, met aangehecht be-

zittelijk voornaamwoord, of anders de omschrijving met een hulpwoord. Naar het mij toeschijnt, ligt in ton meer de zin van „doordat" of „nadat gezien werd"; in nton „ziende", Fransch gerundief voyant; is ton absolutief, dan zou de zin hier overeenkomen met een Latijnsch: visâ amoenitate lunae. De keuze is moeielijk, althans voor mij; te meer omdat uit de schrijfwijze alleen niet met zekerheid kan opgemaakt worden, welke vorm door den schrijver bedoeld is. Immers een voorgeslagen nasaal wordt op echt Javaansche wijze herhaaldelijk verwaarloosd, zoodat ngkâ en kâ, ndak en dak, makin en mangkin, e. dgl. ons telkens ontmoeten. Soms is de nasaal zelve verdwenen, maar heeft zij een spoor van hare aanwezigheid achtergelaten. Vindt men bijv. ḍĕngō geschreven, dan weet men, dat dit voor nḍĕngö staat, want de oorspronkelijke ḍ van rĕngö, [illegible], blijft alleen achter eene n bewaard en gaat anders in r over ([1]). Derhalve blijkt het reeds uit den vorm, dat niet het absolutief bedoeld kan wezen in BK. 203: sang Bhoma kagyat ḍĕngö hûng nikang ([2]) Wṛṣṇiyodha; d. i. „Bhâuma ontstelde bij 't hooren (of: als hij hoorde, Fransch entendant) van het gebrul der Wṛṣṇikrijgers". Bij kagyat en verwante begrippen pleegt datgene wat aanleiding geeft tot de gemoedsaandoening niet door een absolutief uitgedrukt te worden; als voorbeeld strekke BY. 137: kepwan sang wara Bhîṣma pakṣa murudârês nton Wirâṭâtmaja. Ook het nieuwere taalgebruik, dat [illegible] e. dgl. zegt, strookt hiermede in zooverre dat het een praedicatief woord eischt, hetwelk niet anders van de constructie met an, n verschilt, dan dat het laatste als de nadruksvorm van het eerste optreedt.

Een eigenaardige vorm, dien men met den naam van „actief absolutief" zou kunnen bestempelen, ware het niet, dat hij een prefix bevatte en dus buiten den door ons getrokken kring viel, is pusap in BY. 684: pusap jöng sang paṇḍyâsĕgĕh inujaran de muniwara; d. i. „toen hij, zijn gastheersplicht vervullende, de voeten des Wijzen veegde (of begon te vegen), werd hij door den allervoortreffelijksten Ziener (aldus) toegesproken". Stond er usap, dan zou het lijdend onderwerp hiervan, nl. jöng sang paṇḍya,

---

[1] Namelijk in de gewone taal, in Ngoko. Wanneer 't Oudj. in miḍĕngö, en Nieuwj. in [illegible] de ḍ behouden, dan is het juist, omdat deze vormen eene tegenstelling tot het Ngoko moeten vormen.

[2] Zoo te l. voor nika.

hetzelfde wezen als dat van inujaran; doch in werkelijkheid is de persoon die toegesproken wordt degene die de handeling van het voetvegen verricht; daarom moet pusap een actief wezen en jöng sang paṇḍya het voorwerp er van. Het kan niet twijfelachtig zijn, dunkt me, dat het voorvoegsel *p*, te vergelijken is met het Dayaksch *p*. Hardeland (Gramm. bl. 49, vg.) is geneigd in vormen als pawat, helper, pihop, wie gaarne drinkt, pulang, wie dikwijls herhaalt (zie Daj. Wdb. onder ulang) e. dgl. tegenwoordige deelwoorden te zien, doch wat zouden dan pamihop, pamulang enz. zijn, waarvan hij de eerstgenoemden niet onderscheidt? Wat ook de tegenwoordige opvatting der Dayaks wezen moge, pihop, pawat, pulang e. dgl. staan oorspronkelijk toch zeker wel tot pamihop, pamawat, pamulang, als aoristen tot duratieven of frequentatieven. Een aorist pihop kan niet uitdrukken „iemand die nu drinkt; maar wel „die drinkt” in 't algemeen; en „iemand die drinkt” en een dronkaard” komen ook in onze taal op het zelfde neêr, al geeft het laatste meer rechtstreeks te kennen, dat de persoon zich eene gewoonte van 't drinken gemaakt heeft. Naar het schijnt, is pusap niets anders dan de naamwoordelijke vorm van den aorist (u)musap, terwijl pangusap als naamwoord bij (m)angusap kan beteekenen: wie veegt (Imperfect); het vegen, wijze van vegen; middel om te vegen; eindelijk zou een denkbaar pamusap, gevormd op de wijze van pamidĕṛ, dat wij als frequentatief imperatief hebben leeren kennen, kunnen beteekenen „wie meermalen of gedurig veegt.” Verdeelt men den inhoud van den boven aangehaalden volzin over twee zinnen, dan zouden de gezegden luiden musap en inujaran.

De absolutieven der tweede soort worden dikwerf, ten minste in gebonden stijl, zóó gebezigd, dat ze, oppervlakkig beschouwd, eenvoudig passiefvormen met verzwegen voor- of invoegsel schijnen te wezen: ton = katon; kon = kinon; pangguh = kapangguh; sâmbut = sinâmbut of kasâmbut; e. dgl. Toch zal het bij nadere beschouwing blijken, dat er bij 't gebruik van deze absolutieven geenszins willekeur heerscht. Eenige uitgezochte voorbeelden zullen dit duidelijk maken.

In AW. 91 lezen we: kagyat hyang Çiwa ri hilang nikang çilâdri: sâmbut ng âyudhawara sâyakâgnirûpa; d. i. god Çiwa was onthutst over de vernieling der (als geschut gebezigde) rotsgevaarten; hij greep (daarom) zijn voortreffelijkste wapen, de vuurschicht.” Door het absolutief wordt uitgedrukt, dat de handeling in den tweeden volzin een onmiddellijk gevolg is van Çiwa's

ontsteltenis; de bedoeling is: Çiwa was zóó onthutst, dat hij zijn allerbeste wapen nam. Had de dichter kasâmbut gezegd, dan zou men uit hetgeen verhaald wordt wel kunnen raden, dat er tusschen den eersten en den tweeden volzin een innig verband bestond, maar duidelijk uitgedrukt ware dit niet.

Hetzelfde gedicht, 75, heeft: hetu-nyânglîlalîlâmijil amawa laras hrû tĕke tangkulak-nya: tonton tekang warâhângrurah acalaçilâ çîrṇṇa sinwab-nya kâbwang; d. i. daarom ging hij dood op zijn gemak naar buiten, pijl en boog meênemende, benevens het leder om de hand te beschermen, en hij zag het aan, hoe de ever den berg vernielde, welke door hem onderwroet en uiteengeworpen werd". M. i. veronderstelt het absolutief hier een grooter nadruk op het gezegde, zoodat voor 't laatste een substantiefvorm gekozen wordt; men zou de zinsnede kunnen weêrgeven met: toen zag hij met eigen oogen! of, toen zag hij het aan! uitroependerwijs. Men vergelijke het Javaansche spraakgebruik vermeld in Roorda's Gramm. § 253.

Een eenigszins ander geval doet zich voor in Sutas. 86, a, waar de dichter, na gezegd te hebben, dat de vijanden eindelijk de hardnekkig verdedigde vesting binnendrongen, aldus voortgaat: pangguh ta ng bala wîrayodha pĕjah ing raṇa "men vond de dappere schare van krijgers die in den kamp gesneuveld waren." Hier schijnt een uitroep minder gepast, maar toch zal men, behoorlijk lezende, den volzin in 't Nederlandsch met een anderen toon uitspreken dan indien er kapangguh stond. Men zou den zin aldus kunnen omschrijven: (de vijand stormde de vesting binnen,) en wat vond men daar? de lijken der gesneuvelde helden; of: wat men (in de veroverde vesting) vond, waren slechts de lijken der gesneuvelde helden.

In het volgende voorbeeld komt een absolutief voor, dat men zou kunnen weêrgeven met behulp van een scheiteeken. In BY. 66 staat: rikâ sang Kṛṣṇâ'n-tinghali ng awangawang: ton ṛṣigaṇa, tĕkâ rĕp sangkeng sûkṣma sira; d. i. "toén blikte Kṛṣṇa naar 't luchtruim: men zag (of: zie! daar zag men) eene schare van Ṛṣi's, die plots opdoemden uit het niet." Over 't algemeen wordt ton veelvuldig zóó gebruikt, dat men het zou kunnen omschrijven met: zie, daar vertoonde zich; wat zag men (hij, zij)? Dewijl dit absolutief een passief is, veronderstelt het, dat het lijdend onderwerp in de gedachte op den voorgrond staat; en de geheele constructie geeft een zekeren nadruk, niet zelden een gevolg van haast,

drift, verbazing of soortgelijke aandoeningen te kennen. Blijkt zulks duidelijk uit het geheele zinsverband, dan behoeven wij ons geen moeite te geven om bij de vertaling in 't Nederlandsch een aequivalent voor het absolutief te zoeken. Om een voorbeeld te geven: er wordt ons verhaald van eene koningsweduwe, dat zij zich op den brandstapel werpt, om als getrouwe gade (s a t î, p a t i w r a t â) haren gemaal in den dood te volgen en met hem in het hemelrijk hereenigd te worden. Zoodra zij in de vlammen den dood heeft gevonden, geschiedt hetgeen Sutas. 88, a beschreven wordt: r ĕ p ç î g h r a t e k i s i r a r i n g k ṣ a ṇ a t o n m a p a n g g i h l a w a n n a r a n â t h a m o n ĕ n g „fluks daarop, in hetzelfde oogenblik, zag men hoe zij (in den hemel) samenkwam met den koning (haren gemaal), die met smachtend verlangen (haar verbeidde).”

Het kan niet ontkend worden, dat een absolutief, waar het met een aanvullend begrip verbonden is, meermalen op ons den indruk maakt, alsof het niet anders is dan een afgeknotte gezegdevorm zonder meer; bijv. AW. 125: g i n y â k ĕ n i n g c â m a r a k o n u m a ñ j i n g a, hij werd tot meer spoed aangezet door de draagster van den câmarawaaier, die hem heette binnen te gaan. De Balin. tusschenregelige vertaling heeft m a k o n, doch m a k o n u m a ñ j i n g a, kan moeielijk iets anders beteekenen dan „die heette binnen te gaan.” Wat de zin vereischt, is: die h e m heette binnen te gaan; daar nu het voornaamwoord niet verzwegen mag worden, tenzij het reeds in g i n y â k ĕ n opgesloten ligt, en daar het hiervan onderwerp is, moet het ook onderwerp wezen van k o n. Derhalve is k o n passief, en wordt het dan ook in eene Jav. tusschenregelige vertolking te recht met [illegible] gelijkgesteld, daargelaten dat k o n een absolutief is, en k i n o n niet. Vraagt men, welk onderscheid er is tusschen g i n y. i n g c. k i n o n u m a ñ j i n g a — wat op zich zelf onberispelijk Oudjav. is — en k o n u., dan zou ik antwoorden: m. i. is het eerste: „hij werd tot meer spoed aangezet door de câmaradraagster en geheeten binnen te gaan”, doch het laatste „hij werd tot meer spoed aangezet door dat de c. hem heette binnen te gaan”. K i n o n u. ware een h y s t e r o n p r o t e r o n, wat k o n u. niet is. Derhalve ook hier is t o n een absolutief, en wel een van de eerste soort, volkomen beantwoordende aan het Skr. absolutief op t w â (y a), behoudens het verschil tusschen actief- en passiefconstructie. Het veelvuldig gebruik van het absolutief k o n in zinnen van denzelfden aard als de zooeven aangehaalde, zal vermoedelijk het meest er toe hebben bijgedragen, dat

in de huidige taal [illegible] voor [illegible], en nog meer [illegible] voor [illegible] in zwang is gebleven.

Van de absolutieven zijn te onderscheiden praedicatief gebezigde klanknabootsende, of wil men klankverbeeldende, tusschenwerpsels. Evenals onze taal in plomp! plof! klets! tik! krak! e. dgl. tusschenwerpsels bezit, die behalve zekeren klank ook eene handeling welke van dien klank pleegt vergezeld te gaan ons voor den geest roepen, heeft ook het Javaansch van alle tijdperken zulke klanken in overgroote menigte; bijv. rĕp, kråk, [illegible], kryåk, [illegible], lĕs, [illegible], pök, pĕk, [illegible], pok, ghĕr, gĕr, gör, grit, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], ghök, ghĕk, gok, bår (Mal. bar), bår pĕt, [illegible], [illegible], byûr, [illegible] (Mal. bur), [illegible], bhok, bhog, [illegible], bhĕk ghor, [illegible], ngĕs, ngös, ngör, enz. enz. Niet weinige onder die tusschenwerpsels nemen het karakter aan van werkwoordsstammen, zoodat zich allerlei werkwoordelijke vormen er uit ontwikkelen, bijv. makrak, amök, amöki, kapökan, [illegible], [illegible], enz. enz.; juist hetzelfde treft men in onze taal aan, bijv. bij plompen, ploffen, kletsen, tikken, kraken. Dat van klanknabootsende tusschenwerpsels gevormde werkwoorden, als gezegde gebruikt, zich in niets van andere praedicaten onderscheiden, behoeft, als iets wat van zelf spreekt, niet uitdrukkelijk vermeld te worden. Des te eigenaardiger daarentegen is het spraakgebruik volgens hetwelk zekere tusschenwerpsels zonder eenige vormverandering als gezegde optreden. Hier slechts een enkel voorbeeld. AW. 83 heeft: cĕb-pĕng karṇṇa nṛpatiputra de Bhaṭåra, hetgeen men ten naasten bij kan weêrgeven met „het oor van den Prins werd pijnlijk aangedaan door (de woorden van) Bhaṭåra”, of: „de Prins werd kitteloorig.” Cĕb en pĕng zijn min of meer synoniem; het eerst wekt de gedachte op aan iets prikkelends en het daarvan onafscheidelijke gevoel; het tweede is het grondwoord van [illegible] (variëteit [illegible]) en [illegible]. Volgens Jav. Hdwb. is [illegible] „het branden” in een figuurlijken zin; ook van de ooren als die iemand warm worden; [illegible], een prikkelend gevoel door sterke warmte; bij [illegible] wordt opgegeven „benauwde hitte, benauwd heet, van het weêr en van het lichaam.” Dit strookt niet best met de vroeger gegeven omschrijving van [illegible] en [illegible], en het toevoegsel van „benauwd” kan gerust als zuiver denkbeeldig geschrapt worden. Dat

het grondwoord van deze frequentatieven [illegible] is, schijnt bij den bewerker der 2de uitgave niet opgekomen te zijn: een artikel [illegible] ontbreekt ten eenenmale. In de nieuwste uitgave van 't Hdwb., bezorgd door den Hoogleeraar A. C. Vreede, is [illegible] opgenomen geworden; de beteekenis hieraan toegekend, is die van "klanknab. van het suizen of tuiten in het oor." Dit past niet best bij hetgeen opgegeven is bij [illegible]. Hoe het zij, in cĕb-pĕng heeft pĕng klaarblijkelijk eene beteekenis, die het dichtste staat bij die van [illegible], een prikkelend gevoel; cĕb-pĕng is eene van de vele min of meer tautologische verbindingen, waaraan de MP. en alle overige talen in een zeker tijdperk zoo rijk zijn. De Balineesche glosse vertaalt cĕb-pĕng dan ook met één woord, nl. [illegible]; eene Javaansche glosse heeft nagenoeg hetzelfde: [illegible]. Men ziet, beide glossatoren hebben gemeend de ongewijzigde tusschenwerpsels niet te kunnen behouden en ze vervangen door eenen afgeleiden vorm. Alleen de Jarwa heeft in Palmer v. d. Broeks uitgave: [illegible], dat wel op een verkeerd gelezen [illegible] zal berusten.

Uçapa.

Het Bisaya, dat onder alle Fillippijnsche talen misschien de rijkste is in oude vormen, bezit van eenvoudige werkwoorden een zoogenaamd onpersoonlijken passiefimperatief op *a*; bijv. buhata kana, doe dat! (zie de la Encarnacion i. v. *a*; de Mentrida p. 61, vgl. p. 55). In waarde en gebruik komt deze vorm op *a* volkomen overeen met dien op ĕn in 't Javaansch; vormelijk natuurlijk beantwoordt aan dit laatste het Bisayasche on, bijv. in buhaton, de meest gebruikelijke passiefimperatief, tevens futurum. De benaming van "onpersoonlijk" heeft deze imperatief te danken aan de omstandigheid, dat de agens gewoonlijk verzwegen wordt; doch een altijd doorgaande regel is dit niet; men kan, volgens de Mentrida p. 62 bijv. zeggen patya niñu, hij worde door ulieden gedood.

Reeds uit den vorm van het aanhechtsel blijkt, dat buhata oorspronkelijk een conjunctief is, die tevens als futurum gebruikt wordt; ja het is naar alle waarschijnlijkheid de echte oude passiefconjunctief, terwijl de vorm op ĕn eigenlijk een gerurdief of part. fut. pass. is van dezelfde soort als in 't Skr. dṛçya, çishya e. dgl., welke tevens, vooral wanneer ze verbonden worden met persoonsuitgangen als praesens indicatief van het passief gelden; dus dṛçyate, (het,

hij, zij) vertoont zich, wordt zichtbaar." Vandaar dat in het Bulusch de vorm op ĕn uitsluitend als praes. ind. pass. verschijnt; bijv. ilĕkkĕn = Skr. dṛçyate, terwijl in 't Jav. [illegible] thans uitsluitend imperatief is.

In het Oudjavaansch is die echte oude passief conjunctief nog niet geheel uitgestorven, al is het gebruik er van zeer beperkt. Het meest nog komt voor ucapa, soms met voorvoegsel *t* ook t-ucapa; in beteekenis niet verschillende van ucapĕn en t-ucapĕn. Bijv. Ap, 78, a: ucapa ta mahârâja Pratîpa, sang ratu ri Hastinapura; sira ta magawe tapa ri tîra ning Ganggâ, d. i. wij zullen nu spreken (of: laat er nu gesproken worden) van Koning Pratîpa, den vorst van Hâstinapura; deze nu verrichtte ascese aan den oever van den Ganges." Zoo ook 78, b. ucapa ta mahârâja Çantanu; sira ta mṛgayaçîla, d. i. er zal nu gesproken worden (of: laten wij nu spreken) van Koning Çantanu; deze nu hield veel van de jacht. Met dit ucapa, dat ook Cosm. 12, a voorkomt, geheel gelijkwaardig is t-ucapa en t-ucapĕn, het eerste bijv. BK. 67: tucapa tikang musuh prasama manglĕpasakĕn i panah-nya tanpapĕgatan, d. i. er worde verhaald, dat de vijanden altegader hunne pijlen onafgebroken afschieten; 135; tĕlas prâpteng râjya, nda tucapa ta sang Dânawapati, d. i. nu zij in de hoofdstad aangekomen zijn, hebben wij verder te spreken van den heerscher der Demonen. Zoo ook AW. 76; 154, waar tucapa ng katungkulan in de Balin. glosse luidt [illegible]; 227: ryy angkat sang Daityarâja, nda tucapa ta ḍatĕng Pâṇḍuputra, na 't vertrek van den koning der Dâitya's, kwam, hetgeen wij nu te verhalen hebben, de zoon van Pâṇḍu; zoo ook 310 en 312. Tucapĕn in dezelfde beteekenis als tucapa, treffen we o. a. aan Sutas. 49, b. Beide ucapa en ucapĕn, zoo kenmerkend voor den Javaanschen verhaaltrant, leven, gewijzigd, voort in [illegible] en [illegible]; de laatste, thans meest gewone uitdrukking, is als zijnde een indicatief, geheel misplaatst, want de oude formule heeft geen ander doel dan om den overgang tot een ander onderwerp in te leiden.

Een synoniem van tucapa is tujara, dat men aantreft Sutas. 49, a. Een bewijs dat zulke vormen op *a* bepaaldelijk als conjunctieven of futura gevoeld worden, levert AW. 351, waar gecoördineerd staan panangisku tungsira en rĕmĕngku lihatana.

EEN BEZOEK AAN DE AROE-BAAI

DOOR

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE,

Controleur der 1e klasse bij het Binnenl. Bestuur.

Een bezoek aan de Aroe-baai moge voor den reiziger al niet aantrekkelijk zijn door belangrijke gebeurtenissen welke er thans plaats vinden, noch hem die aangename gewaarwordingen schenken welke men bij het aanschouwen van bekoorlijke natuurtafreelen in een goed bevolkt en welvarend land ondervindt, het neemt niet weg dat een tocht naar dit gedeelte van Sumatra's Oostkust ook hare belangrijke zijde heeft, zij 't dan ook dat ons hier slechts herinneringen uit een geschiedkundig verleden kunnen boeien en een stille, eenvoudige, soms droefgeestige natuur een niet licht te vergeten indruk achterlaat.

De bovenbedoelde streek, waar eens de zetel moet zijn geweest van een rijk, dat in aanzien en macht kon wedijveren met de toenmalige rijken Pasei en Malakka, behoort tot die gedeelten van den Indischen Archipel, welke dikwerf door personen worden bezocht, doch die slechts weinig of geen belangstelling van den kant der bezoekers mochten opwekken.

Die weinige belangstelling — meestal een gevolg van een al te oppervlakkige kennisneming met land en volk — dreigt zulke streken tot vergetelheid te doemen, tenzij de ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, die door hun betrekking de aangewezen personen behooren te zijn om op het gebied van land- en volkenkunde voor te lichten, daarvoor waken door openbaarmaking van hetgeen hun op hun dienstreizen als vermeldenswaard voorkomt.

Alhoewel uit den aard der zaak het behandelde onderwerp slechts aan weinigen belang kan inboezemen, geeft deze overweging mij toch vrijheid een, zij 't dan ook nog ver van volledige, bijdrage tot de kennis van een nog weinig bekend gedeelte van Sumatra's Oostkust te leveren.

1.

't Was 9 uur en mistig weêr; een van die kille ochtenden, zooals er in de maand November zoo dikwerf op de Oostkust van Sumatra voorkomen en welke eerder herinneren aan een guren herfstdag in Holland dan aan een heerlijk tropisch klimaat. De gouvernements stoombarkas „Slamat" lag reeds langer dan één uur tot vertrek gereed, toen eindelijk, op het herhaald geroep van de stoomfluit, mijn beide inlandsche reisgezellen, twee Datoe's van Beneden Langkat, met hun prauwtje langs zij kwamen. Het anker werd spoedig gelicht en voortgestuwd door een vliegenden stroom — het was bandjir in de rivier — bereikten wij reeds na één uur stoomens de monding der Langkat-rivier. Alles behalve aanlokkelijk zag het weêr er daarbuiten uit. Niet zoozeer de hooge golfslag, dan wel de zware deining, een gevolg van hevigen wind den vorigen dag, was oorzaak dat ons vaartuigje slingerde en stampte, zoo zelfs dat een oogenblik aan terugkeer wegens te hooge zee moest worden gedacht. De inlandsche gezagvoerder (djoeragan) van het bootje stelde ons echter gerust; telkens wanneer wij de een of andere buiteling hadden gemaakt, gaf ons zijn „tida apa" [1] weêr nieuwen moed, hetgeen evenwel niet wegnam, dat wij ons niet zeer op ons gemak voelden en blijde waren dat de regenvlagen ophielden en de zee wat kalmer werd.

Langs de kust stoomende, zoodra wij bij de buitenbaak van de geul der Langkat-rivier dieper water kregen, konden wij thans de Serapoh- en Gebang-rivieren, beide vrij diep, doch weinig landinwaarts stroomende, onderscheiden en ruim een half uur later kregen wij de mondingen van de Lepan- en Babalan-rivieren in 't gezicht.

De Lepan-rivier, ofschoon door de zandbank, welke zich voor de monding gevormd heeft, voor eenigszins diepgaande scheepjes moeilijk binnen te komen, is op zich zelf diep genoeg om door een stoomer van ± 6 voet diepgang gedurende 3 uren te worden opgestoomd tot aan de kampong Alor Item en hooger op voor tamelijk groote prauwen nog een heel eind bevaarbaar. De Babalan-rivier is eigenlijk meer een zee-arm, welke gemakkelijk voor 7 à 8 voet diepgaande schepen bij laag water is binnen te varen, doch hoogerop voor scheepvaart van geen belang.

---

[1] 't Is niets.

Niet ver voorbij de monding der Babalan-rivier passeerden wij den zuidelijken ingang tot de Aroe-baai, een vrij diep vaarwater tusschen den Sumatra-wal en Poelau Sembilan dat echter evenals nagenoeg alle rivieren op dit gedeelte van Sumatra's Oostkust, vanwege een daarvoor gelegen bank voor grootere schepen moeilijk is binnen te komen Den noordelijken ingang tot de baai bereikten wij na ongeveer 4½ uur stoomens van Tandjong Poera; de geul is behoorlijk afgebakend; en daar hier bij laag water nog altijd 8 à 10 voet water staat, hadden wij minder last van de deining dan bij het uitstoomen van de Langkat-rivier. Tusschen de eilanden Kampei en Sembilan stoomden wij in minder onstuimig vaarwater de Aroe-baai binnen.

Poelau Kampei levert uit zee gezien een aangenamen aanblik op; het helderwitte strand gaat langzaam over tot hooger terrein met lichtgroen gras, waarachter in de verte de versterkte huizen van Datoe Bintara en den inlandschen opziener der rechten te voorschijn komen; het geheel maakt den indruk alsof men een fort met borstwering voor zich ziet. Als men evenwel den hoek van Poelau Kampei omstoomt, maakt die indruk weldra plaats voor een geheel anderen en ontwaart men dat de eigenlijke kampong uit eenige vervallen atap-huisjes bestaat. waarvan er sommigen op palen aan 't strand zijn gebouwd. [1] Na drie kwartier varen langs bakens, welke ook in de baai de geul aangeven, kwamen wij te Pangkalan-Siata, gelegen aan de monding der Salahhadji-rivier.

De overtocht had dus in 't geheel ruim 5¼ uur geduurd, juist lang genoeg om te beseffen dat in dezen tijd van het jaar het varen met kleine, niet zeer zeewaardige stoomertjes in de straat van Malakka met zijn plotselinge hevige windvlagen — de zeelieden noemen die „de Sumatraan" — niet alles is.

Het is eigenaardig dat, zoodra men na een vrij onaangename zee-

---

[1] Poelau Kampei gaat in den laatsten tijd meer en meer vooruit, doordat zich daar vele Chineezen neerzetten, wier aantal thans reeds tot ruim 300 geklommen is. De vorm van het eiland is ongeveer die van een halven cirkel, waarvan de middellijn, welke eene noord-zuidelijke richting heeft en die de oost (zee) zijde vormt, een lengte heeft van ± 9 kilometer. Men mag aannemen dat dit eiland niet door aanslibbing is ontstaan, aangezien het door een vrij diepe straat van den vasten wal en het naburige Poelau Sembilan is gescheiden, terwijl de formatie van het eiland evenzeer van ouder dagteekening is dan die van den vasten wal. Heuvels die misschien 150′ à 500′ boven de zee zich verheffen, door even diepe dalen gescheiden of door plateau's verbonden, bedekken het eiland en maakt de strand-vegetatie al zeer spoedig voor landvegetatie plaats.

reis, weder vasten grond onder de voeten heeft, de herinneringen aan de uitgestane ellende langzamerhand verflauwt en zoo ging het ook ons; vooral onder den indruk van de gastvrije ontvangst van den administrateur der op Pangkalan-Siata gevestigde houtaankap, begonnen wij ons zeetochtje al spoedig als een pleizierreisje te beschouwen. Na ons een weinig verfrischt te hebben, namen wij het plaatsje meer in oogenschouw en verwonderden ons niet weinig over de zeldzame bedrijvigheid welke er heerschte. In plaats van een armoedig houtzagerijtje met dito etablissement, troffen we hier een onderneming, op flinke schaal aangelegd, aan. Behalve de woningen voor administrateur en emploijés, waren de noodige koeliehuizen en verdere gebouwen voor het personeel aangebouwd; twee groote raamzagen waren den geheelen dag in beweging en twee cirkelzagen snorden onder een oorverdoovend geraas steeds door. In 1876 opgericht, had de Kali-anam-Maatschappij hier een ontzachlijk stuk grond tot hare beschikking; op verschillende plaatsen werden door javaansche koelies de bruikbare houtsoorten, waaronder in de eerste plaats het deugdzame Damar-hout gekapt en naar de zagerij gebracht om tot planken en balken te worden verwerkt. Beschikkende over een groot décauville-materieel kon door die Maatschappij uit diep binnenwaarts gelegen plaatsen het zware hout naar den rivieroever worden getransporteerd, om verder, aan lichtere houtsoorten gebonden, drijvende naar Pangkalan-Siata te worden overgevoerd.

Het schijnt dat deze onderneming in den beginne niet met voldoende kennis van zaken op touw is gezet; anders is het niet te begrijpen dat zij wegens aanhoudende verliezen heeft moeten sluiten. Een houtaankap in deze, aan kostbare houtsoorten zoo rijke streek, heeft toch allessins reden van bestaan. Wel is waar zijn met de exploitatie van zulk een houtaankap groote kapitalen gemoeid, doordat het overbrengen van het gekapte hout naar de zagerij zeer kostbaar wordt, doch de waarde van het hout en de vraag daarnaar zijn van dien aard dat, mogen er al geen groote winsten worden behaald, er ook geen verliezen behoeven te worden geleden. Voor het naburige Deli, waar reeds gebrek aan goede houtsoorten begint te heerschen, was de houtaankap te Pangkalan-Siata van veel waarde en blijft het dan ook zeer te betreuren dat de Kali-anam Maatschappij hare zaken aan kant moest doen, waardoor bovendien nog het vertrouwen in dergelijke nuttige ondernemingen werd geschokt en een groote steun voor de ontwikkeling van de omstreken van de Aroe-baai werd ontnomen.

Wie thans Pangkalan-Siata bezoekt, treft daar niets meer aan van de vroegere levendigheid.

Een door houten palissaden omgeven kampement, waarvan de verdediging is opgedragen aan een Officier en 30 soldaten, is het eenige wat nog van de vestiging te Pangkalan-Siata is overgebleven, behalve nog een tiental vervallen atappen-woningen van lieden, die zich met het kappen van hout en vischvangst bezig houden. Weldra zullen ook die laatste overblijfselen verdwijnen, aangezien in 't begin van 1888 de benting zal worden overgebracht naar Tandjong Koeboe, aan de Besitang-rivier gelegen, en dan nog slechts een uit het bosch opengekapte plek de plaats aanwijzen, waar eenmaal de houtaankap der Kali-anam-Maatschappij was. Doch moge deze plek weder tot haar vroegeren staat van wildernis terugkeeren, toch zal een bezoek daaraan steeds beloond worden door een prachtig vergezicht, dat men van de heuvels heeft op de Aroe-baai, welke van hier in haar gansche uitgestrektheid is waar te nemen. Een blik op die watermassa, omgeven door een lijst van rizophoren, welke door hun afwisselend groen de noodige kleurschakeeringen aanbrengen, geeft zulk een indruk van kalmte en vreedzaamheid, dat men zich moeilijk kan voorstellen, dat hier in de 16e eeuw de zetel moet zijn geweest van een rijk, dat in grootheid en macht met het toenmalige Pasei en Malakka kon wedijveren. Niets dat ons hier herinnert aan het eertijds zoo machtige rijk Aroe, dan de naam van de baai, welke ons nog boeit en welke onder de inlanders bekend staat onder den naam van Telok Aroe.

Men zou bijna geneigd zijn om na kennismaking met die eenzame streek, welke haar oorspronkelijke bevolking eens moet verloren hebben en eerst sedert een 100tal jaren opnieuw door vreemde elementen werd bevolkt, de meening op te geven dat hier eens de zetel moet zijn geweest van het rijk Aroe, ware het niet dat eenige aanwijzingen zoowel als geschiedkundige overleveringen ons niet meer aan het vroeger bestaan van dat Rijk op dit gedeelte van Sumatra's Oostkust mogen doen twijfelen. Een zoodanige aanwijzing vinden wij bijv. in het aanwezig zijn van een soekoe Aroe onder de tegenwoordige bevolking van de tot Siak behoorende landschappen Koeboe en Bangka, waarvan de leden, bij onderzoek naar de streek waar zij thuis behooren, verklaren dat zij uit de omstreken van de Aroebaai afkomstig zijn [1]. Ook in Atjeh en onder de Gaijoes treft men

[1] Zie hierover mijne „Beschrijving eener reis van Bengkalis langs de Rokanrivier naar Rantau Binoewang in dit Tijdschrift, 4e volgreeks VIII, bl. 8 (overdruk).

een soekoe Aroe aan en het lijdt geen twijfel, of ook daar ontleent die soekoe haar naam aan het vroegere rijk van dien naam. Een andere aanwijzing vinden wij in een tweetal overblijfselen van versterkingen een weinig het binnenland in aan de soengei's Si-Koendoer en Serang djaja gelegen, welke ons gezegd worden oude bentengs van de vroegere vorsten van het rijk Aroe te zijn geweest. Evenzoo wijst de overlevering op Poelau Mesigit de plaats aan, waar de moskee van Aroe heeft gestaan en zoude de naam van de in de Besitang-rivier uitloopende Soengei Si-Djanda nog betrekking hebben op de weduwe [1] van den laatsten vorst van Aroe, die bij de verwoesting van het rijk door Atjeh naar genoemde Soengei vluchtte.

Wat overigens de overlevering aangaat, daaruit kunnen wij slechts weinig bizonderheden putten; zij verhaalt ons enkel dat aan de Aroe-baai de hoofdzetel van het rijk Aroe is geweest en verder dat dit rijk zich langs een groot gedeelte van Sumatra's Oostkust heeft uitgestrekt. Wijders dat het was een Batak-rijk, dat na langdurigen strijd door Atjeh ten gevolge van gepleegd verraad werd ten onder gebracht, [2] waarna de bevolking zich in de binnenlanden terugtrok of elders zich verspreidde.

Het zou natuurlijk niet aangaan om uit bovenvermelde aanwijzingen en overleveringen al aanstonds te besluiten, dat in de omstreken van de Aroe-baai de hoofdzetel van het rijk van dien naam moet zijn geweest, te meer daar geschiedverhalen van dien tijd het tegenwoordige Panei-gebied als zetel van dat rijk wordt genoemd. Maar toch mogen wij de waarde van die overlevering en het gewicht der aanwijzingen niet geheel wegcijferen, daar zij ons in staat stellen om het in de geschiedenis van dien tijd beschrevene aan te vullen en ons een betere voorstelling van zaken te geven.

Meer dan eene vage voorstelling van den loop der gebeurtenissen is evenwel niet mogelijk, waar ons bepaalde en vertrouwbare gegevens ontbreken en wij ons moeten behelpen met verhalen, welke, verward als zij zijn, ons slechts weinig op den rechten weg helpen. De voornaamste bronnen, waaruit wij een en ander omtrent het rijk Aroe kunnen te weten komen, vormen de geschiedverhalen van Portugeesche schrijvers uit dien tijd en in de eerste plaats van Mendez Pinto, wiens overigens zeer verdienstelijke beschrijvingen een

[1] Djanda Gidau genaamd.

[2] De overlevering, dat Atjeh zich door verraad van het land meester maakte, vindt men ook met betrekking tot andere rijkjes vermeld. Zie o. a. het rijk "Gassip" in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig genootschap, tweede serie, dl. II n°. 2.

gebrek aan topografische kennis verraden, welke het ons bizonder moeilijk, ja dikwerf zelfs onmogelijk maakt om ons behoorlijk te kunnen orienteeren.

Zooveel is echter zeker dat wij in de 16e eeuw het bestaan van een rijk Aroe mogen aannemen, en dat dit rijk als een evenknie van Pasei (Atjeh) en Malakka moet worden beschouwd. Voorts is de onderstelling niet gewaagd dat de grenzen van het rijk zich in het noorden tot Atjeh en in het zuiden tot de Djohorsche nederzettingen aan de Rokan-rivier hebben uitgestrekt.

Waar de hoofdzetel van het rijk is geweest, laten wij hier in 't midden; en op de vraag tot welk ras de bevolking van Aroe behoorde, geeft de overlevering ons het antwoord. Algemeen toch wordt aangenomen, dat die bevolking tot het Batak-ras heeft behoord [1], waarvan bij de Gaijoes nog duidelijk de overblijfselen worden aangetroffen.

Wij zullen, wat de geschiedenis betreft, de Portugeesche schrijvers niet volgen en belangstellenden verwijzen naar hetgeen Tiele daaromtrent mededeelt in zijn werk: „De Europeeërs in den Maleischen Archipel.” [2] Slechts teekenen wij hier nog aan, dat zoowel de geschiedenis als de overlevering den voortdurenden en hardnekkigen strijd tusschen Aroe en Atjeh in een helder licht stelt, welke strijd eindigt met de algeheele vernietiging van Aroe in de tweede helft der zestiende eeuw, waarbij dit rijk een onderhoorigheid van Atjeh wordt. Na dien tijd vinden wij niets meer omtrent het rijk Aroe vermeld, zoodat wij veilig mogen aannemen, dat de bevolking zich terugtrok naar de binnenlanden of elders een goed heenkomen zocht om het Atjehsche juk te ontgaan. Ook de Atjehers schijnen het hier niet lang te hebben gemaakt; ten minste de overlevering gewaagt er van dat de Atjehsche prins later naar zijn land terugkeerde en de omstreken van de Aroe-baai onbewoond achterliet tot groot gerief van een aantal zeeroovers, die in deze door talrijke kleine riviertjes besproeide streek steeds een veilige schuilplaats vonden. Die onveiligheid was zeker oorzaak dat niemamd het durfde wagen zich aan de Aroe-baai te vestigen; het moet daar dan ook een waar zeerooversnest zijn geweest, waaruit herhaaldelijk strooptochten werden georganiseerd. Het optreden van het Nederlandsch Gouvernement op de Oostkust van Sumatra maakte hieraan een einde en

[1] Zie Neumann, „Het Pané en Bila stroomgebied” in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig genootschap, 2e afdeeling, 2e serie, Deel III.

[2] Tweede gedeelte: 7e hoofdstuk. Vierde gedeelte: 4e hoofdstuk.

er deden zich geen belangrijke gevallen van zeerooverij meer voor sedert Zr. Ms. oorlogschepen zich in deze wateren hebben vertoond.

II.

Den dag na onze aankomst te Pangkalan-Siata vertrokken wij des morgens om 7 uur met de steamlaunch en stoomden langs den vasten wal, het eilandje Talang links latende liggen. Wij passeerden hier Oedjoeng Batoe, waar een afdeeling van de houtaankap door een weg met Pangkalan-Siata verbonden was, en staken van de iets verder gelegen Soengei Brasbasa over naar Pangkalan Soesoe, waar een 10tal woningen van uit Besitang gevluchte maleiers op den hoogen oever waren gebouwd.[1] Behalve de bewoners, die zich met vischvangst bezighouden, wonen hier een 30-tal chineezen, die hier op de ruwste manier het deugdzame damar-hout wegkappen. De boomen, waaronder pracht-exemplaren, worden geveld en in het bosch gezaagd tot balken en planken, waarbij veel hout verloren gaat, aangezien het niet der moeite waard wordt geacht om de stukken, welke te diep in de ravijnen vallen, te gebruiken. De damar-boomen staan, eenigen bij elkander, op de heuvels, welke in deze lage streken zich dikwerf tot 150 à 200 voet verheffen en de houtkappers verhuizen telkens, wanneer het hout op zulk een heuvel is weggekapt. De balken worden dan door karbouwen naar den rivier-oever gesleept.

In Pangkalan Soesoe moet in vroeger jaren een groote kampong zijn geweest, welke door zeeroovers is verwoest. Op het hierover gelegen eilandje Mesigit, dat met den wal eertijds verbonden was, had, gelijk wij boven reeds aanteekenden, volgens de overlevering, de moskee gestaan, doch te vergeefs zoekt men hier naar eenig overblijfsel, dat de juistheid der beweringen van de Maleiers kan staven. De tegenover Pangkalan Soesoe gelegen eilandjes loopen bij hoog water grootendeels onder water, terwijl bij laag water tusschen die eilandjes modderbanken te voorschijn komen, die elk jaar duidelijker zichtbaar worden. Het is dan ook te voorzien, dat het tusschen die eilandjes zoo aanslibt, dat er na niet langen tijd één groot eiland zal zijn gevormd.

Het tegenover Pangkalan Soesoe gelegen eiland Sembilan bestaat uit een aaneenschakeling van grootere en kleinere heuvels. Volgens

[1] Uit Besitang gevlucht tijdens den inval van Atjehsche benden in Langkat in 't begin van 1886.

de overlevering is dit eiland hierheen gekomen van den overwal en zou het behoord hebben tot de negen eilanden bij Koenala Pérak, waar nu nog 8 eilanden moeten liggen. Dezelfde overlevering verhaalt ons dat dit eiland zou huwen met Poelau Salahadji, doch niet verder kon komen dan de tegenwoordige plaats, waar het ten anker ging voor een boom, welke nu nog wordt aangetroffen en die bij hoog zoowel als bij laag water in de Aroe-baai zichtbaar is en altijd even ver boven water uitsteekt. De inlanders in deze streken gaan dikwerf offeren aan dien boom en hebben ook veel eerbied voor Poelau Sembilan, waar geen hunner een boom zal kappen.

Van Pangkalan Soesoe stoomden wij terug langs Tandjong Roebia, een afdeeling van de houtaankap en langs Tandjong Panei, de Besitang-rivier in. Tandjong-Panei is een vooruitspringende hoek met twee steile heuvels aan den voet, waarvan een kampong met een 40tal huizen, bewoond door Maleiers van P. Pinang, die hier ataps maken. Dergelijke kampongs, waarvan de geheele bevolking bestaat uit atapcontractanten, vindt men nog, de Besitang-rivier op, te Tamboen-Toelang en te Meran. De atapwerkers ontvangen van den een of anderen anak-radja voorschotten en leveren daarvoor ataps tegen 9 dollar de 1000 stuks; hun verdiensten kunnen hoogstens drie dollar per dag bedragen, daar 300 ataps het grootste aantal is, dat één man per dag kan afwerken.

De Besitang-rivier is aan de monding zeer breed; voor de monding ligt een zandbank over de geheele rivier-breedte, waaraan de landstreek, volgens de overlevering, haar naam ontleent [1]. Daar bij laag water op deze bank slechts 3 voet water staat, moet men met hoog water binnen komen. Overigens is de rivier voldoende diep en belemmert slechts hier en daar een boomstam de vaart. Bij Tamhoen Toelang wordt de rivier minder breed en allengs smaller, zoodat die boven de kampong Besitang, ongeveer een half uur stoomen van de monding, nog slechts voor prauwen bevaarbaar is.

De kampong Besitang bestaat uit een twintigtal woningen, welke er vervallen uitzien; het eenige huis, dat nog eenig aanzien heeft, is dat van den Datoe van Besitang, gelijk het hoofd van deze streek getiteld is. Al aanstonds merkt men op dat hier weinig welvaart heerscht; juist eenigen tijd voor ons bezoek had een gedeelte van het volk de kampong verlaten ten gevolge van een bezoek van

---

[1] Besitang van Besi melintang. De bank wordt hier beschouwd als een ijzer dat dwars over de rivier ligt.

Atjehers, die in de kampong een nachtverblijf hadden gevonden. Ook hier houdt de bevolking zich bezig met het maken van atap, waarvoor de overvloedig in alle riviertjes en kreekjes voorkomende nipah het gewenschte materiaal levert, terwijl de nabij gelegen onmetelijke bosschen de gewone boschproducten als rottan en getah gemakkelijk doen verkrijgen.

Door eene palisadering van wildhout omgeven, is de kampong in tegenweer voor hernieuwde aanvallen van Atjehers gebracht. Communicatie bestaat van hier, behalve langs de rivier, over land naar de Lepan-rivier en naar de Halahan en Tongkam-rivieren. Deze wegen zijn echter slechts voetpaden, welke weinig worden begaan en door meestal vrij geaccidenteerd terrein.

Van Besitang keerden wij weder naar Pangkalan-Siata denzelfden dag terug, na even te zijn aangegaan op het even beneden de kampong gelegen Boekit Koeboe, waar thans de nieuwe benteng ter vervanging van die te Pangkalan Siata wordt gebouwd. Deze Boekit ligt aan den rivieroever en is een van die verheffingen van den bodem, zooals die zoo menigvuldig in deze streken worden aangetroffen.

Op den terugtocht hadden wij gelegenheid een en ander te vernemen omtrent de latere geschiedenis van het tegenwoordige Besitang en het ontstaan van deze onderhoorigheid van Langkat. Daar deze geschiedenis ten deele samenvalt met de vestiging van Atjehers op Poelau Kampei, zullen wij die gezamenlijk behandelen tot op den tijd dat de vader van den tegenwoordigen Datoe het bestuur over Besitang aanvaardde.

Ongeveer 100 jaren geleden trok een Atjeher, Brahim genaamd, naar Deli en van daar naar Langkat, waar hij zich in Selesei [1] in de kampong Sakoeda vestigde. Hij hield zich daar voornamelijk met landbouw bezig en plantte eenige o. a. doerian-boomen welke thans nog daar worden aangewezen. Brahim trad daar, als het noodig was, ook als voorvechter op, waarbij hij zich steeds dapper betoonde en zich den bijnaam van Panglima Djafar [2] verwierf. Hij had drie zoons, waarvan de oudste Hassan, de tweede Moedjoet en de jongste Ma'alim heette. Hassan had twee kinderen, Moedjoet twee dochters, Timpa en Kidoe genaamd en Ma'alim vier zoons, nl. Panglima Sidjat, Sinoe, Awal en Saleh, benevens twee dochters.

De toenmalige vorst van Tamiang, een onderhoorigheid van Atjeh

[1] Gelegen in Boven-Langkat, onder een Kedjoeroean.

[2] Volgens de overlevering gaf hij zich zelf dien titel, hetgeen wel meer gebeurde bij lieden, die wegens hun dapperheid bekend stonden.

in dien tijd, was Tongkoe moeda Tjoet Bagam, die van daar over Poelau Kampei naar Langkat reisde om zich een vrouw te zoeken. Zijn oog viel daar op Kidoe, de dochter van Moedjoet, die hij dan ook huwde, terwijl hij Besitang aan Moedjoet als huwelijksgift wegschonk. Hieruit blijkt, dat de vorst van Tamiang aanspraak maakte op de omstreken van de Aroebaai.

Na den dood van Moedjoet, die zich aan de Besitang-rivier had gevestigd, ter plaatse waar thans nog de kampong van dien naam is, werd hij opgevolgd door zijn jongeren broer Ma'alim. Diens zoon, Panglima Sidjat, aan wien vele avonturen worden toegeschreven, deed een uitstapje naar Soengei Boeloe, bij de koewala Belawan (Deli) gelegen en zeilde van daar met zekeren Nakoda Kadir naar Poelau Pinang van waar hij naar Soengei Moenang, eveneens een zijtakje van de Belawan-rivier, terugkeerde.

Daar aangekomen, kreeg hij met Nakoda Kadir twist en schijnt hij zich van diens prauw te hebben meester gemaakt; ten minste hij is met dat vaartuig naar Tamiang gegaan, waar hij het aan Tongkoe moeda Tjoet Bagam ten geschenke aanbood. De vorst van Tamiang was daarmede zeer ingenomen en schonk aan Panglima Sidjat Besitang weg of liever bevestigde hem in het bezit van die landstreek, waar inmiddels Ma'alim was overleden [1].

Panglima Sidjat bleef in kampong Besitang wonen en overleed daar. Hij werd opgevolgd door zijn jongeren broeder Awal, meer bekend onder den naam Mandja Kaija.

Laatstgenoemde werd door den Pangéran van Langkat, den tegenwoordigen Sultan, te hulp geroepen in een strijd dien deze met den Kedjoeroean van Selesei, een der hoofden van Boven-Langkat, voerde. Aanvankelijk weigerde Mandja Kaija naar Langkat te gaan, doch na drie malen te zijn gevraagd, vertrok hij eindelijk met eenige volgelingen en een zekeren Panglima moeda Ismail, een zoon van den bovengenoemden Hassan. In den strijd verloor Panglima moeda Ismail al spoedig het leven; hij werd door een van de hoofden van Si-abatabat, Imam Balé genaamd, gedood. Mandja Kaija liet echter zijn dood niet ongewroken; hij overviel Imam Balé in zijne woning, vermoordde hem en maakte zich meester van alles wat in huis was. Door het moedig gedrag van Mandja Kaija bleef de Pangéran overwinnaar in den strijd en ontving Mandja Kaija van dezen den gelar van

[1] Panglima Sidjat kreeg dus Besitang krachtens een dubbel gunstbewijs van den Radja van Tamiang.

Datoe Sri Maharadja Indra, terwijl de Pangéran hem als broeder aannam. Tevens schonk de Pangéran aan Mandja Kaija Besitang weg, erfelijk in zijn geslacht. Hieruit blijkt weder dat ook de Pangéran van Langkat aanspraak maakte op Besitang en moeten wij deze streek in dien tijd beschouwen als een terrein, dat nu eens door den vorst van Tamiang, dan weder door den vorst van Langkat als een onderhoorigheid werd gereclameerd, totdat Langkat, als overwinnaar in den strijd met Tamiang, een onbetwistbaar recht op Besitang kon doen gelden.

In dien strijd, welke kort na de boven beschreven gebeurtenissen plaats vond, kwam Mandja Kaija in een zeer lastige positie. Aan den eenen kant en wel in de eerste plaats was hij verplicht den vorst van Tamiang te helpen, maar aan den anderen kant kon hij toch weer moeielijk optreden tegen den Pangéran van Langkat, die hem zoo zeer genegen was en die hem als zijn broeder had aangenomen. Mandja Kaija koos de wijsste partij en bleef stil te Besitang den loop der gebeurtenissen afwachten. Zijn zoon Si Liija zond hij echter naar Tamiang om daar te helpen en deze weerde zieh dapper en tot groote tevredenheid van den vorst van Tamiang, die hem de gelar van Datoe Laksamana gaf. Tamiang mocht evenwel aan Langkat geen duurzamen weerstand bieden. Radja Bandahara, die daar aan den linker rivieroever het gezag in handen had, werd gevangen genomen en naar Langkat gevoerd, terwijl Soetan Seman, die aan den rechteroever van de Tamiang-rivier het bestuur voerde, de wijk nam naar Besitang. Nadat de Langkatsche troepen terug waren gekeerd, ging ook Soetan Seman weer naar zijn woonplaats en werd Tamiang een onderhoorigheid van Langkat.

Zooals wel kan worden nagegaan, was de Pangéran van Langkat alles behalve ingenomen met de hulp, welke Mandja Kaija door 't zenden van zijn zoon Si Liija aan Tamiang had geboden. Si Liija moest dit ondervinden, toen hij, naar Langkat opgeroepen om tegenwoordig te zijn bij het besnijdenisfeest van 's Pangérans zoon Tongkoe Oemar, daar eenvoudig werd aangehouden, totdat hij op zekeren dag in het water springende zich uit de voeten maakte en naar Besitang terugkeerde. Aldaar volgde hij kort daarna zijn vader Mandja Kaija op, die, zooals wij straks zullen zien, ten gevolge van een in Tamiang gekregen wond overleed. Onder den gelar van Datoe Laksamana trad hij als hoofd in Besitang op en stelde zich tegenover den Pangéran op een vrij onafhankelijk standpunt. Dit nam echter niet weg, dat de Pangéran zijne hulp inriep in een strijd met

den Soetan van Si-Abat-abat. Tot zes malen weigerde Datoe Laksamana om te komen, uit vrees voor rancune van den kant van den Pangéran, doch eindelijk ging hij en hielp den Pangéran met zooveel toewijding en dapperheid, dat de lieden van Si-Abat-abat werden geslagen en zich moesten onderwerpen. Tot belooning ontving hij de gelar van Datoe Djohan Pahlawan en schonk de Pangéran hem een acte van aanstelling, waarin zijne rechten en verplichtingen waren vermeld [1]. De bovenstaande gebeurtenissen vielen voor, korten tijd voordat het Nederlandsch-Indische Gouvernement in deze streken zijn invloed deed gelden (1857).

Wij zullen hier de geschiedenis van Besitang voorloopig afbreken en eens nagaan wat er voorviel op Poelau Kampei, het eiland aan den ingang van de Aroe-baai, aan de uitmonding der Serangdjaija-rivier gelegen. Ten tijde van Moedjoet (zie boven) vestigde zich op Poelau Kampei een Atjeher, Saban geheeten, die zich voornamelijk met vischvangst onledig hield. Toen nu Tongkoe moeda Tjoet Bagam van zijn tocht naar Langkat, waar hij, gelijk wij zagen, Kidoe had gehuwd, over Poelau Kampei terugkeerde, schonk hij aan Saban den titel van Kedjoeroean Poelau Kampei. Van zijne zes kinderen, vier zoons en twee dochters, volgde Njaq Assan zijn vader op en was deze op Poelau Kampei, toen Tongkoe Hassim zich daar vestigde. Deze Tongkoe Hassim was een Atjehsch avonturier, die zich met behulp van de Tamiangsche bevolking op Poelau Kampei een benteng bouwde en zich geheel en al als heer in deze streken gedroeg. Hij beweerde zijn gezag aan den Sultan van Atjeh te ontleenen en matigde zich veel aan. Zoo ontbood hij Mandja Kaija naar Poelau Kampei om zich door dezen hulde te doen bewijzen en doór hem te worden erkend, doch MandjaKaija weigerde eenvoudig om aan die oproeping gehoor te geven.

Korten tijd hierna begaf Tongkoe Hassim zich naar Langkat en liet hij als gemachtigde op Poelau Kampei achter zekeren Toekoe Tepin, een Merdoeër, die de dochter van Mandja Kaija ten huwelijk vroeg. Mandja Kaija weigerde en Toekoe Tepin vertrok zeer vertoornd naar Langkat om Tongkoe Hassim en den Pangéran te vragen, hem vergunning te geven Mandja Kaija te bevechten en Besitang ten onder te brengen. Aanvankelijk wilde de Pangéran geen toestemming geven, doch Toekoe Tepin hield aan en schoot zelfs een geweer af tegen zijn (eigen) borst, zonder zich te verwonden, waar-

[1] Deze acte is gedateerd 14 Djoemadilachir 1272 (1855 ong.).

door hij een bewijs voor zijn onkwetsbaarheid wilde leveren, zoodat eindelijk de Pangéran toegaf en Tepin naar Besitang vertrok. Ter plaatse, waar thans Tandjong Koeboe is, werd Toekoe Tepin opgewacht door Mandja Kaija's zoon Si Liija, die een gevecht begon, hetwelk eindigde met den dood van Tepin, die door Si Liija werd doorstoken.

Intusschen bleef Tongkoe Hassim in Langkat, waar hij de dochter van den Pangéran, Tongkoe Oebong, de zuster van Tongkoe Hamza [1], huwde. Weldra wist hij grooten invloed te verkrijgen, zoo zelfs, dat de Pangéran hem als gemachtigde (wakîl) achterliet, toen hij naar Tamiang ging, om dat landschap te onderwerpen. Van de afwezigheid van den Pangéran maakte Tongkoe Hassim gebruik om zijn invloed te versterken en uit te breiden en zette hij de bovenlandsche Radja's, voornamelijk die van Si-Abat-abat tegen den Pangéran op. De zoons van den Pangéran noodzaakte hij het land te verlaten, in één woord, hij wist zich zooveel gezag aan te matigen, dat de Pangéran, aan de monding der Langkat-rivier van den toestand verwittigd, het onraadzaam achtte naar Langkat terug te keeren na zijn tocht in Tamiang. De Pangéran toog naar Batoe Bara, waarheen ook zijne zoons waren uitgeweken, en overlegde daar om naar Riouw te gaan en de hulp van het Nederlandsch-Indische Gouvernement tot verdrijving van Tongkoe Hassim in te roepen. De toenmalige Resident van Riouw verleende die hulp en zond naar Langkat een oorlogsschip, dat echter Tongkoe Hassim niet meer aantrof, daar deze de wijk naar Poelau Kampei had genomen. Doch ook van Poelau Kampei werd hij verjaagd en gedwongen naar Tamiang te vluchten, waar hij zich voorloopig ophield.

Ofschoon nu daartoe geen reden bestond, werd de bovenbedoelde Njaq Assan, die nog steeds op Poelau Kampei was, door het oorlogsschip naar Batavia gebracht, vanwaar hij echter spoedig terugkeerde, nadat zijn onschuld was gebleken. Teruggekomen deed hij het voorkomen alsof het Nederlandsch-Indische Gouvernement hem Poelau Kampei had geschonken, totdat hij eensklaps was verdwenen en men niets meer van hem vernam dan dat hij naar Langsar was gegaan. Hij werd opgevolgd door den zoon van zijn broeder Njaq Item, die, bekend onder den naam van Panglima Prang, Poelau Kampei verliet en naar Tandjong Semantok ging, waar hij nu nog verblijf houdt bij den Radja Toekoe moeda Latip.

---

[1] Thans hoofd van den Karapatan (rijksraad) van Beneden-Langkat.

Zooals wij zagen, trok Tongkoe Hassim naar Tamiang; hij was nog altijd zeer vertoornd over den moord op Toekoe Tepin en wilde dezen niet ongewroken laten. Hij bewoog Mandja Kaija naar Tamiang te komen en ontving hem voor 't oog zeer vriendschappelijk. Toen Mandja Kaija des avonds naar zijn prauw wilde terugkeeren, liet Tongkoe Hassim hem bijlichten; de trap afgaande werd hij overvallen door lieden met donderbussen gewapend, bij welke gelegenheid twee volgelingen van Mandja Kaija werden vermoord en hem zelf een knie verbrijzeld. Hij wist evenwel nog te ontkomen; bereikte zwemmende den wal en ging naar Besitang, waar hij nog eenigen tijd leefde en later aan de gevolgen van zijne wonden overleed. Tongkoe Hassim vertrok van Tamiang naar Langsar, om niet meer in deze streken terug te keeren en moet hij thans in Kemala verblijf houden.

III.

De Salahhadji-rivier is voor een stoombarkas slechts tot Boekit Kramat op te stoomen, niet zoozeer doordat de rivier daar te ondiep wordt, doch door de vele boomstammen, welke hier het vaarwater onveilig maken. Na drie kwartier stoomens bereikten we laatstgenoemde plaats, na een 3-tal kleine Soengei's, bekend onder den naam van Soengei Satoe, S. doewa en S. tiga te zijn gepasseerd. Geen van die riviertjes is voor prauwen van eenige grootte ver van de monding bevaarbaar en ze dienen dan ook alleen voor den inlander tot weg om van daar uit naar de onmetelijke bosschen te gaan voor de inzameling van bijenwas en andere boschproducten. Van de Soengei Satoe loopt een voetpad naar Soengkam (waarover later) dat echter zeer moeilijk is te begaan.

Te Boekit Kramat, zooals de naam reeds aanduidt, een grafheuvel, troffen wij de overblijfselen aan van een wachtpost, welke daar vroeger door een sergeant en eenige minderen van uit Koewala Simpang, aan de samenvloeiing der Simpang Kiri en Kanan werd bezet. Deze post werd in 18(?) door Atjehers afgeloopen, waarbij eenige militairen werden vermoord, waaaronder ook de commandant, wiens graf thans nog door een kruis in deze wildernis wordt aangewezen. Van Boekit Kramat vervolgden wij onzen tocht over land naar Salahhadji langs een zeer verwaarloosden weg door verlaten pepertuinen, ladangs en tabaksvelden. In de Kampong zelve, twee en een half uur gaans van Boekit Kramat, waren nog slechts weinige huizen over, die ongeveer 20 in getal zeer vervallen en wijd uit elkander waren gebouwd.

Een tamelijk hechte, van planken gebouwde woning behoorde den Datoe van Besitang toe en hier rustten wij een poosje uit van onzen vrij vermoeienden wandeltocht.

Het is hier de plaats een oogenblik stil te staan bij de gebeurtenissen, welke in den laatsten tijd in Salahhadji hadden plaats gevonden en die ten deele tot algeheelen achteruitgang van deze streek hebben geleid.

Zooals wij boven zagen, schonk de Pangéran van Langkat aan Si Liija als belooning voor zijne hulp tegen Si-Abat den titel van Datoe Djohan Pahlawan. Deze keerde daarop naar Besitang terug en bouwde zich een huis in Salahhadji, waar hij pepertuinen aanlegde. De pepercultuur had toen reeds in die streek een niet onbelangrijke uitbreiding ondergaan, onder de peperhoofden Lebei Oesoes (afkomstig uit Samalangan) Prada en Katib Tjigoel (beiden Tamiangers) en Panglima moeda Semin, een Pedirees. Laatstgenoemde werd door Datoe Djohan als kind aangenomen, waardoor hij zijn invloed in het eigenlijk onder het gebied van Kedjoeroean moeda (Tamiang) ressorteerende landschap Salahhadji, aanmerkelijk versterkte.

Intusschen had ook de europeesche landbouwindustrie haar oog op deze streken laten vallen en werden door den Pangéran een aantal landbouwcontracten uitgegeven, waarvan er echter slechts één in exploitatie kwam. Ook deze onderneming, de Agnieta-plantage, werd later gesloten, ten gevolge van een reeks van gebeurtenissen, welke ook het geheele verloop van de pepercultuur in Salahhadji na zich sleepten.

Het eerste van die voorvallen is de aanval van Gaijoes op het huis van den heer Steck, administrateur der Agnieta-plantage, te Boekit Assem in het begin van 1877. Datoe Djohan was toen juist voor een zaak naar Langkat opgeroepen, van waar hij onmiddellijk naar Salahhadji terugkeerde. Zijn zoon Orang kaja Brahim, die tijdens den overval in Besitang was, vertrok ook naar Salahhadji, waar hij van den heer Steck geld en opium wist te verkrijgen ten einde de Gaijoes te kunnen opvatten. Orang kaja Brahim vertrok echter zonder iets uitterichten naar Tongkam en keerde van daar naar Besitang terug.

Aan de politie gelukte het de Gaijoes te achterhalen; zij werden nog in het bezit gevonden van eenige gestolen goederen en op de vlucht gejaagd, waarbij zij twee dooden achterlieten.

Korten tijd daarna had een tweede aanval op de Agnita-plantage en wel te Alor-poetih plaats door een 30-tal Atjehers, die onder

aanvoering van zekeren Panglima Tjoet, van Telaga Moekoe gekomen waren. Zoowel Datoe Djohan als zijn zoon Orang kaja Brahim waren toen in Langkat, werwaarts zij waren ontboden, ten einde zich te verantwoorden op een aanklacht van Kedjoeroean moeda betreffende de beslissing van Datoe Djohan in zake twee misdrijven, in één waarvan Orang kaja Brahim betrokken was.

Datoe Djohan keerde ook nu direct naar Salahhadji terug, waar hij vernam dat het voornemen van een aanval reeds eenigen tijd te voren bekend was geweest en dat toen Lebei Bantah, een Atjehsch atap-contractant en de zwager van Datoe Djohan om beurten de wacht te Alor-poetih hadden gehouden. Panglima Tjoet werd teruggeslagen en gedwongen naar de Serang djaija en daarna naar Tamiang terug te keeren.

Het is hier niet de plaats om na te gaan wat de oorzaak was, welke aanleiding gaf tot bovenvermelde gebeurtenissen, evenmin in hoeverre de van bestuurswege genomen maatregelen tot het gewenschte doel: n. l. verzekering van de veiligheid in Salahhadji konden leiden. Genoeg zij het hier aan te teekenen dat Orang kaja Brahim werd gevangen genomen en dat een aantal arrestaties van verdachte personen, die later gedeeltelijk weêr werden vrijgelaten, plaats had, terwijl in Salahhadji een benteng werd opgericht, welke in 1879 naar Koewala Simpang werd verplaatst.

Datoe Djohan Pahlawan werd daarna naar Langkat ontboden, doch hij weigerde op te komen, begaf zich naar Koewala Simpang en verder naar Kaloewi, aan de Simpang-kiri gelegen. Van daar ging hij naar de boven-Besitang en zond hij zijn drie zusters naar Langkat om Orang kaja Brahim, die nog steeds in Langkat werd aangehouden, te zien.

Van Langkat ontving hij daarna bericht, dat hij den Controleur in Pangkalan-Siata zou kunnen ontmoeten om over zijne aangelegenheden te spreken en had hij met dezen een onderhoud in de benting Salahhadji, waarbij Datoe Djohan verklaarde, dat hij wegens de gevangeneming van Orang kaja Brahim zeer verstoord was; dat hij den Pangéran niet wilde volgen en dat hij, als onafhankelijk van Tamiang en van Langkat, zijn land slechts aan het Gouvernement wilde overgeven. Daar Datoe Djohan verder mededeelde, dat hij de bewijzen voor zijn onafhankelijkheid in Tamiang zou kunnen krijgen, ging hij daarheen en moet toen werkelijk met brieven van Kedjoeroean Karang, Soetan Moeda en Radja Bandara naar Salahhadji zijn teruggekeerd.

Van Salahhadji ging Datoe Djohan met de »Djohor« naar Deli, waar hij drie maanden verbleef en verder naar Bengkalis, waar hij na anderhalf jaar overleed. Hij was daar door het Gouvernement in ballingschap gehouden, aangezien men terechte vreesde dat, zoo als de zaken stonden, zeker een botsing tusschen Datoe Djohan en het inlandsche bestuur van Langkat niet kon uitblijven.

Wij zullen hier alweder niet nagaan in hoever het inlandsche bestuur in Langkat zich onbillijk tegenover Datoe Djohan heeft gedragen en nog slechts melding maken van de aanstelling door den Pangéran van Lebei Bantah tot hoofd in Salahhadji van Orang kaja Koewang in Besitang en van Krani Akim in Pangkalan-Siata, waar later het hoofd-étabissement van de Kali-anam Maatschappij was gevestigd.

Ten gevolge van den overval te Boekit Kramat in 1880, waarbij één sergeant en 3 of 4 soldaten sneuvelden en eenige militairen nog werden verwond, werd Orang kaja Koewang ontzet en Lebei Bantah gedurende drie dagen op de kruisboot aangehouden en bleef dus Besitang zonder hoofd, totdat de zoon van Datoe Djohan na een kort verblijf te Bengkalis, met den gelar van Datoe Padoeka, tot hoofd in Besitang door den Pangéran werd aangesteld. Dit laatste had plaats in 1883.

De hiervoren beschreven gebeurtenissen hadden ten gevolge dat Salahhadji nagenoeg geheel werd verlaten; de peperplanters keerden naar hun land terug of legden nieuwe pepertuinen aan in de Serang djaija en Ajer-masin, waar thans nog op groote schaal de pepercultuur gedreven wordt. De eerste pepertuinen dagteekenen ook daar uit den tijd dat Datoe Djohan zich in Salahhadji vestigde. Deze zond den bovengenoemden Panglima mooda Semin naar de Serang djaija om pepertuinen aan te leggen en tegelijkertijd vestigde zich aan de Ajer masin-rivier een peperhoofd, die gelden van den Pangéran ontving. Zooals wij zagen, ontwikkelde zich hier de pepercultuur en nam het Atjehsch element onder de peperplanters een eerste plaats in. Thans zijn daar ongeveer 2000 Atjehers, die, uit alle streken van Atjeh afkomstig, daar een nagenoeg onafhankelijk leven hebben. Zij gedragen zich daar over 't algemeen genomen rustig, doch blijven een factor, waarmede men rekening zal moeten houden, wanneer het de veiligheid van Langkat betreft.

Het was reeds, avond toen we op Pangkalan Siata terugkwamen, van waar wij den volgenden morgen een uitstapje maakten naar Salahhadji, aan de rivier van dien naam gelegen.

Van Salahhadji keerden wij met een sampan terug naar Boekit Kramat en van daar met de stoombarkas naar Pangkalan Siata. Na van hieruit nog een tochtje gemaakt te hebben naar Toengkam, aan het riviertje van dien naam gelegen, vertrokken wij weder naar Tandjong Poera terug met den indruk, dat in deze onbewoonde streken nog een rijk veld openligt voor de ontwikkeling van industrie, zoowel wat de exploitatie van het hout als wat het ontginnen van gronden voor de tabakscultuur betreft.

Bengkalis, 19 Juli 1888.

DE BOEGINEEZEN EN MAKASSAREN. LINGUISTISCHE EN ETHNOLOGISCHE STUDIEN.

DOOR

G. K. NIEMANN.

I.

Hoewel het reeds eenigen tijd geleden is dat de nieuwe uitgave van het Makassaarsch Woordenboek en de Makassaarsche chrestomathie van Dr. Matthes het licht hebben gezien, meenen wij toch hier te moeten beginnen met kortelijk de aandacht op den tweeden druk dezer beide geschriften te vestigen. [1] Aan de bespreking dezer werken, voornamelijk van het Woordenboek, wenschen wij dan nog een en ander toe te voegen op linguistisch en ethnologisch gebied met betrekking tot de twee voornaamste volken van Celebes. Men mag die tweede uitgave van het Woordenboek ongetwijfeld eene verbeterde en aanmerkelijk vermeerderde noemen. Men zal hier een groot aantal woorden vinden, die in den eersten druk ontbreken en hier of daar voorkomen in handschriften of in enkele kleine gedrukte geschriften, die slechts weinige jaren geleden zijn verschenen. „Tevens gaf ik, zegt Dr. M. in het Voorbericht van het Woordenboek, in het belang der scholen van Zuid-Celebes en in overleg met eenige kundige inlanders, eene Makassaarsche vertaling van verscheiden geheel eigenaardige Hollandsche woorden en phrasen.” Daartoe behooren vele in de gymnastiek gebruikelijke uitdrukkingen of termen, waarvan men vooral i. v. k a r e n a eene menigte zal aantreffen. Ook het aantal voorbeelden tot opheldering van de beteekenis der woorden is zeer vermeerderd. Reeds de eerste druk bevat een overvloed van

[1] Onze *oe* is hier in alle inlandsche woorden, behalve in algemeen bekende geographische namen, weergegeven door *u*. De klemtoon valt in Boeg. en Makass. woorden meestal op de voorlaatste lettergreep. Alleen daar waar dit niet het geval is, hebben wij dien aangeduid door een accent circonflexe. Overigens is in die woorden in bijna alle opzichten de transcriptie van Dr. Matthes gevolgd.

mededeelingen omtrent gebruiken, volksbegrippen en dergelijke; in dezen tweeden druk zijn er nog vele bijgevoegd. De beoefenaars der ethnologie zullen zich zeker daarover verblijden en zij zijn in een woordenboek ook niet misplaatst; zooals M. in zijn Voorbericht terecht opmerkt, heeft het tot verklaring van den zin dikwijls veel voor, dat men de ethnologische opheldering terstond bij de hand heeft.

Tot toelichting der benamingen van voorwerpen gaat dit Woordenboek van een Atlas met platen vergezeld en bij de nieuwe uitgave is het aantal der platen met nog twee vermeerderd. Evenals bij de vorige uitgave is ook bij deze een Hollandsch register gevoegd „waarin men., zegt M., zien kan, waar men niet alleen de Makassaarsche beteekenis van ieder woord, maar ook de wijze waarop het gebruikt wordt en in welk verband het voorkomt, kan vinden." Meer andere bijzonderheden omtrent de inrichting van het Woordenboek, die wij hier met stilzwijgen moeten voorbijgaan, zijn in het Voorbericht vermeld. De Makassaarsche grammatica wordt in dezen druk ook met enkele bijzonderheden aangevuld, zooals o. a. kan blijken i. v. naí, lapung, sére en a N°. 4. Wij stippen nog aan dat ook de transcriptie en daardoor de uitspraak van enkele woorden, bv. pada en sallá enz. is verbeterd. Deze tweede uitgave is dus als een wezenlijke vooruitgang op dit taalgebied te beschouwen. Wij vernemen dat Dr. M. ook een supplement op zijn Boegineesch woordenboek gereed heeft en hopen ten zeerste dat die arbeid weldra het licht moge zien. Het Boegineesch toch is eene taal, die niet alleen in het grootste gedeelte van Zuid-Celebes, maar ook in verscheidene Boegineesche kolonien elders in den Archipel wordt gesproken, eene belangrijke letterkunde bezit, uitgebreider dan de Makassaarsche, en veel te lang door onze natie is verwaarloosd.

Wij laten nu nog eenige opmerkingen omtrent sommige woorden volgen. Belangrijke bijzonderheden, die in den eersten druk niet voorkomen, vindt men aangeteekend omtrent het gebruik dat van de kamalo op Z.-Celebes wordt gemaakt De kamalo is gomlak, eene hars die door Oostindische gewassen van verschillenden aard aan de takken wordt afgescheiden op plaatsen waar de bevruchte wijfjes van het lakinsect (coccus lacca) zich hebben vastgezogen (aldus volgens Prof. Oudemans Handleiding tot de pharmacognosie van het planten- en dierenrijk 2e druk. 1880 bl. 527, vgl. de meded. daarover door F. van Eeden in het Tijdschrift der Nederl. maatsch. v. Nijverh. Deel 43 bl. 350). Bij het woord kaminang vinden wij nog de beteekenis van „alleenlijk, uitgezonderd" bijgevoegd.

Tot de verbeteringen behooren ook die s. v. gâppurú en gandjeng, waaruit blijkt dat het niet de bladeren, maar de vruchten (gâppurú) der slingerplant gandjeng zijn, die bij wijze van sirih gekauwd worden; de beteekenis van bubulang is hier duidelijker verklaard dan in den eersten druk; wij vernemen nu dat die naam gegeven wordt aan het rijstveld, wanneer het na den padioogst een tijdlang gebruikt wordt voor de teelt van andere gewassen, om het daarna op nieuw met padi te beplanten. Opmerkelijk is de onregelmatige vorm van het woord tamanang (Boeg. tomanang) "onvruchtbaar zijn, geen kinderen hebben", dat overigens reeds in de eerste uitgave van het Woordenboek voorkomt en in het bijzonder trekt het de aandacht dat dezelfde vorm in dezelfde beteekenis ook in het Dajaksch en Bataksch wordt aangetroffen. Bij het praefix pati (soms ook piti) meenen wij het Jav. en Soend. te mogen vergelijken. M. zegt in zijn woordenboek dat het te kennen geeft dat de werkzaamheid, die door het werkwoord aangeduid wordt, verschillende richtingen neemt, bv. "patilampa-lampai nu her- dan derwaarts heengaan d.i. zwerven, dolen", "patimallá-mallá nu dit dan dat vreezen, d. i. vreesachtig zijn", "patigaú-gaú nu dit, dan dat doen, d. i. onbezonnen handelen", "pitikârakarâusú naar alle kanten grijpen, nu her- dan derwaarts", van karâusú, vanwaar ákarâusú naar iets trachten te grijpen, bv. gebr. van een drenkeling. In gelijken zin wordt over de beteekenis dier praefixen in de Makassaarsche Grammatica § 185 gesproken, waarbij vooral de Boegineesche Grammatica bl. 102 Noot vergeleken moet worden. In het Javaansch wordt, (volgens Roorda Jav. Gramm § 198 vgl. de 2e uitg. § 131) om uit te drukken dat iets overal, aan alle kanten of aan een menigte van voorwerpen tegelijk plaats heeft, het woord ting en gewoonlijk met het voorvoegsel pa er vóór, pating vóór een drielettergrepig woord geplaatst, zooals bv. patingpantjurat overal het licht weerkaatsen, patingbĕrangkang overal kruipen, patingtalĕbuk overal plotseling dood neervallen [1]. "Maar als nu het woord, waarvan men dat samengesteld Frequentatief, zooals men het noemen kan, vormen wil, slechts uit twee lettergrepen bestaat, dan wordt er een

[1] In het Oudjavaansch vindt men pati. Prof. Kern zegt daarvan (Vijfde volgreeks. Tweede deel, blz. 572 van dit Tijdschr.): „in gebruik komt dit (het Dayaksche bara) vrij wel overeen met O.-Jav. pati N.-Jav. pating". De voorbeelden bij Hardeland, Gramm. der Daj. Sprache, bl. 30 vgg. bewijzen de juistheid dezer vergelijking.

frequentatieve vorm aan gegeven door invoeging van een *r* of van den klank ĕr of ar, terwijl de *r* in *l* verandert, wanneer in het zelfde woord een *r* volgt, en bij woorden, die zelf met een *r* beginnen, ka of ku wordt voorgevoegd bv. patingtĕrambal overal met lappen bv. een kleed, van tambal lap, gelapt, patinggalĕrĕng overal brommen, van gĕrĕng gebrom enz." Vgl. ook Jansz Kleine Jav. spraakkunst § 284. In het Soendaneesch wordt, om een meervoud of eene veelvuldigheid uit te drukken, "het woordje ting of wel pating vóór een woord geplaatst, nadat, als er geen *r* of *l* in voorkomt of waar zulks wel het geval is, maar het woord slechts twee lettergrepen telt, de klank ar of al, ook wel ĕr of ĕl is ingevoegd dan wel voorgevoegd. Is het woord drielettergrepig, dan blijft de invoeging van genoemden klank wel eens achterwege." (Oosting. Soend. Grammatica § 120 en 127.) Uit de vele daar gegevene voorbeelden nemen wij hier een paar, namelijk: "sönö muntab² sorana patingbalĕḍug het vuur vlamde hoog op en het geluid was een veelvuldig knappen" of "geknap aan alle kanten"; "tiḍinja ĕmban² tingkoteteng nareyangan lelepen toen gingen de ĕmbans den ring overal, in alle hoekjes en gaatjes zoeken". [1] Uit het hier aangehaalde uit de Jav. en Soend. Spraakkunsten blijkt duidelijk dat er een groot verschil is tusschen het gebruik van de genoemde praefixen in het Jav. en Soend. en het Makassaarsche pati of piti, doch in weerwil van dit verschil is de overeenkomst niet te miskennen. In het Makassaarsch wordt de frequentative beteekenis, behalve door de voorvoeging van pati of piti, ook door de verdubbeling van het werkwoord aangeduid, vgl. Makass. Grammat. § 166 nº 2. In het Boegineesch bezigt men, in plaats van pati of piti, het praefix ka, en het woord, waarvóór dit wordt geplaatst, wordt dan, evenals in het Makassaarsch bij het gebruik van de zoo even genoemde praefixen, meestal verdubbeld. "Ka duidt dan eene beweging naar (men vgl. de Maleische praepositie ka, naar) en de verdubbeling van het woord de herhaling of het onderscheidene dier beweging aan" (Boegin. Grammat., bl. 102 vg.). Wij hebben hier de aandacht op die overeenkomst in het Jav. en Soend. met het Makassaarsch willen vestigen, omdat verder onderzoek van nut kan zijn.

In het Makassaarsch zoowel als in het Boegineesch vindt men de

[1] In § 123 merkt de heer Oosting echter op dat men in het algemeen in den vorm met ting of pating niet meer moet zien dan een gewonen meervoudsvorm, al past een enkele maal ook eene vertaling met overal of aan alle kanten.

partikel ala. Hare oorspronkelijke beteekenis is niet bekend. Voor het gevoelen dat die gelijk zou staan met het Boeg. aga = het Mak. en Mal. apa, wat? zou kunnen pleiten dat in uitdrukkingen als ala-pa, ala-pasî, hoeveel te meer of hoeveel te minder, ala somtijds verwisseld wordt met aga, bv. aga-pa, aga-pasî enz. Doch tegen deze opvatting laat zich inbrengen dat in plaats van aga of alà ook niet zelden ontjo wordt gebezigd, bv. ôntjo-pa, ôntjopahâ enz. in dezelfde beteekenis. Daarenboven komt ala ook voor in phrasen als: "ala mádêtjengi riyaga? wat zou het best zijn om er aan te doen? (riyaga = wat gedaan worden?) "ala aga-pi eló upau? wat zal ik zeggen? ik weet er bepaald niets op te zeggen"; "ala worowane.... ala baine of man of vrouw, hetzij man of vrouw"; "ala rapanna bij voorbeeld." Indien nu ala gelijkgesteld wordt met aga, zou men in de beide eerstvermelde phrasen twee keer aga krijgen; in de volgende komt het mij voor dat ala de beteekenis van ons wat? niet kan hebben; "alarapanna" zou misschien wel letterlijk kunnen beteekenen: wat is het gelijke daarvan? en vandaar: bij voorbeeld, doch het schijnt de voorkeur te verdienen ala hier te verklaren door het gelijkluidende Boeg. grondwoord, dat nemen beteekent. Trouwens, in de laatste uitgave van zijn Mak. woordenboek, zegt de heer Matthes zelf, na eerst de zooeven vermelde verklaring van "ala rapanna" gegeven te hebben: "NB. Tenzij men liever denke aan het Boeg. ala = het Mak. alle; dan zou het zijn: een voorbeeld daarvan nemende, of bijbrengende." (Vgl. Boeg. Gramm., bl. 257). Hiertegen schijnt geen bezwaar; het Mak. en Boeg. hebben vele woorden met elkander gemeen, ook het woord rapang (gelijkenis enz.), en menig woord van elkander overgenomen. Volgens de grammatica (bl. 258) bedient men zich soms ook van ala, nemen, om bij aansporingen ons "komaan!" uit te drukken, bv. "ala-sai muwuno-ro, lett.: neem dat eens (aan), verder: komaan! dood gij dat!" Somtijds wordt ala ook bij vergelijkingen gebezigd en is in dit geval met ons dan te vertolken, bv. "ulabbîrângi mápaînrânge ala máberê, ik vind het beter uit te leenen dan te geven," (zie voorts de Boeg. Gramm., t. a. p.) Misschien mag men hier het gebruik van het Soendan. lamun, dat in de eerste plaats indien, ingeval dat beteekent, vergelijken. Volgens Coolsma's Woordenb. s. v. wordt het namelijk ook in den zin van ons dan in comparative zinnen gebezigd, waarvan daar een voorbeeld gegeven wordt. Het nu volgende kan ook tot opheldering van deze vergelijking met het Soend. dienen.

Zeer vele, zoo niet de meeste volzinnen, waarin ala voorkomt, bevatten eene veronderstelling; reeds in de voorbeelden, in de Boeg. Grammatica en het Woordenboek gegeven, kan men dit opmerken; ik neem er hier een paar van over, bv.: "ala upaduwa dûwangêko, ik zou nevens u nog eene tweede geliefde hebben! d. i. ik bemin stellig niemand nevens u." Dit beteekent natuurlijk: is het te veronderstellen dat ik nevens u nog eene tweede geliefde zou hebben? "Natásîyá-sîyána, ala ångka-pa sita duwa zij werden verstrooid; hoe zouden er nog twee bij elkander geweest zijn? vd.: zij werden zoo verstrooid, dat er geen twee meer bij elkander waren" (is het te veronderstellen dat er nog twee bij elkander gezien werden?) Ik voeg er nog enkele bij, die ik aan het Mak. ontleen, namelijk uit de Mak. Chrestomathie bl. 17 r. 6: "niyá sónaku ribangiya mâra-marâeng, ala kukana sóna, natiya, ala kukana tîyai sóna, nasóna ik heb in den afgeloopen nacht een vreemden droom gehad; ik zou zeggen: het is een droom en het is er toch geen; ik zou zeggen: het is geen droom en het is er toch wel een", (dus vertaald in het Mak. Woordenb. bl. 352). Ibid. bl. 114 r. 11: "ala kukana taëna anging, nakumallá, katamaka-mâkadji larina kâppaláka ik zou schromen te zeggen dat er geen wind was, want de vaart der schepen is ongemeen snel geweest" (lett.: zou ik zeggen, of: gesteld dat ik zeide: er was geen wind, zoo zou ik vreezen of schromen enz.) Ibid. bl. 260 r. 2: "taena sikali-kaliya ala takodiya appána tau mágaú bâwanga het einde van menschen die kwaad doen zal stellig slecht zijn."

Nu en dan vindt men in het Boegineesch ala ook in zinnen waarin een eed voorkomt, b. v.: "mátânrowâleyá ala laowengá ik zweer dat ik niet zal gaan"; "tånabênengê tåniya Tomáradjae mampârångi, mátânrowâleyá ala tålaowengá ware het niet dat de Gouverneur het verboden had, zoo zwoer ik dat ik zou gaan." Deze voorbeelden zijn ontleend aan de Boeg. Grammatica bl. 258 [1]. Wij voegen er nog enkele bij, bv. Boeg. Chrestom. I bl. 363: "mákådani maruwena: "uwatânrowalêyangi riyAlla

[1] Vgl. het Makassaarsch spraakgebruik omtrent kata (in het Mak. Woordenb. sv. ka) en in het door Ligtvoet uitgegevene Makass. dagregister (Bijdr. IV Reeks Dl. 4. bl. 25) de plaats „namásapatta karaenta iyanu angkaêróki bainena iyanu", volgens de vertaling van L.: „Karaeng NN zweert dat hij de vrouw van NN niet begeert". Hier ontbreekt dus ook een woord dat eene ontkenning aanduidt. Overigens zij nog opgemerkt dat ala in verband met eeden in het

Taäla, ala iyáe mpûnowi anámu〃, zijne medeëchtgenoot zeide: 〃ik zweer bij God dat ik uw kind niet heb gedood〃. Ibid, bl. 547; mákådani surona Gowa: 〃akådatanangi ala ångkae ri Wumpungång, mákådani Aru Wumpungång: 〃kíakådatanangi ala ångkae Aru Palakka ritanae ri Wumpungång iya åssoewê〃, de zendeling van Gowa zeide: 〃zweer dat hij niet te Wumpungång is〃. De vorst van W. sprak: 〃wij zweren dat Aru Palakka heden niet in het land van W. geweest is〃 [1] enz. Ibid. II, bl. 225: 〃naiya riyá, uwapasábiyangi riyAlla Taäla sibawa rinabi Mohammá, ala ångkae ranggaselaku ri Kompaniya, wat mij betreft, ik roep God en den profeet Mohammed tot getuigen, dat ik geen mistrouwen heb in het Gouvernement〃. Ibid., bl. 81: 〃uwakådatongångångi ala tånripasábiye, ik bezweer het dat er getuigen genomen zijn〃 (namelijk dat er ten opzichte van de hier bedoelde zaak of zaken vroeger reeds getuigenis is afgelegd voor den rechter). Zulke zinnen, waarin eene veronderstelling ligt opgesloten, kan men met den heer Matthes zeer wel als uitroepen van verwondering opvatten; verwondering toch kan wel gepaard gaan met eene veronderstelling of een vermoeden. Soms kan men zulke phrasen als vragen verklaren en zullen zij wel op een vragenden toon uitgesproken worden. Sommige laten geen vragenden toon toe, bv.; Chrestom. I, bl. 336: 〃máittaná tau monro rilino, tånginampa uwengkalinga, mábêlanisâ ala màkitaengá kadaro-ulu márakko misång mákåda ada, zoolang ik als mensch op de wereld woon, heb ik nog nooit gehoord van een uitgedroogden schedel die kon spreken, laat staan dat

Mak. zeer selden schijnt voor te komen. In het Woordenb. staat één voorbeeld: „kupasapâtta-mi kala (of: ala) áruwa-ruwâyai pamaiku = ik zweer „dat mijn hart niet verdeeld is". (Woordenb. s. v. ala).

[1] Het hier gebezigde makåda-tanangi beteekent: voor de waarheid van het een of ander dien eed afleggen, waarbij men niet slechts zijn eigen persoon, maar ook zijn gansche land met zich verwenscht, zoo men onwaarheid mocht spreken. Zulk een eed kan natuurlijk slechts gedaan worden door hen, die een land te besturen hebben. (Vgl. Woordenb. s. v. ada. De Makassaarsche uitdrukking voor zulk een eed vindt men in het Mak. Wdk. s. v. kana). In de Boeg. en Mak. woordenboeken vindt men ook de uitdrukking „tjutjuna-piyú, eene verwensching, die zooveel schijnt te beteekenen als: moge ik met al mijne nakomelingen vervloekt zijn! "bv. tjutjuna-piyú, rêkuwa mêlóká paimång riko, moge ik met al mijne nakomelingen vervloekt zijn, zoo ik immer weer van u weten wil." Hier is dus bij eene verwensching niet ala, maar rêkuwa = indien, als, gebezigd. Piyû is hier, naar het mij voorkomt, het Mal. piyut afstammeling in den vijfden graad.

ik dien gezien zou hebben." Vgl. ibid., bl. 321 r. 5 v. o. Het schijnt dat in vele gezegden en bepaaldelijk steeds in zinnen die een eed bevatten, ala de beteekenis gekregen heeft van ons voeg woord indien, bijaldien, gesteld dat enz. en dat er eene verwensching of vervloeking, waarmede de aflegger van den eed zichzelven in geval hij onwaarheid spreekt, onheil toewenscht, is weggebleven. Vóór Substantiven en als Substantief gebruikte woorden zou ala dan den zin hebben van ons voorzetsel ingeval van, of ook wel dien van ons: neem eens aan! stel of veronderstel eens! bv. in het voorbeeld op bl. 257 der Gramm,; "ala tå-laomu hoe! gij zoudt niet gegaan zijn?" dat naar mijne opvatting woordelijk beteekent: neem eens aan, veronderstel eens uw niet gegaan zijn! d.i. is het te veronderstellen dat gij niet gegaan zoudt zijn? of: hoe! gij zoudt niet gegaan zijn?" Volgens die opvatting is ala hier dus het grondwoord van mala nemen, waarover aanstonds nader. De uitlating der verwensching wordt, naar mijn inzien, bevestigd door enkele plaatsen, waarin ala staat en waarin zulk eene verwensching niet is weggelaten, bv.: "bûruká, ala tåmápakuwa moge ik verrotten, wanneer het niet zoo is!" (zie Boeg. Gramm. bl. 256); zij wordt ook gesteund door het analoog gebruik van manawa in het Javaansch en van lamun in het Soendaneesch, bv. in de Jav. wetten, uitgeg. door T. Roorda op bl. 6 r. 1 v. o. "hingkang kahinĕppan supatannana manawa panggawene ḍewe" dan zwere degeen, bij wien men overnacht heeft, er op dat hij zelf het niet gedaan heeft (dat hij den diefstal, waarvan hier spraak is, niet heeft bedreven.) Ibid. bl. 7 r. 7: "hingkang kamalingan hia supataha maneh keh kĕḍikke duwekke hingkang kamalingan manawa hangngrubagini", dan zwere de bestolene voorts dat hij de waarde van het hem ontstolene niet te hoog heeft opgegeven." Meer voorbeelden vindt men in hetzelfde werk op bl. 8, 73, 75 enz. Vgl. Jonker Over Jav. strafrecht bl. 60. In de Soendaneesche Grammatica van Oosting leest men in § 353 het voorbeeld: "lamun kuring gös njatu wani sumpahna, dat ik nog niet at, dat durf ik te bezweren." Volgens den schrijver beteekent lamun hier dat niet en natuurlijk moet men het zoo vertalen, doch naar onze opvatting is het gebruik van lamun hier geheel analoog met dat van het Jav. manawa en het Boeg. ala, zooals die in de voorbeelden hierboven mede weergegeven zijn door ons dat met volgende ontkenning: men moet wel aannemen dat in die Jav. eeden eene ver-

wensching is uitgelaten, daar manawa, mĕnawi, yen enz. de beteekenis hebben van ons indien, bijaldien enz. en dus in de eerste plaats aanduiden dat de zin waarvóór zij staan, eene voorwaarde of veronderstelling bevat; met andere beteekenissen van deze partikelen behoeven wij ons hier niet in te laten, maar nergens vindt men dat niet als eene dezer beteekenissen vermeld. Wij herinneren hier aan dergelijke elliptische uitdrukkingen bij eeden, in het Oude Testament bv. Ps. 95 vs. 10 en 11: „het is een volk dat dwaalt in zijn hart en het heeft mijne wegen niet gekend, waarom ik in mijne gramschap gezworen heb dat zij niet zullen ingaan in mijne rust.” Hier is de partikel im = indien, vertaald door dat niet. In denzelfden zin vindt men im ook zonder verbinding met een eed bv. 2 Kon. 3 vs. 14, enz. In den Koran wordt إِن op dezelfde wijs bij eeden gebezigd, bv. Soerah 4 vs. 65 en elders. De Heer Snouck Hurgronje had de goedheid mij mede te deelen dat ook in het Nieuw-Arabisch, zooals dit nog heden in Egypte gesproken wordt, die partikel in dergelijke elliptische phrasen gebruikt wordt. In onze spreektaal hoort men trouwens wel eens onvolledige gezegden van dien aard, waarbij eene verwensching is verzwegen.

Wil men de oorspronkelijke beteekenis van het hier beschouwde ala opsporen, dan kan men daarvoor wellicht eenige aanwijzing vinden in het bovenvermelde ala rapanna. bij voorbeeld en voorts in het gebruik van het werkwoord mala, nemen, waarvan ala het grondwoord is. De overgang van de beteekenis van nemen tot die van aannemen dat iets zich dus of zoo heeft toegedragen, een geval stellen, zich voorstellen, beschouwen, is zeer gemakkelijk en zóó kan ala dan ook vaak den zin krijgen van onze voegwoorden als, indien, gesteld dat enz. Die overgang van beteekenis blijkt ook uit voorbeelden als: „riyala bilanna tjanrinna seratú” het getal van zijne minnaressen wordt genomen d. i. berekend, gesteld op honderd, wordt verondersteld een honderdtal te bedragen, „mala tjåúi alena,” zich zelven gewonnen geven, zich als overwonnen beschouwen. Zie Boeg. Woordenb. s. v. ala, waarmede de overeenkomstige plaatsen in het Mak. Woordenb. s. v. alle te vergelijken zijn. Het is echter ook mogelijk dat ala nu en dan, ook in enkele van de bijgebrachte voorbeelden, de beteekenis heeft van het Makass. la, dat ook in het Boeg. wordt gebezigd (zie Boeg. Woordenb. s. v.), ofschoon zelden. Dit la dient om den toekomenden of ook wel om den voorwaardelijken tijd

aan te duiden en wordt gebruikt waar wij zullen of zouden bezigen, dus ook dikwijls bij veronderstellingen, vgl. Boeg. en Mak. Woordenb. s. v. en Makass. Gramm. § 214 en 203, waar M. zelf vermoedt dat het wellicht samenhangt met de partikel ala. In eene Makassaarsche redactie van de geschiedenis van den in de Maleische en andere literaturen zoo bekenden Hamzah, die tot de HSS. van het Britsch Museum behoort, heb ik meestal ala in plaats van la aangetroffen, waar de zin een Futurum vereischte; evenzoo nu en dan in het door Ligtvoet uitgegevene Makass. dagregister. Uit dit een en ander omtrent ala, dat hier ter sprake is gebracht, schijnt te blijken dat ook hier verder onderzoek nog wenschelijk is te achten. [1] Dat men op die plaatsen, waar ala bij eeden wordt aangetroflen, aan een Arabisme zou moeten denken, komt mij niet aannemelijk voor; met betrekking tot het dergelijk gebruik van het Jav. manawa of yen-en het Soendan. lamun, heeft het meer waarschijnlijkheid.

Bij de tweede uitgave der Makassaarsche chrestomathie behoeven wij niet lang stil te staan. Zij onderscheidt zich van de vroegere vooral ook door het menigvuldig gebruik van nieuwe regels aan het begin van vele passages, waardoor het gemak van den lezer wordt bevorderd. Voorts zijn er hier en daar eenige verbeteringen in den tekst aangebracht en eenige nieuwe aanteekeningen bijgevoegd. Nieuwe stukken, die niet reeds in de vorige uitgave voorkwamen, zijn er niet in opgenomen.

De Makassaarsche chrestomathie bevat ook eene verzameling van inlandsche wetten. Onlangs heeft de heer A. Nederburgh in het Indisch weekblad van het regt No. 1292—1294 en 1296 van den 26en jaargang eene vertaling daarvan gegeven, die men zeker als een verdienstelijken arbeid mag beschouwen, inzonderheid wegens de vele daaraan toegevoegde en soms vrij uitvoerige aanteekeningen, die een aantal belangrijke opmerkingen bevatten, waardoor men die wetten beter leert begrijpen. Als rechtsgeleerde op Zuid-Celebes ge-

---

[1] Samenstellingen met ala zijn in het Mak. en Boeg. tapala en tala, die beiden in het Woordenb. door „immers niet" vertaald worden. Uit de s. v. gegevene voorbeelden blijkt dat zij ook eigenlijk beteekenen: het is niet te onderstellen dat, hetgeen ook met den zin van ons immers niet overeenkomt. Of het Makass. sapala pala, dat in het Boeg. niet schijnt voor te komen, ook met ala samenhangt dan wel uit het Mal. overgenomen is, durf ik niet te beslissen. Ik stip hier nog even aan dat ik mij zeer goed kan vereenigen met de verklaring, door den heer C. A. van Ophuijsen van dit Mal. sapala[2] gegeven (Bijdr. V reeks. Eerste deel, bl. 98).

plaatst, heeft N. ze hier en daar uit juridisch oogpunt en in verband met de toestanden in die landstreek beschouwd en ook niet-juristen zullen zijne toelichtingen zeker op hoogen prijs stellen. Het moet ook voor Dr. Matthes verblijdend zijn, dat de studie van het Makassaarsch in N. een nieuwen beoefenaar heeft gevonden, die met zooveel belangstelling gebruik heeft gemaakt van de bronnen, in de chrestomathie voor hem geopend, voor de kennis van taal en volk, om die met toepassing op zijn vak nader te onderzoeken. Wij meenen echter niet te mogen verzwijgen dat in de vertaling op enkele plaatsen onnauwkeurigheden voorkomen en willen daarvan kortelijk een en ander vermelden.

Het begin van artikel 34 vertaalt N.: „als iemand paarden, karbouwen, eenden of schapen koopt” In plaats van „eenden” leze men: geiten. Deze heeten in het Mak. bembe, (vgl. Soend. embe.) De heer N. heeft waarschijnlijk aan het Jav. bebek gedacht en misschien is dit wel hier of daar op Z.-Celebes in gebruik gekomen, nevens het anders algemeen gebruikelijke Mak. woord kití. In allen gevalle heeft men hier ongetwijfeld bembe te lezen.

Art. 35 wordt vertaald: „Als iemand iets vindt midden op den weg, zij 't open en bloot of door een laagje aarde bedekt, of wel op een veld, dan geve hij hiervan kennis aan den rechter” enz. Hier is spraak van het een of ander goed, dat iemand ergens op het land of in de zee vindt. N. heeft hier blijkbaar in plaats van tamparang = zee, tâmpará gelezen, dat volgens het Woordenb. eene verbastering is van het Arab. ظاهر en de beteekenis heeft van openbaar, zigtbaar, uitwendig enz., maar hoe kan dit en dan nog wel met het voorzetsel ri er bij, hier te pas komen? In het volgende heeft hij álapá-lapá-âreka ributtaya gelczen en bij het eerste woord gedacht aan lapá, dat laag, onderlaag enz. beteekent; doch naar de regelen der taal kan dit nimmer beteekenen: „door een laagje aarde bedekt”. Men moet dus lezen: álampa-lampa-ârekai ributtaya d. i. „of wanneer hij ergens op den grond, dus te land, in tegenstelling van op zee, reist”. De stijl van het begin van dit art. is eenigszins slordig. N. zegt echter niet dat hij eene andere lezing van den tekst gevolgd heeft dan de chrestomathie geeft. In het hiermede overeenkomende art. 33 van de Boegin. wetten leest men eenvoudig: „indien iemand iets opraapt op de palawangång, d. i. ergens onderweg, en het is gestolen goed enz”. Palawangång beteekent: eene ruimte tusschen twee plaatsen en vandaar ook: eene plaats ergens onderweg,

zooals bv. Chrestom. II, bl. 177 r. 2 v. o. De overige beteekenissen van dit woord zie men in het Woordenboek.

In art. 38 zijn de woorden "ponna talébákapa nidjukú-lompo ripatanna balang" vertaald: "als nu de eigenaar der kraal de groote vangst al heeft gehouden". Dit moet zijn: "als nu de eigenaar der kraal (eene zoogenaamde vischkraal) de groote vangst nog niet heeft gehouden", zooals blijkt uit het verband met het volgende en uit de bijvoeging van het woordje pa; dat aan talébáka is aangehecht. Op dit pa is in de vertaling van N. niet gelet. In plaats van het ontkennende ta heeft hij blijkbaar het praefix tá gelezen.

Het begin van art. 58 is door N. vertaald: "als iemand bij een ander in huis woont (of: logeert) en elders een vrouw woont en deze twee verliefd op elkaar zijn, als hij haar dan 's nachts zonder passend geleide in huis smokkelt enz." De laatste zinsnede moet vertaald worden: "en indien hij haar 's nachts in huis doet komen zonder dat zij den trap betreedt" ("nataiya tûkáka naägång"). N. zegt tot verklaring van zijne woorden "zonder passend geleide":

"Toe (taoe) = mensch; kaka = oudere broeder of zuster, maar wordt in 't algemeen gezegd van een oudere, wijzere wien men als zoodanig zekeren eerbied betoont en wiens raad en leiding men als gewenscht erkent: vooral door het toegevoegde "toe" blijkt deze uitgebreidere beteekenis hier de bedoelde. De aanwezigheid van toe-kaka wordt beschouwd als een waarborg, dat tusschen twee elkaar ontmoetende jonge lieden van verschillende kunne niets onvoegzaams plaats grijpt." Doch hier staat in den tekst niet toe (óf tu),-kaka, maar "tuká" = trap, (waarbij men zich moet herinneren dat de huizen op palen staan en de toegang gevormd wordt door een trap), met het gesuffigeerde aanwijzend voornmw. of bepalend lidwoord *a*, terwijl de tweede *k* geschreven is wegens den zoogenaamden scherpen klinker, waarop het woord tuká uitgaat. De juistheid dezer verklaring blijkt uit art. 67 van de Boeg. wetten, waar hetzelfde geval wordt behandeld. Men leest daar namelijk: "napaté wånnini makunraiye, natåniya tångåe naola" = "en hij doet de vrouw 's nachts naar boven (d. i. in huis) komen, zonder dat zij door de deur binnenkomt." Zij komt dus binnen door een luik of wellicht door eene in den vloer gemaakte opening met behulp van eene ladder of iets dergelijks.

In art. 61 zijn de woorden: "namanna mátjûtjumo" ver-

taald: „al ziet de man er wat schovel uit.” Dit moet echter zijn: „(maar) al heeft hij reeds kleinkinderen”, zooals duidelijk is uit het overeenkomstige art. 37 der Boeg. wetten, want dit art. luidt: „indien iemand eene vrouw wil huwen en hij gaat naar een geestelijke om hem met haar in het huwelijk te verbinden, dan moet de geestelijke eerst terdeeg onderzoeken of hij een vrij persoon is; is er dan niemand die zegt dat hij zijn slaaf is, dan pas wordt het huwelijk (door den geestelijke) voltrokken. Is hij nu gehuwd en heeft hij kinderen en kleinkinderen en doet zich dan iemand op, die zegt dat die persoon zijn slaaf is, zoo krijgt hij geen deel aan de uit dat huwelijk gesprotene kinderen” (waarop hij anders, als meester van den slaaf, wel recht zou hebben) enz. De heer N. heeft hier „mátjutju” genomen ongeveer in den zin van „min, van weinig voorkomen”, dien het Woordenb. als tweede beteekenis van tjutju opgeeft.

In art. 64 is de uitdrukking „aná buraneya nampaya álolô” vertaald: „een jongetje dat nog zeer klein is.” Blijkbaar heeft N. hier gelezen lolo = jong, v. leeftijd, in plaats van álolô = kruipen, over den grond kruipen, van zeer jonge kinderen gezegd, die nog niet kunnen loopen. Deze beteekenis blijkt uit het verband met het volgende, want het losgeld, (panggayang) dat de moeder bij de verdeeling der kinderen moet betalen, om het jongste voor zich te krijgen, verschilt naar gelang van den leeftijd der kinderen, in zoover die uit hunne lichamelijke ontwikkeling is op te maken. Voor een kind dat pas aan het kruipen is, betaalt zij één reaal, (ƒ 2), begint het reeds te loopen, 2 reaal enz, Het in N.'s stuk telkens terugkeerende pangagang in pl. v. het zoo even genoemde panggayang is natuurlijk slechts als eene drukfout te beschouwen.

Art. 71 luidt in de vertaling van N.: „Als van een getrouwd paar één — de man of de vrouw — sterft en de doode laat speciale (d. i. niet gemeenschappelijke) schulden na, dan wende (de overlevende) zijn aandeel in de gemeenschappelijke goederen (tjàkkará) aan tot delging dezer schulden, maar kan de overlevende niet voor hooger bedrag worden aangesproken tot dekking der schuld, dan zijn (aandeel in de) gemeenschappelijke goederen; maar als er kinderen zijn, die tot het deel des overledenen behooren en dus zijn erfgenamen zijn, kunnen deze bezwaard worden met de schuld des overledenen (lees hier achter: zonder dat hierbij eenige beperking geldt).”

Wij meenen dat dit art. anders vertaald moet worden, namelijk aldus: „Als van een getrouwd paar een van beiden — de man of de

vrouw — sterft, en de doode laat particuliere (of: speciale, d. i. niet gemeenschappelijke) schulden na, dan wordt ook slechts zijn aandeel in de gemeenschappelijke goederen gebruikt om die schulden van hem te betalen, de overlevende echtgenoot kan niet bezwaard worden met de schulden van den overledene; zijn of haar aandeel (d. i. het aandeel van de overlevende man of vrouw) van de gemeenschappelijke goederen blijft er buiten (d. i. wordt niet aangewend tot betaling van die schulden); maar indien er kinderen zijn, die tot het aandeel van den overledene behooren (en dus) zijne erfgenamen zijn, dan kunnen deze ook bezwaard worden met die schulden van den overledene." Indien er stond: ipântarangânnami of ipântaráki of alleen ipântará in pl. v. ipântaranganna zou het, naar het ons voorkomt, beter en duidelijker zijn, vgl. het voorbeeld in het Woordenb.: "gadjina sampulo rupiya ipântará kanrena", door den Heer Matthes vertaald: "zijn loon is tien ropyen, zonder rijst er bij, lett.: de rijst blijft er buiten". Ipântarangânna is hier praedicaat, in den zin van: het is (of blijft) er buiten, want zooals de Heer N. het opvat, ontstaat er tegenspraak met de woorden "iyatomami tawanaya tjakkarána nibayarîyangi inranna", woordelijk vertaald: "dat ook slechts, zijn tjâkkará (= zijn aandeel in de gemeenschappelijke goederen) wordt gebruikt tot betaling van zijn schulden". Op de woorden iyatomami heeft N. niet genoeg gelet en die in zijne vertaling weggelaten. In het met dit art. 71 overeenkomende art. 30 der Boeg. wetten leest men: "Wanneer van een getrouwd paar een van beide — de man of de vrouw — sterft en de doode laat particuliere (of: speciale) schulden na, dan wordt zijn aandeel in de gemeenschappelijke goederen gebruikt tot betaling van zijne schulden, de overlevende echtgenoot kan niet bezwaard worden met de schulden van den overledene. Maar als er kinderen zijn, die tot het deel van den overledene behooren, dan worden die ook tot zijne erfgenamen gerekend; deze (die kinderen) worden er mede (met die schulden) bezwaard, omdat zij ook erven." De woorden "ipantaranganna (dat in het Boeg.: risaliwânna zou zijn) tjakkarána" ontbreken dus in den Boeg. tekst. Prof. Wilken heeft het derhalve niet mis gehad, zooals N. meent, toen hij, met beroep op dit art. 71, schreef (Indische Gids 1883, I, bl. 728): "Voor zooveel betreft de gemeenschappelijke schulden, komt de helft ten laste van den boedel van den overledene, terwijl voor de andere helft de overlevende echtgenoot aansprakelijk blijft. Anders is dat met de particuliere schulden. Daarvoor kan alleen de nalatenschap

van den overledene worden aangesproken, in de eerste plaats zijn aandeel in de barang-barang tjakkará en zoo dit ontoereikend is, zijn barang-barang sisila. In laatster instantie zijn de kinderen, die den overledene zijn toegewezen en dus zijn erfgenamen zijn, voor de schulden aansprakelijk."

Er zijn nog meer aanmerkingen op de vertaling te maken. De voornaamste zijn hier echter vermeld en het lag niet in onze bedoeling eene uitvoerige of eenigszins volledige kritiek te leveren van dezen arbeid. Wij hopen dat de heer N. moge voortgaan met zijne studien op dit gebied en nu en dan de vruchten daarvan mededeele aan het publiek.

IETS OVER DE SCHEDELVEREERING BIJ DE VOLKEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

DOOR

DR. G. A. WILKEN.

De godsdienst van de volken, die den Indischen Archipel bewonen, bestaat onder meer uit de vereering van tal van onzichtbare, vrij rondwarende geesten, waaronder in de eerste plaats de zielen der afgestorvenen. Bij die vereering stelt men zich deze zielen steeds op aarde, in zijne onmiddellijke nabijheid, voor. Voor zooverre zij toch in het zielenland gevestigd zijn, blijven zij hier niet onafgebroken, doch hebben zij het vermogen nu en dan onder de levenden terug te keeren, hetgeen zij niet alleen vrijwillig doen kunnen, doch ook wanneer zij daartoe opgeroepen worden. Waar het begrip nog bestaat dat de mensch meerdere zielen heeft, wordt zelfs eene daarvan veelal beschouwd als steeds op aarde te vertoeven, en deze is het dan die als beschermgeest door de nagelaten betrekkingen vereerd wordt. Een voorbeeld daarvan vinden wij bij de Niasers. Van de drie zielen, die zij aan den mensch toekennen, heeft de eerste, de *noso* of adem, geen voortbestaan, terwijl de tweede, die met de schaduw vereenzelvigd wordt, als *bechu zi-mate* naar het doodenrijk in de onderwereld gaat, en de derde, die in het hart gezeteld is, de *noso-dodo*, op aarde blijft voortleven in de gedaante van eene spin, *moko-moko*. Aan deze noso-dodo nu schrijft men eene bovennatuurlijke macht toe: zij is het die de lotgevallen der menschen in handen heeft en daarom als eene godheid beschouwd wordt [1].

Als eene der meest oorspronkelijke uitingen van den dienst der afgestorvenen, is de gewoonte te beschouwen, om zich van beelden als mediums te bedienen. Deze gewoonte moet zich wel gevormd hebben in de laagste phase van ontwikkeling van het spiritisme en

---

[1] Zie onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, bls. 5 en 164.

onder den invloed van het toen reeds tot volle ontwikkeling gekomen fetisisme, toen men, met de voorstelling van vrij rondwarende geesten en zielen, van het bovenzinnelijke zich reeds een begrip had gevormd, doch dat begrip nog niet die hoogte bereikt had, dat men dat bovenzinnelijke van het zinnelijk waarneembare geheel kon scheiden. Zoo ontstond vanzelf de behoefte aan bepaalde voorwerpen, waarin of waarbij men zich de geesten der afgestorvenen, wanneer men zich met hen in betrekking wilde stellen, aanwezig denken kon. Niets natuurlijker nu dan dat men daarvoor beelden vervaardigde. In den Indischen Archipel bestaat dit gebruik heden ten dage nog bij verschillende stammen [2]. Zoo bij de evengenoemde Niasers. Van de afgestorvenen maakt men houten figuren, *adju* geheeten, waarin de ziel met het hart vereenzelvigd, de noso-dodo, die in de gedaante van eene moko-moko of spin blijft voortleven en als eene godheid wordt vereerd, overgebracht wordt. Aan de adju, die dus den geest van den overledene bevat, worden de offers gebracht, welke voor dezen bestemd zijn, en tot dit voorwerp wendt men zich, wanneer men dien geest wenscht te raadplegen [3].

Behalve van beelden, bedient men zich bij de volken van den Indischen Archipel voor het verkeer met de zielen der afgestorvenen nog van andere voorwerpen. Bepaaldelijk wenschen wij hier de aandacht te vestigen op het gebruik van lichamelijke relieken. Dit is zelfs oorspronkelijker dan dat van beelden, en moet als een rechtstreeksch uitvloeisel beschouwd worden van de bij de natuurvolken algemeen bestaande voorstelling, dat de ziel ook na den dood eene zekere betrekking blijft onderhouden met, en dus gaarne vertoeft in de nabijheid van, het lichaam, dat haar voorheen tot verblijfplaats heeft verstrekt. Geen wonder dus dat men bij enkele volken er toe gekomen is, om te trachten, door inbalseming of op andere wijzen, de lijken zoolang mogelijk in ongeschonden staat te behouden, ten einde een voorwerp te hebben, waardoor men zich voortdurend met de zielen der afgestorvenen in betrekking kon stellen [4]. De moeielijk-

[2] Zie dit uitvoeriger met voorbeelden aangetoond in onze, in de voorgaande noot geciteerde, verhandeling, blz. 165 vv.

[3] Animisme, blz. 170—171.

[4] Zoo lezen wij, om hier een paar voorbeelden aan te halen, van de oude bewoners van Peru: „If the corpse was preserved, especially in the case of departed Incas, it was because the Peruvians believed that the soul which had left it still retained a marked predilection for its ancient abode and liked to return to it from time to time” (Réville, Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the native religions of Mexico and Peru, blz. 236). Bij de Caraïben werden ook

heid aan het conserveeren van het geheele lijk verbonden, zal echter den wilde in de meeste gevallen er toe gebracht hebben, om alleen enkele relieken te bewaren en die bij de vereering te bezigen. „The soul", dit is toch, volgens de zoo juiste opmerking van Spencer, het geloof bij de natuurvolken, „present in the body of the dead man preserved entire, is also present in preserved parts of his body" [5]. Vooral moet dit geloof bestaan ten aanzien van het lichaamsdeel, dat als de hoofdzetel der ziel beschouwd wordt, den schedel. Deze is het dan ook die bij den voorouderendienst in de eerste plaats als medium aangewend wordt.

Hetgeen duidelijk op den voorgrond moet worden gesteld, is dat het voorwerp, hetwelk als medium dienst doet, niet rechtstreeks vereerd wordt. Dat voorwerp is slechts een drager van de ziel, wordt slechts om de ziel, welke zich daarin bevindt, met eerbied behandeld. Duidelijk bemerken wij dit ten aanzien van de beelden, om bij het door ons aangehaalde voorbeeld te blijven, bij de Niasers. Zoodra er in de adju eene scheur komt, wordt zij als onbruikbaar weggeworpen. De ziel, of liever de moko-moko, waarin de ziel zich belichaamd heeft, wordt dan toch gezegd daaruit ontsnapt te zijn. Eene nieuwe adju moet er worden gemaakt, waarin de moko-moko, na teruggeroepen te zijn, weder gebracht wordt [6]. Bij enkele volken zien wij echter hoe, als eene latere wijziging van deze oorspronkelijke voorstelling, de beelden of relieken niet meer de middelen zijn, eenvoudig om zich in betrekking te stellen tot de geesten, doch hoe zij reeds om zichzelve, als met goddelijke macht begaafd, als fetisen dus, vereerd, en, als gelukaanbrengende en onheilwerende middelen, als amuletten en talismans, gebruikt worden. Vooral geldt dit van de schedels. Niet altijd is het echter even duidelijk te onderscheiden, in hoeverre deze nog blootelijk mediums zijn of reeds het karakter van fetisen aangenomen hebben. Wij stellen ons voor, in de volgende bladzijden, de schedelvereering — om deze benaming kortheidshalve te bezigen, ook waar er van eene rechtstreeksche ver-

---

de lijken wel eens door uitdroging tot mummies gemaakt en dan vereerd als verblijfplaatsen van de zielen der afgestorvenen (Müller, Geschichte der amerikanischen Urreligionen, blz. 209), terwijl wij bij Tylor (Primitive culture, dl. II, blz. 151) vermeld vinden, dat „the Marian-islanders should have kept the dried bodies of their dead ancestors in their huts as household gods, and even expected them to give oracles out of their skulls".

[5] Spencer, Principles of sociology, dl. I, blz. 326.

[6] Animisme, blz. 171.

eering nog geen sprake is — bij de volken van den Indischen Archipel na te gaan.

In de eerste plaats verdienen de Papuwa's van de Geelvinksbaai genoemd te worden. Bij de vereering van de afgestorvenen wordt bij hen hoofdzakelijk gebruik gemaakt van houten beelden, de bekende *korwar's* of *korowár's*. Doch ook lichamelijke relieken worden daartoe aangewend. Soms, onder anderen gebeurt dit bij de bewoners van het eiland Jobi of Jappen en verder bij de stammen, die in de binnenlanden van de Dorei-baai gevestigd zijn, wordt het geheele lijk gemummificeerd, door het boven een vuur langzaam uit te drogen, vervolgens in huis gebracht en daar tegen den muur gezet of aan den zolder opgehangen [7]. Hoewel wij dit niet uitdrukkelijk vermeld vinden, is het toch zeer waarschijnlijk, dat die dus tot mummies vervormde lijken, zoo thans niet meer, dan toch oorspronkelijk bij de zielenvereering als mediums hebben gediend. Nu wordt daartoe meer van enkele relieken, bepaaldelijk van den schedel, gebruik gemaakt. Niet bij alle afgestorvenen wordt dit echter gedaan, doch alleen bij eerstgeborenen. Is zoo iemand overleden, dan wordt slechts de romp begraven, terwijl het hoofd bewaard wordt. Wanneer na verloop van twee of drie maanden van dit laatste de vleeschdeelen geheel vergaan zijn, komen de vrienden en bekenden in het sterfhuis samen. Onder het zingen van treurliederen, worden nu van eene bijzondere soort hout een neus en een paar ooren gesneden en deze aan het doodshoofd bevestigd, terwijl in de oogholten, ter vervanging van de oogen, kleine, ronde vruchtpitten gestoken worden. Na afloop van dit alles, wordt er een maaltijd aangelegd ter eere van den overledene, nu door dat doodshoofd vertegenwoordigd, zooals het, de kruin door een doek omwonden en het aangezicht met roet en kalk beschilderd, op een blok tusschen de gasten aan den disch is geplaatst: hij ontvangt aldus zijn behoorlijk aandeel van de aangerechte spijzen. Op die wijze wordt de schedel van den afgestorvene verheven tot een huisgod, en daarna zorgvuldig bewaard. Bij de zielenvereering nu wordt daarvan hetzelfde gebruik gemaakt als van de beelden, de korwar's. Gelijk het beeld, is de schedel het middel,

---

[7] Animisme, blz. 176—177. — Ook bij de stammen van de Zuidwestkust, bepaaldelijk de Papuwa's van Mairasi, het gebergte ten Noorden van de Triton-baai, worden de lijken, ongeveer eene maand, boven een vuur uitgedroogd, daarna echter niet in huis bewaard, doch naar het bosch gebracht en daar in eene spelonk of rotshol nedergelegd en onder boombladeren verborgen (Animisme, blz. 177).

waardoor men zich met den overledene in betrekking stelt, wanneer men hem over het een of ander wenscht te raadplegen [8]. Hier en daar, bepaaldelijk op de eilanden Roon en Beak of Biak, komt het gebruik van beiden zelfs gecombineerd voor, in dien zin dat men van den afgestorvene, doch weder alleen wanneer deze een eerstgeborene is, een beeld vervaardigt en in het hoofd, dat daartoe van boven open en hol uitgesneden is, den schedel plaatst [9].

Sterk geprononceerd komt de vereering van de afgestorvenen voor op de Moluksche eilanden, waarheen wij ons nu verplaatsen, en ook hier wordt daarbij dikwijls, behalve van beelden, van schedels gebruik gemaakt. Het meest merkwaardige voorbeeld daarvan vindt men op de Timorlaoet-eilanden. Wanneer iemand gestorven is, wordt het lijk òf, in eene kist, op eene houten of bamboezen stellage aan het strand geplaatst, òf, in matten gewikkeld, tusschen de takken van hooge boomen gelegd. Zijn de vleeschdeelen geheel verteerd, dan worden de beenderen verzameld en begraven, de schedel echter, na in zeewater gewasschen en met olie bestreken te zijn, op eenen schotel in huis bewaard. Bovendien wordt er een beeld van den overledene vervaardigd. Zoowel dat beeld nu als de schedel wordt bij de vereering van den afgestorvene gebezigd. Wenscht men namelijk de ziel te raadplegen, dan wordt zij, onder het brengen van offers en het wuiven met een geel zijden doek, opgeroepen [10]. Die offers nu worden geplaatst zoowel bij den schedel als bij het beeld, en men laat het geheel aan de keuze van de ziel over, in welk van deze

---

[8] Evenals bij de Niasers, schijnt het bij de Papuwa's de voorstelling te zijn, dat het beeld, resp. de schedel, aan de ziel, die vereerd wordt, duurzaam tot verblijfplaats strekt. Deze ziel is dan ook bij hen eene andere dan die, welke naar het zielenland gaat. Van de Papuwa's van het eiland Roon althans wordt ons dit uitdrukkelijk medegedeeld. Deze nemen het bestaan aan van twee zielen, waarvan de eene, die bij het overlijden deze aarde verlaat en naar het schimmenrijk vertrekt, in het bloed haren zetel heeft, terwijl de andere, die hier blijft en in het medium, het beeld, resp. den schedel, wordt gebracht, met de schaduw vereenzelvigd wordt.

[9] Zie voor het, in den tekst en in de voorgaande noot, medegedeelde, onze verhandelingen: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 165—167 en 177—178, en Iets over de Papuwa's van de Geelvinksbaai, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. II, blz. 609—612 en 613—614, en de daar aangehaalde bronnen.

[10] Anders dan bij de Niasers en Papuwa's, is het bij de bewoners van de Timorlaoet-eilanden de voorstelling, dat de ziel niet duurzaam in het beeld, resp. den schedel, gevestigd is, doch dat zij slechts daarin tijdelijk haren zetel neemt, wanneer zij daartoe wordt opgeroepen. De ziel toch, die hier vereerd wordt, is dezelfde als die, welke na den dood naar het zielenland gaat.

beide voorwerpen zij haren intrek wil nemen. Aan de omstandigheid dat er eene vlieg zich op het eene dan wel op het andere offer nederzet, of de strooken palmbladeren, die aan de offerplaatsen bevestigd zijn, zich bewegen, herkent men waar de ziel zich bevindt. Het dus aangewezen voorwerp wordt dan als medium aangewend [11]. — Behalve op de Timorlaoet-eilanden, vindt men de schedelvereering, in de Molukken, nog op Boeroe en op Ceram. Bij de stammen, die de Noordkust van het eerstgenoemde eiland bewonen, en bij die, welke in het gebergte rondom het meer Wakolo gevestigd zijn, bestaat namelijk de gewoonte, om de schedels van de afgestorven familiebetrekkingen te bewaren en te aanbidden [12]. Ook Forbes [13] maakt van deze gewoonte gewag. „When the body is decomposed”, aldus schrijft hij, „the son or nearest relative disinters the head, wraps a new cloth about it, and places it in the huma-koin [14] at the back of his house, or in a little hut erected for it near the grave. It is the representative of his forefathers whose behests he holds in the greatest respect”. Wat Ceram betreft, vermeldt de Heer Riedel dat bij de Patalima's, eenigen tijd na de begrafenis, de schedel van den doode uit het graf gehaald, gereinigd en in een daarvoor gebouwd hutje, tegelijk met een weinig sirih-pinang en tabak, geplaatst wordt [15]. Dat de dus bewaarde doodshoofden werkelijk meer of min vereerd worden, blijkt uit de mededeeling van den te Amahei, op de Zuidkust van het eiland, gevestigden Zendelingleeraar De Vries. „Bij de groote offerfeesten”, schrijft deze, „treden zij (de dati- of familiehoofden) op als priesters en brengen zij als zoodanig hulde aan een twintigtal schedels. Uit een daarvan wordt de door den offerpriester gewijde sagoeweer (palmwijn) gedronken” [16].

Niet alleen in het Oosten van den Archipel, doch ook in het

---

[11] Animisme, blz. 168 en 178—179. Vergelijk ook: Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 281, 305—306 en 307; Kolff, Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel, blz. 238 en 240.

[12] Zie onze: Bijdragen tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe, Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. XXXVIII, blz. 23.

[13] A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 405.

[14] Forbes schrijft *matakau*. Dit is echter (zie mijne aankondiging van zijn werk, Indische Gids, jaarg. 1886, dl. II, blz. 1589) onjuist. De *huma-koin*, in het Maleisch *rumah-pĕmali*, is het huisje, veelal niet meer dan een afdak, bestemd voor de vereering der afgestorvenen.

[15] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 143—144.

[16] Kerkelijk rapport van den Zendelingleeraar De Vries, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXII, blz. 251.

Westen komt de schedelcultus voor. In de eerste plaats hebben wij de aandacht te vestigen op de Dajaks. Over het algemeen treedt bij hen de aanbidding van de zielen der afgestorvenen, als goddelijke machten, minder sterk op den voorgrond, dan dit bij de andere volken van den Indischen Archipel het geval is. Toch ontbreekt het bij hen niet aan duidelijke sporen van eene reliekenvereering. Van de Zee-Dajaks van Sarawak lezen wij onder anderen: "Great warriors have been sometimes buried for a time and then exhumed, and their relics sacredly kept by their descendants in or near their houses, or it may be, on the spur of a neighbouring hill, with the object of securing the departed ancestor as a tutelary spirit" [17]. Ook de relieken van andere dooden schijnen dikwijls bewaard te worden. Bij elke feestelijke gelegenheid worden offers daaraan gebracht, "in return for which these honoured dead are expected to confer substantial favours upon their living descendants" [18]. — Eene bepaalde schedelvereering treft men in het Zuidoosten van het eiland aan, bij enkele stammen der Olo-Maanjan [19]. Zoo bij die, welke langs den bovenloop der Karau gevestigd zijn. In het verslag van eene door hem in 1857 in dit gebied gedane reis, vermeldt de heer Bangert, sprekende van zijn verblijf in de kampong Rodok: "Als eene bijzonderheid toonde Ngabehi Anom (het hoofd der kampong) mij zijns vaders schedel. Dit voorwerp, als een heiligdom bewaard, was in een fraai vervaardigd kistje geborgen, waarin het op een gewoon tafelbord stond. Bij het openen van het kistje werden er reukwerken gebrand en eenige onverstaanbare woorden gepreveld. Eene der vrouwen kwam toen naderbij en sloeg een hoenderei stuk, zoodat de inhoud langs het doodshoofd vloeide, hetgeen een afschuwelijk gezicht opleverde. De oude Ngabehi Anom zalfde daarop het voorwerp met kokosolie en sloot ver-

[17] Perham, Sea Dyak religion, Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, No 14 (December 1884), blz. 293.

[18] Perham, O. c., blz. 301. — Van enkele Dajaksche stammen in het stroomgebied der Kapoeas vinden wij vermeld, dat zij de gewoonte hebben, de lijken boven een zacht vuur uit te drogen. De dus gevormde mummies worden echter niet bewaard, doch in boomschors gewikkeld en vervolgens begraven (Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 269—270). Misschien dat zij echter voorheen als mediums dienst hebben gedaan bij de vereering der afgestorvenen.

[19] De Olo-Maanjan wonen in het middenstroomgebied der Barito, langs de hoofdrivier-zelve, doch voor het grootste deel langs hare beide linkertakken, de Patai en de Karau, in het zoogenaamde district Doesoen-Timor. Volgens sommigen (zie onder anderen het, in de volgende noot geciteerde, reisverslag van den Heer Bangert, blz. 181 en 201, en verder: Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 99 en 164) behooren echter de stammen van den bovenloop der Karau en Patai niet tot de Olo-Maanjan, doch tot de, Noordelijk en Noordoostelijk van deze wonende, Olo-Lowangan.

volgens het kistje, dat uiterst zorgvuldig tusschen de hanebalken van het huis werd geborgen. Hij vertelde mij voorts, dat dit bewaren van de schedels der afgestorvenen algemeen in zwang was bij de voorname personen, en dat men aan die relieken groote waarde hechtte" [20]. Ook bij de stammen van Sihong, het landschap bespoeld door de rivier van dien naam [21], vond de Heer Bangert hetzelfde gebruik. Wanneer een hoofd sterft, aldus lezen wij, wordt met zijn lijk als met dat van ieder ander gehandeld (dat wil zeggen: verbrand), uitgenomen den schedel, die bijtijds verwijderd en als een heiligdom bewaard wordt [22]. Doch niet alleen bij de Olo-Maanjan, die zijwaarts van de Barito, langs de takken van deze rivier, doch ook bij die, welke langs den hoofdstroom-zelven gevestigd zijn, schijnt de schedelcultus voor te komen, gelijk uit eene aanteekening in het genoemde verslag van den Heer Bangert blijken kan [23]. Wij zien dus hoe bij de Olo-Maanjan de schedels der afgestorvenen niet alleen bewaard worden, doch dat zij ook voorwerpen zijn eener godsdienstige vereering. Wat men zich van die schedels voorstelt, blijkt niet uit de mededeelingen van den Heer Bangert. Niet onwaarschijnlijk is het echter, dat zij als beschermende fetisen, met andere woorden als amuletten, als talismans, dienst doen. De Heer Grabowsky deelt althans mede, dat in het landschap Sihong de schedel van den overgrootvader van den bekenden Suta Ono [24] als een *pangantoho* vereerd wordt, en daaraan op zekere tijden offers worden gebracht [25]. Een *pangantoho* nu is, gelijk wij straks zullen zien, een talisman, die van zijnen bezitter ziekten en andere onheilen afweert. — Nog bij een tweetal stammen in het Zuidoosten van

[20] Bangert, Verslag der reis in de binnenwaarts gelegen streken van Doesoen-Ilir, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. IX, blz. 196—197.

[21] De Sihong is eene rivier, die het district Doesoen-Timor, eerst in Westelijke, dan, onder de benamingen Napo en Krambas, in Zuidelijke richting, doorstroomt en zich vervolgens met de, uit het Noordoosten komende, Patai (zie noot 19 hierboven) vereenigt, niet ver boven de plaats, waar deze zich in de Barito stort. Beneden dit vereenigingspunt heet de Patai eigenlijk Sirau.

[22] Bangert, O. c., blz. 155.

[23] Sprekende van zijn verblijf in de kampong Boentok, gelegen aan de Barito, zegt de Heer Bangert (O. c., blz. 208): "Ook hij (het hoofd der kampong) toonde mij den in groote eere gehouden wordenden schedel van zijnen vader".

[24] Suta Ono was districtshoofd van Doesoen-Timor, en bewees als zoodanig den Hollanders, tijdens den opstand van 1859, belangrijke diensten, waarvoor hij zelfs met de Militaire Willemsorde beloond werd.

[25] "Man sagt", voegt Grabowsky er echter aan toe, "er (der Schädel) sei beim Verbrennen der Leiche zu Kupfer geworden" (Grabowsky, Der Distrikt Dusson-Timor in Südost-Borneo und seine Bewohner, Ausland, jaarg. 1884, blz. 470).

Borneo, de Olo-Lowangan en de Tundjung-Dajaks [26], bestaat het gebruik om de schedels der afgestorvenen op eene bijzondere wijze te bewaren. Laatstgenoemden doen ze, volgens Von de Wall, in potten, die zij op eene soort van stelling boven den haard plaatsen [27]. Wat de Olo-Lowangan betreft, deelt de Heer Grabowsky mede, dat het lijk, na voorloopig begraven te zijn, bij het vieren van het doodenfeest, weder opgedolven wordt. De beenderen worden dan schoongemaakt. In het bijzonder geschiedt dit met den schedel, die dan in een pyramidevormig, met roode en witte arabesken beschilderd, toestel gelegd en in de woning opgehangen wordt, terwijl de balian's, mannelijke en vrouwelijke shamanen, er dansen omheen uitvoeren. Intusschen wordt er vóór het huis, of in de nabijheid daarvan, een fraai bewerkte ijzerhouten paal opgericht, van ongeveer 1.25 Meter lengte, waarop een tĕmpajan of balanga [28] geplaatst wordt, die met gestreept katoen versierd en gedeeltelijk met grint gevuld is. Op deze grint wordt dan de schedel, met de overige beenderen, gelegd, waarna de pot met een houten deksel gesloten wordt [29]. Van eene vereering van de dus bewaarde schedels schijnt, noch bij de Tundjung-Dajaks, noch bij de Olo-Lowangan, sprake te zijn, althans vinden wij niets daaromtrent vermeld. Echter is het niet onwaarschijnlijk, dat zij primitief wel als beschermende fetisen, als amuletten, dienst hebben gedaan, en als zoodanig voorwerpen van aanbidding zijn geweest, gelijk dit nu nog het geval is bij de Olo-Maanjan.

Van de volken in het Westen van den Archipel verdienen de Bataks nog genoemd te worden. De schedelcultus wordt bij hen aangetroffen onder de stammen, die om en bij het meer van Toba gevestigd zijn. „Der Häuptling von Pordopur, einer kleinen Insel im Tobameere, bewahrt den Schädel seines Vaters, und bei Opferfesten, die dem Vater gelten, tanzt er mit ihm und ruft ihn um Ehre und Reichthum an”. Aldus de HeerKödding in zijne verhandeling „Die Batakker auf Sumatra” [30]. Het gebruik schijnt intusschen

[26] De Olo-Lowangan wonen, gelijk reeds hierboven in noot 19 werd opgemerkt, ten Noorden en ten Noordoosten van de Olo-Maanjan, terwijl de Tundjung-Dajaks in het rijk van Koetei, langs den rechteroever der Mahakam, gevestigd zijn.

[27] Von de Wall, Beknopt overzigt van het rijk van Koetei, Indisch Archief, jaarg. 1849, dl. I, blz. 156.

[28] De *tempajan's* of *balanga's* zijn de bekende heilige potten van de Dajaks. Zie verder hierover Aanteekening I aan het slot van dit opstel.

[29] Grabowsky, Die Olo-Lowangan in Südostborneo, Ausland, jaarg. 1888, blz. 583.

[30] Globus, dl. LIII, blz. 92.

algemeener te zijn, dan uit dit bericht is op te maken. In Toba, heet het namelijk in een opstel, voorkomende in de »Sumatra-Courant« van den 4 April 1878 [31], bestaat nog de gewoonte om de schedels van de afgestorvenen te bewaren. Het lijk blijft in eene kist, waarvan de naden goed met hars dichtgemaakt zijn, verscheidene jaren in eene sopo of loods staan, totdat men eindelijk zonder zwarigheid den schedel kan verwijderen. Deze wordt dan, na gereinigd en met een zijden hoofddoek en gouden ringen versierd te zijn, door den oudsten zoon naar de markt gebracht en aan de daar aanwezigen vertoond. Hierop volgt eene reeks van feesten ter eere van den overledene, waartoe de geheele familie twintig tot dertig buffels bijeenbrengt, welke allen geslacht worden. Bij alle huiselijke aangelegenheden, en verder in den oorlog, speelt de schedel, als vertegenwoordiger van den geest van den afgestorvene, eene voorname rol. Wordt het voorwerp ontvreemd, dan geldt dit als een voorteeken van ongeluk, en is het tevens de grootste schande, die eene familie kan treffen.

Tot dusverre beschouwden wij alleen de schedelvereering als uiting van den dienst der voorouders. Doch de geesten, hoewel zij in de eerste plaats schutsgoden zijn voor de achtergebleven familiebetrekkingen en vrienden, kunnen dit ook voor vreemden, ja zelfs voor vijanden wezen. Slaagt men er toch in, den schedel van iemand in handen te krijgen, dan heeft men ook diens ziel in zijne macht en kan deze aan zich dienstbaar maken, na haar door offers te hebben verzoend. Deze beschouwing heeft tot het koppensnellen geleid. In het wezen der zaak berust dit koppensnellen, het gebruik om iemand te dooden en zijnen schedel te bewaren, opdat de daarmede vereenzelvigde ziel een schutsgeest zij voor den bezitter, op dezelfde voorstelling als de zooeven besproken gewoonte bij den voorouderendienst, om de eene of andere reliek, in de eerste plaats ook den schedel, van eenen overledene te behouden en als middel te gebruiken, ten einde zich met hem in betrekking te stellen. Natuurlijk dat deze bedoeling van het koppensnellen niet overal even duidelijk meer bemerkbaar is, ja zelfs hier en daar verloren is gegaan, zoodat het verzamelen van schedels nu met geen ander doel geschiedt, dan om een bewijs van moed te geven, daar hij, die het grootste aantal hoofden weet te vertoonen, als de grootste held wordt beschouwd.

[31] Zijn wij wel onderricht, dan is dit opstel vervaardigd naar de mededeelingen van een der in Toba gevestigde Duitsche Zendelingen.

Het doel van het koppensnellen is dus in de met den schedel vereenzelvigde ziel van den verslagene een schutsgeest te vinden [31a]. De buitgemaakte schedel is dus voor zijnen bezitter een talisman, eene amulet. Men herinnert zich hoe volgens Herodotus de Tauriërs, de oude bewoners van de Krim, de vijanden, die in hunne handen vielen, de hoofden afsneden en deze op lange palen geplaatst, boven het rookgat op de daken stelden, in de meening dat zij alsdan de woning bewaakten [32]. Even duidelijk komt deze bedoeling van het koppensnellen uit bij de Dajaks van Borneo. *Pangantoho* heet bij de Olo-Ngadju, in het Zuidoosten van dit eiland, een talisman, die van zijnen bezitter allerlei onheilen en ziekten afweert, en die daarom met bijgeloovigen eerbied behandeld, ja zelfs godsdienstig vereerd wordt, onder anderen door het brengen van offers. Behalve uit allerlei voorwerpen, beenderen van dieren, vischgraten, stukjes hout, steentjes, enz., bestaan de pangantoho's niet zelden uit menschenschedels [33]. In enkele gevallen kunnen deze van afgestorven bloedverwanten zijn, gelijk wij dit zooeven reeds opgemerkt hebben. Doch veelal schijnen zij, blijkens de kenteekenen die zij, zooals de Heer Grabowsky ons mededeelde, vertoonen, van met een scherp werktuig van den romp te zijn afgescheiden, van in den krijg of bij sluipmoord gedoode vijanden te wezen [33a]. Overigens zien wij nog uit een eigenaardig gebruik, dat bij sommige plechtigheden van de gesnelde schedels gemaakt wordt, hoezeer deze het karakter van eenen

[31a] Men heeft twee wijzen van koppensnellen, die waarbij men opzettelijk iemand, meestal door sluipmoord, doodt, en die waarbij men de hoofden van de in den oorlog gevallenen afsnijdt en medeneemt. De meeste volken hebben beide wijzen, enkele alleen de laatstgenoemde. Bij het verheffen van eenen schedel tot fetis, is het onverschillig, op welke van de twee wijzen men dien verkregen heeft, of het dus een schedel is van iemand, opzettelijk daarvoor door sluipmoord gedood, of van een in den oorlog gevallene.

[32] Herodotus IV, 103. — Zie overigens, over het gebruik van schedels als amuletten voorheen in Europa, onder meer, de interessante mededeeling van Dr. W. Pleyte „Schedelvereering in Friesland”.

[33] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *pangantoho*; Grabowsky, Ueber verschiedene weniger bekannte Opfergebräuche bei den Olo-Ngadju in Borneo, Internationales Archiv für Ethnographie, dl. I, blz. 133.

[33a] Zoo werd dit duidelijk door Prof. Virchow geconstateerd bij een drietal schedels, door den Heer Grabowsky medegebracht, welke, volgens eene door dezen aan mij gedane mededeeling, als pangantoho dienst hebben gedaan. „Um das Foramen magnum”, aldus schrijft Virchow van een dier schedels, „sieht man die grosse, beim Abhauen des Kopfes entstandene Oeffnung, welche die ganze Umgebung des Hinterhauptsloches, die Apophysis basilaris, den linken Warzenfortsatz und einen grossen Theil der Hinterhauptsschuppe weggenommen hat. Sie ist

talisman, eene amulet hebben. Zoo verhaalt de Heer Grabowsky onder anderen, dat toen hij, op eene reis in de bovenlanden van Zuidoost-Borneo, in de Dajaksche kampong Roedjak kwam, bij het feest te zijner verwelkoming, zulk een schedel, met bladeren van den pinang- of arecapalm versierd, voor den dag gebracht en aan een hampatong of beeld gebonden werd, waarom de mannen eenen dans uitvoerden. Aan het einde daarvan, werd de schedel, nadat allen daartoe nedergehurkt waren, zegenend over de hoofden van de aanwezigen gezwaaid, bij welke ceremonie oude vrouwen zelfs vooraandrongen, om er deel aan te nemen [34]. — Blijkt dus bij de Olo-Ngadju duidelijk het gebruik van de gesnelde schedels als talismans, als amuletten, niet minder is dit het geval bij de Land- en Zee-Dajaks van Sarawak. Van de laatstgenoemden lezen wij in het werk van Low, dat bij den terugkeer van eenen sneltocht ter zee, niet alleen ter eere van de overwinnaars, doch ook van de buitgemaakte hoofden, groote feesten worden gegeven. De schedel wordt, omwikkeld in bladeren van den nipah-palm, die op eene bijzondere wijze gevlochten en gevouwen zijn, aan wal gebracht, maanden lang met de grootste onderscheiding behandeld, met allerlei liefkozende woordjes toegesproken, en van de lekkerste beten van elken maaltijd en van sirihpruimen en sigaretten voorzien, die hem tusschen de ontvleesde lippen gestoken worden. Niets van dit alles geschiedt uit spotternij. Het doel is bepaaldelijk, den geest des verslagenen te verzoenen en zich van zijne goede gezindheid te verzekeren. Hem wordt dan ook ingeprent, zijne vroegere vrienden te haten, en de leden van den stam, waarin hij nu is opgenomen, met toewijding te dienen en steeds met hen te zijn [35]. Hetzelfde heeft, volgens Spenser St. John, ook bij de Land-Dajaks na eenen sneltocht plaats. Een offer, uit allerlei spijzen bestaande, wordt dan aan de schedels, of liever aan de daarmede vereenzelvigde zielen van de gedooden, gebracht, opdat deze, daardoor verteederd en bevredigd, geen wrok koesteren noch den overwinnaars rampen of onheilen be-

nach links hin grösser und hat hier schärfere Ränder, während die Apophysis abgebrochen wurde. Man kann wenigstens ein Dutzend scharfer, schräg von rechts nach links gerichteter Hiebe zählen. Auch an den Nasenbeinen sieht man zwei scharfe, von oben her geführte Hiebe, einen an der Wurzel, einen etwas tiefer, der den grössten Theil der Nasenbeine abgesprengt hat" (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft, 1885, blz. 270—271).

[34] Grabowsky, Dajakische Sitten und religiöse Gebräuche, Globus, dl. XLII, blz. 214. — Volgens eene mij door den Heer Grabowsky gedane mededeeling, heeft eene dergelijke plechtigheid meer plaats en zijn het bepaaldelijk gesnelde schedels, welke daarbij gebruikt worden.

[35] Low, Sarawak, blz. 206—207.

rokkenen mogen [26]. Hoezeer het bezit van een hoofd als gelukaanbrengend, als heilrijk in zijne gevolgen wordt beschouwd, vinden wij hier uitdrukkelijk vermeld. Van de offerfeesten der Land-Dajaks sprekende, zegt namelijk laatstgenoemde schrijver, dat het doel daarvan is, om te maken dat de rijst goed gedije en dat er overvloed van wild in de bosschen en van visch in de rivieren zij, om eene goede gezondheid deelachtig te worden en aan de vrouwen den zegen der vruchtbaarheid te verzekeren. Dit alles nu meent men het gemakkelijkst en het zekerst te kunnen bereiken door het buitmaken en daarna het feestelijk onthalen van eenen schedel [27]. De reden van deze beschouwing ligt voor de hand. In elk versch gesneld hoofd heeft men eenen schutsgeest meer bij de schutsgeesten, welke men reeds bezit, een schutsgeest bovendien die, onder den invloed van de pas ontvangen eerbewijzingen bij de plechtigheid te zijner inwijding, vanzelf gunstig gestemd moet zijn en den eigenaar dus geluk aanbrengen moet.

Gelijk uit het laatst aangevoerde kan zijn gebleken, is het bij de Zee- en Land-Dajaks van Sarawak vooral uit de plechtigheden, die na eenen sneltocht plaats hebben, dat men duidelijk zien kan, hoezeer de buitgemaakte schedels als beschermende fetisen beschouwd en vereerd worden. Ook bij de andere volken van den Indischen Archipel vinden wij dergelijke plechtigheden vermeld. Men stelt zich met deze plechtigheden voor, de geesten der verslagenen te verzoenen, hen tot vrienden en bondgenooten te maken. Zoo lezen wij onder anderen van de Timoreezen, dat na afloop van eenen krijgstocht, de gesnelde schedels op pieken gestoken worden, waaromheen dan gedanst wordt, terwijl liederen worden aangeheven, waarin men het lot der gedooden beklaagt en hun vergiffenis verzoekt voor het vergoten bloed. „Weest niet vertoornd!" aldus heet het, „dat uw hoofd bij ons is; waren wij minder gelukkig geweest, dan zou misschien ons hoofd in uwe kampong zijn tentoongesteld. Wij hebben de offerande volbracht om u te bevredigen. Uw geest moge nu rusten en ons vrij laten van kwellingen". Daarbij worden aan elken schedel offerspijzen, rijst en varkensvleesch, voorgezet, terwijl de meo, de voorvechter, hem met de volgende woorden tot eten uitnoodigt: „O Toflebo, behaagt u deze plaats tot rustpunt, ontbied dan uwe betrekkingen, om het even hoevele, bij u; roep hen herwaarts, of wilt gij alleen eten?

---

[26] Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 187.

[27] Spenser St. John, O. c., dl. I, blz. 193—194.

Eet dan: verzadig u met varkensvleesch en rijst" [38]. — Dezelfde strekking hebben ook de koppensnellersfeesten bij de Alfoeren van Ceram. Ook bij hen worden, onder het dansen rondom de pas buitgemaakte schedels, liederen aangeheven, die "eene bede om verzoening bevatten, opdat de geest van den verslagene geen rouw of ongeluk brenge over de overwinnaars" [39].

Het begrip, dat men, door zich in het bezit te stellen van iemands schedel, ook diens ziel in zijne macht krijgt, deze aan zich dienstbaar maken en tot schutsgeest aanwenden kan, komt niet minder duidelijk uit bij de Bataks. Voorheen moet ook het koppensnellen bij dit volk bestaan hebben. Dit blijkt onder anderen uit eene mededeeling van den Venetiaan Nicolò Conti, die in het begin van de vijftiende eeuw Indië bezocht. De "Batech" op het eiland "Sciamuthera", schrijft hij, zijn menscheneters, die in voortdurenden strijd leven met hunne naburen. Wanneer zij iemand gevangen genomen hebben, slaan zij hem het hoofd af, eten het vleesch op en bewaren den schedel, dien zij op hoogen prijs stellen en als betaalmiddel bezigen, zoodat hij, die de meeste schedels bezit, als de rijkste beschouwd wordt [40]. Bij latere schrijvers vinden wij dit bericht bevestigd. Zoo lezen wij in het verslag van de, in 1824, door de Heeren Burton en Ward in het land der Bataks ondernomen reis, dat in de woningen de ruimte tusschen de zoldering en het dak, niet alleen als rijstschuur gebruikt wordt, doch ook als bergplaats van de hoofden der in den krijg gevallen vijanden [41]. Evenzoo deelt nog Marsden in zijn, in 1811 verschenen, "History of Sumatra" mede, dat de Bataks de gewoonte hebben, de koppen van hen, die in den krijg gevangen genomen, geslacht en opgegeten zijn, te bewaren en als zegeteekenen in de sopo's of gemeentehuizen op te hangen [42]. Niet minder merkwaardig is zeker hetgeen wij bij

[38] Sal. Müller, Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, dl. II, blz. 252—253; Gramberg, Eene maand in de binnenlanden van Timor, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 216—217; Reinwardt, Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, blz. 342—348. Zie ook: Heymering, Een inlandsche oorlog op het eiland Timor, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. III, blz. 219—220, en Donselaar, De christelijke zending in de residentie Timor, Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XXVI, blz. 275.

[39] Ludeking, Schets van de residentie Amboina, blz. 60—61.

[40] Zie de vertaling van de reizen van Nicolò Conti bij: Major, India in the fifteenth century, being a collection of narratives of voyages to India, blz. 9.

[41] Burton en Ward, Verslag van eene reis in het land der Bataks, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. I, blz. 277.

[42] Marsden, History of Sumatra, blz. 392. Zie ook: Neumann, Het Pane- en

den Arabischen schrijver Ibn al-Wardî [43] verhaald vinden, dat namelijk in het „land van de kamfer" menscheneters aangetroffen worden, die de schedels van hen, die zij verslonden hebben, met kamfer en andere aromatische stoffen vullen, en vervolgens in hunne woningen ophangen en vereeren. Indien zij iets willen ondernemen, werpen zij zich voor deze schedels op hunne knieën neder, om ze te raadplegen. Indien de gissing van Prof. Van der Lith, die in de belangrijke aanteekeningen, door hem aan zijne uitgave van den „Kitâb 'adjâib al-Hind" toegevoegd, op dit bericht de aandacht gevestigd heeft, juist is, dat hier de Bataks bedoeld zijn [44], dan zien wij hoe ook bij dit volk voorheen het koppensnellen, het verzamelen van schedels, niet alleen geschiedde om krijgsroem te verwerven, doch ook met religieuse bedoelingen, om in de met die schedels vereenzelvigde zielen van de verslagenen schutsgeesten te erlangen. Nog heden ten dage vinden wij dan ook een overblijfsel hiervan in het geloof aan den zoogenaamden *pangulubalang* [45]. De *pangulubalang* is eene amulet, een talisman, die door den datu, den wichelaar, bereid wordt uit verschillende vreemdsoortige ingrediënten, als: ineengerolde jonge bladeren, de van rijpheid geel geworden bladstelen van sommige gewassen, aarde, die tusschen twee hoogten is nedergestort, gras en aarde, die op een verrotten boomtronk liggen, wat in de

Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Ned. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 507, en Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 33, waaruit blijkt dat het bewaren van de schedels van hen, die men opgegeten had, nog korten tijd geleden bestond. Niet zelden werden deze schedels door de familie van de verslagenen ingelost tegen betaling van eene som gelds.

[43] Ibn al-Wardî, gestorven in 1349 n. C., schreef voor den regent van Aleppo Sjâhin al-Mu'ajjadî zijn werk: خريدة العجائب وفريدة الغرائب, waarvan Tornberg een gedeelte heeft uitgegeven met Latijnsche vertaling (Upsala 1835). Het is een cosmographisch werk in den trant van dat van Qazwînî.

[44] Van der Lith, O. c., blz. 246, noot.

[45] Behalve eenige aanteekeningen, door mij gemaakt tijdens mijn verblijf in de Bataklanden, heb ik voor het volgende vooral geraadpleegd: Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 59—60; Niemann, Bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Bataks, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1870, dl. I, blz. 297; Hagen, Beiträge zur Kenntniss der Battareligion, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 512—513; Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 306—307 en 514; Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. vv. *ulubalang* en *antar*; het verhaal „Malim Deman" bij: Van der Tuuk, Bataksche chrestomathie, dl. I, blz. 87 vv., en het overzicht van dit verhaal bij: Niemann, Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 3e volgreeks, dl. I, blz. 255 vv., waar (blz. 264—266) eene uitvoerige beschrijving gegeven wordt van de wijze, waarop eene pangulubalang wordt vervaardigd.

taguk (bamboekoker waarin de palmwijn bij het tappen wordt opgevangen) en wat op den weg omgekomen is, zooals mieren, vlinders en ander gedierte, hout dat door beren vaneen gereten, hout waarin de bliksem geslagen is, en citroenen en welriekende planten. Het voornaamste bestanddeel bij de bereiding van de pangulubalang is echter het hoofd van eenen mensch, die òf in den strijd gevallen is, òf opzettelijk voor het doel geslacht wordt [46]. In het laatste geval wordt in den regel een ouderlooze knaap genomen van acht tot tien jaren, die tot aan den hals in den grond begraven wordt, terwijl men hem eene brij van gestampte spaansche-peper, gember en zout in den mond stopt. Daar hem daarbij geen enkel druppel water gegeven wordt, geraakt hij in zulk een overprikkelden toestand, dat het niet veel moeite kost, hem te doen beloven, na den dood de dorpsbewoners als schutsgeest te dienen, waarna hij onmiddelijk omgebracht wordt, door hem gesmolten lood in den mond te gieten. Aldus de mededeeling van den Heer Von Rosenberg [47]. Niet onwaarschijnlijk is het echter, dat die martelingen nog iets meer zijn dan eenvoudig een middel, om van den knaap de verlangde belofte af te persen. De gemoedsgesteldheid toch, waarin iemand verkeert op het oogenblik van het sterven, bepaalt, volgens de voorstelling van de natuurvolken, rechtstreeks de geaardheid van zijne ziel na den dood. De ziel die vreedzaam het lichaam verlaat, terwijl de betrokken persoon, onbewust van zijn naderend uiteinde, in eene genoegelijke stemming zich bevindt, is een minder gevaarlijke daemon, derhalve ook minder als krijgsgeest geschikt, dan de ziel van hem, die in een oogenblik van woede uit dit leven scheidt. De zooeven beschreven martelingen kunnen dus mede ten doel hebben, den knaap, resp. diens ziel, de vereischte dispositie te verleenen om als schutsgeest op te treden [48]. Is de pangubalang gereed, dan wordt zij

[46] Vergelijk ook noot 31a hierboven. In het, in de voorgaande noot genoemde, Bataksche verhaal van „Malim Deman”, vinden wij onder anderen een voorbeeld van eene pangulubalang, die gemaakt wordt van den schedel van iemand, die in den oorlog gevallen is.

[47] Von Rosenberg, O. c., blz. 59—60. Dr. Hagen (O. c., blz. 513, noot), de mededeeling van Von Rosenberg overnemende, zegt: „Diese ganze Erzählung ist wörtlich wahr, und herrscht dieser Gebrauch auch in den von mir durchforschten Gegenden”.

[48] Vergelijk ook: Bastian, Die Vorstellungen von der Seele, blz. 40—41, waar het onder anderen heet: „Auch bei den auf Erden in dämonische Dienstlichkeit zu bannenden Seelen mag die so im Todesmomente beherrschende Stimmung benutzt um sie für ihre weitere Aufgabe geschickt zu machen. Der bei dem

met vele ceremoniën ingewijd. Dit inwijden heet *mangantarhon* (van het grondwoord *antar*) dat is: geleiden, namelijk de ziel in de bereide zelfstandigheid, zooals mij, tijdens mijn verblijf te Sipirok in de Bataklanden, uitdrukkelijk door een datu verzekerd werd. De pangulubalang is dus, door de daarmede vereenzelvigde ziel van den verslagene, een machtige fetis, die van zijnen bezitter allerlei onheilen afweert en diens vijanden als een voorvechter bestrijdt, zooals de benaming *pangulubalang*, dat is: die tot *ulubalang*, voorvechter, dient, vanzelf aanduidt. In tijden van oorlog of van groot gevaar zou zij, wanneer zij goed is, het vermogen hebben om de dorpsbewoners te waarschuwen door een dof trillend geluid te maken, zooals dat van eene groote pauk. Men roept de pangulubalang ook aan als eene godheid en brengt haar bij verscheidene gelegenheden, vooral spijzen, als offeranden. Veelal wordt zij bewaard in een beeld, dat ter hoogte van den navel eene opening heeft, en welk beeld aan den ingang van het dorp geplaatst wordt [49]. Soms is het echter een ruwe of een eenvoudig vierkant gehouwen steen, waaronder de pangulubalang geborgen wordt [50]. Moet zij in den krijg dienst doen of bij het bezweren van ziekten, dan wordt zij in den zoogenaamden *tungkot-malehat* gedaan, een stok of staf met figuren versierd en aan het boveneind waarvan een ruiterbeeld, bij wijze van knop, is aangebracht [50a].

Schedels zijn dus beschermende fetisen. Zoo laat zich ook het feit verklaren, dat men altijd begeerig is om het aantal daarvan te vermeerderen. Immers elke kop, dien men buit maakt, vertegenwoordigt de hulp van een meer of minder machtigen geest. Er zijn echter gevallen, waarin men meer dan anders behoefte heeft, om zich op die wijze in het bezit van eenen fetis te stellen. Zoo bij het oprichten en betrekken van eene nieuwe woning. Het gebruik, om bij derge-

---

Krönungsfest der Kimbunda geopferte Kriegsgefangene wird in Unkenntniss erhalten über das bevorstehende Geschick und erhält seinen Todesstreich im Taumel fröhlichen Tanzes, wenn sich seine Seele im Lustgefühl berauscht, damit sie in Fixirung dieser, zu liebevoller Hingabe neigenden, Freudenstimmnng jetzt fortan als anhänglicher Schutzgeist den Fürsten umschwebe". Zie ook noot 52 hierbeneden,

[49] Dergelijke beelden worden ook aangewend als dragers van andere voorbehoedmiddelen, amuletten, *pagar's*, en heeten daarom *parpagaran* (Zie hierover onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 122).

[50] Zulk een steen heet *batu-tulpak*, dat is letterlijk: afweersteen. In het algemeen heet *si-patulpak* "een afweringsmiddel als die men bij den ingang van een dorp vindt, om een geest of wel een vijand er buiten te houden" (Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tulpak*).

[50a] Zie Aanteekening II aan het slot van dit opstel.

lijke gelegenheden menschenoffers te brengen, komt bij tal van volken voor [51]. Buitengewoon kenschetsend hiervoor is het veelmaals geciteerde verhaal van koning Maha Mongkut van Siam, die bij den bouw van eene poort drie mannen grijpen en onthoofden liet, na hun opgedragen te hebben, die poort trouw te bewaken, en, bij de nadering van vijanden of van andere gevaren, te waarschuwen [52]. Het is van genoegzame bekendheid, dat dergelijke praktijken voorheen in Europa evenzeer moeten hebben bestaan. In de sagen en volksverhalen vindt men de bewijzen daarvan, waar herhaaldelijk gesproken wordt van kinderen, die in de fundamenten van huizen en kasteelen, muren, bruggen en dijken ingemetseld werden, om aan deze bouwwerken sterkte en duurzaamheid te verleenen, om ze te beschutten tegen het geweld van den vijand of tegen de krachten der natuur, om ze onneembaar te maken of voor instorting en vernieling te bewaren. Bij de volken van den Indischen Archipel zijn deze bouwoffers niet onbekend. Zoo placht men voorheen bij de Alfoeren van de Minahasa, bij den bouw van een huis, onder den hoofdpaal een kind te begraven of eenen schedel, dien men voor dat doel opzettelijk had laten snellen, opdat er zegen in dat huis zou zijn. Ook wanneer de woning voltooid was, moest er een menschenhoofd zijn, dat onder de nok werd opgehangen [53]. Verder zien wij hoe bij de Alfoeren van Ceram evenzeer het gebruik bestaat, om, onder anderen bij het oprichten van een baileu of gemeentehuis, in het gat bestemd voor den middelsten stijl een pas gesneld hoofd, of, bij

[51] Zie hierover: Liebrecht, Zur Volkskunde, blz. 284—296; Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, blz. 18—23; Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 104—108; Lippert, Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch, blz. 457—461; Grimm, Deutsche Mythologie, blz. 1095—1097; Krauss, Das Bauopfer bei den Südslaven, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, dl. XVII, blz. 16—24; Winternitz, Einige Bemerkungen über das Bauopfer bei den Indern, en Haberland, Ueber das Bauopfer, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, dl. XVII, Sitzungsberichte, blz. 37—40 en 42—44; Gittée en Gaidoz, Les rites de la construction, Mélusine, dl. III, kol. 497—498 en dl. IV, kol. 14—18.

[52] „Die Seelen", aldus voegt Lippert, die dit verhaal (O. c., blz. 457) eveneens citeert, er aan toe, „sollen aber nicht mit Unlust und Rachegedanken ihren Dienst antreten, sondern fröhlich und mit ihrem Schicksale versöhnt, — darum wird den Männern ein glänzendes Mahl bereitet und bei diesem giebt ihnen der König jenen Auftrag".

[53] Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 286; Statistieke aanteekeningen over de residentie Menado, en Van Spreeuwenberg, Een blik op de Minahassa, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 119, en jaarg. 1845, dl. IV, blz. 318; Riedel, De Minahassa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 503 en 559, aanteekening 54.

gebreke daarvan, een drogen menschenschedel te werpen [54], een gebruik dat voorheen ook op Ambon en de Oeliasers voorkwam [55]. Zuidelijker, op de Timorlaoet-eilanden, treffen wij iets dergelijks aan. Zijn de voor de palen bestemde kuilen gegraven, dan worden daar niet zelden koppen van krijgsgevangenen en van slaven in gedaan [56]. Wenden wij ons naar Borneo, dan zien wij dat het bij de Milanau's, een Dajakschen stam in het Noordwesten van het eiland, vroeger gewoonte was, om, wanneer het althans groote woningen gold, bij het inheien van den eersten paal, een menschenoffer te brengen. Daartoe werd er een diep gat in den grond gegraven, waarin, nadat men op den bodem daarvan eene slavin gelegd had, de paal nedergelaten werd, zoodanig dat het ongelukkige slachtoffer daardoor geheel werd verpletterd [57]. Elders op Borneo, onder anderen in het stroomgebied van de Koetei-rivier of de Mahakam, schijnen de voor het bouwoffer benoodigde schedels hoofdzakelijk door middel van het koppensnellen te worden verkregen. De Heer Tromp vermeldt althans, dat bij deze Dajaks het snellen van een hoofd verplichtend is bij het bouwen van eene nieuwe woning [58]. Hetzelfde is ook bij de Mentawei-eilanders het geval. Alvorens een nieuw huis te betrekken, moet een hoofd gesneld en tentoongesteld worden. Gebeurt dit niet, dan gelooft men, dat het huis, door den invloed der booze geesten, niets anders dan ongeluk, ziekte en dood zou aanbrengen, zoodat niemand het wagen zou, er binnen te treden of er zich in te vestigen [59]. Ook op Java en Sumatra moet eertijds het bouwoffer bestaan hebben. Nog heden ten dage is het bij de Soendaneezen namelijk gebruikelijk, om onder

---

54 Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 109 en 118.

55 Riedel, O. c., blz. 68.

56 Riedel, O. c., blz. 286.

57 Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 35.

58 Tromp, Uit de salasila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 72, en Eene reis naar de bovenlanden van Koetei, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXII, blz. 293.

59 Hinlopen en Severijn, Verslag van een onderzoek der Poggi-eilanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. III, blz. 330 (De Poggi-eilanden maken, gelijk bekend is, een deel uit van de Mentawei-groep). Bij Von Rosenberg, De Mentawei-eilanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. I, blz. 426 (= Der Malayische Archipel, blz. 199—200) heet het, dat groote feesten ook gegeven worden bij den bouw van een huis, en dat »om zulk een feest te kunnen besluiten, »de dood van een of meer menschen wel niet noodzakelijk vereischt, maar toch als eene voorspoed aanbrengende omstandigheid aangemerkt wordt«. Tot dat einde wordt er een sneltocht naar een der naburige eilanden ondernomen.

de fundamenten van eene in aanbouw zijnde woning den kop van eenen buffel, eene geit of eene kip te begraven. Deze kop is een *parepeh*, een bezweringsmiddel, eene amulet, waardoor men de woning tegen booze machten en invloeden tracht te beveiligen. Voorheen nu werd voor dat doel een menschenhoofd gebezigd. Volgens het volksgeloof zouden er zelfs nog altijd personen zijn, die moorden, alleen om zich meester te maken van de schedels der verslagenen, ten einde deze, bij den bouw van groote steenen woningen, aanzienlijke bruggen en soortgelijke werken, als parepeh te benuttigen [60]. Wat Sumatra betreft, zijn het de bewoners van de Lampongsche Districten van wie wij dit offer medegedeeld vinden. Bij het oprichten van een huis werden dikwijls een of meer slaven gedood, wier koppen men onder de hoofdstijlen begroef [61].

Uit het medegedeelde zien wij, dat het bouwoffer bij verschillende stammen van den Indischen Archipel bekend is. Op eenen vorm, waaronder het hier en daar voorkomt, hebben wij echter nog de aandacht te vestigen. "Mildert sich die Sitte", aldus Dr. Andree, "aber bleibt die Anschauung von der Nothwendigkeit des Opfers beim Bau zum Schirm und Schutze des letzteren, dann tritt substituirend für den Menschen das Thier als Schlachtopfer ein" [62]. Zoo ook bij de Indonesische volken. Een voorbeeld daarvan hebben wij zooeven reeds bij de Soendaneezen leeren kennen. Het is toch niet meer de schedel van eenen mensch, die bij hen als eene amulet, als parepeh, bij den bouw van eene woning, eene brug, enz., dienst doet, doch de kop van eenen buffel, eene geit of eene kip. Ook bij de Milanau's van Noordwest-Borneo is, op dezelfde wijze, voor het menschenoffer, het dierenoffer in de plaats getreden. Toen — aldus verhaalt Spenser St. John — een Dajaksch hoofd eens eenen vlaggestok voor zijne woning wilde oprichten, werd er op den bodem van den daarvoor gegraven kuil, een hoen gelegd en onder den nedervallenden mast verpletterd [63]. Evenzoo worden bij de Timorlaoeteilanders de menschenschedels, die bij den bouw van een huis onder

[60] Oosting, Soendasch-Nederduitsch woordenboek, i. v. [illegible] en het Supplement hierop, i. v. [illegible]. De persoon, die door den bouwheer uitgezonden wordt, om een menschenhoofd te bemachtigen, heet *tjulik*, welk woord men door "koppensneller" zou kunnen vertalen. Zie ook: Coolsma, Soendaneesch-Hollandsch woordenboek, i. vv. *tjulik* en *parepeh*.

[61] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de residentie Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 459.

[62] Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, blz. 22.

[63] Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 35.

de palen worden begraven, niet zelden door de koppen van wilde karbouwen of buffels vervangen [64]. In al deze gevallen is dus het dierenoffer rechtstreeks een substituut van het menschenoffer. Dit behoeft het echter niet altijd te zijn, en onzes inziens gaan de meeste schrijvers, die over dit onderwerp gehandeld hebben, te ver, door zulks te willen aannemen. Men houde toch in het oog, dat de zielen van dieren, evengoed als die van menschen, beschermgeesten kunnen zijn. Duidelijk zien wij dit bij de Alfoeren van Halmahera. Bij hen spelen namelijk de zoogenaamde penjiguru's of krijgsamuletten eene voorname rol. Veelal bestaan deze uit een met wonderkruiden, olie en wortels gevuld potje, dat aan een met rood katoen overtrokken snoer van stukjes hout hangt. De geest van eenen gier, die in het potje gebannen is, maakt dat de eigenaar minstens onkwetsbaar wordt [65]. Overigens is het van genoegzame bekendheid, dat koppen, beenderen en andere lichamelijke overblijfselen van bepaalde dieren vaak als amuletten gedragen worden, ook hier, gelijk vanzelf spreekt, om de ziel, welke men zich met die deelen vereenzelvigd denkt. Niets natuurlijker dus dan dat men zich ook van de bescherming van dergelijke amuletten tracht te verzekeren bij den bouw van een huis. Op die wijze is onzes inziens dan ook het hondenoffer te verklaren, hetwelk bij de Alfoeren van de Minahasa naast het menschenoffer, doch op geheel andere tijdstippen, plaats had, voor de eerste maal, bij het leggen van de vloerbalken, voor den tweeden keer, bij het oprichten van de stijlen, waarop de dakstoel rust, en voor den derden, bij het dekken. Dat men zich met dit offer ten doel stelde, de nieuwe woning voor ongelukken te bewaren, zich beschermgeesten te verschaffen in de zielen van de gedoode dieren, is niet onwaarschijnlijk. De Alfoer zegt dan ook dat honden gekozen worden, dewijl deze zoo moedig zijn [66]. Ook het gebruik bij de Makassaren en Boegineezen, om, bij het bouwen van een huis, onder den voet van den middelsten paal den kop van eenen jaarvogel, buceros cassidix, en van eene landschildpad te begraven, opdat daardoor de voltooiing van het werk niet belet

---

[64] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 286.

[65] Campen, De godsdienstbegrippen der Halmahera'sche Alfoeren, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 451. Zie ook hiervoor onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 129—131.

[66] N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa, Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zendel. Gen., dl. VII, blz. 140—141.

worde en verder alle ongelukken van de woning verwijderd blijven [67]; kan geheel onafhankelijk van het menschenoffer, en niet als een substituut hiervan, ontstaan zijn. Wat toch de buceros aangaat, in het godsdienstig leven van vele volken van den Indischen Archipel speelt deze vogel, gelijk door den Heer Pleyte, conservator van het Ethnographisch Museum te Amsterdam, in zijne interessante verhandeling „Pratiques et croyances relatives au bucéros dans l'Archipel Indien", met tal van voorbeelden, is aangetoond, eene belangrijke rol [68]. Bovenal geldt de buceros als een bij uitstek dappere vogel, en zoo zien wij dan ook, hoe bij verschillende stammen, niet alleen koppen, doch ook afbeeldingen van deze dieren als fetisen ter bescherming van personen, bepaaldelijk krijgslieden, of van huizen aangewend worden. Salomon Müller deelt onder anderen — om hier slechts een enkel voorbeeld aan te voeren — mede, hoe de Dajaks van het benedenstroomgebied der Barito de nokken hunner woningen met uit hout gesneden figuren van den tingang, buceros rhinoceros, versieren, omdat zij dezen als een invloedrijken geluksvogel beschouwen [69]. Het begraven van eenen buceroskop onder den hoofdstijl van eene in aanbouw zijnde woning, bij de Makassaren en Boegineezen, is hiermede zeker volkomen analoog [70]. Eindelijk willen wij

---

67 Matthes, Over de adá's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3e reeks, dl. II, blz. 144, Makassaarsch woordenboek, blz. 683, en Boegineesch woordenboek, blz. 872, i. v. *alo*.

68 Revue d'Ethnographie, dl. IV, blz. 311 vv., en dl. V, blz. 464 vv. — Zie ook: Kreemer, De Javaan en zijne vogels, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XXXII, blz. 242 vv.

69 Temmink, Verhandelingen van de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen, Land- en Volkenkunde, blz. 401, tekst en noot 6.

70 De verklaring, door den Makassaar van het gebruik gegeven, is echter eene andere. Door eenen jaarvogel en eene landschilpad onder den hoofdstijl te begraven, wordt, zegt hij, de voltooiing van het bouwwerk niet verhinderd en alle ongeluk van de woning geweerd, omdat de jaarvogel *alo*, de landschildpad *kura* heet, en *ta-niyalo-alowi*, „niet verhinderd worden", *ta-nikura-kurai*, „er zal niets kwaads ondervonden worden", beteekent. Dat deze spitsvondige, op eene vrij gezochte woordspeling berustende, verklaring eerst later moet zijn uitgedacht, toen de oorspronkelijke beteekenis van het gebruik verloren was gegaan, behoeft geen betoog. Intusschen verdient het opmerking, dat nog van eenige andere voorwerpen het gebruik als amuletten, op dergelijke wijze, uit den klank van den naam wordt verklaard (Zie: Matthes, Over de bissu's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen, blz. 9), en dit ook elders in den Archipel gebeurt. Zoo vermeldt de Heer Kreemer van de Javanen, dat houders van warong's of gaarkeukens een takje of stukje hout van den tjamôrô-boom (casuarina) plegen te bewaren, als een sarat-penglarisan, een middel om veel te verkoopen. „Immers", zoo heet het,

nog de aandacht vestigen op de gewoonte bij de Javanen, om onder stuwdammen, ten einde het bezwijken daarvan te voorkomen, een botje van eenen aap te steken [71]. Ook dit is zeker geheel onafhankelijk van het menschenoffer ontstaan. Botjes van apen worden toch dikwijls als djimat's, als amuletten, aangewend [72], zoodat het gebruik daarvan ter bescherming van bouwwerken geheel voor de hand ligt [72a].

In het voorgaande hebben wij trachten aan te toonen, dat het menschenoffer, resp. het koppensnellen, slechts eene uiting is van de schedelvereering. Natuurlijk kan het echter ook eene offerhandeling in den strikten zin des woords zijn. Zoo bij voorbeeld bij begrafenissen. Het leven hiernamaals is, naar de voorstelling van de natuurvolken, eene voortzetting van dat op aarde. De afgestorvenen hebben dezelfde behoeften als de levenden, en in die behoeften moeten de nagelaten betrekkingen voorzien, willen zij geen gevaar loopen van door de geesten verontrust en gekweld te worden. Uit deze beschouwing zijn de doodenoffers voortgekomen, in de eerste plaats de menschenoffers. Bij de begrafenis, vooral van hoofden en aanzienlijken, is het dan ook regel, dat eenige slaven geslacht worden, opdat zij den overledene naar het schimmenrijk volgen en hem daar dienen zullen. Ook het koppensnellen kan dikwijls op die wijze een doodenoffer zijn. De bezitter van den schedel heeft toch de ziel van hem, aan wien die schedel heeft toebehoord, in zijne macht. Evengoed nu als hij die ziel reeds in dit leven aan zich dienstbaar maken kan, door haar als schutsgeest te bezigen, kan hij haar ook na den dood als slaaf gebruiken. Werkelijk bestaat bij eenige volken de voorstelling, dat men de zielen van hen, die men tijdens het leven gedood en wier schedels men buitgemaakt heeft, in de andere wereld als slaven bezitten zal [73]. Vandaar dan ook het streven, om zooveel mogelijk koppen

„van *tjamôrô* maakt men de verkorting *môrô*, naderen, en zoo moeten de menschen dan wel, omdat men er deze djimat, amulet, op na houdt, naderen, aankomen. Tegen de aantrekkingskracht van zoo'n ding kunnen zij niets doen" (Kreemer, Iets over djimat's, Mededeel. v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XXXII, blz. 349).

[71] Zie de, in het slot van de voorgaande noot, geciteerde verhandeling van den Heer Kreemer, blz. 353.

[72] Kreemer, O. c., blz. 352.

[72a] Zie Aanteekening III aan het slot van dit opstel.

[73] „The opinion of the Idaan", lezen wij onder anderen, „is that all whom they kill, in this world, shall attend them as slaves after death" (Journal of the Indian Archipelago, dl. III, blz. 556). Somtijds is het buitmaken van den schedel niet

te bemachtigen. Hoe meer koppen men heeft, hoe rijker men zal zijn in het hiernamaals, hoe meer bediening men daar hebben zal. Het koppensnellen is dus in sommige gevallen een doodenoffer, dat men als het ware bij voorbaat zichzelven brengt. Doch het spreekt vanzelf, dat men van de zielen, die men dus in zijne macht heeft, aan vrienden of bloedverwanten, bij hun vertrek naar het schimmenrijk, er eenige schenken kan. Zoo heeft er dan ook bij de Olo-Ngadju, bij het tiwah- of doodenfeest, eene plechtigheid plaats, waarbij ieder van het gezelschap achtereenvolgens opsomt, hoeveel menschen hij in den strijd gedood of bij het koppensnellen vermoord heeft. De helft dier verslagenen nu wordt in het zielenland slaven van den overledene [74]. Meer echter pleegt men, bij dezen stam, zoowel als bij de overige Dajaks van Borneo en andere volken van den Indischen Archipel, zielen aan de overledenen te geven, door bij de begrafenis opzettelijke sneltochten te ondernemen [75].

Niet alleen om overledenen bij hun vertrek naar het hiernamaals in het bezit van dienende zielen te stellen, doch ook ten behoeve van andere geesten of goden kan het menschenoffer, resp. het koppensnellen, plaats hebben en dus in den strikten zin des woords eene offerhandeling zijn. Bekend is de geschiedenis van Admetos, koning van Pherai in Thessalië, die, door tusschenkomst van Apollo, van de Moirai de toezegging kreeg, dat hij zou blijven leven, mits op zijn doodsuur een ander het op zich nam, voor hem te sterven, waartoe, nadat allen voor dit offer waren teruggedeinsd, zijne gemalin Alkestis zich bereid verklaarde. Hetgeen aan dit verhaal ten grondslag ligt, vindt men ook bij andere volken, de voorstelling namelijk dat men het door den doodsgod of de booze geesten begeerde

eens een vereischte. Zoo deelt Von de Wall mede, dat, toen hij naar de bovenlanden van Koesan (Zuidoost-Borneo) op reis zou gaan, hij gewaarschuwd werd om voorzichtig te zijn met het eten, „daar de bergbewoners de gewoonte hebben, vreemdelingen te vergeven. Zij gelooven dat de op die wijze vermoorde personen in het andere leven hunne slaven worden” (Overzicht van het rijk van Koetei, Indisch Archief, jaarg. 1850, dl. III, blz. 465).

[74] Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 250, en Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *karantong*.

[75] Zie dit uitvoerig met voorbeelden aangetoond in onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 78 vv. Voor zooveel betreft de Dajaks, speciaal van het stroomgebied der Mahakam of Koetei-rivier, kunnen wij hier bovendien verwijzen naar de belangrijke mededeelingen van den Heer Tromp, in zijn opstel: Uit de salasila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 67 vv. Zie ook van denzelfden schrijver: Eene reis naar de bovenlanden van Koetei, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl XXXII, blz. 293.

leven kan behouden, door er een ander leven voor in de plaats te stellen. „When in Peru”, aldus lezen wij, „the Inca or some great lord fell sick, he would offer to the deity one of his sons, imploring him to take this victim in his stead” [76]. Van de Galliërs bericht Caesar, dat degenen, welke door eene zware ziekte waren aangetast of in den krijg trokken dan wel andere gevaren te gemoet gingen, òf menschenoffers brachten, òf de gelofte aflegden dat te zullen doen [77], terwijl de Noorsche sagen van een zekeren koning Oen spreken, die voor een lang leven aan Odin achtereenvolgens negen zijner zonen offerde [78]. Ook van den Indischen Archipel bezitten wij voorbeelden van dit gebruik. Zoo werden voorheen op de Philippijnen „wenn der Fürst im Sterben lag oder sehr schwer krank war, Sklaven geschlachtet, da nach dem dort herrschenden Glauben alle Krankheiten von den Seelen der Vorfahren kamen und also die böse Seele, welche die Krankheit gebracht hätte, sich jetzt der Seele des Getödteten bemächtige und sich mit dieser begnüge” [79]. Bij de Javanen waren eertijds menschenoffers, wanneer men zich in gevaren bevond, bij voorbeeld in den oorlog, eveneens bekend. Een voorbeeld daarvan vinden wij in het bekende, aan het Indische Mahâbhârata ontleende Kawi-dichtwerk Bhâratayuddha, waar, bij het verhaal van den strijd tusschen de Pâṇḍawa's en de Kaurawa's, medegedeeld wordt, hoe door ieder der partijen, vóór den aanvang van den slag, een menschenoffer gebracht werd [80]. Daar nu deze episode

---

76 Tylor, Primitive culture, dl. II, blz. 403.

77 De bello gallico VI, 16.

78 Grimm, Deutsche Mythologie, blz. 40. — Daar men, gelijk wij zooeven gezien hebben, ook de beschikking heeft over de zielen van hen, die men in den strijd gedood heeft, kan men ook deze in ruil geven voor het eigen leven. „Es ist”, zegt Lippert, Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau, dl. II, blz. 303, „ein recht kannibalistischer Zug, irgend einem Geiste für seine Hilfeleistung die Seelen der zu erlegenden Feinde im voraus zu versprechen, ein Zug, der in den dänischen Sagen öfter wiederkehrt. Als König Syward auf dem Krankenlager liegt, da erscheint ihm Einer, der ihm Genesung verheisst, wenn er ihm die Seelen aller derer weihen wolle, die er mit den Waffen erlegen werde”.

79 Blumentritt, Ueber die Staaten der philippinischen Eingebornen in den Zeiten der Conquista, blz. 11—12.

80 De strophe luidt, naar de vertaling van Dr. Van der Tuuk (Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 3e volreeks, dl. I, blz. 413): „Daarop verrichtten zij allen eene offerande op het slagveld; Rawan was de naam van het slachtoffer van den koning der Pâṇḍawa's beginnende; het slachtoffer van den Kuruvorst was een brahman..... Daarom werd hij vervloekt door den tweemaal geborene om met zijn gansche gezin in het gevecht te sterven”. De verklaring van deze strophe stuit intusschen, zooals onder anderen door Prof. Kern (Eene Indische

in het Sanskritsche origineel, in het Mahâbhârata, teneenenmale ontbreekt, mogen wij wel aannemen, dat wij hier met de beschrijving van een Javaansch gebruik te doen hebben [81]. Ten slotte willen wij op de menschenoffers wijzen, die, bij de bewoners van de Solor-eilanden en de Balineezen, bij epidemieën voorheen plaats vonden. Bij de eerstgenoemden werd in dergelijke gevallen door den radja eene strook gronds, op een naast het zijne gelegen gebied, aangewezen, waar dan tien tot twaalf personen moesten worden opgevangen en gedood, wier hoofden van den romp gescheiden en binnen de grenzen van het eigen gebied gebracht werden [82]. Nog heden ten dage ge-

sage in Javaansch gewaad, blz. 26 vv.) is aangetoond, grootendeels ten gevolge van onze nog gebrekkige kennis der oude taal, op moeielijkheden, die het eenigszins twijfelachtig maken, of hier werkelijk een menschenoffer bedoeld is. De Javanen-zelve hebben dit er echter in gezien, zooals uit de moderne omwerkingen van het gedicht blijken kan. »Een menschenoffer«, aldus heet het in eene daarvan (Brôtô-Judô, uitgave met vertaling van Dr. Cohen Stuart, XII, 5), »wordt door den vorst der Pandôwô's geslacht: Rawan verstrekt hem daartoe. De vorst van Astinô neemt ten offer een priester: met geheel zijn geslacht, zijne kinderen en kindskinderen strekt hij ten offer voor Astinô«. Ook in de Maleische redacties van het verhaal wordt uitdrukkelijk van een menschenoffer gesproken. Zie hierover noot 87 en 88 beneden.

[81] De beschrijving moet echter eerst later in het dichtstuk zijn ingelascht. Dat zij toch niet van den oorspronkelijken bewerker van het Bhâratayuddha, Mpu Sĕdah, afkomstig is, blijkt reeds daaruit, dat op hetgeen daar verhaald wordt, in den loop van het gedicht verder niet de minste toespeling voorkomt (Zie: Kern, Eene Indische sage in Javaansch gewaad, blz. 27). Overigens ziet men (Dr. Brandes maakte er ons indertijd opmerkzaam op), bij eene vergelijking van de geincrimineerde strophe (116) met de daaraan voorafgaande (115) en de daarop volgende (117), hoezeer de eerstgenoemde geinterpoleerd is. Het offer wordt in strophe 116 beschreven: beide partijen worden dáarbij voorgesteld als op het slagveld aanwezig te zijn. Intusschen wordt in strophe 115 alleen de aankomst van de Kaurawa's daar ter plaatse vermeld, terwijl eerst in strophe 117 van het verschijnen der Pândawa's gesproken wordt. Eerstgenoemden, de Kaurawa's, hadden Hastinapura in hun bezit. Zij trokken de stad uit en rukten Westwaarts op, onder het schallen van de krijgsklaroenen, hetgeen den strijdlust bijzonder aanwakkerde. »Toen zij dus gedaan hadden«, aldus luidt de aanhef van strophe 117, »welaan er worde dan verhaald van de Pândawa's«. Ook deze verlieten hunne kuta en trokken in Oostelijke richting, zoodat zij de slagorde der Kaurawa's vóór zich hadden. Niet minder strijdvaardig stelden zij zich op. Dat beide strophen een doorloopend en aaneensluitend geheel vormen, is duidelijk. Strophe 116, waardoor de geregelde gang van het verhaal zoo zichtbaar afgebroken wordt, moet dus eerst later zijn ingelascht. Misschien dat dit door den eenen of anderen kenner van de oud-Javaansche gebruiken geschied is, die, wetende dat voorheen bij elken strijd een menschenoffer noodig was, gemeend heeft, van deze handeling ook hier gewag te moeten maken. Inlasschingen komen trouwens in het Bhâratayuddha meer voor (Zie: Kern, Zang XV van het Bhâratayuddha, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 3e volgreeks, dl. VIII, blz. 158 vv.).

[82] Kluppel, De Solor-eilanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 394

schieden dergelijke menschenoffers in schijn bij de Balineezen. In den avond van den 7 Maart 1875, aldus beschrijft de Heer Van Eck zulk een offer, was de bevolking van zekere desa, buiten de kom der gemeente, rondom eene hoog opgerichte stellage verzameld, waarop, tusschen allerlei geslachte kippen, eenden, varkens, enz., benevens de noodige vruchten en bloemen in, een man was nedergelegd. Eerst was het den Heer Van Eck niet recht duidelijk, wat dat lange witte kleed verborgen hield, doch na herhaald vragen werd hem eindelijk, zij het ook nog schoorvoetend, de waarheid verteld. Reeds sedert weken werd de desa door eene epidemie geteisterd. In hare radeloosheid had de bevolking zich tot den priester gewend, die haar, na het daarbij gebruikelijke gebed, bekend maakte, hoe de ziekte niet zou wijken, alvorens de gemeente een harer leden den goden ten zoenoffer had aangeboden. „En ziet u, mijnheer!" aldus werd den Heer Van Eck verder medegedeeld, „dat geschiedt nu. Aan N.N., die daar ligt, is de hooge eer te beurt gevallen van voor zijne medeburgers te mogen sterven. De goden zullen het echter alleen met onzen goeden wil voorlief nemen en hem ons straks levend teruggeven. Dan wordt N.N. naar de rivier gebracht, om zich te wijden, en keert hij naar den dorpstempel terug, waar hij gedurende drie dagen zich in gebed en boetedoening moet afzonderen". Later vernam de Heer Van Eck, hoe alleen ontzag voor de Hollanders het volk weerhield, om hunnen medeburger werkelijk ter dood te brengen, terwijl het bleek, dat op sommige afgelegen plaatsen in zulke gevallen ook feitelijk een mensch, al behoort deze niet altijd tot de gemeente, wordt ten offer gebracht [33].

Het beginsel, om een leven te geven ten einde eens anders, resp. het eigen, leven te behouden, vindt, het is noodig hierop nog de aandacht te vestigen, zijne uiting ook in het koppensnellen. Zoo heeft dit koppensnellen, bij de Dajaks van het stroomgebied der Koetei-rivier of Makaham, onder anderen ook plaats bij de geboorte van eenen zoon en bij het plechtig baden van een kind in de rivier,

---

[33] Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 160—161. Over het voorkomen van menschenoffers op Bali, in tijden van rampen, spreekt ook Dr. Friederich. Zoo moet vroeger een vorst van Karang-Asem, die in den oorlog overwonnen was, een zijner slaven gedood, en diens lichaam toen, met kleederen bedekt, onder de talrijke offeranden nedergelegd hebben (Friederich, Voorloopig verslag van het eiland Bali, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXII, blz. 57). — Ook op het naburige Lombok schijnen dergelijke menschenoffers heden ten dagen nog voor te komen (Van Eck, Schets van het eiland Lombok, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXII, blz. 351).

waarbij dit dan tevens voor het eerst een koralen halsketting omgedaan wordt, gewoonlijk op den leeftijd van vier of vijf jaren [84]. De reden hiervan ligt voor de hand. Gedurende de eerste levensjaren is het kind, niet alleen aan tal van werkelijke, doch ook aan verschillende vermeende gevaren blootgesteld. Booze geesten en daemonen belagen het, en niets natuurlijker dus dan dat men, voor het door hen begeerde leven, een ander leven in de plaats geeft, door iemand te dooden. Op dezelfde wijze kan ook het koppensnellen bij het intreden der puberteit en bij het huwelijk verklaard worden. Het ligt toch voor de hand, dat men, na eene gelukkig volbrachte kindsheid en bij het intreden van eene nieuwe levensperiode, zich de gunst en de bescherming der goden zal hebben trachten te verzekeren door een menschenoffer [84a]. Eenigermate komt dit nog uit

---

84 Tromp, Uit de salasila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 72, en Eene reis naar de bovenlanden van Koetei, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXII, blz. 293.

84a Het dierenoffer, dat men dikwijls bij dergelijke gelegenheden gebracht ziet, is natuurlijk op dezelfde wijze te verklaren. Zoo komt bij de Alfoeren van de Minahasa, onder de benaming *irojor si-okki*, eene plechtigheid voor, waarbij de jonggeborene naar het water gebracht en daar plechtig gebaad wordt. Hierbij wordt er echter niet als bij de Dajaks van de bovenlanden van Koetei een menschenoffer gebracht, doch een varken geslacht. Alvorens moet het wicht, aldus lezen wij, „met de voetjes dit dier driemaal aanraken, hetgeen de moeder op vele plaatsen ook doet, opdat de goden zouden weten, dat het varken ten behoeve van het kind zal geofferd worden” (Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 303). Overigens willen wij, om een zeer bekend voorbeeld aan te halen, hier nog wijzen op het gebruik bij de oude Arabieren, om, als een kind zeven dagen oud was, een schaap te slachten, welk gebruik in eenigszins gewijzigden vorm in den Islâm is overgegaan. Duidelijk blijkt de bedoeling van deze handeling uit het formulier, dat, volgens Lane (Arabian society in the Middle Ages, blz. 191), bij het dooden van het offerdier, de *'aqîqa* zooals dit heet, wordt uitgesproken, een formulier dat, misschien met uitzondering van de slotwoorden, die eerst later daaraan toegevoegd zijn, uit den heidenschen tijd moeten afstammen. „The person”, zoo schrijft Lane, „should say, on slaying the victim: O God, verily this 'aqîqa is a ransom for my son such a one; its blood for his blood, and its flesh for his flesh, and its bone for his bone, and its skin for his skin, and its hair for his hair. O God, make it a ransom for my son from hell fire” (Zie hierover ook onze verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, blz. 92). — Om het bedreigde leven te behouden, wordt dus een ander leven gegeven, hetzij dat van eenen mensch of een dier. Bekend is het echter, ten einde dit hier nog volledigheidshalve op te merken, dat men hetzelfde tracht te bereiken, door, met toepassing van het bij de offers veelvuldig geldende beginsel „pars pro toto”, een deel van het eigen lichaam af te staan, waarvan onder meer het haaroffer bij geboorten, het intreden van de puberteit en huwelijken, en evenzoo het uitbreken van een of meer tanden, resp. de meer verzachte vorm daarvan, de tandvijling, bij dergelijke gelegenheden, zoovele

bij de bewoners van de Mentawei-eilanden. De groote feesten bij huwelijken worden namelijk in den regel met eenen sneltocht besloten, daar zulks „zwar nicht für unumgänglich nöthig erachtet, aber doch als Glück bringende Zugabe angesehen wird" [84b]. Bij de meeste volken is echter deze beteekenis geheel verloren gegaan, geldt het koppensnellen in dergelijke gevallen nog alleen om een bewijs van moed te geven, vooral om op die wijze bij de vrouwen in aanzien te komen. Bij sommige volken van den Archipel is dan ook het buitmaken van eenige schedels in zooverre noodzakelijk om te kunnen trouwen, dat geen meisje hare hand zal geven aan iemand, die niet ten minste een afgesneden hoofd als teeken van zijne dapperheid kan vertoonen [85].

Het is duidelijk dat het menschenoffer, resp. het koppensnellen, ook waar het, gelijk in de laatstbedoelde gevallen, eene offerhandeling in den strikten zin des woords is, een middel kan zijn, om bescherming te erlangen, rampen te keeren. De voorstelling is dan echter, niet dat de ziel van hem, die gedood wordt, zelve als

---

uitingen zijn (Zie onze zooeven geciteerde verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, blz. 90 vv., en verder: Iets over de mutilatie der tanden bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 479 vv.).

84b Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 199—200. — Het kan echter zijn dat het menschenoffer ook hier, evenals bij de feesten bij den huizenbouw (zie noot 59), eene uiting is van de schedelvereering. Vergelijk ook noot 86 hierbeneden.

85 In zijn werk over Borneo heeft Prof. Veth aangetoond, dat, in weerwil van den door sommigen, onder anderen Schwaner (Borneo, dl. I, blz. 191) en Sal. Müller (Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, dl. I, blz. 258), geopperden twijfel, het bericht dat dit gebruik bij de Dajaks bestaat, niet zonder grond is (Zie: Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 277 vlg.). Hetgeen wij bij de latere schrijvers vermeld vinden, heft alle onzekerheid dienaangaande op. De Heeren Perelaer (Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 48 en 171 vlg.), Bock (Unter den Kannibalen auf Borneo, blz. 247 vlg.) en laatstelijk vooral Tromp (Uit de salasila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 73, en Eene reis naar de bovenlanden van Koetei, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXII, blz. 295) hebben duidelijk doen uitkomen, hoezeer het huwelijk onmogelijk is voor mannen, die nog niet gesneld hebben. Nog van andere volken vinden wij het koppensnellen vermeld als vereischte voor den jongeling om te kunnen trouwen. Zoo bij de Alfoeren van Ceram, bepaaldelijk van de omstreken van Amahei op de Zuidkust (Eybergen, Iets over Ceram en de Alfoeren, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. I, blz. 82) en bij de bewoners van de Minahasa (Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 317). Volgens Mess (Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 96) zou ook bij de Mentawei-eilanders het verplichte koppensnellen bij huwelijken nu nog alleen een middel zijn, om bij de vrouwen in aanzien te komen.

schutsgeest optreedt, doch dat men, door die ziel te schenken aan de godheid, van wie men eenig gevaar te duchten heeft, deze tot toegevendheid stemt en zich van hare hulp en van haren bijstand verzekert. Niet altijd echter is het even duidelijk, met welke van beide voorstellingen men te doen heeft. Zoo bij voorbeeld bij het hiervoren besproken menschenoffer bij de Javanen [86]. Naar de bewoordingen van eene der Maleische bewerkingen van het Bhârata-yuddha, zou dit offer door de Pâṇḍawa's en de Kaurawa's voor het begin van den slag gebracht zijn als een *pĕmalis*, als een middel ter afwending van rampen en ongelukken en van den kwaden invloed van daemonen [87]. Dat men daarbij zich de ziel van het slachtoffer rechtstreeks als een schutsgeest heeft voorgesteld, op de wijze van de pangulubalang bij de Bataks, is zeer wel mogelijk. Toch kan het ook zijn, dat het hier eene offerhandeling in den gewonen zin des woords is geweest, waarbij de verlangde bescherming krachtens het „do ut des" werd verkregen, het bedreigde leven behouden werd door het leven, dat men er vrijwillig voor in de plaats gaf [88]. Ook van het bouwoffer kan het niet altijd met evenveel zekerheid gezegd worden, of het eene uiting der schedelvereering is, dan wel als eene eenvoudige offerhandeling moet worden beschouwd. Dat het toch dit laatste ook kan zijn, wenschen wij nu nog met enkele woorden aan te toonen.

---

[86] Ook, om dit hier op te merken, bij het koppensnellen bij geboorten, huwelijken, enz. Zooeven verklaarden wij dit als eene offerhandeling, krachtens het beginsel, een leven te geven ten einde eens anders, resp. het eigen, leven te behouden. Echter kan het evengoed in sommige gevallen eene uiting zijn van de schedelvereering. Zoo kan het snellen bij de geboorte van een kind ten doel hebben, dit in de ziel van het slachtoffer een schutsgeest te besorgen. Ook hij die trouwen, een eigen gezin dus vestigen wil, zal vanzelf er op bedacht wezen, zich eenige huisfetisen, eenige penaten, te verschaffen onder den vorm van schedels. Vergelijk ook noot 84b hierboven.

[87] Zie: Van der Tuuk, Kort verslag van de Maleische handschriften, toebehoorende aan de Royal Asiatic Society te Londen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 3e volgreeks, dl. I, blz. 412—413, en Geschiedenis der Pandawa's, naar een Maleisch handschrift der Royal Asiatic Society, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXI, blz. 27. De bedoelde plaats luidt in laatstgenoemd handschrift:

ستله هاري سيڠ مک ماسڠ٢ اکن ممليس کوتان اڤون ڤمليس کوت
کوراو برنسکترا نمان مک ڤمليس کوت ڤنداو ايت انق سڠ ارجون
رڤان ترلال ايلق اروان نمان ستله سده ممالس مک ايڤون کلورله در
دالم کوتان مڠادڤ کمتهاري مات ممبلکاڠي سوڠي ڤنچاک

[88] Deze opvatting heeft blijkbaar de Maleische bewerker van de Pandjatandaran,

De godheid, aan wie bij het oprichten van eene nieuwe woning geofferd wordt, om bescherming en afwending van rampen te erlangen, is òf de aarde-zelve, natuurlijk anthropopathisch opgevat, als denkend, gevoelend en willend, òf de eene of andere locale geest. Zoo worden bij de bewoners van de Watoebela-eilanden, bij den huizenbouw, als de gaten in den grond gegraven zijn, vier pakjes met stofgoud of goudvijlsel gereed gemaaakt, die men met eenig sirih-pinang en tabak op eene zeef doet, en aan de aarde aanbiedt, onder het uitspreken van de woorden: „Vorstin Aarde! maak gebruik van uw goud, uwe rijst; mijne woning wordt hier geplaatst, bewaak mij, dat ik niet ziek worde; laat mij, handel drijvende, veel winnen; laat geene rampen in het huis komen". In elk gat wordt nu een pakje van het klaargemaakte offer gelegd, en de opening goed dichtgemaakt [89]. Ook op Ceramlaoet wordt, wanneer men eene nieuwe woning bouwt, een offer aan de aarde gebracht, of, zooals het heet, het deel aan den grond gegeven [90]. Hetzelfde gebeurt op Leti-Moa-Lakor en op Kisar. Op de eerste eilandengroep worden er, voordat de middenpalen in den grond gelaten worden, in de daarvoor gemaakte gaten, eenig sirih-pinang en een stuk vleesch zoomede het hart en de lever van eene kip gedaan. „O Vrouw Aarde!" zoo luidt het daarbij gebezigde formulier, „neem de hoofdpalen in uwen schoot, zorg dat deze goed blijven en het beheer voeren over de anderen" [91]. Soms is, zooals reeds werd opgemerkt, het offer voor den eenen of anderen plaatselijken geest bestemd. Bekend is het, dat de Javanen tal van dergelijke plaatselijke geesten vereeren onder den naam van ḍanhjang [92]. Aan deze nu wordt, bij het oprichten

die in eene toespeling op deze episode in het Bhâratayuddha met zoovele woorden zegt, dat het offer geene zonde is, dewijl het beter is dat één sterve dan dat velen te gronde gaan. De plaats luidt (Pandjatandaran, ed. Van der Tuuk, blz. 46–47):

اداله ڤد زمان درماراج تتكل مريكيئت هندق ڤركي ميرغ سبوه نكري
مک كات اهل النجومن يغ برنام كسنا جكلو تونک بونه انق تونک
اين بوتكن قربان نسچاي داڤتله نكري اين مک سبب ضرورة دالم
ايت مک دبونهيله انقن تيادله بردوس كارن كيت مملهراكن ڤاو اورغ باڽق

In het Tamilsche origineel ontbreekt deze toespeling (Van der Tuuk, O. c., Aanteekeningen, blz. XXIII), en is deze dus blijkbaar door den Maleischen bewerker hier ingelascht.

89 Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 200

90 Riedel, O. c., blz. 161.

91 Riedel, O. c., blz. 380 en 423.

92 Zie onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 243—244.

van de stijlen eener nieuwe woning, geofferd, terwijl de pudjonggô, de persoon die als deskundige de werkzaamheden, in de eerste plaats de daarbij in acht te nemen religieuze gebruiken, leidt, de bede uitspreekt: „Danhjang, die deze plaats onder uwe bescherming hebt, ik bied u dit offer aan! Ik verzoek om uwe bewaring! Moge ik toch wèl slagen in het oprichten van dit huis, en dat er geen ongelukken plaats hebben met al hetgeen verder naar de hoogte gaat!" [93] Eene enkele maal is het de voorstelling, dat het offer dienen moet, om den plaatselijken geest, den eigenaar der plek, schadeloos te stellen, opdat deze zich niet op hen, die hem in zijn bezit gestoord hebben, wreken zou. Zijn de houtwerken gereed, dan plaatst, onder anderen bij de Alfoeren van de Minahasa, de huisheer eene mand met rijst en een bord op de bouwplaats, onder het uitspreken van de woorden: „Met deze gave wordt door mij gekocht het erf van de ĕmpung's [94], waarop mijn huis gebouwd wordt, en ofschoon hier allerlei slechte invloeden werkzaam mochten zijn, zullen ons geene ziekten en rampen treffen, omdat de grond door ons gekocht is geworden" [95].

Het streven, om bij het oprichten van eene woning zich de bescherming van de Godin Aarde of van den eenen of anderen plaatselijken geest te verzekeren, heeft dus vanzelf tot het bouwoffer geleid. Niet altijd behoeft echter dit offer, gelijk in de zooeven geciteerde voorbeelden, uit zaken, spijs, drank en versnapering, goud of zilver, enz., te bestaan. Ook menschen of dieren kunnen daarvoor gebruikt worden. Werkelijk schijnt, bij enkele van de hierboven genoemde volken van den Indischen Archipel, het menschenoffer bij den huizenbouw op die wijze een offer aan eene bepaalde godheid, en niet eene uiting van de schedelvereering, te zijn. Bij de Milanau's in het Noordwesten van Borneo bij voorbeeld, wordt het dooden van eene slavin, door haar onder den hoofdpaal te verpletteren, gezegd „a

[93] Poensen, Javaansche woningen en erven, Mededeelingen van wege het Nederl. Zendel. Gen., dl. XIX, blz. 130 vv.

[94] De *ĕmpung's* zijn de zielen van de afgestorvenen, doch ook andere goede geesten, die vereerd worden (Zie onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 237).

[95] Letterlijk: „En ofschoon hier aanwezig mochten zijn slecht gras, slecht hout en slechte wortels, zullen door het uitdampen daarvan ons geene ziekten en rampen treffen, omdat de grond door ons gekocht is geworden" (Zie: N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa, Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. VII, blz. 139—140. Vergelijk ook de verhandeling: Statistieke aanteekeningen over de residentie Menado, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 119, en Riedel, De Minahasa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 503 en 559, aanteekening 54).

sacrifice to the spirits" te zijn [96], terwijl wij van de Amboneezen uitdrukkelijk medegedeeld vinden, dat de schedel, die onder den stijl van eene in aanbouw zijnde woning begraven wordt, eene offergave is aan Ina Ume of de Moeder Aarde [97]. Hetzelfde wordt ons van de Timorlaoet-eilanders vermeld. Het menschenoffer bij den huizenbouw dient, zooals het heet, om den grond koel te maken, dat is om de aarde, die ook bij hen als eene godheid vereerd wordt, gunstig te stemmen [98]. Ook de Alfoeren van de Minahasa moeten hier genoemd worden. Volgens sommigen toch zouden de zielen van hen, wier schedels bij den huizenbouw onder de palen gelegd of die levend daaronder verpletterd worden, bestemd zijn, om de ĕmpung's, de geesten der voorvaderen, in Kasendukan, het godenverblijf, te bedienen en te vergezellen. De plechtigheid zou dan mede ten doel hebben, van die ĕmpung's de beschikking over den te bebouwen grond te verkrijgen [99]. — Het laat zich hooren dat, waar het menschenoffer dit karakter heeft, het ook lichter dan waar het bepaaldelijk eene uiting der schedelvereering is, door het dierenoffer kan worden vervangen. Bij de Amboneezen en de bewoners van de Timorlaoet-eilanden zien wij hoe zelfs, in plaats van dieren, allerlei zaken ten offer gebracht worden, bij de eerstgenoemden een stuk zilver of lood, bij de laatsten een stuk goud en eenige pitten van den kĕmiri (aleurites triloba), soms slechts een weinig water waarin deze voorwerpen een poosje gelegen hebben [100]. Eene dergelijke substitutie is natuurlijk daar, waar het menschen- of dierenoffer gebracht wordt bepaaldelijk om zich in de ziel van het slachtoffer een schutsgeest te verschaffen, niet wel mogelijk.

---

[96] Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 85.

[97] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 63.

[98] Riedel, O. c., blz. 286.

[99] Het offeren van een bord en eene mand met rijst, sooeven bedoeld, zou dan later in de plaats van dit menschenoffer gekomen zijn (Riedel, De Minahasa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 508 en 559, aanteekening 54. Zie ook de verhandeling: Statistieke aanteekeningen over de residentie Menado, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 119).

[100] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 63 en 286.

AANTEEKENINGEN.

I.

(Zie blz. 97, noot 28),

Over deze, door de Dajaks als heilig beschouwde en vereerde potten, *tĕmpajan's*, *djawet's* of *balanga's*, hebben wij reeds uitvoerig gesproken in onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 131—133. Zij zijn van gewoon aardewerk vervaardigd en verglaasd, gelijken eenigszins op groote kruiken of vazen, en zijn van buiten met teekeningen van draken en andere gedrochtelijke figuren voorzien. Overigens zijn zij zeer oud en van vreemden oorsprong, doch uit welk land en in welken tijd zij op Borneo zijn aangebracht, is niet met zekerheid na te gaan. Deze potten nu worden beschouwd als met toovermacht begaafd te zijn. Zulk een voorwerp verzekert zijnen bezitter welslagen in den handel, een rijken oogst, voorspoed op de jacht en de vischvangst, wendt ziekten en rampen van hem af en verdrijft alle booze geesten van zijne nabijheid. Bij de stammen van de Wester-Afdeeling en van Serawak en Broenei, kent men zelfs aan het water, dat in deze potten gestaan heeft, eene wonderdadige en heilzame kracht toe, waarom het soms onder de leden van den stam verkocht wordt. Het is duidelijk dat aan de tĕmpajan's, om de macht welke daaraan wordt toegekend, ook goddelijke eer bewezen wordt. Is men — zoo wordt ons van de Dajaks van de Zuidooster-Afdeeling bericht — door aankoop in het bezit gekomen van een tĕmpajan, dan wordt die gedurende zeven dagen en nachten door balian's en basir's, vrouwelijke en mannelijke shamanen, zingend en dansend bewaakt. Een paar nachten later geeft men een feest te zijner eere, terwijl men hem dan verder jaarlijks eenmaal met varkens- en hoenderbloed besmeert, eene bij deze Dajaks veelvuldig voorkomende godsdienstige ceremonie. — De vereering van de tĕmpajan's is dus, zooals uit het hier aangestipte blijkt, eene zuiver fetistische. Intusschen is het niet onwaarschijnlijk, dat deze fetistische vereering uit eene spiritistische voortgekomen is, dat de tĕmpajan's namelijk oorspronkelijk slechts mediums zijn geweest, waarvan men zich bediende, om met andere geesten, bepaaldelijk met de zielen der afgestorvenen, zich in betrekking te stellen. Kortelijk wenschen wij dit hier nog aan te toonen.

Hetgeen allereerst opgemerkt moet worden, is dat werkelijk het gebrnik van potten of soortgelijke voorwerpen, als mediums bij den voorouderendienst, in den Indischen Archipel voorkomt. Zoo vermeldt Semper van de Catalanganen, een der stammen van de Philippijnen, dat zij de zielen der

afgestorvenen vereeren onder de benaming van anito. „Es sind", aldus gaat de schrijver voort, „Hausgötter, wahre Laren und Penaten. Hier steht in einer Ecke des Hausinnern eine Art Topf, der an und für sich nichts Auffallendes hätte; aber man sieht leicht, dass die Glieder der Familie diese Ecke mit grosser Ehrfurcht behandeln. In dem Topfe hat einer ihrer Anito's seinen Sitz" (Semper, Die Philippinen und ihre Bewohner, blz. 56). Verder zien wij hoe de bewoners van het Westelijk van Ceram gelegen eilandje Boeano kleine vaasjes of urnen, *buli-buli*, gebruiken, wanneer zij zich in betrekking willen stellen met de geesten der afgestorvenen. In die buli-buli toch worden deze geesten aanwezig gedacht (Zie onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 174). Iets dergelijks ontmoeten wij op de Watoebela-eilanden. Hier worden niet zoozeer potten, dan wel bijzondere schotels, *bigan* geheeten, welke op den zolder bewaard worden, als verblijfplaatsen van de zielen beschouwd en als mediums bij de vereering gebruikt. Alleen bij deze schotels kunnen dan ook de offers, welke voor die zielen bestemd zijn, gebracht worden (Animisme, blz. 174—175). Gelijk men ziet vervullen de schotels, vaasjes en potten, op Watoebela, Boeano en de Philippijnen, dezelfde rol als elders de beelden. De verklaring ligt voor de hand. Het is namelijk aan te nemen, dat zij oorspronkelijk slechts bewaarplaatsen van relieken zijn geweest. Eene bevestiging hiervan kunnen wij in het hierboven (blz. 105) medegedeelde omtrent de Timorlaoet-eilanders vinden. Evenals bij de bewoners van Watoebela, worden toch ook bij de Timorlaoet-eilanders, bij den vooroudereendienst, schotels gebruikt; terwijl echter bij de eerstgenoemden deze voorwerpen zelve reeds mediums zijn, dienen bij de laatsten de schedels van de afgestorvenen daarvoor, en zijn de schotels er alleen, om die schedels er op te plaatsen. Overigens kan hier nog op het feit gewezen worden, dat op het eiland Marinduque, ten Zuidwesten van Luçon, groote vazen gevonden zijn, waarin zich doodshoofden bevonden (Zie: Marche, Luçon et Palaouan, blz. 239—240, waar men ook eene interessante afbeelding vindt van zulk eene vaas met eenen schedel), zoodat de gissing zeker niet gewaagd is, dat de potten, die bij de Catalanganen als verblijfplaatsen van de zielen der afgestorvenen gehouden worden, oorspronkelijk mede reliekbergers zijn geweest.

Volgens de zooeven gemaakte onderstelling, moeten de heilige potten, de tĕmpajan's, balanga's of djawet's, der Dajaks oorspronkelijk als mediums bij de vereering der afgestorvenen gediend hebben. Vóór dien tijd zullen zij dus ook reliekbergers zijn geweest. Werkelijk hebben wij verschillende berichten, waaruit blijkt dat het bewaren van menschelijke overblijfselen in potten bij de Dajaks vroeger bestond en nu nog bij enkele stammen wordt aangetroffen. Een voorbeeld daarvan hebben wij hierboven (blz. 109) reeds ontmoet bij de Tundjung-Dajaks en de Olo-Lowangan, die immers de schedels, resp. de schedels met de overige beenderen, hunner dooden in potten plegen op te bergen. Zoo lezen wij ook van een der Dajaksche stammen in Noord-Borneo, dat een arme bij zijn overlijden in den grond begraven wordt. „If a rich man, his body is buried in a valuable old jar. The value of some of these old jars

is very great, amounting in some instances to hundreds of dollars" (Elphinstone Dalrymple, The Tawaran and Putatan rivers in North Borneo, Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, N° 13, blz. 271—272). Volgens Chineesche schrijvers onder de Ming-dynastie (1368—1643) had voorheen hetzelfde plaats in het Zuiden van het eiland, in het Bandjermasinsche. „They also like very much earthen jars with dragons outside", lezen wij in de door den Heer Groeneveldt uitgegeven verzameling van Chineesche berichten omtrent den Indischen Archipel, „when they die, they are put into such a jar and buried in this way" (Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, blz. 107). Dat hier niet aan een begraven in den gewonen zin des woords, doch meer aan eene bewaring van de relieken, op dezelfde wijze als zulks nog bij de Olo-Lowangan plaats heeft, moet worden gedacht, is niet onwaarschijnlijk. Verder kan hier er nog op gewezen worden, hoe bij de Dajaks, die de lijken plegen te verbranden, de gewoonte bestaat, om de asch te verzamelen en in potten te bewaren, gelijk dit onder anderen van de Ot-Danom van den bovenloop der Kahajan gezegd wordt (Schwaner, Borneo, dl. II, blz. 76). Ook in het gebied der Kapoeas-rivier werden vroeger te Sepauw vele potten met asch en beenderen gevonden, en de Heer Van Kessel verzekert dat er voor 50 à 60 jaren het verbranden der lijken en begraven der asch in kleine vazen nog algemeen was, en dat dit in verder van de rivier verwijderde streken nog gedaan wordt (Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 269). — Wij zien dus dat het gebruik van potten tot opberging van relieken vrij algemeen verbreid is bij de Dajaks. In enkele gevallen blijken die potten werkelijk tĕmpajan's te zijn. Behalve dat dit (zie boven blz. 109) van de Olo-Lowangan uitdrukkelijk gezegd wordt, is zulks ook op te maken uit de zooeven geciteerde mededeelingen betreffende de Dajaks van Noord-Borneo en de bewoners van Bandjermasin. — Aanvankelijk — dit is dus de conclusie waartoe wij komen — reliekbergers, werden de tĕmpajan's later, als verblijfplaatsen van de zielen der afgestorvenen, heilig gehouden en misschien wel als mediums gebruikt, totdat eindelijk ook dit begrip verloren ging, en men tot de vereering kwam van het voorwerp om zichzelf, als een machtig wezen, gelijk dit nu nog het geval is.

II.

(Zie blz. 105, noot 50a).

Op eene lijn te stellen met de *pangulubalang* is wel de lip-amulet, een ring vervaardigd van de lippen van iemand, die opgegeten is, en om den bovenarm gedragen als een krachtig toovermiddel. Onder de voorwerpen uit de Bataklanden, door Dr. Hagen ter Koloniale Tentoonstelling van Amsterdam in 1883 ingezonden, bevond zich zulk eene lip-amulet (Zie: Catalogus der Afdeeling Nederlandsche Koloniën, Groep II, blz. 43). Ook vinden wij gewag gemaakt van een waaiervormig stuk been, afkomstig uit het schouderblad van eenen in den krijg gevallen vijand, dat als amulet, door mannen in den

oorlog, om onkwetsbaar te zijn, en ook door zwangere vrouwen, gedragen wordt, terwijl er ook van tooverbeelden wordt gesproken, die „nach Behandlung mit verschiedenen zauberkräftigen Mitteln, z. B. dem Mund eines totgebornen Kindes", het vermogen verkrijgen van te spreken en met eene zachte stem de nabijheid van dieven en de nadering van vijanden, bij nachtelijke overvallen, aan te kondigen (Katalog der Batakkersammlung von C. Meissner, blz. 8—9). — Dit laatste herinnert ons vanzelf — opdat wij dit hier nog opmerken — aan hetgeen wij van andere volken vermeld vinden, die het een of ander lichaamsdeel van ongeboren of doodgeboren kinderen als eene amulet, een toovermiddel, aanwenden. Zoo de Soendaneezen. Onder de benaming *djimat-orok* verstaan deze „eene djimat of amulet, bestaande uit een gedroogd kindje, doodgeboren op Vrijdag bij eene eerste bevalling. Het volksgeloof zegt, dat men ontvangt, wat men er ook aan vraagt. Om de opgraving van zulk een kind door dieven te voorkomen, laten lieden, bij wie zich zulk eene bevalling heeft voorgedaan, het graf zeven dagen en zeven nachten bewaken" (Coolsma, Soendaneesch-Hollandsch woordenboek, i. v. *orok*). Iets dergelijks wordt ons van de Javanen medegedeeld. „Het bezit van het vel van een ongeboren wicht", aldus deelt de Heer Harthoorn mede, „is van groote waardij, dewijl het den bezitter het vermogen mededeelt van in de donkere toekomst te kunnen zien en dingen waar te nemen, die een gewoon mensch niet opmerkt. De betrekkingen eener zwangere vrouw, die sterft vóór zij heeft gebaard, achten zich daarom verplicht het graf, dat haar lijk bewaart, zorgvuldig te bewaken, opdat dit laatste niet gestolen en ontvoerd worde" (Mededeel. v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. IV, blz. 126. Zie ook: dl. XXIII, blz. 230, waar de Heer Poensen eveneens van eene djimat, eene amulet, uit het vel van een foetus bestaande, gewag maakt). Verwant hiermede is het geloof bij de Dajaks in het Zuidoosten van Borneo, dat het branden, bij heilige afzonderingen, van eene kaars, vervaardigd uit was en katoen, geweekt in het bloed van een kind, hetwelk tot dat einde vermoord is, rijkdommen doet verwerven, door tusschenkomst van den geest van het slachtoffer. Nog den 7 Januari 1866 werden, door den Landraad te Amoentai, twee personen veroordeeld, die zich aan zulk eenen moord hadden schuldig gemaakt (Indisch Weekblad van het Regt, No 201, blz. 72). Men weet dat soortgelijke amuletten of toovermiddelen ook in Europa veelvuldig, vooral door dieven, aangewend worden. Zoo gelden in Bohemen „die Finger eines im Mutterleibe verstorbenen oder ungeborenen Kindes im getrockneten Zustande für die besten Kerzen der Diebe; wenn sie mit einem solchen Lichte einbrechen, so bleiben sie unsichtbar und es wacht Niemand im Hause auf" (Ploss, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, dl. I, blz. 109). Mannhardt maakt ook van het bestaan van dit bijgeloof in andere streken van Duitschland gewag. „Der Nürnberger Scharfrichter Meister Frank", aldus lezen wij onder anderen, „erzählt, dass er 1577 zu Bamberg einen Mörder gerädert, der drei schwangere Frauen aufgeschnitten habe. Im Jahre 1601 richtete derselbe zu Nürnberg einen Mörder, der zwanzig Personen ermordet hatte, darunter auch mehrere schwangere Frauen, die er hernach aufgeschnitten, den Kindern

die Händlein abgeschnitten und zum Einbrechen Lichtlein daraus gemacht" (Mannhardt, Die praktischen Folgen des Aberglaubens, mit besonderer Berücksichtigung der Provinz Preussen, blz. 23). In de volksliederen vindt men dikwijls toespelingen op dit bijgeloovig gebruik. „Er fieng", zoo heet het onder anderen,

„Er fieng ein frauen die was schwanger
Er packet aldo in des waldes anger
Er schneidt die frauen auf als ein rint
Und nam auss irem leib das kint
Dem kindlein schneid er ein hentlein ab".

Het zou ons te ver voeren hier nog meer voorbeelden te citeeren. Belangstellenden verwijzen wij, behalve naar de zooeven genoemde verhandeling van Mannhardt, naar de belangrijke cultuurhistorische-ethnographische inleiding, door Dr. Böckel aan zijne verzameling „Deutsche Volkslieder aus Oberhessen" toegevoegd, waar, blz. XXVI—XXXIII, uitvoerig over dit onderwerp gesproken wordt. Hier zij nog alleen opgemerkt, dat dit bijgeloof ook in ons land bestaat. In Doornspijk meent men, dat dieven en moordenaars trachten handjes van ongeboren kinderen te bekomen, welke hun des nachts tot lantaarns dienen, en alleen door zoetemelk kunnen worden uitgebluscht (Geldersche volksalmanak, 1842, blz. 94, geciteerd bij: Knappert, De beteekenis van de wetenschap van het folklore voor de godsdienstgeschiedenis, blz. 206). Ook de hospita van Suzette Noiret, uit „De familie Kegge", weet aan Hildebrand te vertellen van een tijd, „toen ze bij de lui inbrakken, en voor de lui der bed kwammen staan, met een armpie van een ongeboren kind. En dan stakken ze zoo'n armpie in brand, en ze draaiden het driemaal over de lui der hoofd om, en dan zeien ze, ja wat zeien ze ook? dan zeien ze: *die waakt, die waakt; die slaapt, die slaapt!* en in die omstandigheid, zal ik maar zeggen, daar je dan in verkeerde, daar bleef je ook in".

III.

(Zie blz. 111, noot 72a).

Gelijk uit het medegedeelde gebleken is, worden de schedels van de bij den huizenbouw ten offer gebrachte dieren en menschen meestal onder den hoofdpaal begraven. Dat dit echter niet altijd het geval is, doch de schedel ook wel eens ergens opgehangen wordt, hebben wij bij de Alfoeren van de Minahasa (blz. 118) en de Mentawei-eilanders (blz. 119) gezien. Soms is het niet het voorwerp-zelf, doch eene afbeelding daarvan, die tentoongesteld wordt. Ook hiervan hebben wij reeds (blz. 122) een voorbeeld leeren kennen in het gebruik bij de Dajaks, om aan de nokken hunner woningen uit hout gesneden figuren van den rhinocerosvogel te bevestigen. Misschien is het gebruik, om de daken der huizen met karbouwenkoppen of karbouwenhoorns te versieren, op dezelfde wijze te verklaren. Gelijk men weet, komt deze wijze van versiering vooral bij de Bataks voor. In het dak is de gedaante van eenen karbouw of buffel nagebootst, waarvan de kop, aan de gevelspits, van hout is,

doch de hoorns meestal echt zijn (Zie onder anderen: Burton en Ward, Verslag van eene reis in het land der Bataks, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. I, blz. 277; De Haan, Verslag van eene reis in de Bataklanden, Verhandelingen van het Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVIII, blz. 12; Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 258; doch vooral: Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, Plaat I en II, en de daarbij behoorende verklaringen). Bekend is het verder, dat de daken van de huizen der Maleiers van de Padangsche Bovenlanden gewoonlijk in twee lange spitsen eindigen, welke spitsen, gelijk uit den naam *tanduq*, dien zij dragen, reeds blijken kan, hoorns, volgens sommigen bepaaldelijk karbouwenhoorns, moeten voorstellen (Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 151; Verkerk Pistorius, Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden, blz. 4 vlg.; Buys, Twee jaren op Sumatra's Westkust, blz. 35—37). Ook op Zuid-Sumatra treft men deze hoornversieringen aan. „De daken (van de huizen in het benedenstroomgebied der Ketaun in Noord-Bengkoelen) hebben één vorm, loopen steil op, en zijn bij de woningen van meer gegoeden gewoonlijk van *tanduq-kambing* (= geitenhoorns) voorzien" (Raedt van Oldenbarnevelt, Tochten in het stroomgebied der Beneden-Ketaun, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 419). Nog verdienen de Makassaren en Boegineezen hier genoemd te worden: *ballá-tanrú* (Mak.) en *bola-mátanrú* (Boeg.) heet bij hen „een huis met buffelhoorns boven op den gevel van het dak, hetgeen men echter enkel bij vorstelijke woningen aantreft" (Matthes, Makassaarsch en Boegineesch woordenboek, i. v. *tanrú*). Ook bij de Maleische stammen, die het eiland Madagascar bewonen, „carved horns, either close imitations of the real thing or conventionalised representations of them, surmount the gables of houses" (Sibree, Madagascar, blz. 335. Zie ook: blz. 198). — Heden ten dage zijn deze afbeeldingen en voorstellingen van buffelkoppen of buffelhoorns niet meer dan versieringen. Toch zou het niet gewaagd zijn hierin, gelijk zooeven reeds werd opgemerkt, eene uiting te zien van het bouwoffer, in aanmerking genomen dat bij enkele volken, Soendaneezen (blz. 119—120) en Timorlaoet-eilanders (blz. 121) voor dit offer werkelijk karbouwen wel eens gebruikt worden. Intusschen dient er hierbij wel in het oog te worden gehouden, dat van de zaak nog eene andere verklaring kan worden gegeven. Gelijk bekend is, gebruikten onder anderen de oude Romeinen tegen het booze oog zoogenaamde *lunulae*, amuletten in den vorm van de wassende maan. Tot in latere tijden is deze gewoonte bewaard gebleven, doch werden, in plaats van lunulae, dikwijls koehoorns of afbeeldingen daarvan aangewend. Dat deze nu, evenals gene, eene voorstelling zijn van de wassende maan, lijdt geen twijfel. Zoo zien wij immers Selene afgebeeld, zittende in een wagen door koeien voortgetrokken, die door hare hoorns symbolen van de maan zijn, en had deze godin in Elis een standbeeld van hoorns voorzien (Zie uitvoeriger hierover onze verhandeling: Iets over de beteekenis van de ithyphallische beelden bij de volken van den Indischen Archipel, 5e volgreeks,

dl. I, blz. 398, noot). Ook bij andere volken bemerkt men, hoe op dezelfde wijze hoorns als amuletten naast, resp. in plaats van, afbeeldingen van de wassende maan gebruikt worden. De hoornversieringen aan de huizen kunnen dus ook hierin haren oorsprong genomen hebben, behoeven niet altijd noodwendig met het bouwoffer samen te hangen, zij het dat wij dit bij de stammen van den Indischen Archipel het waarschijnlijkst blijven achten.

Het hier opgemerkte geeft ons aanleiding om kortelijk nog bij een ander gebruik stil te staan, dat men dikwijls verkeerdelijk alleen als eene uiting van het bouwoffer heeft willen verklaren. Wij bedoelen de aanwending van het hoefijzer als amulet. In vele streken van Duitschland bij voorbeeld komt het geloof voor, dat hoefijzers, met de opere zijde naar buiten gekeerd, op den drempel van de deur gespijkerd, heksen buitensluiten, tegen den bliksem en brand beschutten, en, zoo het huis een winkel is, vele koopers aantrekken. Ook aan de masten van vaartuigen worden vaak hoefijzers bevestigd, terwijl in verscheidene kerken en kapellen dergelijke voorwerpen bewaard worden, vooral in die, welke gewijd zijn aan den heiligen Leonhard, den schutspatroon van het vee, meer bepaald van de paarden (Zie: Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, § 176, doch vooral: Baron Sloet, Vondst van hoefijzers te Nieuwersluis, Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3e reeks, dl. II, blz. 320 vv.). Zooals reeds werd opgemerkt, heeft men dit gebruik van het hoefijzer als amulet in verband gebracht met het bouwoffer. Onder de dieren, die voor dit offer gebruikt werden, behoorde vooral het paard. De schedel van het geslachte dier, aan de woning bevestigd, beschutte deze tegen alle kwade invloeden. Later zijn, voor deze echte koppen, uit hout gesneden afbeeldingen gekomen, gelijk die thans nog, vooral in Noord-Duitschland, zoo vaak, doch dan alleen als versiering, aan de gevelspitsen worden aangetroffen (Zie de zooeven aangehaalde verhandeling van Baron Sloet, blz. 318 vv., en verder diens werk: De dieren in het Germaansch volksgeloof en volksgebruik, blz. 156 vv. Verg. ook: Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, blz. 127 vv., en Lippert, Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch, blz. 458 vv., om van andere werken te zwijgen). In plaats van den schedel, werd echter ook het hoefijzer aangewend. Dit vertegenwoordigde, verving later zelfs geheel, het geofferde dier. Vandaar het gebruik van het hoefijzer als amulet. — Intusschen zou men te ver gaan, wilde men de zaak steeds op deze wijze verklaren. Een feit toch is het dat bij de Arabieren het hoefijzer ook als symbool van de wassende maan gebruikt wordt, waartoe zijn vorm vanzelf aanleiding geeft. Dichters plegen dan ook beiden met elkander te vergelijken. Zoo heet het bij voorbeeld in eene lofrede op Sinân Pasja, die Jemen uit de handen der Zaidieten heroverde: „...... edel en mild, zóódat de wassende maan zich met geen ander doel kromt, dan om een hoefijzer te zijn aan den hoef van zijn edelros", جواد بَذُوَل لم ينحن الهلال الا ليكون نعلًا في حافر جواده (Zie: Wüstenfeld, Die Chroniken der Stadt Mekka, dl. III, blz. 366. Ik dank deze plaats

aan mijnen vriend Dr. Snouck Hurgronje). Waar het hoefijzer als amulet gebruikt wordt, kan het dus evengoed zijn, dewijl het een symbool van de wassende maan is, gelijk door Dr. Ten Kate reeds is opgemerkt. „Hufeisen und Halbmond, sowie Hörner, gehen als Schutz- oder Zaubermittel (bij de bewoners van Algiers) oft zusammen, oder besser: sie gehen so zu sagen mehrmals in einander über", zegt hij onder anderen. „So tragen z. B. die arabischen Weiber und Kabylinnen oft Schmucksachen, von denen eine Art Tuchnadel, aus Neusilber, Messing oder auch aus Silber, ihrer Form nach ebenso gut einen Halbmond, wie ein Hufeisen oder zwei Hörner vorstellen könnte" (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft, 1887, blz. 372).

CARL BENJAMIN HERMANN Baron VON ROSENBERG.

EINE BIOGRAPHISCHE SKIZZE

VON

Dr. Th. C. L. WIJNMALEN.

In der Einleitung zu „von Rosenberg: Der Malayische Archipel" schrieb Herr Professor P. J. Veth u. a. mit Recht:

„Sicherlich wird Niemand, der nur einigermassen bekannt ist mit dem Umfang und Werth desjenigen, was in den letzten fünfzig Jahren für die Kenntniss der Sprachen und Literatur von Niederländisch-Indiën von Niederländern geleistet ist, die Gebieter der indischen Inseln der Fahrlässigkeit und Gleichgültigkeit für wissenschaftliche Interessen zeihen; aber es kann nicht geleugnet werden, dass neben den hervorragenden Namen eines Roorda, Cohen Stuart, van der Tuuk, Matthes, Kern, Pijnappel und Anderer auf dem Gebiete der sprachlichen und literarischen Forschungen, die Niederländer in ihren eignen Kolonien auf dem der Naturwissenschaft etwas den Fremden nachstehen und nicht viele Namen aufzuweisen haben, die mit denen eines Reinwardt, Blume, Salomon Müller, Horner, Kuhl, Hasskarl, Junghuhn, Bernstein, Miquel, Hermann Schlegel, Emil Stöhr (alle geborene Deutsche, wenn auch zum Theil in Holland erzogen) in gleiche Linie gestellt werden können."

Jenen letzten Namen darf jetzt auch der von Carl Benjamin Hermann von Rosenberg beigezählt werden. Auch er „gehört", allerdings, „zu der beträchtlichen Zahl derjenigen Deutschen, die im Dienste der niederländischen Regierung und oft in ihrem speziellen Auftrag an der Untersuchung der malayischen Inselwelt lebhaften Antheil genommen."

Einer alt-adeligen Hessischen Familie entsprossen — er sah am 7ten April 1817 in Darmstadt (Hessen) das Lebenslicht — hatte von Rosenberg sich im Mai 1865 naturalisieren lassen (Siehe

Gesetz von 27ten Mai 1865, Gesetz-sammlung nr. 43); es kam dem Edelmann, in seinem ritterlichen Herzen, niemals in den Sinn das Land, wo seine Wiege stand, in welchem er seine Jugend und seine Jünglingsjahre verbracht hatte zu verläugnen; vielmehr rühmte er Land und Volk und blieb es ehren; nicht weniger anhänglich zeigte er sich jedoch gegen sein Adoptivvaterland, welches gleichfalls wiederum den Besitz dieses angenommenen Sohnes hochschätzte.

Aus einer Autobiographie, welche er uns hinterliess, so wie aus den verschiedenen Berichten seiner Reisen und Forschungen können wir die wichtigsten Begebenheiten aus seinem Leben kennen lernen.

Dem Wunsche seines Vaters [1] gemäss, war er anfänglich zum Militärdienste bestimmt und erhielt seine Ausbildung auf dem Gymnasium und der Kadetten-Schule in seiner Geburtsstadt. 1833 finden wir ihn als Kadett im Hessischen Militärdienste, aber unter den damaligen Verhältnissen (Anfang der 30er Jahre) muthete ihn dies wenig an und widmete er sich mehr naturwissenschaftlichen Studien. Dank dem Einfluss seines Oheims, erwachte schon früh in ihm eine lebendige Theilnahme für die Kenntniss fremder Länder und Völker, und waren Reisebeschreibungen und naturhistorische Werke seine Lieblingslektüre. Anfänglich beschäftigte er sich auf dem Polytechnikum in Carlsruhe mit naturwissenschaftlichen Studien; diese wurden nachher unter der Leitung seines späteren Freundes, Dr. J. J. Kaup in Darmstadt fortgesetzt, wobei das Studium der Zoologie in den Vordergrund trat. Seinen feurigen Wunsch, fremde Länder zu besuchen, besonders die Tropen kennen zu lernen, konnte er jedoch, unbemittelt wie er war, nicht befriedigen. Nach seiner Entlassung aus dem Hessischen Militärdienste, 1 April 1839, fasste er den kühnen Entschluss sich als Volontär bei der Niederländisch-Indischen Armee an zu melden; den 10ten Mai 1839 liess er sich für sechs Jahre zu Harderwijck anwerben, wurde am 1sten September zum Korporal ernannt, und reiste den 23 November darauf, 22 Jahre alt, aus Hellevoetsluis nach Indien auf dem Schiffe „Batavia" ab, welches jedoch zuvor St. George d'Elmina, auf der Westküste Afrika's berühren musste, um afrikanische Rekruten aufzunehmen. Den 2ten Mai 1840 setzte von Rosenberg zum ersten Male den Fuss auf Java, jenes heiss ersehnte Ziel seiner Wünsche. Ein Monat später wurde er nach Padang, auf Sumatra's Westküste, versetzt, und bald sah er sich dem berühmten Geologen Dr. F. Junghuhn als Gehülfe bei-

[1] Sein Vater, Herr Carl Ferdinand von Rosenberg, war Grossherz. Hess. Oberst.

gefügt, womit die Periode seiner Reisen und Forschungen beginnt.

Von 1840 bis 1845 war von Rosenberg in einem Theil der Battaländer. Den 2ten Oktober 1840 kam er mit der indischen Barke „Justina" in Begleitung Dr. Junghuhn's auf der Rhede von Tapanuli an. Nach den nöthigen vorbereitenden Massregeln wurde die Reise nach den Battaländern am 4ten Oktober angetreten, zuerst nach Lumut, wo von Rosenberg die Ankunft Junghuhn's, der einige Tage später abzureisen gesonnen war, abwarten sollte. Seinen Aufenthalt an diesem, mitten im Walde auf einer Anhöhe gelegenen Orte benutzte er zu Jagdstreifereien in der Umgegend, jedoch nicht ohne Gefahr für sein Leben. Nur von einem malayischen Bedienten, Hassan, begleitet, hatte er sich waldwärts begeben, um einen Vogel zu erlangen, dessen Laut er wahrzunehmen vermeinte und der sich als ein Phoenicophaeus erwies. Seine Mühe wurde nicht belohnt, im Gegentheil, er verlor den Weg und verirrte sich immermehr. Er selbst hat uns dieses Abenteuer geschildert, welches, wie er schreibt, mit unauslöschlichen Zügen seiner Erinnerung eingeprägt blieb, weil es leicht ein trauriges Ende hätte nehmen können, würde nicht das rechtzeitige Auftreten Junghuhn's der sich über das lange Ausbleiben von Rosenberg's beunruhigte, ihn aus seiner misslichen Lage gerettet haben. Neuling in den Tropen und wahrscheinlich in Folge dieses Ereignisses bekam von Rosenberg einen starken Fieberanfall, der bald zum Wechselfieber wurde und ihn so schwächte, das der Assistent die Begleitung Junghuhn's aufgeben und im November seine Entlassung nehmen musste. Von Rosenberg wurde alsdann als Unterofficier der 7ten Compagnie der 7ten Depot-Abtheilung zugetheilt, welche zu Pertibie, 5 Tagereisen weiter im Innern, garnisonierte. Dort verblieb er bis zur Aufhebung des Postens im April des Jahres 1843; die Zeit seines Aufenthalts daselbst wendete er hauptsächlich auch zur Aufnahme und Untersuchung der Ruinen von Hindutempeln bei Burumon an.

Am 14ten April 1843 wurde Pertibie auf Befehl der Regierung geräumt und den Truppen das Dorf Tobing als Garnisonsplatz angewiesen, für von Rosenberg ein entzückender Ort, weil derselbe äusserst günstig gelegen ist für einen Sammler naturhistorischer Gegenstände. In diesem Jäger-Eldorado blieb er bis zu seiner Versetzung nach Siboga am 19ten Oktober 1844. Während dieser Zeit nahm er auch an zwei Expeditionen Theil, die erste gegen die aufrührischen Batta-Dörfer Rapat und Parik-di-Batta vom 29 Januar bis zum 16 Februar 1844; die zweite vom 15 Juli bis 6 August, eigent-

lich mehr ein militärischer Marsch nach dem Thal von Silindong.

Im Oktober nach Siboga versetzt, machte von Rosenberg im November an Bord der Kriegsbrigg „Haai” als Begleiter des Majors van der Hart eine Reise nach Baros-Singkel und Trumon, und erhielt er im Januar 1845 seine Versetzung zum Generalstab nach Padang, wohin er am 4ten desselben Monats an Bord des Kriegsschooners „Argo” abreiste. Nach einer mehr als vierjährigen Abwesenheit kam er am 11ten Januar wieder nach Padang zurück und blieb daselbst, mehrere später zu erwähnende Unterbrechungen abgerechnet, bis zum 29 Mai 1856.

Von Rosenberg wurde auf dem Stabs-Bureau als Zeichner in Thätigkeit gestellt, und dass er bei der Ausführung der ihm aufgetragenen Arbeiten sehr viel Fähigkeit und Eifer an den Tag gelegt hat, beweist das schmeichelhafte schriftliche Zeugniss das ihm durch den Kapitän-Chef des Stabes des Militärcommando's von Sumatra's Westküste zu Padang am 12ten Juli 1847 behändigt wurde.

Vom 29 April bis 2 Juli 1845 wurde eine Reise nach der IX Kota unternommen; im Juni 1846 und im November und December 1849 eine Untersuchung der kleinen, nördlich der Rhede liegenden Inseln: Tudju Pulu (sieben Inseln); vom 24 Juni bis 28 Oktober 1849 Reise nach Agam und der IV Kota; vom 19 Mai bis 8 August 1852: Reise nach den östlichen Distrikten der Hochländer von Padang; nach den Mentawej-Inseln wurden drei Reisen gemacht: die erste, vom 24 März bis 9 Mai 1847; die zweite vom 24 März bis 9 Juni 1849; die dritte vom 27 August bis 8 Sept. 1852; darauf wurde die Insel Engano vom 10 bis 24 September desselben Jahres besucht. Von der Regierung mit einer geodätischen Aufnahme der Provinz Singkel und den dazu gehörigen Banjak-Inseln beauftragt, trat Rosenberg am 29 Januar 1853 die Reise dahin an. Sowohl die nächste Umgebung der Abtheilung Singkel als die angrenzenden Länder wurden aufgenommen, wonach die Untersuchung der Banjak-Inseln stattfand, welche am 12 Juli begann und bis zum 15 August 1853 dauerte.

Nach Singkel zurückgekehrt, verliess er seinen Aufenthaltsort bald wieder um die topographische Aufnahme des südlichen Theils der Provinz von dem dafür näher gelegenen Etablissement Baros aus zu bewerkstelligen. Erst Ende Oktober wurde dise Arbeit beendet und im December trat Rosenberg die Rückreise nach seinem Standort Padang, über Siboga und Natal an, wo er am 11 Januar 1854 eintraf. Im April wurde ihm die Terrain-Aufnahme zwischen Padang und der XIII Kota aufgetragen, die er bald erledigte indem kurz darauf

(27 Mai bis 8 Juni 1854), gemäss einer Verabredung mit zwei in Soloh stationierten Freunden, der Vulkan Talang oder Sulassie erstiegen wurde.

Der Beamte Nieuwenhuizen, derzeitiger Chef der Provinz Singkel und von Rosenberg wurden als Commissäre für eine Untersuchung der Insel Nias ernannt, wobei Letzterem noch speziell die Aufnahme einer Karte anvertraut wurde. Der Aufenthalt auf dieser Insel dauerte vom 6 September 1854 bis 11 September 1855; bevor R. aber nach Padang zurückkehrte, zu welchem Zwecke er sich bereits zu Gunung-Sitoli eingeschifft hatte, wurde er während der Reise dahin durch schwere Winde und Stürme genöthigt Udjung (Kap) Tapak, die Südspitze von Simalu, zu besuchen, wodurch er eine Insel kennen lernte, die ein Jahr zuvor von dem damaligen Residenten Tapanuli's besucht wurde und der sicherlich der erste Europäer gewesen ist, dessen Fuss die Insel betrat. Bis den 22sten September blieb er auf dieser Insel, um dann die Rückreise nach Siboga und weiter nach Padang zu unternehmen, wo er am 7 Nov. ankam. Sein Aufenthalt auf Sumatra nahte bald dem Ende; vom 28 Febr. bis 25 März 1856 hielt er sich noch aus Gesundheitsrücksichten zu Brakian auf, in einer Gegend, welche mit Recht den Namen eines Eldorado, wenigstens für Ornithologen und Entomologen verdient. Im Mai desselben Jahres verliess er Sumatra's Westküste endlich, nachdem er daselbst mehr als 16 Jahre zugebracht hatte.

Mittlerweile war von Rosenberg, nachdem er schon 26 Oktober 1841 Furier geworden, zu dem Rang eines Adjutant-Unterofficier (Feldwebel) erhoben und wurde er im Juni 1856 in seiner Militärcharge dem Topographischen Bureau in Batavia attachirt. Zu Ende des Jahres 1857 hatte die Indische Regierung eine Commission ernannt für die Untersuchung und Feststellung eines Ortes auf Neu-Guinea, der zur Anlage einer Regierungsniederlassung geeignet wäre. Von der Regierung designiert die Reise dahin als Zeichner mitzumachen. schiffte er sich am 9ten Januar 1858 in Batavia an Bord des Postdampfers „Macassar" ein, um über Samarang, Surabaja, Macassar, Timor-Kupang und Banda nach Amboina zu reisen, woselbst er am 2ten Februar anlangte. Nachdem die Mitglieder der Commission, die sich an verschiedenen Orten der Kolonie befanden, endlich alle eingetroffen, bestiegen das Mitglied der Commission, Kapitän der Infanterie Beckmann, Lieutenant Tissot von Patot, Commandant eines Truppendetachements und von Rosenberg, die Barke „Atie-atul-barie und verliessen am darauffolgenden Tag Amboina, während der „Etna"

auf welchem die übrigen Mitglieder der Commission sich eingeschifft hatten, 3 Tage später folgen sollte. Die Reise wurde nach der Südwest- und der Nordost-Küste Neu-Guinea's unternommen; die Untersuchung dieser Gegenden, der Aufenthalt an der Südwestküste, auf Dorej, und an der Humboldtbai dauerte vom 15 März bis 21 Juli 1858, worauf man, nach einer Abwesenheit von 137 Tagen, wieder nach Amboina zurückkehrte, woselbst von Rosenberg einige Zeit verblieb.

Im folgenden Jahre, 21 Februar 1859, verliess er den Militärdienst, nachdem schon am 24 Mai 1853 ihm die silberne Medaille zuerkannt war für 24 jährigen treuen Dienst. In den Civildienst der Regierung übergetreten, nachdem er das Examen für den höheren Beambtendienst abgelegt, wurde er zeitlich zur Verfügung des Gouverneurs der Molukken gestellt, und sah sich bald temporär beauftragt mit der Civilverwaltung der Südküste Seram's und speziell damit, eine Karte der Insel zu entwerfen. Durch grössere und kleinere Reisen, nun von ihm unternommen, hatte er Gelegenheit einen beträchtlichen Theil der Insel und deren Bewohner kennen zu lernen. Bei der Verlegung des Sitzes der Verwaltung vom Dorfe Paulohi nach Amahei wurde er beauftragt mit Benutzung der brauchbaren, zu Paulohi vorhandenen Materialien ein neues Fort zu erbauen. Kaum hatte er sich dieser Aufgabe entledigt, als er den Befehl erhielt eine Wohnung für einen Missionär zu bauen, welchem Amahei zum Standplatz angewiesen war. Er brachte auch die fertig, obschon er in seinem ganzen Leben niemals etwas gebaut; hätte er nachgesucht beider Aufträge enthoben zu werden, so würde die Regierung dies, und zwar seiner Meinung nach mit Grund, übel vermerkt haben, da sie verlangt, dass ihre Beamten, wenn nöthig, nach jeder Richtung hin brauchbar sein müssen. Das Eine und das Andere nahm indessen den grössten Theil seiner Zeit in Anspruch; im Oktober 1860 wurde er denn auch von der Civilverwaltung enthoben und ausschliesslich mit der geodätischen Aufnahme der Insel betraut.

Hintereinander wurden die Südküste von Seram von der Toluti-Bay bis zur Ostspitze der Insel, die Seram-laut-Gruppe und Seram's Nordküste von Kap Musiha bis Wahai bereist; auch wurden Fussreisen unternommen quer durch Seram von der Süd- nach der Nordküste. Ueber zwei und ein halbes Jahr, vom 26 April 1859 bis 17 Dec. 1861, dauerte der Aufenthalt auf dieser Insel, indem mittlerweile während der Monate Juli und August 1860 von dem auf Seram's Nordküste gelegenen Wahai aus eine Untersuchungsreise unternommen wurde nach den Papua-Inseln Misool, Batanta, Salawatti und Waigeü.

Im Januar 1862 war er leider gezwungen seine Arbeiten zu beendigen und behufs Wiederherstellung seiner zerrütteten Gesundheit um einen Urlaub nach Java zu ersuchen; dieser wurde ihm mittelst Ind. Beschluss vom 25 April 1862, nr 10 gestattet, und mittelst derer vom 7 Mai 1862, nr 46 und 2 Juni 1862, nr 2, wurde dieser Urlaub jedesmal mit einem Monat verlängert. Nach seiner Wiederherstellung wurde er am 4ten Juni des letztgenannten Jahres zum Beamten, beauftragt mit naturwissenschaftlichen Untersuchungen und dem Sammele von Gegenständen für das Zoologische Reichsmuseum zu Leiden ernannt. Als solcher machte er von seinem Standorte Amboina aus (April 1863—August 1864) Reisen nach der Abtheilung Gorontalo, der Tomini-Bay und den Togean-Inseln (Nord-Selebes); vom 6 Januar bis 5 Oktober 1865 fand die wissenschaftliche Untersuchung der Aru- und Süd-Oster Inseln statt, namentlich der Kei-Inseln, der Inseln Koor und Tijoor, der Watubella-Inseln und der Goram-Gruppe, indem auf der Durchreise die Insel Timor, die Banda-Gruppe, Boeroe und Ternate besucht wurden.

In Folge dieser vielen Reisen hatte seine Gesundheit sehr gelitten und waren seine Leibeskräfte geschwächt, er sah sich daher gezwungen einen zweijährigen Urlaub nach Europa zu nehmen, welcher ihm mittelst Ind. Beschluss von 6 Januar 1866 nr. 3 zugestanden wurden. Von Rosenberg suchte und fand die Wiederherstellung seiner erschütterten Gesundheit in seinem Geburtslande, zu Darmstadt.

Auf einer kleinen Reise durch Süddeutschland die unser Freund, Herr Schmeltz, zu jener Zeit von der Naturforscher Versammlung in Frankfurt a. M. aus unternahm, hatte er Gelegenheit in einem Kreise Gleichgesinnter von Rosenberg in Darmstadt kennen zu lernen. Mit grossem Enthusiasmus sprach er derzeit von seinem Aufenthalt in Indien, von neuen Plänen und neuem Schaffen, gleich einem zwanzigjährigen Jüngling. Nie hätte Schmeltz geahnt, als Conservator am Leidener Ethnographischen Reichs-Museum, von Rosenberg nach langen Jahren in Niederland persönlich wieder zu begegnen und manch freundliches, ermuthigendes Wort von ihm noch zu hören; gerade wie an jenem Abend war von Rosenberg derselbe geblieben.

Nach Ablauf seines Urlaub's kehrte von Rosenberg nach Indiën zurück, wo er mittelst Ind. Beschluss von 15 Juni 1868 nr. 4 nochmals mit wissenschaftlichen Untersuchungen beauftragt wurde, unter Erlaubniss, wenn nöthig, auf seinen Reisen das Amtskleid eines Assistent-Residenten zu tragen. Nochmals ging er nach den Molukken; den 6ten August 1868 von Batavia abgereist, erreichte er am 4 Sep-

tember Ternate, den Ausgangspunkt seiner Untersuchungsreisen nach Neu-Guinea [1]. Die Monate Oktober, November und December verflossen unter Zurüstungen für diese Reisen. Die Mussestunden, welche ihm währenddem übrigblieben, benutzte er zu Ausflügen auf der Insel selbst und nach Tidore und Halmaheira, indem seine Untersuchungen daselbst später, 9 Juli 1869 bis 10 Januar 1870, 10 Juni 1870 bis 26 Mai 1871, wiederholt und ausgebreitet wurden. Vom 16 December 1868 bis Juli 1869 finden wir ihn auf Reisen im Geelvink-Busen; 4 Januar 1870 ging er nochmals dahin, über Batjan nach Andai, um im folgenden Juni von da nach Ternate zurück zu kehren, woselbst er bis zur Mitte des Jahres 1871 blieb. Er fühlte sich nicht mehr kräftig genug um seine Dienstgeschäfte nach Pflicht und Gewissen zu verrichten. Er erbat sich laut und erhielt daher Ind. Beschluss vom 7 September 1871 nr. 54 eine ehrenvolle Entlassung aus dem Landesdienste, mit Zuerkennung einer Jahrespension von fl. 2250 (Beschluss von 2 Oktober 1871 nr. 5). Noch in demselben Jahre reiste er über Aegypten nach Europa ab. „Schwer“, schreibt er, „fiel mir der Abschied von dem Lande der Sonne und des Lichtes; ob ich es wohl jemals wiedersehen werde?“ Er machte 1876 einen Versuch dazu, aber sein Ansuchen um auf's Neue zum wissenschaftlichen Beamten ernannt zu werden, wurde mit Ind. Beschluss von 6 Mai 1876 nr. 32 abgewiesen.

Die Früchte der vieljährigen Untersuchungen und Reisen von Rosenberg's wurden in mehr als einer Schrift, in mehr als einem Aufsatz niedergelegt, meistentheils von wissenschaftlichen Stiftungen herausgegeben.

Die Zeitschrift des Bataviaschen Vereins der Künste und Wissenschaften publizierte 1853/55 seine Untersuchungen die Mentawej-Inseln und ihre Bewohner betreffend [2], seine Beschreibung von der Insel Engano und deren Bewohner [3]; seine geographische und ethnographische Beschreibung von der Provinz Singkel, der Länder längs des Simpang-kanan gelegen und der Banjak-Inseln, nebst einer kurzen Notiz betreffend den Simpang-kiri [4]. Der Rapport, die Insel

[1] Ueber diese Mission nach Neu-Guinea vergl. man J. K. W. Quarles van Ufford, Iets over von Rosenberg's zending naar Nieuw-Guinea: Bijdragen taal-, land- en volk. N. I. 3e S. VI, s. 47.

[2] Bd. I, 1853, s. 399—440.

[3] Bd. III, 1855, s. 370—386.

[4] Bd. III. 1855, s. 397—476. Seine Beschreibung von einigen Theilen von Seram in Bd. XVI, 1867, s. 97—183.

Nias und deren Bewohner betreffend, durch von Rosenberg und J. F. Nieuwenhuizen abgefasst, wurde in die Verhandlungen des ebengenannten Vereins aufgenommen [1]. Die Schwester-Gesellschaft in Batavia, der Königliche Naturwissenschaftliche Verein in Niederländisch Indien, nahm in ihre Zeitschrift nach einander die Beschreibung seiner Reise nach der Südwest- und Nord-Ostkuste von Neu-Guinea und nach den Inseln Misool, Salawatti, Batanta und Waigeü auf [2], nebst einer Reihe naturhistorischer Beiträge, von welchen wir hier seine Uebersichtstabellen für die Ornithologie des Indischen Archipels [3], den Beitrag zur Ornithologie von Neu-Guinea [4], den über die Sumatranischen Nashornvögel [5], über neue Vogelsorten von Mysool und Salawatti [6], über einige andere, während seiner Reise nach den Aru- und Kei-Inseln entdeckte Vogelarten [7], eine Uebersicht der Papageiarten des Indischen Archipels [8], ein Wort über den grossen Paradiesvogel (Paradisea apoda) [9], über das Vorkommen von Elephant und Tiger auf Borneo [10], über den Brunnen Kumaloko in der Minahassa nennen [11], woran sich andere mehr oder weniger ausgedehnte Aufsätze, kleine Artikel und Recensionen in verschiedenen niederländischen und deutschen Zeitschriften [12], Tages- und Wochenblättern schliessen.

---

[1] Bd. XXX, 1868, Nr. 1.

[2] Vergl. Natuurk. Tijdschr. N. I., XIX, 4e s. V. 1859, s. 399—422; XXII, 5e s. II, 1860, s. 306—353; XXIV, 5e s. IV, 1862, s. 272, 283, 333—353. 363, Vergl. Bd. XXIII, 5e s. III, 1861, s. 541. Verg. Miquel, Natuurkundig onderzoek van Ned. Indië: de Gids, Nov. 1864. s. 313.

[3] Vergl. Verhandl. Nat. Vereen. V. 1858/59.

[4] Nat. Tijdschr. XXV, 1863, s. 222—256.

[5] Verh. Nat. Vereen. III. 1857/58.

[6] Nat. Tijdschr. XXXIII, 1861, s. 42—45.

[7] Nat. Tijdschr. XXIX, 1867, s. 142—145.

[8] Nat. Tijdschr. XXV, 1863, s. 138—148.

[9] Nat. Tijdschr. XXIX, 1867, s. 136—142.

[10] Nat. Tijdschr. XIII, 1857, s. 469—470.

[11] Nat. Tijdschr. XXIX, 1867, s. 146—148.

[12] Folgende Aufsätze finden wir von ihm aufgenommen besonders in den:

Mittheilungen d. Ornithologischen Vereines zu Wien:

Eine Monstrosität von Fringilla coelebs L.: 8. Jahrg. nr 6.

Nachschrift zu: Eine Monstrosität von Fringilla coelebs: 8. Jahrg. nr 12.

Die Paradiesvögel und ihre Verwandten: 9. Jahrg. nr 2, 3, 4, 5.

Zu Mussohenbroek's Abhandlung, die Paradiesvögel und ihre Verwandten: 9. Jahrg. nr 30.

Zur Biographie der Mainate: 10. Jahrg. nr 18.

Die Zucht des Strausses am Cap der guten Hoffnung: 10. Jahrg. nr 17.

Von den drei wichtigen durch von Rosenberg unternommenen Reisen nach den Süd-Oster Inseln, 1865, in der Abtheilung Gorontalo und nach der Geelvink-Bay auf Neu-Guinea, 1869 und 1870 wurden die durch ihn abgestatteten Rapporten nacheinander 1865, 1867 und 1875 mit einer Anzahl lithographierter und colorierter Bilder und Karten durch das Königliche Institut für die Sprach-, Landes- und Volkskunde Niederländisch Indiens in 3 Bd. in 4°. und in 8°. herausgegeben, denen unser verstorbener Geograf P. J. B. C. Robidé van der Aa jedesmal ein ausführliches und inhaltreiches Vorwort beifügte.

Es war ein glücklicher Gedanke von Rosenberg's den grössten Theil seiner Beiträge, in Zeitschriften und Werken gelehrter Gesellschaften aufgenommen, zusammen zu tragen und davon eine Bearbeitung in Deutscher Sprache zu besorgen welche 1878 zu Leipzig, Verlag von Gustav Weigel, in drei Abtheilungen

---

Das Alter eines Albatros: 11. Jahrg. nr 3.

Zur Lebensbeschreibung des Kuau (Argus giganteus): 11. Jahrg. nr 6.

Die Falkenbeize bei den Arabern in Algier: 11. Jahrg. nr 4, 5.

Wie alt ein Storch werden kann. Notizen: 11. Jahrg. nr 4.

Abnorme Schnabelbildung bei einem Distelfink: 11. Jahrg. nr 7, 8.

Die Vögel Kamschatka's. Excerpt aus: The Cruise of the Marchesa to Kamschatka and Nieuw Guinea, by F. H. H. Guillemard. London 1866: 11. Jahrg. nr 9, 10.

Dr. E. P. F. Pollen und seine Bedeutung für die Wissenschaft: 11. Jahrg. nr 12.

Die Vögel von Nord-Borneo. Gesammelt durch F. H. H. Guillemard. Excerpt aus the Cruise of the Marchesa to Kamschatka and New-Guinea: 11. Jahrg. nr 11.

Vögel von Sumbawa u. Selebes. Gesammelt durch F. H. H. Guillemard. Excerpt aus: The Cruise of the Marchesa etc. etc.: 11. Jahrg. nr 12.

Nachträgliches zu den Vögeln Kamschatka's, von Dr. Guillemard: 12. Jahrg. nr 5.

Vögel von den Molukken, Neu Guinea und umliegenden Inseln. Excerpt aus The Cruise etc.: 12. Jahrg. nr 9.

Das Sandhuhn in Holland. Notizen: 12. Jahrg. nr 10.

Die Vertheilung der Psittaciden über die Inseln des Ostindischen Archipels: Journ. Ornithol. X, 1862, s. 59—68.

Ein Wort über Casuarius Kaupi: Journ. Ornithol. XXI, 1873, s. 390.

Berichtigung zu dem Artikel: „Das Reichsmuseum in Leyden, von F. von Droste“: Journ. Ornithol. XXI, 1873, s. 391.

Verbreitung der Paradiesvogel: Frankfurt. Zool. Garten. XIV, 1873, s. 195.

Die Erddrosseln (Pitta) von Insulinde: Frankfurt. Zool. Garten. XIX, nr 11.

Ein Erlebniss mit dem Tiger auf Java: Frankfurt. Zool. Garten. XX, nr 10.

Vögel von Neu Guinea's Südküste: Frankfurt. Zool. Garten. XXII, nr 1.

Ein Jäger Eldorado: Frankfurt. Zool. Garten. XXII, nr 6.

Die Affen von Insulinde: Frankfurt. Zool. Garten. XXIII, nr 4.

Unser Maulwurf: Darmstädter Thierschutz-Ver. II. Jahrg. nr 1.

Les Hattams (Nouvelle-Guinée): Annales de l'extrême Orient. I, 1879, s. 219.

in 8°. herausgegeben wurde, unter dem Titel: „Der Malayische Archipel. Land und Leute in Schilderungen, gesammelt während eines dreissigjährigen Aufenthaltes in den Kolonien", von welcher Arbeit Ihre Majestät die Königin der Niederlande, Emma, gnädigst geruhte die Dedikation anzunehmen. Dieses Werk verdient auch besonders Vermeldung der vielen schönen Holzschnitte wegen, die demselben zur Zierde gereichen, nur ausnahmsweise schon früher herausgegebene Bilder wiederholen und in jedem Falle durch künstlerischen Werth die lithographischen Abbildungen übertreffen, die den originalen Ausgaben der einzelnen Reiseberichte bisweilen beigegeben wurden. Uebrigens enthält diese Ausgabe, wie mit Recht im Vorwort, womit Professor P. J. Veth diese Schrift bei dem Publikum einführte, bemerkt wird, Nichts was für uns Niederländer nicht seit längerer oder kürzerer Zeit zugänglig war; jedoch es freut uns, dass R. jetzt durch diese verkürzte Gesammtausgabe seiner Werke in seiner Muttersprache zugleich dem Interesse der Wissenschaft in grösserem Kreise diente, sich dadurch selbst die Ehrenstelle vindicirte, die ihm unter den Erforschern des Malayischen Archipels

Les îles Kei. Notes ethnographiques: Annales de l'extrême Orient. 1880, nr. 20, s. 231.

Moeurs et coutumes des Arfaks. Avec carte: Annales de l'extrême Orient, 1878, nr. 1.

La grande baie du Geelvink (Nouvelle-Guinée): Annales de l'extrême Orient, I, 1878, s. 193

De paradijsvogel (1760—1860—1870). — De reuzen-alk. Met eene plaat: Jaarboekje van het Kon. Zool. Gen. Natura Artis Magistra, 1873, s. 169; 1874, s. 144.

Benoodigheden van den passagier naar en van de Koloniën, den pionier-kolonist en den wetenschappelijken reiziger: Catalogus der afd. Nederl. koloniën van de Intern. koloniale Tentoonstelling te Amsterdam, 1883. Leiden 1883, III, s, 224—228.

De Papoea's van Nieuw-Guinea: Bijdragen Kon. Instituut t. d. taal-, land- en volkenk. N. I., 3e s. X. s. 386, XI, s. 392.

Eenige aanteekeningen naar aanleiding van het Dagboek van Bernstein's laatste reis, bewerkt door Mr. S. C. J. N. van Musschenbroek: Bijdragen Kon. Instituut t. d. taal-, land- en volkenk. N. I. 4e s. VIII. s. 119—122.

Korte beschrijving der Teloeti-baai. Met een kaart: Tijdschr. Nederl. Aardr. Genootsch., II, n°. 3, s. 147—150; n°. 9.

Nieuw Brittanje geschetst in losse tafereelen van land en volk. Naar het Engelsch van Powel: Tijdschr. Nederl. Aardr. Genootsch., 2e s. III, IV, Afl. Verslagen en Aard. Meded.

De kleine Oost. Excerpten uit een reisjournaal: Tijdschr. Nederl. Aardr. Genootsch. 2e s. IV. Afd. Verslagen en Aard. Meded.

Recensionen folgender Schriften, aufgenommen in der Zeitschrift Indische Gids:

J. Lorié, Over de Javaansche Eruptief-gesteenten, II Jahrg. I. s. 292.

gebührt, und der Regierung, deren treuer, eifriger, kenntnissreicher und wahrheitliebender Diener er seit vielen Jahren gewesen, das Lob spendete, das sie beanspruchen kann.

Mit Rücksicht auf von Rosenberg's fruchtbare Arbeit kann es nicht wundern dass Fürsten und wissenschaftliche Anstalten ihn um die Wette ehrten. Im April 1861 wurde ihm der Haus- und Verdienst-Orden Philipp des Grossmüthigen von Hessen geschenkt, im September und November 1864 der Grossherzoglich Hessische Ludwigs Orden 1r Klasse und der Orden des Zähringer Löwen von Baden, im März und April 1867 die goldene Verdienst-Medaille für Wissenschaft und Kunst vom Gross-Herzogthum Hessen, die 2e Klasse des Herz. Nassau-Ernest. Sächsischen Haus-Ordens und der Würtembergische Kronen-Orden. Mit Königlichem Beschluss vom 14 Juli 1878 nr. 39 wurde ihm von der Niederländischen Regierung die Silberne Medaille zuerkannt wegen des von ihm an den Tag gelegten Interesses an den Reichs-Sammlungen für Wissenschaft und Kunst, in Gestalt werthvoller Geschenke an das Ethnographische Reichs Museum und das Naturhistorische Museum zu Leiden. Von Rosenberg's Sammlungen von Nord Selebes und den Aru- und Kei-Inseln sind auch heut noch fast die einzigen Vertreter jener Kulturen im Ethnographischen Reichs Museum.

Die Bataviasche Gesellschaft der Künste und Wissenschaften

O. Sachot, Récits de voyage. Nègres et Papous, II Jahrg. I. s. 940.

Stone, A few months in New Guinea, II Jahrg. II. s. 145.

K. Martin, Die Tertiärschichten auf Java. III Jahrg. I. s. 1001.

J. H. van Balen, Avontuurlijke reisen. III. De roode paradijsvogel. Eene handelsreis naar Ned. Nieuw-Guinea. III Jahrg. II. s. 997.

M. T. H. Perelaer, Borneo van Zuid naar Noord. III Jahrg. I. Vergl. M. T. H. Perelaer, Mijn antwoord aan den heer H. von Rosenberg. IV Jahrg. II. s. 198 u. H. von Rosenberg, Een laatste woord omtrent Perelaer's Borneo van Zuid naar Noord. IV Jahrg. II. s. 203.

Sammlungen des geol. Reichsmuseums in Leiden. V Jahrg. II. s. 84; VI J. II s. 182; VII J. I. s. 509; VIII J. I. s. 245; IX J. I. s. 425, II, s. 1159, 1504, 1910

Th. Posewitz, Unsere geologischen Kenntnisse von Borneo. V Jahrg. II, s. 84.

Th. Posewitz, Die Zinninseln im Indischen Oceane. VII Jahrg. II. s. 907; VIII J. II. s. 1082.

O. Mohnike, Blicke auf das Pflanzen- and Thierleben in den Nied. Malaienländern: V Jahrg. II. s. 335

A. Pagenstecher, Beiträge zur Lepidopteren-Fauna von Amboina. VII Jahrg. I. s. 508; VIII J. I. s. 538; IX J. I. s. 40.

O. Staudinger, Exotische Schmetterlinge. VII Jahrg. II. s. 1310; VIII J. I. s. 245; IX Jahrg. I. s. 41.

A. Haga, Nederlandsch Nieuw-Guinea. VII Jahrg. I. s. 669.

ernannte ihn im Juli 1857 zum Mitglied, wie dies schon im December 1856 der Königl. Naturwissenschaftliche Verein in Niederl. Indien that; und als die Indische Geographische Gesellschaft ihn am 5 September 1860 zum correspondirenden Mitglied ernannte, beehrten ihn die Niederl. Geogr. Gesellschaft zu Amsterdam, 22 December 1877, und die Königl. Zoöl. Gesellschaft Natura Artis Magistra, 8 Januar 1872 mit der Ehren Mitgliedswürde. Unser Königl. Institut für die Sprach-, Landes- und Volkskunde Niederl. Indiens zählte ihn seit Januar 1872 zu seinen Mitgliedern und verlieh ihm im April 1878 den Titel eines correspondirenden Mitgliedes. Schliesslich ehrte ihn auch sowohl der Ornithologische Verein zu Wien, als die Kaiserlich-Leopoldinisch-Carolinische deutsche Akademie der Naturforscher zu Halle a/S. durch Ernennung zu ihrem Mitgliede.

Bei Gelegenheit des Internationalen Congresses und der Exposition für Geographie, zu Paris 1875, ehrte die Internationale Jury auf besonders schmeichelhafte Weise seine, durch des Königl. Institut publizierte Ausgaben [1].

Nach seiner Rückkehr aus Indien liess R. sich erst in Darmstadt nieder, und seit 1875 lebte er ununterbrochen im Haag. Eine treue und sorgliche Gattin, Freiin Caroline Elisabeth Louise von Breidenbach zu Breidenstein aus Darmstadt — mit welcher er sich vor seiner Abreise aus Europa (23 April 1867) vermählt hatte — erhöhte sein Lebensglück und blieb Zeuge der wissenschaftlichen Arbeit welcher er sich ohne Unterlass widmete, bis er, nach

---

[1] Der Vorstand des Königl. Institut für die Sprach-, Landes- und Volkskunde v. N. I. hatte aus Paris, am 11. Aug. 1875 den folgenden „Lettre de distinction" empfangen:

„L'Exposition de l'Institut Royal des Pays-Bas a paru au Jury International mériter une récompense exceptionnelle.

„Les études si remarquables de cet établissement sur la géographie, l'ethographie et la philologie des Indes Néerlandaises et en particulier les voyages si intéressants de Rosenberg, présentent un tel intérêt scientifique, que les distinctions prévues par le réglement ne pouvaient leur être appliquées.

„J'ai l'honneur, au nom du Congrès, de porter à votre connaissance cette haute appréciation de Jury et de vous délivrer, pour l'Institut Royal des Pays-Bas la présente lettre de distinction, comme la récompense de l'ordre le plus élevé decernée à l'occasion de l'exposition.

„Veuillez agréer, Monsieur le Président, l'assurance de ma haute considération.

Le Vice-Amiral, Président du Congrès et de la Société de Géographie de Paris.

(ges.) DE LA RONCIÈRE LE NOURY.

Vergl. Bijdragen Kon. Instituut t. d. taal-, land- en volkenk. v. N. I. 3e s. XI, s. XXXV.

dreiwöchentlichem Krankenlager, am Abend des 15 November d. J. von ihrer Seite gerissen wurde. Seinem Wunsche zufolge wurden seine irdischen Ueberreste in der Familiengruft zu Darmstadt beigesetzt.

Noch drei Wochen vorher hatte unser Mitglied des Kon. Instituts, Herr Schmeltz, die Freude von Rosenberg zu sprechen; er war gekommen um mit ihm Verabredungen wegen Publikationen im "Internationalen Archiv für Ethnographie" festzustellen, für welches er eben erst seinen ersten Aufsatz: "Een en ander over de bewoners van de Mentawei-Eilanden" eingesandt hatte, der im 6ten Heft dieses Jahrgangs abgedruckt ist. Voll war er noch der Pläne für die Zukunft und sein unerwartetes Hinscheiden trifft auch das Archiv sehr hart.

Für den grösseren Theil seiner Stadtgenossen und für die jüngeren unter unsern Landsleuten war von Rosenberg ein Fremder geworden, aber in den literarischen und wissenschaftlichen Kreisen, besonders in denjenigen, deren Hauptwirksamkeit in der Verbreitung und Beförderung der Kenntniss der Geographie und Ethnographie unserer schönen Kolonien liegt, blieb er als ein alter Bekannter und Freund geehrt und geachtet; durch seinen Heimgang verlieren sie einen der talentvollen Mitarbeiter und Mitstreiter, dessen unermüdete Wirksamkeit im Lande der Tropen, während eines dreissigjährigen Aufenthaltes, Ehrfurcht und Dankbarkeit einflösst und ihm eine Ehrenstelle sichert unter den verdienstvollen Indologen und Naturforschern des letzten halben Jahrhunderts. Schreiber dieses, der den Vorzug hatte, während vieler Jahre zu von Rosenberg's Freunden gezählt zu werden, war es ein Bedürfniss seinem Gedächtniss ein Wort zu widmen im Organ einer Stiftung, deren Schriftenreihe durch seine werthvollen Beiträge vermehrt wurde und für deren Wirken von Rosenberg stets warme Sympathie zeigte.

UEBER AEUSSERUNGEN GEISTIGEN LEBENS BEI DEN OLO NGADJU IN SUED-OST-BORNEO.

ZUSAMMENGESTELLT VON

F. GRABOWSKY.

Wie die meisten malaiischen Stämme, welche von den Culturströmungen, die vor c. 15 Jahrhunderten von Indien ausgingen, entfernt wohnten oder von ihnen in erster Linie unberührt blieben, entbehren auch die Dajacken der Schrift, die ihnen verwandte Stämme, wie Javanen, Balinesen, Buginesen, Makassaren, Tagala's, Bisaya's, Battaker, Redjangs und Lamponger wenigstens zeitweise über das mittlere Niveau der Naturvölker hinaushob. Dennoch sind die Aeusserungen des geistigen Lebens auch bei den Dajacken nicht gering und eine Anzahl Fabeln, in denen namentlich Thiere eine Rolle spielen, sowie die Erzählungen über Götter und Göttergeschichten (sangen) legen Zeugniss davon ab. Sie werden durch Ueberlieferung von Mund zu Mund dem Volke erhalten, ebenso wie die Zaubergesänge ihrer Priester und Priesterinnen, die nur diesen verständlich, weil in einer von der Volkssprache verschiedenen, der basa Sangiang, abgefasst, dennoch Jahrhunderte hindurch sich erhielten, wenn auch heute manchem dieser Schamanen das Verständniss für den Inhalt seiner Gesänge vollständig fehlt.

Dass es aber den Dajacken auch heute zu Tage an Mutterwitz nicht fehlt und dass sie eine sehr feine Beobachtungsgabe besitzen und dieselbe in Aeusserungen treffenden Vergleiches, feiner Satyre oder herben Spottes zum Ausdruck zu bringen wissen, beweisen zahlreiche Räthsel, Sprüche und Gleichnisse die bei ihnen im Gebrauch sind.

Machen wir uns zuerst mit einigen Räthseln bekannt, die bereits von Hardeland in seiner Grammatik der Dajackschen Sprache verzeichnet sind. [1]

---

[1] Man findet eine Sammlung von 58 Räthseln, mit ausführlichen ethnographischen Aufklärungen in: Hupe, Korte verhandeling over den godsdienst, de zeden, enz.,

Handuä basila, sindä bulat; en koam?

Zweimal gespalten, einmal ganz, was sagst Du? = Was ist das? — Der Mond. [1]

Papan pandak pangumbang lewu; en koam?

Ein kleines Brettchen (welches) durchstreift das Dorf; was ist das? — Die Fusssohle. [2]

Buaë sapamalok, batange sapanali; en koam?

Ihre Frucht kaum zu umspannen, ihr Stamm nur so dick als ein Strick; was ist das? — Balu djawa, ein grosser Kürbis.

Idjä raung, arä bitië; en koam?

Ein Sarg, viele darin; was ist das? — Eine Bohnenschote. [3]

Kakidjak anake, lalantong indue; en koam?

Es springt das Kind, gross und still liegt die Mutter da; was ist das? — Der Reisstampfblock, der auf dem Boden liegt und der Reisstampfstock, der fortwährend gehoben wird.

Amon pakanan pringkong, amon dia pakanan baseput; en koam?

Wenn es gefüttert, ist es mager, wenn es nicht gefüttert, wird es fett; was ist das? — Das Haar; wird es gekämmt und mit Oel eingerieben bleibt es dünn, los, wenn nicht, wird es schmutzig und filzt zusammen. [4]

Gadja maram likute; en koam?

Ein Elephant mit faulendem Rücken, was ist das? — Ein Haus, dessen Blätterdach fault.

Idjä bitië, arä besäië; en koam?

Eine Person, viel ihre Ruder; was ist das? — Ein Tausendfuss. [5]

Hamalem mandjadi pulau, handau nihau, en koam?

Nachts wird es eine Insel, am Tage verschwindet es? — Die Schlafgardine; sie wird am Tage in die Höhe gerollt, Nachts aufgespannt.

Manok sarapat djaton olih mamumpong anake, manok babilem olihe; en koam?

Das weisse Huhn kann nicht versammeln seine Kinder, das schwarze

---

der Dajakkers, Tijdschrift voor Nederl. Indië, 1846, B. III S. 252 u. f. Unter diesen Räthseln befinden sich auch einige der von Herrn Grabowsky mitgetheilten.

[1] Auch bei Hupe, O. c. S. 272. N°. 30.

[2] Siehe Hupe, O. c., S. 273. N°. 31.

[3] Bei Hupe, O. c., S. 274. N°. 40, heisst das Räthsel: „Idjä raung olo telopulo“ = „Ein Sarg mit dreissig Leichen“.

[4] Auch mitgetheilt durch Hupe, O. c., S. 273. N°. 36.

[5] Siehe Hupe, O. c., S. 263, N°. 16. *Redaction.*

Huhn kann es; was is das? Tag und Nacht; — am Tage zerstreuen sich die Bewohner eines Dorfes, und Nachts sammelt sich alles dort. [1]

Aewe nahaseng hapan likut paiё?

Wer athmet durch den Hintertheil seines Fusses? — Der Blasebalg. Er besteht aus zwei ausgehöhlten Holzstücken, in welchen man zwei mit Federn umwundene Stöcke auf und nieder bewegt; unten sind Löcher, in denen kurze Bamburöhren stecken, die wiederum in ein thönernes Mundstück enden, aus welchem die Luft aussströmt. [2]

Zahlreicher als die Räthsel und vielfach mit solchen aus unserer Sprache übereinstimmend, sind die Sprüchwörter (sewut) und Gleichnisse (tanding oder tindong) der Dajacken. Namentlich hat Missionar Braches sich der Mühe unterzogen, einen Theil davon zu sammeln. Da diese Arbeit aber bisher nicht veröffentlicht wurde, sondern nur einem kleinen Kreise zugänglich blieb, so glaube ich auch im Interesse des Autors zu handeln, wenn ich dieselbe, wenn auch in etwas veränderter Form weiteren Kreisen zugänglich mache.

„Die Bärenhaut verkaufen bevor man sie hat", ist ein allgemein bekanntes Sprüchwort; ein sehr ähnliches besitzt der Dajacke in seinem „Maraga sabaru huang hempeng, d. h. den Sabaru-vogel [3] innerhalb des Hempeng [4] zerschneiden." Hat man Jemandem Wohlthaten erwiesen und erndtet nur Undank von ihm, so äussert man wohl „man habe eine Schlange an seinem Busen genährt." Der Dajacke gebraucht dafür das Bild eines Reihers, den man erzogen, der aber doch, wenn man ihm unvorsichtig naht, das Auge aushackt; er sagt: „Mambelom pungau manotok mata" d. h. ernähre den Pungau, [5] er pickt (Dir doch) aus das Auge.

---

[1] Eigenthümlich ist's dass bei den Alfuren der Minahasa ein ähnliches Räthsel vorkommt. Im Toumbuluschen Dialekt heisst es: „Ikaskas ni kooko ung kulo; rewoken ni kooko u remdem" = Durch den weissen Vogel wird auseinander gejagt, durch den schwarzen Vogel wird gesammelt", das heisst: der klare Morgen (der die Menschen aus ihren Wohnungen treibt zu den Gärten, wie die Henne bei der Morgendämmerung ihre Jungen unter ihre Flügel hinwegtreibt, und die schwarze Nacht (die mit ihren fahlen Flügeln die Menschen in die Häuser zusammenfügt, wie die Henne am Abend ihre Küchelchen versammelt). Siehe: Ten Hove, De Alfoersche Dierenriem, Mededeelingen vanwege het Nederlandsch Zendeling-genootschap, B. XXXI, S. 321. *Red.*

[2] Bei Hupe, O. c., S. 274, N°. 39, heisst das Räthsel: „olo nahaseng hapa takire" = „Einer, der mit seiner Ferse athmet." *Red.*

[3] Auch Burung baru genannt, eine grosse Tantalus-Art, die in Borneo vorkommt.

[4] Hempeng ist ein aus sehr dicht an einander geflochtenen Stäben gefertigtes Gehege; daher unmöglich etwas darin von aussen zu zerschneiden.

[5] Eine in Borneo häufige, von den Dajacken zuweilen gezähmte Reiher-Art.

Auf verschiedene Weise drückt der Dajacke unser „viel Geschrei und wenig Wolle" aus; z. B. Paham auh njahoë, djaton udjaë d. h. sehr donnert seine Stimme, (aber) es kommt kein Regen; oder Mandjohau tungape, tabengkong isië d. h. er schnappt wie der Mandjohau,[1] sein Fleisch ist wie der Tabengkong.[2] Diesem sehr ähnlich ist auch „Tingang bahinge, Endo buluë d. h. seine Stimme ist wie die des Tingang[3] aber seine Federn (sind nur die) des Endo.[4] Hieran schliesst sich ein Sprüchwort an das unserer Redensart „ins Blaue schwatzen" am nächsten kommt und gebraucht von einem Menschen der eine Vermuthung ausspricht, ohne stichhaltige Gründe dafür zu haben; es heisst: „Manadjor pilus sala bara rumbake", d. h. eine Nadel einfädeln wollen und das Loch nicht treffen. Unsere Redensart „etwas muss doch wohl wahr daran sein", um etwas, was uns selbst glaubhaft erscheint, was von Andern aber abgeleugnet wird, nicht ganz unmöglich scheinen zu lassen, drückt der Dajacke aus durch: Djaton tau manadjor pilus, amon djaton rumbake; d. h. man kann keine Nadel einfädeln, wenn sie kein Loch hat."

Bevor der Dajacke nach der Reiserndte von dem frischen Reis isst, vergisst er nie dem Schleifstein, an dem die Geräthe vor und während der Erndte geschliffen sind, das Erstlingsopfer zu bringen; von dieser Handlung nun leitet sich ein Sprüchwort ab, das man gebraucht, wenn Jemand unberufenerweise für einen Andern, dem es zukäme, spricht. Es heisst: „Kuman manaselo batu" d. h. Dem Stein im Essen zuvorkommen. Dasselbe Bild gebraucht man auch, wenn ein Händler nicht selbst den Preis der Waaren nennt, sondern den Käufer veranlassen will ein Gebot zu thun. Dieser sagt dann: „Prea itah kuman manauselo batu?", wann kommen wir dem Stein im Essen zuvor?

Von Leuten die sich oft Uebertreibungen schuldig machen, die als Uneingeweihte die Rede eines Eingeweihten verbessern wollen und dabei unhaltbares Zeug schwatzen, sagt man: „Manganju kalabiën butahe d. h. er macht mehr Holz (klein) als in seinen Tragkorb geht"; oder: „manatas petak malabiën bara djangka d. h. er macht den Graben breiter als er abgesteckt ist."

---

[1] Ein grosser, wohlschmeckender Fisch.

[2] Ein kleines, dünnes Fischchen, das nicht gegessen wird.

[3] Nashornvogel (Buceros) dessen Stimme sehr kräftig und weit zu hören ist und der ein glänzendes Federkleid hat.

[4] Rinortha chlorophaea, ein unansehnlicher, einfach gefärbter Vogel.

Unser „den Brunnen decken nachdem das Kind ertrunken ist", finden wir wieder in: „Bakota, djari alah d. h. eine Festung machen (oder beziehen) nachdem man besiegt ist", oder „mamapak suah, arang djari buli, d. h. Bambuspitzen in die Erde schlagen, nachdem die Feinde abgezogen sind."

Von Leuten die niemals ihren Zweck erreichen, deren Arbeit nirgends von Erfolg begleitet ist, hört man sagen: „Akan ngadju, djaton kuman manok; kangawa djaton kuman tabuan d. h. Flussaufwärts giebts nicht Huhn zu essen, flussabwärts giebts nicht Tabuan [1] zu essen.

Von einem, dem Alles gelingt, was er auch angreift, sagt man: „Mamasang buah; manjurut buah, d. h. fährt er mit der Fluth, so ist's gut, fährt er mit der Ebbe (so) ist's (auch) gut."

Kommt Jemand in äusserste Bedrängniss, die ihn zu einem Wagniss zwingt, so sagt man: „Ladju, matäi bapa; undur, matäi indu; meläi, matäi biti, d. h. vorwärts, stirbt der Vater; zurück, stirbt die Mutter; bleiben stirbt (er) selbst." In demselben Sinne, namentlich von Leuten, welche von rechts und links ins Gedränge gebracht sind, so dass ihre Advocatenkniffe nichts mehr werth sind, wird gebraucht: „Mondok lelep, mendeng tambuket, d. h. Sitzen — untergehen, stehen — den Kopf stossen."

Von Jemand, der alles Mögliche, nur nicht die Wahrheit sagt, gebraucht man: „Hakotak, arä lowang uronge d. h. sprechen und viele Naslöcher haben."

Ist Jemand in Zorn gerathen und lässt sich durch nichts überzeugen, geräth vielmehr noch mehr in Wuth, so sagt man, um andere von einer Antwort abzuhalten: „Aelah manahusong riwut lawo d. h. Rudere nicht entgegen dem eben aufkommenden Winde."

Auch unser Sprüchwort „der Apfel fällt nicht weit vom Stamme", findet sich in der Form: „Dawen tau mandjato akan beken, tapi buaë akan upoë, d. h. Blätter können an andern Orten niederfallen, aber Früchte (fallen) an ihren Stamm", im Dajakischen und zwar in derselben Anwendung, wie im Deutschen.

Schulden dadurch bezahlen, dass man anderswo borgt, also entsprechend der Redensart „ein Loch öffnen um das andere zu stopfen" giebt man sehr drastisch wieder mit: „Mamenjau tai hapan kai d. h. Mist mit Urin abwaschen." Diesem ähnlich und auch z. B. von Einem gebraucht, der sich eben mit Jemand befreundet hat, und

[1] Tabuan, eine im Oberlauf der Flüsse, wo wenig Hühner gezogen werden, häufige Wildtaube, die wiederum am Unterlauf der Flüsse selten ist.

gleich wieder verfeindet, ist: „Manutup lowang, mangali lowang d. h. Zudecken ein Loch, graben ein Loch."

„Sich selbst ins Gesicht schlagen, kommt fast in derselben Redewendung vor, und heisst: „Manekap bauë hapan lengaë kabuate d. h. Ohrfeigen sein Gesicht mit seinen eigenen Händen."

„Korang badjai, labih danum d. h. mehr Wasser als Crocodile," gebraucht man von Jemand, dem sein eigenes Thun mehr schadet, als das Anderer.

Von vergesslichen Leuten sagt man: „Djaton honggä toros, djaka dia ionggä d. h. nicht wankt der Pfahl, wenn er nicht gerüttelt wird."

Von Menschen, die ihre Fehler, die andere gross finden, nicht zugestehen wollen, sagt man: „Pilus intu iä, gandang intu oloh, d. h. bei ihm ist es eine Nähnadel, bei den Leuten eine Trommel."

Wenn einer einen Unschuldigen einer Sache beschuldigen will, sagt man zum Ankläger: „Aela manasal sanaman manta d. h. Schmiede kein kaltes Eisen," und der Betreffende sagt: „Aela malantok aku kilau paka, d. h. mache kein Loch in mich, wie in einen Pfahl", was so viel sagen will als „beschuldige mich nicht muthwilliger Weise, wie du etwa einen Pfahl aus Muthwillen durchlöcherst.

„Hakatok djaton dinding kalajaë d. h. sprechen und kein Sieb gebrauchen", sagt man, wenn Jemand Jedem, ohne Ansehen der Person die Wahrheit ins Gesicht sagt.

Hat Jemand eine Frau geschwängert, wodurch man ihn zwingen kann, dass er dieselbe heirathet, so heisst es: „Iä mangitik piring, patut iä kuman huange d. h. er beschmutzt den Teller; es ziemt sich dass er aus ihm isset." Oder: „Iä mandjalanen arut, patut iä mambesäië d. h. er macht leck das Boot; es ziemt sich dass er es rudert."

„Taloh blasu injingkape, sadingen ilelake d. h. Heisses ergreifen, kaltes fahren lassen", oder: „Taloh kedjau idjapange, taloh tokep dia, d. h. Fernes erstreben, Nahes nicht", sagt man von Jemand, der ein gewisses, festes Einkommen fahren lässt, um ein ihm verlockender scheinendes Ungewisses zu suchen.

„Mit Speck fängt man Mäuse" giebt der Dajacke wieder durch: „Djaton matäi bitik, djaka dia gula d. h. die Ameise wäre nicht gestorben, wenn der Zucker nicht gewesen wäre."

„Aus der Hand in den Mund leben" nennt der Dajacke sehr kurz und bezeichnend: „Sopanotok sapangakas d. h. ein Kratz, ein Pick" (wie ein scharrendes Huhn.)

Von Jemand, der es immer mit dem Stärkeren hält, sagt man,

„Hetä batang lampang, hetä iä lompah d. h. dort wo ein Baumstamm auf dem Wasser treibt, dort steigt er aus.“

Manjeput bawoi himba; mamparingkong bawoi lewu d. h. mästen die Schweine des Waldes, vermagern lassen die Schweine des Dorfes“, sagt man Leuten nach, die mild und verschwenderisch gegen Fremde, karg und hart gegen ihre Angehörigen sind.

„Iä mandajong ujah, batawah belaië d. h. er rudert Salz aber laff ist sein Geschmack“, sagt man von Jemand, der viele Güter hat, sie aber nicht gebraucht und keinen Genuss davon hat.

„Kleine Ursachen, grosse Wirkungen“ drückt der Dajacke aus durch: „Kindjap pilus babuntat mariam d. h. oft hat eine Nadel zum Schwanz eine Kanone.“

Etwas ganz Ueberflüssiges thun, was wir mit „Eulen nach Athen tragen“ zu bezeichnen pflegen, nennt der Dajacke: „mandajong ujah akan tanah Djawa d. h. Salz nach Java rudern.“ Es ist dies überflüssig, weil das Salz von Java nach Borneo importirt wird.

Gross ist auch die Zahl der Gleichnisse (tanding) und oft sehr treffend ihre Anwendung.

So nannte das Volk die ersten ihres Stammes, die zum Christenthum übergingen: „Kudjang ruar hambalat, d. h. Kudjang ausserhalb der Umzäunung; [1] oder „apis paräi ruar lepau d. h. Reisspreu ausserhalb der Scheuer.“

Von Leuten welchen es schwer wird ihre Existenz zu finden, sagt man, es geht ihnen: „Kilau kelep mandai tunggoh, d. h. wie einer Schildkröte, die einen Baumstumpf besteigen will.“ Oder man sagt: „manunda haur hila lawië, d. h. Bambu an der spitzen Seite schleppen.“ [2]

Dagegen sagt man von Jemand, der mühelos durchs Leben geht: „kilau mihir uäi idjä kadäräh, d. h. (leicht) wie ein Stück Rottan schleppen“, was leicht und mühelos ist; oder: „kilau danum manselat hempeng; d. h. wie Wasser ein Gehege durchfliesst“, nämlich mühelos.

Leute, die über einer augenblicklichen Liebhaberei oder Spielerei

---

[1] Die Kudjang-Pflanze (Colocasia sp.) wird in Gärten angepflanzt; beim Jäten werden oft kleine Pflänzchen ausgerissen und achtlos über die Umzäunung geworfen; sie leben zwar weiter, gedeihen aber dort nicht so, wie die im Garten gezogenen.

[2] Das Schleppen einer Bambustange an der spitzen Seite geht schwer, da die Ueberbleibsel der Zweige sich dann gegen den Boden sperren, überhaupt der schwerste Theil zu weit nach hinten liegt.

ihre Pflichten zu erfüllen vergessen, vergleicht man mit einem Krebs, der in einen Fischkorb gerathen, über der vorgefundenen Nahrung, seine eigene Rettung vergisst; man sagt von solchen: „Lajalaja, kilau katam hong bowo d. h. sich selbst vergessen wie der Krebs im Fischkorb.

Einen Heuchler vergleicht der Dajacke mit einer „zweiköpfigen Schlange" „handipä duä takoloke" oder mit einem „zweischneidigen Dolch" „Dohong manjihi hasansila."

Leute, die sich erst sehr zum Essen nöthigen lassen, dann aber ganz unverschämt einhauen, vergleicht man mit einem Hunde, der anfangs vor angebranntem Reis einigen Widerwillen zeigt, aber da er nichts anderes bekommt, trotzdem tüchtig einhaut; man sagt: „Beläbelä aso mansukap karap d. h. (obwohl) er Widerwillen zeigt, fasst der Hund mit vollem Maule in den angebrannten Reis hinein."

Einen ungeschickten Menschen, vergleicht man mit „einer Bremse ohne Augen", „kilau piket dia mataë."

Wer keine Gefahr achtet, den vergleicht man mit der Schildkröte die ihren Rücken mit der Harpune bearbeiten lässt, ohne zu bedenken, dass es ihr Tod ist; „kilau berä manahan tirok."

Lässt Jemand sich zu jeder Arbeit treiben, unternimmt nichts aus eigener Initiative, so sagt man von ihm: „kilau badji mentai tongkang, d. h. wie der Keil den Schlägel abwarten."

Unser „wie ein begossener Pudel" vor Erreichung des Zieles umkehren, drückt der Dajacke sehr ähnlich aus durch: „kilau aso iälang olo d. h. wie ein von den Leuten geschlagener Hund."

Wer keine Lehre aus den Folgen einer bösen That zu ziehen weiss, den vergleicht man mit einem Affen, dem man zur Strafe für Früchtestehlen den Schwanz abgeschnitten hat, der aber sobald der Schmerz vorüber ist, doch wieder kommt und Früchte stiehlt; man sagt: „kilau bakäi inetek ikohe d. h. wie ein Affe dem sein Schwanz abgeschnitten "

„Habatak kilau ujat kelep" d. h. zurückgezogen wie der Hals der Schildkröte", gebraucht man von Händlern und Andern, die erst ein bedeutendes Vermögen besassen, aber dann verarmten.

Mit „kilau handalai ingawo" d. h. wie ein Wurm in der Asche" oder „kilau pusa ilai" d. h. wie eine mit Ingwer eingeriebene Katze" vergleicht man den von Eitelkeit strotzenden Menschen.

Einen Tapferen dagegen, der sich durch Nichts abhalten lässt mit „kilau manok imbing hong ikohe" d. h. wie ein am Schwanze festgehaltenes Huhn."

„Aku djari tingang bapeka langkaië" d. h. ich bin ein Nashornvogel, dem die langen Schwanzfedern ausgerissen sind" (er kann dann nicht fliegen) sagt ein Mann dem die Frau gestorben oder umgekehrt.

Von einer Frau aber, die mit einem Wittwer (bujo) verbotenen Umgang hat, sagt man spöttisch: „ikau paham pangarohi bapuju" d. h. du bist eifrig im Fangen van Bapuju (ein kleiner Fisch). Das Gleichniss liegt hier allerdings nur noch im ähnlichen Klange der Worte „bujo" und Bapuju.

Hiermit wollen wir die Reihe der Sprüchwörter und Gleichnisse, die aus Hardelands lexicalischen Aufzeichnungen noch um eine grosse Menge vermehrt werden könnten, beschliessen. Diese wenigen schon beweisen uns zur Genüge, dass die Dajacken ebenso wie wir Europäer „durch die Blume zu sprechen" im Stande sind und dass ihre Gleichnisse ebenfalls eine gut ausgebildete Beobachtungsgabe erkennen lassen.

ON WEST INDIAN STONE IMPLEMENTS, AND OTHER INDIAN RELICS

BY

Dr. H. F. C. TEN KATE JUN.

During the journey wich I undertook in 1885/86 to the West Indies and Venezuela, under the auspices of Prince Roland Bonaparte, the late Dr. Emil Riebeck and Teyler's Genootschap [1], I collected a certain number of ancient Indian stone implements. In the following pages I shall try to give a brief description of a part of these specimens, all of which belong at present to the Ethnographical Museums of Leiden and Berlin. For comparison and to be more complete, I have added the description and figures of a small, though more or less representative, number of stone implements, mostly from Dutch Guiana or Surinam, in public and private collections in the Netherlands. Furthermore I shall add a few notes on other Indian relics of different kinds which occur in Surinam.

The Archaeological and Ethnographical Museums in Leiden have furnished the greater part of these implements. The former institution mostly owes these objects to Mr. C. G. Hering in Paramaribo; the latter establishment is indebted to Mr. C. G. Young in New Amsterdam, Berbice, for a number of stone implements from British Guiana which were most generously presented by him. A few other specimens belong to Mr. C. A. van Sypesteyn, ex-governor of Surinam, now in the Hague, and to Prof. K. Martin, in Leiden, which were kindly placed at my disposal by the owners. Finally the late Dr. C. Rau, in Washington, kindly furnished me with the illustrations of two specimens from Surinam which the Smithsonian Institution possesses through Mr. Hering.

---

[1] Cf. Tijdschr. van het Nederl. Aardrijksk. Genootschap, 2e Serie dl. III, Versl. en Meded., enz.

Before adding any explanatory notes to the specimens of stone implements figured here, I will now give a few general remarks as to the occurrence of these objects in Surinam.

Among the Indian tribes in Dutch Guiana, of which we possess certain knowledge, viz. the Caribs, Arowaks, and Warraus, stone implements are no longer in use. At present stone implements occur in Surinam in two different ways: 1°. scattered like usual stones on the surface of the ground, and 2°. preserved in the houses of modern Indians, Negroes and Creoles. As far as I know, positive evidence of the existence of shell mounds in Surinam, like those in British Guiana, is missing; so we do not know of any stone implement from such a source.

The first way mentioned in which stone implements are found is the most common. The number of those found among the Indians seems by no means to be considerable, and I think one might find as many of these objects in the hands of Negroes and Creoles troughout the Colony as among the Indians above mentioned. I suppose the Indians of Surinam have the same reasons for preserving these stones as those mentioned by Mr. im Thurn [1] viz. in the first place for smoothing and polishing the clay in the making of pottery, and in the second place because some superstitious property seems to be ascribed to them. I never found any ornamented example; only one of my specimens (tK 17), obtained from Carib Indians on Wayombo river, had merely a slight coat of pigment, probably intentionally laid on.

The world-wide spread superstition that ancient stone implements have fallen from the sky and are considered as "thunderbolts" and "thunderstones" is equally found in Surinam, especially among Negroes. These objects are sometimes used by them as charms against strokes of lightning.

All the specimen of stone implements from Surinam, which came in my hands, like those from other parts of the West Indies and Venezuela, are polished and highly finished thus presenting the so-called neolithic characteristics. [2]

As the stone implements here described have not been rigorously

---

[1] Among the Indians of Guiana. London 1883. p. 423.

[2] It seems that the generally admitted opinion that West-Indian stone implements are always highly finished must allow of a few exception, as flaked, chipped and unpolished specimens have been found in the Antilles. See the Guesde Collection of Antiquities, by Otis T. Mason. Smithsonian Report for 1884. p. 740.

examined as to the petrographical character, it is impossible to give at present a certain diagnosis of them, but we may safely say that a certain number among them consists of diabas. However I think the petrographic diagnosis of these stones is here of very little importance as Surinam and the adjacent regious of South America, especially British Guiana, and the West Indian islands present so much the same geological features that even a professional petrographic description would in this case not throw any light on the question whether these implements have been brought to Surinam from the northwest — continent or islands — or have been made in that country itself. Thus only the comparison of the formation of the implements can, in this case, throw any light on the subject of Indian migrations.

Several specimen have lost their natural color, i. e. the color of the stone of which they are made, by the influence of time and weather, probably in most cases due to long continuance in the soil in which they were found. So one specimen (SH. 7) in even covered with a thick patina. Others, though it may be their natural color, offer such indefinite colors and varieties of tints that it was next to impossible to give any reliable description of it. Even by means of Radde's chromatic tables I failed, in many cases, to define the exact color.

For convenience's sake I have reproduced the marks and numbers by which the specimens were registered or marked in the musea, or by their respective owners, at the time I studied them. Thus the specimens marked *S.*, *SH.*, *S. J. v. L.*, *SS.*, and *S. Gn.* belong to the National Museum of Antiquities in Leiden, which initials indicate the provenance and the name of the collector; *e. g.* S H = *Surinam*, *Hering*, etc.

The specimens marked T. K., L, and Y form a part of the National Museum of Ethnography in Leiden; T K = *ten Kate;* L = *Loth;* Y = *Young*. Those marked *M* are private property of Prof. Martin; those *v. Sypest.* of ex-governor van Sypesteyn. Finally *W.* indicates the specimens in the Smithsonian collections at Washington.

As no typical difference can be established between the implements here under review, as to the region in Surinam they come from, it may suffice to say that they were all collected in different parts of Surinam, with the exception, of course, of those obtained in British Guiana by Mr. Young, and which come either from the coast, or from Demerara- and Berbice rivers.

It may be as well to mention here that as regards the illustrations and annexed explanatory notes, I have made a representative selection among the specimens in both the Leiden musea, and that especially the Museum of Antiquities contains, besides the specimens figured here, a large collection of stone- and shell implements and other Indian relics from the West Indies, mostly from Aruba and Curaçao, of wich latter objects particularly a description has never as yet been published.

I disposed in all over 38 specimens, of which annexed illustrations may give an idea. As all these specimens have been figured in half size it seems superfluous to give any measurements or a minute description. I shall only add a few remarks as far as the typical forms, their probable use and occurrence is concerned.

In two different papers, known to me, in which is treated of West Indian stone implements, two of the specimens (marked S. J. v. L. and S. Gn.) figured here, have already been described and figured, viz. by E. Friedel [1], and seven or eight, of which one (marked S. J. v. L.) equally by Friedel, by Dr. C. Leemans, Director of the Leiden Museum of Antiquities [2]. I am sorry to say that a few of the illustrations, both in the *Zeitschrift* and in the *Compte rendu* represent the specimens, which I closely compared in the Leiden Museum of Antiquities, in a rather inaccurate way.

I perfectly agree with Dr. Leemans when he says (*loc. cit.*) that *Fig.* 9, pl. II in Friedel's paper is probably not procured in Dutch Guiana, and designated by mistake as being a hammer. I must add that I consider it very doubtful whether the specimen (No. 11) figured by Friedel was found in British Guiana. Probably Friedel's assertion is based upon a misunderstanding.

Prof. K. Martin figured two of the stone implements, illustrated here by me, in his work *West-Indische Skizzen* (Leiden 1887), *Tab.* VI, *Figs.* 13 en 14.

Though brief this enumeration of authors who have previously described or figured stone implements from Surinam may be, I think it is probably complete.

Furthermore Mr. Everard F. im Thurn [3] has described and figured

---

[1] See Zeitschrift für Ethnologie V, 1873, p. 40, 41, Pl. II.

[2] Compte rendu de la 2e session du Congrès international des Américanistes. Luxembourg 1878. Tome II, p. 291—299.

[3] See Timehri: being the Journal of the Royal Agricultural and Commercial

a number of stone implements from British Guiana and the West Indian islands, thus furnishing interesting material for comparison. I shall occasionally refer to his publications in the course of these notes.

The stone implements figured here all belong to the "practical" forms. Of the "ornamental" forms there was not a single one among the specimens which I had at my disposal

These "practical" forms represent from ten to twelve types of which a few closely resemble and as it were run into each other; they are with difficulty to be classified with perfect decision. Although mostly representing common types, two of the types in my collection seem to be rather rare; at least hitherto I never came across any other similar specimens, neither in collections nor in literature.

Among the common forms I firstly point to *Figs.* W. 2, S. H. 7, t. K. 15, Y. 14, S. H. 8, representing slight variations of the bilaterally notched type with square butt, which has been compared to the longitudinal section of a "button mushroom". This type, as well as the following notched forms, might be called the West Indian typical stone blades *par excellence.*

All the specimens of this square-butted type figured here, present a more or less distinct, probably intentional asymmetry of the butt and notches [1], possibly for the sake of more convenient hafting and strengthening of the striking power of the weapon.

As shown in the illustrations, there are a few other types, partly running into each other, with bilateral notches, namely two or three types with more or less square, heavy butts (See *Figs* S. H. 19, t. K. 17, t. K. 18, S. H. 4 and t. K. 9, t. K. 3) and two types with convex butts (*Figs.* S. S. 1, S. Gn., S. H. 16).

It is hard to say whether t. K. 18 represents a finished specimen, or, considered as unfinished, is to be considered as one of the side-notched types of which S. H. 19 furnishes an example.

Figs. t. K. 4, t. K 5 and M. 2 of the convex butted types represent by their peculiar semicircular edge and smallness a special form of the notched stone implements.

Figs. S. J. v. L. and t. K. 11 may furnish examples of the most simple notched forms. The latter example stands very closely to simple celts like illustrated in *Figs.* t. K. 10, M. 2, W. 1.

Society of British Guiana, Vol. I, Part. II; Vol. II, P. II; Vol. III, P. I; and Among the Indians of Guiana, p. 421—427, pl. X.

[1] Cf. Timehri, Vol. III, Part. I, p. 112, pl. 8, fig. 6.

The petaloid or almond shaped type, the typical West Indian "celt", among our specimens is represented by *Fig.* Y 9.

Of the more or less wedge shaped, so called Scandinavian type *Figs.* S H. 1, Y 13, Y 17, Y 4, Y 10 may furnish examples. As suggested by Mr. im Thurn [1], specimens of this type were most probably intented to be socketed into the heavy wooden war clubs (*tiki*), commonly called *apootoo* or *apatoo* in Surinam. A specimen of a kindred form (Y 6), as tried by me, perfectly fitted into the empty socket in an old Indian ornamented war club from Guiana (in the Leiden Museum of Ethnography) destined to keep a stone celt. So I think there is but very little doubt that also implements of this form (among which S H 22) were intended to be fastened into this kind of handle. As far as the just mentioned assertion of Mr. im Thurn's is concerned, I wish to remark that in the club preserved in Leiden, the pit or socket destined to keep the stone blade, is on the *sharp* or *narrow* side of the club, and not on the broad and flat side, or face, like *Fig.* 43 (*loc. cit.*) seems to indicate.

The war clubs of the Bakaïrí- and Suyá-Indians in the interior of Brazil, as figured by Dr. von den Steinen [2] may serve to illustrate another way of fastening different unnotched stone blades (like t K 10, M 2, W 1; Y 9) into wooden handles. Very much the same manner of hafting seems to have been in use among the ancient inhabitants of the Bahama islands [3].

As forms of the winged type — one of the comparatively rare forms above mentioned — though far from being similar to each other in other respects, we may consider N°. 2 v. Sypest., S. J. v. L. 1, S. H. 15, t. K. 7, N°. 4 v. Sypest., S. H. 6.

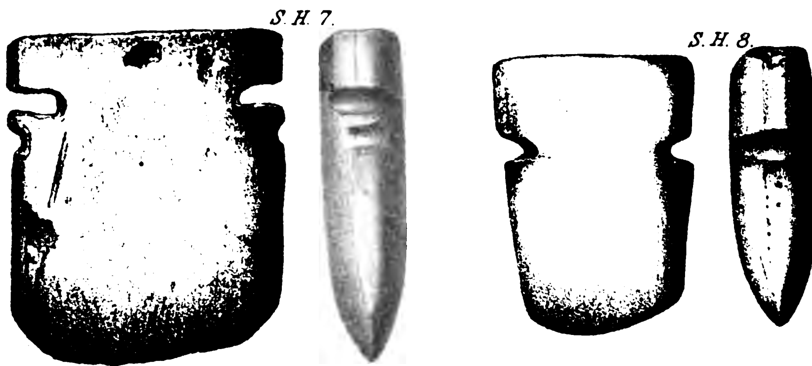
I consider it very questionable wether these implements, and among these especially N°. 2, v. Sypest., were ever destined to be fastened into a handle. By its general shape, rounded form (which is insufficiently shown in the figure) and dimension, it might as well have served as an implement — weapon or other — to

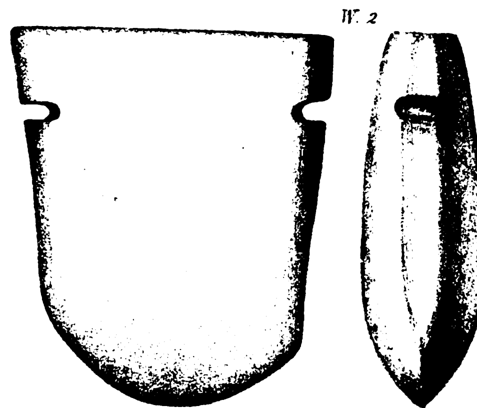

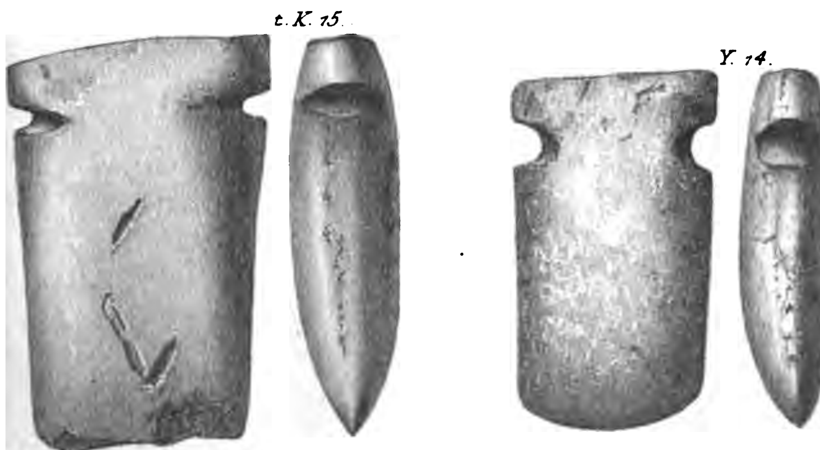
[1] Among the Indian of Guiana, p. 424, 425, fig. 43 and fig. 2, pl. 10.

[2] Durch Central Brasilien. Leipzig 1886. Ethnologischer Tafel N°. II, Figs. 3 & 8. It is perhaps well to remember here that the Bakaïrí are the southernmost Carib tribe of Indians which suggested to their discoverer, Dr. von den Steinen, a new and very debatable theory on the home and migrations of the Caribs, entirely opposed to the views hitherto accepted.

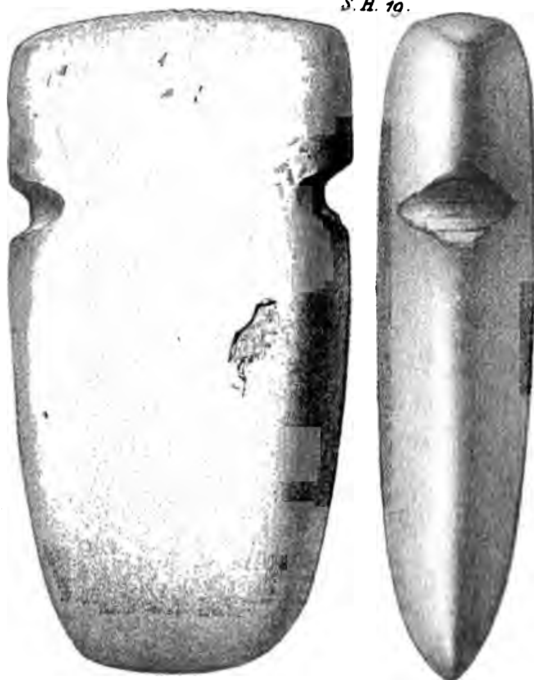
[3] See the Latimer Collection of Antiquities, by Otis T. Mason. Smithsonian Report for 1876. p. 373 and fig. 12.

A. C. W. lith. F. W. M. T. imp.

J. W. lith. P. W. M. T. imp

S. S. 1.

S. G. n.

t. K. 3.

t. K. 9.

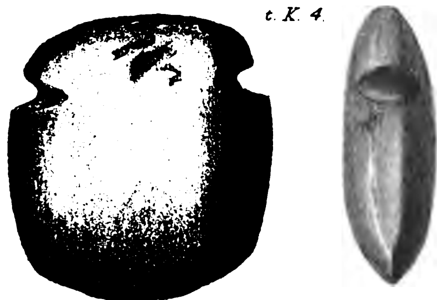
A. J. W. lith.

P. W. M. T. imp.

S. H. 16

t. K. 4.

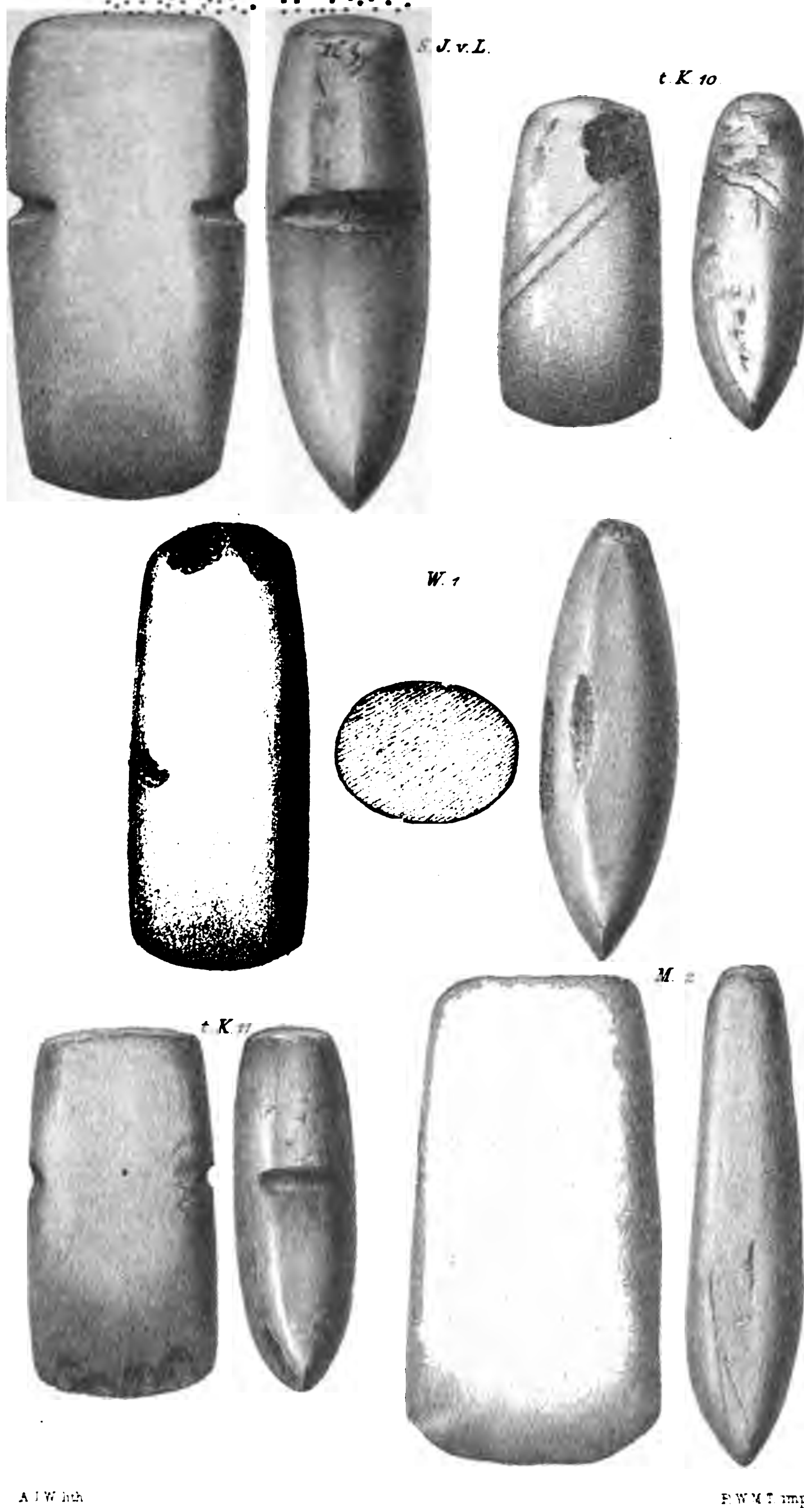
t. K. 5.

M. 1.

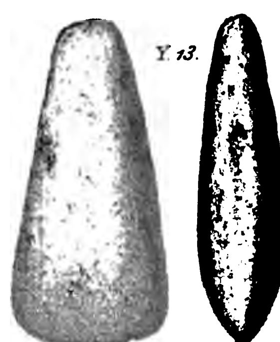

A. J. W. lith. P. W. M. T. imp.

A. J. W. lith. P. W. M. T. imp.

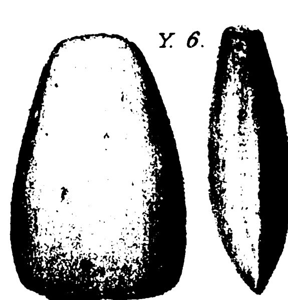

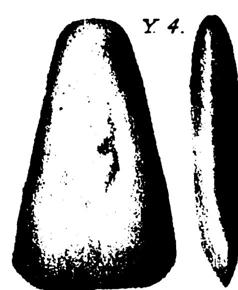

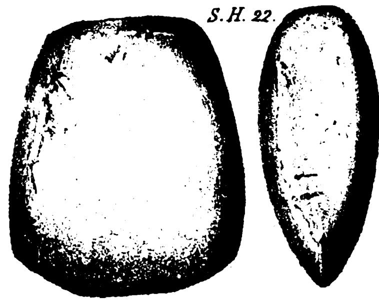

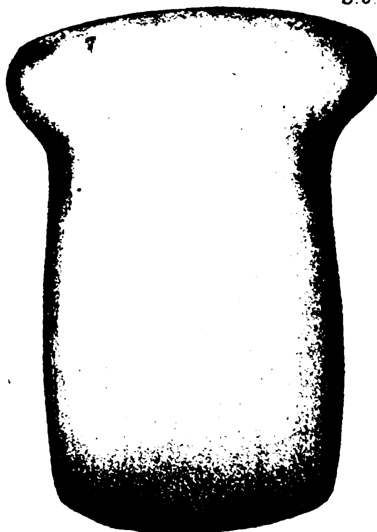
A. J. W. del. lith.

P. W. M. T. imp.

v. Sijpest. 2.

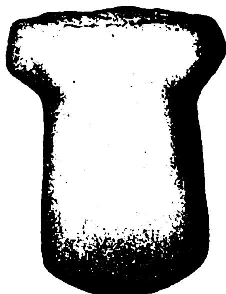

S. J. v L. 1.

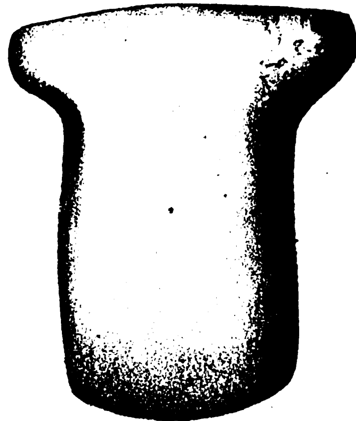

t. K. 7.

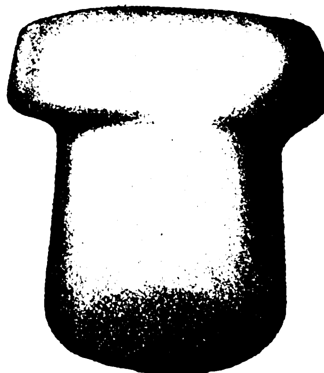

S. H. 15.

v. Sijpest. 4.

A. J. W. lith. P. W. M. T. imp.

S. H. 6.

t. K. 1.

L. 2

be grasped in the hand, and some what reminds *Fig.* 6, pl. X in Mr. im Thurn's *Indians of Guiana.*

N°. 4, *r. Sypest.* is remarquable for its relative flat face (unfortunately not very evident in the illustrations) and broad wings. S H 6 is noteworthy for its comparatively small butt with somewhat beveled wings, and its broad blade diverging toward the edge.

N°'s t. K. 1 and L. 2, presenting another form of the winged type, are the only specimens of this form I ever came across as yet.

I think it is very doubtful whether these forms, the former as well as the latter, were ever hafted; possibly they were used as wedges, in working wood, or rather as chopping knives.

The former example was found by me near the place of an ancient Indian encampment in the Coronie district; the latter was obtained by Mr. W. L. Loth, government-surveyor, on one of his expeditions into the interior of Surinam, if I am not mistaken.

As little as the other stone implements above described, slabs of stone for the cooking of cassava-bread are no longer in use among the Indians of Surinam known to me. A circular iron griddle of European make is now generally used.

Likewise the old cassava-graters of which the teeth consisted of numerous small, pointed stones, formerly in use among these Indians, have been replaced by tin graters bought in town. It seems that only the Indians in the remote, almost unknown as yet parts of Surinam — like the Rucuyennes — still use these stone graters.

As regards the sites of ancient Indian villages in Surinam I can be short. On the place where Paramaribo now stands, *f. e.* at the site of the Military Hospital, traces of ancient Indian settlements on the sand- and shell reef have been found. In the Coronie district which has been inhabited by Indians in historic times, probably by Warraus [1], a number of these sites are to be found, as well on usual sandgrounds as on the shell reefs along the seacoast, which reefs suggested to an explorer the idea that shell mounds or kitchen-middens occured there. Although in certain places where the soil was accidentally (?) some what elevated this suggestion seems true, I do not think we have any reason to believe that these are true shell mounds like those in British Guiana; at least in the tract of country in

[1] Cf. among others the old map of Surinam in Stedman's Voyage à Surinam. Coll. de Planches. pl. V. French edition.

the Coronie district lying between Plns. Belladrum and Inverness, which I explored, no such thing was found by me. Still I cannot deny that a careful search throughout the coast region of Surinam might reveal some interesting ethnological and archaeological findings. Amongst the objects which I collected in Coronie are two deformed Indian skulls, a number of broken human bones, a quantity of broken fragments of pottery, all of which are now in the collections of Prince Roland Bonaparte, and a few stone blades.

Petroglyphs or rock engravings in Surinam were only seen by me on the Marowijne river, on the well-known so called Timehri-rock, opposite Portal island, and examined or described by Kappler, [illegible] and Crevaux. It seems these engravings, of which many are almost obliterated, must be ranged among the simple kind of Mr. im Thurn's classification [1]. Besides this Timehri rock and the pictured rocks on the Corantijn, I have never heard of any rock-engravings in Surinam. But who knows how much might yet be recorded in the unknown interior of the country!

Cup-like excavations, like mortar-pits, made by men, and which must not be, though sometimes are, confused with somewhat similar excavations of a geologic-mechanical origin [2] were seen by me on the flat surface of rocks on South Creek's island, near the Armina rapids in the Marowijne river, together with a certain number of long, narrow and shallow excavations; of the latter I also found some on the above mentioned Timehri rock.

[illegible] Sept. 1887.

[1] Indians of Guiana, p. 3[illegible].
[2] See Martin, Westindische Skizzen, p. 37.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1833—1835.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

EERSTE HOOFDSTUK.

Regelen, door Elout voor het bestuur aangenomen. — Bezwaren bij de uitvoering. — Samenzwering. — Twee soldaten nabij Pisang vermoord. — Vermeulen Krieger met een detachement derwaarts om een onderzoek in te stellen. — Hij krijgt kennis van het uitbreken van een opstand, door het bericht dat de bezetting van Bondjol overvallen en om het leven gebracht was. — Schitterende terugtocht naar het fort Koriri. — Beoordeeling van Krieger's handelingen. — De posten te Loeboeq Sikaping, Tarantan toenggan, Loeboeq Ambalo en Loender uitgemoord. Dood van Engelbert van Bevervoorde en zijn geleide. — Rau door Poland's komst behouden. — Maatregelen om de uitbreiding van den opstand te voorkomen. — Samentrekking der geregelde troepen, waartoe eenige afgelegen posten bezet werden door den Javaanschen barisan. —

De houding van den Ali Bassa Prawiro Dirdjo. — Waarom Elout hem had laten begaan. — Berichten van Vermeulen Krieger, Hellwig en Van Ochsée. — De Ali Bassa naar Batavia gezonden. — Bericht en voorstel van Elout te zijnen opzichte. — Voorloopige beslissing der Regeering. — De verantwoording van den Ali Bassa. — Opmerkingen daarover van Elout. — Den Ali Bassa wordt Bengkoelen als verblijfplaats aangewezen.

In ons voorgaand opstel (Sumatra's Westkust van 1826—1832) hebben wij getracht, den loop van zaken te schetsen tot aan het einde van 1832, toen de krijg tegen de Padries schijnbaar een einde genomen had en alle vijandelijke landstreken in de Padangsche Bovenlanden zich aan ons gezag hadden onderworpen.

Het zal thans in de eerste plaats onze taak zijn, na te gaan hoe, in het begin van 1833, een opstand uitbrak die dreigde aan alle schoone verwachtingen den bodem in te slaan, en wat daarop in den loop van dat voor de toekomst van Sumatra's Westkust zoo belangrijk jaar geschiedde.

Ons grondgebied was door den resident en militairen commandant Elout in vier afdeelingen verdeeld:

1°. Padang met onderhoorigheden, tot aan Priaman, onder bestuur van eenen adsistent-resident;

2°. Priaman, zich binnen'slands uitstrekkende tot Rau, onder den 1e luitenant Engelbert van Bevervoorde als civiel en militair gezaghebber; deze had civiele en militaire commandanten onder zich te Priaman, Tikoe, Danau, XII Kota's Bovenlanden, Bondjol (met Loeboeq Sikaping) en Rau;

3°. De oude Padangsche Bovenlanden, onder kapitein De Quay (tijdelijk vervangen door den luitenant-kolonel Vermeulen Krieger) als civiel en militair gezaghebber, die onder zich civiele en militaire commandanten had in Agam, de L kota's, Boea en de XX kota's;

4°. Natal met onderhoorigheden (waaronder Tapanoeli) onder den 1e luitenant Dresse als civiel en militair gezaghebber.

Al zijne krachten spande Elout in, om in deze verschillende gedeelten eenige orde en regel in het bestuur te brengen. De inlandsche hoofden, 't zij nieuw aangesteld, 't zij in hun vroeger gezag hersteld of bevestigd, zouden regeeren. in naam van het Gouvernement, doch naar de gewoonten der Maleiers; in de uitoefening van dat gezag zouden zij door onze ambtenaren geleid worden en aan deze ondergeschikt zijn, en van lieverlede zou er naar worden gestreefd om, van de Padries overnemende en van de Maleiers behoudende wat goed was, deugdelijke regelen van bestuur te vestigen.

Welke bezwaren hij hierbij ontmoette, zagen wij reeds vroeger. In Bondjol herstelde hij het Padrie-bestuur, in strijd met de aanspraken der wettige hoofden en met de adat; verschillende hoofden moest hij wel ontevreden maken, nu het zijn ernstig streven was om misbruik van gezag tegen te gaan en de bevolking ook tegen hen te beschermen; de ontevreden hoofden vonden gelegenheid de bevolking op te ruien, toen, in strijd met de adat, het hanenvechten en andere dobbelspelen verboden werden, en van de bevolking, ten behoeve der militaire bezettingen en transporten, velerlei koeliediensten gevorderd moesten worden.

En tegenover de spanning, welke hierdoor weldra ontstond, ontbrak het aan eene voldoende militaire macht om, zoo noodig, aan de getroffen regelingen en gegeven bevelen klem bij te zetten en om, indien zich hier of daar een oproerige geest mocht doen kennen, dezen onmiddellijk den kop in te drukken. De omstandigheden hadden medegebracht dat onze troepen te veel waren versnipperd geworden:

in Bondjol waren in 't geheel slechts 46, te Loeboeq Sikaping eveneens 46 militairen — en onder deze laatste nog 30 zieken — zonder dat er gelegenheid was deze bezettingen, desvereischt, spoedig en afdoende te hulp te komen.

Een en ander maakte, dat den Padries, door een deel der bevolking bijgestaan, een schoone gelegenheid werd aangeboden om het hun opgedrongen juk weder van zich te werpen; en indien men de in 1839 gegeven verklaringen van Toewankoe Imam gelooven mag, werd in de verschillende (aan Bondjol grenzende) landschappen de afspraak gemaakt, op eenen bepaalden dag (11 Januari 1833) opstand te maken en alle soldaten om het leven te brengen.

Van dit dreigend gevaar waren onze autoriteiten ten eenemale onbewust. Integendeel: in overeenstemming met Vermeulen Krieger vertrouwde Elout den regent van Tanahdatar niet, doch hij achtte dezen niet gevaarlijk omdat hij hem „geen invloed, zelfs niet ten kwade, hoegenaamd" toeschreef [1]. Omtrent de nieuwe Bovenlanden (afdeeling Priaman) meende Elout „zeer gerust te kunnen zijn". Op aanvraag van Engelbert van Bevervoorde, die 50 man versterking gevraagd had om Toewankoe Tamboesei, die nu en dan invallen in Rau deed, voor goed te verdrijven, had hij zijnen adjudant Donleben met 75 man derwaarts gezonden, en reeds bericht ontvangen dat men er in geslaagd was, Toewankoe Tamboesei een les te geven zoodat „hij vooreerst waarschijnlijk niet zoude terugkomen"; in die landen waren pasarheffing en verkoop van opium onbekend „en bij de bevolking kon men alzoo niet den minsten grond van ongenoegen onderstellen". In het laatst van December 1832 ontving Elout dan ook nog „zeer goede berichten" van Donleben, dien hij elken dag terug verwachtte, en zoo opende zich het jaar 1833 voor hem met „de gunstigste vooruitzichten".

Minder was zulks toen het geval voor den luitenant-kolonel Vermeulen Krieger, die op den 1n Januari te Fort de Kock bericht ontving dat 2 manschappen van het garnizoen van Bondjol, die uitgezonden waren om arak voor hunne kameraden te halen en te Fort van der Capellen inkoopen te doen, op weg, en wel nabij Pisang, vermoord zouden zijn.

---

[1] Voor zoover in dit hoofdstuk geen andere bron genoemd wordt, zijn onze aanhalingen ontleend aan het door Elout samengesteld „Overzicht der krijgsgebeurtenissen ter Sumatra's Westkust van 1830—1834", door generaal De Stuers, „Algemeen verslag genoemd."

Op dat tijdstip was de luitenant Helbach niet meer commandant van Bondjol; in verband met eene door Elout getroffen regeling, dat in het civiel en militair commandement van Priaman geene manschappen of officieren van het 1e bataljon meer gelegerd en deze dus geheel onder de bevelen van Vermeulen Krieger gesteld zouden worden, — eene regeling, die strekken moest om quaestiën te voorkomen en langzamerhand werd uitgevoerd, — was Helbach door den 2n luitenant G. A. G. J. De Wauthier vervangen. Deze officier schijnt minder geschiktheid dan zijn voorganger bezeten te hebben om met hoofden en bevolking om te gaan, en had volstrekt geen spoed meer gemaakt met de voltooiïng van het Fort Marsden nabij Bondjol.

De luitenant-kolonel Vermeulen Krieger besloot eenige dagen later, met een detachement groot 97 man (58 Europeanen, 32 Boegineezen en 7 inlandsche ruiters (djajang-secars) onder bevel van den 2n luitenant W. G. Schouten, zich naar Pisang te begeven om te onderzoeken of de bovenbedoelde moord werkelijk had plaats gehad en, zoo ja, de schuldigen te straffen.

Bij zijne komst te Biaroe was de 2e luitenant B. Bouman, civiel en militair commandant van Agam, afwezig, daar deze zich naar de XII Kota's en Matoea begeven had om met den civielen en militairen commandant van dat district verschillende zaken te regelen. Vermeulen Krieger achtte het echter noodig, alvorens verder te gaan, inlichtingen van Bouman te ontvangen, daar deze het best met de personen en de plaatselijke toestanden bekend was; hij bleef alzoo voorloopig te Biaroe.

Hier kwam den volgenden dag (6 Januari) de 2e luitenant-adjudant Donleben geheel alleen terug van Rau; deze verklaarde dat daar alles rustig was en dat hij o.a. het hoofd van Pisang nog gesproken had.

De luitenant Bouman kwam den 7n Januari te Biaroe terug, waarna Vermeulen Krieger den 8en den marsch voortzette over Matoea en de XII Kota's. Behalve door Bouman en door bovenbedoeld detachement onder luitenant Schouten, werd hij vergezeld door zijnen adjudant Perk van Lith en door Toewankoe Saba Dalem, hoofd der IV Kota's. De nacht werd in het fort Vermeulen Krieger, te Soengei poear, doorgebracht; den volgenden dag marcheerde men naar Pisang, vergezeld van Toewankoe nan Tinggi van Soengei poear, en van den 2n luitenant J. Schoch, civiel en militair commandant van de XII Kota's, waaronder ook Pisang en de VII Loerahs behoorden.

Te Pisang aangekomen, ontmoette men den luitenant De Wauthier, die van Bondjol door Vermeulen Krieger ontboden was en in den ochtend van den 11n Januari naar zijne standplaats terugkeerde. In den loop van dezen dag bespeurde Bouman, dat het te Pisang niet pluis was: de bevolking had de kampong verlaten, en er werden kleedingstukken gevonden die vermoedelijk aan de vermoorde soldaten hadden toebehoord.

Den 12n, des ochtends ten 4 ure, ontving Vermeulen Krieger de tijding dat den vorigen ochtend ten 5 ure de geheele bezetting van Bondjol, die nog tijdelijk in de mesdjid gehuisvest was, door de bevolking overvallen en om het leven gebracht was. Van den luitenant De Wauthier met zijn geleide (9 man) werd later vernomen dat zij onderweg, nabij Semawang gedang, mede allen vermoord waren.

De opstand was hiermede aangekondigd, en ofschoon het nu niet meer te betwijfelen was dat ook te Pisang alles tegen ons was, deed Vermeulen Krieger nog eene vergeefsche poging om naar Padang en ook naar de „oude Bovenlanden" tijding te zenden en hulp te vragen. Doch toen zijne boden terugkwamen met de mededeeling dat zij onmogelijk door den vijand konden heendringen, begreep hij dat langer standhonden te Pisang slechts nadeelig zou zijn, en besloot hij tot den terugtocht, waarbij het garnizoen van deze plaats (17 inlandsche soldaten onder een Europeesch sergeant) zich bij zijne kolonne aansloot. De weg moest noodzakelijk genomen worden door de VII Loerah's, aangezien de brug over de Massang, op den weg naar de XII Kota's, reeds was afgebroken.

De terugtocht van Vermeulen Krieger en de zijnen, van Pisang naar het fort Koriri, is in verschillende werken beschreven. Wij zullen daarbij niet stilstaan, en slechts herinneren dat van de colonne, gedurende den marsch, 17 man sneuvelden en 54 gewond werden. Algemeen is voorzeker erkend, dat Vermeulen Krieger, met zijne officieren en minderen, roem mochten dragen op hunne „brillante retraite."

Maar de onpartijdigheid gebiedt, hierbij te voegen, dat het optreden van Krieger, hetwelk tot die retraite aanleiding gaf, minder algemeene toejuiching verwierf. De generaal H. De Stuers, destijds legercommandant, merkte op [1] dat de militaire beweging van Krieger plaats vond buiten zijn commandement en zonder voorkennis van Elout. En Elout zelf was, althans onder den eersten indruk van den op-

---

[1] Zie IIe deel blz. 178.

stand, die zoo plotseling en onverwacht al zijne in 1832 behaalde voordeelen scheen te doen verloren gaan, in hooge mate op Vermeulen Krieger verstoord. In zijn geheimen brief van 22 Februari 1833 la. C schreef hij nog aan den Gouverneur-Generaal over „de moeielijke verhouding tusschen den luitenant-kolonel Vermeulen Krieger en den kapitein (nu majoor) De Quay”, die hem aanleiding had gegeven, aan laatstgenoemde eene commissie naar Batavia op te dragen en het civiel en militair gezag in de Bovenlanden aan Krieger toe te vertrouwen. „Dit was niet anders dan om uit twee kwaden het minste te kiezen, en zeker niet omdat ik aan den overste Krieger eenige kennis van den inlander, of van de wijze waarop met dezen om te gaan, had kunnen of mogen vinden”; doch het was toen „niet zoo zeer te duchten dat hij met die weinige kennis eenig nadeel zou doen” . . . .

En in een particulieren brief aan De Quay, dd. 28 Februari 1833, klaagde Elout herhaaldelijk dat de zaken gedurende diens afwezigheid, in de Bovenlanden zoo „verknoeid” waren.

Geheel onpartijdig was dat oordeel niet; men kan toegeven dat het optreden van Vermeulen Krieger, zonder machtiging of toestemming van Elout, buiten zijn eigen commandement, niet met zijne bevoegdheid overeen te brengen was, zonder daarom te beweren dat dit optreden eenigermate tot het uitbarsten van den opstand aanleiding heeft gegeven. Integendeel, de wijze waarop die opstand gelijktijdig op verschillende plaatsen uitbrak, bewijst wel dat men met een vooraf behoorlijk beraamd plan te doen had, hetwelk onmogelijk pas door de militaire vertooning van Vermeulen Krieger kon zijn in het leven geroepen.

In denzelfden brief, van 28 Eebruari, schrijft Elout dan ook reeds: „Al de Padriesche toewankoes hebben zich slechts in schijn aan het Gouvernement onderworpen, maar hunne ware meening en doel was, tijd te winnen. Zij willen niet staan onder onbesnedenen. De Ali Bassa heeft met hen, buiten mijn weten, eene overeenkomst gemaakt, en dat dateert reeds van zeer lang” . . . .

Doch de handelingen van den Ali Bassa komen eerst straks ter sprake. Wat die van Vermeulen Krieger betreft, — zeker is het wel, dat hij ook bij den terugtocht van Pisang naar Koriri, evenals vroeger, zich een uitstekend krijgsman heeft getoond.

Gelijktijdig met de boven reeds vermelde overvalling van Bondjol's bezetting werd ook die van Loeboeq Sikaping, bestaande uit 46 — meest

zieke — Europeanen met den officier van gezondheid 2e kl. J. W. C. de Groot, overrompeld en tot den laatsten man uitgemoord. Het zelfde lot ondergingen de beide wachtposten te Tarantan toenggan (5 Europeanen en 1 inlander), en te Loeboeq Ambalo (3 Europeanen en 1 inlander), en — zooals eerst later vernomen werd — de bezetting van Loender (15 Europeanen). De verdienstelijke luitenant Engelbert van Bevervoorde, van wien Elout nog kort te voren schreef: „op Priaman moet het wel goed gaan onder een zoo allerbekwaamst, geschikt en ijverig man„, was met een geleide van 14 inlandsche soldaten (Madureezen) op marsch van Rau naar Priaman toen de opstand uitbrak. Hij werd in de vallei van Alahan-mati door eene groote overmacht aangevallen en sneuvelde, na eene heldhaftige verdediging, met 12 der zijnen. Twee Madureezen werden gevangen genomen, doch ontvluchtten; de eene verdronk bij het overzwemmen der Massang-rivier, de andere kwam te Mengoppo, waar hij het treurig lot van den braven luitenant en zijn geleide kon verhalen.

Het fort Amerongen bij Rau zou zonder twijfel eindelijk, na eene krachtige verdediging van een tiental dagen, door gebrek aan levensmiddelen in 's vijands handen gevallen zijn indien niet, den 22n Januari, de 1e luitenant Poland aan het hoofd van 33 Amboneezen en cc. 600 man hulptroepen daar plotseling verschenen was en de aanvallers verdreven had. [1]

Dadelijk na zijne terugkomst te Koriri nam Vermeulen Krieger maatregelen om het fort te Soengei poear, dat zijnen naam droeg, eenigermate te versterken en zond hij last aan den luitenant Helbach — die zich met 25 à 30 man barisan nabij het meer van Manindjoe bevond, o. a. om daar een nieuwen weg te traceeren —, dat werk vooreerst te staken en zich naar het fort Vermeulen Krieger te begeven. De gewonden der kolonne werden naar Fort van der Capellen overgevoerd, de overigen te Koriri achtergelaten om hier de zwakke bezetting van het fort te versterken.

Vermeulen Krieger ging daarop (14 Januari) naar Fort van der Capellen, van waar hij eenige beschikbare Europeesche soldaten en een detachement barisan naar Agam zond om de posten — Fort de Kock, Biaroe en Koriri — in staat te stellen een eventueelen aanval beter te kunnen weerstaan, terwijl hij den kapitein Thörig

---

[1] Omtrent de détails der hier vermelde gebeurtenissen verwijzen wij naar Lange (I, 257—309).

met een detachement van 20 Europeanen en 40 inlandsche soldaten naar Soengei poear zond om dien afgelegen post verder te versterken. De verdedigingswerken van Fort van der Capellen en van het fort te Tandjong Alam werden in allerijl zooveel mogelijk verbeterd. De kapitein Van Ochsée, die vroeger met het civiel gezag in Agam was belast geweest, werd door Vermeulen Krieger in commissie gesteld om de zaken aldaar te regelen en, naar omstandigheden, de noodige maatregelen te nemen.

De luitenant-kolonel en resident Elout ontving, in den avond van den 14n Januari, te Padang de eerste berichten van den opstand; niet-alleen uit het rapport van Krieger, maar ook van de zijde der Tikoesche bovenlanden. Hij zond onverwijld een officier [1] met een detachement infanterie en barisan naar Tikoe en Mengoppo om ons aan die zijde tegen een aanval te dekken, en begaf zich den volgenden dag naar de Bovenlanden, vergezeld van den Ali Bassa, Toewankoe Nan Tjerdik, hadji Nisa en ruim 50 man barisan

Te Fort van der Capellen bracht hij een bezoek aan den regent van Tanahdatar, „aan wien men wel kon bespeuren dat er iets omging waaraan hij een werkdadig deel scheen te nemen.” Verder naar Biaroe gaande, hield Elout verscheidene bijeenkomsten met de hoofden, om over de belangen van het volk en hunne verhouding tot het Gouvernement te spreken. Hij slaagde er in, de gemoederen in Agam eenigszins te bedaren. De Toewankoe nan Gapok, van Kamang, omtrent wiens slechte gezindheid tegen ons reeds genoegzame zekerheid bestond, woonde eene der bedoelde vergaderingen bij. Van Toewankoe Alam van Kota toea, aan wien Elout zijn volste vertrouwen geschonken had, werd omstreeks dezen tijd reeds ontdekt dat hij een onzer felste tegenstanders was.

Op eene verder te Fort de Kock gehouden vergadering deed Elout alle opgekomen hoofden op nieuw den eed van trouw afleggen. De regent van Tanahdatar, die mede aanwezig was, „bleef nog eenigen tijd in Agam en begaf zich van kampong tot kampong, in schijn om de gemoederen weer voor ons te winnen, maar inderdaad om aan de bevoking mede te deelen dat hij mede tot het complot behoorde, doch dat men zich voorloopig moest stilhouden omdat de Compagnie te veel op hare hoede was.” [2]

---

[1] Volgens Elout's rapport, den kapitein Veltman; volgens Lange, den kapitein Hellwig (Lange I, bl. 289). Waarschijnlijk is het Veltman geweest, want de gezonden soldaten behoorden tot diens compagnie. Zie Lange I bl. 325.

[2] Dit citaat luidt geheel anders dan dat van De Stuers (I bl. 184).

Tijdelijk was alzoo de rust in Agam weder eenigszins verzekerd. Verder werd zooveel mogelijk de militaire macht geconcentreerd, door de bezetting van meest alle verafgelegen posten te vervangen door barisan van den Ali Bassa, die dezen maatregel zeer doelmatig achtte en in de uitvoering zeer behulpzaam was. Het "scheen trouwens ook, dat de bevolking in het algemeen minder gebeten was op de manschappen van de barisan dan op de geregelde troepen".

Het ten uitvoerleggen van bedoelden maatregel, waarbij ook zooveel mogelijk het geschut naar Fort de Kock werd teruggebracht, had voor sommige posten, vooral voor het fort Vermeulen Krieger te Soengei poear, veel bezwaar. Voor de evacuatie van dezen post waren verscheidene dagen noodig, en bij den aftocht der troepen hadden nog schermutselingen plaats waarbij eenige manschappen gewond werden. Daarentegen was de ontruiming van de L kota's, waarbij de bevolking voor het vervoer van het geschut "alle mogelijke hulp" bood, gemakkelijk. Behalve de genoemde werden nog de bezettingen in Boea en Lintou, benevens die van het fort te Koriri, door barisan vervangen; aldus kon men aan eventueele onlusten in Tanahdatar en Agam beter het hoofd bieden

Voorshands bleef het in beide landschappen vrij rustig, en het was te voorzien dat er, vóór het einde der poeasa, weinig verandering in den staat van zaken komen zou; evenwel was het duidelijk dat de geest der bevolking veel te wenschen overliet, daar enkele soldaten, op den grooten weg of op den pasar, meermalen uitgescholden en mishandeld werden.

Ook vond men nu — in den loop der maand Februari — gedurig blijken, dat de opstand en het moordtooneel van 11 Januari het gevolg was van eene samenzwering, om alle vreemdelingen uit de Bovenlanden en zelfs zoo mogelijk van geheel Sumatra te verdrijven.

De Ali Bassa — zoo schrijft Elout — begon nu een spel dat men hem wel moest laten spelen, want bij eenige tegenkanting ware eene algemeene uitbarsting te vreezen, waartegen men, zoolang de krijgsmacht niet versterkt was, wellicht het hoofd niet zoude kunnen bieden. Hij stelde zich in het hoofd, met onze hulp vorst van Sumatra te worden en, als hij ons niet meer noodig had, onze ambtenaren, officieren en soldaten te verdrijven. Dat sprak hij af met onze felste tegenstanders, die, van hun kant, het voornemen koesterden om zich eerst, met behulp van den Ali Bassa, van de ongeloovigen en daarna van den Ali Bassa zelven te ontdoen.

Welke bewijzen Elout voor deze onderstellingen had, blijkt niet;

wel echter hebben wij de bewijzen, dat de Ali Bassa eene minstens zeer dubbelzinnige rol speelde. Wij komen hierop aanstonds terug, doch geven eerst nog het woord aan Elout:

De resident, inziende dat er voor het oogenblik niet anders te doen was dan alles te sussen om eene uitbarsting te voorkomen, verliet tegen medio Februari de Bovenlanden tijdelijk om den stand van zaken in Priaman na te gaan en, te Padang, de noodige maatregelen te nemen voor de ontvangst van 250 inlandsche soldaten (recruten) welke, met den majoor De Quay en eenige officieren, den 20e Februari aankwamen.

De luitenant-kolonel Vermeulen Krieger was naar Batavia overgeplaatst; de majoor De Quay werd aangewezen als zijn vervanger, zoo in het civiel en militair commando der Bovenlanden als in het bevel over het 1e bataljon infanterie, en vertrok weldra naar Fort van der Capellen, waar hij den 1e Maart den dienst aanvaardde.

Met De Quay ging derwaarts de kapitein De Leau, die in last had den Ali Bassa »met een zacht lijntje« naar Padang te brengen. Deze Ali Bassa had, na Elout's vertrek, eene hoogst ongepaste houding aangenomen...... en »men had hem laten begaan, volgens den stelregel in staatkunde van *laisser faire*, op oogenblikken dat poging tot redres het kwaad zou verslimmeren; en men greep nu het voorwendsel aan dat hij nog meer Javanen moest gaan werven, om hem naar Batavia te doen vertrekken. Na zijn vertrek kwamen achtervolgend nog zoovele, en zoo duidelijke blijken van zijne verstandhouding met de bevolking tegen het Gouvernement aan het licht, dat te dien opzichte geen twijfel kon overblijven bij hen, die de zaken *wèl kennen en wel willen kennen* «. [1]

Ter juiste beoordeeling, ook in verband met hetgeen de generaal De Stuers later (I bl. 189) heeft medegedeeld, achten wij het niet overbodig hier mededeeling te doen van al hetgeen ons uit de beschikbare officieele stukken omtrent de handelingen van den Ali Bassa en diens verantwoording gebleken is.

Elout had aan den Ali Bassa doen kennen dat deze de poeasafeesten kon vieren in Lintou of de L kota's, maar niet te Pagarroejoeng, aangezien de regent aldaar ons niet genegen was.

Maar nauwelijks was Elout, den 19e Februari, te Padang aange-

[1] Verg. dit citaat met dat van gen. De Stuers in T. v. N. I. 1853, II, blz. 39, in verband met onze aanteekening in de noot op blz. 304 der *Bijdragen* van het Instituut van 1888.

komen, of hij ontving een brief van Vermeulen Krieger van den 18en t. v., waarin deze te zijner kennis bracht:

„dat heden morgen ten 10 nur de Ali Bassa in groote staatsie, gevolgd door een aantal zijner officieren, met een detachement van 80 man infanterie alhier (te Fort van der Capellen) is aangekomen. Na den Ali Bassa de redenen van zijne dusdanige mij zeer bevreemdende komst gevraagd te hebben, gaf hij mij te kennen dat zulks ter feestviering was, waarop ik hem met uwe intentie bekend maakte, n.l. dat zoodanige feestviering niet te Pagarroejoeng mocht plaats hebben. De Ali Bassa gaf mij daarop zijne groote verwondering te kennen, zeggende zulks met Uwe goedkeuring afgesproken te hebben, en dat reeds al de regenten en Toewankoes dezer bovenlanden uitgenoodigd waren a. s. Woensdag 20 dezer alhier bijeen te komen, ten einde allen den eed van getrouwheid aan zijn persoon, als opperbevelvoerder dezer bovenlanden af te leggen, en dat dit alles met uwe volle goedkeuring geschieden moest; hij verklaarde verder dat, indien het bedoelde feest en de vergadering niet op den bepaalden dag kon plaats hebben, een algemeene opstand en oorlog niet te vermijden was. Alzoo verzoek ik U, mij ten spoedigste van bevelen te voorzien om geen onnoodig bloed te laten vergieten. De Ali Bassa heeft mij gezegd, ook aan U deswege te zullen schrijven; hij heeft met zijne troepen intrek genomen bij den regent te Pagarroejoeng."

De kapitein der artillerie Hellwig, die zich voor eene inspectie te Fort van der Capellen bevond, schreef den 20en Februari (missive la. O.) aan Elout:

„De Ali Bassa is hier met een sterk detachement geheel onverwacht aangekomen en heeft zijn intrek bij den regent van Pagarroejoeng genomen, niettegenstaande hem zulks stellig en dringend door den luitenant-kolonel Vermeulen Krieger afgeraden was. De houding welke hij hier aanneemt is allerdubbelzinnigst. Hij zegt, met U overeengekomen te zijn, dat alle forten zonder uitzondering in de bovenlanden op een door U-zelven bepaalden tijd aan hem zouden worden overgegeven, daarbij voegende dat, bijaldien zulks niet geschiedt, hij dan voor niets meer instaat en de algemeene opstand van alle kanten zal losbreken. Hij gaat nog verder en komt er rond voor uit, dat ons in dat geval niets meer redden kan; terwijl, volgens zijn zeggen, dan onze Boegineesche soldaten ons verlaten en zich bij hem voegen zullen, daar hij nu reeds verzekerd is van hunne gehechtheid aan hem.

„Uit dit een en ander zal U ontwaren dat niets dan Uwe aller-

spoedigste overeenkomst naar hier een einde aan zulk een onzekeren en neteligen staat van zaken kan maken als waarin wij hier op dit oogenblik verkeeren, terwijl, naar mijn gevoelen, U alleen, door Uwen langdurigen en dagelijkschen omgang met den Ali Bassa, in staat is zijne geheime voornemens te doorgronden."

En den volgenden dag schreef kapitein Van Ochsee, van Fort de Kock, "dat men te Fort van der Capellen den 12-ponder naar boven het fort heeft gebracht, de stukken altijd geladen en de troepen in het fort houdt, in één woord openlijk doet blijken dat wij achter de geheimen zijn en ons, in het oog van den inlander, in de grootste benauwdheid bevinden, zoodat de regent nu ook wel zal merken dat hij verraden is en mogelijk zijn plan zal doorzetten.... Duidt mij niet ten kwade dat ik U dit meld en U verwittig dat Uwe tegenwoordigheid te Fort van der Capellen van groot belang is...."

Van deze drie brieven gaf Elout (missive van 22 Febr. 1833 l[a]. C geheim) kennis aan den Gouverneur-Generaal. Uit die stukken bleek, zoo schreef hij, wat er gebeurd was, en "ook tevens dat de luitenant-kolonel Vermeulen Krieger zich uit de zaak, zooals zij toen stond, niet heeft weten te redden, maar veeleer aanleiding heeft gegeven tot mistrouwen aan den Ali Bassa. Uwe Excellentie kent den inlander, en weet dat niet veel noodig is om hem dit mistrouwen in te boezemen. Ik schreef oogenblikkelijk terug dat ik, wel is waar, liever gezien had dat de Ali Bassa het poeasa-feest in Lintou of de L kota's vierde, maar dat, nu hij zich eenmaal te Fort van der Capellen vertoond had, ik het beter oordeelde hem zijn gang te laten gaan."

Elout meldde verder dat hij zoude trachten, den Ali Bassa naar Batavia te zenden, "en ik hoop nog al — voegde hij er bij — dat de kapitein De Leau eerst, en verder ik, hem van verkeerde denkbeelden zullen kunnen terugbrengen voor zoover die bij hem hebben postgevat."

Nader bericht en advies zond Elout bij zijne missive l[a]. E. dd. 2 Maart 1833, toen de koloniale schoener *Circé* naar Batavia vertrok met den Ali Bassa aan boord. In dien brief komt o. a. het volgende voor:

"De kapitein De Leau, die den Ali Bassa vergezelt, zal Uwe Excellentie omtrent hem en zijn gehouden gedrag niet alleen, maar omtrent vele andere punten ook nog eene menigte bijzonderheden kunnen opgeven.

"De Ali Bassa, vertrekkende in het denkbeeld dat Uwe Excellentie

hem zal vergunnen meer troepen voor zijne barisan aan te werven, heeft er op aangedrongen, zich door den pangeran Koesoemo Negoro te doen vergezellen. Ik zou dit, om geen achterdocht bij den Ali Bassa te verwekken, onder deze omstandigheden toch niet hebben kunnen weigeren; maar de kapitein De Leau zal Uwe Excellentie omtrent het karakter van dien pangeran veel kunnen opgeven, 't geen het ook wenschelijk maakt dat hij vooreerst niet naar Sumatra terugkeere.

„*Aux grands maux, de grands remèdes.* Ik zie waarlijk geen ander middel nu, dan den Ali Bassa eene reis te laten doen naar Holland. Men kan hem zeer wel zeggen, dat hij moed en trouw jegens het Gouvernement heeft aan den dag gelegd, maar dat het hem nog ontbreekt aan beleid en menschenkennis; dat men hem die wil doen verwerven door eene reis naar Europa, waartoe ik geloof dat hij wel zal genegen zijn.

„Daar zijn eenige punten, die de Ali Bassa niet wel kan goed maken, of omtrent welke hij zich nimmer naar behooren kan verantwoorden:

1o. Hij wist, dat de regent van Pagarroejoeng gereed gestaan had om het voorbeeld van Bondjol te volgen, dat deze regent reeds vele maanden vroeger brieven had geschreven aan de Engelschen (waarschijnlijk van Singapore) om hunne hulp in te roepen tegen ons. Hij wist dat ik vruchteloos werkte, toen ik trachtte den regent weder aan mijne zijde over te halen, ofschoon deze veinsde, overgehaald te zijn. Hij wist ook, dat de regent vijanden had, die men nu veeleer moest trachten tegen hem op te zetten dan voor hem te doen bukken. Ik schrijf aan den Ali Bassa bij tijds, dat hij de feestdagen niet te Pagarroejoeng, wel in de L Kota's of Lintou vieren zou, om niet den regent in zijne pretensiën te sterken.

De luitenant-kolonel Vermeulen Krieger geeft dat, bij zijne komst te Fort van der Capellen, mede aan hem te kennen, en schrijft mij daarover. Doch toen vreesde ik, dat onheil mocht ontstaan uit misverstand tusschen den luitenant-kolonel Krieger en den Ali Bassa, en ik meende het beter, den laatste zijn gang te laten gaan. Hij heeft dit echter om geene andere reden gedaan — en het was niet meer noodig om rust te behouden, want dààrvan waren wij reeds zeker, dat het plan om zich te ontdoen van de Europeanen nu vooreerst niet zou doorgaan — dan om voor zich zelf, buiten ons, te werken. Dat wil zeggen, dat hij, opgewonden door fanatisme gedeeltelijk, en gedeeltelijk door te verre gaande ambitie, zich reeds sterk genoeg achtte om alleen de bovenlanden te beheerschen, mits wij de Ambatjang bleven bezetten.

2°. Hij kan nimmer uitcijferen, hoe hij. mij toen schrijvende, mij noemde zijn *broeder*, terwijl hij mij altijd vroeger zijn *vader* noemde, en zich-zelven een anderen naam gaf n.l. dien van Mohammed Ali Bassa, in plaats van Ali Bassa Prawiro Dirdjo [1].

Dit punt zal Uwe Excellentie, in eene inlandsche zaak, voor niet gering houden.

3°. Hetgeen hij den luitenant-kolonel Krieger heeft gezegd van den invloed, dien hij zou hebben op onze Boegineesche soldaten, is ook nimmer door hem goed te maken, en hij is zeer verlegen met eenig antwoord als men hem daarover spreekt. Ik, hem daarnaar vragende, heb mij natuurlijk moeten houden alsof het een misverstand van den luitenant-kolonel Krieger was geweest.

---

[1] Wij hebben het origineel van den hier bedoelden brief — uit de nagelaten papieren van den heer Elout — voor ons liggen en in Latijnsche letters overbracht. Hij luidt als volgt:

„Bahoewa soerat ini datang deri toewan poenja soedara toewan Machmoed Ali Basja Abdoel Moestaphi jang sekarang ada di Pagarroejoeng djoewa adanja di sampejkan datang soedara sahaja toewan kolonel Elout serta sahaja kirim tabeh jang banjak-banjak sama sahaja poenja soedara toewan kolonel Elout jang sekarang ada di Padang djoewa adanja. Sjahadan deri pada itoe sahaja kasih bertahoe datang kapada sahaja poenja soedara sekarang kini sahaja dapat chabar deri Toewankoe nan Tjerdik, sekarang Toewankoe moeda soedah mati. Akan tetapi kami soedah kasih perentah sama Toewankoe nan Tjerdik, sekarang Toewankoe nan Tjerdik sahaja soeroeh bekin baik deri negeri Bondjol pekoempoelan kini pitjah pagarannja sebab matinja Toewankoe nan Moeda.

Tersoerat di Pagarroejoeng kapada malam rebo 24 ramedan tahoen ija tarich alsenat 1248.

MACHMOED ALI BASJA."

Voor de lezers, die de Maleische taal niet machtig zijn, voegen wij hierbij de volgende vertaling:

Deze brief is door Mijnheer's broeder, den heer Mahomed Ali Bassa Abdoel Moestaphi, die thans te Pagarroejoeng is, gericht aan mijnen broeder den heer Elout, en ik zend vele groeten aan mijnen broeder den heer kolonel Elout die nu te Padang is.

Voorts geef ik kennis aan mijnen broeder, dat ik bericht heb ontvangen van Toewankoe nan Tjerdik dat Toewankoe Moeda nu overleden is. Nu heb ik orders gegeven aan Toewankoe nan Tjerdik en hem gelast dat hij de zaken in Bondjol moet regelen, waar de band, die de menschen bijeenhield, verbroken is door den dood van Toewankoe Moeda.

Geschreven te Pagarroejoeng op dinsdagavond, den 24en der maand Ramedan van het jaar 1248.

MOHAMMED ALI BASSA.

Wij merken hierbij op, dat de onderteekening van het origineel klaarblijkelijk van eene andere hand is dan die van den schrijver des briefs. (Verg. beneden de verantwoording van den Ali Bassa, sub 7°).

Met de barisan — en zulks zal de kapitein De Leau mondeling beter kunnen uitleggen — zal men alles kunnen doen wanneer de Ali Bassa en pangeran Koesoemo Negoro niet terugkomen. De vrouwen zullen zich bij hare mannen kunnen voegen, waarnaar van weêrszijden sinds lang verlangd is, maar wat de Ali Bassa hun nooit wilde toestaan. De menschen zullen in 't algemeen hunne soldijen en vivresgelden genieten, die hun nu voor ruim de helft worden ontvreemd.

En met dit al zou ik wenschen dat de Ali Bassa, die toch ook wezenlijke diensten bewezen heeft, niet ongelukkig werd gemaakt, — maar ik durf bij herhaling Uwe Excellentie voor te stellen, hem de ridderorde te doen ontvangen uit handen van Z. M. zelven.

Ik ben ook overtuigd, dat een paar jaar verblijf in Europa hem geheel goed zal maken, alle grillen voor goed uit zijn hoofd zal brengen; en dan kan men nader met hem doen wat men wil. Maar nu zou hij bij eene vroegere terugkomst hier hoogst gevaarlijk kunnen zijn of worden, en men is niet meer meester om de zaken dan zulke wending te geven als men wil.

Om hier nu te doen wat men wil, moet Uwe Excellentie-zelve komen; doch den Ali Bassa medebrengende, zouden daardoor, en dit is sterk maar waar, de handen van Uwe Excellentie-zelve gebonden zijn" . . .

De *Circé*, die dezen brief en den Ali Bassa overbracht, kwam reeds den 7en Maart te Batavia aan. Den volgenden dag werd eene vergadering van de Hooge Regeering gehouden, waarin de Gouverneur-Generaal Van den Bosch mededeeling deed van de ontvangen berichten, loopende tot 2 Maart 1833 en over de zaak "rijpelijk gedelibereerd" werd.

Bij Resolutie in Rade van 8 Maart 1833, no. 1, werd daarop besloten:

1o. "te bepalen, dat onmiddellijk bij brief van den Gouverneur-Generaal aan den Ali Bassa zullen worden medegedeeld de tegen hem ingebrachte beschuldigingen, ten einde zich daarop te verantwoorden, en dat hij inmiddels in verzekerde bewaring te Batavia zal worden gesteld;

2o. "alhier aan te teekenen dat tot de executie van het voorenstaande de vereischte orders door den Gouverneur-Generaal zullen worden gegeven, zijnde de hiervoren vermelde punten van beschuldiging vervat in de volgende missive:

" Deze brief wordt geschreven door Zijne Excellentie den luitenant-

generaal, Gouverneur-Generaal van Ned. Indië, Johannes Van den Bosch, aan den Ali Bassa Prawiro di Redjo, om aan denzelven kennis te geven:

„dat hij luitenant-generaal, Gouverneur-Generaal, berichten ontvangen heeft van Sumatra, welke beschuldigingen en klachten inhouden tegen hem Ali Bassa, over zijne handelingen aldaar, namelijk:

„dat hij, Ali Bassa, de bevelen, en de hem bekende bedoelingen van den luitenant-kolonel Elout niet behoorlijk heeft nagekomen, en dus uit het oog verloren heeft de betrekking, waarin hij tot het Nederlandsch Gouvernement staat;

„dat hij, Ali Bassa, tegen de uitdrukkelijke bevelen aan van gemelden luitenant-kolonel, zich bij den Jang dipertoewan van Pagarroejoeng gevestigd heeft, dien hij wist dat het Nederlandsch Gouvernement niet genegen was, en aldaar de poeasafeesten heeft gevierd in plaats van in de L kota's of te Lintou;

„dat hij, Ali Bassa, zonder daartoe bevoegd te zijn, bij die gelegenheid door de toewankoe's en panghoeloes der Bovenlanden, den eed van getrouwheid aan hem, als opperbevelhebber dier landen, heeft doen afleggen;

„dat hij, Ali Bassa, daarbij verklaard heeft dat hij in het vervolg *alleen* het oppergezag in de Bovenlanden, onder den titel van Radja Djawa, Sultan Alam, zou voeren en dat, indien zulks niet door het Nederlandsch Gouvernement vrijwillig werd toegestaan, hij dan gemelde toewankoe's zou helpen om de Nederlanders te verdrijven;

„dat hij ook verklaard heeft, alsdan op zijnen invloed op de Boegineesche soldaten te rekenen, en op hunne gehechtheid aan hem;

„dat hij, aan den luitenant-kolonel Elout schrijvende, hem, tegen de aangenomen wijze, *broeder* heeft genoemd in plaats van *vader*, zooals hij Ali Bassa te voren schreef, en zich-zelven ook nog, zonder daartoe bevoegd te zijn, een anderen naam heeft gegeven, nl. dien van Mohamad Ali Bassa, in plaats van Ali Bassa Prawiro di Redjo;

„op alle welke beschuldigingen hij, Gouverneur Generaal, de antwoorden en ophelderingen van hem Ali Bassa verlangt, alvorens hem, ingevolge zijnen wensch, een gehoor te kunnen verleenen.

Geschreven in mijn paleis te Batavia, den 8_n Maart 1833.

3°. enz.

Op dit schrijven van den Gouverneur Generaal verantwoordde de Ali Bassa zich bij het stuk, waarvan wij de vertaling laten volgen:

Deze brief, vergezeld van vele groeten, komt van mij Ali Bassa Prawiro Dirdjo en wordt in allen eerbied aangeboden aan den heer luitenant-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, commandeur van de orde van Nederlandsch-Indië, die zeer verheven en verstandig is en die het gezag voert over alle eilanden en het geheele eiland Java.

Ik geef kennis aan Uwe Excellentie dat haar aan mij gerichte brief van den 8sten dezer tot mij gekomen en door mij in ontvangst genomen is met allen aan Uwe Exc. verschuldigden eerbied; dat hij door mij geopend en gelezen is en dat ik den inhoud goed begrepen heb.

Het heeft mij eenigszins verwonderd en onaangenaam aangedaan, dat men zich over mij bij Uwe Exc. heeft beklaagd, zonder dat ik schuld heb.

1o. Ten eerste wordt gezegd, dat ik de bevelen en bedoelingen van den heer kolonel Elout niet opgevolgd heb;

2o. ten tweede wordt gezegd dat ik mij eigendunkelijk neergezet heb te Pagarroejoeng, in strijd met stelligen last van den heer kolonel Elout;

3o. ten derde wordt gezegd, dat ik de poeasafeesten daar (te Pagarroejoeng) gevierd heb en niet in de L Kota's of te Lintau zooals mij door den heer kolonel Elout gelast was;

4o. ten vierde wordt gezegd, dat ik, zonder daartoe gemachtigd te zijn, de toewankoes en de panghoeloes in de bovenlanden beëedigd heb;

5o. ten vijfde wordt gezegd dat ik mij wilde meester maken van het oppergezag in de bovenlanden en den naam en titel wilde aannemen van Radja Djawa, Sultan Alam;

6o. ten zesde wordt gezegd, dat ik mij zoude uitgelaten hebben dat, wanneer het gouvernement niet inwilligde wat ik verlangde, ik de Hollanders van daar (uit de bovenlanden) zou verjagen, met behulp van de Boegineesche soldaten;

7o. ten zevende wordt gezegd, dat ik een brief geschreven heb aan den heer kolonel Elout, waarin ik dezen niet, zooals gebruikelijk is, aansprak met vader, maar met broeder;

8o. ten achtste wordt gezegd dat ik mij in dien brief genoemd heb met een nieuwen naam, Mohammed Ali Bassa, en niet zooals ik gewoon was mij te noemen Ali Bassa Prawiro Dirdjo.

Op al deze beschuldigingen word ik door Uwe Exc. gelast mij te verantwoorden.

Deze nu is mijne verantwoording.

1°. Ik ben mij niet bewust eenig bevel of eenige bedoeling van den heer kolonel Elout te hebben weerstreefd. Wat deze mij gelast heeft heb ik gedaan, en ik heb niets gedaan wat verkeerd was.

2°. en 3°. De heer kolonel Elout heeft mij gelast mij naar Pagarroejoeng te begeven en mijne beste pogingen aan te wenden om door het doen van beloften, het aanbieden van geld of het geven van een feestmaal den regent gunstig te stemmen voor het gouvernement. »Al wat U dienstig voorkomt; doe dit, al wat gij uitgeeft zal U vergoed worden:» zoo sprak de heer kolonel Elout tot mij.

In opvolging van dezen last, ben ik Woensdag den 22sten der maand Poeasa van Fort de Kock vertrokken. Ik reisde vijf dagen en kwam den 27sten derzelfde maand te Pagarroejoeng. Dadelijk ging ik mijne opwachting maken bij den heer kolonel Krieger en deelde hem mede wat de heer kolonel Elout mij gelast had. De kolonel Krieger zeide »dat het goed was.» Denzelfden dag nog, begaf ik mij naar het verblijf van den regent te Pagarroejoeng. Ik deed dadelijk moeite om den regent voor het gouvernement te winnen; maar het duurde twee dagen voordat de regent en de zijnen aan mijn vertoogen gehoor gaven. Nog denzelfden dag haalde ik den regent over om, na afloop van de poeasa, een sedakah (feest) te geven, en verzocht ik den regent om al zijne hoofden en al degenen die op denzelfden dag den lebaran met hem vieren bijeen te roepen en onder eede te doen beloven, dat zij, zoolang zij leefden, het gouvernement of zijne onderdanen niet zouden beoorlogen, noch groote of kleine moeielijkheden aan het gouvernement zouden aandoen. De regent en de zijnen waren genegen de bedoelde beloften af te leggen, en de regent beloofde alle toewankoes en panghoeloes bijeen te roepen op het bovenbedoelde tijdstip, hij zond nog denzelfden dag boden uit om de noodige oproepingen tegen den bepaalden tijd te doen, en gaf tevens last om de noodige verblijven in gereedheid te brengen voor hen die komen zouden.

Op dien dag, den 28sten van de maand Poeasa, werd aldus overeengekomen, en ik gevoelde mij verheugd, dat het mij gelukt was te bewerken, dat er geen oorlog meer zou zijn.

Den volgenden dag, den 29sten dier maand, ontving ik een brief van den heer kolonel Elout, waarin deze mij gelastte het feest niet te Pagarroejoeng te geven, maar in de L Kota's of te Lintou. Deze last bracht mij in moeielijkheid en ik wist waarlijk niet wat er van worden kon, als ik den regent mededeelde, dat de heer kolonel Elout verbood de sedakah (het feest) te houden.

Het kwam mij voor, dat de regent mij een gemeenen kerel zou noemen, die met beloften speelde en ik vreesde, dat hij weer opstand zou maken.

Daar de kosten van de sedekah (het feest) gering waren en het gouvernement anders veel zou kunnen verliezen, achtte ik mij verplicht te zorgen, dat het gouvernement niet in moeilijkheden kwam en verliezen leed.

Den 30sten beantwoordde ik den brief van den heer kolonel Elout en schreef hem uitvoerig wat, naar mijn oordeel, de gevolgen zouden zijn, als de sedekah verboden werd, zoodat ik verzocht verschoond te blijven van het verbieden.

En ik heb gevolgelijk de lebaran en de sedekah te Pagarroejoeng gehouden.

Dit is mijn antwoord op de 2e en 3e klacht.

Ten vierde:

Het is waar, dat ik de toewankoe's en de panghoeloe's daar (te Pagarroejoeng) beëedigd heb, zonder dat ik daartoe speciaal gemachtigd was. Ik meende echter zonder bezwaar de beëediging te kunnen doen plaaats hebben, omdat de heer kolonel Elout mij in den ruimsten zin gemachtigd had, alles te doen wat het gouvernement voordeel kon aanbrengen.

Het kwam mij goed voor de lieden te beëedigen en er spoed mede te maken, omdat wij, naar mijne meening, nog niet krachtig genoeg zijn om den oorlog te hervatten. En men kan niet zeggen, dat er vrede is wanneer de lieden nog niet beëedigd zijn.

Nadat ik de lebaran en de sedekah gehouden en de eeden afgenomen had en alles naar behooren was afgloopen, ontving ik een brief van den heer kolonel Elout waarin mij gelast werd om, nadat ik de sedekah gehouden zou hebben, onmiddellijk naar Padang te komen.

Den volgenden dag ben ik van Pagarroejoeng naar Padang vertrokken en heb bij mijn aankomst aan den heer kolonel Elout alles gerapporteerd wat door mij verricht was.

De heer kolonel Elout zeide: „het is goed dat gij (Ali bassa) nu naar Batavia gaat om den gouverneur-generaal te vertellen hoe de staat van zaken hier is, gij kunt dan tevens spreken over het gebrek aan soldaten en hoeveel Javaansche soldaten gij nog verlangt.” Ik antwoordde, dat ik met genoegen gaan wilde. Daarop ben ik herwaarts gezonden.

Ten vijfde:

Er wordt gezegd, dat ik mij meester wilde maken van het oppergezag in de bovenlanden onder den naam en titel van Radja Djawa, Sultan Alam. Ik heb nooit aan zoo iets gedacht en ik heb nooit mij zelven die namen gegeven: maar de heer kolonel Elout heeft de menschen opgestookt om mij zoo te noemen. Er waren nog andere namen die men mij gaf, sommigen noemden mij Radja Turkie, anderen Radja Hadji besar, anderen Wakil Nabi Mohammed (gemachtigde van den profeet Mohammed), weer anderen Radja Jahoedie (Koning der Joden) dan wel Mohammed Ali bassa De menschen deden zulks in hunne domheid. — Ik heb hiervan mededeling gedaan aan den heer kolonel Elout en deze heeft mij gezegd, dat ik er mij niet aan moest storen en mij niet bezorgd moest maken over de praatjes van domme menschen. Daarom heb ik gezwegen.

Ten zesde:

Er wordt gezegd, dat ik mij zoude uitgelaten hebben dat, bijaldien het Hollandsche gouvernement niet inwilligde wat ik verlangde, ik de Hollanders zou verjagen met hulp van de Boegineesche soldaten.

Dat is niet waar, de zaak heeft zich volgenderwijs toegedragen. Na den opstand van Bondjol, heeft de heer kolonel Elout tot mij gezegd: Wel, Ali bassa, wat is uw oordeel over de menschen hier; het blijkt dat zij het gouvernement niet gunstig gezind zijn. Zoudt gij, Ali bassa, in de bovenlanden durven blijven met uw legioen?" Ik antwoordde, "Ik durf dit niet met mijne tegenwoordige macht. Wel durf ik het te ondernemen wanneer U de sterkte van mijn legioen vermeerdert met 3000 Javaansche soldaten. Ik wensch mijne sterkte zoo groot, omdat de menschen hier uitermate slecht zijn, en het land groot en zwaar bevolkt is." Dit slechts heb ik gezegd.

Later ben ik gegaan naar een plaats Batoe Sangkar genaamd en heb daar den heer kolonel Krieger en den heer kapitein Hellwig ontmoet. Met den heer Kolonel Krieger sprekende vertelde ik hem wat de heer kolonel Elout mij gevraagd en wat ik daarop geantwoord had; waarop de heer kolonel Krieger zeide: "Uw antwoord was juist." Ik zeide verder nog: "Wanneer er geen 3000 Javaansche soldaten zijn, dan kan men mij voorloopig Boegineesche soldaten geven, die later verwisseld kunnen worden, wanneer de Gouverneur-Generaal Javaansche soldaten zendt." Dit heb ik gezegd. Naar het mij voorkomt, heb ik hierin niets kwaad gezegd. Had ik er kwaad in gevonden, dan had ik het niet gezegd want ik wilde mijzelven en mijne menschen (troepen) niet ongelukkig maken.

Ten zevende en ten achtste:

Er wordt gezegd, dat ik met opzet een brief geschreven heb aan den heer kolonel Elout waarin ik dezen niet bapa (vader) genoemd heb, zooals gebruikelijk is, doch soedara (broeder). De bewuste brief is van mij, maar ik heb dien niet zelf geschreven. Ik was pas teruggekomen van de reis en erg vermoeid, zoodat ik niet kon gaan zitten schrijven, om den heer kolonel Elout eenige mededeelingen te doen, die ik hem wilde doen toekomen. Ik riep daarom mijn schrijver, Aloeg genaamd, en gelastte hem te schrijven wat ik den heer kolonel had mede te deelen. Nadat ik hem verteld had, wat hij moest schrijven, ging ik naar mijn kamer om wat te liggen. Na eenigen tijd kwam mij de brief in de gedachten en ik liet er om vragen, daar ik hem nazien wilde. De schrijver deelde mij mede, dat hij dien reeds met de post verzonden had. Ik maakte mijn schrijver een standje. Op dat oogenblik was ik mij niet bewust dat er iets niet in den haak was in den brief, dan alleen, dat ik dien niet onderteekend had.

Later ontmoette ik den heer kolonel Elout, die mij dadelijk sprak over dien brief, waarin ik mij zoozeer vergrepen had. Die heer gaf mij zijn ernstige misnoegen te kennen. Ik vroeg vergiffenis, die mij gegeven werd. Hiermee was de zaak uit. De heer kolonel Elout bracht mij echter nog onder het oog, dat ik voortaan niet meer dergelijke brieven moest schrijven.

En nu zegt men dat ik een anderen naam heb aangenomen dan dien van Ali Bassa Prawiro Dirdjo, terwijl alleen de Toewan besar mij dien geven kan. Ik duld niet, dat anderen mijn naam verwisselen; alleen wanneer de Toewan besar mij een anderen naam geeft, durf ik dien aannemen en dragen. Nu is mijn naam Ali Bassa Prawiro Dirdjo en geen anderen.

En hiermede geeft ik mijne verantwoording in handen van den Toewan besar. Ik kan niets verder antwoorden op de beschuldigingen die tegen mij ingebracht zijn. De Toewan besar echter weet hoe ik en mijne menschen ons gedragen hebben, sedert ik onderdaan van het gouvernement geworden ben.

Waar de Toewan besar mij ook gesteld heeft en waar de Toewan besar mij heen gezonden heeft, ik ben gegaan, met mijne vrouwen en kinderen en met mijne menschen, en ik heb nooit kwade bedoelingen gekoesterd jegens het gouvernement. Maanden lang heb ik mijn land, mijne vrouwen en kinderen verlaten, omdat ik gaarne het gouvernement wenschte te helpen, ter vermeerdering van den

voorspoed en de welvaart van het gouvernement, en ook opdat ik een beteren naam zou krijgen, dan ik thans heb. Ook herinner ik mij steeds de goedheid, die de Toewan besar mij en mijne menschen bewezen heeft; de Toewan besar heeft mij vergiffenis geschonken en in mijn levensonderhoud voorzien, mij bezoldiging, eten en kleeren gegeven en van den beginne (van mijn onderwerping af) tot nu toe heeft mij nooit iets ontbroken. In mijn eigen land zou ik het niet beter gehad kunnen hebben, dan de Toewan besar het met mij gemaakt heeft en steeds geven alle Europeanen mij de noodige eerbewijzen.

En thans wordt ik op deze wijze bij U aangeklaagd. Er is niemand dan de Toewan besar die mij kan helpen. Uw onderzoek zal onpartijdig zijn. Ik hoop dat de Toewan besar mijne verantwoording zal willen overwegen, want ik ben mijzelf in deze zaken van geen schuld bewust.

En als de Toewan besar medelijden heeft met iemand die nog niet recht weet hoe hij handelen moet, omdat hij nog jong is, dan bid ik den Toewan besar, als hij vergiffenis kan schenken, dat hij dan vergeve wat ik in domheid en onnadenkendheid voor kwaad gedaan mocht hebben; want ik weet nog niet recht wat ik doen en laten moet.

Batavia, den 13 Maart 1833.

Onder de nagelaten papieren van den Heer Elout vonden wij een gedeelte van een „replique op de verdediging van Ali Bassa”, welke verdediging alzoo in zijne handen is gesteld geworden. Hierin worden de verschillende beweringen van den Ali Bassa alle tegengesproken, maar over 't algemeeen geen bepaalde feiten aangehaald.

Bijzondere opmerking verdient daarin slechts wat wordt medegedeeld betreffende den brief, waarin aan den Ali Bassa verboden wordt het feest te Pagarroejoeng te houden. Hierover lezen wij het volgende: „Die brief is den kapitein Hellwig medegegeven en is, gelijk met dien aan den luitenant-kolonel Krieger over hetzelfde onderwerp, te Fort van der Capellen door dien officier aangebracht.

„Deze officier verklaart den brief overhandigd te hebben aan den Ali bassa, toen deze op Fort van der Capellen kwam, in tegenwoordigheid van den luitenant-kolonel Krieger. Dus voor dat de Ali Bassa naar Pagarroejoeng ging. En toen zou de Ali Bassa gezegd hebben „de kolonel Elout schrijft ook aan mij om niet naar Pagarroejoeng te gaan, maar dit moet nu geschieden.” In de verantwoording van Ali Basa spreekt hij alzoo onwaarheid, als hij zegt dien brief ontvangen te hebben twee dagen later op Pagarroejoeng.”

Onder dezelfde papieren treffen wij nog aan een verhoor, afge-

nomen aan den schrijver Aloeg in tegenwoordigheid van Raden Toemoenggoeng Mangoen di Poero en Raden Toemoenggoeng Prawiro di Poero, officieren bij het legioen van Ali Bassa, waarbij Aloeg verklaart dat de bewuste brief aan den luitenant-kolonel Elout wel door hem geschreven, maar woord voor woord door Ali Bassa gedicteerd en door dezen zelf onderteekend is.

Het is, naar ons inzien, ook niet aan te nemen dat de schrijver, al had hij ook dien brief gesteld, daaronder de handteekening van den Ali Bassa geplaatst zou hebben. Evenmin is het te gelooven, dat de schrijver, die gewoon was, als hij brieven aan den luitenant-kolonel Elout schreef het woord „vader” te gebruiken, dien hoofdofficier uit eigen beweging met „broeder” zou betiteld hebben. Aan een *lapsus calami* kan hier ook niet gedacht worden, daar het woord soedara (broeder) vier malen in den brief voorkomt.

Andere officiele stukken omtrent de houding van den Ali Bassa hebben wij niet gevonden; het is ons ook niet gebleken, dat omtrent zijne persoon ooit eene beslissing genomen is.

In een particulieren brief van 17 Mei 1833 schreef Elout aan den Gouverneur-Generaal Van den Bosch over dit onderwerp:

„Wat aanbelangt den Ali Bassa, die, na in de gevangenis te zijn geweest, nu weder op vrije voeten moet gesteld zijn, voegt het mij minder, Uwe Excellentie te waarschuwen tegen zijn persoon in het algemeen, vanwege het gevaar dat er *voor Java* in zijn kan om hem op vrije voeten te laten; maar ik moet daartegen Uwe Excellentie onbewimpeld verklaren dat, hij hier terugkomende, ik dan deze kolonie in 't grootst gevaar beschouw, want de besten onder de barisan en de voor 't Gouvernement meest gezinden zouden door hem mishandeld en de geheele barisan meer dan hoogst gevaarlijk worden”.

Van den Bosch schijnt den Ali Bassa niet vertrouwd te hebben: evenmin op Java als op Sumatra's Westkust. Toen hij (den 11ⁿ Aug. 1833 [1]) naar dit gewest vertrok — zooals in een volgend hoofdstuk ter sprake komen zal — was het wel is waar nog niet te Batavia bekend dat de adsistent-resident van Bengkoelen (den 27ⁿ Juli,

[1] Deze datum, waaromtrent Lange (I bl. 411) in twijfel verkeert, blijkt uit de missive „aan den Staatsraad, belast met het Departement voor de nationale nijverheid en de Koloniën” van den Gouverneur-Generaal a. i. J. C. Baud dd. 17 Augustus 1833 Kabinet n°. 133 B.

Lange I, blz. 397) vermoord was, doch achtte hij het noodig de plaats van dien naam aan te doen omdat bedoelde ambtenaar „reeds voorlang door zijne onberaden handelingen reden tot misnoegen gegeven had" en daar „de noodige voorzieningen" getroffen dienden te worden (missive van den Gouverneur Generaal a. i. aan het Departement van Koloniën dd. 5 September 1833 Kabinet n°. 227 D). Hij nam daarom den Ali-Bassa en den bovengenoemden pangeran Koesoemo Negoro, benevens kapitein De Leau en een honderdtal inlandsche soldaten mede, en zette dezen te Bengkoelen aan wal, — bedoelde inlandsche hoofden speciaal onder toezicht van kapitein De Leau.

Welken glimp Van den Bosch wellicht tegenover den Ali Bassa gegeven hebbe aan diens verbanning naar Bengkoelen, — nergens is ons gebleken dat hij hem onschuldig achtte en er over dacht, hem later naar Sumatra's Westkust te doen terugkeeren.

Integendeel blijkt wel uit latere bescheiden, dat èn de generaal De Stuers, èn de Hooge Regeering hem niet zoo *geheel* onschuldig achtten. In den loop van 1834 stelde de Regeering aan De Stuers, als voormalig resident der Westkust, de vraag of het verblijf van den Ali Bassa Prawiro Dirdjo te Bengkoelen ook gevaarlijk kon zijn voor de rust op Sumatra. De Stuers beantwoordde deze vraag bevestigend: bij missive van 6 October 1834 n°. 23/10 adviseerde hij „den Ali Bassa elders in eene sterkte te doen opsluiten, zoo de mogelijkheid niet bestaat om hem naar Nederland, dan wel naar de West-Indiën te verwijderen."

De Regeering was echter van oordeel (geheime resolutie in Rade van 2 Dec. 1834 L^a^ N) „dat de tot dusver door den Ali Bassa aan den dag gelegde gezindheid geenszins een strengen maatregel te zijnen opzichte wettigt; dat er geene gegronde reden bestaat om hem, vooral buiten Java, eenigermate te duchten en dat, zoo hij al, door ondervonden teleurstellingen en wellicht verkeerde behandeling ontevreden mocht zijn, dit tot geene andere maatregelen leiden moet dan tot het doen aanwenden van middelen om hem zijn verblijf te Bengkoelen, desnoods door eenige grootere geldelijke opofferingen, zooveel mogelijk te veraangenamen, ten einde hem alzoo tot de overtuiging te brengen dat een vreedzaam leven aldaar, in zijne omstandigheden en in zijn belang het raadzaamst is." Ook later achtte men het nuttig, zijne handelingen door vertrouwde spionnen te doen nagaan. (Geheim Besluit van 12 Juli 1839 L^a^ OO), en tot zijn dood toe (17 April 1854) lag hij onder verdenking van ontrouw (zie De Waal, Onze Indische financiën, VI. bl. 46).

TWEEDE HOOFDSTUK.

Het bestuur in Boea, de L kota's en te Soengei-poear hersteld. — Toewankoe Nan Tjerdik gevangen genomen en naar Batavia gezonden. — Samenzwering van den regent van Tanahdatar, Toewankoe nan Gapok en Toewankoe Alam. — Dood van laatstgenoemde. — De regent van Tanahdatar gearresteerd en naar Java verwijderd. — Beoordeeling van dien regent door Elout. — Elout's meening omtrent de doelmatigheid van zijne arrestatie. — Houding van den Radja di Boea. — Elout in Boea. — Aanslag op het leven van luitenant Hendriks. — Boea en Kota toedjoe in opstand. — Majoor De Quay te Banoe hampo aangerand. — Vijandige houding van Kamang; Fort de Kock en Fort Koriri in staat van verdediging, de post te Biaroe opgeheven. — Tambangan door Veltman bezet. — Brief van Elout aan Van den Bosch. — Expeditie naar Boea. — Opstand in Agam. — De post te Goegoeq Sigandang valt in 's vijands handen. — Fort de Kock en het fort te Koriri ingesloten. — Dappere verdediging van Tambangan; Goegoeq Sigandang hernomen. — De liniën van Soengei poear in Agam en van Banoe hampo veroverd. — Fort de Kock ontzet. — Het detachement van Tamson overvallen en afgemaakt. — Fort Vermeulen Krieger verlaten. — Fort te Koriri ontzet. — Kapitein Veltman. — Bassoh en Tjandong bezet. — De Toewankoe van Halaban.

Gebeurtenissen in Rau. — Gevechten op 14 en 24 Maart, waardoor de Padries verdreven worden. Trouw van Radja Gedonbang. — Eenvoud van Poland. — Te Loender wordt een nieuwe post opgericht.

Zoodra de Ali Bassa, den 2n Maart 1833, van Padang vertrokken was, begaf Elout zich naar Ajer Bangies en Tikoe. Hij deed zich daarbij vergezellen door een detachement onder den sergeant-majoor Van Geersdaele, dat, tot dekking van een convooi munitie, kleeding, geld en levensmiddelen, van Ajer Bangies naar het fort Amerongen in Rau marcheeren moest.

Te Ajer Bangies en te Tikoe ontving Elout vele inlichtingen omtrent het voorgevallene op 11 en 12 Januari. Men verzekerde hem van verschillende zijden, dat alles was geschied op last en aansporing van den regent van Tanahdatar, van Toewankoe Alam van Kota toea en van Toewankoe nan Gapok van Kamang; en hij kreeg de „volle overtuiging, dat Toewankoe nan Tjerdik en de Ali Bassa van die snoode voornemens hadden kennis gedragen.”

Intusschen schenen de zaken in de Padangsche Bovenlanden,

althans tijdelijk een gunstiger keer te nemen. Hetzij men op de terugkomst van den Ali Bassa wachtte, zooals Elout blijkens zijn brief van 28 Februari 1833 aan De Quay vermeende; hetzij de terugkomst van De Quay in de Bovenlanden, met eenige versterking van troepen, indruk maakte, — de maand Maart ging kalm voorbij; en om zooveel mogelijk den goeden gang van het bestuur in Boea en de L kota's te herstellen, werden officieren (de 1e luitenants Hendriks en Ligtnigger) met eenige militaire macht derwaarts gezonden om daar het civiel en militair bestuur weder op zich te nemen. Het fort Vermeulen Krieger, te Soengei poear, bleef met barisan bezet, doch de sergeant Wederzigt trad hier als commandant op.

Na zijne terugkomst te Padang deed Elout den Toewankoe nan Tjerdik gevangen nemen; niet-alleen op grond van hetgeen hij te Ajer Bangies en Tikoe vernomen had, maar ook op grond van de houding, door dat hoofd aangenomen. „Sedert het vertrek van den Ali Bassa was Toewankoe nan Tjerdik in zekere ongerustheid geraakt en had hij zich eenigen tijd gehouden als van zijne zinnen beroofd"; hij werd derhalve den 16n Maart gearresteerd en den 3n April naar Batavia gezonden, waar hij, na verhoord te zijn, op vrije voeten werd gesteld, doch geene vergunning kreeg om naar Sumatra terug te keeren.

In den loop der maand April begonnen zich in Agam weder „blijken van weerspannigheid te vertoonen; het district Kamang begon van lieverlede eene geheel vijandelijke houding aan te nemen, eenige hoofden hielden zich schuil en tusschen den regent van Pagarroejoeng, Toewankoe nan Gapok en Toewankoe Alam ontdekte men het ontstaan eener altijddurende correspondentie, die, in 't geheim, door vertrouwde zendelingen werd gevoerd. Men kon dus wel weten dat er weder plannen beraamd werden ten einde met de geheele bevolking gezamenlijk de Europeanen te verdelgen, waartoe ook geheime vergaderingen gehouden werden, maar men kon in den beginne nog geene papieren of andere bewijzen meester worden. Men kreeg deze evenwel later, en toen bleek dat Toewankoe Alam (een schrandere kop en, voor een Maleier, bijzonder beschaafd man) de spil was waarom alles draaide, niettegenstaande de groote verplichtingen die hij aan het Gouvernement, en in het bijzonder aan den luitenant-kolonel, commandant en resident, had. Toen moest in overweging genomen worden om zich van hunne personen meester te maken, ofschoon dit ten opzichte van Toewankoe nan Gapok ten uiterste moeilijk zou zijn, doordien hij zich volstrekt niet meer liet zien".

In verband met een en ander begaf Elout zieh den 23n April naar de Bovenlanden; den 26n kwam hij te Fort van der Capellen aan, na reeds den 24n last te hebben gegeven aan den majoor De Quay, die zich te Biaroe bevond, om daar, voor een volle vergadering van inlandsche hoofden, Toewankoe Alam te doen terechtstaan.

Den 26n gelukte het den majoor, zich van dit hoofd meester te maken; doch aan het ontvangen bevel kon niet letterlijk gevolg gegeven worden „naardien Toewankoe Alam, op het gezicht van een geschrift, dat hem te vroeg werd voorgelegd en waarvan hij de echtheid niet kon ontkennen, woedend werd en als razend zich door geweld een weg trachtte te banen om te ontkomen; ten minste hij trok zijn *sewa*, maar werd door de aldaar tegenwoordigen overmand, die hem knevelden; en toen hij daarna moest geëxecuteerd worden, werd hij dood bevonden op de plaats waar hij geboeid overnacht had. Het hoofd werd hem afgeslagen en op een paal gestoken, terwijl aan de vergadering zijn eigenhandig oproerschrift vertoond werd.”

Weinige dagen later — 2 Mei — nam Elout den regent van Pagarroejoeng, te Fort van der Capellen gevangen. De bijzonderheden dezer arrestatie zijn, in overeenstemming met het verslag van Elout, verhaald door Lange (I bl. 331—335), die daarbij tegenwoordig was. De regent werd, evenals Toewankoe nan Tjerdik, naar Batavia gezonden (24 Mei) en daar, na een verhoor te hebben ondergaan, verder op vrije voeten gelaten. Hij hield hier verblijf tot aan zijn dood (21 Maart 1849).

In zijne missive aan den Gouverneur-Generaal van 2 April 1833 geheim, la. G. had Elout reeds geschreven:

„Uit een particulieren brief van majoor De Quay en uit zoovele andere rapporten van de bovenlanden blijkt, dat de regent van Pagarroejoeng zich nog veel moeite geeft om de zaken in de war te brengen. Die persoon, zoo onbekwaam om iets mede te werken ten goede, laat niet af om kwaad te stichten en slaagt daarin buiten onze verwachting.

„Hij is in slechte streken zeer vindingrijk, en verbeeldt zich nu dat, als het Gouvernement naar de stranden terugtrok, hij het gezag van het z. g. Menangkabausche rijk veel verder zou kunnen uitbreiden dan zijne voorzaten. Ik geloof wel dat door veel slecht volk, dat hem omringt, zijn hoofd nog meer wordt op hol gebracht, doch men is niet in staat hem uit dien maalstroom te redden, omdat hij voor reden niet vatbaar is.

„Hij is even baatzuchtig en inhalig als andere Maleiers, en dit

gebrek zoude voorzeker zijn schimmenrijk het eerste in duigen doen vallen indien wij ons uit de bovenlanden verwijderden, want eerst dan zou hij leeren inzien dat Padries en Maleiers evenmin als wij zijne opperheerschappij begeerden.

„Nieuwe oorlogen zouden dit schoone land en de bevolking andermaal teisteren en verwoesten, en hij zou voorzeker de eerste zijn die op nieuw onder de schoonste beloften om hulp en bescherming van het Gouvernement kwam smeeken.

„Ik ben nu volkomen overtuigd dat de regent met den Ali Bassa en Toewankoe nan Tjerdik sedert lang in het complot waren tegen het Gouvernement [1]. . .

„De verwijdering van den Ali Bassa doet op de barisan zeker nu reeds veel goed, maar de majoor De Quay meent dat wij ons ook zullen moeten ontdoen, in de Bovenlanden, van den regent van Pagarroejoeng.

---

[1] In een partioulieren brief, door Elout later (6 December 1833) aan Van den Bosch geschreven, zegt hij omtrent de gearresteerde personen nog het volgende:

. . . „Is het wel noodig Uwe Excellentie de bewijzen van hun verraad te herhalen, na al hetgeen ik daarvan vroeger heb gezegd en deugdelijk *bewezen* met allerlei stukken? Uwe Excellentie gelieve zich b. v. ten aanzien van den Jang dipertoewan van Pagarroejoeng te herinneren hoe dat hoofd, reeds onder den toenmaligen kolonel en resident De Stuers, getracht heeft tegen ons te werken, blijkens het antwoord op een brief van hem, door den Toewankoe van Kapoh, hetwelk ik de eer had Uwe Excellentie hier ter plaatse (te Padang) te doen zien, evenals een later van den Toewankoe nan Pait uit de L kota's. Hetzelfde zij gezegd omtrent Toewankoe Alam, wiens helsche handelingen overal bekend zijn en wiens briefwisseling met die van de XII kota's bekend is en mede aan Uwe Excellentie is overgelegd geworden. Deze twee hoofden zijn des te snooder in hunne bedrijven geweest, naarmate ieder hunner met weldaden door ons is overladen; en hoe fraai de Jang dipertoewan van Pagarroejoeng op Batavia zijne zaken hebbe voorgedragen — die ik betwijfel of daar wel geheel is begrepen —, hier is het geheel anders overal bekend. De beruchte Nan Tjerdik is geheel en al het laagste karakter dat er zijn kan; en hoe goed had ik persoonlijk dien man behandeld! Ook dit geldt den Ali Bassa Prawiro Dirdjo, wiens medewerking tegen ons duidelijker en duidelijker is geworden, ook ten aanzien van het voeren van den oorlog, zooals ik in een mijner brieven gedurende de expeditie tegen Bondjol heb gezegd.

Neen, ik voor mij oordeel, verre van te streng te zijn geweest, te veel goedheid aan den dag te hebben gelegd; geheel door deze menschen bedrogen te zijn geweest, door eene natie die van oudsher voor slecht en verraderlijk is bekend, en waarvan Raffles heeft gezegd dat een ijzeren scepter over hen zwaaien moest! Later heb ik dit ook begrepen . . ."

Wat Elouts hier ter loops opmerkt, dat de mededeelingen van den regent van Pagarroejoeng te Batavia wellicht niet goed zijn begrepen geworden, vindt eenige opheldering in het feit dat de regent niet dan Menangkabausch maleisch sprak, — moeilijk te begrijpen voor hen, die slechts het gewone maleisch kennen.

„Zoo is ook mijn gevoelen, doch ik hoop dat de majoor niet in de verplichting zal geraken tot eenig uiterste met dien man te komen voordat mij nadere bevelen van Uwe Excellentie en ook meer macht geworden zijn." . . .

De berichten, in den loop der maand April ontvangen, noopten Elout, tegen zijn zin, de arrestatie van den regent niet langer uit te stellen.

In zijn „Overzicht" schrijft hij verder:

„Men stelde zich aanvankelijk goede gevolgen van de verwijdering van den Jang dipertoewan voor, en werkelijk deed zij veel goed; maar het kwaad was reeds te zeer ingeworteld, en de onlusten barstten toch uit. Doch nu gebeurde dit successievelijk, zoodat het den onzen mogelijk is gebleven zich staande te houden tot aan de komst van den generaal-majoor Riesz met de expeditie onder zijne bevelen, hetgeen stellig onmogelijk zoude zijn geweest wanneer de opstand in alle districten gelijktijdig was uitgebarsten, hetwelk, volgens het groote plan, had moeten plaats hebben. Later kwam men er ook achter dat de regent, één of twee dagen na zijne opvatting, eene groote vergadering te Soempoer had moeten bijwonen, bij welke gelegenheid dag en uur zoude zijn bepaald waarop het groote werk tegen ons een aanvang zouden hebben genomen. Door het oplichten van den regent was nu de samenzwering uit haar verband gerukt, zoodat alles tot ons groot geluk niet in dien regel afliep als zulks had moeten plaats hebben." [1]

„Van den 1sten luitenant Hendriks, civiel en militair commandant van de districten Lintou, Boea en Kota toedjoe, die in het fort te Boea verblijf hield, kwam, reeds eenige dagen vóór het opvatten van den regent van Pagarroejoeng, bericht dat er in den Radja di Boea, broeder van dien regent, iets buitengewoons scheen om te gaan; dat hij zeer onrustig scheen, en wel bij hem, commandant, als naar gewoonte met zijn gevolg nu en dan een bezoek kwam afleggen,

[1] Ook bij de boven medegedeelde citaten uit Elout's verslag zal men kunnen opmerken, dat de daarmede correspondeerende, door den generaal De Stuers (I, blz. 186—188) ten beste gegeven, onvolledig en daardoor zeer onzijdig zijn. Verdere vergelijkingen aan den lezer overlatende, merken wij hier slechts op, dat de mededeeling (blz. 188), als zou de gouverneur-Generaal den 11n Maart 1833 nog niet bekend geweest zijn met de „ongelukkige gebeurtenissen te Bondjol" stellig onjuist is. Men zie slechts de resolutie in Rade van 8 Maart n°. 1, waarvan de conclusie in het vorige hoofdstuk medegedeeld werd. Uit die resolutie blijkt, dat de berichten van Padang, loopende tot 2 Maart, den 7n te Batavia ontvangen waren.

doch dan met een ontblooten klewang verscheen, dien hij voor zich op de tafel legde. Ook scheen de bevolking van Loeboeq Djanten onwillig en hadden er reeds een paar moorden plaats gehad, voor welk een ander de Radja di Boea en zijn vertrouwde, de Toewankoe di Talang, verlangden dat de luitenant Hendriks de bevolking straffen zou.

„De heer Hendriks, hierop verdacht, wist al hunne aansporing te ontwijken en hunne listen te verijdelen; hij hield de zaken met een bewonderenswaardig geduld en beleid geruimen tijd stil. Dit alles was in Boea voorgevallen voordat de regent van Tanahdatar was opgelicht [1].

Toen de gevangenneming van den regent van Tanahdatar door Hendriks aan den Radja di Boea was medegedeeld, scheen deze daarover niet zeer op zijn gemak te zijn, doch hij staakte voorloopig zijne pogingen om de bezetting van Boea in den val te laten loopen.

Elout was echter, na hetgeen hem reeds bekend was, omtrent Boea niet gerust, en meende iets te moeten doen om den Radja di Boea weder meer naar onze zijde over te halen. Hij zond daarom den luitenant Van Deun met 60 man naar Koebang Betoengkat, en volgde den dag daarop (6 Mei) zelf. Te Koebang Betoengkat aankomende, vernam hij dat alles in de omstreken rustig was; hij liet het detachement dientengevolge daar achter, en vervolgde met zijn adjudant (1e luitenant Lange), een officier en 4 man van de barisan en een paar oppassers, zijn weg naar Boea.

Onderweg — te Balei tengah — had de resident eene ontmoeting met den Toewankoe van Halaban, dien hij daar bescheiden had. De Toewankoe, die ons trouw was (en ook later gebleven is), verklaarde ronduit, dat hij niets ten goede op Boea kon uitrichten, daar hij evenmin den Radja di Boea vertrouwde, dien hij een kind noemde, als den Toewankoe di Talang, die, naar hij meende, te zeer in de samenzwering van den regent van Tanahdatar betrokken was geweest.

Te Boea aankomende, vond Elout den luitenant Hendriks eenigszins ongesteld, tengevolge van vergif, dat men had weten te mengen in de melk, die hij dronk bij gelegenheid dat eenige hoofden hem een bezoek brachten.

Met den Radja di Boea, Toewankoe di Talang en andere hoofden

---

[1] De houding van den Radja di Boea en die van Hendriks is uitvoerig uiteengezet in het Indisch Militair Tijdschrift 1881, II, bl. 247 en 248 (naar een door Hendriks nagelaten handschrift).

had Elout hier verscheidene samensprekingen, waarvan het resultaat hem wel bevredigde; zooals later bleek, was de vriendschappelijke houding van den Radja het gevolg van vrees voor het bovenbedoeld detachement.

Dat de Radja inderdaad, ondanks zijne verzekeringen van gehechtheid, booze plannen koesterde, bleek al spoedig: hij vroeg Elout langs welken weg deze dacht terug te keeren, en vernam dat deze over Boekit Paoeh dacht te gaan. Later kwam het uit, dat hij hier alles gereed had om Elout met zijn klein gevolg te doen afmaken.

Gelukkig veranderde deze van plan op de opmerking van Hendriks, dat de weg over Boekit Paoeh zeer moeielijk was, en ontsnapte hij daardoor het gevaar

Nu ook den terugweg over Koebang Betoengkat nemende, gaf hij den luitenant Van Deun last, den 8n over Halaban naar Pajacombo te marcheeren. Toen dit detachement vertrokken was, maakte de regent van Boea van de eerst voorkomende gelegenheid gebruik om het masker af te werpen: den 12n werd de luitenant Hendriks, die buiten het fort te paard reed, plotseling overvallen, en had hij het slechts aan zijne tegenwoordigheid van geest te danken dat hij, hoewel zwaar gewond, nog in het fort terugkeerde [1]. Onze versterking werd nu onmiddellijk door de muitelingen ingesloten, — Boea en het landschap Kota toedjoe waren in vollen opstand!

Ook in Agam smeulde het vuur. De majoor De Quay, zich op een ochtend, kort na de terugkomst van Elout uit Boea, van Fort van der Capellen naar Fort de Kock begevende en den weg nemende over Goenoeng en de VI kota's, werd op den pasar van Banoe hampo door eenige hoeloebalangs aangerand. Deze hadden reeds zijn paard bij de teugels, maar werden verdreven door de djajang-secars, die hem vergezelden en te hulp kwamen.

Toen het duidelijk werd, dat vooral Kamang meer en meer eene vijandelijke houding aannam, deed De Quay Fort de Kock en het fort te Koriri zooveel mogelijk in staat van verdediging brengen, en tevens den post te Biaroe, welke ongunstig gelegen en door zijne grootte in evenredigheid van de bezetting moeielijk te verdedigen was, ontruimen; hier bleven 1 korporaal en 6 man (inlanders) achter ter bewaking der gebouwen.

De resident Elout kreeg in den namiddag van den 13n Mei be-

[1] Het wedervaren van den luitenant Hendriks bij deze gelegenheid is, door hemzelven, uitvoerig beschreven. Zie Indisch Militair Tijdschrift, 1881, II, blz. 120—123.

richt van het te Boea voorgevallene, juist toen hij met de voornaamste hoofden van Tanahdatar eene groote vergadering te Fort van der Capellen hield. Een oppasser van den luitenant Hendriks was, ter sluiks en vermomd, door de vijandelijke linie heengeslopen en bracht het verzoek om hulp over van den sergeant Viatte, "een zeer goed onderofficier", die het bevel van zijn zwaar gewonden commandant Hendriks had overgenomen. De vijand had den weg over Boekit Paoeh reeds afgesloten, maar die over den Marapalm was nog open.

Onmiddellijk werd de luitenant Helbach langs dezen weg naar Boea gezonden met een detachement militairen, om het bevel over het fort van Viatte over te nemen en dien post te behouden totdat nadere maatregelen ter verdrijving des vijands zouden zijn genomen. De majoor De Quay, die zich nog in Agam bevond, kreeg last, zoodra mogelijk uit dit landschap al de troepen te vereenigen die, behoudens eene voldoende bezetting der forten, konden worden gemist, en daarmede naar Boea op te rukken.

De posten in de L kota's werden in staat van verdediging gebracht, en kapitein Veltman kreeg last om met een deel (50 scherpschutters) zijner compagnie van Padang naar Tambangan op te rukken ten einde, wat er ook mocht gebeuren, de passage over de Ambatjang te verzekeren.

Toen aldus het noodige gedaan en voorbereid was, schreef Elout eenen particulieren brief aan den Gouverneur-Generaal Van den Bosch, dd. 17 Mei 1833. Die brief doet ons zien hoe Elout de zaken beschouwde, en tevens waarom tot dusver nog geene versterking van troepen — na de door De Quay medegebrachte 250 man — van Java gezonden was. Wij nemen daaruit het volgende over:

... "Het door de Franschen verdelgen der citadel van Antwerpen, en de onzekerheid waarin men verkeert omtrent de verdere gevolgen dier zaak en het al of niet termineeren der quaestie tusschen België en Holland, waaruit wellicht nog een algemeene oorlog *zou* kunnen voortvloeien, maakt op de gemoederen hier geen goeden indruk. Ik voor mij vlei mij, dat de zaak zal zijn afgedaan zonder meer, en geloof niet aan de uitbarsting van een algemeenen oorlog. Hoe dat ook zij, Uwe Excellentie kon onmogelijk denken aan het zenden van geregelde troepen naar Sumatra, en nog minder kon zij besluiten haar bezoek op deze kust te vervroegen, alvorens afdoende berichten te hebben uit Holland

„Intusschen is het zeer te bejammeren, dat het wegblijven van troepen, wier komst men aan den inlander als zeer nabij heeft moeten aankondigen, nu de zaken hier ten zeerste verslimmert. Kon Uwe Excellentie slechts een 500 man barisan vooreerst missen; de allerspoedigste komst daarvan te Padang kan ons hier uit zeer groote verlegenheid redden, waarin wij nu werkelijk weer verkeeren. Alles komt bij den inlander aan op indruk; de kleeren maken bij hem den man, en het ware te wenschen geweest dat ik zelfs gekleede en gewapende recruten had bekomen. Men zou die voor de voorhoede gehouden hebben. Zeer gelukkig heb ik vóór de uitbarsting van het oproer den regent van Tanahdatar opgelicht; maar de bom is nu toch losgebarsten, en alleen van den Toewankoe van Halaban hangt het af, of Lintou en de L Kota's zullen omdraaien . . .„

Na eene korte mededeeling van hetgecn in Boea gebeurd was, schrijft Elout verder:

„Intusschen moet ik Uwe Excellentie verzoeken om, welke troepen dan ook, al zijn het slechts opgeraapte menschen die men in der haast te Batavia kleedt en wapent, naar Padang te zenden, alwaar zij geoefend kunnen worden. Zoodra men troepen ziet komen, en de inlander beoordeelt de geheele juiste waarde in hoeveelheid en hoedanigheid zoo nauw niet, dan wordt althans gedeeltelijk het vertrouwen hersteld omtrent de *krachten* van het Gouvernement, en *daarop* alleen kunnen wij rekenen. Voor goede procédés en redenen zijn de menschen hier niet vatbaar . . .

. . . „Ik doe alles wat in mijn vermogen is om de zaken gaande en staande te houden.„

Zooals beneden zal blijken, had Van den Bosch dezen brief niet afgewacht en reeds, toen die geschreven werd, de noodige maatregelen genomen om de krijgsmacht ter Sumatra's Westkust aanzienlijk te versterken.

De expeditie van De Quay naar Boea is in bijzonderheden door Lange (I, 339—343) verhaald. Een algemeen overzicht, op last van Elout den 3den Juni 1833 door Lange geschreven om den 1sten luitenant Poland, civiel en militair commandant van Rau, op de hoogte te brengen (omdat Elout vreesde dat Poland mocht worden misleid door valsche geruchten, welke het volk van Bondjol en Agam niet zou nalaten in de omstreken van Rau te verspreiden), geeft ons intusschen nog beter inzicht in den gang van zaken:

„Den 19den vertrok de majoor De Quay met bijna al de troepen

die beschikbaar waren naar Boea, vergezeld door eene menigte Maleiers van Batipoe, Lintou, Halaban, Tanahdatar en de IV Kota's bij Tandjong Alam, terwijl de luitenant Starck, met een detachement en met Maleiers uit de XX Kota's over Boekit Paoeh naar Kota Toedjoe trok.

„Den 20sten begon de majoor de kampong Boea aan te vallen, vervolgens Pangian, Taloeq en andere, welke successievelijk, ofschoon zij zich goed verdedigden, in onze handen vielen. De vijand werd met groot verlies teruggedreven tot over de Sinamar, bij den overtocht van welke rivier hij vele menschen verloor, doordien de onzen hen op de hielen volgden.

„Verder werd geheel Boea, en vervolgens de Kota Toedjoe uitgeplunderd en verbrand, zoodat het land niet meer te kennen moet zijn geweest. De Maleiers, vooral die van Batipoe, vervolgden den vijand nog zeer ver en verbrandden en vernielden alles, terwijl zij al het vee, rijst enz. buit maakten."

Hoe gunstig de expeditie naar Boea dus op zichzelve ook afliep — in 't geheel waren er slechts 13 soldaten (8 Europeanen en 5 inlanders), benevens „eenige" manschappen der Maleische hulptroepen gewond, en daarentegen was hier aan de opstandelingen een volkomen nederlaag toegebracht, die hen, zooals Lange in bovenbedoelden brief aan Poland schreef „denkelijk wel eenigen tijd zou heugen," — toch had zij, zooals weldra bleek, eene groote schaduwzijde. In Agam toch, waar, zooals wij reeds mededeelden, de geest der bevolking alles te wenschen overliet, maakte men van de afwezigheid van het meerendeel der troepen gebruik om de vaan des opstands te ontrollen.

Ziehier hoe Lange het gebeurde in hetzelfde schrijven aan Poland verhaalt:

„Nauwelijks hadden wij hier (te Fort van der Capellen) de tijding dat onze onderneming in Boea en Kota Toedjoe zoo goed geëindigd was, nog bevonden zich onze troepen aldaar en waren de Maleiers wijd en zijd verspreid en op roof uit, toen wij den 24sten Mei, des namiddags, onverwacht van den kapitein Veltman te Tambangan de tijding ontvingen, bij hem door een Maleier aangebracht, dat geheel Agam in opstand en het fort Goegoeq Sigandang door den vijand omsingeld was. De kapitein was voornemens zich dadelijk op marsch te begeven, om te trachten, Goegoeq Sigandang bij te springen en verder te zien hoe de zaken stonden.

„Kort daarop kregen wij de tijding van kapitein Veltman, dat hij

voor de kampong Panjalajan was aangekomen, in het gezicht van Goegoeq Sigandang, hetwelk hij in den brand zag staan, doch dat hij het raadzaam achtte naar Tambangan terug te trekken, doordien de bevolking van Goenoeng ook niet goedgezind, en voornemens scheen hem den terugtocht af te snijden. Hij nam dien dan ook aan, en werd tot dicht bij Tambangan door den vijand van zeer nabij achtervolgd; gelukkig leed hij geene verliezen. Ook had hij vernomen, dat verscheidene manschappen, van Fort de Kock naar Goegoeq Sigandang op marsch zijnde, gesneuveld waren.

„Wij kregen toen ook bericht, dat de weg van Tandjong Alam naar Agam afgesneden was, zoodat onze beide forten in Agam (Fort de Kock en Koriri) ingesloten waren. Ook was de gemeenschap met het fort Vermeulen Krieger te Soengeipoear in de XII Kota's geheel afgesneden.

„De luitenant-kolonel Elout zond den majoor De Quay dadelijk bericht van het gebeurde, met last dat de troepen en de Maleiers zoo spoedig mogelijk zouden komen oprukken.

„De majoor De Quay kwam den 25sten, voor den middag, ook reeds hier aan, maar de troepen en Maleiers konden onmogelijk zoo spoedig volgen, vooral de laatste, die zoozeer verspreid waren. De luitenant-kolonel Elout zond aldus vooraf een paar detachementen met een stuk geschut van 1½ pond van hier naar Tambangan om dien post, welke zeer door den vijand werd verontrust, te versterken.

„Het gelukte dan ook aan kapitein Veltman, met deze versterking en een klein gedeelte der bevolking van Batipoe hetwelk thuis gebleven" (niet mede naar Boea en Kota Toedjoe opgerukt) „was, en die van Tambangan welke ons trouw bleef, den vijand tot voorbij Goenoeng te drijven; terwijl Pakan Djaoeh en Goenoeng door de Maleiers gedeeltelijk verbrand en uitgeplunderd werden."

De dappere verdediging van Tambangan heeft Lange in zijn werk (I bl. 346) beschreven. Wat hij echter verzweeg, was het aandeel dat hij-zelf in het behaald succes had gehad. Elout schreef daarover aan den legerbevelhebber, dd. 16 Augustus 1833 no. 330:

„dat het de luitenant Lange zelf was, die met een 1½ ℔s-kanon op bergaffuit ter versterking naar kapitein Veltman te Tambangan werd gezonden, en dat deze officier veel heeft toegebracht, nietalleen om, onder kapitein Veltman, Tambangan te behouden, maar ook om mij het oprukken met de nader verzamelde macht naar Fort de Kock te vergemakkelijken.

„Luitenant Lange heeft zich onderscheiden door moed en beleid bij het hernemen der omstreken van Goegoeq Sigandang„....

Deze officier verhaalt verder, in bedoelden brief aan Poland, den gang van zaken aldus:

„De luitenant-kolonel Elout had intusschen tijd om de troepen en Maleiers te verzamelen, en den 27n 's morgens gingen wij„ (Lange was inmiddels weder door Veltman teruggezonden) „met eene aanzienlijke macht van hier op marsch.

Boea was door onze troepen verlaten en aan de bevolking van Lintou overgelaten; bij ons waren de Maleiers van Batipoe, ook hadden wij een houwitser en een drieponder bij ons. De post Tandjong Alam was ook verzekerd en de steeds trouwe bevolking van daar op wacht, om den doortocht des vijands aldaar te beletten.

„In den avond van genoemden dag kwam de colonne te Goenoeng en Taboe berajer aan, welke plaatsen door den kapitein Veltman genomen waren.

„Den volgenden ochtend werd verder opgerukt naar Goegoeq Sigandang, op welken tocht overal hinderlagen en verhakkingen gevonden werden en de vijand hier en daar den doortocht trachtte te beletten. Wij kwamen er echter in den namiddag aan, namelijk op de plaats waar het fort gestaan had, want dit was geheel vernield.

„Des avonds kwamen nog een paar duizend man uit de L Kota's, om met ons verder op te rukken.

„Wij bleven dien avond in de kampong Pandej-sikat bivakkeeren, welke plaats door vroeger daar plaats gehad hebbende gevechten nog al bekend is.

„Des anderen daags werd de colonne in tweeën gesplitst: de majoor De Quay ging met een gedeelte boven langs de Merapi, hebbende den drieponder bij zich; de luitenant-kolonel Elout ging met het andere gedeelte en met den houwitser over den grooten weg.

„Op Goegoeq Sigandang bleef de noodige bezetting achter met den 1½ ponder, ook Goenoeng was door ons bezet gebleven.

„Nu outmoetten wij weldra hardnekkigen tegenstand, komende van de linie van Soengei poear in Agam, welke linie zeer goed bezet was. Het gelukte ons evenwel daar door te slaan Nu marcheerden wij zonder veel weerstand te vinden door tot de linie van Banoehampo, waar wij 's avonds aankwamen. Hier vonden wij zeer ernstigen tegenstand, en het was niet zonder moeite en tijdverlies dat wij deze namen. Op marsch waren nog verscheidene kampongs

door de Maleiers verbrand, hetwelk gedeeltelijk ten doel had om de bezettingen van de forten De Kock en Koriri van onze op handen zijnde komst te verwittigen.

„Verder vonden wij op weg geen tegenstand tot het fort De Kock, alwaar wij, nadat de avond even gevallen was, aankwamen en, door onze komst, eene algemeene vreugde verspreidden.

„Te Fort de Kock vernamen wij, dat de vijand deze sterkte verscheidene malen aangevallen had; dikwijls zeer ernstig, en dat hij vooral al het mogelijke had gedaan om haar in brand te steken, hetgeen echter telkens door de verstandige maatregelen van den kapitein Van Ochsée was verijdeld geworden. Gebrek aan leeftocht had men nog niet, maar juist op den dag van onze aankomst was de vijand op het denkbeeld gekomen om het water af te snijden. Wij vernamen dat Fort Koriri nog bestond, dat daar gebrek aan levensmiddelen was en dat de gemeenschap tusschen de beide forten, die 2 uren gaans van elkander liggen, afgesneden was.

„Weldra na onze komst te Fort de Kock kwamen zich verscheidene hoofden onderwerpen, die mede hun uiterste best gedaan hadden om zich van het fort meester te maken.

„Ik hoorde te Fort de Kock, dat men den 24n, des ochtends ten 8 ure, nog niets van 's vijands verraderlijke voornemens vernomen had; dat toen de 1e luitenant Tamson met een detachement van 30 man, waarbij 10 Europeanen, op marsch was gegaan om eene patrouille te doen naar Goegoeq Sigandang. Dit detachement was overvallen en geheel afgemaakt; tien ongelukkigen, die zich te Goegoeq Sigandang dachten te redden en dit fort nog bereikten, zijn daar met de bezetting omgekomen. Deze waren dus de menschen van wier sneuvelen de kapitein Veltman, schoon onzeker, reeds tijding bekomen had. Slechts een man van dit detachement is te recht gekomen, alsmede een man van Goegoeq Sigandang, welke laatste verzekert dat het nemen van dit fort den vijand zeer veel volk gekost heeft en dat dit hem denkelijk nog niet gelukt zou zijn indien de noodlottige brand het verder verdedigen niet geheel onmogelijk had gemaakt.

„De bezetting van het Fort Vermeulen Krieger te Soengei poear in de XII Kota's is, naar wij vernemen, voor het grootste gedeelte ontkomen. Zij bestond uit ongeveer 60 man, meest barisan; er waren een viertal Madureezen, benevens de Europeesche sergeant Wederzigt. Dit fort is een paar malen ernstig aangevallen, doch de onzen, die zich goed verdedigden, hebben daarbij slechts een

huzaar van de barisan verloren en een paar gewonden bekomen, terwijl van den vijand velen gevallen waren. Echter begon de munitie zoo te verminderen, dat men een derden aanval niet meer zoude hebben kunnen weerstaan. Dit vernam de Toewankoe nan Tinggi van Soengei poear, die nog niet zoo onmenschelijk slecht scheen te zijn als de meeste, ja genoegzaam alle zijne landgenooten. Hij raadde daarop den sergeant aan om des nachts door het gebergte van den Danau naar Mengoppo terug te trekken; dit werd bewerkstelligd, terwijl de Toewankoe nan Tinggi den weg liet wijzen.

„De sergeant Wederzigt is dan ook met 32 man te Mengoppo aangekomen, waarvan 7 hunne wapenen verloren hadden; naderhand kwamen er nog 5 man van de barisan opzetten, ook zonder wapens, en een man is in Agam terecht gekomen, zoodat nu nog een tomonggong en 12 man mankeeren, waarvan er mogelijk nog wel terecht zullen komen.

„Den 30n Mei verliet de luitenant-kolonel Elout weder Agam en kwam den 31n hier (te Fort van der Capellen) aan, op tijdingen welke hij uit de L Kota's ontvangen had. Den 1n Juni begaf hij zich naar Tandjong Alam om daar verkenningen te doen, en ontving aldaar tijding van de majoor De Quay, dat deze te Koriri was aangekomen en het fort ontzet had.

„Dit fort was ook verscheidene malen en zeer ernstig aangevallen, doch was steeds goed verdedigd; de vijand had er reeds verscheidene dooden laten liggen, en van onze zijde waren slechts 6 gewonden in het fort.

„De bezetting, onder den 2n luitenant Bouman, had gebrek aan vivres gekregen, doch op het zien van den brand, waaruit zij de nadering van onze troepen ontwaarden, hadden een paar hoofden eenige levensmiddelen in het fort weten te smokkelen.

„Kapoh had zich bij het doortrekken onzer troepen niet verdedigd, doch de hoofden en een gedeelte doebalangs waren naar Kamang gevlucht; een gedeelte der bevolking stond nog onder de wapens en de weg was overal verhakt en met randjoes beplant. Denkelijk is hun onze macht echter te groot voorgekomen om daartegen te vechten.

„Het fort Biaroe in Agam was juist eenige dagen voor deze noodlottige gebeurtenissen door de onzen verlaten: slechts een inlandsch korporaal en 6 man waren er de wacht blijven houden, en dezen is het gelukt, 's nachts op Fort de Kock terug te trekken. Het fort Biaroe is ook in de asch gelegd.

"Wij zijn bij deze expeditie naar Agam zeer gelukkig geweest, daar wij slechts 4 dooden (2 Europeanen en 2 inlanders) en slechts weinige gewonden hebben. Bij de hulptroepen van Batipoe zijn ook een paar dooden en eenige gekwetsten geweest, doch bij hen zijn er verscheidene met matte kogels getroffen. [5]

"De weg van Tandjong Alam naar Agam is nu nog niet geopend, doch zulks zal ook weldra plaats hebben, daar het schijnt dat de tot nu toe nog halstarrige kampong Tjandong zich ook wel zal onderwerpen; zoo niet, dan zal hierom nog eens gevochten moeten worden.

"U ziet uit dit een en ander dat de zaken hier al ver in ons nadeel gevorderd zijn geweest, doch nu genoegzaam hersteld zijn, en het zal hun denkelijk wel eenigen tijd heugen, de nederlaag die zij in Boea en omstreken en nu in Agam geleden hebben" ....

Uit dit overzicht kan de lezer, naar het ons voorkomt, voldoende den gang van zaken in de Padangsche Bovenlanden in het laatst der maand Mei 1833 nagaan. Voor enkele bijzonderheden Lange (I, bl. 343—356) naslaande, zal hij ongetwijfeld opmerken hoe diens voorstelling geheel overeenkomt met hetgeen hij in zijnen brief aan Poland schreef; hoe weinig het werk van Lange geschreven is met eene eenzijdige bedoeling, — in een woord, hoe Lange, zooals ons steeds bij vergelijking met de origineele rapporten enz. gebleken is, getracht heeft een eerlijk en getrouw geschiedschrijver te zijn.

Bij het nagaan der détails van de geleverde gevechten vóór het ontzet van Fort de Kock zal men zien hoe Veltman, behalve bij de verdediging van Tambangan (26 Mei), zich onderscheidde bij de herovering van Goegoeq Sigandang (28 Mei) en bij de herovering van de liniën van Soengei poear en Banoe hampo (29 Mei). Dit waren de laatste gevechten waarbij Veltman zijn beleid en zijn heldenmoed kon ten toon spreiden; maar hij had dat dan ook gedaan op zoodanige wijze, dat Elout, altijd geneigd om de verdiensten zijner ondergeschikten te doen uitkomen, den 16n Augustus, bij missive no 330, aan den generaal De Stuers schreef: "Het geheele behoud van de Bovenlanden ben ik aan den kapitein Veltman verschuldigd"...

De vermoeienissen, welke deze had moeten doorstaan, wierpen hem

[5] In een particulieren brief van Elout aan zijnen adjudant Donleben, dd. 31 Mei 1833, lezen wij dat de hulptroepen van Batipoe "braaf gevochten hebben en weldra evengoed zijn als de Javaansche barisan, die zich magnifiek gehouden hebben. Geen een man van de barisan werd gekwetst, doch zij hadden zich als leeuwen gedragen."

kort na het ontzet van Fort de Kock op het ziekbed; en den 20n Juli bezweek hij te Fort van der Capellen, betreurd door allen, die hem kenden, op 42-jarigen leeftijd.

Veltman bezat inderdaad het vertrouwen, zoowel van zijne meerderen als van zijne ondergeschikten, en hij verdiende dat, door zijn karakter zoowel als door zijne groote verdiensten. Bij de verovering van Palembang (24 Juni 1821) had hij, als sergeant-majoor, getoond wat in hem stak, door alleen te blijven staan toen, een oogenblik, de gansche compagnie terugdeinsde; door, geheel alleen, den verwoeden vijand het hoofd te bieden ..... De benoeming tot den officiersrang en het ridderkruis der militaire Willemsorde waren het welverdiend loon geweest voor een zoo schitterend voorbeeld van heldenmoed, — later, ter Westkust van Sumatra, door zoovele andere bewijzen van weergalooze dapperheid gevolgd!

Zijn dood was alzoo een groot verlies voor onze krijgsmacht op Sumatra, waarvan in de eerstvolgende jaren nog zooveel inspanning zoude worden gevorderd.

Na het ontzet van het fort te Koriri (31 Mei) kwamen Elout en De Quay overeen, dat de eerste van Tandjong Alam, met eene kleine colonne en de hulptroepen van Halaban, de tweede van Fort de Kock met eene colonne en de hulptroepen van Batipoe gelijktijdig naar Bassoh zouden oprukken. De weg was hier en daar onbruikbaar gemaakt, doch vijandelijkheden van beteekenis hadden niet plaats. De bevolking van Kota gedang, Bassoh en andere kampongs in den omtrek onderwierpen zich dadelijk, doch die van Tjandong bleef vijandig gezind, zoodat men zich derwaarts wenden moest. Zonder tegenstand werd de plaats bezet; maar kort daarop opende de vijand, die zich achter galangans buiten de kampong had opgesteld, het vuur, waardoor wel is waar niemand getroffen werd, maar de koelies op den loop gingen en aldus een goed deel der bagage verloren ging. Elout slaagde er spoedig in, den vijand te verdrijven; de hulptroepen van Halaban deden zich hierbij van de gunstigste zijde kennen.

De luitenants Von Lutzow en Schouten bleven met hunne compagnieën in Tjandong achter, terwijl de Toewankoe van Halaban met zijne benden in Bassoh stand hield. Aan dezen Toewankoe werd de luitenant Helbach toegevoegd. De resident bleef eenige dagen te Bassoh, om te trachten genoemd hoofd meer en meer in ons voordeel te winnen; de Toewankoe "gaf toen een groot blijk van vertrouwen

en verkleefdheid door zijne beide zonen en zijnen neef, benevens een 10 of 12-tal doebalangs naar Padang te zenden, die aldaar ongeveer eene maand lang ten huize van den resident bleven logeeren".

Weinige dagen later kwam het hoofd van Tjandong in onderwerping; nu was geheel Oud-Agam, benevens een klein gedeelte was Nieuw-Agam, weder aan onze zijde. Doch de districten Kamang en Boekit Kamang bleven nog volslagen vijandig, en het grootste gedeelte der bevolking uit de districten Kapoh, Magat, Sello, Kota Baroe en Tjilatang had hare kampongs verlaten en zich bij onze tegenstanders in eerstgenoemde streken gevoegd.

Aldus was de toestand in de Padangsche Bovenlanden, toen eene belangrijke versterking van de troepenmacht te Padang aankwam. Maar alvorens daarover te spreken, moeten wij nagaan wat inmiddels in de Noordelijke afdeeling voorviel.

Na Poland's komst in het fort Amerongen was de houding der bevolking aanvankelijk bevredigend; vermoedelijk uit vrees, want Poland had het gerucht doen verspreiden dat hij weldra door meer troepen gevolgd zoude worden. In ieder geval was men in de gelegenheid geweest, de versterking in goeden staat van verdediging te brengen en zich voorloopig van een voldoende hoeveelheid levensmiddelen te voorzien; en gedurende de maand Februari lieten de Padries de onzen met rust.

Zelfs werd (missive van 28 Februari 1833 n° 24, van Logeman aan Elout), het poeasa-feest van 18 tot 24 Februari door de bevolking met vollen luister gevierd. Er waren, schreef Logeman, zeker 10.000 zielen van allen leeftijd en van beider kunne, op een geweerschot van het fort verzameld. Bovendien nam ook de bevolking van Mandaïling deel aan het feest, onder de leiding van den radja Gedonbang "welke zijne macht heeft vermeerderd met 700 geweeren 200 lansdragende manschappen, echter niet zoozeer om het feest als wel om bij omstandigheden van verraderlijke aanvallen van de Rauenaren ons te hulp te snellen, wat echter niet noodig is geweest".

In het begin der maand Maart trok de vijand zich echter meer en meer in den omtrek van Loender samen, en achtte Poland het noodig, eene poging aan te wenden om hem van daar te doen verdrijven. Volgens zijn brief van 17 Maart n° 9 aan Elout zond hij, den 12^{n}, 1000 gewapende Rauenaren met twee Madureesche soldaten naar den kant van Loender; de soldaten moesten de Rauenaren aanvoeren, den vijand bespieden en tevens, uit de handelingen en ge-

sprekken der hulptroepen, uitvorschen hoe deze over ons dachten. Den 14^{n} kwamen de Rauenaren bij Loender in gevecht met lieden van Loeboe Sikaping en Bondjol; bij deze waren er die „van onze wapens voorzien zijn en daarvan het noodige gebruik weten te maken”. Evenwel boden de hulptroepen goeden weerstand, en den 16^{n} werden zij nog door meerdere gevolgd.

Toch, schreef Poland, zijn zij niet te vertrouwen: dagelijks zijn de Rauenaren er op uit om den regent van Mandaïling over te halen, zich „om te draaien”; zij doen hem alle beloften, hij zal voortaan zijn land naar welgevallen kunnen regeeren en niet meer onderdrukt worden als hij zich nu maar van het Gouvernement wil ontdoen. Doch de trouwe radja Gedonbang wil niets van hen weten en laat hen links liggen; en op de geruchten, dat Toewankoe Tamboesei in zijn land zou vallen, antwoordde hij, ofschoon hij daartegen de noodige maatregelen nam, dat hij er niets om geeft al werd zijn geheele land verwoest; dat hij nu wraak wilde nemen over al wat de Batta's van Bondjol en Rau hadden te lijden gehad, en zich dus zeker niet van ons zou verwijderen, veel minder nog zou afvallen.

Daar hij vernomen had dat de Padries zich in de nabijheid van onze stelling ophielden, was hij met 1000 geweer- en 400 lansdragende manschappen opgerukt; hij was „niet tegen te houden” en zou in den avond van den 17^{n} Maart oprukken om de Padries, in het front door de Rauenaren beziggehouden, den volgenden ochtend in den rug aan te vallen.

Welk gevolg aan dit voornemen gegeven is, blijkt niet; in ieder geval is de vijand toen niet verdreven, want weinige dagen later rukte Poland zelf uit.

Alvorens hierover te spreken, moeten wij echter nog een paar zinsneden uit zijnen brief aanhalen, waaruit blijkt dat de toestand der onzen te Rau alles behalve rooskleurig was:

„Wat het geld betreft, geen van ons heeft iets meer, en om een gulden bij elkander te krijgen is eene geheele proclamatie benoodigd.

„De kooplieden gaan niet meer naar Padang, daar hunne goederen op de laatste reis hun geheel door de bevolking van Taloeq ontnomen zijn, omdat zij ons getrouw waren gebleven.

„De omstandigheden hier zijn thans wederom hachelijk; wij hopen dat men ons maar spoedig van geld, munitie enz. zal voorzien, en ook van een drieponder, want die hier is, is zoo defect dat hij lichtelijk bij het vuren uit elkander kan vallen en geheel onbruikbaar

worden; wij hebben hem thans met touwen en blokken hout bij elkander gebonden.

„Men ziet geen enkel man van Mandaïling aankomen of hij wordt ondervraagd door de Rauenaren of er manschappen en kanonnen in aantocht zijn; het antwoord is steeds: binnen 3 of 4 dagen, omdat de bergen zoo moeilijk te passeeren zijn. Maar dit heeft al zoolang geduurd, men gelooft het eindelijk niet meer...

„Wat den goeden geest der manschappen betreft, daarover is volstrekt niets aan te merken, maar het grootste gedeelte is slecht en bijna niet gekleed; aan hemden en schoenen is niet te denken, want de meesten hebben hunne kleeding te Loeboe Sikaping gedeponeerd. Dagelijks worden zij gepaaid, dat alles wel spoedig zal komen...

Nu wij van dezen brief gewag maken, moeten wij nog het eigenaardig slot vermelden.

Elout had hoogen lof toegezwaaid, zoowel aan de luitenants Logeman en Popje, die acht dagen lang alle aanvallen op Fort Amerongen hadden afgeslagen, als aan Poland, die zoo juist van pas zijne uitgeputte makkers te hulp gekomen was. Die lof was zeker wèl verdiend; de genoemde officieren, en ook die van de barisan mochten waarlijk trotsch zijn op hunne daden.

Poland antwoordde, in zijnen eenvoud, op Elout's bewijzen van waardeering slechts:

„De heeren Popje, Logeman, benevens de Tomonggong's zoowel als ik bedanken U voor complimenten en bevelen zich in Uwe voortdurende protectie."

Waarlijk een antwoord, dezen braven krijgslieden waardig.

Het detachement onder Van Geersdaele — 18 Europeanen en 25 man van de barisan — dat ten geleide van een convooi van Ajer Bangies gezonden was (blz. 185) kwam den 22n Maart te Rau aan. Van deze versterking maakte Poland gebruik, om de Padries van Loender en omstreken, waar zij zich verschanst hadden, te verdrijven; met behulp der hulptroepen van Rau en Mandaïling slaagde hij, den 24n Maart, daarin boven alle verwachting. De opstandelingen kregen eene duchtige les, en te Loender werd eene nieuwe versterking opgeworpen, die door een goeden weg met Fort Amerongen verbonden en door een sergeant met enkele soldaten, en overigens door Battasche hulptroepen bezet werd. Het civiel bestuur werd in de onder ons gezag teruggebrachte landstreken zooveel als de omstandig-

heden toelieten hersteld, en in den eerstvolgenden tijd hadden hier geene vijandelijkheden meer plaats.

Van Geersdaele keerde den 6n April met zijne Europeanen — de barisan bleef tot versterking van het garnizoen achter — over Natal naar Padang terug. [1]

---

[1] Omtrent verdere bijzonderheden betreffende Poland's handelingen in Rau van Maart tot Juli 1833 verwijzen wij naar Lange (I bl. 359—369).

DERDE HOOFDSTUK.

Benoeming van den generaal-majoor Riesz tot Gouvernements-commissaris. — Zending van een natuurkundige commissie. — Aankomst van troepen te Padang. — Fort de Kock bedreigd. — Onrust in de L Kota's, door De Quay bedwongen. — Fort Veltman opgericht. — Expeditie tegen Kamang. — De Quay opnieuw naar de L Kota's. — De vijand verder door Elout uit Agam verdreven. — Last van Riesz om alle inlandsche versterkingen, in Agam en elders, te doen opruimen. — Verplaatsing van onze posten te Tandjong Alam en Koriri (Fort du Bus). — De meening van Elout omtrent den toestand en omtrent hetgeen verder moet worden gedaan. — De executie van 15 opstandelingen te Tambangan en Goegoeq Sigandang. — Het officieel rapport over die executie. — Beschouwingen van Elout over het ontstaan van den opstand en over de wijze waarop het bestuur moet worden ingericht. — De toestand in Rau wordt ongunstiger, de macht aldaar met 100 soldaten onder den majoor Eilers versterkt.

Zooals uit de voorgaande bladzijden gebleken is had Elout, in afwachting van de bij herhaling gevraagde en zoo dringend noodige versterking van troepen, de zaken in de Padangsche Bovenlanden zoo goed mogelijk „gaande en staande" gehouden. Maar de toestand bleef critiek, en het was een ware uitkomst, toen eindelijk de volgende brief van den Gouverneur-Generaal Van den Bosch, dd. 9 Mei 1833 geheim, kabinet nº 795 ontvangen werd:

„Den 20ⁿ van deze maand zal, tengevolge der eenigermate gerust-stellende tijdingen, uit Europa ontvangen, van hier naar Padang vertrekken eene expeditie, bestaande uit twee compagnieën Europeanen, vier compagnieën inlanders, ± 300 man (inlanders) van het algemeen depôt ter aanvulling van de troepen op Sumatra's Westkust, 50 man Europeesche cavalerie en een detachement artillerie, te zamen ruim 1100 man uitmakende.

„Daar ik zoodanig een korps manschappen niet kan verzenden zonder de vereischte hoofdofficieren, en hieruit wellicht andermaal moeielijkheden zouden kunnen ontstaan, ben ik te rade geworden, den generaal-majoor Riesz te benoemen tot Commissaris van het

Gouvernement voor het eiland Sumatra, en dezen het hoogste militair en civiel gezag gedurende zijn aanwezen aldaar op te dragen. U zult, onder hem, met het civiel en militair gezag voor Sumatra's Westkust bekleed blijven en stiptelijk de bevelen volbrengen en doen volbrengen welke U door den genoemden Commissaris zullen worden gegeven.

„Het zenden eener expeditie heeft hoofdzakelijk ten oogmerk, de landen van Bondjol en de oproerige districten van Agam te straffen, en voorts om de binnenlanden geheel in onderwerping te brengen.

„Ter bereiking van het eerste oogmerk schijnt het mij raadzaam, Bondjol zoowel van de kanten van Rau als van Agam te doen aanvallen, en tevens met de troepen, die nu gezonden zullen worden, van den zeekant dat district binnen te dringen. Daar het tevens van belang geoordeeld kan worden om van den eersten schrik, door het aankomen van zooveel troepen ingeboezemd, en tevens ook van de omstandigheid dat de vijand zich minder naar de zijde van Tikoe schijnt versterkt te hebben, gebruik te maken, zal het noodig zijn dat U voorloopig zoodanige maatregelen berame om dit oogmerk spoedig te kunnen verwezenlijken. Hiervoor is het noodig dat de toebereidselen tot een aanval te Rau gereed zijn, en evenzeer van den kant van Agam; terwijl schijnbaar de weg van het zeestrand naar den kant van Bondjol moet worden verwaarloosd, ten einde de aandacht des vijands af te leiden van het punt, waar de hoofdaanval zal plaats hebben.

„U gelieve te zorgen voor alles wat tot de ontvangst der troepen en het verder beleid der zaak gevorderd wordt. Tegen half Juli of begin Augustus denk ik mij in persoon naar Sumatra te begeven om aldaar de zaken te regelen, niet twijfelende of de volledige onderwerping der binnenlanden zal tegen dat tijdstip zijn voltooid.

„Ik doe U dezen met een kolonialen schoener geworden; gelief dien aan te houden tot de komst van den generaal-majoor, Commissaris, die daarover nader zal beschikken."

Deze beslissing werd nader bevestigd door het besluit van den Gouverneur-Generaal buiten Rade van 18 Mei 1833 n° 1, waarin wordt bepaald dat de generaal-majoor Riesz „zich zal gedragen naar de instructiën, vervat in eene nota n° 866", welke ons onbekend is. Naar alle waarschijnlijkheid stemmen die instructiën overeen met de gedragslijn, in den brief van 9 Mei aangewezen.

Opmerking verdient, dat bij besluit van denzelfden datum, nº 2, "in aanmerking nemende dat het als doelmatig moet worden geacht om eenige ambtenaren, bestemd voor het natuurkundig onderzoek, te doen deelnemen aan de op handen zijnde expeditie naar Sumatra's Westkust", de ambtenaren Dr. H. Burger, "belast met het natuurkundig onderzoek te Japan, thans zich bevindende alhier, alsmede de leden der commissie voor het natuurkundig onderzoek S. Muller en P. van Oort" werden aangewezen om die expeditie te volgen; de generaal Riesz zou hun "de noodige instructiën omtrent het doel hunner zending" mededeelen.

Bij besluit van 18 Mei nº. 3 werd aan Dr. Burger te kennen gegeven dat hij, na afloop zijner tegenwoordige zending, naar Japan zou kunnen terugkeeren, om zijn begonnen arbeid aldaar voort te zetten en te voltooien. [1]

De expeditie vertrok met 8 schepen van Java. De *Samarangsche Vriend*, *Governor Endicot*, *Mercury* en *Hercules* werden gecharterd voor de heenreis, te zamen voor *f* 24025.— zilver en *f* 8025.— koper; de *Walcheren*, *Aurora*, *Maria Hillegonda* en de *Hoop van Alblasserdam* werden gehuurd, te zamen voor *f* 21640.— per maand (res. van 22 Juni 1833, nº. 5).

Al deze vaartuigen kwamen van 17 tot 21 Juni ter reede van Padang aan. Met uitzondering van twee compagnieën, die onder bevel van majoor Eilers voorloopig te Priaman werden gelegerd, marcheerden de troepen den 22 en 23 Juni naar de Bovenlanden; een gedeelte langs den gewonen weg over de Ambatjang, een ander over Priaman en Lima Badak, omdat, wanneer allen langs denzelfden weg gingen, "door gebrek aan transportmiddelen groote moeielijkheden en oponthoud zouden zijn ontstaan".

Zoodra, in den avond van 18 Juni, de luitenant-kolonel Elout het bericht ontving dat de eerste troepen der expeditie te Padang waren aangekomen, was hij van meening zich derwaarts te begeven om met den generaal Riesz de zaken te bespreken. Hij ging derhalve

[1] Dr. Heinrich Burger, geboren den 29sten Februari 1804 te Hameln, was in Febr. 1824 als scheepsdoctor te Batavia aangekomen. Hij werd hier benoemd tot élève bij de pharmacie, kort daarop tot apotheker 3de kl., vervolgens tot adsistent bij het natuurkundig onderzoek in Japan. Hier had hij zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de theecultuur op Java, door de verzameling van groote hoeveelheden theepitten. Ook op Sumatra's Westkust bewees hij groote diensten (missive van den Commissaris-Generaal aan den Minister van Koloniën dd. 25 Jan. 1834 nº. 80/6), zooals beneden zal blijken.

den volgenden dag, met majoor De Quay, naar Fort de Kock. Maar hier ontving hij al dadelijk min gunstige berichten omtrent de stemming in Agam, en des avonds bespeurde men dat van alle zijden vijanden naderden, die zich, in den vorm van een halve maan, al dichter en dichter bij het fort samentrokken. Weldra hoorde men, tot zelfs van het glacis, de gewone scheldwoorden uitroepen, en men moest dus wel tot het besluit komen dat een aanval op onze sterkte beraamd werd.

Elout overwoog, dat er meer troepen te Fort de Kock aanwezig dan dadelijk voor eene eventueele verdediging noodig waren; en dat, zoo de versterking mocht worden ingesloten, de gemeenschap met Padang en andere plaatsen tijdelijk verbroken zou zijn, hetgeen den generaal in het onzekere zou kunnen brengen.

Hij besloot daarom, nog denzelfden avond, ten 11 uur, den majoor De Quay met luitenant Lange en 120 man naar Goenoeng te zenden met last, de bezetting van Goegoeq Sigandang voor zoover noodig te versterken.

De Quay kwam den 20ⁿ Juni in den ochtend te Goenoeng aan en berichtte van hier onmiddellijk aan generaal Riesz het gebeurde te Fort de Kock; maar weinige uren later vernam hij dat het niet tot een aanval gekomen en de vijand weder afgetrokken was. Wat de vertooning van den vorigen avond te beteekenen had, bleef een raadsel.

De Quay begaf zich den 21ⁿ Juni naar Fort van der Capellen, en zond het detachement naar Fort de Kock terug. Elout, die intusschen ongunstige berichten uit de L Kota's ontvangen had — waarover aanstonds nader — gaf den luitenant Lange last zich onmiddellijk naar Padang te begeven om, in zijne plaats, den generaal Riesz op de hoogte van den toestand te brengen en op de spoedige toezending van troepen naar de Bovenlanden aan te dringen. Lange kwam nog denzelfden dag bij den generaal en, zooals wij straks vermeldden, rukte een deel der expeditie reeds den volgenden dag op.

Zoodra nu de troepenmacht in de Bovenlanden eenige versterking had ondergaan, kon Elout er aan denken, orde te stellen op den gang van zaken in de L Kota's.

Hier had zekere Toewankoe nan Pait, reeds in het laatst der maand Mei (volgens den particulieren brief van Elout aan Donleben van 31 Mei) onrust gestookt; en den 16ⁿ Juni schreef Elout: "Gisteren zijn op de pasar Moenga door het volk van Toewankoe

nan Pait onze djagang-secars en de doebalangs aangevallen, verjaagd en waarschijnlijk vermoord; ook worden er nu en dan in de L Kota's van onze menschen vermist. Toewankoe nan Pait heeft echter nog geene genoegzame macht bijeen om Pajacombo aan te vallen "....

Die Toewankoe, "van wien men bepaaldelijk wist dat hij met den regent van Pagarroejoeng in de meest verraderlijke plannen gedeeld had", ruide zijn volk in het district Sarilama en den omtrek daarvan op, en al dringender en dringender werden de aanvragen van den luitenant Ligtnegger om troepen, ten einde het dreigend gevaar den kop in te drukken.

Aan deze aanvragen kon Elout echter niet voldoen zoolang niet meer troepen beschikbaar waren, daar hij Agam niet mocht ontblooten. Maar zoodra een gedeelte der expeditie van generaal Riesz was aangekomen, zond hij den majoor De Quay met twee inlandsche compagnieën naar de L Kota's. De rust was hier nu spoedig hersteld: na een gevecht bij Sarilama onderwierp zich de bevolking, die zelve het hoofd van Toewankoe nan Pait bij De Quay bracht, en rukte door naar Arou, welke plaats met eenige andere weerspannige kampongs ter bestraffing in de asch gelegd werd. Aan de rivier Arou werd nu eene verschansing aangelegd, welke, na den dood van Veltman, ter zijner eere Fort Veltman genoemd werd. De Quay keerde daarop naar Paja Combo terug, het civiel en militair gezag in de L Kota's aan den luitenant Schouten opdragende. [1]

Op voorstel van den luitenant-kolonel Elout besloot de generaal-majoor Riesz nu Kamang in onderwerping te brengen.

Hoe de beschikbare troepenmacht in vier colonnes — onder majoor Du Bus, den luitenant-kolonel Elout, majoor De Quay en 1n luitenant Van der Tak — werd ingedeeld; hoe de aanvallen der beide eerste colonnes, ondanks de voorbeeldige dapperheid onzer troepen, op den 9n Juli mislukten en de majoor Du Bus daarbij den heldendood stierf; hoe, den volgenden dag, de majoor De Quay na een allervermoeiendsten marsch en verschillende gevechten Kamang binnendrong en daarmede geheel Agam tot onderwerping dwong — dat alles is, aan de hand der officieele rapporten, door Lange (I bl. 376—391) verhaald. Wij behoeven daarbij derhalve niet stil te staan en vermelden alleen nog, dat De Quay niet-alleen eenige zijner officieren (id. bl. 389) bijzonder prees, maar daarbij nog dit voegde: "Een 60-tal barisan

---

[1] Nergens vonden wij eene opgaaf der datums en der bijzonderheden van deze expeditie; ook Lange (I bl. 375) heeft die niet.

onder den Raden Tomonggong Noto Prawiro en den Tomonggong Prawiro Sabiro hebben bij deze gelegenheid om strijd gewedijverd met de braafste onzer soldaten; het gedrag van deze beide aanvoerders kan ik niet genoeg loven" (rapport uit Fort Koriri, dd. 11 Juli 1833).

Den 13n Juli begaf De Quay zich met eene colonne (eene Europeesche en drie inlandsche compagnieën van het 1e bataljon infanterie) naar de L Kota's, waar het niet geheel rustig was doordien de Radja di Boea, die naar Pangkalan gevlucht was, vandaar met de zijnen de bergpas bij Arou verontrustte. Bijgestaan door Toewankoe nan Tjidoq (de regent der L Kota's), die zich zeer onderscheidde, slaagde De Quay er in, 's vijands verschansingen te veroveren en onze tegenstanders te verdrijven (zie Lange I, bl. 393—394).

Intusschen had Elout-zelf, met eene Europeesche en eene inlandsche compagnie van het 2e bataljon en de helft der 19e compagnie van het algemeen depôt, eenige troepen der barisan, de hulptroepen van Halaban en die van Batipoe, de ten Noorden van Kamang gelegen kampongs in de vallei van Boekit Kamang, speciaal Paoeh, van vijanden gezuiverd. Belangrijke tegenstand was daarbij niet ondervonden.

De generaal Riesz droeg, bij missive dd. Bassoh, 13 Juli 1833 no 28, aan Elout op: "naar de hier gebruikelijke wijze aan de kamponghoofden in het Agamsche bekend te maken dat het mijne uitdrukkelijke begeerte is dat de liniën van bamboe-doeri, de kampongs omringende, worden omver gehaald, de planten dier bamboe uitgeroeid en de loopgraven gedempt; en dat zoodanige kampongs, alwaar drie weken na deze aan dien last niet in den volsten zin is voldaan, zullen worden beschouwd als vijandelijk gezind te zijn, terwijl de civiele en militaire commandant, zich na verloop van dat tijdstip verzekerd hebbende welke kampongs in dit aspect komen, met eene mobiele colonne ter plaatse zal komen om gewapenderhand de inwoners tot de uitvoering te noodzaken. De gedwongen levering van vivres voor de troepen zal niet ophouden dan wanneer men zich overtuigd heeft dat de versterkingen der kampongs op voorschreven wijze zijn geslecht. In de andere districten gelieve U denzelfden maatregel in te voeren".

Elout antwoordde den 20n, dat in Agam overal druk gewerkt werd aan het uitroeien der bamboe-doeri en het slechten der versterkingen, maar dat zulks met den besten wil binnen drie weken niet geheel afgeloopen zou kunnen zijn.

Eene andere opdracht, welke Elout den 13n ontving (missive no 29),

behelsde o. a dat, daar het fort te Koriri geheel door den berg van dien naam gedomineerd werd, in de omstreken een ander punt moest worden gezocht tot het aanleggen van eene versterking, welke alsdan naar den vier dagen te voren gesneuvelden majoor Du Bus zou worden genoemd. Reeds vroeger (missive van 7 Juli, nº 26) was last gegeven het fort te Tandjong Alam te verplaatsen „cc. 800 passen beneden het tegenwoordige emplacement, aan den grooten weg naar Fort van der Capellen„.

Onder de correspondentie tusschen Riesz en Elout vinden wij verder een brief van laatstgenoemde dd. 14 Juli, waaraan wij het volgende ontleenen:

„Meer en meer is mij gebleken, hetgeen ik vroeger sterk vermoedde, dat het verraad algemeen was en de bewoners van alle de bovenlanden en ook vele der benedenlanden het daarin eens waren geraakt, zich van de Europeanen te ontdoen. Het landschap Batipoe maakt eene territoriale uitzondering; individueele uitzonderingen in andere landstreken zijn luttel.

„De onderneming en afloop der zaak tegen Kamang bewijst alweder dat alleen met dwang iets kan verkregen worden en dat hier, zonder eenig mededoogen, de ijzeren scepter moet worden gevoerd. In Kamang heeft tegen ons gestreden geheel Agam, dat wil zeggen dat het getal van hen, die daar tegenover ons stonden, tot dat der bevolking van Kamang staat als 20 tot 1. Uit alle overige districten, voornamelijk Magat, Tjilatang, Boekit en Sallo, die dan toch ook in schijn half met ons waren; verder uit Soengei poear, Tjandoeng, Ampatangkat, Koerei en zelfs Bassoh waren er den 9n strijders tegen ons. Ook uit de L Kota's waren er.

„Ik heb U vroeger als mijn gevoelen medegedeeld dat wij Kamang moesten onderwerpen; ik ben nog niet zeker van de uitwerking welke de afloop dezer onderneming zal hebben, doch vermeen dat wij ons vooreerst moeten bepalen tot consolideeren, en dat aan niets anders mag gedacht worden alvorens wij meer blijken hebben dat de bevolking zich inderdaad onderwerpt en zich in de geleden nederlaag schikt. Voor zeer zeker mogen wij het houden, dat, uitgezonderd het volk van Batipoe en de Toewankoe van Halaban, de gansche gemeente had gedacht en er zich mede vleide, dat wij in de zaak van Kamang niet zouden slagen. Aan hoe weinig het gelegen heeft, weet U-zelf„ . . .

Verder treffen wij eenige belangrijke bescheiden aan betreffende de executie van verschillende hoofden des opstands, welke in het

laatst der maand Juli te Tambangan en te Goegoeq Sigandang plaats had.

Tot die executie deed Elout den 20n Juli het voorstel. De Generaal Riesz antwoordde den 22n (geheime missive LA A): „Na rijpelijk den inhoud Uwer missive overwogen, den majoor civielen en militairen commandant gehoord en de noodzakelijkheid van den voorgeslagen maatregel ingezien te hebben, stem ik volkomen in met de door U gedane voorstellen, hopende door spoedig den goeden uitslag te vernemen, de daaruit voortvloeiende goede gevolgen te zien".

De executie had den 28n Juli te Tambangan en den volgenden dag te Goegoeq Sigandang plaats. Te Tambangan werden de beide zoons van Toewankoe Mensiangan en Datoe Bandara van Goenoeng (nos 1, 3 en 4 van de beneden te noemen personen) ter dood gebracht; laatstgenoemde werd geexecuteerd „op dezelfde plaats waar de wachtmeester Marbus vermoord is" (Lange I bl. 344); „zijn hoofd staat op een lange bamboe en het lijk ligt aan den weg, juist waar de overblijfselen van Marbus zijn gevonden" (missive van den sergeant, postcommandant van Tambangan, dd. 28 Juli no 47). De overigen werden den 29n te Goegoeq Sigandang met den dood gestraft (rapport van den 1n luitenant Van der Tak, civiel en militair commandant der X Kota's dd. 6 Augustus no 12), op last van Elout wel is waar, maar ontegenzeggelijk met volle instemming van luitenant Van der Tak en de zijnen. Dit blijkt voldoende uit zijn rapport, waarin hij o. a. schrijft dat al de door hem ter dood gebrachten „de meeste bloeddorstigheid en wraak tegen de onzen hadden getoond, en bij den verraderlijken afval op Goegoeq Sigandang de bezetting op de allerbarbaarschte wijze het leven benamen"; dat zij hun „verdiend lot" hadden ondergaan en dat de onzen te Goegoeq Sigandang gruwelijk waren „gemarteld".

Wij zullen hierbij niet langer stilstaan, maar thans het rapport mededeelen dat Elout, dd. 15 Augustus, aan Riesz over de zaak uitbracht en door dezen (missive van 18 Augustus 1833, no 56) aan den Commissaris-Generaal werd medegedeeld.

„Toen ik in de verloopen maand aan U voorstelde om sommige der voornaamste leiders en daders van den moord, gepleegd aan onze bezetting te Goegoeq Sigandang en anderen die in de allerjongste ommekeer meedadig waren geweest, de billijke straf te doen ondergaan, moest ik mij bepalen tot het aanwijzen der personen, daar het oogenblik gekomen was waarop hunne terechtstelling moest geschieden. Er was toen hier, evenals meer het geval

in gelijksoortige omstandigheden pleegt te wezen, de tijd niet om een onderzoek aan de bestraffing te doen voorafgaan. Zoowel op zich-zelf als in het geheele verband met de gebeurtenissen, die sedert het begin dezes jaars het bestaan eener samenzwering tegen ons hebben gekenmerkt, zal het nu echter gepast zijn, de misdaden van elk der terechtgestelde personen bekend te stellen. In deze opname zal hier en daar eene geheele gelijkvormigheid bestaan ten opzichte der gehandeld hebbenden; dan, dit zal het nut hebben, van de verstandhouding aan te toonen die tusschen verschillende menschen, uit verschillende districten, heeft bestaan, en der geleidelijkheid die in eene crimineele beschuldiging, al is zij *ex post* of naderhand opgemaakt, moet gevonden worden.

„Uit twee bij mij ontvangen rapporten van den civielen en militairen commandant der X Kota's blijkt, dat de regent van Batipoe de schuld ook van de nu bedoelden heeft aangewezen. Dit is dus een gerechtelijk bewijs tegen hen, hetwelk wordt aangedrongen door hetgeen deswege bij mij is ingewonnen van andere inlanders; deze getuigenissen worden versterkt door eene ooggetuige van het fort Goegoeq Sigandang, eene Maleische vrouw van den inlandschen fuselier Tjelé, welke vrouw, uithoofde der verwantschap die zij in Kota Baroe had, op het oogenblik van de slachting in genoemd fort is gespaard gebleven.

„Ik zal nu een voor een de geëxecuteerden in hunne misdaden nagaan.

1°. „Datoe Bandara van Goenoeng. Deze heeft vroeger, toen het algemeen verraad gesmeed werd, in het geheim tegen ons gewerkt. Hij is altijd in verband geweest met den regent van Tanah datar; doch nu is het bewezen dat hij openlijk tegen ons heeft gehandeld:

a. „doordien hij, toen de kapitein Veltman op den 24n Mei op zijne tocht of onderneming om het fort te Goegoeq Sigandang te ontzetten, verplicht was terug te trekken, den pas aan dien officier heeft trachten af te snijden;

b. „doordien hij den Europeeschen wachtmeester Marbus van de djajang-secars, dien ik met een brief van het fort Van der Capellen naar den kapitein Veltman had gezonden, op eene verraderlijke en ijselijke wijze heeft vermoord, en naderhand diens paard en wapens heeft medegenomen;

2°. „Toewankoe Mensiangan, de hoogepriester van Kota lawas, die als een der hoofdmuitelingen, ook tegen het fort Goegoeq Sigandang, te beschouwen is en mede als zoodanig door den regent van

Batipoe wordt aangewezen. Die Toewankoe Mensiangan heeft steeds eene verraderlijke en dubbelzinnige rol gespeeld, van den tijd van den luitenant-kolonel Raaff af. Hij is driemaal in genade aangenomen en telkens weer tot den vijand overgegaan. In den tijd waarop wij hem ten minste niet tegen ons vermeenden, leidde hij ons om den tuin, daar hij in verband stond met Toewankoe Alam van Kota toea, Toewankoe nan Gapok van Kamang, Toewankoe nan Pait van de L Kota's en den Jang dipertoewan van Pagarroejoeng. Het zal niet ongepast zijn, hier als in het voorbijgaan aan te teekenen, hoe ook de laatste handelingen van den Toewankoe Mensiangan het deel bewijzen, hetwelk de evengenoemde personen aan de ondernemingen tegen ons hebben gehad.

„Die Toewankoe Mensiangan heeft bij de komst der Agammers in de VI Kota's uit vreugdetoon karbouwen doen slachten; hij heeft wijders getracht den weg, djalan djawi [1] genaamd, te doen sluiten en is een der aanvoerders geweest tegen Goegoeq Sigandang, alwaar hij de daar begane gruwelen bedaard heeft aangezien;

3o en 4o. „Zijne zonen Pakeh Solejman en Pakeh Menkala (deze aangenomen zoon) hebben zich den vader waardig getoond. Zij zijn hem behulpzaam geweest in het opruien der bevolking tegen ons bestuur; zij zijn mede de aanvoerders geweest van het volk tegen Goegoeq Sigandang, en zijn handdadig geweest aan het vermoorden der onzen aldaar, terwijl hun vader het aanzag. Bij hunne inhechtenisneming hebben zij zich gewelddadig trachten te verzetten; zij waren dus, èn als medeplichtigen, èn als zich met geweld aankantende tegen de openbare macht, volgens alle beginselen van recht des doods schuldig;

5o. „Datoe Bandara nan Gapok, larashoofd van de VI Kota's, had reeds een geruimen tijd voor het uitbreken van het verraad in verband gestaan met den regent van Tanahdatar en de hoofdmuitelingen van Bondjol en Agam. Hij heeft zich met Toewankoe Mensiangan naar Agam begeven, ongeveer eene maand vóór het uitbarsten der onlusten, en de bevolking tegen ons opgeruid. Hij is mede geweest in het fort Goegoeq Sigandang, heeft daarbij vrouwen gruwelijk vermoord en ook een aanslag gedaan op het leven van de vrouw van den inlandschen fuselier Tjelé die, zooals ik opmerkte, door de anderen is gespaard gebleven.

6o. „Datoe nan Geleh van Kota Lawas heeft zich naar de beneden-

[1] Zie Lange I bl. 30.

landen begeven om de bevolking tegen ons op te ruien. Hij is daartoe o. a. geweest bij Pakeh Sultan, hoofdpriester van Pakandangan en bij Datoe Bandara Poetih van Kajoetanam, aan wie hij den heerschenden geest der Bovenlanders heeft bekend gemaakt en die hij heeft aangemoedigd om met hem mede te werken. Hij ware hierin geslaagd, o. a. door de sluiting van den weg over de Ambatjang, wanneer niet de kapitein Veltman bij tijds van Padang ware aangekomen met zijne compagnie. Diezelfde man had ook vroeger de bevolking van zijn district aangezet om geene pasargelden te betalen. Hij is een der handelende personen geweest tegen de onzen op Goegoeq Sigandang.

7°. "Datoe Bandara Poetih van Kota lawas heeft mede tegen ons gewerkt in het algemeen, en hij is na den moord op Goegoeq Sigandang, waar hij mede handdadig was, te Pisang geweest met achterlating van 3000 man op den djalan djawi, die gereed waren om af te komen op Kajoetanam, indien de kapitein Veltman uit Tambangan had kunnen worden verjaagd of aldaar afgemaakt;

8°. "Datoe. Pamoentjah van Kota lawas heeft evenzeer tegen ons gewerkt, en mede onze gemeenschapspunten trachten te belemmeren en te beletten. Hij is ook meedadig geweest op Goegoeq Sigandang.

9°. "Datoe Sati van Pandej sikat heeft in het algemeen tegen ons gewerkt en zijne misdadigheid vooral doen kennen bij het martelen der onzen in het fort te Goegoeq Sigandang. Hij is bijzonder daarvoor genoemd door de vermelde vrouw van Tjelé.

"10°. Datoe Bandara van Kota Baroe deelt in de algemeene misdaad, den anderen ten laste gelegd. Eene bijzondere daadzaak bestaat tegen hem: hij heeft n.l., toen den luitenant Tamson met eene patrouille van 30 man door het volk van Soengei poear werd aangevallen, het volk van Kota Baroe verzameld en dien luitenant den doortocht aan die zijde belet;

11°. "Datoe Senaro Pandjang van Ajer anggat heeft medegewerkt om het volk der VI Kota's in beweging te stellen. Ook hij heeft te Goegoeq Sigandang den marteldood onzer ongelukkigen verbitterd, en heeft alzoo niet meer voor zich-zelven ondergaan dan het zeer verdiende lot;

12°. "De Orang Kaja Toewah van Singgalang is ook een der aanvoerders tegen het fort Goegoeq Sigandang, een der onmenschelijke beulen die daar hebben gewoed en er vermaak in hebben geschept om niet alleen te moorden, maar te pijnigen en te martelen;

13°. "Datoe Poetih van Singgalang heeft in de laatste oproerige

dagen de Ambatjang willen sluiten. Ook hij heeft den aanval mede gedaan tegen Goegoeq Sigandang;

14o. „Datoe Poetih van Pandej sikat heeft zich doen kennen als algemeen bewerker der onlusten, door ons bestuur op allerlei wijzen te belasteren en onze vijanden tegen Goegoeq Sigandang aan te voeren;

15o. „De hoeloebalang Baginda Diatja heeft eene zeer verraderlijke rol gespeeld. Die man had het vertrouwen weten te winnen van den korporaal Scharff, commandant van Goegoeq Sigandang. Den dag waarop het fort is aangevallen, trok hij daarbinnen en noodigde, uit naam van den Datoe Bandara nan Gapok van de VI Kota's en Toewankoe Mensiangan, den korporaal uit om buiten te komen, hem diets makende dat er geen gevaar voor hem bestond. Hij leverde hem alzoo in handen der woedende muiters, die hij behulpzaam was om den ongelukkige op de allerijselijkste wijze om het leven te brengen, waarnaar hij met dertien der nu bekend gestelden het fort binnenrukte en met hen op de woedendste wijze onze bezetting aanviel en haar om het leven bracht.

„Uit deze opgave van hetgeen elk der opgenoemden is ten laste gelegd, blijkt hunne algemeene en bijzondere schuld wel geheel.

„Zij wordt, wat de algemeene daadzaken betreft, aangedrongen (zooals reeds is gezegd) door den regent van Batipoe, en dan nog door den Datoe Tiangsa van Pandej sikat; ten aanzien van de gewelddadigheden, in het fort gepleegd, is de genoemde Maleische vrouw als getuige opgetreden.

„Aan de onderwerpelijke zaak is dus al de kracht van bewijs gegeven, welke bij eene lijfstraffelijke terechtstelling gevorderd wordt.

„De straf, den misdadigers toegedeeld en reeds met Uwe goedkeuring bekrachtigd, is dan billijk op zich-zelve en heeft haar nut, of kan dat hebben, uit een algemeen oogpunt beschouwd. Daardoor toch is beproefd, de bevolkingen dezer landen tot reden te brengen en hun afschrik in te boezemen tegen gruwelen, waarvoor de menschheid terugbeeft; ons moest het uit den weg ruimen van al die snooden verzekeren dat *zij* niet langer hunne helsche werktuigen tegen ons zouden gebruiken, en hun en allen de overtuiging geven, hetgeen met de striktste wetten der rechtvaardigheid overeenkomt, dat de toegevendheid hare grenzen heeft. Voor onze eigen menschen onder de mindere rangen was zulk eene strafoefening noodig; want wie zag niet zijne kameraden zoo herhaaldelijk vallen, zonder dat

de rechtmatige wensch in zijn gemoed oprees, dat eindelijk de straf voor die wandaden hare uitvoerders mocht treffen! Deze strafoefening eindelijk is nog niet genoeg misdadigers te beurt gevallen: dit land moest nog van velen worden gezuiverd, niet minder schuldig dan zij die nu vielen. Ook voor dezen moet en kan de tijd der vergelding dagen!"

Of Van den Bosch eene beslissing op het rapport van den generaal Riesz genomen heeft, is ons onbekend. Uit de later mede te deelen bescheiden zal echter blijken dat hij de "executie van Goegoeq Sigandang" niet heeft goedgekeurd; dat hij ze niet staatkundig achtte omdat het ons te doen moest zijn, het vertrouwen der bevolking te winnen.

Elout schreef intusschen (dd. 3 Augustus 1833) aan generaal Riesz, dat de terechtstelling in Agam geen mistrouwen of argwaan scheen te hebben verwekt. "In de IV en VI Kota's of Goenoeng en de omstreken van Goegoeq Sigandang zelf is de uitwerking zeer gewenscht, in zoover dat de zaak geregeld is afgeloopen zonder opschudding te veroorzaken, en wel schijnt gediend te hebben om meer ontzag in te boezemen, zonder eenige verwijdering te geven tusschen den civielen en militairen commandant en de hoofden of bevolking; men komt geregeld aan het werk nabij het fort, en geeft steeds met meer ijver of spoed aan alle oproepingen of bevelen gehoor."

Den 13n Augustus schreef Elout eene missive aan Riesz van eene andere strekking. Laatstgenoemde had inlichtingen gevraagd omtrent de inrichting van het inlandsch bestuur en de rechten en verplichtingen der bevolking. Elout bood nu de ontvangen rapporten — hier niet bekend — met zijne opmerkingen daarover aan, en voegde daarbij o. a.:

"Geen land is misschien onder meer ongunstige omstandigheden veroverd dan Sumatra: overigens is de verovering niet voltooid, en nog vele moeite zullen wij hebben om het veroverde te behouden.

"Zal ons dat afschrikken of aanmoedigen? Daarop is het antwoord dadelijk gereed, en geen Hollander zal daaromtrent anders denken. Wij hopen toch niet van onze vaderen te ontaarden aan deze zijde der linie, als aan gene hun roem zoo luisterrijk wordt opgehouden!

"Maar welke middelen zijn nu het geschiktst om zoo spoedig en veilig mogelijk al die zwarigheden te overwinnen? Die van volhar-

ding en taai geduld, gepaard met vasten wil, maar ook met wijsheid en voorzichtigheid!

„De Gouverneur-Generaal heeft, bij kabinets-missive van 9 Jan. jl. nº 16, de grondtrekken aangewezen voor het beheer dezer wingewesten. en zooveel mogelijk zijn de bevelen van Zijne Excellentie opgevolgd.

„Doch toen de Gouverneur-Generaal zulks opgaf, bereidde zich hier eene catastrophe, op welke ik evenmin als Zijne Excellentie was voorbereid. Een alles omverwerpend verraad is gesmeed en losgebarsten, waaraan, of aan de uitgestrektheid waarvan, sommigen nog twijfelen; doch ieder die oogen heeft om te zien en ooren om te hooren, zal dan toch eindelijk wel terugkomen van verkeerd opgevatte meeningen.

„Zoo het iemand onaangenaam mocht wezen aan de geheele wezentlijkheid dier plotselinge maar geheele ommekeer van zaken te gelooven, ik zou denken dat ik zeker althans alle reden had om mij niet diets te maken dat de zaak slimmer was dan zij werkelijk bestond. Onder de zegeningen, die de Voorzienigheid mij steeds schonk, tel ik hoofdzakelijk van mij geen illusies gemaakt te hebben en steeds bedaard gebleven te zijn. Ik heb n.l. mij geen illusie gemaakt zoodra ik zag wat er gaande was, en ik heb nog voor mijzelven, noch voor mijnen toen onmiddellijken superieur, den Gouverneur-Generaal, het kwade trachten te bemantelen.

„De oorzaak van het groote onheil heeft de Gouverneur-Generaal, daartoe geleid door mijn eigen schrijven, gezocht of gevonden in mijn eigen handelwijze; en voor die handelwijze zoekt de Gouverneur-Generaal den grond in „philantropische ideën, welke men veelal uit de boeken en inzonderheid uit de Engelsche schrijvers put".

„Het is nu de vraag niet, of dat zoo geheel en al het geval is geweest. Zeer zeker is het, dat ik mij illusies heb gemaakt alvorens de laatste onheilen op eens hier kwamen neerploffen. Niet uit het boekvertrek, maar uit hetgeen ik rondom mij zag — en ik heb nog al wat heen en weer gekruist — meende ik te mogen opmaken dat onze tusschenkomst, in de zaak der Padries met de Maleiers, voor beide partijen smakelijk was geworden.

„Omtrent één punt heb ik mij eene geweldige illusie gemaakt. Mijne geringe menschenkennis heeft mij vroeger doen denken dat er niet zulke *onmenschen* konden bestaan als Toewankoe Alam en de regent van Tanah datar, en vooral heb ik mij ten grofste bedrogen in den Ali Bassa. Ik dacht dat schepsel ten minste *mensch* te zijn, waaronder ik versta een wezen, vatbaar voor dankbaarheid . . . . .

. .

„Zooveel geslepenheid, zooveel geveinsdheid, geloof ik, had U, met wien ik over dien man en de zaken nu herhaaldelijk sprak, ook niet bij hem kunnen onderstellen.

„Maar dit nu als de ware oorzaak van onze jongste onheilen aannemende — wat meer en meer uitkomt, al zou het nooit bij een gerechtelijk onderzoek bewezen kunnen worden — zoo is het niet genoeg die te kennen, wij moeten de handen aan 't werk slaan om alles te redresseeren......

... „De aard van het volk brengt ons tot de volgende regelen:

a. „hier moet geregeerd worden met een ijzeren roede;

b. „de adats kunnen blijven, maar moeten gewijzigd worden. En wie dat al goed deed, is de 1e luitenant Hendriks;

c. 1o. „goed bezoldigd en meer en meer gereleveerd moet worden de regent van Batipoe;

2o. „tot regenten aangesteld de Toewankoe van Halaban om zijne IV Kota's, en Toewankoe nan Tjidoq van de L Kota's;

3o. „op alle andere plaatsen moet men nog tastende en voelende gaan, *du jour au lendemain;* de algemeene wijze kan wel worden aangegeven, maar geen bepaalde voorschriften, van welke men toch zou moeten afwijken, dienen tot iets. — Men moet niets precipiteeren, maar als het oogenblik daar is, moet men ook door niets teruggehouden worden tot handelen.

„De Regeering hier moet zijn arbitrair en onafhankelijk, anders zal men nimmer tot iets goeds kunnen geraken"....

Inmiddels was de toestand in Rau gaandeweg ongunstiger geworden: Elout schreef (particulier) reeds den 3n Juni aan zijnen adjudant Donleben, dat de wederoprichting van den post te Loender door Poland hem niet aanstond: „die kleine postjes worden licht genomen en dat geeft den vijand moed". Overigens had Elout volle vertrouwen in Poland: „Fort Amerongen zullen zij nooit krijgen".

Weldra bleek, dat Elout goed gezien had. Viel Loender al eerst later, in November (Lange I bl. 492), in 's vijands handen, reeds spoedig was die post het mikpunt der aanvallen van de zijde van Bondjol en van Tamboesei. De Rauenaren weigerden met Poland tegen den vijand op te rukken, zeggende dat het Gouvernement tot niets meer in staat was. Dientengevolge werd besloten, den majoor H. A. Eilers met versterking daarheen te zenden; deze zou met 50

man van Ajer Bangies, — een ander officier, luitenant Bischoff, met 50 man en een drieponder met twee affuiten (een ter verwisseling van het in fort Amerongen aanwezige) van Natal op reis gaan (24 Augustus). Na zeer moeilijke marschen kwam Eilers den 7n, Bischoff pas den 21n September te Rau aan.

Omtrent de bijzonderheden der gevechten, intusschen door Poland geleverd, hebben wij geene nadere gegevens, en verwijzen wij alzoo naar Lange (I bl. 399—405); hetgeen na aankomst van Eilers in de Noordelijke Afdeeling voorviel, bespreken wij beneden, in het Vijfde Hoofdstuk.

VIERDE HOOFDSTUK.

De Commissaris-Generaal Van den Bosch ter Sumatra's Westkust. — Zijn eerste indruk. — Zijn verslag over de militaire verrichtingen. — Mislukte operatiën. — Regelingen van Van den Bosch. — Reorganisatie der schutterij. — De Toewankoe van Batipoe benoemd tot Regent. — Elout bevorderd tot kolonel. — Afschaffing der belasting op de pasars; bezoldiging der hoofden; belooning van den Pamoentjah van Batipoe; de Toewankoe van Halaban benoemd tot Regent. — Betaling der koeliediensten. — Afschaffing der belasting op het slachten van rundvee, varkens enz. — Afschaffing eener door Elout ingevoerde belasting op den inlandschen handel te Padang. — Staatkundige regelen voor het bestuur van Sumatra's Westkust, vastgesteld bij het Besluit van 11 October 1833 nº. 310. — Elout als civiel en militair commandant ontslagen, het bestuur opgedragen aan Van Sevenhoven en Riesz, als Gouvernements-commissarissen. — Memorie van toelichting, behoorende bij genoemd besluit, waaruit de bedoelingen van Van den Bosch blijken. — Formatie der troepenmacht. — De indeeling van de barisan bij het leger. — De luitenant-kolonel Bauer benoemd tot militairen commandant van Sumatra's Westkust. — De voor dezen achtergelaten instructie. — De nieuwe weg naar de Bovenlanden. — Onderhandelingen met de hoofden van Bondjol. — Van den Bosch keert naar Batavia terug.

Eene, vooral in hare gevolgen, zeer belangrijke gebeurtenis voor Sumatra's Westkust was de komst (23 Augustus 1833) van den Commissaris-Generaal J. Van den Bosch, vergezeld van den Raad van Indië J. I. van Sevenhoven.

De militaire gebeurtenissen gedurende de aanwezigheid van Van den Bosch zijn zeer voldoende te kennen uit Lange (I, blz. 413—461), en wij zullen ons daarbij dus slechts kortelijk ophouden. Een duidelijk inzicht van den gang van zaken krijgt men echter door het nagaan van de destijds gewisselde officieele stukken.

Den eersten indruk, welken Van den Bosch te Padang ontving, heeft hij geschetst in een particulieren brief aan den Gouverneur-Generaal a. i. J. C. Baud, dd. 26 Augustus. Hij schreef daarin o. a.:

„Uit de rapporten, door den generaal Riesz ingezonden, zal het Uwe Excellentie gebleken zijn dat onze wapenen in het Agamsche

hebben gezegevierd, schoon niet zonder aanmerkelijk verlies van onze zijde, en na een hevigen tegenstand te hebben ondervonden. De generaal Riesz heeft in die streken alle versterkingen doen slechten, en heeft vermeend, zijne operatiën niet verder te moeten uitbreiden voor en aleer de onderwerping van dat volkrijk district ten volle was verzekerd. Daaraan is het toe te schrijven, dat Bondjol nog niet tot onderwerping is gebracht. Daar echter de schikkingen in het Agamsche thans tot stand gekomen zijn, heb ik gelast, Bondjol aan te vallen, wat echter niet vóór den 10n of 11n der volgende maand zal kunnen plaats hebben.

„De ware gesteldheid van zaken kan ik nog moeielijk beoordeelen. Dit blijkt mij genoegzaam, dat eene tot het uiterste verbitterde bevolking tegen een evenzeer verbitterd leger overstaat; dan, of de eerste oorzaak daarvan bij de Padries, of wel in de onverstandige handelwijze onzer ambtenaren moet worden gezocht, is mij nog niet duidelijk. Ik voor mij vrees, dat het laatste het geval zal zijn. In hoeverre zich dit zal laten redresseren, kan ik vooralsnog niet beoordeelen.

„Over de gesteldheid der binnenlanden, hunne vruchtbaarheid en bevolking wordt hier, zoo nabij dezelve, zóó verschillend geoordeeld en gesproken, dat men nauwelijks zou kunnen gelooven dat die gevoelens omtrent onderscheidene in plaats van omtrent hetzelfde land heerschten. Ik heb er voorloopig het gevolg uit getrokken, dat beide partijen eigenlijk van die kennis ontbloot zijn, welke gevorderd wordt om over den statistieken staat van een land wel te oordeelen, en dat opgevatte meeningen alleen den grondslag van de stellingen van beide partijen uitmaken. Ik zal dus de zaak zelf moeten onderzoeken, om mij een juist denkbeeld van land en volk te kunnen maken. Binnen weinige dagen denk ik, tot dat einde, naar de bovenlanden te vertrekken, en Uwe Exc. zal dus zelf wel beseffen dat ik Haar, op dit oogenblik, niets omstandigers mededeelen kan".

Den 13n September schreef Van den Bosch twee brieven: een officiëelen aan den Minister voor de Nationale Nijverheid en de Koloniën, no. 253 E, en een particulieren aan Baud, die echter pas den 21n verzonden werd.

Eerstbedoelde brief luidt als volgt:

„Ingevolge 's Konings autorisatie heb ik mij naar Sumatra begeven en bevind mij thans hier; mijne tegenwoordigheid in dit land was, om meer dan eene reden, noodzakelijk.

„Een opstand was in het begin van dit jaar in de Agamsche en

Bondjolsche districten, benevens in die van de XII Kota's en VII Loerahs uitgebroken, hoogst gevaarlijk in deszelfs strekking en die van eene zijde, n. l. van den kant van Singapore, zooal niet door het Gouvernement aldaar, dan toch door eenige zijner ingezetenen schijnt aangemoedigd te zijn [1].

„De adsistent-resident Knoerle te Bengkoelen werd verraderlijk vermoord, en de Koning van Djambi veroorloofde zich almede een inval in Palembang. Zoodanig eene gisting, op meerdere pnnten en gelijktijdig, in landen welke geen onderling verkeer met elkander houden, bevestigt het vermoeden dat zij het gevolg is van eenige combinatie. Het was noodig deze tijdig te dejoueeren, want, was zij gelukt, dan zou men ook elders diergelijke middelen waarschijnlijk hebben beproefd.

„Ik deed den generaal-majoor Riesz met eene versterking van 1100 man naar herwaarts vertrekken, die dadelijk, na de troepen hier verzameld en de noodige preparatiën gemaakt te hebben, den vijand te Kamang, in het Agamsche, aangreep. Deze intusschen was zeer voordeelig geposteerd, goed verschanst, ongeveer 20.000 man sterk, en voor meer dan de helft van geweren voorzien; vele goede schutters worden onder hen aangetroffen.

„Onze macht hier bestond uit ongeveer 3500 man geregelde troepen en p. m. 12000 man hulpbenden, waarvan mede de helft geweren hadden.

„De aanval is met veel dapperheid op twee punten ondernomen. Mijn adjudant, de majoor Du Bus, sneuvelde bij die gelegenheid aan den voet van den wal der vijandelijke versterking. Andere offi-

[1] De meening, dat van Engelsche zijde ook destijds nog op Sumatra tegen ons geageerd werd, is niet zoo ongegrond als de generaal De Stuers (I bl. 189, noot) het heeft doen voorkomen. In den bovenbedoelden particulieren brief aan Baud dd. 26 Aug. 1833 schreef Van den Bosch omtrent Bengkoelen, waar de adsistent-resident Knoerle om het leven was gebracht:

„Te Bengkoelen heb ik, zooveel de tijd zulks toeliet, naar het gebeurde met Knoerle geïnquireerd. Het is mij voorgekomen dat hij zich daar, bij alle klassen van ingezetenen, heeft gehaat gemaakt door te veel drift, eigenzinnigheid, en dikwerf brutale en ook wel zedelooze handelingen; waarschijnlijk wel niet tot dien graad als wordt opgeheven, doch genoegzaam om de mogelijkheid te verklaren dat eene conspiratie tegen hem heeft kunnen ontstaan. Dat ook die van Singapore daaronder geroerd hebben, is ontegensprekelijk; er zijn brieven in den boedel van Knoerle gevonden, die hij schijnt te hebben onderschept, geschreven door menschen, te Singapore gevestigd; o. a. een van eenen Dixson, in de hatelijkste termen vervat. Het zal meer en meer van belang worden dat wij tegen dat gespuis op op onze hoede zijn, want hoever zich hunne oogmerken uitstrekken laat zich moeielijk berekenen. Hierover bij mijne terugkomst nader....”

cieren en manschappen zijn, op de borstwering, zelfs door pieksteken gekwetst. Ondanks alle dapperheid, door onze brave troepen betoond, mislukte de aanval in het front op beide punten, doch onze positie voor de vijandelijke linie werd behouden. Inmiddels had eene colonne, 2- à 3000 man sterk, onder aanvoering van den wakkeren majoor De Quay, hare bestemming bereikt en den vijand, na de groote bezwaren die een moeielijk gebergte en zwaar bosch opleverde te boven gekomen te zijn, omgetrokken. Op zijne flanken en in den rug, en tevens op nieuw in het front aangevallen, nam hij in alle richtingen de vlucht en werd het district Agam verwoest. Weinig dagen later heeft de geheele bevolking zich onvoorwaardelijk aan het Gouvernement onderworpen, en daarmede is de rust in dat district hersteld. Ons verlies is geenszins onbeduidend geweest: alleen van de Europeanen zijn er 22 gesneuveld en p. m. 40 gekwetst.

„Op den 23n Augustus ll. ben ik hier aangekomen en heb last gegeven, onverwijld de operatiën tegon de VII Loerah's en de XII Kota's voort te zetten, en tevens om op den 16n dezer een algemeenen aanval op Bondjol, het foyer van den opstand, te ondernemen.

„Gisteren is de vijandelijke stelling van de VII Loerahs aangevallen, waar de vijand zich mede sterk had verschanst. Na een hevig houwitservuur, waardoor zijne verschansing op meerdere punten was vernield, is zij stormenderhand vermeesterd en het geheele district verwoest. Ik vertrouw, dat heden of morgen de XII Kota's in onderwerping komen, of genomen zullen worden.

„Van hier heb ik den luitenant-kolonel Elout op Bondjol gedirigeerd, met 500 man geregelde troepen en circa 2000 man hulptroepen. De majoor De Quay marcheert door de L Kota's mede derwaarts met 500 man geregelde troepen en 4000 man hulpbenden; de majoor Eilers van den kant van Rau met 250 man geregelde troepen en 4000 man hulptroepen, terwijl de generaal-majoor Riesz door het Loerahsche, met de overige beschikbare geregelde macht en 5000 hulptroepen, deze bewegingen ondersteunt.

„Bondjol, aan de helling van den berg Ophir gelegen, is het eigenlijk broeinest van alle oproerige bewegingen die hier hebben plaats gehad. Het was den hoofden van dat district vroeger gelukt, het grootste gedeelte der binnenlanden van Sumatra aan zich te onderwerpen, en daarbij de hoofdzetel der Padriesche secte. De toenadering tot hetzelve zijn uiterst moeielijk, en alle voorname vijandelijke hoofden kunnen geacht worden zich aldaar thans te hebben verzameld. De macht, welke den vijand nog is overgebleven, wordt

op 8000 man begroot. Indien deze de onze afwacht, vertrouw ik zal zij geslagen worden, echter niet zonder verlies van onze zijde; doch dan ook zal de opstand geëindigd zijn, deze streken tot rust gebracht en daarmede een oorlog geëindigd zijn die, zoo men het getal der strijders, hunne geoefendheid, het aantal geweren en de localiteit in aanmerking neemt, zeker niet kan worden gesteld beneden dien, onlangs op Java gevoerd."

Aan den brief aan Baud van denzelfden datum ontleenen wij het volgende, waarin meer détails worden medegedeeld:

.... "Ik zit nog altijd hier te Padang en heb mij nog geen voetstap buiten deze plaats kunnen verwijderen.

"Volgens het schrijven van den generaal-majoor Riesz van 6 Juli, Uwe Excellentie indertijd medegedeeld, zou hij, onmiddellijk na de vermeestering van Kamang, op Bondjol marcheeren; bij mijn komst alhier was daaraan echter niet-alleen nog niet voldaan, maar zelfs waren de vereischte maatregelen nog niet tot stand gebracht om zulks dadelijk te kunnen doen. Ik heb diensvolgens moeten wachten tot alles daartoe in gereedheid zou zijn, en nu zal de aanval op den 16n a. s. plaats hebben. De zaak moet worden doorgezet: het regensaizoen nadert meer en meer, en in onze tegenwoordige positie kunnen wij niet blijven, althans was het dan niet mogelijk iets ten aanzien van de organisatie dezer gewesten te bepalen, en ik zou onverrichter zake moeten terugkeeren, terwijl nog bovendien die taak later niet gemakkelijker zou geworden zijn, maar integendeel het zelfvertrouwen bij den vijand zou hebben moeten toenemen.....

.... "Ik heb tevens eenige zesduims houwitsers en daarbij behoorende granaten aan de onderscheidene korpsen toegevoegd en de middelen aangewezen om in 5 minuten eene batterij, tegen geweervuur bestand, op 100 passen van de vijandelijke verschansing op te werpen, en door dit middel eene vijandelijke linie in weinig oogenblikken uiteen te doen springen. Na het nemen van eenige proeven is men dadelijk overgegaan om daarvan gebruik te maken, met dat gelukkig gevolg dat, na eenen kortstondigen wederstand, de sterke linie van de VII Loeaks is geforceerd, zonder dat wij daarbij een enkelen doode hebben bekomen. De verbaasde vijand, schrijft mij de generaal Riesz, durfde zelfs in zijne versterkte kampongs geen oogenblik stand houden, en alle die van de VII Loerahs zijn verbrand en daardoor, vlei ik mij, zal de passage over Pisang naar Bondjol worden geopend, en de communicatie met den overste Elout van alle zijden bevrijd

zijn. De rug van deze scheen te zullen worden verontrust door die van de Danau. Ik heb echter dadelijk de korvet naar Tikoe doen verzeilen en een detachement naar Mokko gezonden, zoodat ook van dien kant niets meer blijft te vreezen.

„Zoo het reeds gevorderd saizoen geen onoverkomelijke hinderpalen tegen het tegelijkertijd arriveeren dezer colonnes op Bondjol, of althans van een paar daarvan, oplevert en de attaque wel gedirigeerd wordt, mogen wij vertrouwen te zullen slagen.....

„Mocht de aanval op Bondjol, tegen alle verwachting aan, mislukken, dan moeten wij de hoop, om Sumatra geheel te onderwerpen, opgeven; niet omdat de zaak in zich-zelve onmogelijk of bijzonder bezwaarlijk is, maar omdat wij geene menschen van genoegzaam talent buiten om een oorlog te dirigeeren en conquesten te behouden, — althans niet met die middelen, welke het raadzaam is hier aan te wenden. Beter half gekeerd dan geheel gedwaald. Ik zal, in dat geval, onze geheele macht in de oude provinciën van het Gouvernement, waar de bevolking ons getrouw blijft, en verder te Rau concentreeren. Wij moeten dan beginnen met eenen defensieven oorlog te voeren, en, is de vijand in slaap gewiegd, hem van tijd tot tijd met groote massa's overvallen en dadelijk in onze verschansingen terugkeeren, totdat men tot billijke schikkingen en overeenkomsten met hen geraken kan”.....

Deze brief werd eerst — zooals gezegd — den 21n September verzonden. Van den Bosch had daardoor nog gelegenheid, er een post-scriptum aan toe te voegen, waarin met een enkel woord de mislukking van den aanval op Bondjol wordt bericht.

„Deze mislukking, voegde hij er bij, compliceert de zaken zeer en maakt het moeielijk, de zaken wel te schikken.”

Hernieuwde pogingen, in de volgende dagen aangewend om langs Matoea naar Bondjol door te dringen, — en nu onder de persoonlijke leiding van den Commissaris-Generaal zelven, — leden eveneens schipbreuk. Den 2n October keerde Van den Bosch onverrichter zake naar Fort de Kock terug.

Inderdaad had de Commissaris-Generaal ter Westkust van Sumatra als legerhoofd geene lauweren ingeoogst. Door de raadgevingen van Elout en Riesz in den wind te slaan en met overhaasting te werk te gaan, had hij onzen troepen een ondubbelzinnig échec bezorgd, en daarmede aan onze tegenstanders nieuwen moed gegeven.

Meer roem heeft Van den Bosch voorzeker behaald door de staatkundige regelingen, welke hij gedurende zijne aanwezigheid ter

Westkust trof en die, grootendeels, nog op den huidigen dag als de grondslagen van ons bestuur te beschouwen zijn.

Alvorens deze te bespreken, verplicht de chronologische volgorde ons echter, eenige oogenblikken stil te staan bij verschillende besluiten, welke Van den Bosch uitvaardigde en waarvan Lange òf niet, òf onvolledig melding maakt.

Het eerste besluit, dat vermelding verdient, is dat van 6 September 1833 n°. 231, waarbij, op voorstel van den generaal-majoor Riesz, de Padangsche schutterij werd gereorganiseerd.

De „te Padang opgerichte korpsen schutterij" zouden voortaan bestaan uit:

a. eene compagnie Europeanen of afstammelingen van deze, sterk 3 officieren en 59 minderen;

b. een korps Chineezen, bestaande uit de weerbare mannen van deze natie onder hunne eigene hoofden, met eigen wapens. De bestemming van dit korps was alleen „om bij gelegenheid van brand, oproer of dergelijke omstandigheden zich geregeld te verzamelen en hunne kampong te beveiligen of te verdedigen";

c. een korps vrije Niassers en Batoe-ërs, bestaande uit 4 Europeesche officieren en verder uit de weerbare mannen van beide natiën, te Padang woonachtig;

d. een korps Klingaleezen en Sipahi's, onder een tweeden luitenant, commandant; overigens van dezelfde samenstelling en met dezelfde bestemming als het korps Chineezen.

Den 26n September (besluit n°. 277) werd de Toewankoe van Batipoe, Kali Redja Atsal Negri Priangan, benoemd tot regent van Batipoe op een tractement van *f* 500.— 's maands, wegens „de diensten, door hem aan het Gouvernement bewezen".

Bij besluit van denzelfden datum (n°. 278) werd de luitenant-kolonel Elout bevorderd tot kolonel, — wel een bewijs, dat Van den Bosch de handelingen van dezen hoofdofficier in de laatst verloopen jaren, en vooral ook in de laatste maanden waardeerde. [1]

Een besluit van 2 October, n°. 282, heeft meer staatkundig belang en luidt als volgt:

---

[1] Eene andere gevolgtrekking zou men kunnen maken uit de mededeelingen van den generaal De Stuers (I bl. 227). Ten onrechte evenwel Van den Bosch was, toen en later, Elout zeer genegen. Het bewijs hiervan vindt men in het feit dat hij als minister, in 1838, afwijkende van de voordracht van den Gouverneur-Geneneraal, den kolonel Elout voor eene benoeming tot lid in den Raad van Ned.-Indië in aanmerking bracht, met welk voorstel Koning Willem I zich vereenigde.

„In aanmerking nemende den nadeeligen invloed, welke de belasting op de pasars in de Padangsche Bovenlanden op den geest der bevolking aldaar uitoefent, en dat het mitsdien geraden moet worden geacht de heffing daarvan af te schaffen;

„Overwegende dat, bij de afschaffing dier rechten, het nochtans billijk is, de hoofden, welke daardoor eenig voordeel genoten, op eene andere wijze te gemoet te komen en dat zulks door het toeleggen van vaste tractementen het best zal kunnen worden bereikt;

„Gelet op de diensten, door sommige dier hoofden bereids aan het Gouvernement bewezen,

„Is goedgevonden en verstaan:

1°. te bepalen dat, te rekenen van en met den eersten der loopende maand, de belasting op de bazaars in de Padangsche Bovenlanden zal zijn afgeschaft;

2°. te bepalen dat aan alle zoodanige inlandsche hoofden in de gemelde districten, welke door de heffing der belasting op bazaars eenig voordeel genoten, zal worden toegelegd een tractement van ƒ 25.— tot ƒ 35.— 's maands, wordende de regeling daarvan bij deze aan den generaal-majoor, Commissaris ter Westkust, opgedragen;

3°. aan den pamoentjah van Batipoe, Djoewa Iembang, toeteleggen een maandelijksch tractement van ƒ 100.—, onder bepaling dat hij den regent van Batipoe, Kali Radja, bij overlijden van deze in het bestuur zal opvolgen, en zulks uit aanmerking van de goede diensten, door genoemden pamoentjah aan het Gouvernement bewezen;

4°. den toewankoe van Halaban, Intan Bekatie, te benoemen en aan te stellen tot regent van gemeld landschap, onder genot van een maandelijksch traktement van ƒ 250.—.

Dit besluit werd denzelfden dag gevolgd door een ander (n°. 283) waarbij „in aanmerking nemende de verliezen, door de inlandsche bevolking in de Padangsche Boven- en Benedenlanden tengevolge der omstandigheden in de laatste tijden geleden, en de vele diensten welke van haar zijn gevorderd„, werd bepaald dat alle koelies, voor 's Gouvernements dienst gebezigd, voortaan een loon van 50 cents per dag zouden ontvangen.

Nadat Van den Bosch te Padang was teruggekeerd, nam hij (7 October) het besluit n°. 300, waarbij werd goedgekeurd „dat,

bij de afschaffing der belasting op de bazaars in de Padangsche Boven- en Benedenlanden [1], bepaald bij besluit van 2 October n°. 282, mede die op het slachten van varkens, rundvee enz. is begrepen. "

De resident Elout had voorts, blijkens zijn bericht van 4 April 1833 n°. 357, met ingang van 1 Januari t. v., ingevoerd en in werking gebracht eene belasting op inlandsche winkels en warongs te Padang, van welke belasting de opbrengst op *f* 7 à *f* 8000.— 's jaars werd geraamd, en de inning aan den kapitein der Chineezen te Padang was opgedragen.

De Regeering had er zich (resolutie in Rade van 27 Mei n°. 5) voorloopig toe bepaald, den resident op te merken dat hij door de ongeautoriseerde invoering van deze belasting, naar aanleiding van art. 63 van het Regeeringsreglement, zijne bevoegdheid was te buiten gegaan. In de zaak zou nu echter geene verandering worden gebracht voor dat de Gouverneur-Generaal na plaatselijk onderzoek eene nadere beslissing nemen zou.

Deze beslissing volgde nu bij besluit van 7 October n°. 301: de bedoelde belasting werd, te rekenen van 1 October t. v., ingetrokken omdat "uit de bij monde ingewonnen rapporten bleek dat zij tot groot bezwaar en belemmering van de nijverheid der inwoners van Padang strekte en tot misnoegen had aanleiding gegeven," en omdat "alle directe belastingen op de bevolking moeten worden gehouden voor ondoelmatig en nadeelig ter bereiking van het oogmerk, hetwelk, bij het nu aangenomen financieel beginsel, voor Sumatra's Westkust zal worden verkregen".

De staatkundige regelen voor het toekomstig bestuur van Sumatra's Westkust, waarop wij boven doelden, werden vastgesteld bij besluit van den Commissaris-Generaal van 11 October 1833 n° 310. Aangezien dit staatsstuk — ofschoon men den inhoud vrij voldoende uit Lange (I bl. 465—468) kan nagaan — tot dusver nog niet in zijn geheel bekend is [2], meenen wij het hier te moeten opnemen.

---

[1] In het besluit van 2 Oct. n°. 282 was van de Padangsche Benedenlanden geen sprake.

[2] Waarop o. a. de heer E. De Waal wijst in zijne Oost-Indische Financiën, Nieuwe reeks aanteekeningen, VI, blz. 29.

Extract uit het Register der besluiten van den Commissaris-Generaal van Nederlandsch-Indië.

No. 310. Padang, den 11n October 1833.

De Commissaris-Generaal over Nederlandsch-Indië,

Overwegende, dat de gezindheid des volks, zoo der Padangsche Boven- als Benedenlanden, de ondubbelzinnigste bewijzen oplevert van eenen grooten graad van misnoegen, die onder hetzelve heerscht;

Overwegende, dat zulks grootendeels moet worden toegeschreven aan het stelsel van belasting, waaraan de bevolking onderworpen geworden is, aan de veelvuldige heeren- en koeliediensten, van haar, deels om niet, deels tegen eene te geringe betaling gevorderd; aan de willekeurige wijze, waarop zij dikwerf door de subalternen is behandeld, en aan de willekeurige terechtstellingen die onder haar hebben plaats gehad:

Overwegende, dat zoodanig een staat van zaken strijdig is met de belangen van het Gouvernement, en dat het verloren vertrouwen niet zou kunnen worden herwonnen dan door eene verandering in het stelsel van bestuur;

Overwegende, dat zoodanig eene verandering van stelsel, zal het vertrouwen inboezemen en door de bevolking aan geene verkeerde beweeggronden worden toegeschreven, het noodzakelijk maakt het Hoofd van bestuur alhier door eenen anderen geschikten ambtenaar te doen vervangen,

Heeft goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk. Den kolonel C. P. J. Elout, als civiel en militair commandant van Sumatra's Westkust eervol te ontslaan, zooals geschiedt bij deze; zullende hij zich, in afwachting van eene nadere bestemming, zoo spoedig de staat van zaken het veroorlooft, naar Java begeven.

Ten tweede. Het bestuur over Sumatra's Westkust op te dragen aan den Heer Raad van Indie J. I. Van Sevenhoven, die bij deze wordt benoemd tot Commissaris van het Gouvernement, om het bestuur te regelen en in werking te brengen volgens de politieke en financiëele beginselen, nader op te geven, met vrijheid om, indien de werking daarvan geregeld kan voortgaan, naar Java te mogen terugkeeren; wordende het tevens aan hem overgelaten om, wanneer de gelegenheid dit toelaat, zich van Bengkoelen over land naar Palembang te begeven en aldaar, in zijne hoedanigheid als com-

missaris van het Gouvernement, onderzoek naar den staat van zaken te doen, en omtrent de daar te stellen voorzieningen het noodige aan de Regeering voor te dragen;

Gedurende deze commissie tot zijne terugkomst op Java, zal de Commissaris v[d] genieten een daggeld van *f* 30.—, in te gaan van heden, mitsgaders vrije transportmiddelen, wanneer hij op reis is, voor zich-zelven, zijn gevolg en bagage; en wordende voorts aan hem toegevoegd de adjunct-commissaris, inspecteur der buitenetablissementen E. A. Francis.

Ten derde. Te bepalen dat de tegenwoordige commissaris van het Gouvernement, de generaal-majoor C. J. Riesz, gedurende den tijd van zijn aanwezen alhier, die functiën met den Heer Raad van Indië Van Sevenhoven gezamenlijk zal blijven uitoefenen, en beide commissarissen, zooveel mogelijk en als de militaire aangelegenheden met welke genoemde generaal-majoor is belast, zulks veroorloven, in overeenstemming zullen handelen; zoodanig nochtans dat, ingeval van verschil van gevoelen ten aanzien van het civiel bestuur, de eindbeslissing aan den Heer Raad van Indië Van Sevenhoven blijft voorbehouden;

Ten vierde. Te bepalen, dat tot grondslag van het nieuwe stelsel van bestuur ter Sumatra's Westkust het navolgende zal worden aangenomen:

a. De inlandsche bevolking van alle drukkende en directe belastingen te ontslaan;

b. Haar van alle heerendiensten om niet vrij te stellen, en zelfs tegen betaling die zoo min mogelijk te vorderen; zullende, door vrijwillige arbeiders die werkzaamheden worden verricht welke in het belang van het Gouvernement moeten plaats hebben, en in het dagelijksch transport van goederen door een wel ingericht koelie-établissement worden voorzien.

De in- en uitgaande rechten, het zoutmonopolie en de amfioenpacht zullen blijven bestaan, en daarin geene verandering worden gemaakt anders dan bij dit besluit zullen worden aangewezen, dan op bekomen machtiging van het Gouvernement;

c. Aan de voornaamste hoofden der bevolking zal kunnen worden toegelegd een maandelijksche tractemen van *f* 25.— tot *f* 200.—, naarmate van hunnen invloed en geschiktheid om de belangen van het gouvernement te bevorderen; men zal echter zorgen hun getal niet nutteloos te vermeerderen en daarbij eene vereischte spaarzaamheid niet uit het oog verliezen.

d. De bevolking der onderscheidene districten in het volkomen bezit van hare politieke en huishoudelijke rechten te laten, zoodanig dat het Gouvernement zich niet bemoeie, noch met het benoemen der hoofden, hunne rechtspleging of eenige andere huishoudelijke aangelegenheid. Het Gouvernement daarentegen zal zich de bevoegdheid voorbehouden om uit ieder district een bepaald en nader te regelen getal manschappen op te roepen, hetzij tegen binnen-, hetzij tegen buitenlandsche vijanden, den doormarsch voor zijne troepen door alle districten, en het reeht van wegen en forten in ieder daarvan, waar zulks ter bewaring van de openbare rust of ter bevordering van den handel noodig is, aan te leggen.

Het Gouvernement zal almede het recht aan zich behouden om als scheidsman op te treden in alle inwendige geschillen of anderszins met naburen, voor zooverre partijen zich niet onderling kunnen verstaan, en alle oorlogen verbieden en tegengaan.

Misdrijven, gepleegd tegen het Gouvernement, gelijk opstand, weerspannigheid, het vermoorden of mishandelen van 's Gouvernements ambtenaren of militairen, of wel het berooven of spoliëeren van 's Gouvernements eigendommen, zullen voor eenen Raad van Justitie, te Padang op te richten, worden gebracht en vervolgd; zoo noodig zal deze Raad in de binnenlanden rechtszittingen kunnen houden.

e. De industrie, inzonderheid de teelt van producten, voor de markt van Europa geschikt, zal, benevens het graven van goud, op de meest gepaste wijze worden aangemoedigd, en te dien einde een beschermende prijs van *f* 9.— de pikol, van 120 cents ieder, voor de koffie in de bovenlanden worden uitgeloofd, en de afvoer daarvan, door middel van het koelieëtablissement of door vrijwillige dragers plaats hebben. De leverantie aan het Gouvernement echter zal facultief en geenszins verplichtend zijn. — Om echter aan het Gouvernement eene billijke inkomst van deze producten te verzekeren, zal bij den uitvoer van de koffie eene belasting van $\frac{1}{5}$ van de waarde geheven worden, buiten die welke daarop thans wordt geheven; zullende deze verhooging van rechten werken met 1°. Januari aanstaande, wanneer door de kooplieden zal moeten worden opgegeven onder presentatie van eede, sub poene van verbeurdverklaring van het meerdere dat zal worden gevonden, hoeveel koffie zij nog in voorraad hebben, die niet aan deze meerdere heffing onderworpen zal zijn.

Voor alle andere producten, waarvan het Gouvernement de teelt vermeenen zal te moeten begunstigen, zullen gelijksoortige hescher-

mende rechten kunnen worden verleend en tevens, door het heffen van eene verhoogde belasting bij den uitvoer, moeten worden gezorgd dat het Gouvernement daarvoor eene billijke compensatie geniet voor de moeite en kosten daartoe aangewend, benevens ter goedmaking van die des bestuurs.

Daar het almede gebleken is dat het bestuur van den inlander voegzaam aan civiele ambtenaren kan worden opgedragen, zullen trapsgewijze de militaire posthouders en civiele en militaire commandanten in hunne civiele betrekkingen door civiele ambtenaren worden vervangen; zullende evenwel, in bijzondere gevallen, wanneer officieren en onderofficieren blijken hebben gegeven van de noodige bekwaamheid en geschiktheid te bezitten om zacht met de bevolking te kunnen omgaan, enkele militairen voor deze betrekkingen kunnen worden gebezigd, die daarvoor eene toelage zullen genieten, geëvenredigd aan het tractement van een civielen ambtenaar.

Ten vijfde. Te bepalen dat te Padang eene Raad van Justitie, bestaande uit een bekwaam getal ingezetenen, gepresideerd door een geschikt ambtenaar, zal worden daargesteld.

Die raad zal rechtspreken tusschen Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere vreemde natiën, die op het grondgebied van het Gouvernement gevestigd zijn of misdaden plegen, zoowel in civiele als in crimineele zaken; ook zullen door hem worden terechtgesteld degenen, welke zich schuldig maken aan de misdrijven, gepleegd tegen het Gouvernement, hiervoren uitgedrukt, welke door den resident aan deze rechtbank zullen worden overgewezen.

De instructie voor dezen Raad van Justitie zal nader worden vastgesteld.

Ten zesde. Aan den Heer Raad van Indië, Commissaris, Van Sevenhoven, op te dragen het verder ontwerpen en ter goedkeuring van de regeering aanbieden van alle zoodanige reglementen als ter regeling van een goed bestuur voor Sumatra's Westkust gevorderd worden; zullende hij daarbij bestendig de opgegeven grondslagen in het oog houden, ten ware er zich dringende redenen mochten voordoen om daarvan af te wijken, — in welk geval hij de wijzigingen, daarin noodig, bij een beredeneerd verslag zal aantoonen.

Ten zevende. Tot daarstelling van het voormelde nieuwe bestuur, tot het oprichten van het koelie-etablissement, het aanleggen van de noodige wegen en forten, en het opbouwen van provisioneele pakhuizen beschikbaar te stellen eene som van *f* 100.000, aan te wijzen op de Buitengewone en onvoorziene uitgaven der begrooting van het loopende

jaar; over welke som bij ordonnantie, door den Heer Raad van Indië, Commissaris, voornoemd te verleenen, zonder voorafgaande autorisatie zal kunnen worden beschikt, behoudens echter zijne verantwoordelijkheid aan het Gouvernement.

Ten achtste. Te bepalen, dat de thans op de Westkust van Sumatra aanwezige ambtenaren door den Raad van Indië, Commissaris, allen zoodanig zullen kunnen worden geëmploijeerd als hij zal goedvinden in het belang van den dienst.

Afschrift, enz.

Bij het vorenstaande besluit behoort eene „memorie van toelichting betrekkelijk de aangelegenheden van Sumatra's Westkust", in den vorm van een brief, dd. 11 October 1833 n° 311, „aan den HoogEdelGestrengen Heer J. I. Van Sevenhoven, Raad van Indië enz. te Padang" gericht.

Deze uitvoerige memorie wordt door den heer S. Van Deventer[1], die er enkele zinsneden uit mededeelt, „zeer belangrijk" genoemd; en al ware het slechts daarom, zou zij door ons thans moeten worden medegedeeld. In ieder geval is de kennisneming daarvan noodig voor hem, die de ontwikkeling van ons gezag ter Westkust van Sumatra in ruimen zin wenscht na te vorschen.

De memorie luidt als volgt:

„Dat de bevolking over het algemeen te onzen aanzien zeer ongunstig gestemd is, kan niet worden betwijfeld. Hierin echter bestaan belangrijke uitzonderingen. Zoo b.v. schijnt de bevolking van Batipoe, van Halaban en van de IV Kota's, bij Tandjong Alam, en de XX Kota's ons zeer genegen. De oorzaak van dit verschil is lichtelijk te doorgronden

„In die landschappen is het ons gelukt, de hoofden aan ons te verbinden, en is de bevolking tevens weinig of niet gekweld geweest met heeren- of koeliediensten; ook hebben wij er ons minder ingelaten met de huishoudelijke aangelegenheden der bevolking.

„Op de meeste andere plaatsen is de bevolking door vele heerendiensten gedrukt geworden; van eenige zijn de eerste hoofden verbannen of zelfs arbitrair ter dood gebracht, terwijl bovendien belastingen, waaraan de bevolking niet gewoon was en welke dikwerf hare industrie stremden, zijn opgelegd geworden. Zoo b.v. bestaan er belemmerende bepalingen op den handel in de L Kota's, en is het pasarrecht

[1] Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, II, bl. 602.

allerwege eene zeer onaangename heffing, meer nog om de wijze, waarop zulks geschiedt, dan om het bedrag daarvan.

„Men behoeft slechts eenigermate met het karakter van den Maleier bekend te zijn, om in te zien hoe weinig zulke maatregelen geschikt zijn geweest om ons in zijne goede gezindheid aan te bevelen. Bij eene groote mate van onafhankelijkheid en zelfzucht, bezit hij een onbepaalden eerbied voor zijne aloude volksinstellingen. Deze neigingen hadden moeten worden verschoond, en ons bestuur tevens de strekking gehad hebben om de hoofden aan ons te verbinden en den welvaart de bevolking te bevorderen, zoodat zij onmiddellijk de voordeelen daarvan, zonder de lasten, ondervonden hadden.

„Dit oogmerk te bereiken was ook geenszins moeielijk. De Maleier is, wat men ook zeggen moge, uit zijnen aard arbeidzaam en industrieus. De talrijke bevolking, de goedkoope prijzen der levensmiddelen en de vele producten, die langs zeer moeielijke wegen naar Padang worden afgevoerd, zijn, daar de grond hier minder vruchtbaar is dan die van Java, daarvan de kennelijke bewijzen Zonder eene groote mate van arbeidzaamheid konden deze resultaten niet zijn verkregen.

„Wij moeten dus onze belangen hier bevorderen, door die in overeenstemming te brengen met die der bevolking, en ook dit is geenszins moeielijk.

„De wegen, van de binnenlanden naar de stranden leidende, zijn, in dit bergachtig land, ten uiterste moeielijk. Een last van 50 ℔ moet, veelal op het hoofd, verscheidene dagmarschen ver gedragen worden om te Padang aan te komen De wegen zijn dikwerf onveilig, en de dragers aan het betalen van vele kleine belastingen onderworpen. Daarbij worden de voortbrengselen, in kleine hoeveelheden op de pasars gebracht, door opkoopers, van een klein kapitaal voorzien, gekocht, die ze aan grootere handelaren, en deze wederom aan agenten der Chineezen of Europeanen verkoopen. Alle deze moeten daarop winnen, en dit veroorzaakt dat de prijs der producten in de Bovenlanden énorm verschilt met dien, welke te Padang daarvoor wordt betaald.

„Van deze gelegenheid moeten wij profiteeren, zoo om den teelt dier voortbrengselen aan te moedigen, als om het Gouvernement daarop een billijk inkomen te verzekeren.

„De koffie wordt thans op de pasars veelal niet hooger verkocht dan van 6 tot 8 gulden (van 120 centen) de pikol, en dan nog vindt zij niet altijd koopers. Indien het Gouvernement nu op de hoofdplaatsen, gelijk Fort van der Capellen, Fort de Kock, in de L

Kota's en te Singkaraq depôts opricht en aldaar een vasten prijs van *f* 9. — (van 120 centen) voor den pikol uitlooft, is het te voorzien, dat eene groote hoeveelheid koffie aan ons zal geleverd worden en dat, in alle geval, de koffie in de Bovenlanden tot geen minderen prijs dan de uitgeloofde zal behoeven te worden verkocht.

Het oogmerk, om zoowel de cultures aan te moedigen, als het Gouvernement daarover de beschikking te doen verkrijgen, zal nog aanmerkelijk kunnen worden bevorderd, door den inlander de gelegenheid te verschaffen, in ruil zijner voortbrengselen die benoodigdheden te erlangen, welke hij ter voldoening zijner behoeften noodig heeft.

Te dien einde zal aan de agenten der Handelmaatschappij de gelegenheid worden gegeven om, op onderscheidene punten der bovenlanden, depôts van koopwaren op te richten, als: van lijnwaden, ijzer, zout, mogelijk zelfs van amfioen, welke twee laatste artikelen haar tegen vaste prijzen door het Gouvernement zouden behooren te worden geleverd.

De koffie, welke daarvoor zou worden ingeruild, zou in de bovenlanden, tegen *f* 9 — (van 120 centen) de pikol, aan het Gouvernement behooren te worden afgestaan; het agentschap zou, in dat geval, voor zijne moeite genieten de winst, welke het op den sleet der te verkoopen waren zou behalen, en eene billijke provisie van die, welke het voor het Gouvernement verkoopt of van die koffie die à contant wordt ingekocht. Om te beletten, dat particulieren hierin de bedoelingen van het Gouvernement teleurstellen en de prijzen der koffie opjagen, zullen de uitgaande rechten dermate moeten worden geregeld, dat voor dit artikel niet meer dan *f* 9.— kan worden betaald.

Den particulieren handel echter zou tevens de verkoop van alles, buiten het zout en den amfioen, moeten zijn veroorloofd, ten einde te voorkomen dat door de Handelmaatschappij onmatige prijzen van den inlander kunnen worden gevorderd.

Dit geheele ontwerp echter vordert de oprichting van een koelie-etablissement, waardoor zoowel de goederen der Handelmaatschappij tegen een billijk tarief naar de bovenlanden kunnen worden opgevoerd, als de afvoer der producten naar beneden kan worden verzekerd. Zonder dezen maatregel zal men in de uitvoering der zaak, en inzonderheid zoo daaraan de vereischte uitbreiding gegeven wordt, onoverkomelijke hinderpalen ontmoeten.

Ik heb de gelegenheid gehad, eenen nieuwen en bijna geheel voor karren begaanbaren weg te doen opsporen, en men is bezig dien aan

te leggen. Deze zal loopen over Priaman tot Moedik Padang, van daar langs de rivier Aneh tot Goenoeng, en verder over Batipoe naar Fort van der Capellen, welk centraalpunt de gelegenheid aanbiedt, de goederen verder naar Agam, de L Kotas, Rau en Semawang, en van daar naar Singkaraq te vervoeren.

„Reeds is de weg van Priaman tot Moedik Padang voor karren bruikbaar; van daar tot Goenoeng, een afstand van twee uren gaans, zal, de weg gemaakt zijnde, het transport met paarden of menschen moeten plaats hebben; verder tot Goeroeng en Fort van der Capellen kunnen thans almede, en inzonderheid zoo de wegen eenigszins verbeterd worden, karren worden gebruikt, schoon het noodig zal zijn bij eenige aanhoogten voorspannen te plaatsen. Aanvankelijk zullen dus te Priaman en bij Fort van der Capellen bamboezen depôtmagazijnen moeten worden gebouwd.

„Voor het eerste vak, van Priaman tot Moedik Padang, zullen 20 karren worden gebezigd, elk berekend voor het transport van 5 pikols. In het algemeen belaadt men hier eene kar met 8 tot 10 pikols; wil men echter de lastdieren dagelijks doen werken, dan behoort men de vrachten matig te stellen. Dat vak kan in 5 uren tijds worden afgelegd; de karren zullen daar dus den eenen dag met een vracht opgaan, den volgenden dag terugkomen.

„Het tweede vak, van Moedik Padang tot aan den voet des heuvels van het gebergte Ambatjang, dat geraamd wordt 2 uren lang te zijn, kan door 10 karren worden bediend, omdat deze denzelfden dag zullen kunnen terugkomen.

„Om de heuvels te passeeren, zullen circa 15 draagpaarden noodig zijn; ik zal, om deze te verkrijgen, de paarden van de cavalerie hier doen blijven, welke tot dat einde kunnen worden gebezigd.

„Aan de andere zijde der heuvels, tot voorbij Goenoeng, op eenen afstand van 2¼ uur, is een derde en van daar, tot Fort Van der Capellen, cc. 5 uren afstands, een vierde station voor karren; alzoo zullen, voor den geheelen weg, 60 karren en 25 paarden noodig zijn. Er zullen dus nog (van de 100 bestelde) 40 karren overblijven, om de goederen, hetzij naar de L Kota's, hetzij naar elders te vervoeren.

„Met deze inrichting zullen dus 100 pikols den eenen dag opwaarts, den anderen dag nederwaarts, of wel 50 pikols daags in elke richting, kunnen worden getransporteerd; d. i. 18.000 pikols jaarlijks; eene hoeveelheid, althans nederwaarts, op verre na niet voldoende, daar men ten minste op een jaarlijkschen afvoer van 50 à 70 duizend pikols koffie zal moeten rekenen. Maar is eenmaal, op eene

matige schaal, een goede grondslag voor zoodanig établissement gelegd, dan zal het gemakkelijk zijn, daaraan verder die uitbreiding te geven welke de omstandigheden zullen vorderen.

„De karren nog niet voorhanden zijnde, zal men zich aanvankelijk van menschen moeten bedienen, en deze òf vrijwillig inhuren, òf van Nias doen overkomen.

„Om met behulp van deze dagelijks 35 pikols te transporteeren in drie étapes, n. l. van Priaman tot Fort van der Capellen, zullen op elk station 70 menschen worden vereischt die, tegen ƒ 15.— 's maands, eene uitgaaf zullen vorderen, voor de drie stations, van ƒ 3150.— en, met de noodige opzichters, wellicht ƒ 3500.—

„Het is dringend noodig, dat in het transport van goederen, zoo voor het leger als anderszins, worde voorzien en derhalve zal men dadelijk, zoodra de weg gereed is, het établissement met menschen op dien voet inrichten, en vervolgens successievelijk de karren introduceeren.

„Met 70 menschen op elk station kunnen dagelijks ten minste 30 pikols opwaarts en, den anderen dag, 30 pikols nederwaarts worden vervoerd; alzoo 900 pikols in de maand, hetwelk, per pikol, eene uitgaaf zal vorderen van cc. ƒ 4.— tot aan Fort van der Capellen. Vandaar kunnen de goederen door vaste koelies van de bovenlanden verder worden getransporteerd, tot de L Kota's voor ƒ 2.— de pikol, zoodat het verste transport ƒ 6.— zal bedragen; het behoeft geen betoog dat, met karren en paarden, zulks de helft niet zal zijn.

„Deze onkosten echter zullen nog veel hooger loopen indien niet gezorgd wordt dat de koelies, òf niet betaald worden wanneer zij niet dragen, òf dat er te Priaman altijd genoeg zout voorhanden is om hen dagelijks aan het werk te kunnen houden. Hiervoor te zorgen is tevens zoo gemakkelijk dat, met eenige oplettendheid, de nadeelen, anders te voorzien, zeer lichtelijk kunnen worden verhoed. Het zout zal dus dadelijk strekken als middel om de ontbrekende lasten naar boven aan te vullen, wanneer het aan andere goederen ontbreekt.

„De goederen, voor de Handelmaatschappij te vervoeren, zullen moeten worden bezwaard met de kosten van het transport, welke aan het koelie-établissement zullen moeten worden voldaan; en de prijs van het zout dermate moeten worden bepaald, dat, na aftrek eener billijke provisie voor den verkoop en de spillage, het nog tot 20 à 25 pCt. minder kan worden verkocht dan het thans op de pasars verkrijgbaar is; en zulks is noodig, omdat er nog groote aanvoer van zout van de Oostkust des eilands plaats heeft vanwaar echter het transport met groote bezwaren is verbonden. Ik vlei

mij echter, dat daarvoor nog altijd *f* 6 à *f* 7 de pikol aan het Gouvernement zal kunnen worden voldaan. De prijs der amfioen zal voornamelijk afhangen van de middelen, welke wij zullen bezitten of verkrijgen om den invoer daarvan van elders te beletten, en dat zal nader moeten worden onderzocht.

"Vooreerst zal het noodig zijn, door de Handelmaatschappij in de L Kota's een klein dépôt te doen oprichten, omdat daar nog de meeste invoer van de Oostkust plaats heeft. Later echter zal men in de omstreken van Fort van der Capellen het hoofd-dépôt moeten vestigen, en den inlander gewennen aldaar zijne waren te koop te brengen en zich van het benoodigde te voorzien. Het Fort van der Capellen is in vele opzichten tot dat doel niet geschikt, als gelegen op eene van water verstoken hoogte. Men kieze daartoe liever eene welbewaterde vlakte aan eene rivier als centraalpunt; is het overigens wel gelegen, dan kunnen de meeste der omliggende volkeren het in eene dagreis bereiken.

"Een vlakke grond van 100 roeden vierkant zou daartoe met eene aarden borstwering dienen te worden omringd en met auerauer of bamboedoerie behooren te worden beplant. Op de vier hoeken zouden bastions moeten worden aangelegd, van binnen gesloten, en voorts binnen den wal een pasar van 75 roeden lang en 25 breed, door woningen of winkels omringd en met drie rijen boomen beplant. Een dier kwartieren zou ter bewoning aan Chineezen en een aan Europeanen moeten worden afgestaan, en het overige bestemd blijven voor Gouvernements gebouwen.

"De gebouwen zouden vooreerst van bamboe, en naderhand van steen kunnen worden gebouwd en, op die wijze, de meest mogelijke zekerheid en geriefelijkheid tevens aan onzen handel verschaft.

"Aan de Chineezen zou het vooreerst niet moeten vergund zijn, zich, buiten de hoofdplaats, in de binnenlanden te vestigen; de inlander ziet hen ongaarne als handelaren, op de pasars zijn zij echter nuttig.

"De koffie zal overigens wel het hoofdproduct zijn dat het Gouvernement verlangen kan hier te verkrijgen; alle overige, gelijk goud, gambier en andere, zullen aan de Handelmaatschappij en de Chineezen moeten worden overgelaten.

"Van den particulieren handel te Padang heb ik tot dusverre niet gesproken, en deze zal door de voorgestelde schikkingen, zeker niet worden begunstigd; dan, buiten die der Handelmaatschappij bestaat er genoegzaam geene, als die door Engelschen, met Engelsch kapitaal en Engelsche goederen wordt gedreven. Het strookt geenszins

met ons belang, dézen handel verder aan te moedigen, en dus is het overbodig, hierbij langer te verwijlen.

„Evenmin acht ik het noodig, in andere bijzonderheden, omtrent de leiding der industrie alhier, te treden; mijne opinie te dien aanzien is U bekend, en het Gouvernement moet van Uw nader onderzoek de vereischte voordrachten te gemoet zien, om daaraan die richting te geven welke ons staatkundig belang vordert. Alleen moet ik opmerken dat de koffie tegen *f* 9.— (de gulden à 120 centen) de pikol kan worden ingekocht en, het koelie-etablissement met karren tot stand gebracht zijnde, deze te Padang niet veel hooger dan *f* 15.— (de gulden à 120 centen) zal komen te staan, en daarop derhalve gemiddeld *f* 20.— per picol zal zijn te profiteeren. Eene zeer groote uitbreiding kan zonder moeite aan die cultuur worden gegeven; aanvankelijk kan men verwachten dat het Gouvernement op den voorgestelden voet 50.000 pikols zal kunnen meester worden, en dus het aanstaande jaar daarop een millioen guldens zal kunnen worden geprofiteerd, terwijl de opgegeven hoeveelheid later zal kunnen worden verdriedubbeld.

„Alleen nog zal ik, ten aanzien der benedenlanden, aanmerken dat zij veelal woest liggen en slecht bevolkt zijn, terwijl de gesteldheid van den grond op vele plaatsen de gunstigste gelegenheid voor den landbouw aanbiedt.

„De heeren Van den Berg & Co hebben begonnen een suiker-établissement aan te leggen; het suikerriet teelt er weliger dan in eenig ander oord, de suiker is van goede kwaliteit, en de grond verschaft een oogst, het dubbele van dien van Java bedragende. Zij drijven den landbouw door middel van menschen, daartoe van Malabar aangebracht, waar ze in menigte te verkrijgen zijn. Zoodanige industrie verdient derhalve aanmoediging, en ik machtig U de ondernemers in twee jaren, op de gewone U bekende wijze, met *f* 50.000 te ondersteunen.

„Het zal al verder raadzaam zijn te beproeven, of men dat soort van menschen, alsmede de Niassers, hier niet duurzaam vestigen kan door hun zaaikoren en lastdieren te verschaffen en zelfs, gedurende een jaar, eenige maandelijksche ondersteuning in rijst te verleenen. Van de gronden, op die wijze tot cultuur gebracht, zouden zij het 2e jaar $\frac{1}{10}$, het 3e $\frac{1}{7}$ en het vierde $\frac{1}{5}$ als belasting behooren te betalen. Ik twijfel geenszins of, op die wijze, zou in den omtrek van Padang en van de kust, in het algemeen, eene groote uitbeiding aan de cultuur kunnen gegeven worden en de bevolking er belangrijk vermeerderd kunnen worden, waarom ik dit onderwerp in Uwe aandacht aanbeveel.

„Wat de politieke aangelegenheden betreft, — bij mijn besluit waarbij het bestuur dezer gewesten aan U is opgedragen, is mijne wijze van zien daaromtrent ontwikkeld. Ik zal daarbij nog alleen voegen dat het steeds ons streven moet zijn, onzen politieken invloed meer uit te breiden, en het geheele eiland, van de rivier van Singkel tot Straat Sunda toe, meester te worden, als zijnde dit het beste middel om het belangrijk productief vermogen dezer uitgestrekte landen aan onze belangen dienstbaar te maken

„Al onze inrichtingen moeten de strekking hebben van den inlander welgevallig te zijn; nimmer moeten wij onze belangen van de zijne afscheiden, maar de bevordering der onze doen strekken ter begunstiging der zijne. Zijne vooroordeelen en volksgebruiken moeten worden ontzien. Wij moeten ons, ongeroepen, nooit mengen in hetgeen zijne huishoudelijke aangelegenheden betreft, en inzonderheid de hoofden aan ons trachten te verbinden.

„Voorts moeten wij rust en vrede tusschen de onderscheiden volksstammen trachten te bewaren; daartoe bestendig er op aandringen dat bij alle volkeren die zich aan ons onderwerpen, de wallen, defensie-liniën en auer-auer geslecht worden, en dientengevolge het het land gehéel openligge; zorgen voor goede wegen en veilige communicatiën, en inzonderheid dat wij altijd over eene groote inlandsche macht beschikken kunnen om de zoodanigen te beteugelen welke de algemeene rust zouden willen storen.

„De lengte van het eiland vordert, voor het gemakkelijk transport, dat het in 4 of 5 afdeelingen worde gesplitst.

„De eerste kan bestaan uit de Lampongs, de tweede uit het gebied van Palembang, de derde uit dat van Bengkoelen, de vierde uit de Padangsche Boven- en Benedenlanden, en de vijfde uit de Battalanden.

„Overal moeten de autoriteiten in iedere afdeeling zich bemoeien om de aan hunne districten grenzende bevolkingen onder onzen politieken invloed te brengen; hetzij bij onderhandeling of, zoo daartoe wettige redenen gegeven worden, door kracht van wapenen. Daarom zal ik zorgen, dat bestendig eene goede krijgsmacht op Sumatra onderhouden wordt.

„De Padangsche landen zullen zeer gevoegelijk in vier districten kunnen worden verdeeld, als:

1o. de Benedenlanden, zich uitstrekkende van Poeloe Tjinko tot de rivier van Massang, ten Noorden en ten Oosten bepaald door het gebergte Ambatjang, en ten Westen door de zee;

2o. Het Agamsche, de XII Kota's en Matoea;

3°. De L Kota's, Halaban en Lintou, en

4°. Tanahdatar, Batipoe, de XX Kota's en andere ten zuiden ervan gelegen.

„Deze hoofdverdeeling zal aan mindere verdeelingen kunnen zijn onderworpen; en de contrôleur, over iedere hoofdverdeeling gesteld, zal kunnen worden ondersteund door contrôleurs van de 2e en 3e klasse in zijn district, zoo daarin onderafdeelingen gevorderd worden. In het algemeen echter moet men te veel punten van aanraking met den inlander vermijden, en derhalve het getal onzer ambtenaren niet te zeer worden vermenigvuldigd.

„Het Batta-district zal aanvangen met Rau ten zuiden en eindigen met Singkel ten Noorden, ten Westen met de zee, en ten Oosten zoover als wij onze invloed aldaar kunnen uitbreiden.

„Rau en Mandaïling zijn ons thans onderworpen, en zonder veel moeite zullen wij, in acht nemende de beginselen welke ik voor het inlandsch bestuur heb opgegeven, onzen invloed in de overige Battalanden kunnen uitbreiden. De menschen daar hebben gruwzaam geleden door de Padries, en verlangen naar niets meer dan naar bescherming. Ik zal de macht in dit district op 600 man doen brengen; en daarmede, en met eenen bekwamen onderhandelaar, durf ik mij vleien dat, binnen korten tijd, deze geheele streek in onderwerping zal kunnen zijn gebracht, en de peper met den besten uitslag aldaar zal kunnen worden geteeld; terwijl deze landen tevens verscheidene andere artikelen, voor den handel niet onbelangrijk, opleveren. Ook hier zullen, ten aanzien der prijzen, dezelfde maatregelen kunnen worden genomen als voor de koffie in het Padangsche zijn beraamd.

„Te Bengkoelen zal het wellicht almede noodig zijn, onze krijgsmacht te vermeerderen en die op 200 man te brengen, en eveneens een korps van 150 man in de binnenlanden te plaatsen, hetwelk zou moeten strekken om er onzen politieken invloed uit te breiden.

„Te Palembang zal men te dien einde almede over 4- of 500 man moeten kunnen beschikken. Daar echter het onderhoud van zoovele troepen groote uitgaven vordert, zal dan ook de zaak wel met groote voorzichtigheid, maar tevens met kracht moeten worden doorgezet en, zoo spoedig mogelijk, deze korpsen in onderling verband worden gebracht door de wegen in de binnenlanden uit te breiden en goede gemeenschap tusschen de onderscheiden districten daar te stellen.

„De richting, die overigens aan onze maatregelen zal moeten worden gegeven, voornamelijk afhankelijk zijnde van den loop der zaken, vermeen ik in dat opzicht gerustelijk aan Uw doorzicht te kunnen

en moeten overlaten, en acht ik het genoegzaam U, zoowel ten aanzien van de leiding onzer politieke aangelegenheden als aan de industrie dezer landen, met mijne wijze van zien te hebben bekend gemaakt; mij vleiende, dat het U mogelijk zijn zal, het gewichtig oogmerk, dat door het vestigen van ons gezag in dit land kan worden bereikt, te verwezenlijken."

De Luitenant-Generaal, Commissaris-Generaal
van Nederlandsch-Indië,
J. VAN DEN BOSCH.

Nadat de Commissaris-Generaal aldus omtrent de aangelegenheden van het burgerlijk bestuur zijne meening had doen kennen, maakte hij, bij besluit van 13 October 1833 n°. 313, eene voorloopige regeling betreffende de inrichting van den militairen dienst.

De détails daarvan zijn door Lange (I bl. 468—470) medegedeeld en kunnen hier dus buiten sprake blijven. De opgaaf van Lange (bl. 470) van de formatie der troepen is echter niet geheel juist en, wat van meer beteekenis is, geeft geen nauwkeurig overzicht omdat het voor Bengkoelen aangewezen personeel daaronder begrepen is.

De juiste formatie-cijfers zijn de volgende:

A. Zuidwestkust (Bengkoelen):							
Geneeskundige dienst . .	1	officier					
Algemeen depôt (infanterie)	5	"	33	Europ.,	166	inland.
Artillerie en pionniers . .	—	"	12	"	13	"
B. Gebied van Padang:						
Militaire administratie . .	3	"	—		—	
Geneeskundige dienst . .	7	"	—		—	
Algemeen depôt (infanterie)	51	"	330	"	1660	"
Artillerie en pionniers . .	2	"	75	"	125	"
Reserve (infanterie) . . .	28	"	278	"	442	"
Postgangers	—	"	—	"	155	"
C. Noordwestkust:						
Militaire administratie . .	1	"				
Geneeskundige dienst . .	2	"				
Algemeen depôt (infanterie)	15	"	226	"	336	"
Artillerie en pionniers . .	—	"	25	"	25	"
totaal . . .	115	"	979	"	2922	"
Bengkoelen niet medetellende, was de formatie alzoo	109	"	934	"	2743	"

Waar Lange verder mededeelt, dat de Javaansche barisan ontbonden en bij het leger werd ingedeeld (bl. 470) is hij niet *geheel* nauwkeurig; van dien barisan gingen, volgens besluit van den Commissaris-Generaal dd. 14 October n°. 371, slechts behalve den pangeran Socrio Bronto, die den rang van majoor verkreeg, 8 officieren (tommonggongs) als inlandsche officieren (2 kapiteins, 2 1e luitenants en 4 2e luitenants) bij het leger over, „zullende wijders de overige officieren der barisan vooreerst blijven op den tegenwoordigen voet en nader dienen te worden geplaatst.”

Dit laatste geschiedde eerst bij Indisch besluit van 24 October 1834 n°. 2, toen van de barisan nog 1 kapitein en 16 2e luitenants bij het leger overgingen.

De manschappen van de barisan werden inderdaad verder als gewone soldaten beschouwd. Met inbegrip der laatstbedoelde officieren telde de barisan op genoemden datum (volgens besluit van den Gouverneur-Generaal in Rade van 30 April 1834 n°. 1):

1 majoor (pangeran),
3 kapiteins (raden tommonggong),
2 1e luitenants (oude tommonggongs),
20 2e „ (jonge „ ,
44 sergeanten (pandjies),
178 korporaals (ngabehi's),
16 tamboers, hoornblazers of trompetters, en
375 fuseliers of pradjoerits.

Hiervan werden 63 man bij de pionniers, de overige allen bij de infanterie geplaatst.

Bij besluit van 13 October 1833, n°. 345, werd de luitenant-kolonel der infanterie J. H. C. Bauer, adjudant van den Commissaris-Generaal, tot militair commandant van Sumatra's Westkust benoemd. Aangezien de hoofdofficier zich nog te Salatiga bevond en dus eerst na geruimen tijd te Padang zoude aankomen, liet Van den Bosch eene instructie voor hem achter, dd. 13 October 1833 n°. 354, welke hem bij aankomst door Van Sevenhoven zou worden overhandigd.

Die instructie is van belang, vooral met het oog op hetgeen in 1834 plaats vond; en wij doen haar daarom — met weglating van een gedeelte dat, zooals blijken zal, door den gang der gebeurtenissen zijne waarde verloor — hier volgen.

„Daar ik U te dezer kust niet zal ontmoeten, heb ik het noodig

geacht deze achter te laten om aan U, bij Uwe komst alhier te worden overhandigd, ten einde U met eenige bijzonderheden, de militaire aangelegenheden betreffende, bekend te maken.

"De Generaal Riesz zal U de door mij gearresteerde organisatie zeker mededeelen en ik vertrouw dat die, zoo niet geheel, dan toch grootendeels vóór Uwe aankomst zal zijn ingevoerd.

"Oefening en krijgstucht heb ik gevonden dat hier overal bij de troepen ontbreken. Deze worden U bijzonder aanbevolen, en dat vooral de reserve uit brave officieren en goede manschappen worde te zamengesteld, daar deze doorgaans tot het doen van beslissende aanvallen gebruikt zal moeten worden.

"Tot dusver hebben wij meermalen ondervonden dat de wel versterkte kampongs en liniën van den vijand moeielijk *de vive force* te nemen zijn, en niet anders dan bij verrassing, althans niet zonder opoffering van veel volk.

"Ik heb dientengevolge noodig geacht eene kleine instructie te ontwerpen, waarbij aangewezen wordt op welke wijze, in onderscheidene gevallen eene versterkte plaats alleen door geweervuur verdedigd, kan worden geattaqueerd. Afschrift daarvan gaat hiernevens; het origineel is ter hand gesteld aan den 2n luitenant der artillerie P. C. Stuten, een officier van moed en intelligentie. Ik heb hem aanbevolen zich op dat vak toe te leggen, en het zal mij aangenaam zoo hij door U in staat wordt gesteld aan deze mijne uitnoodiging te voldoen; vooral is het belangrijk, het vereischte materieel voor de artillerie en voor de pionniers op een goeden voet te brengen, ten einde bij voorkomende gelegenheid daarvan gebruik gemaakt kan worden.

"Van Java zal ik het ontbrekende zenden. Hier, te Padang, bevinden zich nog twee kleine zesponders, waarvan een wellicht gebruikt kan worden. Wegen zijn er thans in de meeste richtingen aangelegd, en het geschut kan derhalve overal naar toe gevoerd worden waar het noodig is. Onze lichte drieponders dringen niet door de wallen heen en dragen niet ver genoeg met schroot, daarom is het noodig zich van zwaarder geschut te bedienen.

"Hetgeen ik U ten ernstigste aanbeveel is vooral het ten onder brengen van Matoea en van de XII Kota's Bovenlanden.

. . . . [1]

[1] Het hier weggelatene heeft betrekking op de wijze waarop, naar de meening van Van den Bosch, Matoea moest worden genomen. Deze plaats werd echter (14 Juni 1834) bij verrassing bezet.

„Zijn eenmaal de landen tot aan de Massang veroverd, dan moet men Bondjol trachten meester te worden. Hier inzonderheid moet men met voorzichtigheid te werk gaan; den vijand, door overmacht van geschut, in goede batterijen geplaatst, uit zijne positie verdrijven, zich het veroverde door forten en bentings verzekeren, en steeds voorwaarts schrijden; zich overal doen ondersteunen door eene talrijke macht van Batipoe, Halaban en anderen, hetzij om de rust in de Bovenlanden te bewaren, hetzij om ons behulpzaam te zijn in het vermeesteren van Bondjol. Eer men de Massang passeert, moet men beginnen een goed fort of kampement aan hare oevers op te richten en dit van al het noodige te voorzien, en zoo mogelijk, door middel van kleine, weinig diepgaande vaartuigen, in verband brengen met Sassak, waar eenige troepen in eene benting zullen behooren te worden gestationneerd. Door dit middel zal de aanvoer van levensmiddelen en munitie benevens de afvoer van gekwetsten zeer belangrijk vergemakkelijkt, en in allen gevalle een vast punt verkregen zijn, waarop men desnoods kan terugtrekken; men zal het daarvoor dienen te houden, dat deze attaque over Tarantangan-tongang een maand zal kunnen vorderen.

„De weg over Koempoelan is, zegt men, zeer moeielijk; het zal echter de vraag zijn of niet, alvorens een aanval te wagen op Bondjol en Tarangtangan, Pisang, de VII Loerahs en Semawang Gedang in onderwerping zullen moeten worden gebracht ten einde niets of weinig voor onze rug en flanken te moeten vreezen bij den opmarsch naar Bondjol.

„Langzaam maar zeker is hetgeen wij hier overal op den voorgrond moeten stellen, en tevens moet niet uit het oog verloren worden dat er 3- à 400 man in ieder district in reserve moeten blijven om de rust in de binnenlanden te verzekeren.

„De bevolking in de landen, welke gewapenderhand in onderwerping gebracht worden, zal verplicht worden hare liniën en wallen van hunne kampongs te slechten, gelijk zulks thans plaats gehad heeft in het Agamsche, Tanahdatar, Lintou en elders; daardoor worden de bewoners van hunne voornaamste sterkten beroofd en kan er de rust worden bewaard.

„Daar U den oorlog hier vroeger met succes gevoerd hebt, zal het onnoodig zijn in verdere bijzonderheden te treden; ik weet, dat ik mij op Uwen moed en op Uw beleid verlaten kan.

„De verovering van het geheele eiland, tot aan de rivier van Singkel, blijft het doel van ons streven. De Heer Raad van Indië

Van Sevenhoven zal U bekend maken met de politieke maatregelen en voorzorgen die te nemen zijn, en het is van hem dat U de vereischte aanwijzing zult ontvangen tegen welke volkeren Uwe wapenen aan te wenden; vooral zal men moeten zorgen, het veroverde wel te verzekeren en van trap tot trap tot ons doel te schrijden.

„Vooral ook beveel ik U den regent van Batipoe en zijn Pamoentjaq aan; beide zijn mannen van veel moed, die ons uitstekend wel, zelfs in critieke oogenblikken, hebben gediend. Ook Halaban en de inwoners der IV Kota's, bij Tandjong Alam, en van de XX Kota's hebben ons bewijzen van trouw en verkleefdheid gegeven; behandel hen steeds met onderscheiding.

„Eene strenge krijgstucht moet allerwegen worden gehandhaafd. De inlander, aan ons onderworpen, moet geene andere reden hebben dan om tevreden te zijn met onze gedragingen, en inzonderheid moeten geene koeliediensten van hem om niet worden gevorderd; een district echter, dat in onderwerping komt, door de wapenen daartoe gedwongen, moet beginnen met de noodige wegen te maken en de vereischte forten aan te leggen, en aan onze hulptroepen de gewone schatting betalen, doch dan kan van haar voor den vervolge ook niets verder worden verlangd, althans niet zonder betaling. Later zal men moeten zien, hoe te handelen met de XIII Kota's; indien wij eerst het overige onderworpen hebben, vertrouw ik dat de zaken bij onderhandeling met dit volk en met de landen ten Zuiden en Oosten van de XX Kota's te schikken zullen zijn.

„De verdienstelijke hoofden, zoo hier als in de L Kota's, kan de majoor De Quay U leeren kennen.

„Het zal overbodig zijn U te herinneren, dat thans een schoon veld voor Uwen ijver geopend is, en het van U afhangt een conquest te voltooien en aan het Gouvernement te verzekeren, waarop het grooten prijs stelt, evenmin als dat ik mij verzekerd houde dat Uw gedrag aan mijn vertrouwen, in U gesteld, zal beantwoorden."

Onder de maatregelen van blijvende waarde, door Van den Bosch gedurende zijne aanwezigheid ter Sumatra's Westkust genomen, behoort niet vergeten te worden de last tot het aanleggen van een nieuwen weg door de kloof der Aneh-rivier. Zoodra hem gebleken was dat die aanleg niet onmogelijk was, deed hij de handen aan het werk slaan; en den 25n Januari 1834, missive no 80/6, kon hij aan den Minister voor de Koloniën schrijven:

„Gedurende zijn aanwezen op Sumatra heeft de heer Burger den

lande een gewichtigen dienst bewezen door het opsporen, traceeren en gedeeltelijk voltooien van eenen nieuwen weg, van de Padangsche Benedenlanden naar de binnenlandsche provinciën. Vroeger bestonden er geene andere communicatiewegen dan door bergpassen, zoo moeielijk te beklimmen dat eene reize over dezelve steeds beschouwd werd als eene onderneming van belang, en dat het geschut, thans op de binnenlands gelegen forten geplaatst, letterlijk met eene oneindige inspanning van krachten over het gebergte heeft moeten worden heengeheschen. Deze stand van zaken, uit een militair oogpunt zoo belemmerend, was niet minder nadeelig voor ons handelsbelang, want de binnenlandsche koopman vond het gemakkelijker, zijne koffie en andere waren te brengen naar de Oostkust, vanwaar eene geregelde vaart op Singapore bestond, dan naar Padang, werwaarts hij geen ander middel van vervoer kon bezigen dan menschen, die elk niet meer dan eene dracht van ongeveer 50 oude ponden op het hoofd konden torschen. Op deze wijze geschiedden ook alle transporten van vivres en andere behoeften voor de garnizoenen en voor de marcheerende colonnes van ons leger, zoodat, in waarheid, de militaire transporten een ondragelijken last voor de bevolking waren geworden.

„Het was derhalve uit meer dan een oogpunt van groot belang, een gemakkelijk middel van gemeenschap te vinden, vooral in betrekking tot de nieuwe inrichtingen, door mij daargesteld, tengevolge waarvan groote hoeveelheden zout en andere waren van Padang naar de binnenlanden, en het grootste gedeelte der koffie, welke deze opleveren, naar de Westkust des eilands zullen moeten worden vervoerd; en dit vraagstuk heeft de Heer Burger opgelost door het daarstellen van een weg, die het mogelijk zal maken, de transporten grootendeels te bewerkstelligen door middel van karren en draagpaarden.”

Na den ongelukkigen afloop der militaire operatiën deed Van den Bosch onderhandelingen met de hoofden van Bondjol aanknoopen „in verband met de milde beginselen van bestuur, thans voor die gewesten vastgesteld” (missive van den Gouverneur-Generaal a. i. aan den Minister voor de Koloniën dd. 13 November 1833, nº 531 La R).

Waren de voorwaarden, door die hoofden aanvankelijk gesteld, al niet aannemelijk (Lange I blz. 471), — het blijkt in geenen deele dat de onderhandelingen daarop zijn afgebroken; integendeel, zij bleven ook na het vertrek van Van den Bosch nog voortduren, zooals duidelijk wordt vermeld in een beneden ter sprake komenden brief van Van Sevenhoven en Riesz dd. 11 November 1833 nº. 68.

Den 15ⁿ October vertrok de Commissaris-Generaal per *Amphitrite* van Padang naar Batavia, waar hij den 13ⁿ November aankwam. Hij meldde dit bij missive van 23 November nº. 402/F aan den Minister van Koloniën, en zeide daarbij, dat er op Sumatra „nieuwe inspanningen vereischt zouden worden om ons doel te bereiken"; maar dat hij, na het persoonlijk ingesteld onderzoek, „meer dan ooit overtuigd was dat die bezitting voor het Gouvernement als van het uiterste gewicht moet worden beschouwd; en dat de ondervonden vertraging in de uitvoering van het beraamde plan aldaar grootendeels moet worden toegeschreven aan de verkeerde leiding, welke men aan de zaken van Sumatra gegeven heeft, en ook voor een gedeelte aan den vreemden invloed, die onze belangen in dat eiland zichtbaar heeft tegengewerkt."

Wij zullen thans, in het volgende hoofdstuk, nagaan welk gevolg aanvankelijk gegeven werd aan de door Van den Bosch verordende staatkundige regelingen. Doch vooraf moeten wij eenige bijzonderheden vermelden betreffende hetgeen, tot het einde des jaars, in de Noordelijke afdeeling voorviel.

(Wordt vervolgd.)

DE COUVADE BIJ DE VOLKEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

DOOR

DR. G. A. WILKEN.

Van de oude bewoners van Corsica deelt Diodorus Siculus mede, dat zij, wanneer een kind geboren werd, de zonderlinge gewoonte hadden, van zich volstrekt niet om de moeder te bekommeren, doch dat de vader zich als eene kraamvrouw behandelen liet en verscheidene dagen in bed bleef liggen. Omtrent de Iberiërs in het Noorden van Spanje vindt men hetzelfde opgeteekend bij Strabo. Als de vrouwen in de kraam kwamen, waren het de mannen, die zich zorgvuldig lieten verplegen. Nog heden ten dage bestaat dit gebruik bij de Basken, de nakomelingen dier oude Iberiërs. In Biscaya, aldus verhaalt Michel, staat de moeder na de geboorte van een kind onmiddellijk op en verricht hare gewone werkzaamheden in het huishouden, terwijl de vader, met het pasgeboren wicht in zijne armen, in bed zich neervlijt en dus de gelukwenschen der buren ontvangt. In Navarra en aan de Fransche zijde der Pyreneeën werd deze gewoonte voorheen eveneens gevonden. Legrand d'Aussy wijst er op, dat, in een oud Fransch fabliau, de koning van Torelore „au lit et en couche" was, toen de held van het verhaal, Aucassin, tot hem kwam en hem deed beloven, het gebruik in zijn gebied af te schaffen. Dezelfde schrijver vermeldt, dat tegenwoordig nog het in de kraam liggen der mannen in Béarn voorkomt, waar het bekend is onder den naam van „faire la couvade".

Deze instelling der couvade of van het kraambed der mannen komt, gelijk dit door verschillende schrijvers, wij noemen hier slechts Lubbock, doch vooral Tylor en Ploss, is aangetoond [1], bij tal van volken in alle deelen der wereld voor. Niet overal is zij echter even

---

[1]) Zie: Lubbock, On the origin of civilisation and the primitive condition of man, blz. 15—19; Tylor, Early history of mankind, blz. 293—302; Ploss, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, dl. I, blz. 143—160.

volledig, even ongeschonden bewaard gebleven. Waar dit het geval is, zien wij dat de man, bij de bevalling zijner vrouw, zich niet alleen in bed legt, doch zich ook van tal van zaken onthoudt, een zekeren leefregel in acht neemt. Wanneer een kind geboren wordt, verhaalt Du Tertre van de Caraïben, gaat de moeder dadelijk aan het werk, maar de vader begint te steunen en te klagen en trekt zich in zijne tent terug, waar hij als een zieke behandeld en op dieet gesteld wordt. Hoe zij zoo kunnen vasten en niet dood gaan, is een raadsel, want zij blijven in den regel de eerste vijf dagen zonder eten en drinken. Van den vijfden tot den tienden dag, mogen zij niets anders gebruiken dan een drank, die ongeveer dezelfde voedende bestanddeelen heeft als ons bier. Na dezen termijn, is het hun geoorloofd bij dien drank wat kassave te eten, doch moeten zij overigens, gedurende ééne maand, zich nog van alle andere spijzen onthouden [2]. Vollediger nog komt het gebruik voor bij de stammen in Guiana. De staat van onthouding begint hier al tijdens de zwangerschap. Als de mannen vermeerdering van familie te wachten hebben, aldus Brett, achten zij zich verplicht enkele vleeschsoorten niet te eten, opdat het kind er niet de nadeelige gevolgen van ondervinde. Heeft de bevalling plaats gehad, dan vlijt de vader zich in zijne hangmat neder. Hij blijft eenige dagen liggen, als ware hij ziek, en hoort zoo de gelukwenschen en het beklag zijner vrienden aan. De vrouwen passen hem op, vol teederheid en zorg, terwijl de moeder van den jonggeborene bezig is met koken en niemand op haar let [3]. In tal van gevallen zijn echter van de instelling niet veel meer dan sporen, in den vorm van enkele onthoudingsgebruiken voor of na de bevalling, overgebleven.

Het is mijn doel, in de volgende bladzijden het bestaan van de couvade bij de stammen van den Indischen Archipel na te gaan. Zijn de berichten, die wij daaromtrent hebben, weinig talrijk, door er de aandacht op te vestigen, zullen misschien zij, die daartoe in de gelegenheid zijn, opgewekt worden, nadere onderzoekingen in te stellen. Niet onwaarschijnlijk toch is het, dat het gebruik in Indonesië eenmaal in ruimen kring gegolden heeft, en men er dus de disjecta membra van bij onderscheidene volken moet terugvinden.

Allereerst dienen de Alfoeren van Boeroe genoemd te worden. Zie-

---

[2] Tylor, O. c., blz. 294.
[3] Lubbock, O. c., blz. 16—17.

hier hoe Wouter Schouten, die in het midden van de 17e eeuw dit eiland bezocht [4], de couvade daar beschrijft: "De swarte kraemvrouw houd haer ook niet in 't bed, maer gaet van stonden aen met haer nieuwgebooren kindeken na de rivier, en haer, als ook 't kleyne wigjen wel gereynigt hebbende, keertse wederom tot haer bedrijf; en nochtans loopt alles ten besten af. Noch daer-en-boven is my voor de waerheyt verhaelt, dat, als de swartinnetjens van dit eylant Boero komen een kleyntje te prospereeren, dat hem als dan den man, als kraemheer, seer belagelijk, en als siekelik weet aen te stellen, en laet hem wel mooytjens koesteren; soo dat den oomkool dan boven gewoonten wort gedient. En ondertussen moet de swakke vrouw aen 't werk, om desen kraemheer wat lekkers toe te maken; op dat den armen sul toch wederom op de been geraeken mag" [4a]. Dit bericht wordt door den Kapitein-ter-Zee Van der Hart bevestigd. Deze, die in 1850 eene reis rondom Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden maakte, vond op Boeroe veel terug van hetgeen Wouter Schouten daar had aangetroffen. "Hoewel", zegt hij onder anderen, "er bijna twee eeuwen verloopen zijn sedert Wouter Schouten dit eiland bezocht, schijnt de beschaving in dit lange tijdperk hier nog niet zooveel veld gewonnen te hebben als op vele andere plaatsen van den Indischen Archipel" [5]. Zoo constateerde Van der Hart bij de Alfoeren nog het geloof aan de legende van den heiligen krokodil, waarvan Schouten in zijn reisverhaal gewag maakt. Zoo schijnt ook de couvade nog door hem op het eiland te zijn waargenomen. "Zoodra een kind geboren wordt", schrijft hij althans, "heeft men daar zooveel omslag niet bij als in Europa; de moeder gaat dadelijk na hare bevalling met het kind naar de rivier, beiden reinigen zich, en daarmede is de zaak afgeloopen..... Van de rivier terugkeerende, hervat de moeder hare gewone werkzaamheden; de man daarentegen

[4] Wouter Schouten, geboren omstreeks 1638 te Haarlem, vertrok in April 1658 als chirurgijn op een schip der Oost-Indische Compagnie naar Batavia, bezocht vandaar Ambon, Boeroe, Ternate en de omliggende eilanden, het rijk Arakan, de kusten van Coromandel en Ceilon, en kwam, na veel gevaren doorworsteld te hebben, in October 1665 weder te Haarlem aan, waar hij in 1704 stierf. Zijne "Reys-togten naar en door Oost-Indien" munten evenzeer uit door belangrijkheid als door waarheidsliefde.

[4a] Wouter Schouten's Reys-togten naar en door Oost-Indien (Amsterdam, 2e druk, 1708), dl. I, blz. 73.

[5] Van der Hart, Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden, blz. 135.

stelt zich zoo ziekelijk en belachelijk aan, alsof hij bevallen ware, en gebruikt met veel smaak de lekkernijen, die hem door zijne vrouw bereid worden" [5a]. In hoeverre de gewoonte nu nog op Boeroe bestaat, blijkt niet. Tijdens mijn aanwezen op het eiland, verzuimde ik, er opzettelijk onderzoek naar te doen. In het werk van Dr. Riedel wordt ook niets daaromtrent vermeld. Het heet integendeel, dat, na de bevalling, de man, evenals de vrouw, den dagelijkschen arbeid verricht [6]. Intusschen schijnen, gelijk ik dit reeds elders heb opgemerkt [7], de mededeelingen van den Heer Riedel hoofdzakelijk betrekking te hebben op de Alfoeren van de Zuidelijke regentschappen, zoodat het zeer wel mogelijk is, dat bij de stammen in het Noorden van het eiland de couvade nog voorkomt.

Alvorens de Molukken te verlaten, hebben wij nog op sporen van de couvade, bij enkele andere volken daar, te wijzen. Zoo vinden wij van de bewoners van eenige der Zuidwester-eilanden, bepaaldelijk van Leti en Kisser, vermeld, dat, wanneer eene vrouw bevallen is, het bijgeloof haren man verbiedt, gedurende eenige maanden te ploegen, land om te keeren, te graven, te hakken, enz. [8]. Als een overblijfsel van de couvade is verder wel het gebruik te beschouwen op de Timorlaoet-eilanden, dat de vader in den eersten tijd het kind dragen en verzorgen moet, terwijl de moeder, nadat zij zich gebaad heeft, haar gewoon huiswerk verricht [9]. Bij de bewoners van de Oeliasers eindelijk zien wij, hoe de man zich, tijdens de zwangerschap zijner vrouw, van tal van zaken te onthouden heeft. Hem is het, gelijk wij lezen, verboden "om voorwerpen, gelijk tafels, stoelen, deuren, vensters en dergelijke van welken aard ook, in derzelver verband te brengen of ineen te voegen, of om ergens een pen of spijker in te slaan, ter voorkoming dat de vrouw met moeite baart". Ook mag hij, zooals ons verder bericht wordt, geen bamboe splijten, om bij voorbeeld een haak te maken, opdat het kind geen hazenlip bekome. Evenmin is het hem, met het oog op het kind, geoorloofd klappers open te maken, haar te snijden of het roer van een vaartuig vast te houden [10].

[5a] Van der Hart, O. c., blz. 137.

[6] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 24.

[7] Zie mijne verhandeling: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 42, noot 129.

[8] Zie: Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, dl. XX, blz. 250, en dl. XXVIII, blz. 194.

[9] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 304.

[10] Van Schmid, Aanteekeningen nopens de zeden, gewoonten en gebruiken, benevens

Dat ook op de Philippijnen voorheen de couvade moet hebben gegolden, blijkt uit enkele gebruiken. Van de stammen in de binnenlanden van Noord-Luçon, bepaaldelijk van het landschap Bontok, lezen wij toch: "Hat eine Frau geboren, so geht sie mit dem Kinde an den Fluss, wäscht sich und das Kind, kehrt in die Rancherie zurück, übergiebt das Kind dem Manne und geht an ihre Arbeit; nur um Nahrung zu geben, nimmt es die Mutter, der Mann pflegt es, trägt es, in eine Decke gehüllt, auf dem Rücken und empfängt auch die Besuche der Freunde und Bekannten, während die Frau auf dem Felde arbeitet" [11]. Verder heet het van de Tagala's, dat niet alleen de moeder, doch ook de vader "gewisse Regeln aus Rücksicht für seine Nachkommmenschaft zu beobachten hat; so muss er den Genuss auffällig zusamengewachsener Früchte unterlassen, weil seine Frau ihm sonst Zwillinge gebären könnte, was bei den Tagalen durchaus nicht gern gesehen wird" [12].

Duidelijker overblijfselen van de couvade vindt men bij de Dajaks. In de eerste plaats noemen wij de Land-Dajaks van Sarawak. "The husband of a pregnant woman", aldus Spenser St. John, "until the time of her delivery, may not do work with any sharp instrument, except what may be absolutely necessary for the cultivation of his farm; he may not tie things together with rattans, or strike animals, or fire guns, or do anything of a violent character — all such things being imagined to exercise a malign influence on the formation and development of the unborn child". Evenzeer heeft de man, na de geboorte van het kind, zich aan zekere regelen te onderwerpen. Gedurende acht dagen, "the unfortunate husband is dieted on rice and salt, and may not go out in the sun, or even bathe for four days; the rice and salt diet is to prevent the baby's stomach swelling to an unnatural size" [13]. Bij de Bahau-Dajaks, in het stroomgebied der Mahakam, beperken de onthoudingsgebruiken zich alleen tot het tijdperk na de bevalling. Dan mag de man, gedurende drie dagen, geen water drinken en vijf maanden achtereen geen zout gebruiken, noch sirih kauwen of rooken, terwijl het hem

de vooroordeelen en bijgeloovigheden der bevolking van de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noessa Laut, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 527—528; Ludeking, Schets van de residentie Amboina, blz. 163.

11 Schadenberg, Beiträge zur Kenntniss der im Innern Nordluzons lebenden Stämme, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, jaarg. 1888, blz. 35.

12 Blumentritt, Sitten und Bräuche der Tagalen, Ausland, jaarg. 1885, blz. 1017.

13 Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 160—161.

ook niet toegelaten is, met iemand samen te eten of gemeenschap met eene vrouw te hebben. Zoodra het kind den leeftijd van vijf maanden bereikt heeft, is de vader vrij om zijne oude levenswijze te volgen [14]. Iets dergelijks schijnt bij de Dajaks van Sanggau, in Borneo's Wester-Afdeeling, te bestaan. Bij eene bevalling komt de vader in eenen toestand van *pantang* of *pĕmali*, dat is, naar de beteekenis van het woord, in eenen toestand, waarin hem zekere handelingen verboden zijn. Zoo mag hij dan bij voorbeeld, gedurende vier dagen, het dorp niet verlaten [15]. Anders bij de Olo-Ngadju, in het stroomgebied van de Baritoe. Ook bij hen heeft de man eenen staat van onthouding in acht te nemen, echter niet na, doch vóór de geboorte van het kind. Verscheidene zaken zijn er dan voor hem, zoowel als voor zijne zwangere vrouw, *pali* verboden, opdat het kind niet de nadeelige gevolgen er van ondervinde en een wanschepsel, *pahingen*, worde. Beide ouders mogen volstrekt geen vuur aansteken of naderen, — het kind zou dan gevlekt ter wereld komen; zij mogen geenerlei vruchten eten, — het kind zou aan buikziekte lijden; zij mogen geene gaten in hout maken, — het kind zou dan blind geboren worden; zij mogen niet onder water duiken of andere lichamen onder water houden, — het kind zou anders in het lijf der moeder stikken, enz. [16].

Ons naar het Westen van den Archipel verplaatsende, zien wij hoe dergelijke onthoudingsgebruiken als bij de Olo-Ngadju ook bij de Niasers voorkomen. „Eigenthümlich", zegt Dr. Schreiber, „ist auch die Besorgniss des Vaters für sein noch ungeborenes Kind. Man meint, dass zwischen ihm und seinem Kinde die innigste Sympathie besteht, und desswegen muss der Vater bei allem, was er thut oder was ihm begegnet, auf sein Kind Rücksicht nehmen" [17]. Men heeft dan ook eene reeks van gebruiken en voorschriften tijdens de zwangerschap, die niet alleen door de vrouw, doch ook door den man nauwkeurig moeten worden nageleefd, opdat de geboorte goed afloope en alle mogelijke onheilen in het latere leven van het kind voorkomen worden. Beide ouders moeten zich van vele zaken onthouden, zekere spijzen niet gebruiken, bepaalde plaatsen niet bezoeken, sommige voorwerpen niet aanraken, enz. Zoo mogen zij geen varken, slang,

---

[14] Bock, Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin, blz. 97—98.

[15] Bakker, Het rijk Sanggau, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIX, blz. 415.

[16] Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 38—39, en Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *pahingen*.

[17] Schreiber, Die Insel Nias, Petermann's Mittheilungen, dl. XXIV, blz. 50.

kip of vlieg dooden, geen banaanboomen planten, geen spijker ergens in slaan, niet timmeren, zich niet in het water spiegelen, geen plek voorbijgaan waar een mensch is vermoord of een buffel of eenig ander dier geslacht is, enz. Al deze verboden handelingen worden aangeduid met den naam *mamoni*. Wordt door den man of de vrouw tegen een dezer voorschriften gezondigd, dan kunnen daaruit vele ongelukken voortspruiten: de placenta kan in de baarmoeder achterblijven, het kind kan doodgeboren worden of met een lichaamsgebrek, eene hazenlip, een scheven hals, kromme beenen, schele oogen, ter wereld komen, de jonggeborene kan door stuipen, huiduitslag, oogziekten, enz., worden aangetast. Het niet-opvolgen der mamoni-bepalingen zou zelfs op het kind nog tot het vierde levensjaar een nadeeligen invloed kunnen uitoefenen, en wel is de tijd, waarin de straf verschijnt, afhankelijk van het oogenblik, waarop de overtreding gedurende de zwangerschap heeft plaats gehad, in dier voege, dat het verwaarloozen van een der voorschriften, in de eerste maanden der zwangerschap, op den jonggeborene gewroken wordt tot in de achtste maand van diens leven, en een verzuim, gedurende de middelste zwangerschapsmaanden, tot in het tweede jaar, terwijl eene overtreding, op het einde der zwangerschap, het kind tot aan zijn vierde jaar aan allerlei ziekten blootstelt. Al deze onheilen kunnen echter door offers gekeerd worden [18].

Ten slotte hebben wij nog de aandacht te vestigen op de Orang-Bĕnuwa van Malaka en de Boegineezen en Makassaren. Van de eerstgenoemden, bepaaldelijk van de Djakun's, die in het gebied van Djohor langs de Madek-rivier wonen, lezen wij, dat zij een bijgeloof hebben, „which, so long as children are unable to walk, prevents their parents from using as food certain fish and animals; as soon as the little ones have acquired the use of their legs this restriction is removed, and the parents are once more able to indulge in what has so long been *pantang* or forbidden. Should this superstition not be complied with, and any parent eat of any of the forbidden creatures during the period of restriction, the children are supposed

[18] Burdik, Genees- en verloskunde bij de Niasers, Geneeskundig Tijdschrift voor Nederl. Indië, dl. XXII, blz. 268—270. — Behalve in de, in de voorgaande noot geciteerde, verhandeling van Dr. Schreiber, vindt men nog uitvoerige mededeelingen over dit gebruik bij: Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 158—160; Thomas, Sitten und Aberglauben auf Nias, Globus, dl. XXXIX, blz. 14; Sundermann, Die Insel Nias, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XI, blz. 423.

to be liable to an illness called *busong*, arising, according to the Malays, from *pĕrut-kĕmbung* or swollen stomach" [19]. Wat de Makassaren en Boegineezen betreft, deze gelooven dat de man, tijdens de zwangerschap zijner vrouw, evenals deze, zich dikwijls zeer nukkig gedraagt en lusten heeft, trek dus naar spijzen, die men anders niet eet, — een geloof dat, gelijk straks zal blijken, oorspronkelijk met de couvade moet hebben samengehangen [20].

Wanneer wij de aangevoerde voorbeelden nagaan, zien wij hoe de couvade het volledigst bij de Alfoeren van Boeroe voorkomt, terwijl overal elders daarvan slechts eenige sporen zijn aan te wijzen. De man heeft, hetzij vóór de bevalling zijner vrouw (bij de bewoners van de Oeliasers, de Tagala's, de Olo-Ngadju en de Niasers), hetzij daarna (bij de bevolking van eenige der Zuidwestereilanden, de Bahau-Dajaks, de Dajaks van Sanggau en de Orang-Bĕnuwa van Malaka), zich van tal van zaken te onthouden [21]. Eene enkele maal (bij de Land-Dajaks van Sarawak) hebben die onthoudingsgebruiken zoowel vóór als na de bevalling plaats. Bij een tweetal volken (de Timorlaoet-eilanders en de stammen van Bontok in Noord-Luçon) is van de instelling niets meer overgebleven dan de gewoonte, dat de vader in den eersten tijd het kind dragen en verzorgen moet, terwijl de moeder aan hare gewone werkzaamheden gaat. In vele gevallen schijnen deze gebruiken slechts bloot werktuigelijk te worden nageleefd, zonder dat daaraan eenigerlei beteekenis wordt toegekend. Anders is dit bij sommige volken (de bewoners van de Oeliasers, de Tagala's, de Land-Dajaks van Sarawak,

---

19 Hervey, The Endau and its tributaries, Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, jaarg. 1881, N° 8, blz. 120.

20 Matthes, Makassaarsche en Boegineesche woordenboeken, i. vv. *irang* en *ideng*.

21 Bij de Zambales van Luçon bestaat het gebruik, dat de bruidegom zich, gedurende de laatste week vóór de bruiloft, van het eten van zure vruchten te onthouden heeft, "weil sonst seine zu erwartenden Kinder viel von Bauchschmerzen zu leiden hätten" (Blumentritt, Hochzeitsbräuche der Zambalen, Globus, dl. XLIX, blz. 125). Ook dit kan een overblijfsel der couvade zijn. Dat toch een meisje reeds bij het huwelijk in gezegende omstandigheden verkeert, is bij de stammen der Philippijnen volstrekt geene zeldzaamheid. Bij de Igorroten is dit zelfs regel. Het bruidspaar leeft gedurende eenigen tijd in concubinaat, terwijl het huwelijk eerst plaats heeft bij gebleken zwangerschap (Blumentritt, Ethnographie der Philippinen, blz. 27–28). Misschien dat dit bij de Zambales ook het geval is of althans geweest is, en dat daaruit het voorkomen van de onthoudingsgebruiken in de bruidsdagen moet worden verklaard. Hetgeen wij medegedeeld vinden, dat de jongeling, eenigen tijd vóór het huwelijk, bij de ouders van het meisje moet komen inwonen, tot het praesteeren van diensten, maakt deze gissing waarschijnlijker.

de Olo-Ngadju, de Niasers en de Orang-Bĕnuwa), die de beschouwing hebben, dat de voorschriften en geboden, door den man in acht te nemen, noodig zijn voor het welzijn van het nog ongeboren of pasgeboren kind, eene beschouwing — om dit hier in het voorbijgaan op te merken — die ook elders, waar de couvade voorkomt, wordt aangetroffen, onder anderen, zooals uit het hiervoren medegedeelde blijkt, bij de stammen van Guiana [22].

Wat — deze vraag wenschen wij nog, alvorens dit opstel te besluiten, te beantwoorden — is de oorsprong van de couvade? Het is mijn voornemen niet, bij de verschillende verklaringen, die men van deze instelling heeft willen geven, stil te staan [23]. Ontegenzeggelijk is de door Bachofen, en in navolging van hem door Giraud Teulon, voorgestelde theorie de aannemelijkste [24]. Beiden willen

---

[22] In de, in noot 1 genoemde, werken van Lubbock, Tylor en Ploss, kan men meerdere voorbeelden hiervan vinden. Zie overigens noot 28 hierbeneden.

[23] Bij Ploss, O. c., blz. 153 vv., vindt men een overzicht van de verschillende gissingen en theorieën omtrent den oorsprong der couvade. Zie overigens noot 28 beneden. — Het is echter hier de plaats om de aandacht te vestigen op eene verklaring, in den laatsten tijd door Lippert, in zijn „Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau", gegeven. Lippert beschouwt de couvade als eene „Ablösung des Kindesopfers". Kinderen zijn aan tal van werkelijke of vermeende gevaren blootgesteld. Booze geesten en daemonen belagen hen, en niets natuurlijker dan dat men het bedreigde leven tracht te behouden, door er iets anders voor in de plaats te geven. Nu is het zich onthouden van de dagelijksche bezigheden en van de gewone spijzen en dranken, het vieren en vasten, volgens Lippert, in het algemeen een vorm van offer. Wel geeft de mensch dan niets „von seiner Speise oder seinem Erwerb — der doch ursprünglich immer auf Speise abzielte —, aber er enthält sich beider zu gunsten eines anderen aus dem Geisterreiche" (Lippert, O. c., dl. II, blz. 237). Zoo ook hier. „Der Vater enthält sich von der Geburt des Kindes an durch eine Zeit lang der Jagd auf gewisse Tiere, und gewisser, oder selbst aller Speisen — er feiert und fastet". Dat nu „der so feiernde und durch das Fasten zur Arbeit untaugliche Mann in der Hängematte sich streckte", spreekt vanzelf, doch was oorspronkelijk „gewiss sehr nebensächlich, wo sich aber der Sinn der Handlung verloren hat, als Hauptsache betrachtet worden" (Lippert, O. c., dl. II, blz. 312—313). Mij komt deze verklaring gezocht en weinig aannemelijk voor. De groote ingenomenheid daarmede, door Von Hellwald, in zijn kortelings verschenen werk „Die menschliche Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwickelung", aan den dag gelegd, kan ik althans niet deelen. Tegenover de bestaande theorieën, meent deze onderzoeker, „bedarf die Ungezwungenheit der Lippertschen Erklärung keiner Befürwortung". Hij drukt dan ook de hoop uit, „dass dieselbe allgemeinen Anklang und in der Völkerkunde fernerhin alleinige Geltung finden werde" (Von Hellwald, O. c., blz. 362).

[24] Bachofen, Das Mutterrecht, blz. 17 en 254 vv.; Giraud Teulon, La mère chez certains peuples de l'antiquité, blz. 33 vv., en Les origines de la famille, blz. 194 vv.

in de couvade eene imitatio naturae zien, gelijk die, welke bij de adoptie, en wel de adoptio in cubiculo pro toro geniali, door de nabootsing van eenen partus, plaats had. Bij de Romeinen bestond deze wijze van aanneming zelfs nog in de eerste tijden van het keizerrijk. Het was, volgens Plinius, Nerva welke hierin verandering bracht, door, bij de adoptie van Trajanus, deze niet te doen geschieden „in cubiculo sed in templo nec ante genialem torum sed ante pulvinar Jovis Optimi Maximi" [24a]. Met de couvade nu wilde men aanvankelijk evenzeer eene nabootsing geven van het kraambed. De vraag is slechts, welke aanleiding er bestond dit te doen.

Ter beantwoording dezer vraag, hebben wij ons te herinneren, dat de primitieve inrichting der familie allerwege het matriarchaat moet zijn geweest, gebaseerd op de uitsluitende afstamming in de vrouwelijke lijn. De verwantschap tusschen moeder en kind was dus ouder dan die tusschen vader en kind. Toen deze laatste zich begon te ontwikkelen, bestond er dus vanzelf behoefte, om haar aan den dag te leggen, in concreeten vorm, ad oculos, te brengen. „Comment indiquer", aldus Giraud Teulon, „des rapports de consanguinité entre le père et le fils? D'après le système de la parenté maternelle, c'était chose simple: les liens entre la mère et l'enfant, résultant de l'acte même de la mise au monde, la notion de consanguinité découlait du fait le moins contestable. Quant à l'homme, dans l'impossibilité de prouver son intervention, et surtout exclusive, il ne pouvait fonder sa paternité que sur une présomption ou une fiction légale. Or, les peuples dans leur enfance sont quelque peu rebelles à l'intelligence des fictions et des idées abstraites: il faut leur en faciliter l'admission au moyen d'un acte sensible ou d'une cérémonie extérieure". Vandaar de couvade. „On se crut obligé, pour établir des liens de parenté entre le père et le fils, de copier l'acte qui rattache l'enfant à sa mère, de parodier l'accouchement et d'assimiler le père à la mère en faisant de lui une *seconde mère*. Le mari fut donc condamné au rôle d'une femme en couches, et dut se prêter à un simulacre d'enfantement" [25].

Wij hebben aan het voorgaande nog iets toe te voegen. Waarop toch in het bijzonder de aandacht moet worden gevestigd, is, dat

---

[24a] Ook bij de Grieken schijnt de adoptie door nabootsing van eenen partus plaats te grijpen. Op die wijze toch geschiedde, volgens de mythe, de aanneming van Hercules door Juno. Over het voorkomen van dit symbool bij andere volken, zie: Bachofen, Das Mutterrecht, blz. 254—255.

[25] Giraud Teulon, Les origines de la famille, blz. 194—195.

de couvade niet minder moet worden opgevat als eene reactie tegen de oorspronkelijke physiologische beschouwingen omtrent het proces der bevruchting, beschouwingen, die zooal niet eenigermate tot het ontstaan, dan toch tot de instandhouding en ontwikkeling van het matriarchaat moeten hebben medegewerkt. Wilden, merkten wij reeds elders op [26], kunnen nutuurlijk niet die juiste voorstelling van dat proces hebben, welke wij daarvan bezitten, en de positieve wetenschap dat het van dien aard is, dat het kind de eigenschappen van beide ouders erft, beiden even na in den bloede bestaat, is bij hen bezwaarlijk te verwachten. Integendeel, de voor iedereen zichtbare, physieke band, die het kroost aan de moeder bindt, moet hen tot de meening brengen, dat de vrouw bij de procreatie van meer beteekenis is dan de man, dat het kind daardoor meer de eigenschappen heeft van de moeder en de moederlijke verwanten dan van den vader. Als een voorbeeld daarvan kunnen wij op de Arabieren wijzen. Naar de bij hen bestaande opvatting, bezit iemand niet het karakter van zijnen vader, doch van zijnen *châl*, zijnen oom van moederszijde. Van dezen alleen heeft hij de aandrift geërfd om goed of kwaad te doen. Bij het hooren vertellen van eene schoone of slechte daad is het dan ook een gewoon verschijnsel, dat het niet de bedrijver-zelf is, die daarvoor geprezen of gelaakt wordt, doch zijn châl. Vandaar de veelvuldig voorkomende uitroepingen: „God zegene zijn châl!" en „God vervloeke zijn châl!" Zoo zegt ook een Arabisch spreekwoord: „Als iemand zedelijk te gronde gaat, behoort hij voor twee derde aan zijn châl", dat wil zeggen: twee derde van zijne slechtheid heeft hij van zijnen oom van moederszijde, en één derde van zichzelven. Als ovulisten zullen dus wilden de vraag, of het kind aan de moeder behoort dan wel aan den vader, vanzelf in eerstgenoemden zin beantwoorden. „*Ajam djantan tida bĕrtĕlor*", dat is: „een haan legt geen eieren", zegt dan ook de Orang-Talang op Sumatra ter verklaring van de bij hem bestaande matriarchale instellingen. — Het was nu ook tegen deze beschouwingen, dat de couvade gericht was. Bij de ontwikkeling van de vaderlijke verwantschap had de man niet alleen zijne betrekking tot den jonggeborene in het licht te stellen, doch diende hij ook te doen uitkomen, dat die betrekking van geene lagere orde, de band tusschen

[26] Zie mijne verhandeling: Oostersche en Westersche rechtsbegrippen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 126, en verder mijne oratio inauguralis: De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap, blz. 24—25.

hem en het kind niet minder stoffelijk, niet minder vleeschelijk, was, dan die tusschen de moeder en het kind. Vandaar de getrouwe nabootsing niet alleen van het kraambed, doch ook van de gebruiken tijdens de zwangerschap en na den partus. Vandaar de onthouding van alles, waarvoor de vrouw zich had in acht te nemen, ten einde zich van een voorspoedigen afloop der bevalling te verzekeren en het ongeboren of pasgeboren en nog zuigende kind niet te schaden [27]. Dat hieruit langzamerhand het geloof moet zijn ontstaan, dat die onthouding, door eene geheimzinnige, sympathetische betrekking tusschen den vader en zijn kroost, werkelijk noodig was voor het welzijn van dit laatste — een geloof, dat, zooals uit het hierboven medegedeelde blijkt, bij sommige volken werkelijk voorkomt — laat zich gemakkelijk nagaan [28]. Ook de zonderlinge

[27] Zoo heeft, gelijk wij boven gezien hebben, bij de Tagala's de man zich te onthouden van het eten van vruchten, die samengegroeid zijn, opdat zijne vrouw geen tweelingen krijge, een verbod dat, om gelijke reden, elders, onder anderen op Ambon en de Oeliasers (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 71) en op Halmahera bij de Galela- en Tobeloreezen (Riedel, Galela- und Tobeloresen, Zeitschrift für Ethnologie, dl. XVII, blz. 78), voor de zwangere vrouw-zelve bestaat. Overigens zien wij hoe bij enkele volken (de Niasers, de Orang-Bĕnuwa van Malaka en de Olo-Ngadju) de onthoudingsgebruiken voor man en vrouw dezelfde zijn.

[28] Hierin hebben sommigen den oorsprong van de couvade willen zoeken. Zoo doet Dr. Starcke dit. „Durch die Couvade", zegt hij, „wird einfach, wie schon von Tylor hervorgehoben, der Glaube an eine geheimnissvolle, mystische Verbindung des Vaters und seines Kindes zum Ausdruck gebracht". En verder: „Die Couvade ist nicht wegen der Mutter noch wegen des Vaters entstanden: des Kindes Wohl und Gedeihen ist ihr Zweck" (Starcke, Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwickelung dargestellt, blz. 56). Intusschen schijnt Tylor, op wien Starcke zich beroept, nu eene andere meening te zijn toegedaan, en ook aan te nemen, dat het geloof aan eene geheimzinnige, sympathetische betrekking tusschen den vader en het kind niet de oorzaak van de couvade is geweest, doch juist als het gevolg daarvan moet worden beschouwd. „In my account of the couvade (Early history of mankind, Chap. X)", merkt hij althans, in eene korteling door hem gepubliceerde verhandeling, op, „I have laid stress on the magical-sympathetic nature of a large class of couvade rites as implying a physical bond between parent and child; thus an Abipone would not take snuff lest his sneezing might hurt his newborn baby, and a Carib father must abstain from eating sea-cow lest his infant should get little round eyes like it. This motive, which is explicitly or implicitly recognised by the savages themselves, certainly forms part of the explanation of the couvade. It is, however, secondary, being due to the connexion considered as subsisting between parent and child, so that these sympathetic prohibitions may be interpreted as originally practised by the mother only, and afterwards adopted by the father also" (Tylor, On a method of investigating the development of institutions, applied to laws of marriage and descent, Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Februari 1889, blz. 256, noot).

meening bij de Makassaren en Boegineezen omtrent de bijzondere dispositie van den man, tijdens de zwangerschap zijner vrouw, verschijnt ons nu duidelijk als een overblijfsel van de couvade. De betrekking tusschen den vader en het ongeboren kind, moest ook door het simuleeren van de pica en van de grillen en nukken, gelijk vrouwen die in gezegende omstandigheden plegen te openbaren, aan den dag gelegd worden. Wat nu aanvankelijk slechts eene imitatio naturae was, werd later als werkelijkheid beschouwd.

De couvade is dus oorspronkelijk een middel geweest tot erkenning van het vaderschap. In de eerste plaats bij de agnatio of het patriarchaat. Wel berustte hierbij het vaderschap aanvankelijk alleen op gezag, gold bij dit verwantschapsstelsel primitief de regel „pater est quem nuptiae demonstrant”, dat hij vader was, die door het huwelijk aangewezen werd de echtgenoot, dat is de heer, der vrouw te zijn, om het even of hij werkelijk de genitor was of niet, doch veranderde dit later vanzelf. Langzamerhand ontstond toch de reactie tegen de oorspronkelijke physiologische beschouwingen omtrent het proces der bevruchting, waarover zooeven gesproken werd, ja ontwikkelde zich zelfs, onder het systeem van de uitsluitende afstamming in de mannelijke lijn en tot steun hiervan, de leer, dat de man bij de voortbrenging meer gold dan de vrouw, totdat eindelijk de eerste geheel de plaats innam van de laatste, de natuurlijke betrekking tusschen deze en het kind ten eenenmale geloochend werd [29]. Dat de behoefte, om dit uit te drukken, tot de couvade

---

[29] Duidelijk ziet men deze meening voorgestaan in het bekende rechtsgeding uit de Eumenides van Aeschylus, waarbij Orestes, wegens den moord, dien hij op zijne moeder gepleegd had om zijnen vader te wreken, voor de rechtbank der goden gebracht, werd vrijgesproken, op grond dat het kind zijne moeder niet bestond in den bloede. Zoo doelde ook blijkbaar Justinianus op deze physiologische voorstelling, als hij, naar aanleiding van eenige veranderingen, door hem gebracht in de bepalingen omtrent onterningen, waarbij de twee sekseu op gelijke lijn gesteld werden, niet zonder eenigen ophef als reden daarvoor aanvoerde, dat elk der ouders „in hominum procreatione similiter naturae officio fungitur" (Instit. II, 13, § 5). Ook bij wilde volken vindt men de beschouwing dat er tusschen moeder en kind geenerlei betrekking bestaat. Het meest karakteristieke voorbeeld daarvan leveren de Tupinambas van Brazilië, „who would give their own women as wives to their male captives, and then, without scruple, eat the children when they grew up, holding them simply to be of the flesh and blood of their enemies" (Tylor, Early history of mankind, blz. 299). Zie overigens hierover mijne verhandelingen: Oostersche en Westersche rechtsbegrippen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 126 vv., en De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap, blz. 25 vv.

moet hebben geleid, is duidelijk [30]. Dit vinden wij ook in den Indischen Archipel bevestigd. Van de stammen hier, bij wie wij het gebruik of sporen daarvan hebben aangetroffen, hebben eenige, de Alfoeren van Boeroe, de Niasers, de Timorlaoet-eilanders en de bewoners van de Oeliasers, de streng agnatische of patriarchale verwantschap dan wel eene in de hoofdzaken daaraan beantwoordende familieinrichting [30a]. — Doch, en dit hebben velen, met name Lubbock, te zeer uit het oog verloren, ook bij de vestiging van de cognatio, moet het symbool van de couvade noodig zijn geweest. Niet zelden toch is deze rechtstreeks uit het matriarchaat voortgekomen. Verschillende volken, die de couvade beoefenen, verkeeren dan ook in de phase van overgang van het matriarchale tot het cognatische of parentale verwantschapsstelsel, hebben eene familieinrichting waarbij, naast de bestaande afstamming in de vrouwelijke

---

30 Wij kunnen ons dus niet geheel vereenigen met Tylor, als hij, in zijne, in noot 28 geciteerde, verhandeling (blz. 255), uit het feit dat van de achtentwintig volken, bij wie hij de couvade gevonden heeft, slechts acht het patriarchaat hebben, de conclusie wil trekken, dat de instelling hier niet meer is dan een „dwindling survival", immers zoo hij daarmede wil zeggen, dat de couvade niet onder dit verwantschapsstelsel-zelf ontstaan is, doch uit eene vroegere ontwikkelingsphase der familie is overgebleven.

30a Misschien ook de bewoners van Bontok in Noord-Luçon en de Orang Bĕnuwa van Malaka. De eerstgenoemden behooren toch, volgens sommigen, tot de Igorroten, wier familieinrichting aan het patriarchaat doet denken (Zie hetgeen hierover medegedeeld wordt bij: Blumentritt, Ethnographie der Philippinen, blz. 28, en Hans Meyer, Die Igorrotes von Luzon, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, jaarg. 1883, blz. 385). Ook bij de Orang-Bĕnuwa, althans bij eenigen hunner, vindt men bepalingen, die aan het patriarchaat beantwoorden. Zoo bij voorbeeld bij de Orang-Sabimba, in het Zuiden van Malaka, het verbod, dat de kinderen van twee broeders met elkander mogen trouwen, terwijl dit wel geoorloofd is aan de kinderen van twee zusters en de kinderen van een broer en eene zuster. Zoo ook de bepaling bij dezelfde Orang-Sabimba, dat alleen zoons erven (Journal of the Indian Archipelago, dl. I, blz. 297). — Dat de Niasers en de Alfoeren van Boeroe de streng agnatische of patriarchale verwantschap hebben, kan bekend zijn (zie hierover mijne verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 45 vv. en 48 vv.). Wat de Timorlaoet-eilanders betreft, is het huwelijk met den bruidschat bij hen regel. De vrouw volgt den man, van wien ook de kinderen zijn. De verwantschap heeft dus een patriarchaal karakter (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 301 vlg.). Ook bij de bewoners van Ambon en de Oeliasers is dit het geval. De kinderen behooren aan den man, doordat deze heer der vrouw is, die hij geschaakt of tegen betaling van den bruidschat gekocht heeft (Riedel, O. c., blz. 67 vv.; Van Hoëvell, Ambon en de Oeliasers, blz. 135).

lijn, die in de mannelijke begonnen is, zich te vormen [31]. In den Indischen Archipel is dit het geval met de bewoners van Leti en Kisser, van de Zuidwester-eilanden, en met de Olo-Ngadju en de Land-Dajaks van Sarawak [31a].

Voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de verwantschap is de couvade, zooals men uit het aangevoerde zien kan, niet zonder beteekenis. Inderdaad, gelijk Giraud Teulon dit zoo eigenaardig uitdrukt: „Cette cérémonie singulière paraît indiquer que la parenté entre le père et le fils aurait été *calquée* sur celle qui existait entre la mère et l'enfant; c'est-à-dire que l'ordre de filiation par les

---

[31] Volgens Tylor bevinden zich twintig van de achtentwintig volken, bij wie hij de couvade heeft aangetroffen (zie noot 30), in deze phase, of, gelijk hij het noemt, in de „maternal-paternal stage", van de ontwikkeling der familie. Lubbock vat dus de quaestie te beperkt op, als hij aanneemt, dat de couvade alleen ontstaan is onder het patriarchaat, dat is toen de afstamming in de vrouwelijke lijn reeds geheel voor die in de mannelijke had plaats gemaakt (Lubbock, On the origin of civilisation, blz. 148). Dat Starcke (Die primitive Familie, blz. 54—55) deze voorstelling van Lubbock bestrijdt, is natuurlijk; doch hij gaat te ver, door, op grond van het voorkomen der couvade bij volken, die de afstamming in de vrouwelijke lijn nog huldigen, de verklaring van die instelling, als middel tot erkenning van het vaderschap, te verwerpen.

[31a] Op Kisser bestaat het matriarchaat, doch reeds in het stadium van overgang tot de parentale verwantschap. De zusterskinderen erven bij voorbeeld nog alleen bij ontstentenis van eigen kinderen. Ook in waardigheden volgen zonen hunnen vader reeds op. Alleen wanneer er geene zonen zijn, hebben de zusterszonen den voorrang boven de broerszonen. Evenzoo zien wij uit het huwelijksverbod, hoezeer bij de bewoners van Kisser, naast de moederlijke verwantschap, de vaderlijke begonnen is, zich te ontwikkelen. Verboden is namelijk niet alleen het huwelijk tusschen de kinderen van twee zusters, gelijk dit het geval is waar het matriarchaat in zuiveren vorm bestaat, doch ook dat tusschen de kinderen van twee broeders, zoodat alleen toegelaten zijn echtverbintenissen tusschen de kinderen van een broer en eene zuster (Zie mijne verhandeling: De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, blz. 30—40). Op Leti verkeert men in denzelfden overgangstoestand, hoewel de familieinrichting hier een meer matriarchaal karakter behouden heeft (Zie mijne zooeven aangehaalde verhandeling, blz. 51). Wat de Olo-Ngadju en de Land-Dajaks betreft, bekend is het, dat zij de cognatische of parentale verwantschap hebben en dat deze zich uit het matriarchaat moet hebben ontwikkeld (Zie mijne verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 79 vv.). Misschien is dit — om de overige, in den tekst niet genoemde, volken hier nog even na te gaan — ook het geval met de Bahau-Dajaks en de Dajaks van Sanggau. Anders bij de Makassaren en Boegineezen. Deze hebben, gelijk men weet, eene familieinrichting staande tusschen het matriarchaat en het patriarchaat, berustende op eene gelijke verdeeling van de kinderen tusschen de beide ouders, welke familieinrichting, naar het schijnt, de Tagala's ook voorheen, tijdens de conquista, hebben gehad (Zie mijne verhandeling: De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, blz. 35, noot 96, en blz. 48—49).

mâles aurait été une institution postérieure à la filiation par les femmes" [32]. Het is met ingenomenheid, dat wij hier nog er op wenschen te wijzen, hoe deze meening omtrent de beteekenis der couvade ook nu gedeeld wordt door Tylor, den geleerde, dien men niet alleen in zijn land, doch ook daarbuiten algemeen als den meester der ethnologische studiën eert. In zijne zoo belangrijke verhandeling "On a method of investigating the development of institutions, applied to laws of marriage and descent" [33], heeft toch deze uiterst scherpzinnige en critische onderzoeker, als slotsom zijner nasporingen over de couvade in verband met de inrichtingen der familie, de stelling kunnen verkondigen, dat deze schijnbaar onzinnige gewoonte, niet alleen blijkt te zijn "incidentally an indicator of the tendency of society from maternal to paternal, but the very sign and record of that vast change" [34].

---

[32] Giraud Teulon, Les origines de la famille, blz. 177.

[33] In deze, reeds in de voorgaande noten (28, 30 en 31) geciteerde, verhandeling, tracht Tylor aan te toonen „that the development of institutions may be investigated on a basis of tabulation and classification". „For this end", aldus gaat hij voort, „I have taken up a subject of the utmost real as well as theoretical interest, the formation of laws of marriage and descent, as to which during many years I have been collecting the evidence found among between three and four hundred peoples, ranging from insignificant savage hordes to great cultured nations. The particular rules have been scheduled out into tables, so as to ascertain what may be called the *adhesions* of each custom, showing which peoples have the same custom, and what other customs accompany it or lie apart from it. From the recurrence or absence of these customs it will be our business to infer their dependence on causes acting over the whole range of mankind". Beoefenaren van de ethnologie zullen in deze verhandeling van Tylor opwekking en leering in ruime mate vinden.

[34] Tylor, O. c., blz. 256.

DE BOEGINEEZEN EN MAKASSAREN. LINGUISTISCHE EN ETHNOLOGISCHE STUDIEN,

DOOR

G. K. NIEMANN.

II.

Ofschoon er omtrent de wijze van krijgvoeren, het sluiten van vrede en het aangaan van verbonden, zooals dit een en ander onder de Boegineezen bij oorlogen onder elkander pleegt te geschieden, reeds meer of minder uitvoerige mededeelingen, vooral in de geschriften van Bakkers, Perelaer, Matthes en Van Staden ten Brink zijn verschenen, zoo is mij toch gebleken, dat er nog wel eene nalezing is te houden, waarin eenige bijzonderheden kunnen worden opgenomen, die door de genoemde schrijvers niet of slechts ter loops zijn vermeld [1]. Ook enkele punten van anderen aard kunnen daarbij hier of daar ter sprake worden gebracht. Daar echter de mededeeling van losse op zich zelf staande bijzonderheden allicht aanleiding geeft tot onduidelijkheid of noodelooze herhalingen en bovendien niet zeer aantrekkelijk is voor den lezer, geef ik een kort overzicht van het onderwerp, waarin het vroeger nog niet vermelde daar waar het te pas komt wordt ingevoegd.

Reeds bij Bakkers vindt men de opmerking dat oorlogen der inlanders onder elkander niet meer zoo veelvuldig plaats hebben en niet meer zoo bloedig en verwoestend zijn als vroeger, hetgeen hij voornamelijk toeschrijft aan de bestaande contracten met het Gouvernement en den val van Bone. Over de oorzaken der oorlogen kunnen wij zeer kort zijn. Evenals elders in Indie ontstaan zij ook hier veelal door grenskwesties, rooverijen, beleedigingen een vorst aangedaan, heerschzucht van vorsten en dergelijke. Overigens zijn,

---

[1] Het opstel van Bakkers over Bone in het Tijdschr. v. het Batav. Gen. Deel XV, bl. 1 vgg. Perelaer De Bonische expeditiën. Van Staden ten Brink. Zuid-Celebes en Matthes in verschillende later aan te halen geschriften, waartoe ook de door hem uitgegevene woordenboeken behooren.

volgens Bakkers, die oorlogen weinig meer dan roof- en strooptochten op grootere of kleinere schaal, waarbij in den regel de voornaamste heldendaden bestaan in het verbranden van kampongs of alleenstaande huizen en het rooven van menschen en vee. Bloedige en langdurige gevechten worden echter nu en dan in de Boegineesche geschiedverhalen vermeld. Belegeringen worden somtijds zeer lang volgehouden. In de geschiedenis van Wadjó leest men hoe in een oorlog met Bone de hoofdplaats van Wadjó (Tossora) drie jaren en tien maanden door de Boniers belegerd werd, eer de rijstpotten braken d. i. eer Tossora voor den vijand bezweek. Dit had plaats in den tijd van Aru Palakka in de tweede helft der zeventiende eeuw. [2]

Alvorens men een oorlog begint, roept de vorst de rijksgrooten bijeen om daarover te beraadslagen. Indien de vergadering den oorlog als noodzäkelijk beschouwt, wordt, altbans in Bone, eene oorlogsverklaring (timu²musú) aan den vijand gezonden. De bode die den brief, waarin zij vervat is, aanbrengt, overhandigt dien met een vertoon van zekere minachting, zonder een woord daarbij te spreken [3]. Wanneer nu het rijk, waaraan men aldus den oorlog verklaard heeft, niet wil toegeven of zich onderwerpen, zoodat men zich van weerszijden ten strijde rust, zendt de vorst van Bone aan elk van zijne paseadjingång d. z. diegenen onder zijne leenmannen, die als zijne bloedverwanten beschouwd worden, een bila² d. i. een reep lontarblad, waarin zoovele platte knoopen gelegd zijn als er nog dagen moeten verloopen eer de krijg aanvangt. De leenman neemt die bila² aan en slaat tevens de rechterhand aan zijne kris. Dansend en hevig op den grond stampend zwaait hij daar mede heen en weer, waardoor hij symbolisch zijne gehechtheid aan zijn leenheer te kennen geeft, die hij bij deze of dergelijke gelegenheid ook door allerlei uitdrukkingen betuigt De handeling wordt mangarú genoemd en wij zullen in het volgende zien hoe zij ook geschiedt door de hoofden in bijeenkomsten met den vorst, vóórdat de strijd nog is begonnen. Ook in de Gouvernementslanden van Zuid-Celebes heeft zij nog heden ten dage hier en daar plaats, inzonderheid bij de aanstelling van een nieuwen regent en bij andere gelegenheden, als wanneer al de regenten, een voor een, hunne belofte van trouw voor den Assistent-resident hernieuwen [4]. Eenige

[2] Boegin. Chrestomathie, I, bl. 515.

[3] Zie Matthes over de Adá's der Boegineezen en Makassaren in Verslagen en Med. der Kon. Acad. afd. Letterk. 3e Reeks, II, bl. 171.

[4] Matthes. Makassaarsch Woordenb. en Boegin. Woordenb. s. v. aroe.

voorbeelden van de alsdan gebezigde uitdrukkingen heeft Matthes medegedeeld in de Aanteekeningen bij zijne uitgave van een „Boegin. heldendicht op den eersten Bonischen veldtocht van 1859" (bl. 55); wij nemen er hier enkele van over. Toen het gerucht zich verspreid had dat het Nederlandsch Gouvernement tot den oorlog met Bone had besloten, zeide in eene vergadering van hoofden Arung Udjung, de voornaamste ambtenaar in dat rijk, tot zijn vorst: „Laat ons geen bentings aanleggen, mijn broeder! Onze borst zij de eenige benting, die den vijand tegenhoudt! Laat ons te zamen als lijken nederstorten, den laatsten adem uitblazen." Een hoofd uit Loewoe sprak: Aarzel toch niet, mijn Heer en meester! om den Hollanders het hoofd te bieden! Allen, die zich op de schepen bevinden, neem ik alleen voor mijne rekening. — Zes van mijne volgelingen verstaan de kunst om drie dagen en drie nachten onder water te blijven. Hen wil ik uitzenden om al de stoom- en zeilschepen der Hollanders van onderen te doorboren, totdat zij zinken onder de oppervlakte der zee."

Personen, die als helden te boek staan, bv. voorvechters, laten bij het m a n g a r ú, evenals in den oorlog, hun lang hoofdhaar van achteren los neerhangen [5]. Eene analogie van dit m a n g a r ú is wellicht de zoogenaamde k a b ĕ s a r a n in de Minahasa, die daar gebruikelijk is bij feestelijke gelegenheden, inzonderheid wanneer hoofden of aanzienlijke Europeanen eene negari bezoeken. Eenige met lansen en schilden, soms ook met een klewang gewapende, in feestgewaad gedoste Alfoeren voeren dan verschillende exercitien en dansen uit, nu en dan onder luid geschreeuw of gezang. [6] Wij herinneren hier ook aan het door Friederich vermelde gebruik op Bali, dat namelijk bij groote feesten de offeranden door tandakkende wawalen (personen, die dan door eene godheid bezield zijn, eene soort van shamanen) worden aangebracht. „Deze offeranden, zegt hij, gaan gepaard met het tandakken met de kris, hetwelk aanduidt dat de offeraar bereid is zijn leven te brengen" [7].

Ofschoon nu een leenman gewoonlijk bereid is om gevolg te geven

[5] Vgl. de Makass. en Boegin. Woordenboeken s. v. b o t i n g en b o t j i n g. Vgl. ook Matthes Over de Adá's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen in de Verslagen en Meded. der Kon. Ak. v. wetensch. Afd. Letterk. 3e Reeks. Deel II, bl. 171 en 173.

[6] Zie Graafland De Minahassa. I. bl. 35 Dr. Bleeker's Reis, I, bl. 36 en Meded. v. h. Nederl. Zendelinggen. Deel XV, blz. 200.

[7] Friederich. Voorloopig verslag over het eiland Bali bl. 50 in Verhandel. v. h. Bat. Gen. Deel XXII. Vgl. ook: De Bruyn Kops in Nat. T. v. N. I. IV bl. 351, die vermeldt hoe men bij inhuldiging van den onderkoning van het rijk Lingga de kris trekt en zijne trouw betuigt.

aan de oproeping tot den strijd, gebeurt het toch wel eens dat hij niets daarvan wil weten. In dat geval zegt hij bv. tot den zendeling, die hem de bila² brengt: „laat het maar zoo blijven. Het komt op hetzelfde neer, of ik de bila² aanneem, al dan niet". Geschiedt die weigering echter zonder geldige reden, dan mag zij niet ongestraft blijven [8].

Het ligt voor de hand dat de vorst, gelijk bij alle volken van N. I., alvorens hij optrekt, wel een gelukvoorspellenden dag zal trachten te vinden; om dien op te sporen, bedient men zich vooral van de zoogenaamde Kotika's of geschriften, tabellen of figuren enz., waaruit men kan zien, welke tijdstippen al dan niet gunstig zijn voor de eene of andere onderneming [9].

Eenige dagen vóór den strijd worden de vaandels, of althans het hoofdvaandel, met het bloed van een buffel of ander offerdier bestreken [10], Omtrent de vaandels zij hier tevens opgemerkt dat men in Boegineesche staten bijzonder veel gewicht daaraan hecht en ze door bijzondere namen pleegt te onderscheiden. Gelijk de namen van vele rijkssieraden hebben ook die der vaandels dikwijls het praefix la vóór zich, dat gewoonlijk vóór de namen van mannen wordt gezet en waarschijnlijk wel een gewijzigde vorm is van het in de Maleisch-polynesische talen zoo bekende praefix ra, zooals reeds door Prof. Wilken is vermoed [11]. In Bone heeft men verscheidene vaandels,

---

[8] Matthes. Over de Adá's l. en blz. 174. In de bibliotheek van het Nederl. Bijbelgenootschap zijn enkele handschriften, die o. a. den inhoud van oorlogsverklaringen behelzen. Later deelen wij daarover wellicht nog iets naders mede

[9] Een uitvoerig opstel daarover gaf Dr. Matthes in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Deel XVIII blz. 1 vgg. Het Instituut bezit ook eene kotika in het Makassaarsch, waarover ik een kort bericht gegeven heb in dit tijdschrift. Derde Volgreeks. V bl. 133.

[10] Bakkers zegt in zijn opstel over Bone (Tijdschr. van h. Bat. Gen. Deel XV) op bl. 81: „eenige dagen voor den aanvang van den strijd worden voor beide partijen de rijkssieraden op het open veld, althans buiten hunne gewone bewaarplaats, gebracht on daar met het bloed van een buffel of ander offerdier besmeerd. Bij die gelegenheid heeft gewoonlijk een volksfeest plaats, dat lokka mátjerá bate (het vaandel met bloed besmeren) genoemd wordt, waarbij de hoofden en prinsen mangaru," In de boven aangehaalde verhandeling van Matthes over de Adá's bl. 172, wordt slechts van het met bloed besmeren van een vaandel gesproken en ook in verscheidene Boegin. geschriften vind ik in passages waar spraak is van het ten strijde trekken, geen ander voorwerp dan een vaandel genoemd dat met het bloed van een offerdier wordt bestreken. In allen gevallo wordt het hoofdvaandel wel als een der voornaamste rijkssieraden beschouwd.

[11] Zie Wilken Het Animisme bl. 160 en v. d. Tuuk Tobasche Spraakkunst bl. 253. Ditzelfde ra komt, naar mijne beschouwing, ook voor in de titels Daeng en Karaeng.

die tot de Rijkssieraden gerekend worden; het meest bekende, dat vaak genoemd wordt in de geschiedenis der oorlogen, door dat rijk gevoerd, is de Samparadja. Wadjó heeft drie vaandels, naar welke drie der vorsten van dien staat genoemd worden, namelijk de vorst met het roode, met het gele en met het veelkleurige vaandel (Pȧtta pîláe, P. tjakoridiye en P. patolae). Van deze is de Pȧtta pîláe, de vorst met het roode vaandel, tijdens een oorlog de opperbevelhebber der troepen. In de geschiedenis van Tanette vindt men menigmaal gewag gemaakt van La Bôlonge (d. i. de Zwarte), het vaandel of hoofdvaandel van dit rijk [12]. Waar in de geschiedverhalen vermeld wordt welke standplaats of positie de troepen uit verschillende streken innemen, leest men dikwijls slechts dat de met name genoemde vaandels dier streken zich hier of daar bevonden, omdat de manschappen zich om die vaandels schaarden. [13]

Ook bij andere gelegenheden worden in Boegineesche landen wel vaandels of alle rijkssieraden in het algemeen of somtijds verschillende andere voorwerpen met het bloed van offerdieren bestreken. Zoo bestreek de vorstin van Tanette bij een bezoek van den Gouverneur van Zuid-Celebes Bakkers het bovengenoemde vaandel La Bôlonge met buffelbloed nadat het vooraf met olie was besmeerd en met rijst bestrooid. Zij deed dit om onheil te voorkomen, dewijl Bakkers in den oorlog, dien zij met haar man had gevoerd, aan

---

Het suffix eng heeft in het Makassaarsch ongeveer dezelfde beteekenis als het suffix ang bij substantiven, doch wordt veel zeldzamer gebezigd Karaeng zou dus samengesteld zijn uit het zeer gewone praefix ka + ra + eng. Men vergelijke hiermede den Boeg. titel adatuwang, van datu (= ra, veranderd in da + tu) en neme in aanmerking dat in het Boeg. *a* zeer vaak gebruikt wordt waar in het Mak. ka zou staan. Ook in Daeng is de eerste lettergreep uit ra ontstaan naar deze opvatting. Ik weet geen andere verklaring van deze woorden, die meer voor de hand ligt. De Makass. woorden aeng en kare kunnen als verkortingen of bijvormen met gewijzigde beteekenis beschouwd worden. Vgl. de woordenboeken en de Makass. grammatica § 52.

[12] Het wordt ook wel genoemd Pȧtta bôlonge d. i. de zwarte vorstin, omdat het zwart van kleur is. Behalve het reeds vermelde praefix la, vindt men somtijds titels van personen, zooals Pȧtta, Daenta enz. aan rijkssieraden gegeven. Een dergelijk rijkssieraad, waaraan het haar van een der voorouders bevestigd is, wordt meermalen vermeld, o. a ook in Bângkalá door I. C. van Hasselt in het Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Gen. Deel IV, bl. 363.

[13] Bv. Boegin. Chrestomathie I, bl. 565. De vaandels van Bone vindt men vermeld in de lijst der rijkssieraden van Bone bij Bakkers Tijdschr. v. h. Bat. Gen., XV bl. 190, en bij Perelaer. De Bonische expedities, II, 338 vgg., in welke geschriften zij ook zijn afgebeeld. Vgl. voorts Matthes Handels- en scheepvaartwetboek der Wadjórezen bl. 5.

het hoofd der inlandsche troepen had gestaan. Dit vaandel had een gouden knop, waaraan het hoofdhaar van een der vroegere vorsten van Tanette, namelijk van Mátinrowe-ri-musúna, was bevestigd. Hier ziet men dus de vereering van een der rijkssieraden verbonden met die van een lichamelijk overblijfsel van een der voorouders. Eveneens worden bij epidemien onder menschen of vee of wanneer de oogst dreigt te mislukken, de rijkssieraden of, zooals men op Zuid-Celebes onder de Europeanen zegt, de ornamenten, buiten hunne bewaarplaats gebracht, met buffelbloed besmeerd en daarna rondgevoerd. Het volksbegrip hecht zoo groote waarde aan de rijkssieraden dat hij die ze in zijn bezit heeft, als regeerend vorst wordt beschouwd. Bij opstanden tegen een vorst tracht men zich in de eerste plaats van deze voorwerpen meester te maken en zoo dat gelukt, dan is hem feitelijk het gezag ontnomen. [14] Voorts geschiedt dit bestrijken met bloed o. a. ook bij de inwijding van een nieuw gebouwd huis en bij het afschrijven van een bijzonder oud en als zeer heilig beschouwd geschrift, omdat de afschrijver vreest dat hij anders te kort zou schieten in eerbied voor dat boek en met opzwelling van den buik gestraft zou worden. Zoo verhaalt Matthes dat de voormalige vorstin van Tanette, Aru Pantjana, zeker klein handschrift, dat voor bij uitstek heilig doorging, niet voor hem durfde af te schrijven, alvorens zij onder het prevelen van gebeden eenig bloed van een paar kippen tegen het te beschrijven papier had aangesmeerd [15]. Het bestrijken van sommige voorwerpen met het bloed van geslachte dieren komt ook voor bij de Alfoeren der Minahasa, de Igorroten op Luzon en meer andere volken van den Indischen Archipel, doch wellicht nergens menigvuldiger bij allerlei gelegenheden dan onder de Dajaks [16]. In het algemeen geschiedt het om geesten te bevredigen, ten einde rampen te voorkomen of af te wenden. Wij mogen het als genoegzaam bekend veronderstellen dat het met hetzelfde doel ook bij verschillende volken buiten den Indischen Archipel plaats heeft.

Het is schier onnoodig op te merken dat een staand leger hier

[14] Vgl. Kooreman Ind. Gids 1883 I, bl. 187 en ever de fetisistische vereering der rijkssieraden Wilken Animisme bl. 119. Matthes. Beknopt verslag van mijne reizen in het binnenland van Celebes in 1856 en 1861 bl. 24.

[15] Vgl. Kooreman Indische Gids 1883, I, bl. 176. Makass. Woordenboek s. v. tjerá en Boeg. Chrestom, III, bl. 252.

[16] Vgl. Hardeland. Dajaksch Woordenboek i. v. saki. N. P. Wilken in Med. v. h. Ned. Zendelinggen. Deel VII bl. 140. Blumentritt, Versuch einer ethnogr. der Philippinen pag. 29.

onder de Boegineezen en Makassaren zoo min als bij eenig ander volk van Nederlandsch Indie wordt aangetroffen. Het leger, dat ten strijde trekt, bestaat uit den vorst met zijne vasallen en hunne volgelingen (djowá, vgl. het Mal. djuwak). Elk hoofd toch heeft zijne volgelingen of onderdanen, die verplicht zijn hem bij verschillende werkzaamheden te helpen en vooral ook hem in den oorlog te vergezellen. Voor hunne bewapening en hun onderhoud moeten zij zelf zorgen; zij bekomen echter ook wel wapens van hun hoofd, indien deze bij machte is hun die te verschaffen. Vele manschappen zijn bereden; althans in oorlogen tegen Europeanen wordt nu en dan van talrijke ruiterbenden gewag gemaakt en dat de inlanders op Zuid-Celebes over het algemeen zeer goede ruiters zijn is overbekend. Daar de troepen zeer weinig behoeften hebben, schijnt het wel dat de zorg voor hun onderhoud geen bijzondere moeielijkheden baart. „Het volk, zegt Perelaer, leeft van een weinig rijst, maïs, aard- en boomvruchten en wat zout.” Somtijds worden ook buitgemaakte buffels of paarden gegeten; paardenvleesch wordt op Zuid-Celebes zelfs als eene lekkernij beschouwd. Heeft men gebrek aan leeftocht, dan keert men naar huis om nieuwen voorraad te halen of zich door andere personen te doen vervangen [17]. Niet zelden komt het voor dat vrouwen mede ten strijde trekken. In de historische geschriften der Boegineezen wordt dit hier en daar vermeld. Somtijds stellen zij zich zelfs aan het hoofd der troepen. „Zoo gebeurde dit nog in 1873 bij een aanval op Bikeroe, toen o. a. de vrouw van een der hoofden die in verzet waren, de opstandelingen te paard aanvoerde en bij die gelegenheid sneuvelde” [18]. Tot die casu quo medevechtende vrouwen zullen ook wel de gewapende vrouwelijke bissu's behooren, die Dr. Matthes op zijne reizen meermalen heeft ontmoet en die als mannen gekleed en met kris en lans waren toegerust. Een voorbeeld dat de bissu's ook in oorlogstijd optreden, vindt men in de Boegin. Chrestomathie (I bl. 559), waar verhaald wordt dat toen troepen van Bone en Soppeng tegen Lamatti optrokken, het hoofd der daar aanwezige bissus in staatsiekleeding in een draagstoel gezeten en gebeden prevelend naar buiten kwam. Hij werd gevolgd door een

[17] Vgl. Perelear. De Bonische expedities bl. 26.

[18] G. A. Wilken. Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Mal. ras bl. 73 van den overdruk, volgens mededeeling van den heer Kooreman. Ook bij de Dajaks in de Z. en O. Afd. van Borneo komen zulke vrouwelijke aanvoerders in den oorlog wel voor. Zie Schwaner, Reizen I, 161. Vgl. voorts Matthes, Verslag van mijn verblijf in de binnenlanden v. Cel. in 1856. Mak. 1861 bl. 7.

honderdtal vrouwelijke bissu's die met een weversspoel zwaaiden, bij deze personen eene gewone manoeuvre tot afwering van booze geesten. Zij gingen dicht voor de Boniers en Suppengers heen en werden uit geweren beschoten, zonder dat iemand van haar gedood of gewond werd. De bissu's zijn, zooals men weet, de Shamanen der Boegineezen en Makassaren en ontvangen, naar het volksgeloof wil, als zoodanig openbaringen van eene godheid of een geest, die dan meestal in hen nederdaalt.

De mannelijke bissu's nemen de kleeding en de manieren aan van vrouwen en worden daarom tjalabai d. i. pseudovrouw genoemd. De bissu's treden voornamelijk op bij sommige feesten en voorts ook bij het heerschen van epidemien, het verplaatsen der rijkssieraden of bij andere gewichtige gelegenheden. Ook roept men vaak hunne hulp in voor het genezen van ziekten. De bissu's die bepaaldelijk als sanro of geneeskundige fungeeren, worden in het Boegineesch kadjangȧng genoemd, welk woord, naar het ons voorkont, niets anders kan zijn dan het naar het Boegineesche klankstelsel gewijzigde Jav. en Mal. kahjangan of kajangan, dat verblijf van eene godheid of van een geest beteekent; de in hen gevarene geest deelt hun namelijk de geneesmiddelen voor den patient mede. [19]

Het bovenvermelde omtrent medevechtende of gewapende vrouwen bij de Boegineezen geeft ons aanleiding om nog even te wijzen op de door Dr. Riedel medegedeelde bijzonderheid dat bij de Topan tunu-asu (de collectieve naam van eenige stammen in den omtrek van het meer van Poso op Midden-Celebes) alle volwassenen, zoowel mannen als vrouwen, zich in den wapenhandel moeten oefenen. [20]

Behalve het reeds vermelde zijn er nog andere voorbereidingen

---

[19] Als algemeene benaming van bissu's geeft het Boegin. Woordenb. ook op: urawe en voor de mannelijke bissu's ook: kowe, welk woord aan het Makassaarsche kawe[1] herinnert, dat impotens beteekent. Zij zijn namelijk meestal impotentes of geven althans voor dit te zijn. Nog een paar andere benamingen voor hen zijn: bissu taure d. i. hooge bissu's en maudjangka. Vrouwelijke bissus heeten bissu pontjó d. i. korte bissu's of ook tjore[2], zooals op de laatst geciteerde plaats der Boeg. Chrestom. Het Boeg. Woordenb. geeft ook op: "tjalalai, eene vrouw die zich uitgeeft voor man, zoo in kleeding, manieren als anderszins", (van tjala = sala en lai ongeveer = Mal. laki), dus zooveel als pseudoman. Over mannelijke bissu's wordt dikwijls hier en daar gesproken, doch zeer zelden vindt men de vrouwelijke vermeld. Intusschen wordt die naam tjalalai naar Dr. Matthes mij mededeelt, ook wel aan vrouwelijke bissu's gegeven. Over de bissu's als shamanen vgl. ook Prof. Wilken in dit tijdschrift (Ve Reeks, II, bl. 456 vg. en 476 vg.).

[20] Zie dit tijdschrift V_e Reeks, I, bl. 79.

tot een grooten strijd, die echter niet overal dezelfde zijn. In het landschap Tjàmpa, een der zoogenaamde Bergregentschappen, zijn de voornaamste rijkssieraden een vaandel en eene sabel, waaraan zich het haar van zekeren buffel, Ta-málaulung genaamd, bevindt. Aan dit haar wordt het meeste gewicht gehecht, omdat men, op grond van eene legende, in de meening verkeert dat het volk van Tjàmpa daardoor onoverwinnelijk wordt [21]. Vóór men ten strijde trekt, wordt het haar van dien buffel in water geweekt en al de manschappen drinken vervolgens van dat water. Omtrent den Wàdjoreeschen vorst Aru Padali verhaalt Dr. Matthes dat hij, eenige dagen vóórdat hij ten strijde trekt, zich door zijne zoogmoeder op verschillende plaatsen van zijn lichaam met haar sirihspeeksel laat bestrijken, waarna men hem hier en daar aanraakt met een sinto, een der vele middelen tot afwering van booze geesten (padukka setang), die bij de Boegineezen in gebruik zijn. De sinto bestaat uit eenige reepen lontarblad, die aan de uiteinden samengeknoopt zijn en wordt vooraf bewierookt, alvorens hij met het lichaam van den vorst in aanraking wordt gebracht. Wanneer dit afgeloopen is krijgen de bij hem aanwezige hoofden palmwijn te drinken en beginnen zij te mangarú, op de wijze die boven reeds is geschetst. Op den dag waarop men ten strijde trekt heeft dit mangarú alweder plaats. Vervolgens stijgt Aru Padali te paard, doet een kort gebed binnensmonds en rijdt rondom zijne tot den oorlog verzamelde manschappen heen. Zijne echtgenoote, indien hij althans op dat oogenblik eene vrouw van gelijke vorstelijke afkomst heeft, steekt hem eene betelpruim in den mond, die zij hem tot op de helft laat kauwen en dan terugtrekt om ze in hare haarvlecht te bewaren tot zijne terugkomst, om hem dan het overgeblevene te laten nuttigen. Daarna pas gaat hij met zijne troepen op weg. [22]

Evenals andere Indische volken dragen ook vele Boegineezen in den oorlog amuletten bij zich, om zich voor gevaren te beveiligen of onkwetsbaar te maken. Eene algemeene benaming voor amuletten is djimá (het Arab. Maleische djimat) of ook wel tiwi (Boeg.) en erang (Makass.). De beide laatstgenoemde woorden beteekenen

---

[21] Men zie deze legende in de Makass. en Boeg. legenden van Dr. Matthes (Bijdr. IV Reeks. Deel X bl. 169. De naam Tjàmpa luidt in het Makassaarsch Tjamba en beteekent eigenlijk: tamarindeboom (Tam. Ind.). De landstreek en gelijknamige hoofdplaats zijn dus naar eene boomsoort genoemd, gelijk zoovele plaatsen, vooral ook in den Ind. Archipel.

[22] Matthes. Over de Adá's l. c. bl. 174.

eigenlijk iets dat men medeneemt of bij zich draagt en worden ook gebruikt tot aanduiding van geheime wetenschap, kennis van zekere formulen of formuliergebeden, die men prevelt om het een of ander te vermogen of te verkrijgen, dat boven het bereik is van het gros der menschen. Zoo zijn er tiwi, die iemand in staat stellen eene voorspoedige reis te hebben, het hart van een meisje te veroveren, onkwetsbaar te worden enz. [23]. Men kan zich zulke tiwi o. a. verschaffen door een tijdlang op het gebergte of op eene andere eenzame plaats te gaan leven, om zich door geesten (djin) daarin te laten onderwijzen [24]. In de geschiedenis van Bone (Chrest. I 472) wordt van den ouden vorst Kårrampeluwa verteld dat hij bekend was met ada pasokkâng, een formulier om den vijand op de vlucht te drijven.

Als amuletten dragen de Boegineezen en Makassaren ook dikwijls zoogenaamde bezoarsteenen (Boegin. ulawu, Mak. kulau) d. z. steenen, die wel eens in het lichaam van sommige dieren, zooals stekelvarkens, slangen, apen en andere, in het hout of in de vruchten van eenige gewassen enz. worden aangetroffen. Men kan ze hier in het algemeen als geluk aanbrengende en beschermende fetisen van personen beschouwen en het geloof aan de bovennatuurlijke kracht van die voorwerpen is bij geen volk van den Indischen Archipel zoo verbreid als bij de twee genoemde. Zoo kent men bij de Boegineezen de ulawu van eene slang, die iemand rijk kan maken, de ulawu

---

[23] Tiwi en orang hebben dus eene eenigszins ruimere beteekenis dan in de woordenboeken is opgegeven. Hetgeen hier vermeld is volgt echter uit de eigenlijke beteekenis der woorden en berust tevens op mededeeling van Dr. Matthes. Men draagt de formule ook wel opgeschreven bij zich. Vgl. ook Boeg. Woordenb. sv. wawâng.

[24] Zulk een leven in afzondering heet mákâmalá (Boeg.), angâmalá (Mak.), overeenkomende met het Maleische bĕrtapa. Volgens het woordenboek hebben zulke kluizenaars niets van ijzer of staal bij zich, dewijl de djīn, evenals de setang, daar bevreesd voor zouden zijn. De Djin (op Z Celebes djing) althans de meeste, en de setang worden in het volksgeloof als booze geesten beschouwd. Met hunne vrees voor ijzer en staal is wellicht bedoeld vrees voor wapens, of men zou moeten aannemen dat men ook op Z. Celebes meent dat ijzer invloed ten kwade, door booze geesten uitgeoefend, afweert, zooals men dit vroeger ook in Europa geloofde, zoodat zij om die reden bevreesd zouden zijn. Zou men voorts mákâmalá en angâmalá niet veeleer van het grondwoord âmalá, het Ar. عمل, = werk, ook goed werk, dan van kâmalá Ar. كمل volmaakt zijn, mogen afleiden? Laatstgenoemde beteekenis toch komt in het Boeg. en Mak. niet voor. Door hunne goede werken, die in allerlei boetedoeningen en onthouding bestaan, kunnen zulke anachoreten de booze geesten aan zich dienstbaar maken en voor hunne macht om kwaad te doen beveiligd zijn, evenals dit in andere landen van hen verhaald wordt. Vgl. ook Francis, Herinneringen enz. II bl. 11.

van eene tamarindepit die het vermogen heeft iemand de genegenheid van ieder te doen erlangen, en allerlei andere, die de eigenschap hebben het een of ander voordeel te bezorgen, o. a. ook de ulawu van de karisá, eene soort bamboe en de ulawu van het belawahout, die den bezitter ijzervast doen worden. Dien algemeenen naam van ulawu of kulau geeft men ook aan de bekende dondersteenen, waaromtrent men dergelijke voorstellingen heeft, bv. de ulawu låtte, in het Makassaarsch kulau gigi gûnturú, die het vermogen heeft vrees en ontzag in te boezemen, enz. In het Maleisch worden de bezoarsteenen mustika of guliga genoemd en de dondersteenen gigi guntur. Men behoort er goed voor te zorgen en er op bepaalde tijden reukwerk voor te branden. [25]

Zij die niet mede ten strijde trekken trachten intusschen nog te zorgen voor het welzijn der hunnen, die op marsch zijn gegaan, namelijk door aanwending van een tulá bala (Mal. tulak bĕla) d. i. een middel om ongeluk af te wenden. Zij komen bij verschillende gelegenheden te pas, o. a. wanneer men het een of ander onheilspellend voorteeken heeft waargenomen; bv. indien eene slang in huis [26] of een hert in eene negari komt, en voorts wanneer iemand op reis of voor eene moeielijke en eenigszins gevaarlijke zaak van huis is, natuurlijk dus ook voor hen die hunne woning verlaten om ten oorlog te trekken. Hoe men in een der laatstgenoemde gevallen een tulá bala brengt ten behoeve van een vorst is ons door Dr. Matthes beschreven [27]. Het middel bestaat alsdan daarin dat men op de slaapplaats van den afwezige een koperen schenkblad neerzet, waarop men sirih, pinang en meer dergelijke, een potje met drinkwater, een mandje met gekleurde rijst, alsmede geroosterde rijst en maïs, met eene aangestoken inlandsche kaars er in, heeft geplaatst Het afbrokkelen van de kaars is een slecht, het tegenovergestelde een goed teeken. In het eerste geval begeeft men zich naar de moskee om een offer te brengen, waartoe meestal suiker met de tot het bereiden van olie aangewende kokosnoot gebezigd wordt, "in de hoop dat zoo iemand daardoor als het ware het zoete en vette der aarde deelachtig worden".

De voornaamste wapens van het voetvolk zijn lansen, waaronder ook werplansen [28], klewang en krissen. Men draagt soms ronde of lang-

---

[25] Over het bijgeloof omtrent bezoar- en dondersteenen vgl. Wilken. Het Animisme bl. 183 en de daar geciteerde bronnen.

[26] Velerlei tulá bala vindt men vermeld in de Boeg. Chrestom., II, bl. 259 vgg.

[27] Over de Adá l. c. bl. 160.

[28] Vgl. Perelaer. De Bonische expedities, I, bl. 22 vgg. v. Staden t. Brink bl. 52.

werpige schilden van hout, rotan of andere materialen. "Slechts weinigen zijn met donderbussen en geweren gewapend en dat zijn dan nog maar, zegt Perelaer, oude verroeste vuurwapens met silexsloten, die bij een algemeen gebruik meer schade onder de eigen landlieden dan onder den vijand zouden aanrichten" Het is echter bekend dat, althans in verscheidene door Boegineezen bewoonde streken, reeds sedert eenige jaren ook wel betere zijn ingevoerd. In vroegeren tijd was het blaasroer het voornaamste schietwapen der Boegineezen. In een Boegineesch geschrift over de geschiedenis van Tanette wordt gewag gemaakt van de buitengewone bedrevenheid van een bewoner van Tanette in het gebruik van het blaasroer, waardoor hij in een oorlog met het staatje Sawito schrik verspreidde onder den vijand [29]. Overigens is het blaasroer nog bij eenige stammen der Toradja in gebruik; als wapens der bevolking van het binnenland van Tomboekoe worden echter pijl en boog genoemd [30].

De bewapening der ruiters bestaat uit een of twee lansen, waaronder de onmisbare striklans en eene kris. Zij dragen ook veelal een maliënkolder of badju rante of wel een lamena. De eerste is van ijzeren of koperen ringetjes gemaakt en heeft den vorm van een mans borstrok met mouwen. "De lamena, zegt Perelaer, heeft veel overeenkomst met onze kurassen, met dit onderscheid slechts dat de borst en achterdekstukken niet van geplet ijzer, maar van koperen of stalen op elkander geschovene schubben vervaardigd zijn." Beide soorten van pantser zijn bestand tegen lans- en krissteken, alsook tegen klewang- en sabelhouwen, maar dat de lamena zelfs tegen geweerkogels

[29] v. Staden ten Brink o. c. bl. 53. Boeg. Chrestom. I 482 Gesch. v. Tanette bl. 19.

[30] Pijl en boog zijn wel is waar bij Boegineezen en Makassaren bekend, doch het blijkt niet dat zij ooit als oorlogswapens zijn gebezigd. Opmerkelijk is het dat meer Oostwaarts namelijk in de Molukken en op N. Guinea nergens het blaasroer als schietwapen gebruikt wordt, maar pijl en boog. Zoo ook op de Solor- en Alor-eilanden, op Flores en op Timor althans bij de Beloeneezen. Op Bali gebruikt men in den oorlog zoowel pijl en boog als het blaasroer. Ook op de Philippiuen bezigt men hier en daar pijl en boog. Meer Westwaarts op Borneo en bij enkele wilde stammen op Sumatra is het blaasroer het eenige echt inlandsche schietwapen. Bij uitzondering maken daar alleen de bewoners der Mentawei eilanden van pijl en boog gebruik. Men zie hierover voornamelijk: Mundy Narrative of events in Borneo and Celebes I pag. 164. C. A. Bosscher en P. A. Mathijssen in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. II bl. 86. Van der Hart, Reis rondom Celebes enz. bl. 71. Over Bali: v. Bloemen Waanders ibid. Dl. 8 bl. 253. Over de Molukken: Riedel, De sluik- en kroesharige rassen bl. 104, 202, 348 enz. en voorts v. Lijnden, Nat. T. v. N. I. Dl. II bl. 323 en 332. Goudswaard, De Papoes der Geelvinksbaai bl. 40 Blumentritt, Versuch einer Ethnogr der Phil. bl. 13, 33, 50 enz. Mess. De Mentawei-eil. T. v. h. Bat. Gen. Dl. 26 p. 85.

zou beschermen acht P. hoogst onwaarschijnlijk. Overigens worden pantsers ook wel door enkelen van het voetvolk gedragen. Verder hebben de krijgslieden eene soort van patroontasch, waarin kruit, kogels, het benoodigde voor de betelpruim enz. worden geborgen. In het open veld gebruikt de Bonier geen geschut; wel echter positiegeschut op zijne bentengs of bij versterkte kampongs. Hun artillerievoorraad is uiterst gering en wat zij nog bezitten is geheel van onwaarde, met uitzondering van enkele metalen stukken, geschenken der Oostindische Compagnie aan de vorsten. Hunne kanonnen zijn meestal oud, vol roest en van zeer verschillend kaliber, nimmer zwaarder dan van zes pond. De affuiten zijn doorgaans nog minder bruikbaar. Ook hunne projectilen laten veel te wenschen. Men maakt dan ook meestal gebruik van stukken oud ijzer, steenen en andere harde zelfstandigheden en de vuurmonden worden daarmede in den regel volgepropt en overladen [31]. Het eenige bericht omtrent vervaardiging van buskruit op Zuid-Celebes vindt men bij Bakkers [32]. Hij zegt daarvan echter slechts dat men beweert dat het vóór het bestaan der vrijhaven Singapoera te Pamana, dus in een tot Wadjó behoorend staatje, werd gemaakt. Het zal dus thans wel altijd ingevoerd worden, waartoe trouwens gelegenheid genoeg bestaat, Dr. Matthes kreeg eens van zekere Boegineesche vorstin het verzoek hem twintig ton buskruit te zenden „welk verzoek ik natuurlijk gelijk meer andere, die mij wel eens in de binnenlanden gedaan werden, ter griffie moest deponeeren.” In de bibliotheek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bevindt zich ook een Boegin. handschrift over schietwapens en hun gebruik, waarvan het slot over de vervaardiging van buskruit handelt. Het werk is uit het Spaansch of Portugeesch in het Makassaarsch en uit die taal in het Boegineesch overgezet. Evenals in sommige andere talen van N. I. heeft men ook in het Boegineesch eene beschrijving van den in onze dagen gevoerden K r i m o o r l o g. „Van Engelschen en Franschen wordt daarin niet gesproken, zegt Dr. Matthes; de geloovige Turken hebben alleen tegen de ongeloovige Russen gestreden en natuurlijk wonderen van dapperheid gedaan. Onder anderen wordt verhaald dat vijf Russische generaals met hunne troepen, ten getale van 120.000

---

[31] Perelaer l. c. Men vindt in de woordenboeken ook enkele benamingen vermeld van oude schietwapens, die niet meer in gebruik en niet nader bekend zijn zooals de k a m a l e t i en p a l e m b a n g, soorten van geweren, de t j o t j o r a n g (Boeg. t j o t j o r ȧ n g) die ons beschreven wordt als eene soort van achterlaadkanon of lila van inlandsch maaksel enz.

[32] Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XV, bl. 88.

man, in handen van de Turken gevallen, doch door den Sultan in genade aangenomen zouden zijn, onder voorwaarde dat zij het Mohammedaansch geloof omhelsden" [33].

De bentengs der Boegineezen zijn doorgaans vierkante redouten, aan ééne zijde open, ten einde bijtijds daaruit te kunnen wijken. Indien zij nabij het strand opgericht worden, bestaan de borstweringen veelal uit klipsteen, die met klei zoo steil mogelijk is opgezet; in het binnenland zijn zij gewoonlijk van aarde, met bamboehorden bekleed. Somtijds heeft men twee rijen kokosstammen op afstanden van twee el van elkander in den grond geheid en de tusschenruimte aangevuld met aarde en steenen. Achter de borstwering bevindt zich somtijds een banket Zelden vuurt men over de kruin, maar meestal door kokers van bamboe of van uitgeholde pinangpalmen. Om de benteng stormvrij te maken wordt zij omgeven met een sarappi d. i. een staketsel of eene omheining van gedoornde bamboe. Achter die omheining plaatst men soms tuda² of Spaansche ruiters, doch zóó dat tusschen twee tuda² niet meer ruimte is dan noodig om een paard er door te laten. Jaagt een ruiter er door, dan kan hij niet meer wenden. Bovendien wordt het terrein tot aan de borstwering door wolfskuilen en soera, eene soort voetangels, de bekende randjoe's of randjau der Maleiers, van bamboe of hard hout, zooveel mogelijk tegen bestorming beschut. [34]

Krijgstucht zooals bij onze Europeesche legers bestaat hier niet, maar in het algemeen heeft het volk zooveel eerbied voor zijne hoofden dat het hunne bevelen gehoorzaamt. De ten strijde getrokkene troepen worden aangevoerd door den vorst van het rijk of door een opperbevelhebber, in Bone Punggawa getiteld; onder hem staan hoofden van verschillenden rang als bevelhebbers over gedeelten van het leger. Deze hoofden letten echter vaak weinig op bevelen die zij van hunne meerderen ontvangen, maar handelen dikwijls geheel naar eigen inzichten. Een staand leger is er in de Boegineesche staten niet, gelijk boven reeds is opgemerkt; verscheidene vorsten hebben

[33] Zie Matthes. Kort verslag aangaande alle mij in Europa bekende Makassaarsche en Boegineesche handschriften enz bl. 41 en 58. Op bl. 94 en 95 worden daar voorts een paar Boegineesche HSS. over schietwapens vermeld, die in het Britsch Museum aanwezig zijn en hetzelfde werk bevatten als het in den tekst besprokene.

[34] Meer bijzonderheden omtrent Boegineesche versterkingen vindt men bij Bakkers l. c. bl. 93 vg. Perelaer l. c. I, bl. 26 vgg. en Matthes in zijne Makass. en Boeg. woordenboeken s. v. benteng en sarappi en in het door hem uitgegeven Boeg. heldendicht op den eersten Bonischen veldtogt bl. 11 vg.

echter tegenwoordig een zeker aantal manschappen, hoogstens wellicht eenige honderden (?), die op gezette tijden in den wapenhandel worden geoefend en pabârrisi genoemd. [35]

Evenals bij andere gelegenheden doet men gedurende een oorlog somtijds geloften. Wij herinneren hier slechts aan de bekende gelofte van Aru Palakka, toen hij door den vorst van Gowa zoozeer in het nauw werd gebracht dat hij Celebes moest verlaten. Hij ging toen te Tjȧmpa-lagi op een berg staan, en in eene slingerplant, die van boven afhing, een stevigen knoop makende, als zinnebeeld van het onverbreekbare zijner gelofte, zeide hij: »Zoo ik Gowa overwinnen en ongedeerd herwaarts wederkeeren mocht, zal ik mij en mijne volgelingen aan deze plaats het lange hoofdhaar laten afscheren en alsdan tegelijkertijd een groot feestmaal aanrichten, waarbij de in wasem gekookte rijst zoo hoog als deze berg opgestapeld ligt. Ook zal ik daarbij als toespijs bezigen het lichaam van een Gowasch vorst van zuiver vorstelijk bloed.« De geschiedenis leert dat Aru Palakka later op luisterrijke wijze die gelofte vervuld heeft; de bovenvermelde toespijs van menschenvleesch is daarbij achterwege gebleven. [36]

Als de troepen op marsch gaan plegen zij krijgsliederen (elong osong) te zingen. Gewoonlijk zijn die zeer kort en bestaan zij slechts uit twee of drie regels. Enkele zijn grooter; het grootste dat in de Boegin. Chestomathie is uitgegeven, een krijgszang op een der vorsten van Bone, telt 48 regels. Zij hebben geen rijm, doch wel eene soort van metrum. Noch wat den vorm, noch wat den inhoud betreft, zijn zij met de pantuns der Maleiers te vergelijken. [37] Wij geven hier enkele voorbeelden van deze soort van

---

[35] Vgl. Bakkers l. c. bl. 68 vgg. en Ligtvoet. Tijdschr. v. h. Bat. Gen. Deel XXIII, bl. 586. Het woord pabârrisi is afgeleid van bârrisi, het Mal. baris. Waarschijnlijk heeten deze soldaten zoo, wijl zij in gelederen geschaard hunne exercitien verrichten.

[36] Matthes. Bijdr. tot de Ethnologie van Zuid-Celebes bl 95. Vgl. Perelaer l. c. I, bl. 64. Boeg. Chrestomathie I, 550 en G. A. Wilken Ueber das Haaropfer bl. 89.

[37] Men zie over deze krijgszangen: Matthes Boeg. Chrestomathie. Derde deel bl. 189 vgg., waar men eenige opmerkingen over het metrum en de vertaling der in het tweede deel der Chrestomathie opgenomene elong osong vindt. Het woord elong, in het Makassaarsch en Dajaksch kelong, is blijkbaar verwant met het Jav. en Balineesche kidung, zooals Prof. Kern reeds ergens heeft opgemerkt. Osong, ook wel osȧng geschreven, schijnt alleen in deze verbinding met elong voor te komen. De daarvan afgeleide vorm osongi beteekent: iemand aanvallen. De in den tekst gegevene voorbeelden zijn allen aan de Chrestomathie van Dr. Matthes ontleend.

zangen: „Wij zwaaien met den eenen arm, wanneer wij ten strijde trekken Doch zoodra wij de rivier, die ons van den vijand gescheiden hield, overgestoken zijn, beginnen wij met beide armen te zwaaien (in het blijde vooruitzicht van spoedig met den vijand slaags te raken).” — „Makkers, zijt onverschrokken in den strijd. Men zegt dat degenen, die als onverschrokkenen sneven in het gevecht, hiernamaals zeven vrouwen krijgen” — „Bindt de sporen uwer hanen met driedubbele koorden vast, opdat die niet losgaan bij het oversteken van de rivier, die u van den vijand gescheiden houdt.” — „Maakt het touw, waarmede de kop van den buffel aan het juk vastgemaakt is, een weinig los, opdat het beest over de rivier, die tusschen hem en den vijand ligt, heenspringe.” Bij deze twee laatste krijgszangen is op te merken dat de strijders dikwijls met kemphanen en buffels worden vergeleken. — „De in birublad gewikkelde betelpruimen der schoonen vliegen als het ware door de lucht, om de helden op te zoeken, die met het schild in de hand ten strijde trokken; doch zij ontvlieden daarentegen de lafaards, die in de ure des strijds hunne hutten bewaken, of in de schaduw der ampuladjångboomen vertoeven” [38] Ook in het Makassaarsch heeft men kleine krijgszangen van dergelijken aard als de Boegineesche; slechts enkele zijn mij echter bekend; zij gaan bij de Makassaren onder de algemeene benaming van kelong door. [39]

Wanneer de oorlog voorspoedig is ten einde gebracht, wordt het hoofdvaandel wederom met het bloed van een buffel of ander offerdier bestreken. De vorst wordt bij zijn terugkeer verwelkomd door hem met gekleurde en geroosterde rijst te bestrooien, om te voorkomen dat zijn levensgeest, even alsof die een vogel ware, uit zijn lichaam wegvliege ten gevolge van den nijd van booze geesten [40]. Het ontbreekt dan ook niet aan allerlei feestelijkheden. Ook hanengevechten, die trouwens het voornaamste volksvermaak zijn, worden dan veelal niet vergeten. De terugkomende strijders dansen soms met

---

[38] De bladeren van de biru (Licuala. Rumph.) worden vaak tot het inwikkelen van eene betelpruim gebezigd. De ampuladjång (Morinda citrifolia L), in het Maleisch bangkudu genoemd, wordt in gedichten, vooral in krijgszangen, vaak als eene schuilplaats van lafhartigen voorgesteld.

[39] Er is echter een Makassaarsche krijgszang, die den bepaalden naam van denggo draagt. Vgl. Woordenb. s. v.

[40] Dit heet kårrú sumangå. Het eerste woord van deze uitdrukking beantwoordt aan het Maleische kur, het woord waarmede men onder het strooien van rijst kippen pleegt te roepen.

de afgehouwen hoofden der vijanden in de hand, evenals de Dajaks na afloop van een sneltocht [41].

Wil men vrede met elkander sluiten, dan wordt eene plechtige overeenkomst of verbintenis gesloten. Somtijds wordt daarbij de betaling van een zeker bedrag als boete aan den overwonnen vijand opgelegd en het verdrag door een eed bezegeld [42]. Toen de vorst van Marang moest bukken voor de macht van Soppeng, dronk hij palmwijn, die omgeroerd was met een zwaard, dat als een erfstuk tot de rijkssieraden van Apanâng, een bondgenoot van Soppeng, behoorde. Hij deed tevens een eed, waarbij hij wenschte dat hij met zijn gansche nageslacht geen voorspoed meer mocht genieten, indien hij zich ooit weer tegen Soppeng verzette, dat de Soppengers waren als de wind en dat hij was als een boomblad, dat door den wind her- en derwaarts wordt heengevoerd. Bij gelegenheid van een contract tusschen Loewoe en Bone, zeide de vorst van Bone tot dien van Loewoe: "het is goed dat wij onze landen door een verbond van broederschap tesamen verbinden. De laatstgenoemde stemde hierin toe, waarop de vorst van Bone hernam: "laat ons wederkeerig den dwalende terechtwijzen, den gevallene oprichten. De Boniers en Loewoereezen moeten voortaan beschouwd worden als twee slaven, die te samen slechts één heer hebben; Bone en Loewoe zullen van nu af aan slechts één belang kennen. Voor- en tegenspoed zullen zij te samen deelen. Ook zullen zij niet ophouden elkanders eigendom op te sporen en dit terug te zenden. Voorts zullen zij elkander niet gering achten, veel minder op elkanders verzuim loeren. Al zijn zij maar één nacht in elkanders land, zullen zij terstond als bewoners des lands beschouwd worden. Zij zullen elkander niet belemmeren in hunne oude vaste gewoonten. De uitspraken en adat's van Bone zullen ook die van Loewoe en omgekeerd die van Loewoe ook die van Bone zijn. Voorts zullen zij niet begeeren elkanders zuiver goud en kostbare patola's (eene soort van zijden kleedingstukken). Alwie niet indachtig blijft aan dit verbond, moge met zijne nakomelingen door de Godheid vernietigd en als vuilnis weggeworpen worden! Zijn land moge worden gelijk een ei, dat men tegen een steen verplettert! [43]

---

[41] Meermalen wordt in de geschiedverhalen dit ronddansen met afgehouwen hoofden van vijanden vermeld, bv. Boeg. Chrestom. I, bl. 512, 552. Gesch. van Tanette bl. 32.

[42] Matthes Boeg. Chrestom. III, bl. 75 en de door mij uitgegevene Geschiedenis van Tanette, bl. 28.

[43] Matthes. Over de Adâ's bl. 175. Vgl. voorts Boeg. Chrest. I, bl, 484 en 494. Bij het sluiten van een plechtig verbond brengen soms de vorsten ieder een der voornaamste

Ten slotte staan wij nog kortelijk stil bij de macht der regeerende vorsten. Hoewel de onderwerping der onderdanen aan de bevelen van hun heer in het algemeen zeer groot is, komt het toch, gelijk boven reeds gezegd is, wel eens voor dat een vasal om deze of gene reden weigert met zijn leenheer ten strijde te trekken, en handelen de hoofden in den oorlog somtijds naar eigen inzichten, met veronachtzaming der bevelen van hunne meerderen. Dit behoeft ons ook niet zeer te verwonderen, zoo wij ons herinneren dat reeds Bakkers terecht heeft opgemerkt dat in den regeringsvorm van Bone het aristocratische element verreweg de overhand heeft boven het monarchale en dit geldt wel in het algemeen van de Boegineesche staten, al moge het waar zijn dat de invloed en macht van den vorst veel afhangt van zijne persoonlijkheid en dat zijn bezit der rijkssieraden, die immers als fetisen vereerd worden, hierbij veel gewicht in de schaal legt, hetgeen bij oorlogen vooral met betrekking tot het hoofdvaandel uitkomt. [44] De oppermacht van den vorst wordt overal beperkt door zijne verplichting om de adat of het gewoonterecht te eerbiedigen en in de eerste plaats dus door hen die in het bijzonder geroepen zijn die adat te handhaven, namelijk de rijksgrooten of de rijksraad, die dikwijls kortweg Adae d. i de Adat (vulgo de Hadat), in den zin van: de handhavers der adat, genoemd worden. In de Latowa, eene verzameling van uitspraken van vorsten en wijzen uit oude tijden, die hoofdzakelijk over de adat en allerlei dat daarmede in verband staat handelt, leest men ergens eene opgave van een en ander, waaraan een vorst zich in geen geval mag schuldig maken. Indien hij een zwaar misdrijf, bv. bloedschande, begaat, het gewoonterecht niet handhaaft, al te toegefelijk is, b.v. door misdrijven niet te straffen, en indien hij zich daarbij niet wil laten waarschuwen, dan strekt zijn gedrag tot verderf van het rijk „en een zoodanig vorst behoort afgezet te worden, maar indien het niet mogelijk is hem te onttroonen, dan verlate men zijn gebied, want een vorst, die zóó handelt, is het grootste ongeluk voor de bevolking van zijn land.” Op bloedschande, door een vorst gepleegd, heeft de adat reeds eene bepaalde straf gesteld, namelijk dat hij op een vlot van pisangstammen gezet wordt, dat men in de zee laat wegdrijven. Bij

---

rijkssieraden van hun staat mede, volgens Ligtvoet tot verhooging van de plechtigheid. Zie het door hem uitgegevene Dagregister der vorsten van Talló in dit Tijdschrift, IVe reeks, deel IV, bl. 174. Boeg. Chrest. III bl. 67.

[44] Zie Bakkers l. c. bl. 68.

de Wadjoreezen is het zelfs aan den gezagvoerder (anakoda) van een vaartuig vergund het doodvonnis uit te spreken over een vorst die, terwijl hij aan boord is, een vrij persoon, doch die niet van vorstelijk bloed is, om het leven brengt.[45]

De geschiedenis maakt ook nu en dan gewag van vorsten, die om hunne misdrijven of verregaande minachting van de adat afgezet zijn. De grootste dwingeland onder alle Boegineesche vorsten is zelfs door zijn in opstand gekomen volk vermoord. Wij bedoelen La Itja, meer bekend onder zijn sterfnaam van Matinrowe-ri-adenena, die volgens Bakkers in de tweede helft der zestiende eeuw over Bone heeft geregeerd. Hij geraakte zeer spoedig in onmin met zijn volk. Hij bracht een aantal aan hem ondergeschikte vorsten of personen van vorstelijke afkomst om het leven, liet velen van zijne onderdanen plunderen of ten hove opbrengen d. i. tot zijne slaven maken, zonder dat hij eenig recht daartoe had, zoodat het volk al meer en meer van hem vervreemd werd. Hij ging zoo ver dat hij zelfs een gedeelte van Bone in brand stak. Nu besloten eindelijk eenige aanzienlijken hem af te zetten. Toen de bode, die hem het bevel overbracht om af te treden als vorst van Bone, bij hem kwam, doodde hij dezen en stak zijne hoofdplaats Bone (namelijk het ommuurde gedeelte, het zoogenaamde Bone-ri-lalåm-bata) in brand, zoodat alle huizen daar verbrandden. Daarop ging de volksmenigte op hem af, maar hij stelde zich te weer en doodde velen. „Alwie door hem vervolgd werd, nam de vlucht; maar allen, die achter hem kwamen, vervolgden hem weder" volgens de woorden van het verhaal. Ten laatste leunde hij uitgeput tegen den trap zijner woning, waar een van zijne bloedverwanten hem het hoofd kloofde. Vandaar zijn sterfnaam Mátinrowe-ri-adenena d. i. de op zijn trap ontslapene[46]. — Elf jaren heeft dit monster over Bone geregeerd.

---

[45] Boegineesche Chrestom. II, bl. 62 Matthes Over de Adá's l. c. bl. 180.

[46] De Boegineesche en Makassaarsche vorsten, althans die der voornaamste rijken, worden na hun dood veelal genoemd naar de plaats waar zij gestorven zijn of naar de eene of andere omstandigheid, die bij hun overlijden plaats had. Sommigen zijn onder die zoogenaamde sterfnamen beter bekend in de geschiedenis dan onder hun eigenlijken naam. Zoo heet een ander Boegineesch vorst Mátinrowe-ri-gutjina = de in zijn gutji (soort steenen pot) ontslapene, omdat zijne asch daarin bewaard werd, zeker wel omdat lijken in zijnen tijd nog verbrand werden op Zuid-Celebes; onder de vorsten van Gowa wordt o. a. genoemd Tu-menanga-ri-Djuntana, de te Djuntana ontslapene of overledene. Hetzelfde gebruik komt ook somtijds bij de Maleiers en Javanen voor; vgl. Meursinge Mal. Leesboek, III, bl. 62, waar een vorst heet Marḥum mangkat di kuwala Pahang = de aan

Nog eenige andere bijzonderheden omtrent oorlogen enz. op Zuid-Celebes moet ik tot later laten rusten.

---

de monding der Pahang overledene vorst; vgl. ibid. bl. 66, bl. 79 enz. Wat de Javanen betreft, vgl. Babad tanah djawi uitg. door Meinsma bl. 180 en de aanteekening van Meinsma daarbij, waar een Panĕmbahan Krapjak voorkomt, d. i. voluit: Panĕmbahan seda (hing) Krapjak = de te K. overledene Panembahan.

NASCHRIFT.

Bij de in het eerste gedeelte dezer studien vermelde Boeg. en Makass. partikel ala heb ik het Jav. ala of alah niet vermeld, ofschoon ik wel het Jav. Woordenboek (laatste uitgave) sv. alah, kadi en lah daarover had nagezien. Ik deelde dit niet mede, omdat het mij voor mijn onderzoek niet genoeg gaf. Sedert heb ik echter het van wijlen den heer Wilkens afkomstige Jav. Woordenboek, dat in handschrift in de Leidsche universiteitsbibliotheek berust, over dit woord geraadpleegd en daar vond ik s. v. hala III: "ook halah, voordat, eer dat, liever of beter dan, in plaats van, dan dat, bv. "hala sira hangluruggi marang mami, wis prapta priyongga B. I. 356 eer gij, of in pl. van dat gij mij komt bestrijden, kom ik zelf daartoe bij u" ..... "Alah mĕḍun ngagni tengsun, hangur tuwĕkkĕn tumuli" R. Dj. bl. 310 eer werp ik mij in het vuur, doorsteek mij liever onmiddellijk"; "halanne of halahhanne hora karuwan bĕtjïk dadi tjarik" in plaats van dat men niet weet wat men is, is het beter een schrijver (kopiïst) te zijn, "hajo paḍa kĕrtu, hala nganggur" "laten wij een kaartje leggen in plaats van niets te doen" enz. Alle daar gegevene voorbeelden hier te geven acht ik onnoodig. Ook de door W. bijgevoegde vergelijking met een paar Arabische woorden vermeld ik niet, omdat ik het zeer betwijfel dat hier te denken is aan over-

neming uit het Arabisch. Doch het blijkt mij nu dat het Makass. en Boeg. ala in beteekenis nauw verwant is met het Jav. halah, ja dat het zelfs wel mogelijk is dat genoemde talen deze partikel aan het Jav. hebben ontleend en verder op eigenaardige wijze hebben toegepast. Dit laatste betreft inzonderheid het gebruik van ala in verband met pa en dat bij eeden [47].

Omtrent de mede in het eerste gedeelte van dit opstel gegevene verklaring van het woord manawa op eenige plaatsen der Jav. wetten is mij door den heer Humme opgemerkt dat manawa daar ongeveer de beteekenis heeft van ons "misschien, het is mogelijk dat" of eene dergelijke en dus bv. de door mij vertaalde plaats "manawa angrubaginni" beter vertaald zou zijn door: "(want) wellicht heeft hij de waarde er van te hoog opgegeven." Ik geloof dat de heer H., wiens opmerking ik op hoogen prijs stel, zeer wel gelijk kan hebben en neem mij voor dit punt nog nader te onderzoeken. Ook de plaats op bl. 6 reg. 4 v. o. (er staat verkeerdelijk reg. 1 v. o.) "hingkang kahinĕppan supatannana enz. is wellicht voor eene andere vertaling vatbaar.

---

[47] Ik heb mij sedert nog eene plaats in de Babad uitg. v. Meinsma, herinnerd, namelijk bl. 385 bovenaan, waar hala juist zoo gebruikt is in den zin van ons dan na een comparatief of comparative zinsnede als men ala in het Boeg en kala in het Mak. pleegt te bezigen. Het komt mij althans niet waarschijnlijk voor dat daar het woord hala in de beteekenis van: kwaad, een kwaad of ongeluk, te nemen is.

REGELEN VAN KLANKVERBINDING IN 'T OUDJAVAANSCH.

DOOR

H. KERN.

Wanneer taalklanken, hetzij als bestanddeelen van een woord of als sluit- of beginletter van twee op malkaar volgende woorden, met elkaar in aanraking komen, kunnen ze door wederkeerigen invloed, of door versnelling der uitspraak, of ook ten gevolge eener natuurlijke neiging bij sprekenden om het zich gemakkelijk te maken, zekere veranderingen ondergaan, die onder bepaalde regelen kunnen gebracht worden. Zulke regelen van klankverbinding in woord of volzin, van Sandhi, zooals de term in de Indische spraakkunst luidt, moeten in meerdere of mindere mate in elke spreektaal voorkomen, doch ze worden meestal slechts ten deele in geschrifte toegepast. Terwijl bijv. in 't Sanskrit alle klankveranderingen bij Sandhi met groote nauwkeurigheid in de geschreven taal worden uitgedrukt; terwijl ook in het Grieksch, vooral het oudere, de Sandhi in den geschreven vorm der taal tot zijn recht komt, pleegt men in onze eigene taal, waarvan de Sandhi-regelen even talrijk en ingewikkeld zijn als in 't Sanskrit, de klankveranderingen slechts gedeeltelijk voor 't oog af te beelden; de overige moet ieder lezer met behulp zijner kennis der spreektaal zelf toepassen.

Het Oudjavaansch, welks stelsel van schrift zoo geheel en al op de leest van 't Indische geschoeid is, volgt zijn voorbeeld ook daarin dat het alle veranderingen door 't samenkomen van klanken veroorzaakt in de geschreven taal tracht uit te drukken. Er is zelfs reden om te vermoeden dat de schrijftrant der eigenlijk gezegde letterkundige gewrochten de Sandhiregelen der Sanskritspraakkunst slaafscher volgde dan door het heerschend taalgebruik gewettigd was. In hoeverre zulks het geval was, zal bij de behandeling der feiten een punt van onderzoek uitmaken. Het bestaan echter van bepaalde zgn. welluidendheids-

regelen in de gesproken taal valt niet in twijfel te trekken, want de meest belangrijke er van vindt men terug in andere Maleisch-Polynesische talen die nooit onder Indischen invloed gestaan hebben. Daarenboven bezit het Oudjavaansch verscheidene klankveranderingen die aan het Sanskrit vreemd zijn.

Ten einde later niet telkens in herhalingen te vervallen, moet ik hier eene algemeene opmerking maken, nl. deze, dat de spelling, zooals wij die zelfs in de oudste oorkonden aantreffen, klaarblijkelijk eene historische was, d. i. niet meer in allen deele de gelijktijdige uitspraak nauwkeurig weêrgaf. Het lijdt geen twijfel, of er is eenmaal een tijdperk geweest dat men algemeen uitsprak rĕngō, tût, ikû, lĕbû, râh, rât, kapûjân, en dgl., doch dat tijdperk ging den datum der oudste ons bekende oorkonden der 9de eeuw vooraf. Wanneer men in één en hetzelfde stuk nu eens kabaih (eigenlijk gespeld kabâih), dan weêr kabeh geschreven ziet, dan zal niemand aarzelen de gevolgtrekking te maken, dat de schrijver zelf uitsprak kabeh, en dat het kabaih van zijne hand eene historische spelling vertegenwoordigt. Waar in één en hetzelfde stuk een oudere en een jongere vorm voorkomen, daar is alleen de jongere beslissend voor de uitspraak van den schrijver en bewijst de oudere hoegenaamd niets, om de eenvoudige reden dat een menschenkind wel kan weten hoe men vóór zijn tijd placht te schrijven, maar niet kan vooruitzien hoe men later zal spreken of schrijven. Natuurlijk is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat er tot op zekere hoogte een klein verschil in uitspraak tezelfder tijd in verschillende kringen gehoord werd. Het is bijv. zeer wel denkbaar, dat de dichters, die nu eens tût, râh, dan weêr tut, rah bezigden, leefden in een tijd, toen de oudere uitspraak (tût, rât) nog niet geheel uitgestorven, en de nieuwere (tut, rat) nog niet algemeen doorgedrongen was — eenmaal heeft er zulk een tijdperk van overgang bestaan —, maar het is evengoed mogelijk, dat die dichters, zelven gewoonlijk de jongere uitspraak volgende, den hun bekenden verouderden vorm bezigden, waar deze hun te stade kwam [1].

---

[1] Wanneer de hedendaagsche Javanen eenen klank meer dan gewoonlijk rekken, dan heeft dit niets gemeen met de etymologisch lange klinkers der oude taal. Zulk eene rekking berust op rhetorische gronden, en is te vergelijken met wat men in 't Skr. noemt pluta. De pluta is zeer gewoon ook in 't Nederlandsch, bijv. als iemand met groote verbazing vraagt zoo?

HOOFDSTUK I.

SANDHI IN EEN WOORD (inwendige Sandhi).

§ 1. Klinker met klinker.

A met **a** wordt **â**. Dus mâwak, kâwakan, pakâwak, van awak met de voorvoegsels ma, ka, paka; mângĕn, kângĕn van angĕn; pâjar, pinâjarakĕn van ajar; kâri van ka met ari. Uit manghana, sumiddha met akĕn wordt manghanâkĕn, sumiddhâkĕn; uit inanugraha + an wordt inanugrahân; van patapa, kabanyâga met an komt patapân, kabanyâgân. Zoo is râma (vader) ontstaan uit ra + ama, râri uit ra + ari. Zelfs een *a-a*, ontstaan door 't uitvallen van den gutturalen triller, trekt samen in *â*; bijv. râh uit ra'ah; kĕlâ uit kĕla'a (Bisaya, Tagalog laga); sâtus uit sa-'atus.

Men kan verzekerd wezen, dat deze regel eenmaal zonder uitzondering gegolden heeft. Ontmoeten wij desniettegenstaande in de ons bekende teksten zooveel afwijkingen, dan zijn deze deels toe te schrijven aan geleidelijk klankverloop, deels verklaarbaar als schijnbare uitzonderingen. Tot de eerste categorie behooren schrijfwijzen als rat, rah; rama, rari, sanak e. dgl., welke herhaaldelijk voorkomen in geschriften die evenzeer de *â* van Skr. woorden af en toe vervangen door de korte. Tot de tweede categorie meen ik te moeten brengen woorden als karâman, kaiçwaryyan, patapan; kari voor kâri, achtergebleven; manghanakĕn. De drie eerste voorbeelden toch behoeven niet noodzakelijk het aanhechtsel an te bevatten; immers naast an was er een gelijkwaardig ĕn in gebruik (vgl. Bug. ĕng = ang); bijv. kalĕpasĕn, verlossing (Arj. Wiw. 56, 66); kadadin; karatun. De *k* (kĕ) voor ka in kari, geheel in overeenstemming met het nieuwere spraakgebruik, is eerder aan klankverloop te wijten dan als een schijnuitzondering te beschouwen; want dat de oudste vorm van het voorvoegsel ka geweest is, blijkt duidelijk uit de hiermede afgeleide vormen van stammen wier stam met *i* of *u* begint. Wij mogen ons niet beroepen op woorden als kĕnâ, kĕnoh, kĕlâ e. dgl., want hierin heeft de kĕ een andere functie dan in kari voor kâri. Wat het aanhechtsel kĕn met de waarde van akĕn aangaat, pleit voor den hoogen ouderdom er van de overeenstemming tusschen Sundaneesch kön, dichterlijk Jav. kĕn en Bataksch hon (uit kĕn), Mal. kan.

De behandeling van gevallen waarin de lange klinker op andere wijze dan door samenvloeiing ontstaan is, blijft hier uitgesloten.

Onder de verwante talen komen het Bug. en Mak. in zooverre met het O. J. overeen, dat zij *a* + *a* in *á* plegen samen te trekken; bijv. Bug. **tawâng** = **tawa-ang**; Mak. **kanâng** = **kana-ang**; **boyâng** = **boya-ang** (Matthes Boeg. Spr. § 63; Mak. Spr. § 179). In het Fidjisch kan een op *a* uitgaande stam zoogenaamd „definitive-passive" worden doordat de eindklinker den klemtoon tot zich trekt en gerekt wordt uitgesproken; dus **tára** wordt **tarâ** (Hazlewood Gramm. p. 39; vgl. p. 5). De reden is dezelfde als in 't Mak. en Bug. dewijl **tarâ** ontstaan is uit **tára** met aanhechtsel **an**.

Eene **â** gevolgd door **a** geeft **â**; bijv. **kapûjân**, van den stam **pûjâ**.

A met **ĕ** wordt **a**; dus **caritan** = **carita** met aanhechtsel **ĕn**; **warṇṇan** = **warṇṇa** + **ĕn**. De lange klinker met *ĕ* geeft *á*; bijv. **kĕlâ** met **ĕn** wordt **kĕlân**.

A met **i** wordt **e**. Bijv. **a** + **inak** = **enak**; **ma** + **irang** = **merang**; **ka** + **ipi** = **kepi**; **sa** + **ilwan** = **selwan**. Dezelfde regel geldt ook in 't Ibanag; bijv. **ma** + **ilug** wordt **melug** (gespeld **mælug**); volgt er op de *i* oorspronkelijk een klinker, dan wordt als overgangsletter tusschen de zoo ontstane *e* en den volgenden klinker eene *y* ingeschoven; bijv. **ka** + **i** + **uluan** wordt **keyuluan**. Ook in het Malegasi en het Sideïsch-Formosaansch moet eertijds dezelfde regel als in het O. J. en het Ibanag van kracht geweest zijn; een spoor daarvan is overgebleven o. a. in het Maleg. woord **reny**, Sid. **rena**, moeder, = O. J. **reṇa**, uit **ra** + **ina**. In beide talen is deze regel echter verouderd, evenals in 't N. Javaansch. Vormen als N. Jav. **keli** e. dgl. zijn natuurlijk in hun geheel overgegaan en in strijd met de hedendaagsche klankwet, volgens welke bijv. uit **ka** + **ilokake** ontstaat ꦏꦺꦪꦶꦭꦺꦴꦏꦏꦺ.

A met **u** wordt **o**. Dus **ma** + **utus** = **motus**; **a** + **ulih** = **olih**; **ka** + **untal** = **kontal**; **sa** + **ujar** = **sojar**; **pa** + **ulah** = **polah**. Geheel hetzelfde vinden we terug in 't Ibanag; bijv. **ka** + **uman** = **koman**; **ma** + **uma** = **moma**; **pa** + **ulug** = **polug**. Wat N. Jav. woorden als [illegible] e. dgl. betreft, is van toepassing hetgeen zooeven van de *e* uit *a* + *i* gezegd is.

A met **ai** levert **ai** op; **ka** + **aiçwaryyan** = **kaiçwaryyan**.

Uit **ö** met **a** wordt gewoonlijk **wa**. Dus **rumĕngö** + **a** wordt **rumĕngwa**; **karĕngö** met **an**: **karĕngwan**; **pirĕngö** met **akĕn** geeft **pirĕngwakĕn**; **kasĕnö** + **an** = **kasĕnwan**. Een

vorm als pirĕngökĕn in KO. II is te verklaren als bestaande uit pirĕngö en het aanhechtsel kĕn voor akĕn; vgl. het boven bij a opgemerkte.

In afwijking van den hier gegeven regel schrijven de oorkonden hier en daar ĕa voor wa; dus tĕas, pĕar, inangsĕan, inasĕan, mangasĕakan, hamĕas. Dat deze spelling een antiquiteit was, blijkt voldoende uit het feit, dat men in dezelfde oorkonden nooit bĕat, steeds bwat, kabwat e. dgl. geschreven vindt. Eene andere afwijking vertoont zich hier en daar, waar instede van het te verwachten wa te lezen staat yĕ, yö, of misschien wĕ, wö, want de Pasangans voor *y* en *w* lijken veel op elkaar. Zoo heeft KO. V eenmaal Janatyĕsan of, mogelijk bedoeld °twĕsan; een andermaal Janatwasan: in VII, 6 ziet men rĕngyökĕn; daarentegen in Holle's oorkonde van Çaka 782 duidelijk rĕngwökĕn. In het nog onuitgegeven vervolg van KO. XXVIII komt herhaalde malen Katyĕng in stede van Katwang, ꦏꦠ꧀ꦮꦁ, voor. Hoe deze zonderlinge schrijfwijze te verklaren? Het is niet aan te nemen, dat janatwasan en janatyĕsan te gelijkertijd nauwkeurig de bestaande uitspraak weergeven; wel is het mogelijk, dat geen van beide het doet. Let men nu op de omstandigheid dat in de vrij oude oorkonde van Çaka 853 (N°. VII) doja staat voor Skr. dhwaja, en katĕmon voor katĕmwan; dan lijdt het geen twijfel dat men om 900 AD. reeds gelijk in 't N. Jav. sprak *o*, maar nog schreef wa, behalve in enkele gevallen, waar de natuur boven de leer ging. Aangezien KO. V, waarin we janatwasan gespeld vinden, eene eeuw jonger is dan N°. VII, volgt *a fortiori* dat de spelling twasan voorstelt eene uitspraak tosan. Hieruit volgt verder dat ook tyĕsan, of misschien twĕsan, verbeelden moet tosan in de gesproken taal. Hoe kan dit? Eenvoudig doordat in het toenmalige Javaansch in menig woord de oudere Pĕpĕt in de spelling bewaard bleef, terwijl men het toch met *o* uitsprak. Vergelijkt men het oudere rĕngö, göng of gĕng, e. dgl. met het hedendaagsche rungu, gung, dan ziet men dat er een schakel in de ontwikkeling der klanken ontbreekt: die schakel wordt gevormd door de *o*. Tusschen rĕngö en rungu ligt er dus een rongo, en er is zonder twijfel een tijdperk geweest, bijv. tusschen 900 en 1200 AD., dat men in eene menigte woorden het oude Pĕpĕtteeken in schrift behoudende, daaraan de uitspraak verbond van *o*. De werkelijke Pĕpĕt heeft in de nieuwe taal in te veel gevallen stand gehouden dan dat de Javanen er toe hebben kunnen komen de Pĕpĕt als teeken voor *o* te bezigen, maar wat in

het Javaansch niet geschied is en nauwelijks geschieden kon, heeft plaats gehad in het Tobasch. Deze taal, wier geheele spelstelsel zeer ouderwetsch is, zoodat zij bijv. kĕn schrijft, maar hon uitspreekt, kent geen ander teeken meer voor de *o* dan de Pĕpĕt. De overgang van den klank der Pĕpĕt in dien van *o* moet dus plaats gehad hebben na de vaststelling der nog bestaande Tobasche spelling. Kortom tyĕsan werd uitgesproken als tosan; katyĕng als katong; rĕngwökĕn als rongòkĕn. De *w* in het laatste is een overblijfsel van de oudere en eenmaal phonetisch juiste schrijfwijze rĕngwakĕn, doch is even misplaatst als bijv. de *p* in den Franschen naam Nepveu, waarin de *p* haar aanwezigheid te danken heeft aan de misplaatste neiging van èen klerk, die toonen wilde te weten dat het Latijnsche nepos eene *p* heeft en dat neveu uit nepos ontstaan is. De *y* in Janatyĕsan e. dgl., zoo die werkelijk bedoeld is, moet haar oorsprong hebben in een verkeerd gelezen Pasangan *w*. Hoe men tĕas, pĕar e. dgl. verouderde vormen uitsprak, laat zich moeielijk met zekerheid bepalen; vermoedelijk zeide men toas, of anders tos.

Eene **ŏ** gevolgd door **ĕn** blijft onveranderd. Derhalve rĕngö + ĕn geeft rĕngön.

De korte en lange **i** gaan voor ongelijkslachtige klinkers (behalve *ĕ*, welke nauwelijks als een klinker mag gelden, al kan zich licht een volle klinker er uit ontwikkelen) over in *y*. Bijv. syapa uit si en apa; tinalyan uit tinali en an; walian uit wali en an; mangajya uit mangaji en a; arabya uit arabi en a; wuryyan[1] uit wuri en an; kastryanya uit kastrî en anya. De spelling kastrîanya in KO. VII zal wel door de etymologie veroorzaakt zijn; men zou eer verwachten kastriyanya, want na twee of meer medeklinkers is iy natuurlijker dan *y*. In KO. V leest men dan ook anulwîyakĕn, uit anulwi, bijvorm van anulwy en akĕn; de lange *î* is foutief, doch verklaarbaar, omdat het gevoel voor 't onderscheid in quantiteit der klinkers reeds ten tijde der oudste ons bekende stukken tamelijk verstompt was. Voorbeelden van *i* vóór *u* zijn: dyun, Ibanag jun (met Fransche j) voor diun, gewestelijken bijvorm van duin, Bisaya dihiun; dyus voor dius, en dit voor di'us, Mal. dirus, Bis. digus; wangkyul, N. Jav. ꦮꦁꦏꦶꦪꦸꦭ꧀; hyu, vgl. Dayaksch en Niasch hiu, Sumbasch iyu, Bis.

[1] De verdubbeling van medeklinkers en halfvocalen achter eene *r* mist allen redelijken grond en geschiedt louter in navolging van eene bekende Indische schrijfwijze.

ihu, Arusch dju, Fidji nggio, Maleg. akio, Mal. hiyau. De *y* moet als een zuivere halfklinker uitgesproken zijn, gelijk nog heden ten dage in 't Javaansch geschiedt. Feitelijk is deze halfklinker niets anders dan een in tijdmaat gehalveerde korte *i*; wordt de *y* nog meer verkort, dan verkrijgt men den klank der Russische jer', die men gelijk kan stellen met $\frac{1}{2} y = \frac{1}{4} i$. Zulk een jer', — die hier met ' zal aangeduid worden — als verdere verzwakking van *y*, is naar alle waarschijnlijkheid in enkele woorden hoorbaar geweest vóórdat hij geheel wegviel. Bijv. tusschen syapa en het nieuwere [illegible] ligt, theoretisch, s'apa. Op dezelfde wijze meen ik te moeten verklaren zulke woorden in het Ibanag als sakan = si + akan; sam = Bis. siám, Tag. siyam; sa, aan hem, aan haar, = Sangirsch sia, siya; san = sian, buik, waarvan sinian; vgl. Bis. tyán, Tag., Tondano, Tonsea, Tonsawang, Ponosakan tiyan, Mongondou siyan, Bentenan tjiyan, Mal. tiyan. Ook in het N. Jav. [illegible] is de halfklinker spoorloos verdwenen; daarentegen heeft hij zijnen invloed doen gelden in [illegible], welks [illegible] natuurlijk ontstaan is door mouilleering der *d*; nog een stap verder in dezelfde richting heeft het bovenaangehaalde Ibanagsche jun gedaan, dat tot [illegible] staat in dezelfde verhouding als bijv. het Fransche jour tot het Italiaansche giorno. De overgang van *i* vóór eenen ongelijkslachtigen klinker in *y* is een gewoon verschijnsel ook in het Bis. en Tag.; bijv. Bis. dyo = Sangirsch dio; Bis. tyan, doch Tag. tiyan; daarentegen Tag. bagyó, in afwijking van Bis. bágio; Bis. sugyut, sogyot; een vaste regel is niet te ontdekken. In het Sangirsch treft men naast dio aan do. De *d* van dit laatste is op geheel andere wijze ontstaan dan in 't Jav. dus; het is trouwens een andere letter, een linguaal, terwijl de Jav. *d* interdentaal is. De *d* van do is ontstaan uit de palatale dj, evenals bijv. in gaheda, kerk, uit gahedja; herleidt men dus Sangirsch do tot den ouderen vorm, dan ontwaart men, dat ook in 't Sangirsch de *i* voor *o* in den halfklinker kon overgaan; uit dy werd verder dj, en hieruit ten slotte *d*. Sang. do beantwoordt dus rechtstreeks aan Bis. dyo, is eene regelmatige ontwikkeling er van, terwijl met dio te vergelijken is het Bis. diot.

I gevolgd door **ĕn** wordt **in**; bijv. wĕlin uit wĕli + ĕn; kadadin uit kadadi + ĕn.

I met **i** wordt **î**. Bijv. tîs uit tiis, Sund. [illegible].

U gaat vóór ongelijkslachtige klinkers (behalve *ĕ*) over in **w**. Dus gaat ua over in wa; bijv. lakwan, kaḍatwan, anĕmwa,

rĕmpwa, kubwan, wanwa, wwang, kahaywakĕn. In de oorkonden komt behalve wa ook dikwijls ua voor, om te zwijgen van uwa, welk laatste eene andere uitspraak vertegenwoordigt en dan ook in de nieuwere taal onveranderd blijft, bijv. in muwah, [illegible]; sowang (uit sa + uwang), [illegible]; daarentegen levert ua = wa in 't N. Jav. *o* op. Schrijfwijzen als wanwa, kapwa, tirwan, wwang zijn, in de oorkonden, minder gewoon dan wanua enz. Hoewel nu ua ontwijfelbaar ouder is dan wa, zou men verkeerd doen de gevolgtrekking te maken, dat in den tijd der Oorkonden nog anders werd uitgesproken dan wa of *o*. Dat het onderscheid tusschen ua en wa ten tijde der Oorkonden louter graphisch was, blijkt voldoende uit het feit, dat wij bijv. in KO. V. op denzelfden regel muang en mwang lezen: in N°. XXII muang, maar kubwan, kahaywakna, kulwan. Let men er op dat in een der oudste stukken, N°. VII, van 853 Çaka zelfs wa reeds eene verouderde spelling vertegenwoordigt, zooals blijkt uit de in dat stuk voorkomende woorden doja voor Skr. dhwaja, katĕmon, mangulon; dan is het niet aan te nemen, dat in de slechts twaalf jaren oudere oorkonde N°. 1 de spelling ua nauwkeurig de toenmalige uitspraak af beeldt. Er heerscht in een taalgebied voorzeker altoos zekere verscheidenheid in de uitspraak der woorden; het is dus mogelijk dat men op de eene plaats nog wa zeide, terwijl op eene andere de uitspraak *o* was doorgedrongen, doch verder mag men niet gaan. Diezelfde stukken toch die ua schrijven, plegen tevens ya, en niet ia, te spellen. Het eene rijmt niet met het andere. Van waar nu het verschijnsel, dat men wel de *y* geschikt oordeelde om den klank van eenen echten halfklinker aan te duiden en de *w* niet, zoodat men *u* verkoos? De reden is m. i. deze, dat in de spelling dier stukken welke wuang e. dgl. plegen te schrijven, de door een medeklinker voorafgegane *w* den klank *b* uitdrukt, in navolging vermoedelijk van eene niet ongewone Indische uitspraak. In KO. I wordt geregeld mw, rbw gespeld om mb, rbb voor te stellen; in dat stelsel zou de spelling mwang uit te spreken zijn als mbang of als mĕwang; om dit te voorkomen nam men de toevlucht tot *u*. Geheel hetzelfde beginsel vindt men terug in de op Spaansche leest geschoeide spelling der Filippijnsche talen. Diensvolgens schrijft men in het Bis. en Tag. diuata of dioata, in plaats van diwata, niettegenstaande het woord aan 't Skr. dewatâ ontleend is, zoodat niemand zal beweren dat hier de *u* ouder is dan de *w*. De reden waarom men verkozen heeft diuata, dioata te schrijven, is niet ver te zoeken: het Spaansch kent geen

halfklinker *w*; daarom zou een Spanjaard d i v a t a licht gaan uitspreken als d i b a t a, en in geen geval als d i w a t a. Uit **u + i** wordt òf **wi**, onverschillig of er tusschen beide eenmaal een medeklinker gestaan heeft of niet; bijv. r w i, uit ouder r u' i, Mal. d u r i, Tag. d u g i; l w i r; òf **uy**, bijv. a p u y, t u l u y, t a m u y, w a l u y. Deze laatsten hebben evenwel als bijvorm a p w i, in M a r-a p w i; t u l w i, t a m w i, w a l w i. De grondvorm, waarvan men in 't O. Jav. moet uitgaan is t a m u i, enz., en niet t a m u y, zooals men mag opmaken uit het Dayaksche t a m u ä i, Bataksch t a m a w e, die zelfs eenen tweeklank achter de *u* (*o*) vertoonen, dus een nog volleren klank dan de Jav. *i*, terwijl de *y* eene verminking der *i* is. Bij nog verdere verkorting gaat ook de *y* te loor. Door een regelmatig verloop zal uit t a m u a i ontstaan t a m u é, hieruit t a m u i, dan t a m ú y, voorts t a m u', eindelijk ꦠꦩꦸ, de hedendaagsche vorm. Naast ꦠꦩꦸ bezitten de Javanen echter ook t a m i. Aangezien ꦫ꧀ꦮꦶ, ꦭ꧀ꦮꦶꦂ uit r w i, l w i r gesproten zijn, mag men ook ꦠꦸꦭ꧀ꦮꦶ, ꦠꦩ꧀ꦮꦶ, ꦲꦥ꧀ꦮꦶ regelrecht uit t u l w i, t a m w i, a p w i afleiden.

De spelling l u i r in sommige oorkonden vindt hare verklaring in het hierboven opgemerkte; ze dient om te voorkomen, dat men zou uitspreken l ŏ w i r of l b i r.

U gevolgd door **ĕn** wordt **un**; dus t i r u n = t i r u + ĕ n; k a r a t u n = k a r a t u + ĕn; p i t u h u n = p i t u h u + ĕn.

U + u wordt **û**. Bijv. t û t uit t u' u t, Bis., Tag. t u g u t; w û k uit w u' u k, Mal. b u r u q; t û r uit t u' u r, Sund. ꦠꦸꦲꦸꦂ, Bis., Tag. t u h u d. Waar zulk eene *ú* verkort voorkomt, is het een teeken van verloop.

De **e**, ontstaan uit den tweeklank **ai**, vertoont zich vóór eenen klinker in den vorm van **ay**; anders gezegd, uit **a + i** wordt **e**, behalve vóór eenen klinker, want in dit geval gaat de *i* in *y* over, en daardoor wordt de samensmelting van de twee bestanddeelen des tweeklanks verhinderd. Derhalve g a w e, maar g u m a w a y a, g a w a y a k ĕ n; t a m b e, maar t a m b a y a n; d e-n t a, maar d a y a-n t a. Herhaalde malen ontmoet men zoowel in de gedichten als in de oorkonden gespeld g a w a y of g a w â i voor g a w e; b a l a y of b a l â i voor b a l e; â i r, en dgl. Deze schrijfwijze was historisch, d. i. verouderd. Met zekerheid kan men dit vaststellen voor den tijd van Âir-Langga, zooals de naam gespeld wordt in de staatsstukken onder dezen vorst uitgevaardigd en in den Arjuna-Wiwâha; in de Sanskritinscriptie aan hem gewijd heet hij ondubbelzinnig Er-Langga.

Reeds meer dan eene eeuw vóór dien Vorst, bijv. in KO. XV, van 804 Çaka, wordt nu eens winâih, dan weêr wineh gespeld; paṇḍâi en gawâi gaan eendrachtiglijk samen met rake, hetgeen onmogelijk ware, tenzij men *äi* als *e* uitsprak; de proef op de som levert de vergissing die de schrijver van het stuk begaan heeft in ityâiwamâdi. Met dit al mag men gerust aannemen, dat de oudere en de jongere uitspraak een tijd lang, al was het niet op dezelfde plaats, naast elkaar voortgeleefd hebben, totdat de *e* volledig zegevierde; in het Sundaneesch en Madureesch heeft zich de tweeklank gehandhaafd, dank zij den overgang van *ai* in *ay*. Op Maleisch gebied hoort men tegenwoordig ook verscheidenheid van uitspraak. Men hoort dus pakei, zeldzamer pakai, dikwijls pake zeggen; doch lain, main, air of ayĕr. Betrekkelijk zeldzaam is de verzwakking van *ai* of latere *e* vóór een beklemtoonde lettergreep tot **i**; bijv. gumawyakĕn in KO. V. Nog zeldzamer, en misschien slechts aan afschrijvers te wijten, is een geheel op hedendaagsch standpunt staand deya uit de + a, waarvoor de oudere taal daya zegt.

Eene treffende overeenkomst met het Oudjav., ten opzichte der behandeling van den oorspronkelijken tweeklank, vertoont het hedendaagsche Ibanag. In deze taal schrijft men balay = Oudjav. bale, ouderwets gespeld balay of balâi; ammay = Bis. homay, Bat. omè, enz., doch men spreekt uit: balei, ammei, en vóór een suffix bale; dus bale-mu, in schrift balay-mu, = Oudjav. bale-mu, ouderwets balay-mu (zie de Cuevas, Arte p. 2 en p. 4). Volgt er een klinker, bijv. in balayan, d. i. balay + an, dan geeft de spelling volkomen de uitspraak terug. Ook in enkele andere gevallen gaat *ay* in 't Ibanag over in den *e*-klank, bijv. in e ka, ga gij! uit ay ka; pen voor payan. Evenzoo gaat in 't Pampanga een oorspronkelijk ay (of aï) voor medeklinkers in *e* over; bijv. men zegt balebalayan, matematayan; umay, gaan, maar ume ko. Niet geheel vreemd aan het Ibanag is ook de verkorting van ay (ē) vóór eenen klinker tot *y*, bijv. in piyan, van pay; vgl. zulk een geval als gumawyakĕn. Dezelfde verzwakking van den tweeklank is niet ongewoon in het Tag. en Bis.; bijv. Bis. pasakyan, pasákya, pasákyon, gisákyan, voor pasakay + an, enz.; Tag. bigyan voor bigay + an.

De **o**, voor zooverre zij uit *au* ontstaan is, heeft oudtijds natuurlijk de uitspraak van den tweeklank *au* gehad. Voorbeelden van samensmelting van **a** + **u** tot **o** zijn boven reeds gegeven; in andere wordt de oorsprong van *o* uit *au* bewezen door de verwante talen; bijv. hijo,

groen, Day. hidjau; lod, Mal. láut; ron, Mal. dáun; ko, Day. ikau. Men zou verwachten, dat zulk een oorspronkelijke tweeklank vóór eenen klinker in *aw* was overgegaan, doch hiervan heb ik geen enkel voorbeeld aangetroffen; wel daarentegen komt voor het op N. Jav. wijze gevormde paniñjowan (Balin. gespeld paniñjohan) van tiñjo, Sund. [illegible]. Bij Sandhi in den volzin gaat zulk eene *o* vóór den beginklinker van een volgend woord over in *w*, waarvan later voorbeelden zullen aangevoerd worden. In het Ibanag wordt *au* als o uitgesproken in dezelfde gevallen waarin *ay* als *e* luidt; bijv. pano-ra van panau (de Cuevas, t. a. p).

De Indische klinkerteekens ṛ en ḷ hebben in 't Oudj. in inheemsche woorden de waarde van de medeklinkers *r* en *l* gevolgd van eene Pĕpĕt. Waren die klanken werkelijk klinkers, dan zouden vormen als rinĕbut, lumĕbur, linĕpas, alle bepaald drielettergrepig, onmogelijk wezen. In verzen wordt de ṛ wel is waar nu en dan als klinker behandeld, zoodat men bijv. a + ṛpat samentrekt tot ârppat (Bhar. Y. 28); a + ṛja tot arjja; doch zulk eene samentrekking is te beschouwen als eene dichterlijke vrijheid, die men gewettigd achtte door 't voorbeeld van het Sanskrit.

§ 2. Medeklinker met medeklinker.

Nasalen. De nasalen in een woord richten zich steeds naar het orgaan van den volgenden medeklinker, met deze beperking dat de Anuswâra (Cĕcak) vóór sisklanken en *h* in de gutturale nasaal *ng* overgaat, zonder twijfel omdat reeds ten tijde der oudste ons bekende stukken de Anuswâra in klank niet van de *ng* verschilde. Dus schrift men angça, angsö, singha enz., in tegenstelling tot de hedendaagsche spelling [illegible] enz. De sluitende Anuswâra van prefixen wordt *ng* vóór klinkers, *r* en *l* (met inbegrip natuurlijk van ṛ en ḷ); derhalve pangalah uit [illegible] en alah; manginum, mangucap, manglawan, mangrĕbut uit [illegible] en inum, enz. Vóór de *j*, *d*, *dh* blijft zulk een Anuswâra zeer dikwijls behouden, niet alleen bij eenlettergrepige stammen als [illegible] (N.-jav. [illegible]), [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], maar ook anders, als in [illegible], [illegible], [illegible] (KO. VIII); elders nochtans añjamah KO. V en VII; añjanma BY. 613.[1] — Eene ḍ,

[1] De met *b* en *bh* beginnende stammen worden behandeld alsof de beginletter eene *w* is, zoodat bijv uit [illegible] + bhukti wordt mamuktiḷ, volgens eene vóórhistorische klankwet, die eenmaal algemeen Maleisch-Polynesisch moet geweest zijn.

welke aan 't begin van een woord *r* geworden is, behoudt na een nasaal vaak, niet altoos, zijnen oorspronkelijken klank; bijv. susu-ṇ-ḍarâ uit susu + n + rarâ (ouder ḍarâ); roṇḍon, een verdubbeld ron (ouder ḍon); uminḍuhur, van ruhur (ḍuhur).[1] Afwijkend pingrwa (afwisselend met pinḍwa), rĕngrĕng, waar de nieuwere taal alleen [Javanese script], [Javanese script] heeft; het omgekeerde zien wij in Karunḍungan, waarvoor thans [Javanese script]. — Bij de verdubbeling van een stam kan de sluitende nasaal zich al of niet richten naar den volgenden medeklinker; dus kingkin of kinkin; tuntung of [Javanese script]. Een vaste regel wordt daarbij niet gevolgd, evenmin als bij de sluitende *n* van een suffix vóór 't aanhechtsel *ku*; dus ujarĕn-ku of ujarĕngku: de eerste spelling zal wel louter etymologisch wezen. Naast pingtiga heeft men pintiga.

Verdubbeling. Het verdubbelen van medeklinkers, behalve in ontleende woorden, of in nabootsingen der Indische spelling als bijv. in 't boven vermeld ârppat, wordt in de meeste, vooral dichterlijke, geschriften gaarne vermeden; in andere wordt verdubbeling gebezigd ter aanduiding eener bijzondere uitspraak van den voorgaanden klinker; in weêr andere worden sluitmedeklinkers verdubbeld vóór bepaalde suffixen als an en akĕn, geheel op N.Jav. wijze. In Skr. woorden blijft een dubbele medeklinker dikwijls genoeg behouden, maar wanneer wij bespeuren dat naast elkaar nimitta en nimita e. dgl. geduld worden, dan moeten wij tot het besluit komen, dat de schrijver voor den waren aard der verdubbeling in 't Skr. geen gevoel heeft. In het Skr. toch wordt een dubbele medeklinker bepaaldelijk tweemaal zoolang aangehouden als een enkele, zoodat verwisseling van *tt* en *t* onmogelijk is behalve bij verbastering. Het tegenwoordige Javaansch heeft van de echte verdubbeling, zooals die in 't Sanskrit, Italiaansch en Magyaarsch bestaat, geen begrip, en juist daarom maakt het zulk een kwistig gebruik van dubbele letters in geschrift. Van het Nederlandsch, Fransch en de meeste overige talen van Europa geldt hetzelfde. Wanneer wij *bakken*, *liggen*, *vallen* e. dgl. schrijven, dan is het omdat men de eerste lettergreep sluit met eenen medeklinker, hetgeen men niet doen kan zonder den medeklinker iets langer aan te houden dan wanneer hij aan 't begin eener

[1] Dezelfde regel ook in 't Buluseh; dus rendĕmmĕn, grv. dĕm; indei = in + rei; vgl. Tag. indi; rĕmdĕm; evenzoo in 't Day rindĕm; vgl. Tag. dimdim, Bal. dĕmdĕm. Het Iban., bijv. |in|laddam (ouder rândâm) stemt overeen met de bovengenoemde talen. Uit Bul. rungdungan en rĕmdĕm laat zich opmaken dat de nasaal niet altoos geassimileerd wordt, evenmin als in 't O. Jav.

lettergreep staat. Spreekt men den medeklinker te kort uit, dan zou tusschen de eerste en tweede lettergreep de adem gestuit worden, zoodat het *bàk-en* zou worden. Onze dubbele medeklinker wordt dus wel iets langer aangehouden dan de enkele, maar is geen volle dubbele medeklinker. Van daar dat een Nederlander in twijfel kan staan of hij bijv. monnikken dan wel monniken behoort te schrijven. Evenzoo is het in 't Javaansch. Veronderstellen wij hetzelfde ook voor de oudere taal, dan laten zich alle verschijnselen gereedelijk verklaren.

De dubbele medeklinker, met inbegrip der aspiraten, blijft in woorden uit het Skr. overgenomen meestal gespaard; bijv. wṛtta, ruddha. Toch ontbreekt het niet aan voorbeelden dat de dubbele vervangen wordt door een enkelen, zelfs in gedichten; bijv. nimita (Râm. 3) voor nimitta; Kinara voor Kinnara KO. VII. Sommige woorden worden steeds zonder verdubbeling geschreven, als bhaṭâra voor bhaṭṭâra; sĕnâha, sĕnaddha voor sannâha, sannaddha. Ook wiku, Prâkrit bhikkhu, wordt onveranderlijk met *ééne* *k* geschreven, doch dit woord had misschien reeds in Achterindië dezen vorm aangenomen voordat het door de Javanen werd overgenomen. Wat de geschreven verdubbeling van eenen medeklinker betreft in het bijzonder geval dat een *r* voorafgaat, als in sarwwa, dharmma, warṇṇa, deze geschiedt slechts in navolging van eene niet ongewone Indische schrijfwijze. Het volkomen onjavaansche karakter van zulk eene verdubbeling komt helder uit, zoodra men bijv. het ontleende sarwwa vergelijkt met het inheemsche kârwa, karwa, thans ꦏꦫꦮ. Hoe weinig het eigenaardige van de Skr. dubbele medeklinkers tot het gewone Javaansche taalgevoel was doorgedrongen, kan men opmaken uit de omstandigheid dat af en toe een dubbele medeklinker wordt geschreven die niet in het woord behoort, bijv. in boddhi KO. XXIV en elders voor bodhi. In het latere Javaansch, Maleisch en andere verwante talen is de dubbele medeklinker van Skr. woorden ook steeds vereenvoudigd, bijv. ꦕꦶꦠ, Mal. tjita voor citta; Mal. suda voor çuddha; Jav. ꦧꦸꦢꦶ Mal. budi, Bis. budhi voor buddhi.

In sommige stukken dient verdubbeling van eenen medeklinker als middel ter aanduiding van den Pĕpĕtklank. Deze schrijfwijze wordt doorloopend gevolgd in een Jayapatra van 849 Çaka, uitgegeven door Brandes [1]; de afwijking in een paar woorden, nl. Tabbĕl of misschien Tabböl (d. i. Tĕbbĕl met klemtoon op de

[1] Tijdschrift Ind. T. L. en Vk. XXXII, 146.

laatste) en Hamĕas verklaart zich van zelf, daar het middel der verdubbeling hierin niet kon aangewend worden. De ietwat oudere oorkonde N°. 1 van 841 Çaka vertoont dezelfde spelling slechts in een paar woorden, nl. tĕngannan en ḍalamman, in strijd met de andere in dat stuk gevolgde schrijfwijze. Zoo is het ook gesteld met sikappan (d. i. sikĕpan) en paḍamm-apuy in N°. 10, en mannang in N°. 15. Ofschoon nu deze eigenaardige spelling voor gezegde oorkonden niet als eene phonetische mag beschouwd worden, is het toch zeer wel mogelijk dat ze de uitspraak van een ouder tijdperk zoo niet geheel nauwkeurig weêrgaf, dan toch haar nabijkwam, zoodat wij ook hier wederom een voorbeeld van historische spelling voor ons zouden hebben. In allen gevalle is het opmerkelijk dat het Ibanag vrij regelmatig eene *a* met daaropvolgenden dubbelen medeklinker vertoont, waar het Javaansch, Sangirsch en Bulusch de Pĕpĕt, het Bataksch en Bisaya *o*, het Tagalog de *i* heeft, enz. Bijv. ammay, rijst, Sang. ĕme, Bis. homay, Bat. ome; tallú, Bis. tolú, Sang. en Bug. tĕllu, Bat. tolu, O. en N. Jav. tĕlu; baggát, Mongondousch bogat, Bis. b'ogás, Tag. bigás, Bug. bĕrĕ, Mal. bĕras, O. J. wwas (uit wŏas, dit uit wĕas), Day. bĕhas, Mak. bérasa, Sideïsch Formosaansch pchag; tangngá, Bis. tongá, Tag. tingá, Mal. en Jav. tĕngah. Staat een aan de Jav. Pĕpĕt beantwoordende klank in de slotlettergreep van een woord, dan heeft in 't Ib. evenmin verdubbeling der medeklinkers plaats als in het tabbĕl van het Jayapatra; men vindt dan eene *o*. Bijv. O. Jav. tĕpĕt [1] luidt in het Ibanag tappót, doch hiervan afgeleid wordt tatappattan, vormelijk = O. Jav. tatĕpĕtan, dat in 't Jayapatra juist als in 't Ibanag zou geschreven worden tatappattan; de afwisseling der klinkers *o* en *a* op zich zelf reeds wijst op eenen derden klank waaruit zich hier èn *a* èn *o* ontwikkeld hebben. De vraag of een dubbele medeklinker van dezen aard in 't O. Jav. ooit de volle waarde van tweemaal den enkelen gehad heeft, zou ik geneigd zijn ontkennend te beantwoorden, want het is zeker, dat het woord hetwelk in 't Jayapatra gespeld wordt anak-abbi, vrouw, in de gedichten en elders onveranderlijk geschreven wordt anakbi, en schier zonder uitzondering uitgesproken als anakĕbi met vier korte lettergrepen, hetgeen onmogelijk ware indien abbi eenen

[1] Of zoo men wil tĕpŏt; in allen gevalle met eene gerekte slotlettergreep.

echten dubbelen medeklinker had; immers de voorlaatste lettergreep zou dan positione lang wezen.

Eindelijk vinden wij, zooals gezegd, sluitletters verdubbeld vóór suffixen, geheel op Nieuwjav. en Bulusche [1] wijze. Bijv. kumonnakĕn KO. V; panunggallan, bevallig afwisselende met panunggalan in IX; mĕttuakan, tinulussakan, kinabaihhan, pamasangngan, dinamakkan, paraṇakkan in IX; kumonnakan, manurunnakan in XV; humarĕppakan, linanḍĕssakan in XXIV; lampahhakĕn in XVIII; ungsirrĕn in VII.

Het is voor ons, die de uitspraak der oude taal slechts bij benadering kunnen opmaken, moeielijk te beslissen welke van beide schrijfwijzen: kumonakĕn of kumonnakĕn, tunggalan of tungallan, enz. de voorkeur verdient: de getuigen die wij oproepen spreken elkander tegen. Het is trouwens zeer wel denkbaar dat er geen volkomen eenparigheid van uitspraak heerschte. Er is hierbij vooral niet uit het oog te verliezen dat de zooeven behandelde gevallen van verdubbeling, hetzij dan door de uitspraak gewettigd of niet, nooit eenen etymologischen grond hebben, want zoodra ten gevolge van bijzondere omstandigheden dezelfde medeklinker tweemaal zou moeten uitgesproken worden, blijft er slechts één over; dus wordt anak + ku steeds anaku; zoo ook in enkele ontleende woorden, als sĕnâha voor sannâha. Wij zien dus dat verdubbeling achterwege blijft waar ze op grond der etymologie verklaarbaar zou wezen, en dit strekt niet om ons vertrouwen in de juistheid der verdubbeling waar ze geen zichtbare oorzaak heeft en betrekkelijk zelden aangewend wordt te vermeerderen. De nieuwe taal — het is reeds opgemerkt — maakt een overdadig gebruik van verdubbeling, in die mate, dat zelfs de schuchterste Europeesche uitgevers van teksten naar vereenvoudiging in de meest gebruikelijke inlandsche spelling gestreefd hebben.

Een vaste regel is het, dat wanneer eene sluitende *n* door 't aanhechtsel nya gevolgd wordt, ééne *n* wegvalt; dus ngaran + nya wordt ngaranya.

Vereeniging van verschillende medeklinkers. Twee verschillende medeklinkers worden aan 't begin eener lettergreep niet geduld, tenzij 1°. de laatste er van eene *r*, *l* of halfklinker is; bijv.

[1] Volgens de meest gebruikelijke spelling wordt in 't Bulusch elke sluitende stammedeklinker, behalve *ng*, verdubbeld vóór de suffixen *an* en *ĕn*; bijv. kinawutwuttan; kinaliurran; kinarĕpessan; ilekkĕn; maar linampangan.

kral, pring, mrâk, dlâha, wlas, gyat, twas; of 2°. de eerste een neusklank is; bijv. ngkâ, ndak, nton, mpu. Vreemde woorden onttrekken zich aan dezen regel; bijv. kṣatriya, kṣiti, stuti, strî, smara, sangkṣepa, sûkṣma e. a., doch niet zelden worden ook dergelijke woorden min of meer in overeenstemming gebracht met het Jav. taaleigen, vooral in afleidingen. Men wijzigt gaarne hun vorm òf door den eersten der verbonden medeklinkers te laten wegvallen, òf door 't voorslaan van eene *a*, ten gevolge waarvan de eerste medeklinker niet meer de lettergreep opent, maar sluiter wordt van de voorgaande. Aldus: sangṣipta voor sangkṣipta; sangtabya voor kṣantawya; van stuti, stawa komen de afleidingen mangastuti, pangastawa; van kṣamâ komt angakṣamâ; voor sangskâra zegt men sangaskâra[1]. De nieuwe taal handelt in den geest der oude, gaat alleen met grooter consequentie te werk, met te zeggen [illegible] voor kṣiti, [illegible] voor kṣetra, [illegible] voor sûkṣma, [illegible] voor smara, [illegible] voor strî. Niet alleen in den aard van het Javaansch, maar van de geheele taalfamilie ligt het, dat eene opeenhooping van medeklinkers, met de boven vermelde beperking, vermeden wordt. Bijv. O. J. sangtabya vindt zijne wederga in Tag. sangtabi, Bat. santabi; Jav. estri in Mal. istri; Skr. kṣaya wordt in het Tag. aksaya in de afleidingen inaksaya, magakṣaya, enz.; kṣatriya levert in 't Maleisch op tjatriya of kasatăriya.

Klankverplaatsing. De aanwezigheid van zekere medeklinkers in een woord kan teweegbrengen, dat zij onderling van plaats verwisselen. Regelmatig geschiedt dit in het Bataksch (zie v. d. Tuuk Tob. Spr. bl. 53, vgg); in 't Oudjav. vertoont zich zulk eene verplaatsing nu en dan, het duidelijkst in vreemde woorden; bijv. anarawata voor Skr. anawarata; rinangkuça voor Skr. nirankuça. In de nieuwere taal, gelijk ook in 't Maleisch, zijn de voorbeelden bijna even talrijk als in het Bataksch; bij degene die reeds vermeld zijn door v. d. Tuuk t. a. p. kan men nog voegen Mal. mardahika, Skr. maharddhika; Jav. [illegible] voor [illegible], Skr. çruti; [illegible] naast [illegible], Skr. krîḍa; [illegible] naast [illegible], Skr. kruddha, krodha; [illegible], Skr. nyagrodha. Evenzoo in het Tagalog:

---

[1] Of de voorslag van *a* in afleidingen van lor, bijv. mangalor, thans nog [illegible], van denzelfden aard is, durf ik niet beslissen. Het schijnt van niet.

mahaḍlika (ouder mahardika); halagá (ouder haraga) Skr. argha; ook Bis. halaga. Onder gelijke voorwaarden houdt het Tag. ook bij inheemsche woorden veel van zulk eene omzetting, evenals het Bataksch; dus van hibas, siliḍ (silir), tiḍis komen met het aanhechtsel an: hisban, siḍlan, tisdan; van habilin: habinlan (voor habilĕnan, habinĕlan). Niet anders in 't Bisaya, bijv. luḍhan van luhuḍ; udlan van ulod. Ook het Dayaksch deelt dezelfde neiging; dus haritan naast rahitan; rahusan naast harusan; rahian naast harian; harias of rahias; hariman of rahiman. Het schijnt dat de aanwezigheid van eene *h* behalve die van een triller de neiging tot omzetting schier onweerstaanbaar maakt. Een zeker voorbeeld van omzetting in het Bulusch levert barena (warena), banier, voor banera, uit het Spaansche bandera; Sangirsch insgelijks baneha (waarin *h* ontstaan is uit een brauwend uitgesproken *r*.)

Over 't algemeen is klankverplaatsing in de geheele Maleisch-Polynesische taalfamilie niets zeldzaams, vooral van nasalen en *r*, *l* en *s*. Doch zulke omzettingen zijn niet altijd bij de geheele spaakmakende gemeente doorgedrongen en worden dan als slordigheden afgekeurd. In het Samoaansch hoort men mānu, reuk, voor het juistere nāmu; lawa'au, roepen, voor wala'au (zie Pratt, Sam. Gramm. 2 ed. p. 2). Een goed voorbeeld van omzetting levert Maori ngaro, vlieg, naast rango, Mal., Tag., Bis., Day. langau enz.

Uitstooting. Eene *h* wordt een enkele maal tusschen twee klinkers uitgestooten; bijv. tatanpatanggwa „zonder dat het zal kunnen verhinderd worden", voor °tangguha Râm. 103. Vgl. de gevallen van uitstooting bij uitwendigen Sandhi in 't volgende hoofdstuk.

Bij deze gelegenheid zij opgemerkt dat, geheel onafhankelijk van den Sandhi, enkele woorden in de HSS. nu eens met, dan weêr zonder sluitende *h* geschreven worden; o. a. lumrâ BY. 2; 53; 95; waar de var. 1 overal lumrah heeft; thans uitsluitend ꦭꦸꦩꦿꦃ. Voorts rapu, var. 1 rapuh BY. 52; 56; ontwijfelbaar rapuh erang Smarad. Met de wisselvormen ꦫꦼꦩ꧀ꦥꦸꦃ en ꦫꦼꦩ꧀ꦥꦸ komen overeen rĕmpuh Arj. Wiw. 202; 259; en rĕmpû BY. 52; 632; 641. Voor 't oudere sisî zegt men thans ꦱꦶꦱꦶꦃ. Vermoedelijk gingen deze en soortgelijke woorden met dubbelen vorm oorspronkelijk uit op eenen gutturalen triller, die, gelijk men weet, gewoonlijk geen spoor in 't O.Jav. achtergelaten heeft dan dat de voorgaande klinker lang werd. In enkele gevallen evenwel schijnt die klank in

h overgaan te zijn, zooals in wahu, nieuw [1]; [illegible], kies. Nademaal in 't Dayaksch, Bulusch, Sangirsch, Balineesch de bedoelde klank eene *h* geworden is, zou men ook in 't Jav. de vormen met *h* voor juist, hoewel tevens voor eigenlijk gewestelijk, mogen houden. Intusschen mag niet verzwegen worden dat tegenover wahu en bahĕm het Maleisch in baharu en garham eene *h* vertoont, en in de veelvuldig voorkomende plaatsnamen Waharu en Warahu, eigenlijk "nieuw" beteekenende, ook eene *h* voorkomt. Dit gevoegd bij de omstandigheid dat behalve wahu zoo dikwijls wâhu geschreven staat, wekt het vermoeden dat de Oudjav. vormen des woords eigenlijk ontstaan zijn uit wa'hu, wisselvorm wah'u, in welk geval de *h* niet de plaatsvervangster van eenen anderen triller zou wezen.

Onjavaansche Sandhiregelen. Tengevolge der overname van verscheidene Sanskritwoorden in hun oorspronkelijke spelling, en deels ook misschien tengevolge van navolgingszucht, heeft men sommige Sandhiregelen van 't Skr. toegepast op Javaansche woorden, waarvoor die regelen niet bestemd waren en volstrekt niet deugden. Zoo wordt de *n* in eene ṇ veranderd wanneer er een *r*-klank vooraf gaat; bijv. reṇa, rĕṇĕk, parṇṇah. Indien deze schrijfwijze in den aard der taal gelegen had, zou men ook turuna, tirunĕn, marani enz. enz. geschreven hebben, hetgeen men evenwel niet deed.

Nog meer in strijd met het wezen van 't Javaansch is het gebruik van ṣ instede van *s* na een anderen klinker dan ă bij inheemsche woorden, als nûṣa, naar 't model van manuṣa. Niet zelden schijnt men ṣ, alsook ç gebezigd te hebben om op een erkend uitheemsch woord den stempel van 't Skr. te drukken, bijv. in raṣa, averechts voor rasa, wellicht naar 't model van roṣa; çakula voor sakula KO.I naar 't voorbeeld van çakuna; diwaça voor diwasa, alsof het iets gemeen had met kawaça. Dezelfde wanspelling ontmoet ons nu en dan bij echt Jav. woorden, bijv. suçuk, suçukan, çuçukan, alle drie in KO.I, naar 't model misschien van çoka, açoka. [2] De slotsom is dat de regelen waaraan 't gebruik van *s*, ṣ en *ç* in 't Skr. onderworpen is, niet dan door misbruik ook op

[1] De *h* werd als zoodanig uitgesproken; ware dat niet het geval geweest, dan zou het woord onvermijdelijk tot wo samengetrokken zijn.

[2] Zulke wanspellingen, hoe verkeerd ook, zijn niet half zoo dwaas als 't Engelsche island naar 't model van isle, waarmede het niets te maken heeft; of could, naar gewaande analogie van should en would; of scythe, dat ons zicht is, om het in symmetrie te brengen met de Scythen, of wie weet waarom.

Maleisch-Polynesische woorden zijn toegepast, en wel zeer onvolledig. De gesprokene taal bezat slechts ééne *s*, gelijk thans.

HOOFDSTUK II.

SANDHI IN DEN VOLZIN (uitwendige Sandhi).

De veranderingen welke de klanken bij uitwendigen Sandhi ondergaan, zijn nagenoeg dezelfde als bij inwendigen Sandhi, voor zooverre de regelen toegepast worden, doch juist ten opzichte der meerdere of mindere vrijheid dier toepassing vertoonen de teksten een aanmerkelijk verschil. Zoo kan men opmerken, dat in het stelsel der meeste dichtwerken volstrekt geen hiaat in een pâda geduld wordt, terwijl het Râmâyaṇa den hiaat volstrekt niet schuwt en dien niet enkel na eene kortere of langere pauze toestaat. Van het literarisch proza van 't Âdiparwan geldt hetzelfde als van 't Râmâyaṇa. Wat eindelijk de oorkonden en andere inscripties aangaat, zijn de gevallen van hiaat talrijker dan die van Sandhi. Alleen daar waar twee zinsbestanddeelen onderling zeer nauw verbonden zijn, als het ware eene samengestelde uitdrukking vormen, passen alle geschriften schier zonder uitzondering de regelen toe; saka ing wordt overal sakeng; mara i wordt mare. De aard en wijze der klankovergangen is in alle stukken dezelfde en ligt derhalve in het wezen van 't Oudjavaansch; de uitbreiding van den regel tot gevallen waar de klankverandering mogelijk, maar niet noodzakelijk is, mag beschouwd worden als een teeken van literarische verfijning.

De voorbeelden die men in de volgende bladzijden zal aantreffen, zijn bij voorkeur gekozen uit de oorkonden en het proza van het Âdiparwan, omdat de daarin gevolgde regelen van klankovergang *à fortiori* van kracht zijn in dichtwerken. Wegens de overeenkomst in aard tusschen de regelen bij inwendigen en uitwendigen Sandhi meen ik in dit hoofdstuk met eene kleinere keur van voorbeelden te kunnen volstaan.

§. 1. KLINKERS.

Twee gelijkslachtige klinkers, waarvan de eerste sluiter, de tweede beginletter van een woord is, smelten samen tot eenen

langen. Bijv. mangkanâbhiprâya nira voor mangkana abhiprâya; kakî Ngadulĕngĕn voor kaki i Ngaº KO. V; thânî si J. voor thâni i si J., ib.; Pûttarâsangga voor Pu Uttarâsangga; XVII.

Volgens de meest gewone schrijfwijze der oorkonden heeft er in dit geval geen Sandhi plaats, wordt de klankverandering ten minste door het schrift niet aangeduid; bijv. ikana alas KO. L; haji i Warahu VII. Het is twijfelachtig of deze laatste manier van schrijven meer aan de heerschende uitspraak beantwoord heeft dan de andere, en of ze niet als eene etymologische spelling moet beschouwd worden. In allen gevalle vinden wij den zooeven gestelden regel terug in 't Samoaansch. Wanneer namelijk in deze taal twee gelijkslachtige klinkers samenkomen bij 't vormen van samengestelde uitdrukkingen of als sluit- en beginletter van twee op elkaar volgende woorden, die in nauw onderling verband staan, dan smelten ze samen tot eenen langen. Dus matâlofa, vriendelijk kijkende, uit mata en alofa; matâitu, een Anitublik hebbende, uit mata en aitu:[1] alofâtu uit alofa en atu (vgl. Pratt Gramm. Samoan Lang., 2d ed. p. 2.)

De a, kort of lang, smelt met i samen tot e; met u tot o; met e tot e; met o tot o. Bijv. sangkerikâ uit sangka irikâ KO. XVI; tekang uit ta en ikang V, VII; wargge dalĕm uit wargga i dalĕm II; moghakneng wilantih voor moghakna ing w; kapagute luñcip voor kapaguta i luñcip VII. — Eene spelling als tkâ i KO. I is zoo uitermate zeldzaam, zelfs in de oorkonden, dat men geneigd zou wezen ze toe te schrijven aan eene verwarring met het gelijkwaardige tkâ ri, of anders voor een offer aan de etymologie te houden. Eenvoudig eene spelfout is yataikana uit yata ikana KO. IX; in den tijd van bedoeld stuk sprak men het teeken voor ai (eigenlijk âi) bereids als *e* uit; van daar de verwarring.

In het Pampanga geldt bij nauw verbonden woorden dezelfde regel als in 't Oudj., zoodat bijv. ka ini wordt keni; iya en ini geeft iyeni; tula ita wordt tuleta.

Een voorbeeld dat ă met *o* overgaat in *o* is tikomaritrâṇâna Âdip. Uit *a* met *e* wordt *e*, bijv. Pâṇḍaweñjing voor Pâṇḍawa eñjing BY. 95; uit *a* met *o* natuurlijk *o*, dewijl de taal geen *au*

[1] De opgave dat matâitu bestaat uit mata, *a* en aitu in 't Sam. Wdb. van Pratt i. v. is onjuist.

meer kent; dus ling nirojar uit nira ojar BY. 253. Het Samoaansch trekt *a* met *u* niet samen, maar wel *a* met korte *o* tot lange *ó*; bijv. ma ona wordt môna.

Korte of lange **i** gaat vóór een ongelijkslachtigen klinker in **y**, of anders in **iy** over; bijv. diwasa ny âjñâ KO. V; II; e. e. Uitzonderingen hierop zijn in de oorkonden niet zeldzaam; o. a. KO. I schrijft ni Ayâ, ni Uḍuh, si Angguh, doch daar dezelfde ook kady anggâ heeft, ligt de eerste spelling onder verdenking van zuiver etymologisch te zijn. Overgang in *iy* komt vooral in gedichten en dan nog betrekkelijk zelden voor; bijv. riy anak Râm. 125; lihatiy ari-nta BK. 106; adhipatiy Ugrasena 169.

Korte of lange **u**, alsook **ŏ** en **o** (uit au) worden vóór een ongelijkslachtigen klinker **w**. Bijv. munggw i van munggu; aturw ing van aturû Âdip.; karĕngw ing van karĕngö BY. 644. Bij overgang van *o* in *w* valt op te merken, dat dan de volgende klinker verlengd wordt; dus yan kw âwĕdi voor ko awĕdi BY 477; mangilu âkrak voor mangilo akrak Sutas. fol. 25, a. [1]

In het Pampanga valt *o* (= Oudj. *u*) vóór een volgende *i* uit, bijv. tot'ita voor toto ita. Evenzoo in 't Samoaansch, in afleidingen; dus tosina voor tosoina. Zulk eene uitstooting veronderstelt een ouder standpunt, waarop de *u* (ŏ) wel reeds tot *w* verzwakt, maar nog niet geheel verdwenen was, en is in wezen één met den Nieuwjav. regel volgens welken ri, lir ontstaan is uit rwi, lwir.

De uit een tweeklank ontstane **e** herneemt, of liever behoudt, vóór eenen klinker hare oudere gedaante; bijv. asuway atihang BY. 553; sakatambay eñjing, sakatambay esuk, doch sakatambe suk Âdip. Afwijkingen van den regel komen in de Oorkonden hier en daar voor; bijv. bale inantun KO. V.

In aard komt de Oudj. regel aangaande **e** overeen met dien in 't Ibanag en Pampanga; zie bij Hoofdstuk I. Anders is het Samoaansch gebruik; want dit laat eene *e* vóór eenen volgenden klinker wegvallen; dus awe atu wordt aw atu. De reeks van klankovergangen die tot dezen toestand geleid heeft, bevat, theoretisch, de volgende termen: awē, awi, awy, aw' (met Russische Jer'), waaruit eindelijk aw.

---

[1] Men vergelijke Pâli sw âyaṃ uit so ayaṃ e. dgl. Een historisch verband tusschen de gelijke verschijnselen in 't Pâli en 't Oudj. bestaat er natuurlijk niet.

§ 2. Medeklinkers.

Anuswâra en Wisarga. Deze teekens hebben de volle waarde van eenen medeklinker die de lettergreep sluit. Staan zij vóór een woord dat met eenen klinker begint, dan gaan zij over in *ng* (ꦁ) en *h* (ꦃ), hetgeen op de uitspraak geen anderen invloed heeft dan dat zij van sluiters beginletters worden. Hierbij valt op te merken, dat ꦁ en ꦃ, overal waar ze in een woord of vóór eeu enklitisch woordje van een medeklinker gevolgd zijn, beschouwd moeten worden als beginletters eener lettergreep. Dus bestaan bijv. mangkâ en ahning uit de lettergrepen ma en ngkâ; *a* en hning, andere uitspraak van hĕning. Deze eigenaardige uitspraak, zoo geheel afwijkende van de onze, is echt Javaansch; van daar het bekende feit, dat een voorlaatste lettergreep waarop een neusklank met medeklinker volgt open is, en niet gesloten, zooals in onze taal; zie de voorbeelden bij Roorda, Jav. Gramm. § 42, en voeg er bij [illegible], ontstaan uit bâ-ngsa. Skr. waṃça, met rekking der *a*, daar deze in eene opene lettergreep staat. Strikt genomen is de nieuwe Jav. spelling [illegible], [illegible], [illegible], e. dgl. foutief, want uit de juiste uitspraak, blijkt dat de taal geen sluitende nasaal bedoelt. Een ander bewijs dat in 't Javaansch, oud en nieuw, de van een medeklinker gevolgde nasaal eene lettergreep begint, ligt in voorbeelden als ngkâ, nggon, ndan, enz., die in onze taal niet kunnen voorkomen, omdat wij de lettergreep wèl met eene nasaal sluiten. Evenals in 't Jav. is het in het Fidjisch, in zoover ook in deze taal *mb*, *nd*, *ngg*, *ngk* met elkaar verbonden eene lettergreep beginnen. [1]

Media en tenuis. In tegenstelling tot het Maleisch, Bataksch, Dayaksch, alsook tot het Sanskrit en Nederlandsch, pleegt het Oudj. eene sluitende media niet tot eene tenuis te verscherpen. Wel vindt men enkele dubbelvormen, met eenigszins gewijzigde beteekenis, van één en hetzelfde woord, zooals lod, zee, en lor, Noord, waaruit

[1]) De Jav. en Fidjische uitspraak is ontegenzeggelijk moeielijker dan de onze; en daaruit laat zich gereedelijk verklaren dat zooveel Maleisch-Polyn. talen de nasaal in bedoeld geval geheel hebben laten verdwijnen. Zulks geschiedt in alle Polynesische dialekten, bijv. Maori whaka, Sam. wa'a, terwijl Fidji nog wangka zegt; Maori take, doch Makassaarsch tangke, Sund. tangkay. Een begin van verwaarloozing der nasaal vertoont zich in 't Nieuwj. in ka voor ngkâ; dan voor ndan. Het Bug. vertoont iets dergelijks, bijv. in takke voor 't zooeven vermelde tangke. Het Ibanag eindelijk heeft elke nasaal + medeklinker vervangen door verdubbeling.

men zou mogen opmaken dat er in overouden tijd reeds nu eens een dentaal, dan weer een linguaal aan 't einde gehoord werd, en dat uit de laatste door verzachting eene *r* ontstaan is, doch zulk een overgang is niet beperkt tot de ḍ als sluitletter en kan dus niet in verband staan met eenigen Sandhiregel. In het huidige Javaansch wordt elke sluitende media als tenuis uitgesproken, doch vóór aanhechtsels komt de oorspronkelijk media weder voor den dag, volmaakt dus gelijk in onze taal en het Sanskrit. Slechts in enkele woorden is de media voor goed tenuis geworden, hoewel er dan nog meestal bijvormen met media bestaan; bijv. ꦭꦮꦠ꧀, oudstijds lawad; ꦠꦸꦠꦸꦥ꧀ꦒꦼꦭꦸꦁ, eertijds tutub-gĕlung; ꦲꦠꦸꦥ꧀, dicht bezet, voor atub, atĕb. Veel verder gegaan zijn het Maleisch en Dayaksch, want in deze talen keert de uit eene media verloopen tenuis vóór den klinker eens uitgangs niet meer tot den ouden toestand terug. De talen van de Filippijnen en Noord-Celebes komen te dezen opzichte in hoofdzaak met het Oudj. overeen.

Eene tenuis blijft voor de beginmedia van een volgend woord onveranderd; afwijkingen hiervan, als pad-blas, veertien, Âdip.; ad wulati voor at w. Râm. 194 zijn betrekkelijk zeldzaam.

Overgang van neusklanken in eene andere klasse. Van de nasalen is de dentale *n*, inzonderheid van sommige rededeeltjes, de eenige die vóór eene palataal in ñ, en vóór eene cacuminaal in ṇ pleegt over te gaan. Bijv. yañcampur bestaat uit de twee woorden yan en campur; deñcacah uit den en cacah; yaṇḍatĕng uit yan en ḍatĕng; tĕkwaṇ-ḍĕngö uit tĕkwan en ḍĕngö (d. i. zonder voorafgaande nasaal: rĕngö); zoo ook in samenstellingen als tañcala, onbewegelijk [1], en samengestelde uitdrukkingen als wanguṇḍahina Râm. 155. Vóór eene lipletter blijft de *n* steeds onveranderd, zelfs wanneer tan aan ons „on"-beantwoordt, en bij andere partikels die met het volgende woord eene samengestelde uitdrukking vormen; dus zegt men anpaçabda, yanpanusuk, tanpanolih. Vóór eene lipletter bewaart de nasaal dus steeds het karakter van een sluitletter; van daar dat het Jav. thans nog heeft tanpa, dat wel is waar als tampå wordt uitgesproken, maar niet tåmpå is geworden, hetgeen toch geschied zou zijn, indien de sluiter beginletter, en de eerste lettergreep dus eene opene geworden was. Niettemin moet erkend

[1] Hierbij behoort ook tangeh of tangheh, A.W. 172; 288; 815; naast tanngeh, BY. 27; 109; 671. Over de vereenvoudiging van tangngeh tot tangeh zie hieronder.

worden dat de tegenwoordige uitspraak tampå eenen overgang der *n* tot de klasse der lipletters vertoont, en dat het bekende ꦠꦔ꧀ꦒꦸꦃ moeielijk anders te verklaren is dan als eene verbastering van tanwruh. Misschien is ook het oude tambis, bijna, eene samenkoppeling van tan, niet, en wis = wus.

Behoudens enkele uitzonderingen, die niet eens boven allen twijfel verheven zijn, blijft dan in 't Jav. eene sluitende *n* alleen vóór lipletters onveranderd. Het Bulusch kent deze inconsequentie niet, want in deze taal richt zich een neusklank, hetzij oorspronkelijk Anuswåra of dentale *n* van partikels, en bij inwendigen Sandhi ook van de aanhechtsels -an, -ĕn, naar de beginletter van het volgende woord, tenzij dit mo of mu, miyo, mai is. De neusklank wordt dus *m* vóór lipletters, *n* vóór *d* en *t* (dentaal of supradentaal), *ng* vóór gutturalen, en afwijkend van 't Jav. *n* vóór klinkers [1] en *s*. Dus kan pe wordt kampe; ung kaure voor uṃ kaure. Door invloed der nasaal gaat dan eene *w* tevens in *b* over; bijv. am bĕngi voor aṃ of an wĕngi (vgl. Niemann Bijdr. 43 en 90, waar echter de nasaallooze vormen als de oorspronkelijke worden beschouwd). Zou er een dubbele medeklinker ontstaan, doordat een woord met *m* of *ng* begint, dan wordt de dubbele, geheel op Oudjav. manier, waarover straks nader, vereenvoudigd; dus u munte voor um munte; u ngaran voor ung ngaran. Wat mo en mu betreft, van deze enklitische woordjes richt zich de *m* naar den voorgaanden sluiter; bijv. wiwittĕnno voor wiwittĕnmo; wunuĕnnu voor wunuĕnmu (vgl. Niemann Bijdr. 88; 99). De geschiedenis van dit verschijnsel is waarschijnlijk deze, dat de *m* hier eerst, gelijk in zooveel talen van de Stille Zuidzee, is overgegaan in eenen klank die het midden houdt tusschen *m* en *w*, daarna in *w*, eenen klank, zwak genoeg om aan den voorgaanden medeklinker gelijk gemaakt te worden.

Verdubbeling. Verdubbeling van medeklinkers kan onder dezelfde omstandigheden als bij inwendigen Sandhi plaats hebben. Bijv. ingng umah KO. X; ikanangng uang I; kumonnakĕnn irikang V; kunĕngng ikang XXII. Eigenlijk behooren in zulk een geval de woorden aaneengeschreven te worden, hetgeen ik alleen om wille der duidelijkheid nagelaten heb. De *n* wordt ook in de gedichten niet zelden om de maat verdubbeld; bijv. papagakĕnn

[1] Dat in 't Bul. *n* vóór klinkers uit Anuswåra kan gesproten zijn, ziet men o. a. uit sana-, Pakewasch sanga, in sanaawu, echtgenooten, eig. haardgenooten.

aku Râm. 131; apann aku 153; nahann ikana, en lawann ari 154. Daarentegen hebben de HSS. van dit gedicht in plaats van ngng, waar de maat eene lange lettergreep eischt, doorgaans het rustteeken; bijv. wwang umulat 96; 118; kumbang umandĕl 69. Aangezien in dergelijke gevallen van eene pauze geen sprake kan wezen, dient het teeken vermoedelijk slechts om eene gerekte uitspraak der lettergreep aan te duiden, hetgeen anders door verdubbeling der medeklinkers of bij beklemtoonde lettergrepen door verlenging der klinkers geschiedt.

Schrijfwijzen als ryy Ayodhyâ; mojar tta; bwat thaji; at thana, e. dgl. zijn niet anders dan uit navolgingszucht geboren wanspellingen.

In het Ibanag mogen alle sluitende medeklinkers behalve *d* vóór klinkers verdubbeld worden; bijv. dakall ak, ik ben groot, uit dakal en ak (de Cuevas p. 9).

Vereenvoudiging. Eindigt een woord op een medeklinker en begint het volgende met denzelfden, dan wordt de zoo ontstane dubbelconsonant vereenvoudigd, evenals bij inwendigen Sandhi. Dus tlasinurat voor tlas sinurat KO. II; lawasang voor lawas sang, ib.; tlasuddha voor tlas suddha XXII. Intusschen is de etymologische spelling, bijv. malawas sira Râm. 20, geenszins uitgesloten.

Voorbeelden van vereenvoudiging in 't Bulusch zijn hierboven reeds gegeven; men kan er bijvoegen u londei voor ul londei; a nuwu voor an nuwu. In tegenstelling tot het Jav. wordt namelijk in 't Bulusch een Anuswâra aan eene volgende *l*, *m*, *n*, en oorspronkelijke *r*, geassimileerd en daarna de dubbele medeklinker vereenvoudigd, Dit geschiedt ook bij inwendigen Sandhi; dus van lulun wordt met prefix **meṃ** (mĕng), d. i. 0. mang, afgeleid mĕlulun, voor mĕllulun.[1] Ook in 't Dayaksch wordt de sluitende neusklank der prefixen mang (maṃ) en in of iṃ geassimileerd aan *l*, *r*, daarenboven aan *h* en soms aan *s*[2], en de zoo outstane dubbelmedeklinker vereenvoudigd. Evenzoo in 't Maleisch vóór *l*, *m*, *n*, *r*, *h*; bijv. mălăpaskan staat vóór măllăpaskan, en dit bevat het prefix maṃ (măng). (Vgl. Pijnappel Spr. § 37). In het Ibanag wordt de nasaal aan alle volgende klinkers geassimileerd, doch de dubbele blijft verder onveranderd: dus nat tolay

[1] Ten onrechte wordt in Niemanns Bijdrage bl. 50 bedoeld suffix als mĕ opgegeven.

[2] Verkeerd voorgesteld bij Hardeland bl. 41.

voor nan (nang) tolay [1]. Wat de nasaal van 't prefix maṃ (mang) aangaat, die assimileert zich aan een *l, m* en *n;* dus van labbok komt mallabbok; van nabu: mannabu. Vgl. de Cuevas p. 92, vlg.

Uitstooting. Wanneer de sluitende *h* van een woord gevolgd wordt door den klinker van een woordje dat met het voorgaande in nauw verband staat, zoodat er als het ware eene samengestelde uitdrukking ontstaat, dan valt ze soms spoorloos uit, en wordt de daardoor ontstane hiaat op de gewone wijze opgeheven. Bijv. alunggw ing çayana voor alungguh ing; tanseng voor tansah ing; tanwring voor tanwruh ing. Dit laatste voorbeeld moet rechtstreeks uit tanwrw ing ontstaan zijn, zoodat ook de *w* is weggevallen, op dezelfde wijze als in 't Nieuwjav. uit het oudere rwi, lwir, pamwît geworden is ri, lir, pamit; men vergelijke ook [illegible], met Oudj. kalĕbw ing, met wijziging in de uitspraak van °bing tot °beng, gelijk ook voorkomt in [illegible] = [illegible], uit munggw ing.

[1] Cuevas (Arte p. 15) beschouwt de vormen zonder nasaal als de oorspronkelijke, doch dan zou de dubbelmedeklinker geen reden van bestaan hebben. Daarenboven is nat tolay klaarblijkelijk hetzelfde als Tag. nang tauo; tat tolay = Bis. sang tauo; it tolay = Bis. ing tauo; daargelaten dat tolay en tauo etymologisch verschillen.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1833—1835.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

(Vervolg van blz. 249.)

VIJFDE HOOFDSTUK.

Gebeurtenissen in Rau. — Onze troepen dringen, uit Rau, in de vallei van Bondjol door. — Tegenspoed en overhaaste terugtocht. — De bevolking van Rau keert zich tegen ons. Fort Amerongen belegerd. — Uitvallen en gevechten. — De post te Loender verloren. — Proces-verbaal van den krijgsraad. — Fort Amerongen verlaten.

Het *plakaat pandjang*. — Toelichting daarvan van Van Sevenhoven en Riesz. — Bericht over de uitwerking der publicatie en over den stand der onderhandelingen. — Riesz en Elout vertrekken naar Batavia.

De meening van Van Sevenhoven over de zaken ter Sumatra's Westkust, en over den voor de toekomst te bewandelen weg.

Zooals wij aan het slot van het Derde Hoofdstuk vermeldden, kwam de majoor Eilers den 7den September in het Fort Amerongen aan. Hier ontving hij reeds den volgenden dag de mededeeling van den luitenant-kolonel Elout, dd. 26 Augustus, dat de Commissaris-Generaal Van den Bosch bepaald had dat tegelijkertijd van de zijde der L Kota's (onder majoor De Quay), van Mengoppo (onder Elout) en van Rau (onder Eilers) tegen Bondjol zoude worden opgerukt, en Bondjol uiterlijk den 16den September veroverd moest zijn.

Eilers stelde zich alzoo al spoedig in beweging; den 12den September marcheerde hij met 180 bajonetten naar Loender, waar zich de hulptroepen — 500 Batta's en 1000 Rauenaren — verzamelden, zoodat de operatie van die zijde tegen Bondjol den 15den een aanvang nemen kon.

Aanvankelijk werd de beweging met succes bekroond. Eene linie van verschansingen bij Batoe-bedindi werd denzelfden dag, de stellingen der Padries bij de Batang Soempoer den volgenden dag veroverd, en den 17den was Loeboe Sikaping bereikt. Van hier werd,

den 18den, de vallei van Bondjol binnengetrokken; na een scherp gevecht werden de Padries gedwongen zich terug te trekken tot onze vroegere verschansing (Fort Marsden), en konden onze troepen zich in de kampong Bondjol itam opstellen.

De colonne was alzoo niet meer dan een paar duizend passen van den hoofdzetel des vijands, van het beruchte Bondjol, verwijderd!

Maar nu begon de tegenspoed. Gedurende den nacht werden onze troepen aanhoudend verontrust, en ook den volgenden dag werden zij zoo bestookt dat 31 man der colonne (troepen en hulptroepen) gewond werden. De majoor Eilers, teleurgesteld dat noch de colonne De Quay, noch de colonne Elout kwam opdagen, begreep dat hij te zwak was om zich tegen den overmachtigen vijand staande te houden, en dat van een aanval op Bondjol in 't geheel geen sprake wezen kon. Bovendien zouden de meêgevoerde levensmiddelen en munitie al spoedig verbruikt zijn, terwijl er aan aanvulling geen denken was.

In overleg met zijne officieren moest Eilers alzoo tot den terugtocht besluiten, die des avonds ten 11 ure zou plaats hebben. Maar tegen half zeven uur 's avonds ontstond er door eene onbekende oorzaak eene paniek onder de hulptroepen, zoodat deze allen, met de koelies en zelfs met een 20-tal inlandsche soldaten, in de grootste verwarring de vlucht namen. De getrouwe regent van Mandaïling bleef, met slechts twee zijner lieden, bij de colonne achter. De Padries, die paniek bespeurende, kwamen weldra van alle kanten opzetten, en Eilers zag zich alzoo, om zijne colonne voor geheele vernietiging te behoeden, verplicht onmiddellijk af te trekken, met achterlating van alles wat gedragen moest worden maar waarvoor de dragers ontbraken: de handmortier met munitie (38 granaten), al de bagage en ook de zwaar gekwetsten: 3 Europeanen, 2 Amboneezen en een 15-tal personen der hulpbenden. Bovendien waren nog 2 Europeanen vermist, die vermoedelijk mede in de handen des vijands gevallen zijn.

Aanvankelijk werden de onzen hevig vervolgd, maar de invallende duisternis maakte hieraan gelukkig een einde. Den volgenden ochtend hervatten de Padries de vijandelijkheden; tegen den middag werd echter Loeboe Sikaping bereikt, waar onze hulptroepen zich weder verzameld hadden. Men vernam hier, dat de hulptroepen van Rau het plan hadden gevormd zich tegen ons te keeren en den onzen den verderen terugtocht af te snijden; maar toen de Batta's verklaarden ons getrouw te willen blijven en ook de regent van Rau zich ernstig tegen dat plan verzette, zagen zij van hun voornemen af. De marsch

werd verder zonder belangrijke wederwaardigheden voortgezet tot Loender (21 September) en van hier, den 23sten, tot Fort Amerongen.

Van lieverlede werd de toestand der onzen in de afdeeling Rau bedenkelijker. Het voor Bondjol geleden échec gaf nieuwen moed aan onze tegenstanders; Toewankoe Tamboesei hervatte de vijandelijkheden, en het duurde niet lang of verschillende kampongs werden ons afvallig. Eindelijk, den 19n October, moest Eilers berichten dat de gansche bevolking van Rau eene vijandelijke houding aannam en weigerde vivres te leveren, terwijl Fort Amerongen ernstig met een aanval bedreigd werd.

Op ontvangst van dit bericht stelde de kolonel Elout aan den generaal Riesz voor, den luitenant Van Geersdaele met een Europeesche en 2 inlandsche officieren, benevens 75 man van Padang naar Ajer Bangies te zenden. Deze officier moest 25 man te Ajer Bangies achterlaten en met de overigen trachten, Rau te hulp te komen, hetzij van Ajer Bangies over Taloe, hetzij over Natal.

Van Geersdaele ging dientengevolge den 4n November op marsch. De hem uitgereikte instructie liet hem natuurlijk veel vrijheid, om naar omstandigheden te handelen; opmerking verdient echter art. 9: "Heeft de luitenant Van Geersdaele het geluk om in Rau te komen, dan geeft hij de brieven over, hem toebetrouwd voor den majoor Eilers, en keert hij-zelf terug met dien majoor en den 1n luitenant-adjudant van het 1e bataljon Moltzer, nadat de 1e luitenant Poland het commandement zal hebben overgenomen." De gevolgtrekking schijnt niet te gewaagd, dat de hoogste autoriteiten over de handelingen van majoor Eilers niet bijzonder te vreden waren en meer vertrouwen stelden in Poland's beleid.

Zooals nader zal blijken, slaagde Van Geersdaele er niet in, Rau te bereiken; na veel oponthoud kwam hij slechts tot Limoen-manis.

Intusschen was Fort Amerongen sedert den 20n October ingesloten en waren hier herhaalde gevechten noodig, zoowel om de Padries, die verschansingen rondom het fort opwierpen, tegen te houden, als om eenigen leeftocht machtig te worden.

Poland behaalde den 23n eene schitterende overwinning bij de verovering eener vijandelijke benting, en den volgenden dag verdreef Bischoff de Padries van een ander punt. Maar dit belette niet, dat onze stelling nauw ingesloten bleef en dat Eilers zich reeds den 26n verplicht zag, de verstrekking van levensmiddelen aan de troepen op de helft te verminderen. Ook later — 30 October, 4 November, 7 November — hadden uitvallen en gevechten

plaats; was, den 23ⁿ, Poland ernstig gekwetst geworden; op laatstgenoemden datum werd de luitenant Popje zwaar gewond. Hij overleed drie weken daarna.

Intusschen was de post te Loender in 's vijands handen gevallen. Ook dit punt was herhaaldelijk aangevallen, en verder verweer was niet meer mogelijk toen èn levensmiddelen, èn munitie ontbraken. Den 4ⁿ November besloot de bezetting, onder den korporaal Fivellier, eene poging te wagen op het Fort Amerongen terug te trekken, na het geschut te hebben vernageld. Op dien aftocht door den vijand ontdekt, verloren de meesten het leven; één Amboneesch soldaat bereikte 7 dagen later, nog een paar manschappen den 28ⁿ November genoemd fort.

Toen het bericht betreffende al deze wederwaardigheden te Padang aankwam, besloten de Gouvernements-commissarissen Van Sevenhoven en Riesz nog tot eene poging om de troepen in Rau te hulp te komen. Zij zonden den heer Wobbe, gezagvoerder van den schoener *de Vlieg*, met den adjunct-inspecteur Visbeek naar Natal in commissie, om aldaar, in overleg met luitenant Dresse, onderhandelingen met de Rauenaren en Toewankoe Tamboesei aan te knoopen, opdat de troepen ongehinderd zouden kunnen aftrekken.

Intusschen was er in den omtrek van Fort Amerongen nog bij herhaling — den 12ⁿ November onder Moltzer, den 18ⁿ onder den Amboneeschen sergeant De Longa, den 21ⁿ onder Moltzer en Von Tschudy — gevochten en den vijand verlies toegebracht. Het scheen dat ook deze daardoor den krijg eenigszins moede werd, althans begon hij tot onderhandeling zich geneigd te betoonen. Dit nam niet weg, dat ons fort den 23ⁿ tweemalen hevig werd aangevallen en ook in den daarop volgenden nacht de handhaving onzer stelling slechts aan de voorbeeldige dapperheid onzer militairen te danken was.

Nu de verwachte hulp (van Van Geersdaele) achterwege bleef en de toestand steeds ongunstiger werd, besloot Eilers eindelijk een krijgsraad bijeen te roepen ter bespreking van hetgeen verder moest worden gedaan. Wie in dien krijgsraad (25 November) aanwezig waren en wat daarin gezegd en besloten werd, blijkt uit het volgende procesverbaal:

„De majoor Eilers, commandant der troepen in Rau, maakt aan alle de presente dienstdoende officieren, de Tommonggongs der barisan van den Ali Bassa en alle de hier aanwezige Battasche hoofden

bekend dat hij hen had doen bijeenkomen om met allen te raadplegen wat in deze omstandigheden te doen, daar de rijst sedert den 15n dezer op was en de soldaat sedert dien tijd een weinig padi had ontvangen en dat die niet meer in het magazijn was dan tot den 27n aanstaande, en vragende tevens of er eenig hulpmiddel ter verkrijging van levensmiddelen was.

„De 1e luitenant-adjudant Moltzer, de 2e luitenants Von Tschudy en Logeman, zoo ook de officier van gezondheid Van der Souw — de 1e luitenant Poland, de 2e luitenants Bischoff en Popje konden deze vergadering niet bijwonen wegens zware bekomen wonden en ziekte — beantwoordden dit eenparig met te zeggen dat, zoo er geen rijst uit het Mandaïlingsche kwam opdagen, die ons door den regent beloofd is, zij allen slecht kans zagen ter verkrijging van dat artikel tot levensonderhoud, daar de vijand zich te zeer in zijne kampongs versterkt had om daar met de beschikbare macht — thans niet meer dan 100 man — op af te gaan om ons dat levensonderhoud met kracht van wapenen te verschaffen; maar dat het te hopen was, dat de Rauenaren (waarmede men sedert eenige dagen op hun eigen aanzoek in briefwisseling was getreden, en die het aanhoudend dagelijks vechten schenen moede te worden, hoewel in hunne brieven niets beslissends voorkwam, en het allen schijn had alsof zij ons als zoodanig wilden bezighouden totdat onze levensmiddelen op waren en wij dan van zelf genoodzaakt werden hun land te verlaten), zich spoedig en stellig decideerden.

„De hoofden der Batta's zeiden, daar zij insgelijks hoopten en stellig verwachtten rijst uit hun land, dat de noodige personen van hier reeds derwaarts waren gegaan om rijst van alle kanten te doen aanbrengen, want dat hun volk ook maar op zijn hoogst voor twee dagen levensmiddelen had en er reeds een aantal was die niets meer hadden en een weinig van hunne vrienden ontvingen; dat die toestand niet lang meer kon aanhouden, want dat anders hun volk, waarvan zij reeds een aantal hadden moeten doen vertrekken zooals ons bekend was, die geene levensmiddelen meer hadden, zoude wegloopen en wij dit niet kwalijk konden nemen daar zij toch iets te eten moesten hebben.

„De majoor Eilers nam daarop het woord, zeggende: Mijne Heeren, allerongelukkigst is de toestand waarin wij thans verkeeren; de versterking, waarom ik in al mijne rapporten aan den kolonel Elout verzocht, komt niet opdagen; het is U bekend dat reeds den 19n der

vorige maand daarover is geschreven. Wij zullen genoodzaakt worden om, zoodra onze vivres op zijn en er geen rijst uit Mandaïling komt, of zoo de Rauenaars blijven voortgaan om de briefwisseling op de lange baan te schuiven, ons op Mandaïling terug te trekken. De soldaat heeft veel, zeer veel moeten lijden; tot nog toe heeft niemand hunner of van U eene nacht rust gehad, maar altijd in het kampement aan den pagger die het insluit, zoo goed als onder den blooten hemel, op wacht moeten zijn. Met weemoed zie ik mijne onderhoorige brave soldaten dagelijks aan, half naakt loopt de soldaat rond, want de weinige kleeding die hij had, heeft hij voor een weinig eten aan de Batta's verkocht, en allen zien er uit als geesten. Gij allen gevoelt zelven met mij dat wij door kracht van wapenen geene levensmiddelen alhier kunnen bekomen, en zoo ik daartoe al met een dol hoofd de order gaf, allerwaarschijnlijkst kwam daar niemand onzer levend terug...

„Ik acht het daarom mijn plicht, u allen bekend te maken dat, zoo er voor den 28n dezer geen rijst mocht zijn aangekomen, mijn stellig plan is naar Mandaïling terug te trekken. Nu zijn wij nog in staat, met onze macht geregeld terug te trekken, onze zieken en gewonden zullen door de Batta's gedragen worden; dit heeft de Regent mij verzekerd, ieder man ontvangt daarvoor een spaansche mat. Hoe zou het er met die ongelukkigen uitzien wanneer de Batta's door gebrek aan levensmiddelen ons eens, zooals gij zooeven hoordet, verlieten; immers wij zouden dan toch, zoo er geen rijst kwam opdagen, genoodzaakt zijn terug te trekken en zouden dan onze ongelukkige wapenbroeders moeten achterlaten, en overleveren in de handen hunner beulen.

„Eenparig werd nu door ons ondergeteekenden besloten:

1o. zoo er vóór den 28n a. s. geen rijst of eenige andere levensmiddelen mochten zijn aangekomen of zoo de Rauenaren mochten blijven voortgaan met hun onbeslissend schrijven, den 28n 's morgens naar Limoen-manis terug te trekken;

2o. dat de twee drieponders zooveel mogelijk onbruikbaar gemaakt en goed vernageld zouden worden; de munitie zoude zoek gemaakt en vernietigd worden, omdat een en ander niet door den soldaat kon worden medegenomen en er geene Mandaïlingers voor het vervoer der stukken waren;

3o. dat ieder man 14 pakjes infanteriepatronen bij zich zou dragen, en de nog overblijvende aan de Batta's zouden worden uitgedeeld;

4o. dat de handmortieren en granaten door de soldaten zouden worden medegenomen.

„Wij ondergeteekende officieren verklaren op den eed, aan den lande gedaan, dat het hierboven ter nedergestelde overeenkomstig de waarheid is, en dat er niet anders is gehandeld kunnen worden.„

Fort Amerongen, den 25n November 1833.

De President der vergadering, EILERS, majoor.

J. MOLTZER, 1e luit. adj., VON TSCHUDY, 2e luitenant, VAN DER SOUW, officier van gezondheid 2e kl., LOGEMAN, 2e luitenant.

„En is dit stuk aan ons, ondergeteekende hoofden van Mandaïling, duidelijk bekend gemaakt en is naar ons inzien niet anders gehandeld kunnen worden dan zoooals daarin vermeld staat, — en door ons onderteekend.„

Radja Gedonbang, regent van Mandaïling.
Radja Fouten van Penjaboengan.
Soetan Goeroe van Tamian.
Soetan Goeroe van Kota tonkar.
Radja Gogatenaire van Limoen-manis.

Tengevolge van dit besluit werd den 28n November de aftocht naar Limoen-manis ondernomen. De marsch derwaarts werd niet noemenswaard bemoeielijkt, tengevolge van eene afspraak met den regent van Rau, die — ofschoon niet tegen Toewankoe Tamboesei bestand — ons blijkbaar niet ongenegen was. Volgens Elout's verslag had hij aan Eilers verklaard, dat hij tegen het verblijf onzer troepen geen bezwaar had (wel tegen dat der Battasche hulpbenden), maar wegens gebrek aan levensmiddelen de onzen daaraan niet meer kon helpen; dat hij ons daarom ongestoord zou laten aftrekken om later, onder gunstige omstandigheden, terug te keeren.

Voor het vertrek der troepen uit Rau kwamen nog een Amboneesch en een inlandsch soldaat terecht, die tot de bezetting van Loender behoord hadden; zij meldden dat twee Europeanen niet ver meer af waren. Maar de nood was zoo hoog gestegen, dat de majoor Eilers het onmogelijk achtte, nog langer te verwijlen.

Toen de onzen ongeveer een half uur gaans van Rau verwijderd waren, zagen zij dat de vijand het Fort Amerongen aan de vlammen had prijsgegeven. Den marsch verder voortzettende, werden zij door een paar honderd Padries aangevallen, tengevolge waarvan eenige gekwètsten en zieken in 's vijands handen vielen; doch tegen den avond was de colonne te Limoen-manis vereenigd, waar zij den luite-

nant Van Geersdaele met zijne manschappen aantrof. Men was nu in Mandaïling, op bevriend gebied, waar onze uitgeputte manschappen eindelijk weder behoorlijk gevoed konden worden en eenige rust konden genieten.

Te Limoen-manis werd eene verschansing opgericht, waar luitenant Logeman met 50 man en 200 Batta's achterbleef. De overige troepen namen den 30n November den marsch aan naar Tamian (nabij Kota Nopan), waar zij een paar dagen later aankwamen en eene versterking opwierpen.

Hiermede was de bezetting van Rau in veiligheid, en werkelijk was de zaak nog boven verwachting goed afgeloopen. Van Sevenhoven schreef, den 25n December 1833, missive no 205, aan Van den Bosch:

„Hoe smartelijk het verlies van het Fort Amerongen en onze terugtocht uit het district Rau ook wezen mag, zoo hebben wij toch nog reden ons te verblijden over het behoud van onze brave troepen, ten getale van 250 man, die zoo geheel ingesloten en van levensmiddelen ontbloot waren, dat het te vreezen was dat zij òf uitgehongerd, òf, indien zij het waagden er zich door te slaan, alle vermoord zouden worden. Onbeschrijfelijk is de angst geweest die ik daarover heb uitgestaan.”

Maar hij voegde er bij, en de onpartijdigheid gebiedt dit hier niet te verzwijgen:

„Intusschen zal het ook de aandacht van Uwe Excellentie niet ontgaan, dat de hoofden van het district Rau zich niet zoo vijandig hebben gedragen als zij hadden kunnen doen; en ik geloof zelfs dat, als er een man aan het hoofd der bezetting ware geweest, bekwaam om te onderhandelen, het mogelijk zoude zijn geweest, onze bezetting te bewaren. Men zegt zelfs dat het gedrag van de onzen tegen die van Rau zoo onverstandig, zoo aanstootelijk is geweest; dat wij ook hier weder schuld zijn aan den afval van de hoofden en de bevolking van dit district. Bitter is dit te bejammeren, doch ik durf hopen dat in der tijd, door een bekwaam onderhandelaar, onze betrekkingen met Rau weder zullen kunnen worden vernieuwd.”

Zooals uit een later te vermelden brief van Van Sevenhoven zal blijken, hadden inderdaad de hoofden van Rau zich over „het gedrag van de onzen” beklaagd, en aldus getracht de schuld van het gebeurde van zich af te schuiven.

Zulks gaf aanleiding tot een karakteristieken brief, dien Eilers

den 16^{en} Januari 1834, n°. 6, aan Van Sevenhoven schreef en die als volgt luidde:

„Mij is kennelijk geworden dat de commandant van Natal eene missive van de hoofden van Rau ontvangen heeft, welke missive aan UHEdG. is gezonden. Dan, welk eene ellendige logentaal is al het daarin voorkomende! Ik stoor mij dan ook aan dat schrijven van die ellendigen niet, daar ik als soldaat met mijne braven, die de insluiting van Rau 40 volle dagen in den ellendigsten toestand hebben verduurd, met de volste eer dat regentschap hebben verlaten; en nimmer zullen lastertongen, die trachten onze eer te bezoedelen — zooals ik van ter zijde vernam — ons allen iets daarvan kunnen ontnemen ter zake van die zeer harde, maar roemvol volharde insluiting en het verlaten van het fort Amerongen!

Ik durf dan ook de vrijpostigheid nemen, UHEdG. namens ons allen alhier, die de insluiting hebben moeten ondervinden, ten vriendelijkste te verzoeken dat door Uwe tusschenkomst deze insluiting *roemvol* in de Javasche Courant moge worden vermeld, opdat de lezer, wanneer hem iets onteerends van ons was verhaald, dadelijk van het tegendeel overtuigd worde, daar het ieder onzer als het ware in eenen duivel zoude doen veranderen, zoo hij bij het verlaten van dit regentschap iets mocht vernemen dat zijne eer aantastte over de insluiting, waarvan bijna nimmer een voorbeeld is geweest. Het is bijna niet te gelooven, welke ellende en volharding wij te Rau hebben verduurd en als soldaten hebben willen doorstaan! De Citadel van Antwerpen heeft opzien gebaard; doch liever staan wij allen drie zulke belegeringen door, dan eene insluiting zooals wij te Rau hebben moeten verduren. Vele soldaten waren er te Rau, en allen moge men naar de waarheid daarvan vragen; want, zooals ik boven zeide, het is niet te gelooven welke ellende wij hebben doorgestaan....

Omtrent verdere bijzonderheden betreffende de gebeurtenissen in Rau van September tot December 1833 naar Lange verwijzende (I · blz. 452—458, 481—505), verlaten wij thans voorloopig de Noordelijke Afdeeling, en keeren wij terug naar „het gebied van Padang”, waar, zooals reeds is vermeld, sedert 15 October de heeren Van Sevenhoven en Riesz gezamenlijk het hoogste gezag uitoefenden.

De militaire verrichtingen aldaar in den eerstvolgenden tijd, — over het algemeen van weinig belang, — zijn uitvoerig door Lange

beschreven (I, blz. 474—480); doch de staatkundige aangelegenheden vereischen hier nog uitvoerige vermelding.

In de eerste plaats meenen wij te moeten opnemen de publicatie, door Commissarissen den 25n October 1833 uitgevaardigd. Dit stuk, door de Maleiers veelal het lange plakkaat (plakaat-pandjang) genoemd, heeft zelfs op dit oogenblik nog niet zijne waarde verloren, ofschoon er in de sedert verloopen jaren in verschillende opzichten van is afgeweken [1].

Die publicatie luidt in haar geheel als volgt:

Van wege en in naam des Konings!

Commissarissen van het Gouvernement van Sumatra's Westkust, J. I. Van Sevenhoven, Raad van Indië, Ridder van den Nederlandschen Leeuw, J. C. Riesz, Generaal-majoor en Ridder der 3e klasse van de Militaire Willemsorde,

Aan de volkeren van de Padangsche Boven- en Benedenlanden, Salut! Doen te weten:

Zijne Excellentie de Commissaris-Generaal, vertegenwoordiger van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groothertog van Luxemburg enz. enz. enz., die op Java zijne regeering heeft over de eilanden van den Indischen Archipel, is tot Ulieden gekomen om kennis te nemen van de oneenigheden, die tusschen eenige landschappen en het bestuur van Padang bestonden om ze als een vader uit den weg te ruimen en instellingen te maken, die meer met Uwe adats en wetten overeenkomen, en die de strekking zullen hebben om rust en vrede te bewaren en Uwe welvaart te bevorderen. De oorlog heeft altijd ijselijke gevolgen, zooals velen Uwer ondervonden hebben; Uwe dorpen, huizen en bezittingen werden verbrand en verwoest, terwijl vele menschen daarbij werden gewond of gedood. Ook voor ons is de oorlog nadeelig en onaangenaam; hij is zeer kostbaar, wij verliezen vele menschen en hij verbittert de gemoederen, zoowel van U als van onze officieren en soldaten, over den dood van kameraden en vrienden, zooals Gij en wij ondervonden hebben. Het is dus zoowel Uw belang

[1] Het komt ook voor in het werk van den generaal De Stuers (II, blz. 8) en wij zouden dus desnoods kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen, getrouw aan den regel dien wij ons stelden om in dit opstel niet te herhalen wat elders reeds gevonden wordt. Maar wij meenen dat hier eene afwijking van dien regel gevorderd wordt, omdat ieder, die ons opstel zijne aandacht waardig keurt, met het plakaat pandjang bekend moet zijn en het werk van generaal De Stuers sinds langen tijd uitverkocht is.

als dat van ons, om geen oorlog meer te voeren, maar vrede en rust te hebben. Zijne Excellentie, de Commissaris-Generaal, wil U die gaarne geven, temeer omdat reeds sedert twee eeuwen de Edele Compagnie met U in handelsbetrekkingen op deze kust is geweest, en omdat de Mohammedanen en Christenen geen vijanden zijn, zooals sommigen onder U, om U te misleiden, geleerd hebben, daar wij en Gij belijden dat er maar één God is, dien wij moeten dienen en aanbidden, en die ons, zoowel als U, heeft geboden om de menschen lief te hebben en geen kwaad over anderen te brengen Die hiertegen zondigt, dien zal God straffen, hetzij hij Christen of Mohammedaan is, zooals God zal zegenen die zijne geboden onderhouden. Wij zijn dus broeders en geen vijanden, en daarom wil ook de Commissaris-Generaal U, als een vader zijne kinderen, leiden om te doen wat ter bevordering van Uwe rust, geluk en welvaart dienstig is.

Met groote opofferingen van geld en menschen, heeft het Gouvernement U bijgestaan en bevrijd van hen, die Uwe godsdienstige en voorvaderlijke wetten en instellingen wilden veranderen en vernietigen.

De voordeelen, welke getrokken worden van de pasargelden en van andere belastingen, zijn U geschonken, omdat het gebleken is dat deze heffingen U bezwaarden. De betalingen voor koeliediensten zijn verhoogd, en daarenboven heeft de Commissaris-Generaal ons den last gegeven om vrije menschen van elders en ook van hier te engageeren om als vaste koelies te dienen.

Transportkarren worden van Batavia verwacht, en draagpaarden zijn reeds hier om, door dit een en ander, U te bevrijden van de dagelijksche koelielasten; hierdoor zijn reeds deze bezwaren weggenomen, en ook alle andere zullen door den tijd geheel ophouden. Hetgeen door den Commissaris-Generaal, vertegenwoordiger van Zijne Majesteit den Koning, verlangd wordt om het gewenschte doel te bereiken, is geheel in Uw en in ons belang.

Vooreerst, dat Gij geen oorlog onderling zult voeren zooals vroeger zoo dikwijls onder U plaats had, hetzij onder den naam van *prang batoe*, *prang bedil*, *prang dandam kasoemat* of onder welke benaming ook; maar dat alle geschillen tusschen landschappen of dessa's in der minne zullen worden afgemaakt, naar de uitspraak van Uwe eigen hoofden, volgens de wetten en adats; dat, wanneer onze tusschenkomst wordt verzocht, wij met overleg van Uwe hoofden de quaestie zullen beslissen, en dat het landschap of de dessa, die onverwachts of na deze beslissing mocht worden aangevallen, door ons zal worden bijgestaan om de aanvallers te straffen. Onze be-

moeienis met deze zaken geschiedt alleen, om U te bewaren voor de rampen, die altijd eenigen getroffen hebben door Uwe onderlinge twisten, en om het land in rust en vrede te houden. Het zal daarom noodig zijn, dat alle versterkingen om Uwe dessa's worden vernietigd, waardoor de lust om te oorlogen van zelf zal ophouden. Tegen invallen van vreemde naburen zullen wij u beschermen, en daarom overal onze forten hebben op de grenzen of in de nabijheid daarvan, waar dit noodig zal worden geacht.

Ten tweede zal de Resident of eenig Gouvernements ambtenaar op deze kust zich in het geheel niet mogen bemoeien met het inwendig bestuur van het land, noch met het gezag van Uwe eerste hoofden en panghoeloe's; de keuze van Uwe hoofden zal volgens de wetten en adat door U zelven geschieden, en alle zaken wegens schuldvorderingen, overtredingen, huwelijk, echtscheidingen, versterfrecht en anderen, alleen door Uwe eigen hoofden volgens Uwe adats en wetten moeten worden afgedaan. Ook zal niemand zich mogen bemoeien met Uwe rechtspleging en behandeling van crimineele zaken, maar zal de afdoening daarvan geschieden door Uwe eigen hoofden, volgens de wetten en adats; alleen worden hiervan uitgezonderd misdaden, die gepleegd worden tegen het Gouvernement, als opstand, weêrspannigheid, het vermoorden of mishandelen van 's Gouvernements ambtenaren of militairen, het rooven of spolieeren van 's Gouvernements eigendommen. Degenen, die zich hieraan schuldig maken, zullen voor eenen raad van Justitie te Padang worden terechtgesteld.

Ten derde zullen sommige van Uwe hoofden als onze wakils tractementen genieten. Hun wordt echter daardoor geen grooter gezag gegeven, maar zij zullen ons dienen om voor ons tot U te spreken, en om ons voor te lichten in alles wat Uwe eigene belangen kan bevorderen.

Ten vierde verlangt de Commissaris-Generaal, dat, evenals wij U zullen beschermen tegen Uwe vijanden, ook Gij, ingeval van oorlog, ons zult bijstaan met gewapende manschappen, omdat wij dan geene groote en kostbare militaire macht behoeven te onderhouden. Te dien einde zullen er, als er oorlog gevoerd moet worden, uit elk landschap de noodige gewapende manschappen worden opgeroepen, en zullen dan ook overal de wegen en bruggen in eenen goeden staat moeten worden onderhouden, waartoe wij ook van onze zijde mede werkvolk en materialen zullen leveren.

Ten vijfde zal het Gouvernement geene geldelijke heffingen onder U doen, maar het verlangt slechts dat Gij, in Uw eigen belang,

waardoor ook dat van het Gouvernement zal worden bevorderd, groote uitbreiding zult geven aan de koffie- en pepercultuur. Hierover zal het door zijne ambtenaren doen waken, omdat het zonder deze uitbreiding van cultures geene inkomsten zoude hebben.

De verkoop van producten zal U evenwel gemakkelijk worden gemaakt door het oprichten van pakhuizen in de binnenlanden, waarin zout en andere artikelen te verkrijgen zullen zijn, en koffie, peper enz. zullen worden opgekocht tegen de prijzen, welke daarvoor thans in de bovenlanden worden betaald, waardoor U de moeite zal worden bespaard om Uwe producten over het gebergte naar de afgelegen plaatsen te dragen en vandaar goederen terug te brengen. Het zal U evenwel volkomen vrijstaan, om Uwe goederen naar Padang te brengen en naar verkiezing te verkoopen.

Volkeren van de Padangsche Boven- en Benedenlanden! Ziet daar de gemakkelijke voorwaarden, waarop Gij met het Hollandsche Gouvernement in rust en vrede kunt blijven, en Uw land en huisgezinnen kunt bewaren voor de rampen van den oorlog, terwijl tevens Uw geluk en welvaart zullen toenemen.

Daar niet altijd door al de hoofden van het bestuur alhier 's Gouvernements belangen goed begrepen zijn, en men vroeger veel meer van U gevergd heeft, zoo verklaren wij U, dat het Gouvernement niets meer behoeft te verlangen. Er zullen ruimere voordeelen worden getrokken, daar de tollen worden geheven van de handelaren bij den in- en uitvoer over zee van goederen en producten, en door de winst, die zal worden behaald op den inkoop en verkoop van koffie, peper, zout enz.; maar voornamelijk door de levendigheid in den handel, waardoor vele schepen vracht zullen bekomen, en aan duizende huisgezinnen in Holland een eerlijk middel van bestaan zal worden verschaft. Doch daarenboven zal dit land in rust en vrede worden gehouden. Dit is de lust en het verlangen van Zijne Majesteit, onzen geëerbiedigden en beminden Koning, die den vrede lief heeft; de volkeren, die Hoogstdezelve regeert, de voordeelen van zijn vaderlijk bestuur wil deelachtig maken, en door handelsbelangen de welvaart van Holland en van deze gewesten wil doen bevorderen.

Volkeren van Padangsche Boven- en Benedenlanden! Wij hebben rondborstig tot U gesproken; dit was onze stellige last; nimmer kunnen U betere voorwaarden worden gegeven; Gij hebt die te danken aan de komst van Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal onder Uw midden, die zelf gezien heeft wat voor Uw en ons belang het beste zoude zijn. Wij vermanen U, neemt ze dankbaar aan, komt

die met getrouwheid na, zooals wij U in naam van den Commissaris-Generaal, den vertegenwoordiger van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, de verzekering geven dat daarin geene verandering zal worden gemaakt zoolang Gijzelven daartoe geene aanleiding geeft.

Gegeven te Padang, den 25sten October 1833. [1].

Omtrent deze publicatie — die door den Commissaris-Generaal werd goedgekeurd bij zijn besluit van 4 December 1833 n°. 427, Ind. besluit in Rade van 9 d. a. v. n°. 24 — vinden wij de volgende korte toelichting in eene missive, door de Commissarissen dd. 11 November 1833 n°. 68 aan den Minister a. i. van Waterstaat, Nationale Nijverheid en Koloniën gezonden:

„Het zal de aandacht van Uwe Excellentie niet ontgaan, dat wij eene ronde taal hebben gesproken; dit was noodig, omdat de Maleische hoofden nadenkend en zeer achterdochtig zijn, waartoe door vroegere of latere gebeurtenissen reden was gegeven.... Wij hebben onze gevoelens gevolgd, en open al onze bedoelingen en onze vooruitzichten

---

[1] Van deze publicatie werd bij de volgende eigenaardige dagorder, dd. Fort de Kock 25 October 1833, kennis gegeven aan de troepen ter Westkust van Sumatra:

Kameraden!

Ik heb in last van den generaal-majoor, commissaris, om ter Uwer kennis te brengen eene publicatie, die wordt uitgevaardigd aan de bevolking in 't algemeen dezer gewesten.

Bij die publicatie wordt de bevolking aangemaand tot vrede.

Zal sulks helpen en zullen de inlanders gehoor geven aan 't geen men hun voorhoudt?

Dit gaat ons niet aan; wij moeten ten allen tijde met de bedoelingen van het Gouvernement medewerken zooveel in ons is.

Gelukt het om voor eenigen tijd, al zou het slechts een wapenstilstand zijn, te verkrijgen, sulks is voor ons wenschelijk, immers men mag wel eenige oogenblikken hebben van rust na al de groote vermoeienissen, en de wapens behooren nagezien te worden.

Wanneer de nieuwe organisatie zal zijn tot stand gebracht, en ook nieuwe versterking van Java zal zijn aangekomen, en die nu nog recruten zijn soldaat zullen wezen; wanneer dan de Maleiers opnieuw de verraders willen spelen, — zooveel te beter toegerust en voorbereid gaat men van onze zijde weder aan den dans.

De publicatie nu, zooals gij hooren zult, is niet alleen gericht aan dezulken der Maleiers of Padries welke steeds in openbaren opstand zijn, maar ook aan alle inlanders, zelfs aan dezulken die, in schijn of inderdaad, nog wel met ons zijn gebleven. Men belooft hun allen de zachtste behandeling en de minstmogelijke lasten.

Ik heb bij vroegere gelegenheid U aanbevolen, met den inlander op eene zachte wijze om te gaan en vooral de koelies wel te behandelen.

Ik moet dit nu herhalen. Ook herinner ik U aan 't geen ik vroeger zeide: dat wij steeds moeten bedenken, hoe de menschen hier te lande geheel andere wezens zijn dan de meer beschaafde volkeren waartoe wij behooren.

Wij mogen dus, noch kunnen vorderen dat de menschen even vlug van begrip

verklaard; zonder deze rondborstigheid zouden onze oogmerken stellig in twijfel getrokken, en bij velen zelfs miskend zijn geworden."

Omtrent de uitwerking van de publicatie waren zij aanvankelijk zeer tevreden:

"Wij hebben dan ook het genoegen Uwe Excellentie te kunnen mededeelen dat overal, waar zij door den adjunct-commissaris-inspecteur Francis is bekend gemaakt, de hoofden zich daarvoor dankbaar hebben verklaard, en aan ons zelven die van de hoofdplaats de betuiging hebben gedaan, dat zij nu zeer tevreden waren en de beste verwachting van onze nieuwe instellingen hadden."

In denzelfden brief wordt gemeld dat er, na de staking der vijandelijkheden tegen Bondjol, onderhandelingen geopend werden, "en wij vleien ons dat de landschappen, die nog met ons in oorlog zijn, zich zullen onderwerpen."

Omtrent de door Van den Bosch gegeven instructiën — het besluit van 11 October 1833 en de daarbij behoorende Memorie van toelichting — schrijven Commissarissen: "Uit deze hoogst belangrijke documenten zal Uwe Excellentie ontwaren dat de beginselen, daarbij ontwikkeld en voorgeschreven, geheel anders zijn dan die, welke vroeger voor deze kust waren aangenomen, en de vrucht waren, meer van de illusiën der ambtenaren dan wel van eene grondige kennis van volk en land."

---

of van handelen zouden zijn als wij zelven. En ik vraag U zelven, moeten wij wel eens verlangen dat zij zoo vlug worden, die Maleiers, in dit hun juist niet zoo gemakkelijk land? Of zou een handvol Europeanen, met eenige Indianen die aan onze discipline gewoon zijn, dit land in bezit hebben genomen, of zouden wij het houden, indien de bewoners in vaardigheid met ons gelijk stonden?

Maar waar een Europeaan, een Boeginees, een Javaan, — beide laatsten eerst door ons gedrild — vlug en vif zijn, daar is en blijft een Maleier vadsig, onverschillig en lui.

Laat den Maleier zijne luiheid, maakt U niet driftig als hij langzaam vooruitgaat, of zijne vracht zoolang hij dragen moet dikwijls neerlegt, laat hem zijn gang gaan, en tracht hem voor ons niet alleen vrees, maar ook ware achting en verkleefdheid te doen verkrijgen.

Zulks is de wil van den generaal, die de publicatie mede heeft geteekend en door wien ik dan gelast ben haar te Uwer kennis te brengen.

Niet alleen dus uit plicht om te gehoorzamen aan en mede te werken tot hetgeen de Regeering, dat is de Commissaris-Generaal en zijne Commissarissen voor deze kust hebben bevolen, maar ook uit bijzondere achting voor den generaal-majoor Riesz en uit erkentelijkheid voor hetgeen Zijn HoogEdelGestrenge voor ons deed, zullen wij ook ten deze medewerken.

De Kolonel, Commandant der troepen ter Westkust van Sumatra,

ELOUT

Nadat de reorganisatie der troepen, overeenkomstig het besluit van Van den Bosch van 11 October 1833 nº. 313, was ten uitvoer gelegd, vertrokken de generaal-majoor Riesz en de kolonel Elout den 1sten December 1833 naar Batavia. Van Sevenhoven bleef dus — in afwachting van de komst van den luitenant-kolonel Bauer — alleen aan het hoofd van het civiel en militair bestuur der Westkust; voor het laatste voegde hij zich den kapitein der artillerie Hellwig toe, »die meer dan tien jaren op de kust geweest was, de meeste oorlogen had medegemaakt en door zijne andere bekwaamheden een goed raadsman was» (missive van Van Sevenhoven aan het departement van den Waterstaat, de Nationale Nijverheid en de Koloniën, van 6 Januari 1834 nº. 17).

Hoe Van Sevenhoven, na onderzoek, de zaken ter Westkust beoordeelde, hoe hij het verledene beschouwde en welken weg hij voor de toekomst de beste achtte, blijkt uit eenen hoogst belangrijken brief van 25 December 1833 nº. 205, dien hij aan den Commissaris-Generaal schreef en dien wij hier — met weglating van het eerste gedeelte, dat over de loopende gebeurtenissen handelt en waarvan wij boven reeds extracten mededeelden — in zijn geheel laten volgen, omdat de kennisneming daarvan o. i. voor eene juiste beoordeeling der zaken onmisbaar is.

.... »Ik zal wel niet behoeven te bewijzen hoe men van lieverlede, verleid door een aanvankelijk geluk, van de eene verkeerdheid in de andere is gevallen, en hoeveel kwaad daardoor over dit land is uitgestort: men meende zelfs in zijne dwaling het belang van het Gouvernement te bevorderen, ja den Sumatraan gelukkiger te maken! Zoo verblind kan de mensch zijn als het geluk hem verbijstert. Men zag niet eens, dat onze handelingen een ondragelijke last waren; wij hebben de grondvesten van het maatschappelijk bestaan der Maleiers in den hartader aangetast, en men heeft dit niet opgemerkt; men verhief groote en mindere hoofden, omdat zij dienstbaar waren aan de inzichten van hen, die meenden dit land met geweld te kunnen ten onder brengen; men deed hun een gezag uitoefenen dat, wegens de maatschappelijke inrichtingen, niet konde bestaan zonder het geheele verband te verbreken.

»Onder de hoofden die wij begunstigden waren er, die spoedig zagen dat onze bedoelingen de strekking hadden om het geheele land te overheerschen; andere wilden van de gelegenheid gebruik maken om zich door roof te verrijken, of oude veeten tegen hoofden of districten

te wreken; voor deze was het niet ongemakkelijk, onder den, door den oorlog met de Padries verwarden staat van zaken, onder het heerschend fanatisme, te stoken; districten zich, zooals men het noemde, ongehoorzaam te doen gedragen; en — o wee. — met diezelfde opstokers gingen wij die districten ten onder brengen en, zooals de resident dit in zijn Algemeen Verslag heeft durven noemen, *teisteren*. Het is zelfs gebeurd, dat de ongelukkigen, deze teistering niet durvende afwachten, zich wilden onderwerpen, maar dat dit door de goddelooze, ons toegedane hoofden wierd verzwegen omdat zij meer voordeel konden behalen door, als onze hulpbenden, te rooven en en te plunderen; en het ongelukkig gevolg was de vernieling van de dessa of het district, het vermoorden en verstrooien der bevolking; hoeveel duizenden zwerven thans nog ongelukkig rond, van have en vee beroofd! Maar ook diezelfde begunstigde hoofden, die, zooals men het noemde, met weldaden overladen waren, even zoo min als die hoofden welke of om het kwaad dat hun dreigde, of omdat zij werkelijk meenden dat het goed was zich onder het Gouvernement te stellen, konden in het algemeen ook niet tevreden zijn en werden zelfs onze vijanden; — men noemde hen dan verraders, en men had niet gezien dat wij-zelven oorzaak waren dat zij niet langer met ons vrienden *konden* zijn. Om dit te doen begrijpen, moet ik hier laten volgen de voornaamste trekken uit de geaardheid der Maleiers, als een gevolg van hunne maatschappelijke inrichting.

...... „Het maatschappelijk bestaan van den Maleier op deze kust is gegrond op de regeering der oudste geslachten. Elk district, ja vele dessa's hebben hunne eigene regeerende geslachten en, onder deze, stamvaders van familiën, die bepaalde rechten uitoefenen. De hoofden van geheele landstreken, die genaamd worden radja's, toewankoe's, panghoeloes, enz. zijn zeer bepaald in hunne macht, hetgeen hun van oudsher is toegekend en meestal bestaat in het bewijzen van hommage; het aanbieden van geschenken bij feesten die zij geven, en eenige invloed bij algemeene zaken zijn de eenigste bewijzen, die zij ontvangen ter erkenning hunner meerderheid. Elk op zich-zelf staand district, en zelfs dessa, oefent het dagelijksch recht over misdaden of over geschillen, en oordeelt over de algemeene belangen in eene vergadering, waarin alle de stamvaders van familiën, die panghoeloes genoemd worden, bijeen worden geroepen en die het onderling eens moeten zijn, hetgeen *rapat* heet. Algemeene belangen of oneenigheden tusschen op zich-zelf staande districten worden beslist in eene algemeene vergadering, waarin de pang-

hoofden van beide partijen samenkomen; of ook wel door een oorlog, dien men gewoon is te noemen prang bessa, en welke onderscheiden is in prang batoe en prang bedil, naarmate hij wordt beslist door het slingeren en werpen met steenen, of met het geweer. Deze oorlogen zijn soms wel bloedig, maar niet verwoestend; voor elk op zich-zelf behoorend district of dessa zijn ledige stukken grond voor deze oorlogen, ter beslechting van geschillen, opzettelijk afgezonderd.

»Welke gevolgen deze maatschappelijke inrichting, die ik maar in het groot en in het algemeen heb opgegeven, — want daarin zijn, als in de meeste Aziatische regeeringsvormen, hier en daar afwijkingen — op het geluk des volks hebben; welke gebreken daarin zijn, of wat daarin goed is, zal ik niet onderzoeken, omdat het thans niet tot mijn plan behoort; maar, en hierop vestig ik de aandacht, zij bestaat sinds eeuwen, en de Maleier is er zeer aan gehecht en wel, omdat zij hem bewaart voor onderdrukking; want zelfs de panghoeloes mogen niet naar eigen inzien beslissen, doch moeten zelfs met hunne anaq-boewah, dat zijn de kinderen van den stam waarover zij vaders zijn, raadplegen. Elk van deze hoofden, van den radja en toewankoe af tot den laagsten panghoeloe toe, hebben uiterlijke teekenen waaraan zij gekend zijn, en elk wordt, naar den rang van zijn geslacht, bij publieke gelegenheden en in den gemeenen omgang met onderscheiding behandeld. Geen hoofd of panghoeloe van een minder geslacht — en zij kennen ze alle — mag in uiterlijke eerbewijzingen of op eenige wijze boven een ander behandeld of gesteld worden, of het geheel is verbroken en uit zijn verband gerukt. Geen hoofd kan deze of andere vernederingen ondergaan, of hij is diep ongelukkig, omdat zijne geslacht-regeering daardoor is beleedigd. Een hoofd af te zetten en een ander in zijne plaats te benoemen die niet uit hetzelfde geslacht is, verbreekt den geheelen samenhang...

»Ik meende eerst, dat de religieuse gehechtheid van den Maleier om de hem toekomende eerbewijzingen te ontvangen en geen ander boven hem die minder rang had te onderscheiden, voortkwam uit trotschheid en afgunst, — zoo althans had men het doen voorkomen. Doch een verstandig Maleier, wiens vertrouwen ik had verkregen, zeide mij: »»Gij vergist U, laat ik U de zaak door een beeld begrijpelijk maken. Bij een welgevormd gezicht is het voorhoofd boven, daarna de oogen, de neus, de mond en de kin. Indien Gij nu de kin boven de lip, en de neus boven de oogen plaatst, dan zou dit immers een afzichtelijk en misvormd aangezicht zijn!

„„Zoo is het nu ook gelegen met onze maatschappelijke inrichting. Als Gij een minder lid boven een van meerderen rang stelt, dan mismaakt, misvormt Gij ons gansche bestaan; als aan iemand van ons niet de distinctie wordt toegekend die hij onder ons heeft, waaraan zijn geheele bestaan als lid van het bestuur of van de huishouding verbonden is, dan verbreekt Gij het geheele verband; want hij is dan dezelfde niet meer, en wij missen een schakel van den band die het geheel moet samenhouden; wij zijn uit ons geheel gebracht, beschaamd en geen volk meer. Wordt iemand gesteld boven een ander, die van een ouder geslacht is, zoo is daarvan nog het gevolg dat degene, die daaronder geleden heeft, zoo hij een lijdzaam man is, verloren is en tot zijn einde, of tot zijne herstelling, treurt; zoo hij een man is van een heftig karakter, zijn invloed blijft aanwenden om den onwettigen invloed tegen te werken. En hoeveel ongelukken hebben wij daardoor geleden!""

„Ik schaamde mij, dat ik aan ondeugd had toegeschreven hetgeen een deugd was, want menigeen heeft, door zich dit niet te laten welgevallen, door ons, onkundigen, zijn ongeluk gevonden omdat wij hem voor trotsch en jaloersch hielden. Vandaar is het dan dat wij nu kunnen verklaren waarom, bij vergaderingen van hoofden, zij zoo zorgvuldig waken dat de een niet ten onrechte boven den ander gesteld wordt.

„Toen ik eens in eene vergadering met hoofden een hunner, die mij voor den schrandersten was opgegeven, het eerste aansprak hoezeer hij de oudste niet was, waren de anderen stil en gaven zij niet dan beleefde algemeene antwoorden. Dit verwonderde mij, maar mijn misslag werd mij onder het oog gebracht, en toen ik hem herstelde werd de vergadering levendig en kreeg ik de inlichting die ik noodig had. Ik vermeld deze kleinigheid, omdat ze moet dienen om de overtuiging te geven hoe nauwgezet men deswege moet wezen; want ik had, door mijn doen, het aangezicht misvormd, en den mond boven den neus geplaatst; het was dus noch gekrenkte eigenliefde, noch trotschheid, maar een noodzakelijk gevolg van het bestaande, dat de leden der vergadering, die ik het eerst had moeten hooren, stil waren.

„Uit deze gesteldheid kunnen wij verder verklaren vanwaar het komt dat, als wij een hoofd over de eene of andere zaak spreken, deze ons zelden zal antwoorden naar zijne gedachten, maar algemeene antwoorden zal geven en zal onderzoeken hoe wij over de zaak denken, om zich niet te exponeeren dat wij hem, als hij een antwoord zou geven dat niet naar onzen zin is,

[illegible]

meer zullen bereiken. Want ik durf mij vleien, als ik mijn plan ten uitvoer kan brengen, dat hieronder nader zal worden ontwikkeld, dat, wie weet hoe, toch de meeste volkeren van Sumatra zich met ons zullen verbinden, daar wij hier van groot nut zullen kunnen zijn. Wij zullen hen kunnen beschermen, en dan voldoen aan hetgeen het streven van Nederland waardig is, nl. dat de volkeren waarmede wij in verband zijn, waarbij wij onzen invloed uitoefenen, ondervinden dat zij beschermd worden door een braaf, door een rechtvaardig, door een goeddoend volk.

„Maar dan moet ook niet de eigen zin van eiken resident op deze kust, van eiken ambtenaar, de verderfelijke wet voor het volk worden. Er zijn hier vroeger residenten geweest die bijv. den Toewankoe panglima, het eerste hoofd van Padang, onder de boomen vóór hun huis lieten wachten totdat het hun gelegen kwam hem te spreken, enz. enz.

„Als ik nu in deze opgaaf de waarheid heb gemeld, en ik heb daarvan voor mij-zelven de volkomene overtuiging, dan behoef ik

Uwe Excellentie slechts te herinneren aan ons bestuur, of liever aan onze overheersching, aan de wijze waarop die was te samengesteld, en Uwe Excellentie zal het met mij eens zijn dat dit niet konde blijven bestaan; dat de sedert eeuwen aan zijne regeeringswijze gewone, vrije Maleier zich niet daarnaar kon schikken, die niet kon gedoogen, zich daaraan moest trachten te onttrekken; maar dan zullen wij dat geen *verraad* noemen en dan zullen wij den Maleier ook niet langer houden, zooals hij ook aan Uwe Excellentie is afgeschilderd, als behoorende tot het slechtste menschenras.

„Maar alvorens ik voor de aandacht van Uwe Excellentie verlevendig het samenstel dat men hier bestuur noemde, moet ik vooraf hare aandacht verzoeken op Bondjol, dat nog de steen des aanstoots is.

„De Bondjollers hadden ons ingeroepen en met open armen ontvangen, maar wij hebben de volgende misslagen begaan.

„Vooreerst, dat het hoofd dat ons ingeroepen had, Baginda Kalé, een man van geen bijzonder uiterlijk, en ook mogelijk wel niet zeer schrander, maar die twaalf levende zonen heeft, dadelijk werd op zijde gesteld en een berucht, gevreesd hoofd, dat met twee honderd doebalangs of voorvechters de schrik van de bevolking was, Toewankoe Moeda, tot regent werd benoemd over Bondjol. Zulk een man werd voor den rechten gehouden om de Bondjollers, een volk dat men slecht en roofzuchtig noemde, in orde te houden!

„Dit werd bewerkstelligd, in weerwil van het dringend aanzoek der van ouds gerechtigde hoofden en het gros der bevolking, dat niets liever wenschte dan ontslagen te zijn van het dwangjuk der Toewankoes Berampat, waarvan de bovengenoemde de voornaamste was.

„Ten andere, door het vrijgeven van de door de Bondjollers genomen Batta's, waaronder vrouwen waren die reeds aan de mannen, welke haar als bijwijven genomen hadden, waren verkleefd, en waarbij zelfs de regent, Toewankoe Moeda, eene vrouw moest afgeven die een kind bij hem had. Deze onvoorzichtige maatregel is dadelijk aan die van Bondjol en Rau openbaar bekend gemaakt, en ook werkelijk uitgevoerd. Toewankoe Tamboesei is hierdoor in de gelegenheid gekomen om de inwoners van Bondjol en Rau tegen het Gouvernement op te zetten, want menige familie werd hierdoor benadeeld en verarmd. Men kan dit verdedigen doordien de slavernij niet meer toegestaan is; maar of het verstandig was in een land, dat zich nauwelijks aan ons onderworpen had, blijft eene andere vraag; nadeelig moest dit altijd werken.

„Ten derde werd er een militaire commandant geplaatst — na den

zeer geschikten luitenant Helbach — die door zijn dom, hard en brutaal gedrag de hoofden en bevolking tot last strekte, hen op allerlei wijzen beleedigde, en zelfs zijne brutaliteit zoover dreef dat hij verbood, op Vrijdag den Mohammedaanschen godsdienst te oefenen, en dan zeide: Gij zijt immers geen Padries meer?

„Overal waren kleine posten gelegd, en het hospitaal was, zonder bedekking, in de Mohammedaansche kerk gelegd. De door ons aangestelde regent, Toewankoe Moeda, wordt gehouden voor dengene, die door zijne 200 doebalangs onze posten heeft afgeloopen en de zieken heeft vermoord. Men zegt, dat de Bondjollers zelf verklaren dat het vermoorden van de zieken tegen hun wil is geschied. De verkeerdheid, die wij hadden gedaan, den Toewankoe Moeda tot regent te benoemen, is op ons eigen hoofd nedergekomen. Bitter zijn te beklagen onze officieren, soldaten en zieken, die daarvan het slachtoffer zijn geweest.

„Maar zijn de Bondjollers zoo schuldig als zij, zonder dat men die omstandigheden kent, zouden zijn? En zal het niet veel beter zijn, te trachten met hen weder op een goeden voet te komen dan hen ten onder te brengen en te straffen? — Ik geloof, wij kunnen, wij mogen niet anders dan hetgeen gebeurd is vergeven.

„Ik weet het wel, dat men de bevolking van Bondjol zal uitmaken voor een roofzuchtig volk, en vele daden ten laste leggen, en daardoor zal trachten goed te maken de behandeling, haar aangedaan; maar zijn wij geroepen, de volkeren te straffen voor het kwaad, dat zij, naar ons inzien, hebben bedreven? Kennen wij de geschiedenis van elk volk genoeg om te weten waarom zij zoo en niet anders hebben gehandeld? Vele vragen meer zoude ik kunnen doen, waaruit zoude blijken dat een volk, dat ons ingeroepen heeft om van de Padriesche heerschappij bevrijd te worden, en hunne oude gebruiken te herstellen, ons moest haten toen zij zich zoo geweldig in hunne verwachtingen vonden teleurgesteld; door ons met nieuwe, bij hen onbekende lasten gedrukt werden, en onder het geweld van den zoo algemeen gehaten Toewankoe Moeda, die door ons in bescherming was genomen, en ook bezoldigd werd, moesten blijven voortleven.

„Met welke redeneeringen men het ten onderbrengen en straffen van Bondjol ook wil rechtvaardigen, — mijne overtuiging dwingt mij, Uwe Excellentie voor te stellen daarvan af te zien, en dat wij veeleer alles moeten beproeven om, zoowel met Bondjol als met andere afvallige landschappen, zonder oorlog of bloedvergieten, eenen

algemeenen vrede te verkrijgen. Van mijne zijde wordt alles, wat daartoe kan dienen, aangewend, en ik hoop dat de goede God mijne pogingen zal zegenen. Ik voel mij des te meer daartoe gedrongen, omdat ik vrees dat wellicht in den brief voor den overste Bauer, die als militaire commandant verwacht wordt, door Uwe Excellentie achtergelaten, voorschriften zijn gegeven om Bondjol aan te vallen en te straffen voor zijn afval en gepleegden moord in Januari 1833."

Van Sevenhoven bespreekt, na deze beschouwing over Bondjol, meer in het algemeen met „welk soort van bestuur, of liever op welke wijze men den Maleier heeft overheerscht„:

„Door het geheele binnenland waren forten, sterkten en militaire posten opgericht. De commandanten daarvan, officieren, onderofficieren en soldaten, waren, voor elk district, of plaats, belast met het civiel gezag; mogelijk een enkele kende de taal des lands, geene de zeden, gewoonten en maatschappelijke inrichtingen. Weinigen hadden geschiktheid voor den post die hun opgedragen was, en zij veroorloofden zich, alles te doen wat maar in hun hoofd opkwam. Bij de onderofficieren en soldaten liep dit tot eene onverdragelijke hoogte, zooals Uwe Excellentie, evenals ik, daarvan getuige is geweest te Loeboe Along, waar een soldaat de hoofden uitschold en den gemeenen man sloeg. De hoofden werden, in het algemeen, niet met de vereischte onderscheiding behandeld; die het best zulk een commandant naar den mond konde praten, had den grootsten invloed, — en zoo werd de eene misstap op den anderen begaan.

„De eerste hoofden ergerden zich zeer over de luidruchtige wijze, waarop de Ali Bassa, die van Java was gekomen met zijne barisan, hier werd ontvangen; over de rijke verteringen die door hem werden gemaakt, en den overdreven eerbied waarmede hij werd behandeld, in vergelijking met de behandeling, die *zij* moesten ondervinden. Zij konden het niet verdragen dat zij, als hoofden van het land, achter moesten staan voor een Javaan, die niet van hooge geboorte was; zijn eigen opgeblazenheid en beleedigende euvelmoed verergerden dit, maar de Maleiers, veel schranderder dan deze Javaan, deden hem in zijnen euvelmoed van de hoogte tuimelen, waarop hij door de onzen zoo onvoorzichtig was opgevoerd.

„Voeg nu bij dezen staat van zaken, dat er groote wegen door het geheele land zijn gemaakt; dat er dagelijks honderde koelies werden gevorderd om in de behoeften van onze militaire transporten enz. te voorzien; dat de vrije Maleiers, in de hospitalen en waar

al meer, het vuilste werk moesten doen, waarvan zij zulk een grooten afkeer hebben, door natuurlijk aangeboren zindelijkheid; dat er altijd werk was; dat de Maleier met geen mogelijkheid eenige vermindering van zijne lasten konde tegemoet zien, en dat, bij de minste vertraging, militaire strafmiddelen werden in het werk gesteld; dat hij onder den last dien hij torschte en altijd op het hoofd droeg, niet werd ontzien, maar nog daarenboven dikwijls is mishandeld.

„Voeg er bij, dat men in Rau en Mandaïling aanstalten gemaakt heeft tot het invoeren van het landelijk stelsel, zielbeschrijvingen heeft gedaan, een ontwerp heeft gemaakt om op de niet vrijgegeven slaven eene belasting te leggen; dat, onder dezen druk, bij den aanvang van 1833 ook, in Bondjol en Rau, nog werd ingevoerd eene belasting op de pasars; dat deze belasting werd geheven door dat slechte volk, dat als voorvechters, onder den naam van doebalangs, altijd de schrik der bevolking was, en door djajang-secars, een politiekorps, saamgesteld uit Bengaleezen en ander opgeraapt volk, welke beide er zich een spel van maakten om vooral de oude vrouwen, die meestal naar de pasars gaan, te kwellen, — en dat er als het ware werd geheven naar het goedvinden van deze slechte kerels.

„Voeg er bij, als de hoofden minder amfioen kochten dan zij gewoon waren, of de pasars minder dan gewoonlijk opbrachten, er commandanten waren die hen voor smokkelaars enz. uitmaakten.

„Herinneren wij ons daarbij dan nog, hoe de landschappen die wij geteisterd hadden, vele berooide en miskende hoofden, bijgeloovige priesters en andere slachtoffers van den oorlog overal hadden rondzwerven, wier ellende hen en de aanschouwers tot wraak aanzette; en laten wij dan vragen, of hetgeen gebeurd is ons nog kan verwonderen? Of niet elk volk zich zoude hebben trachten te ontdoen van zulk eene geweldige overheersching?

„Ik heb hetgeen gezegd is, niet overdreven; doch ik weet wel, dat men enkele voorvallen zal kunnen opgeven als niet geschied, ter oorzake van de opgegeven redenen; men zal zich er op beroepen, dat de benedenlanden, die niet minder dan de bovenlanden lasten hebben gedragen, ons trouw zijn gebleven enz., — men heeft niet altijd de oorzaken kunnen onderzoeken, en men weet dan toch, dat de trouw der benedenlanden ook aan het wankelen was.

„Maar ik schrijf geene beschuldiging tegen den afgetreden Resident; veel is er gebeurd tegen zijne bedoelingen; hij moest roeien, zooals men zegt, met de riemen die hij had. Indien hij een goed

korps civiele ambtenaren te zijner beschikking had gehad, dan zouden althans de zaken, door militaire commandanten gepleegd, niet voorgevallen zijn. Hij heeft zelfs een officier, die een hoofd beleedigd had, naar Java gezonden. In een woord, er is veel ter verdediging te zeggen. Overal in zijn bestier straalt eene angstige bezorgdheid door om te bezuinigen en het Gouvernement van de door hem gemaakte vorderingen voordeel te doen trekken; maar helaas, de middelen waren niet juist gekozen; de drukkende heerendiensten, waardoor eenige noemenswaardige uitgaven bespaard zijn, en de aanstootelijke belasting op de pasars, waardoor de inkomsten vermeerderden, waren de klippen, waarop de goede gezindheid van het gros der bevolking schipbreuk moest lijden.

„Doch dit is geheel iets anders dan hetgeén mijne bedoeling is geweest, met aan Uwe Excellentie den staat der zaken bekend te maken; om n.l. nu wij weten dat het niet de boosheid, de valschheid der Maleiers, maar wel de ondragelijke last waaronder zij gedrukt gingen, is, die hen heeft doen trachten dat juk af te werpen. — wij ons voor deze klip moeten wachten, en, zooals Uwe Excellentie reeds heeft vastgesteld, een beter stelsel van bestuur moeten instellen....

„Ik ontveins mij de moeielijke omstandigheden niet, waarin de staat van zaken thans is, om daaruit het goede voort te brengen. Vele hoofden, die dit niet zijn moesten, zijn door ons aangesteld of in aanzien zeer verhoogd; daaronder zijn, zooals de regenten van Batipoe, Halaban en minderen, die ons werkelijk groote diensten hebben bewezen en die wij, om geen reden ook, op een ander standpunt kunnen stellen zonder nieuwe vijanden, nieuwen afval en nieuwe oorlogen te vreezen te hebben. Ik weet ook dat ik, zoolang nog geen genoegzaam getal bekwame ambtenaren van Java herwaarts zal zijn gezonden, zal moeten voortsukkelen met de aanwezige middelen van bestuur, die nauwelijks toereikende zijn om het werk gaande te houden, veel minder genoegzaam om eenige nuttige bepalingen in werking te brengen.

„Om de zaken in eene geregelde orde te brengen, heb ik in de eerste plaats noodig nog eene goede militaire versterking; ik meen dat Uwe Excellentie bepaald heeft nog 700 man troepen hier te zenden, — deze verzoek ik zoo spoedig mogelijk, omdat de Maleier bij gebrek aan genoegzame macht zal vermeenen dat onze zwakheid ons doet handelen zooals wij nu overal hebben bekend gemaakt bij onze publicatie van 25 October jl. Hebben wij daarentegen veel

troepen, dan zullen de Maleiers zien dat het ons inderdaad ernst is; dan kunnen wij met kracht handelen; maar zonder versterking zullen wij bij elken tegenstand in verlegenheid wezen; en deze tegenstand is het meest te vreezen, door het wantrouwen dat bestaat en van dezulken die vermeenen in troebel water goed te kunnen visschen. Maar ook is versterking noodig om twee groote versterkte forten te kunnen aanleggen ten einde onzen handel te protegeeren, en zelfs met de volkeren, aan de andere zijde des eilands gelegen, vriendschappelijke onderhandelingen aan te gaan. Ook zal Uwe Excellentie moeten beslissen ten aanzien van Rau: of dit hernomen moet worden, indien de hoofden en bevolking, hetgeen ik hoop, door onderhandelingen ons weder zullen toelaten.

„Mijn plan is om, wanneer de versterking, die trouwens alle dagen verwacht wordt, met den militairen commandant zal zijn aangekomen en de regentijd voorbij is, door het geheele land te reizen om eene grondige kennis van de huishoudelijke inrichtingen en verschillende belangen op te doen en met de hoofden van de districten, waar dit kan geschieden, contracten aan te gaan, waarin de wederzijdsche verplichtingen duidelijk worden beschreven. Als ik hierin gelukkig mag slagen en wij, vooreerst althans, eene goede militaire macht hebben om deze overeenkomsten te doen nakomen, en van onze zijde daaraan stipt vasthouden, dan geloof ik dat wij, hetgeen wij op Sumatra bezitten, voor ons zullen winnen en dienstbaar maken aan de belangen van het vaderland; dan geloof ik dat, zoodra deze instellingen met vertrouwen werken, vele volkeren van Sumatra tot ons zullen komen, en dat wij eindelijk, hetgeen door geweld niet te bekomen was, door verstandige inrichtingen zullen verkrijgen. Nimmer moeten wij onze opperheerschappij aan de Maleiers doen gevoelen, ook dan niet wanneer wij 's Gouvernements voordeel of inkomsten op het oog hebben; integendeel, bij het najagen daarvan moeten wij ons aan hen noodzakelijk weten te maken; hunne wetten, gebruiken en gewoonten, zelfs die met onze Europeesche denkbeelden en verlichte wetgeving strijdig zijn, moeten wij ongeschonden laten; onze militaire macht moeten wij alleen gebruiken om gelukkig te slagen, met het alsnu ingevoerd, meer gematigd, regeeringsstelsel; dan zullen wij ons het best staande houden, en deze bezittingen het meest dienstbaar maken aan den Vaderlandschen handel en dien van Java." . . .

ZESDE HOOFDSTUK.

Algemeene toestand in het begin van 1834. — Vrees voor rustverstoring in de Noordelijke afdeeling, daartegen genomen maatregelen. — Desertie van inlandsche soldaten. — Van Sevenhoven teruggeroepen, Francis tot resident benoemd. — Onderhandelingen met Matoea. — Verdere verwachtingen van Van Sevenhoven betreffende de pacificatie des lands. — Zijne beschouwingen over den toestand. — Zijn rapport, na zijn vertrek opgemaakt. — Voorschrift omtrent de verhouding van het burgerlijk en het militair bestuur. — Last van de Regeering om niet tot wapengeweld over te gaan voordat alles daartoe gereed is, en het den resident gebleken zal zijn dat door onderhandelingen het doel niet kon worden bereikt.

Expeditie van De Quay naar Boea. — Dood van dien hoofdofficier. — Gebeurtenissen te Baros. — Voorstel van Francis om deze plaats te bezetten, door de Regeering wegens de tijdsomstandigheden voorloopig afgewezen.

Gedurende het tijdelijk bestuur van Van Sevenhoven bleef het op de Westkust van Sumatra voortdurend rustig. Het schijnt, dat de hoofden der vijandelijke partij, verrast door de plotseling zoo geheel veranderde staatkunde onzerzijds, niet tot een besluit konden komen ten aanzien der verder door hen te volgen gedragslijn.

In het laatst van 1833 vernam Van Sevenhoven, dat Toewankoe Imam en Toewankoe Tamboesei een verbond gesloten hadden met het doel, onze troepen uit de Noordelijke afdeeling te verdrijven. Het fregat *Palembang*, dat, bij gemis aan voldoende maritieme macht, na aankomst uit Nederland tijdelijk door Van Sevenhoven was aangehouden, werd daarop naar Natal gezonden om aldaar voorloopig post te vatten en den kapitein Hellwig over te brengen, die in last had naar bevind van zaken te doen wat noodig was, òf tot behoud van ons grondgebied, òf althans bepaaldelijk tot redding onzer troepen. Kon hij met Toewankoe Tamboesei in onderhandeling komen, dan was Hellwig gemachtigd, met dat hoofd vrede te maken. „Ik hoop — zoo schreef Van Sevenhoven den 18n Januari 1834 aan Baud — dat ik de vorderingen van Toewankoe Tamboesei zal kunnen toestaan, hetgeen te meer noodzakelijk is geworden omdat, indien wij met hem in vijandschap

blijven, alle onze strandposten om de Noord in groot gevaar zullen komen en de heele handel met de bovenlanden wordt afgesneden. Hoe meer ik de zaken alhier leer kennen, hoe sterker ik overtuigd word dat wij ons op geen anderen grond alhier kunnen staande houden dan als goeddoende beschermers, geenszins als overheerschers."

Van den loop dier onderhandelingen wordt verder niets vermeld, evenmin als — tot Juni 1834 — van vijandelijkheden.

Dat er echter reden bestond om, in het algemeen, op onze hoede te blijven, blijkt uit de vrees, die men in het begin van 1834 koesterde voor desertie der inlandsche soldaten, waartoe "afvallige hoofden" hen trachtten te verleiden. Uit het district Priaman deserteerden drie man met medeneming van hunne wapens: hoeveel er in de bovenlanden overliepen vinden wij niet vermeld, doch reeds den 14n Januari kon Van Sevenhoven aan den Minister van Koloniën schrijven dat, volgens berichten van De Quay, de vrees veel verminderd was. Na dien tijd vinden wij er niet meer van gerept.

De luitenant-kolonel Bauer kwam den 6n Februari te Padang aan en vond hier de vroeger reeds vermelde, voor hem door Van den Bosch achtergelaten instructie. Hij werd door Van Sevenhoven ingelicht omtrent de door dezen noodig geoordeelde gedragslijn en verklaarde zich bereid in diens geest te handelen tot dat antwoord zou zijn ontvangen op den boven medegedeelden brief van 25 December nº 205.

Dat antwoord liet zich niet lang meer wachten; bij "eigenhandige nota" droeg de Commissaris-Generaal aan den Gouverneur-Generaal a. i. op, den adjunct-commissaris-inspecteur der Buitenbezittingen, Francis, te benoemen tot resident van Sumatra's Westkust en Van Sevenhoven terug te roepen; diens verblijf in genoemd gewest mocht niet langer worden gerekt "dan volstrekt noodig, bv. tot den afloop van den tegenwoordigen moesson."

De gevolgtrekking is niet gewaagd, dat Van den Bosch zich geenszins met de beschouwingen van Van Sevenhoven kon vereenigen en zich hield aan de eenmaal genomen beslissing, dat Bondjol door wapengeweld moest worden ten ondergebracht. Doch dan was zeker de keus van den vervanger minder gelukkig, want weldra zou blijken dan Francis in alle opzichten met de meeningen van Van Sevenhoven instemde.

Intusschen waren de onderhandelingen ter Sumatra's Westkust voortgezet. Bauer schreef den 2den Maart aan Van Sevenhoven:

„Onze onderhandelingen gaan goed; gisteren voor den middag is de Toewankoe Kali angit van Matoea bij mij geweest om met mij over de onderwerping te handelen; de voorwaarden, door mij gesteld, zijn eenvoudig:

a. zijne bentings voor ons te openen en langzaam te slechten,

b. den weg te herstellen zooals die vroeger geweest is,

c. de passage onzer troepen in en door het land, doch eerst na eenige weken.

„Het al of niet aannemen van troepen heb ik compleet aan hem overgelaten.

„De Toewankoe is naar Matoea teruggegaan om met de andere hoofden te spreken, morgen komt hij weder terug om het groote feest bij te wonen."

Van Sevenhoven bracht, bij missive van 5 Maart 1834 nº. 236, dit bericht aan den Gouverneur-Generaal a. i. over, met de mededeeling dat het hem zeer verheugde. Omtrent den stand der onderhandelingen in het algemeen meldde hij:

„Matoea zal zich nu zonder slag of stoot onderwerpen, en ik behoef Uwe Excellentie niet te zeggen hoeveel beter dit is dan om de landschappen door militair geweld ten onder te brengen, hetgeen hier altijd gepaard gaat met moord en vernieling van alles wat maar te vermoorden en te verwoesten of te vernielen is....

„Van de Danau, een district dat eene lijn met Matoea en Bondjol trok, heb ik ook voor eenige dagen aanzoek gekregen om vrede;.. ik heb hun laten weten dat ik gaarne met hen zal handelen omdat ik liever den vrede dan den oorlog wensch, maar hun moet te kennen geven dat het verzoek *rapat*, d. i. door alle hoofden geteekend, moet gedaan worden; dat ik daarna, òf zelf komen, òf mijnen *wàkil* naar Priaman zenden zal.

„Het district XII Kota's Bovenlanden is ook reeds met mijne zendelingen in correspondentie en na de onderwerping van Matoea verwacht ik dat ook deze zullen komen, in welk geval de kleinere districten van zelf zullen volgen, en dan hebben wij tot aan de Massang alle districten aan ons verbonden.

„Verkiest Bondjol dan nog niet in onderwerping te komen, dan kunnen wij dit aan zijn lot overlaten en overeenkomst maken dat van weerszijden geene vijandelijkheden zullen worden gepleegd; en dan houd ik mij verzekerd dat zij mettertijd vrede zullen verlangen omdat wij hun geen handel zullen toestaan. Het is inderdaad niet te vergen van de Bondjollers, dat de hoofden en bevolking, die zoo

schandelijk bedrogen zijn, al dadelijk ons zullen vertrouwen; zij zullen eerst onze handelingen met andere districten moeten zien, alvorens zij het zullen wagen zich aan ons over te geven. Een of twee mindere hoofden van Bondjol, die bij mij geweest zijn, zijn er als 't ware voor uitgekomen; ik heb hun geavoueerd, maar gezegd dat zij nu maar eens goed zich moesten informeeren en van hetgeen zij vernemen zouden rapport moesten maken aan hunne hoofden en bevolking. Mijne zendelingen zijn intusschen ook werkzaam, en zoodra ik zelf in de binnenlanden kom, zal ik de onderhandelingen meer doorzetten; mogelijk dat het mij gelukt, spoediger vrede te krijgen dan ik durf verwachten" ....

... "Met de XIII Kota's, in de nabijheid van Padang ben ik ook sedert eenigen tijd in correspondentie .....

"Uit al deze gunstige berichten zal Uwe Excellentie met genoegen zien, dat de maatregelen die genomen zijn om overal vrede te verkrijgen, gelukkig hebben gewerkt, en dat het te verwachten is dat het mij gelukken zal, overal vrede te verkrijgen.

"Ik hoop dus dat de bevelen, die ik dagelijks verwacht, in dezen geest zullen zijn, en waarlijk, dit geteisterd en mishandeld volk zijn wij verschuldigd, vrede te geven. Geen belang, hoe groot ook, kan er zijn om anders te mogen handelen; niet alleen zullen wij daardoor een weldaad aan dit land schenken, maar onze eigen belangen zullen er door worden bevorderd .... Ik durf verwachten als wij zoo eenige jaren gehandeld hebben, dat alle de nog van ons verwijderde volkeren zich gaarne met ons zullen verbinden" ....

Doch weinige dagen na het verzenden van dit schrijven ontving Van Sevenhoven een brief van Baud (dd. 8 Februari 1834 nº 76), waarin deze hem van de door Van den Bosch genomen beschikking mededeeling deed en hem opdroeg om, zoodra de nieuw benoemde resident Francis het gezag aanvaard en al de vereischte inlichtingen zou hebben bekomen, met het fregat *Palembang* de terugreis naar Java aan te nemen.

Van Sevenhoven antwoordde daarop, dd. 15 Maart 1834 (particulier), dat het hem "bitter leed deed, zoo spoedig te worden teruggeroepen uit eene commissie, die uit haren aard, een ruimen tijd vorderde" ....

Hij had deze commissie aanvaard in de hoop van "evenals hij in Cheribon, Palembang en in de Vorstenlanden op Java gedaan had, uit eene verwarde huishouding eene geregelde orde van zaken te

scheppen en dit geteisterd en mishandeld land met ons Gouvernement te verzoenen en daaraan rust, vrede en vooruitzichten van welvaart te geven ″....

Het griefde hem dat hij nu buiten de mogelijkheid gesteld werd om zijne plannen uit te voeren; hij zag ″bedroefd op dit ongelukkige land neder en zag de toekomst met angst te gemoet″. Want hij wist dat men bij den Sumatraan ″meer tot stand kon brengen met volharding en geduld dan door voortvarendheid en doordrijven, hetgeen de hoofden en bevolking geheel afkeerig van ons maakt″.

Om den Gouverneur-Generaal te overtuigen dat hij op den goeden weg was van pacificatie van Sumatra's Westkust, gaf hij het volgende overzicht.

″Meest alle de binnenlandsche bezittingen, en ook een aanzienlijk gedeelte van het regentschap Priaman waren sedert 1831 door kracht van wapenen of bij verrassing aan ons onderworpen; onze invloed op de bevolking was alleen door de wapenen; na al de groote voordeelen die behaald waren, was een enkel ongeluk, n.l. dat van den luitenant-kolonel Krieger in de VII Loerahs, in Januari 1833, genoegzaam om het grootste gedeelte der oude en nieuw ten onder gebrachte landen in opstand te brengen. Verblind door voorspoed had men de bevolking ondragelijke lasten doen ondergaan, in de verbeelding dat de vrees voor onze wapenen haar wel in bedwang zoude houden; maar de ondervinding heeft doen zien, hoe deerlijk men zich misrekend had, en dat de vrije Maleier wel bukt voor een overmachtig geweld, maar er zich ook van ontdoet zoodra hij de kans schoon ziet; de moeite en opofferingen, waarmede wij slechts de rust onder eenige districten hebben kunnen herstellen, de mislukte aanvallen op Matoea, waarbij de Commissaris-Generaal zelf tegenwoordig was, en op Bondjol, hadden natuurlijk het lang met een bloedige wraak gedreigde Bondjol en zoovele andere van de misnoegde hoofden en bevolking in een toestand gebracht dat daarvan alles te vreezen was. In dezen toestand verliet de Commissaris-Generaal deze kust, aan mij het hoogste gezag overlatende. Toen onder deze omstandigheden de commandant van het fort Amerongen en het Noorderdistrict Rau bedreigd werd en dringend om versterking verzocht, durfden de generaal Riesz en kolonel Elout het niet wagen, uit de Bovenlanden eenige troepen daartoe weg te nemen; in dezen toestand was dan ook alles te vreezen.

″De generaal Riesz, daartoe door huiselijke omstandigheden gedwongen en de toestemming van den Commissaris-Generaal hebbende,

verliet met kolonel Elout deze kust; noch de verwachte versterking, noch de benoemde militaire commandant, de overste Bauer, kwam opdagen, en gelukkig dat in dezen nijpenden toestand toevallig Zr. Ms. Fregat *Palembang* te dezer reede is gekomen.

„Intusschen is de insluiting van ons fort Amerongen de laatste daad die als vijandelijk kan worden beschouwd, hoezeer de hoofden van Rau deswege verschooningen bij mij hebben ingebracht en zich beklaagd hebben over het gedrag van de bezetting, die hun zoude hebben verplicht haar te doen vertrekken; niettegenstaande allerlei ongelukkige voorspellingen die gedaan zijn, dat men na de *poeasa*-maand nieuwe aanvallen doen zoude, dat de Maleier, die zich door geen geweld wilde laten onderwerpen, veel minder zich door zachtheid aan het Gouvernement zoude laten verbinden, heb ik met een vasten tred het ingeslagen spoor gevolgd, en onze zedelijke invloed is zeer toegenomen. Onze publicatie van 25 October 1833, waarin openhartig tegen de hoofden en bevolking was gesproken, en de wijze waarop ik de daarbij bekend gemaakte beginselen heb doen verspreiden onder de hoofden en bevolking, mijne eigene handelingen hebben het gunstigste gevolg gehad; en had ik zelfstandig mogen blijven werken, zoo zoude ik spoedig Uwe Excellentie hebben kunnen verblijden met den vrede met de meeste districten, en Bondjol zelfs had ik tijd gelaten; maar onze militaire commandant, de overste Bauer, is een officier van groote voortvarendheid, hij wil het militaire op den voor hem wenschelijken voet hebben, daardoor wordt er veel beweging in de Bovenlanden gemaakt, veel gerequireerd en gevorderd; hij verlangt dat de officieren het civiel gezag zullen nederleggen; de overste Bauer heeft eene afzonderlijke instructie van den Commissaris-Generaal, die ik niet ken; ik heb geene civiele ambtenaren en zal, daar ik voor de tweede maal dringend verzocht ben door den majoor De Quay, den heer Van den Berg het civiel gezag in zijne plaats in de bovenlanden moeten opdragen, hoe ongaarne ook, daar zijne benoeming zooals mij gezegd wordt niet is doorgegaan, maar er is geen enkel ander bekwaam ambtenaar beschikbaar, en ik kan noch mag de zaken in de war laten loopen en vooral de goede gezindheid der hoofden wederom verstooten. Het zal althans geen gelukkigen indruk maken, de bewegingen welke de overste Bauer meent te moeten doen; de officieren, welke met civiel gezag belast zijn, wetende dat hun chef daartegen is; ook het vele dienstwerk dat de Overste vordert om maar de soldaten op den voet te krijgen zooals hij meent die moeten zijn,

maakt dat die officieren den civielen dienst maar half kunnen verrichten, en dat men dus den tijd niet kan nemen die noodig is om met de hoofden te overleggen enz. enz.

„Ik had alles zoo goed met den overste vóór zijn vertrek naar de Bovenlanden afgesproken; hij had zijn woord van eer gegeven dat hij in mijnen geest zoude handelen totdat er antwoord op mijne voorstellen zoude zijn gekomen. Ik zal hem mijn verlangen te kennen geven en vermanen om met geduld te werken, maar wat is er te zeggen van een man die natuurlijk het militaire zoo volmaakt mogelijk wenscht te hebben, dit als zijn hoogste plicht beschouwt en daardoor hetgeen van veel grooter belang is over het hoofd ziet? Hij is een braaf officier en mij zeer openhartig voorgekomen; hij zelf kan niet inzien hoe ongelukkig in deze oogenblikken zijn ijver moet werken.

„Ik kan mij ten slotte niet bedwingen Uwe Excellentie nog eens te zeggen dat ik gaarne het werk, dat zoo goed begonnen is, had wenschen te eindigen. Zijne Excellentie, de Commissaris-Generaal, heeft dit anders verlangd, en mij blijft dus niets meer over dan de vurige wensch, dat het werk, door den nieuwen resident zoo gelukkig mag worden afgedaan als het door mij is begonnen, en dat men zich nooit zal behoeven te beklagen dat ik zoo vroeg ben teruggeroepen."

Nadat de nieuwbenoemde resident te Padang was aangekomen en door Van Sevenhoven op de hoogte was gebracht van den staat van zaken en van diens inzichten, keerde laatstgenoemde naar Batavia terug. Op zijne terugreis, aan boord van de *Palembang*, schreef hij een uitvoerig rapport, dd. 17 April 1834 nº. 4, waarin de volgende gedeelten voor ons van belang zijn.

„De militairen, waaronder zelfs de generaal-majoor Riesz, noemden de Maleiers valsche verraders, en geneigd tot alle kwaad; ik beschouwde de daden die dat oordeel schenen te wettigen uit een geheel ander oogpunt: de Maleier was mij bekend gemaakt als boven alles gehecht aan zijne vrijheid en maatschappelijke inrichtingen, omdat deze zijne individueele vrijheid waarborgen. Wij hadden onze toezeggingen, hem gedaan, verbroken, tastten in het hart zijner instellingen door hoofden te benoemen die dit volgens de adats niet konden zijn, en hij vond zich bitter teleurgesteld in de verwachting, die hem onze beloften hadden doen koesteren. Zonder een enkel voordeel te genieten, werd hij door ondragelijke lasten, die met de

bajonetten werden gevorderd, gedrukt, en van zijne beschermers tegen de Padries werden wij zijne overheerschers en geweldige onderdrukkers; nu kan men het immers bij een onbeschaafd volk niet anders dan eigenaardig noemen dat het zich, op welke wijze dan ook, van die overheersching trachtte te ontslaan. Men moge de Maleiers nu verraders, valsch en slecht noemen, maar wat bleef hun over? Die niet sterk is moet slim handelen, en dit was hun geval."

Van Sevenhoven trad vervolgens in eene uitvoerige bespreking van het plakaat pandjang en zijn uitwerking:

„Om de bevolking te overtuigen dat onze verklaringen ernstig gemeend waren, dat wij niets anders konden verlangen, berekende ik de voordeelen die wij van hare industrie zouden trekken, terwijl hare eigen belangen daardoor zouden worden bevorderd.

„Men heeft te Padang gelachen en gespot met deze publicatie en zeide dat de Maleiers, die door geen geweld te regeeren waren, nog veel minder door zachtheid zouden geregeerd kunnen worden. Het met geweld vorderen van koelies werd streng door mij verboden, en nu ontstonden er klachten wegens stagnatiën enz.

„Ik had intusschen den heer Francis naar de Bovenlanden gezonden, speciaal om de publicatie aan de hoofden bekend te maken en hunne gevoelens daarover af te vragen. Telkens ontving ik de gunstigste rapporten, maar ook dat onze militairen zich met mijne beginselen niet konden vereenigen, terwijl van de andere zijde de vrees werd geopperd dat onze getrouwe Maleische hoofden, vooral van Batipoe en Halaban, die altijd met gewapende mannen gereed stonden en door roof en verwoesting de schrik der bevolking waren, in het geheel niet tevreden schenen dat deze staat van zaken, waardoor zij zich verrijkt hadden, zoude ophouden. In een woord, alles scheen zich te kanten tegen hetgeen door mij als het eenigste middel werd beschouwd; indien mijne plannen niet geslaagd waren, zoo zoude ik te goeder trouw hebben moeten verklaren dat het beste wat wij doen konden, wezen zoude hoe eer hoe beter uit de Bovenlanden te trekken en te trachten, met de macht die wij aan handen hadden, Padang te behouden. En dit was wellicht niet uit te voeren geweest omdat de hoofden, die ons hadden bijgestaan en overal verwoesting hadden gepleegd, ons den pas zouden hebben afgesneden, wel voorziende dat de door hen mishandelde districten eene bloedige en welverdiende wraak zouden nemen. Netelig en hoogst moeielijk was mijn toestand, die nog vergroot werd door de verbittering der geheele armee tegen de Bondjollers en andere afvallige

districten, en doordien de heeren generaal-majoor Riesz en kolonel Elout volstrekt geene verwachting hadden, dat de nieuwe beginselen zouden worden aangenomen."

Maar langzamerhand kwam er eene kentering in de meeningen. De Quay, die aan Van Sevenhoven „den toestand der Bovenlanden had geschetst in den geest van den krijgsman", logeerde eenige dagen bij hem en „vertrok met geheel andere gevoelens dan hij gekomen was, en deze brave officier heeft met de overige heeren officieren geheel in mijnen geest gewerkt, zoodat ik blijde hoop mocht voeden spoedig overal vrede te zullen krijgen."

Overal eischte Van Sevenhoven dat de publicatie letterlijk zoude worde nagekomen, en betoogde hij „dat de minste afwijking de nadeeligste gevolgen zouden hebben, omdat de hoofden en bevolking daaruit zouden moeten afleiden dat zelfs de toezeggingen, door Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal gedaan, bedrog waren en niet vertrouwd konden worden"....

De Toewankoe van Halaban kwam ook te Padang. Met dezen „schranderen en dapperen Maleier" had Van Sevenhoven „veel en rondborstig gesproken", en de Toewankoe had hem „betuigd dat onze nieuwe beginselen stellig de beste uitwerking zouden hebben en hij van zijne zijde zoude bevorderen dat de nog afvallige districten met ons in vriendschap zouden komen"....

Toen, na verloop van de poeasamaand, de gevreesde vijandelijkheden uitbleven en de bevolking zich overal gewillig betoonde, begreep Van Sevenhoven „dat het verloren vertrouwen was teruggekeerd en dat de staat van zaken eene zoo gunstige wending had genomen als men zoo spoedig konde verwachten. Dat blijkt uit de onafgebroken rust die in onze districten heeft geheerscht en waarvan sedert jaren geen voorbeeld is; uit het terugkomen van vele uitgewekenen, hoofden en bevolking; het niet meer zoo sterk bezet houden der vijandelijke liniën; het rustig gedrag der nog afvallige districten, die ons evenmin in Agam en Tikoe, als in het Mandaïlingsche bestookt hebben; het herhaald verzoek van de lieden uit Manindjoe om met het Gouvernement in vrede te zijn en op Priaman te mogen komen handelen; van de Rauenaren, om aan onze stranden te mogen handelen, hetwelk ik heb toegestaan; de aanzoeken uit Matoea om in goede verstandhouding met het Gouvernement te komen; het herleven van den handel en zoovele andere zaken meer."

..... „Niemand ontkent nu dat men in deze bezitting thans eene groote verandering ontwaart, waardoor het zich in een staat van rust be-

vindt die sedert lange jaren niet gekend is, en die zich zeker nog meer zal bevestigen naarmate het vertrouwen op onze nieuwe inrichtingen aangroeit. Het is derhalve een van onze eerste plichten dat vertrouwen door het volhouden van mijne gematigde handelwijze aan te kweeken, dan zullen wij niet-alleen overal vrede verkrijgen, maar wij mogen ook hopen dat al de kleinere volkeren die rondom ons liggen zich gaarne aan ons zullen binden ″....

″Voor zoo groote verandering in zulk een kort tijdsbestek kan ik geene andere redenen vinden dan de deugdelijkheid onzer nieuwe beginselen, waarop de goede God zijnen zegen heeft verleend, zoodat ik ook stellig geloof dat het op ons eigen hoofd zal nederkomen wanneer wij anders willen handelen; maar, en hierop smeek ik Uwer Excellentie's aandacht, deze gelukkige verandering kan dan ook dienen tot een bewijs, dat de Maleier niet zoo slecht, niet zoo valsch van aard is als men hem heeft afgeschilderd; hij is evenals alle andere volkeren wie het niet aan verstand ontbreekt, vatbaar om het goede te zien en te omhelzen. Hoofden hebben mij betuigd dat, als men van den aanvang zoo gehandeld had als thans, er nimmer oorlog zoude zijn geweest; dat het hun belang is dat wij op Sumatra gezeten zijn, en zij ons altijd gaarne zullen zien mits wij hun soekoebestuur, hunne adats ongeschonden laten. Hoe gelukkig dat ik dit van den aanvang zoo geleerd en begrepen heb..... Was ik een oogenblik zwak geweest, en had ik door de aanzoeken, en zelfs door den drang van vele omstandigheden mij laten terugbrengen en had ik eene enkele daad van geweld doen plegen om koelies te verkrijgen, of anderen, dan was wellicht alles voor ons verloren geweest. En nu kom ik tot de gewichtige vraag waaromtrent Uwe Excellentie eene beslissing zal dienen te nemen; zal men dezen staat van zaken nog door het voeren van oorlog verbeteren?″

Na bespreking van de door den Commissaris-Generaal achtergelaten bevelen, die het binnen kort hervatten van den oorlog bedoelden, schreef Van Sevenhoven deswege:

″Ik houd den oorlog, met de middelen die wij aanhanden hebben, zijnde onze militaire macht meest inlanders, waaronder vele zijn die nog in de wapenen moeten worden geoefend, voor zeer gevaarlijk. Onze nieuwe beginselen van bestuur zullen daaronder geweldig verstoord worden, door het requireeren van hulptroepen, levensmiddelen en het groot aantal koelies dat zal noodig zijn om de ammunitie en het geschut te vervoeren, terwijl wij gezien hebben dat de afvalligen niet meer als vroeger met de ons getrouw gebleven Maleiers in oorlog

zijn en wij dus op deze hulpbenden minder dan ooit zullen kunnen rekenen. Ik beschouw den oorlog dus niet als het beste middel om den Maleier tot onze oogmerken te leiden; dit middel is dikwijls erger dan de nabuurschap van vijandelijke landschappen. Ik wijs op de XIII Kota's; sedert 1830 zijn zij met het gouvernement in eene gespannen verhouding, doch welken overlast hebben wij van hen gehad? Zijn zij niet evengoed als de met ons bevriende districten aan onzen handel dienstbaar geweest, halen zij niet bijna al hunne benoodigdheden te Padang en brengen zij daar niet de voortbrengselen van hun land ter markt? Immers ja, en dusdoende zijn zij, zonder eenige opoffering van onzen kant, aan 's lands schatkist dienstbaar. En voeg ik hier dan nog bij het gevaar waaraan wij blootgesteld zijn bij elke mislukte poging, en dat de nog niet met ons bevriende districten niet zoo gemakkelijk te beteugelen zullen zijn als men zich wel verbeeldt. Ook op Sumatra's Westkust geldt de les, reeds in de oudheid gegeven, dat men niet te lang tegen denzelfden vijand moet oorlogen, of hij ziet ons de kunst af; officieren, die sedert vele jaren op de kust geweest zijn, hebben mij verhaald, dat, waar vroeger honderd man soldaten genoeg waren. thans vijfhonderd de handen vol hebben.

„Intusschen bestaat er nog eene tijdsruimte van vier maanden voordat de militaire commandant gereed kan zijn, zooals hij mij gezegd heeft, om aanvallenderwijze te kunnen oorlogen, en dit is trouwens wel na te gaan, daar er bij de 500 recruten pas te Padang zijn aangekomen.

„Ik heb dus den resident en den militairen commandant dringend verzocht om dien tijd waar te nemen om nog eenige districten in onderwerping te brengen, daar hierin voor hen de grootste eer en roem te behalen zou wezen en zij stellig geen grooter dienst konden bewijzen; en hun medegedeeld dat ik bij Uwe Excellentie zoude trachten te bewerken eene beschikking te verkrijgen om het voeren van oorlog en met geweld in onderwerping brengen van de nog afvallige districten zoolang uit te stellen, totdat de resident aan den militairen commandant zoude verklaren, dat alle aangewende pogingen om vrede te verkrijgen vruchteloos waren en dus de militaire macht door geweld die districten in onderwerping zoude moeten brengen" ....

Van Sevenhoven had herhaalde malen, zoo bij den militairen commandant als bij majoor De Quay en anderen, geïnformeerd of de zaken door uitstel konden verergeren en in het voordeel van de nog vijandige districten konden verkeeren. Het antwoord was ontkennend;

integendeel, zeide men, „door de vijanden lang in hunnen toestand te laten worden zij meer verdeeld en krijgen zij verdriet over het gedurig posthouden, terwijl ook hunne middelen moeielijker te verkrijgen worden, zonder andere redenen zou zelfs het langdurig aanhouden van den tegenwoordigen toestand hen zelf om den vrede doen vragen. Ik heb dit terstond begrepen, en ook de gedane aanzoeken om vrede bewaarheiden deze stelling; ik heb deze daarom geheel op de manier waarop de Maleiers handelen op de lange baan geschoven, mij overtuigd houdende dat zij op het eind gezamenlijk zullen moeten komen".... „Door uitstel zullen onze troepen behoorlijk geoefend en opgesteld zijn.... terwijl onze beginselen overal zullen werken en hunnen weldadigen invloed verspreiden; het vertrouwen zal toenemen en de afvallige districten zullen geruster tot ons komen. Want wij moeten niet vergeten dat het vertrouwen op onze bedoelingen, en met reden, in Bondjol geheel verloren is.

„Eindelijk, en zou dit bij Uwe Excellentie niet een sterken indruk maken, zullen wij hoogstwaarschijnlijk het geluk hebben, vrede te verkrijgen, daardoor schatten en, hetgeen zooveel meer beteekent, kostbaar menschenbloed sparen, verwoestingen voorkomen, verbittering en onverzoenlijken haat vermijden en — ik mag het niet verzwijgen — rechtvaardig handelen.

„Ik smeek dus Uwe Excellentie in naam der menschheid, in het dierbaar belang van deze kolonie en van ons bemind moederland, dat het Haar zal mogen behagen te besluiten, den resident en den militairen commandant van Sumatra's Westkust aan te schrijven, het voeren van oorlog zoolang uit te stellen totdat door den resident aan den militairen commandant zal worden te kennen gegeven dat al zijne pogingen om op een vriendschappelijken voet de zaken met de afvallige districten te schikken vruchteloos zijn geweest; intusschen geene pogingen onbeproefd te laten om vrede te verkrijgen en daartoe overal, in de aan ons onderworpen districten, stiptelijk te handelen volgens de beginselen, door den Commissaris-Generaal bij diens besluit van 11 October 1833 n°. 310 voorgeschreven, en volgens de daarop gegronde publicatie van den 25 October d. a. v.; voorts alles te vermijden wat het wantrouwen zoude kunnen opwekken, en geheel in den geest te handelen zooals door mij in politieke aangelegenheden gehandeld is."

Wij hebben thans na te gaan, welke voorschriften gegeven werden omtrent de verhouding van het burgerlijk en het militair bestuur

ter Sumatra's Westkust. Lange heeft (II bl: 7—16) daarvan eene voorstelling gegeven die o. i. niet van eenzijdigheid is vrij te pleiten; en deze quaestie heeft op de verdere gebeurtenissen te grooten invloed uitgeoefend dan dat wij haar met stilzwijgen kunnen voorbijgaan of slechts met enkele woorden kunnen vermelden.

Francis, vernomen hebbende dat Bauer speciale instructiën van Van den Bosch ontvangen had, meende vóór zijn vertrek naar Padang (hij hield zich tijdelijk te Batavia op), den 15n Februari aan de Regeering de vraag te moeten stellen, of daardoor verandering werd gebracht in de gewone verhouding tusschen de burgerlijke en militaire autoriteiten en, in het bijzonder, of de militaire autoriteit de bevoegdheid zou hebben, offensieve maatregelen te nemen zonder voorkennis van het civiel gezag.

De Gouverneur-Generaal a. i. Baud besliste hieromtrent bij besluit van 3 Maart 1834, La E geheim, ontkennend, op grond der volgende overwegingen:

1o. dat in de missive van den Commissaris-Generaal [1] aan den luitenant-kolonel Bauer dd. 13 October 1833 no 354 het volgende voorschrift aan dien hoofdofficier voorkomt: „De heer Raad van Indië Van Sevenhoven zal U bekend maken met alle politieke maatregelen en voorzorgen die te nemen zijn, en het is van Zijn HoogEdel-Gestrenge, dat U de vereischte aanwijzing ontvangen zal, tegen welke volkeren Uwe wapenen aan te wenden „

2o. dat in de missive van den Commissaris-Generaal aan den Heer Commissaris Van Sevenhoven dd. Buitenzorg 24 Januari 1834 no 68 het volgende is voorgeschreven: [2]

„Om diezelfde reden dan ook kan men tot het voorjaar geduld oefenen met de XII Kota's Oedik, Matoea, Andalas, Bondjol; zijn de zaken voor dien tijd vriendschappelijk te schikken dan zal mij zulks aangenamer wezen, anders moeten zij met geweld in onderwerping worden gebracht en mijne instructie, deswege aan den luitenant-kolonel Bauer gegeven, worden gevolgd. Dit is mijne stellige begeerte. „

3o. dat in de instructie voor den luitenant-kolonel Bauer dd. 20 Dec. 1833 no 467 het volgende voorkomt: [3]

[1] Deze was inmiddels naar Europa vertrokken.

[2] Deze brief is ons niet bekend; waarschijnlijk bevat hij de beschouwingen van Van den Bosch, naar aanleiding van die van Van Sevenhoven dd. 25 December 1833.

[3] Deze instructie is ons niet *geheel* bekend. Men vindt het eerste gedeelte, bevattende politieke en commerciëele beschouwingen, grootendeels bij De Stuers II blz. 135—144; het tweede gedeelte — beschouwingen van militairen aard — bij Lange II blz. 44—45.

„De onderwerping van deze (XII Kota's Oedik, Matoea en Bondjol) blijft dus in de eerste plaats de taak waarmede de luitenant-kolonel Bauer zich als belast kan aanmerken"

en verder:

„Eenmaal besloten zijnde het eiland Sumatra in onderwerping te brengen, moet de zaak met energie, maar tevens met voorzichtigheid worden voortgezet. Het is volgens de opgegeven beginselen dat het doel geacht moet worden het best bereikt te kunnen worden, en het is dan ook dienovereenkomstig dat ik verlangen moet de militaire aangelegenheden gedirigeerd te zien.

„Het spreekt intusschen van zelf dat, zoo de staat van zaken sedert mijn vertrek (van Padang) aanmerkelijk mocht zijn veranderd of wel in de uitvoering zich gebeurtenissen mochten opdoen, niet voorzien, de veldtocht daarnaar zal moeten worden gedirigeerd, hetwelk aan de beoordeeling van den luitenant-kolonel Bauer wordt overgelaten."

4º. dat in de instructie van den luitenant-kolonel Bauer, goedgekeurd bij missive van den Commissaris-Generaal dd. 6 December 1833 nº 430 [1] aan dien officier het volgende wordt voorgeschreven:

„De militaire commandant zal zich ten aanzien van de verhouding tusschen hem en den ambtenaar, met het hoogste burgerlijk gezag bekleed, gedragen volgens de voorschriften, bepaald bij publicatie van 19 Januari 1830 (Stbl. nº 10) en de circulaire van den commandeerenden generaal van 20 December 1832 nº 161.

5º. dat uit het onderling verband dezer voorschriften genoegzaam blijkt dat daarbij geene verandering is gebracht in de gewone verhouding tusschen de burgerlijke en militaire autoriteit, zooals die is beschreven in art. 62 en 60 van het Regeeringsreglement, afgekondigd bij de hierboven aangehaalde publicatie van 19 Januari 1830 (Stbl. nº 10), daar toch de voorschriften, door of uit naam van den Commissaris-Generaal aan den luitenant-kolonel Bauer gegeven, slechts tot het beleid der militaire operatiën betrekking hebben en overigens het stellige voorschrift om, in het geval dat geene vrijwillige onderwerping plaats heeft, de oproerige districten met geweld daartoe te dwingen, eene beslissing is die evenzeer aan de burgerlijke als militaire autoriteit is medegedeeld." [2]

[1] Van deze instructie — vermoedelijk van het legerbestuur en meer de militaire détails betreffende — vinden wij elders geen melding gemaakt.

[2] Den inhoud van het met deze overwegingen overeenstemmend besluit vindt men bij Lange, II bl. 46—47.

Aldus werd — zooals Lange het noemt — „de militaire commandant aan den leiband van den resident gelegd", maar in werkelijkheid getracht de verwarring te voorkomen welke een onvermijdelijk gevolg moest zijn van de verschillende instructiën van Van den Bosch; immers waar de resident zich kon beroepen op het regeeringsreglement, de militaire commandant op zijne hiermede niet voldoende rekening houdende instructiën, konden conflicten bezwaarlijk uitblijven, en de politieke leiding — waaraan de militaire toch steeds ondergeschikt moet zijn — diende dan toch wel bij den resident te berusten.

Nauwelijks was intusschen het besluit van 3 Maart La E genomen, of Baud vond in eene „zeer volumineuse memorie", door Van den Bosch achtergelaten en gedagteekend 23 Januari 1834 [1], nadere aanwijzingen omtrent de ware meening van het voorkomende in de instructiën voor den luitenant-kolonel Bauer.

„De XII Kota's — zoo schreef Van den Bosch in die memorie — zullen onder ons gebied teruggebracht, en voorts Bondjol veroverd moeten worden. Zoolang daar ons gezag niet zal zijn hersteld, zullen wij steeds in moeilijkheden gewikkeld zijn en bestendig oorlog te duchten hebben; door de weerspannigheid en vijandelijke houding van Bondjol wordt bovendien onze gemeenschap met Rau, de overige Noordkust en de Battalanden afgesneden.

„De luitenant-kolonel Bauer heeft, ter bereiking van evengemeld doel, de vereischte instructiën ontvangen. Gedurende den Westmoesson moet daartoe alles worden voorbereid en het getal troepen op de bepaalde sterkte van 4200 man worden gebracht. Deze macht is voorzeker tot dát doel toereikende. Mocht echter in den loop van dit jaar een getal van 3- à 400 Europeanen uit Nederland aankomen, dan zal het misschien raadzaam zijn die op Batavia te houden, daarbij te voegen een bataljon barisan van Madura en alsdan het geheele 7e bataljon onder de bevelen van den luitenant-kolonel Michiels naar Padang te zenden, als wanneer de zaak met meer spoed en zekerheid in ons belang zal worden beslist. Na den afloop der expeditie kan dat bataljon naar Batavia terugkeeren.

„Zoo het gelukt, Rau gedurende den Westmoesson te behouden, zal, na de verovering van Bondjol, onze krijgsmacht aldaar kunnen worden verminderd en op den voet worden gebracht, bij de organisatie der troepen voor Sumatra's Westkust vastgesteld."

---

[1] Opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, van 1864.

„De Gouverneur-Generaal a. i. deelde dit extract uit bedoelde memorie bij kabinetsbrief van 6 Maart 1834, nº 171, aan den legercommandant mede, met opdracht „de noodige voorstellen te doen, naarmate van den loop der zaken op Sumatra, ter verwezenlijking der door den Commissaris-Generaal achtergelaten bevelen, en inmiddels te zorgen dat het 7e bataljon in den bestmogelijken staat worde gebracht om daarvan desvereischt partij te trekken.”

De legercommandant had blijkens de daarop gevolgde correspondentie groot bezwaar, dat men Java nog meer van troepen zou ontblooten; het getal Europeanen was daar reeds beneden de formatie gedaald en voor het einde van 1834 was geen nieuwe toevoer uit Europa te verwachten. [1]

Inmiddels had de Gouverneur-Generaal de reeds vermelde brieven van Van Sevenhoven dd. 15 Maart en 17 April ontvangen, waarin deze ernstig op het bewandelen van den vredelievenden weg aandrong, en een brief van den resident Francis, dd. 9 April, waaruit bleek dat hij met Van Sevenhoven eenstemmig dacht. Verder schreef de luitenant-kolonel Bauer aan het legerbestuur, dat hij een belangrijk incompleet aan troepen had, de laatstgezonden inlandsche soldaten nog meest recruten waren en vele Europeanen, nog niet volkomen van vroegere wonden en ziekten hersteld, spoedig weder onbekwaam zouden worden, zoodat een krachtige toevoer van Europeanen vereischt werd. Bauer verklaarde daarbij dat, naar zijne meening, „het organiseeren en oefenen der op de Westkust aanwezige troepen niet vroeger kon gereed zijn en het openen van den veldtocht dus niet eerder kon plaats hebben dan in de maand Augustus 1834”.

Baud hield daarop eene conferentie met De Stuers en Van Sevenhoven, waarin beide hunne meeningen nader uiteenzetten: de eerste, dat het bedenkelijk was, den oorlog te heropenen voordat de krijgsmacht in alle opzichten in goeden staat en het vervoer van levensmiddelen, geschut en munitie behoorlijk verzekerd was; de tweede, dat er alle kans bestond om door onderhandelingen verder de pacificatie des lands te verkrijgen.

---

[1] Bij missive van den Gouverneur-Generaal a. i. dd. 2 September 1833 nº 3 was aan den Minister van Koloniën eene suppletie gevraagd van 850 man wegens geleden verliezen. Daarbij was gezegd dat „de hier en daar verspreide manschappen van het algemeen depôt op verre na niet uit bruikbare manschappen bestaan, maar integendeel voor een groot gedeelte menschen zijn die opgehouden hebben voor den actieven dienst geschikt te wezen.” Het getal Europeanen, bekwaam om tot onderofficier, vooral tot fourier en sergeant majoor, bevorderd te worden, was „zeer schaarsch.”

Op grond van een en ander besliste Baud, bij besluit van 2 Mei 1834 nº 1 [1] dat, met wijziging in zoover van de bevelen van Van den Bosch, tot wapengeweld tegen de "weerspannige districten van de XII Kota's Bovenlanden, Matoea en Bondjol" niet zou worden overgegaan voordat al de daartoe gevorderde middelen aanwezig zouden zijn; dat de resident intusschen zou trachten het beoogde doel door onderhandelingen te bereiken en de militaire commandant geene offensieve maatregelen hoegenaamd zou mogen nemen zonder daartoe door den resident uitgenoodigd te zijn.

De ondervinding heeft doen zien dat dit besluit — door Lange hevig afgekeurd — inderdaad een wijs besluit was. Door zich — zooals beneden zal blijken — aan dat besluit niet te storen en den oorlog ontijdig te heropenen, heeft de luitenant-kolonel Bauer onze stelling in de Bovenlanden in een allerongelukkigsten toestand gebracht, die eerst na de uiterste inspanning, zoo van de burgerlijke ambtenaren als van de krijgsmacht, met den val van Bondjol in Augustus 1837 ten onzen voordeele keerde. Het is licht mogelijk dat door onderhandelingen *alleen* het beoogde doel niet geheel zou zijn bereikt geworden; maar dit te bereiken door wapengeweld *alleen*, met eene daarvoor op den duur onvoldoende krijgsmacht, was zeker nog een veel moeielijker taak. Wanneer de onderhandelingen, die in de eerste maanden van het jaar 1834 een gunstig resultaat beloofden, waren voortgezet, dan had men later, wanneer wapengeweld dan nog noodig was geweest, zoowel in staatkundigen als in militairen zin, beter voorbereid en met meer kracht kunnen optreden.

Maar wij loopen, met deze beschouwingen, de gebeurtenissen vooruit.

In de maand April werd de rust verstoord in de afdeeling Boea, waar de Radja di Boea, na de gebeurtenissen van Mei 1833, rondzwierf en onrust stookte. In den nacht van 27 op 28 April 1834 werd een driewerf herhaalde aanslag op onzen post te Boea afgeslagen.

De majoor De Quay werd, tot verdrijving der opstandelingen, met 40 Europeesche en 120 inlandsche soldaten, van Fort de Kock derwaarts gezonden; hij slaagde er in, de geheele landstreek weder in onderwerping te brengen (1—11 Mei 1834) [2]. Kort na deze expeditie

---

[1] Dit besluit is *in extenso* opgenomen door De Stuers, II bl. 26—33. Lange (II blz. 53—54) deelt alleen de beslissing mede, zonder den belangrijken considerans, dien wij boven in enkele regels hebben trachten samen te vatten en die voor eene juiste appreciatie niet kan worden gemist.

[2] Nadere bijzonderheden vindt men bij Lange, II bl. 50.

[illegible]

Korten tijd daarna [illegible] Baros te [illegible]. De plaats werd [illegible] door de Atjehers. [illegible] en de inlandsche hoofden van Baros [illegible] om bijstand en om eene bezetting aldaar.

De posthouder te Tapanoeli ondernam na eene expeditie tegen de Atjehers met eenige inlandsche vaartuigen: deze expeditie mislukte echter geheel.

De resident, met een en ander in kennis gesteld, noodigde den militairen kommandant uit, eene macht van 150 man te zijner beschikking te stellen tot het in bezit nemen van Baros en om aan het hoofd dier expeditie een officier te plaatsen welke, uithoofde van het bestaand gebrek ambtenaren, voorloopig met het civiel bestuur zou kunnen worden belast.

Hij gaf van een en ander (missive van 30 Juni 1834 nº. 27) kennis aan de Regeering en verzocht op zijne handeling goedkeuring: zoowel omdat zij in overeenstemming was met het door Van den Bosch aangegeven plan van uitbreiding op Sumatra, als omdat het noodzakelijk was de Battasche radja's ontzag in te boezemen en de onzekerheid weg te nemen waarin zij tot nog toe, met opzicht tot onze rechten op Baros en onderhoorigheden verkeerd hadden.

Hetgeen intusschen in de Padangsche Bovenlanden was voorgevallen, verhinderde de uitvoering der beraamde plannen; en de Regeering besliste (besluit in Rade dd. 21 November 1834 nº. 15): dat, hoezeer het bezetten van Baros moet worden beschouwd als strookende met de bedoelingen van den afgetreden Commissaris-Generaal, het oogenblik daartoe slecht gekozen was; en bijaldien het plan nog niet was uitgevoerd, daaraan geen gevolg moest worden gegeven voordat de vrede in de Padangsche Bovenlanden zou zijn hersteld. Intusschen moest de resident „bij den vorst van Atjeh pogingen aanwenden tot beteugeling en verdrijving van zijnen kant, van zijne zich in Baros genesteld hebbende onderdanen, die door eene doelmatige beschikking over de aanwezige vaartuigen zooveel mogelijk buiten de gelegenheid moesten worden gesteld om de bevolking en den inlandschen handel te benadeelen.” De handelingen van den posthouder te Tapanoeli werden „allezins afgekeurd, vermits

die ambtenaar alvorens tot het nemen van offensieve maatregelen tegen Batoe Grigi over te gaan, zich had behooren te verzekeren dat de te zijner beschikking staande middelen daartoe geheel toereikende waren."

Wij zullen thans, in het volgend hoofdstuk, nagaan welke wending de zaken inmiddels in de Bovenlanden hadden genomen.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Onderhandelingen met de vijandelijke landschappen. — Voorstel van Bauer om Matoea bij verrassing te nemen, door Francis afgeslagen. — Bauer zet niettemin zijn plan door op grond van het besluit van een krijgsraad. — Verslag van de verrassing van Matoea en wat daarna geschiedde. — Onderwerping van Toewantoe Nan Tinggi. — Post opgericht te Bambang. — Verslag van Bauer over den algemeenen toestand in Juli 1834. — Beschouwingen van Francis over Bauer's handelingen. — Oordeel van den generaal De Stuers. — De meening van den Gouverneur-Generaal Baud. — Diens beslissing, waarbij de eigendunkelijke handelingen van Bauer worden afgekeurd. — Waarom deze niet werd vervangen. — Goedkeuring zijner handelingen door Van den Bosch, optimistische verwachting van deze. — Aanvallen op onzen post te Bambang.

In weerwil der bevelen van het Gouvernement en de herhaalde vertoogen van den resident opende de luitenant-kolonel Bauer in de maand Juni de militaire operatiën.

Francis schreef den 30^{n} Juni, particulier, over den toestand en de toedracht der zaak het volgende aan den Gouverneur-Generaal a. i. Baud:

„Eenige hoofden van Matoea en omstreken hebben reeds bij het aanwezen alhier van den Heer Raad van Indië Van Sevenhoven herhaaldelijk aanzoek gedaan om in onderwerping te mogen komen; maar daar de heerschende verdeeldheid onder de hoofden dezer landschappen nog eene militaire tusschenkomst noodig maken zou, oordeelde men het raadzaam de inwilliging van hun verzoek nog tot een gunstiger tijdstip uit te stellen. Later ontving ik den last van het Gouvernement om, de voetstappen van den Heer Raad van Indië Van Sevenhoven volgende, door onderhandelingen eene algemeene bevrediging te beproeven. Hiertoe maakte ik dadelijk gebruik van de goede gezindheid onder de vijandelijke hoofden, en zond mijne zendelingen naar de onderscheidene afgevallen landschappen, tot Bondjol toe, om de onderhandelingen aan te knoopen en tot eene algemeene pacificatie te geraken. Onder deze omstandigheden kwam de luitenant-kolonel Bauer uit de Bovenlanden te Padang

aan en berichtte hij mij dat hij met de meeste geheimzinnigheid eene onderhandeling met de hoofden van Matoea had geopend, en reeds den dag bepaald had om die plaats bij verrassing te nemen, toen de ontvangst van het besluit van 2 Mei jl. nº. 1 hem in zijn voornemen verhinderde. Hij verzocht hierop mijne toestemming ten einde dat ontwerp alsnog te kunnen uitvoeren, daarbij te kennen gevende dat eene weigering het leven van de hoofden die met hem onderhandeld hadden in gevaar brengen zou.

„Ik behoef Uwe Excellentie niet te zeggen, hoezeer dit bericht mij verontrustte door te ontwaren dat, ondanks het besluit van 3 Maart La E, waarbij het hoogste gezag alhier aan mij wordt toegekend, de luitenant-kolonel Bauer, geheel buiten mijn weten, onderhandelingen met den vijand had aangeknoopt, en ook vijandelijkheden zoude hebben aangevangen. Maar, om de goede verstandhouding niet te storen welke tusschen ons dient te bestaan, heb ik hem mijne gevoeligheid hierover niet laten blijken, en heb ik er mij toe bepaald, in loco te gaan onderzoeken in hoever het noodzakelijk zoude zijn, aan het voorstel om Matoea te nemen gevolg te geven. Dienvolgens begaf ik mij naar de Bovenlanden (27 Mei), en de overste Bauer volgde mij den dag daarna.

„Te Fort de Kock aangekomen, liet ik de zendelingen van Matoea, die met den luitenant-kolonel hadden onderhandeld, voor mij komen, en in eene samenspraak met hen, in tegenwoordigheid van den overste Bauer en den heer Van den Berg, overtuigde ik den heer Bauer dat het innemen van Matoea gevoegelijk kon worden uitgesteld, zonder eenig gevaar voor het leven der hoofden die met hem in onderhandeling waren getreden, en verzocht ik hem alzoo geene vijandelijkheden aan te vangen voordat ik nader deswege schrijven zou. Daarna begaf ik mij naar Goegoeq Sigandang om de aankomst of nadere berichten van mijne zendelingen uit de vijandelijke landen af te wachten. Na eenige dagen toevens aldaar ontving ik tijding van mijne zendelingen dat, behalve de hoofden van Bondjol, waarmede zij bezig waren te onderhandelen, de overige vijandelijke hoofden zich reeds verklaard hadden, in onderwerping te willen komen, terwijl de zendelingen der hoofden van Matoea een geheelen nacht bij mij hebben doorgebracht en mij de verzekering gaven dat Matoea zich niet-alleen nimmer tegen ons zoude verzetten, maar ook bereid was dadelijk in onderwerping te komen.

„Aldus mij van de goede gezindheid der vijandelijke hoofden overtuigd hebbende, heb ik gemeend te moeten besluiten den heer Bauer

beslist te verzoeken geene vijandelijkheid tegen Matoea aan te vangen .... daar zulks het leven mijner zendelingen in gevaar zoude kunnen brengen (9 Juni).

„Den dag daarop ontving ik nadere berichten van mijne zendelingen, meldende dat ook de hoofden van Bondjol genegen waren zich aan het Gouvernement te onderwerpen, en dat zij waren overeengekomen om, op den 13n dezer, onder het slachten van karbouwen, de voorwaarden te bepalen waarop de algemeene onderwerping van alle de vijandelijke landschappen zoude plaats hebben.

„Ik verheugde mij reeds over dezen gelukkigen toestand van zaken, die mij het aangename vooruitzicht gaf om, zonder bloedstorting of kosten voor den lande, de algemeene rust en vrede alhier hersteld te zien, toen ik onverwacht ziek werd en naar de benedenlanden moest vertrekken, de verdere behandeling dezer zaak aan de heeren Van den Berg (in de bovenlanden) en Intveld (in de benedenlanden) overlatende.

„Op mijn vertrek staande van Goegoeq Sigandang, ontving ik een brief van den heer Bauer, te kennen gevende dat hij bericht had ontvangen dat de Rauenaren vijandelijkheden hadden ondernomen tegen de onzen in Mandaïling en het Fort Elout was ingesloten, en waarbij hij mij uitnoodigde eenen krijgsraad te Fort de Koek te komen bijwonen [1]. De staat mijner gezondheid liet echter niet toe mijne reis naar Padang uit te stellen, en ik zag ook geen gevaar voor ons grondgebied, te meer daar ik, noch van den civielen commandant van Natal, noch van dien te Mandaïling eenig bericht van den bedoelden aanval ontvangen had. Ik vervolgde dus mijne reis, in de vaste veronderstelling dat de krijgsraad geene maatregelen zoude nemen in strijd met de bevelen van het Gouvernement, en dat in ieder geval, onder zulke gewone omstandigheden, de luitenant-kolonel geen besluit van dien raad zoude ten uitvoerleggen alvorens mij daarin te kennen.

„Doch, hoe groot was mijne teleurstelling in deze verwachting, toen ik kort daarop de tijding ontving van den luitenant-kolonel, dat de krijgsraad besloten had om, ten voordeele van onze bezetting te Mandaïling, eene diversie aan deze zijde te maken en ook de noodige militaire operatiën tegen Matoea reeds waren bevolen!"

---

[1] In dezen brief, dd. 12 Juni 1834, n° 382, is van eene verrassing van Matoea geen sprake; Bauer meldt alleen dat hij, naar aanleiding van het bericht van kapitein Van Beethoven, den volgenden dag een krijgsraad beleggen en zich naar diens uitspraak gedragen zal.

Wij moeten thans het relaas van Francis voorloopig afbreken, om te vermelden wat intusschen van militaire zijde was verricht.

Bauer had besloten, de verrassing van Matoea in den nacht van 23 op 24 Mei te beproeven, doch den 19n Mei ontving hij het geheim besluit van 2 Mei »waardoor hem de handen vastgebonden waren.« Hij was toen, den 21n Mei, naar Padang gegaan om met den resident te spreken, doch deze weigerde later zijne toestemming, zooals Bauer schrijft »onder allerhande voorwendsels.«

Doch in den laten avond van 12 Juni ontving deze »het dringend verzoek om hulp« van den kapitein Van Beethoven, die in het begin des jaars den majoor Eilers als commandant der Noordelijke afdeeling vervangen had.

Wat de berichten van Van Beethoven behelsden, is niet geheel duidelijk. De luitenant Dresse, civiel en militair commandant van Natal, schreef dd. 8 Juni no 12 alleen dat Toewankoe Tamboesei den 30n Mei in Groot-Mandaïling was binnengekomen. Van Beethoven had hieromtrent den 2n Juni gerapporteerd; die brief is ons onbekend gebleven, vermoedelijk werd daarbij versterking verzocht wegens de vele zieken en de onbetrouwbaarheid der hulptroepen. Den 5n dringt hij nader daarop aan »onder opmerking dat, zoo de vijand in Groot-Mandaïling mocht komen de overhand te verkrijgen, deze westelijke omtrek en de correspondentie van Natal met Fort Sevenhoven afgesneden zou zijn.«

Op deze berichten belegde Bauer den volgenden oochtend ten 8 ure een krijgsraad, waarvan het procesverbaal, eenigszins verkort, aldus luidt:

»Tegenwoordig zijn: de luitenant-kolonel Bauer, president; leden: de kapiteins Van Steenbergen, Krafft en Roth, de 1e luitenants Sutherland en Moltzer, de 2e luitenant-adjudant Stuten; secretaris de 1e luitenant van Riet.

»De president deelt mede:

1o. instructie van den Commissaris-Generaal;

2o. Extract geheim besluit van den Gouverneur-Generaal a. i. *voor zoover deze mededeeling noodig was;*

3o. Den staat van zaken in de Padangsche Bovenlanden en die in de Noordelijke afdeeling, de pas ontvangen brieven van kapitein Van Beethoven en van luitenant Dresse.

»Nadat de president aan de leden gevraagd had of zij genoegzaam ingelicht waren en die vraag met ja beantwoord was, vroeg de president aan het jongste lid en zoo vervolgens, of zij van oordeel

waren of aan de gevraagde hulp van den kapitein Van Beethoven in de gegeven omstandigheden gevolg zouden moeten worden gegeven, en op welke wijze zij dachten dat men de meest gepaste hulp aan onze in de Noordelijke afdeeling bedreigde troepen kon toebrengen.

Na rijp overleg worden de stemmen als volgt opgenomen: (volgt verklaring van alle leden dat zij het 't beste achten, Matoea bij verrassing te nemen om daardoor eene diversie teweeg te brengen, en verder "om uit de benedenlanden en uit de L Kota's vertooningen te maken om daardoor meer klem aan die diversie bij te zetten, mits men zich aan geene der beide zijden aan gevaar blootstelle").

Het blijkt niet, of de leden iets wisten van de met den resident gevoerde correspondentie en overigens, ook omtrent den stand der onderhandelingen, voldoende ingelicht waren. Voor den onpartijdigen beoordeelaar geeft het houden van den krijgsraad den indruk, dat de toeleg is geweest, het eens beraamde plan tot verrassing van Matoea in weerwil van alle tegenkanting door te zetten. In ieder geval was o. i. de beslissing, of Bauer in strijd met de bevelen der Regeering zou behooren te handelen, eene zaak die aan hem-zelven, niet aan een "krijgsraad" toekwam.

Beneden zal blijken, hoedanig het oordeel van legerbestuur en Regeering was over Bauer's besluit om, in overeenstemming met het eenparig gevoelen van den krijgsraad, "eene diversie ten faveure onzer bedreigde kameraden" te beproeven en daartoe Matoea bij verrassing te nemen, "wat in den geest zijner instructie viel, waaronder de bevolking niet het minst zou lijden en waarnaar die van Agam zelfs verlangde."

Omtrent de verrassing van Matoea en hetgeen daarna verricht werd, zijn achtervolgend door Bauer opgesteld:

1°. een voorloopig rapport, dd. Matoea 15 Juni n°. 411;

2°. missive van Matoea, dd. 24 Juni n°. 430;

3°. id. dd. Bambang, 2 Juli n°. 463, en

4°. een meer gedétailleerd rapport, dd. Matoea, 14 Juli n°. 508.

Lange (II, blz. 57—59) schijnt slechts het eerste dezer stukken gekend te hebben en is, daardoor waarschijnlijk, oppervlakkiger in zijn verhaal dan elders. Zulks geeft ons aanleiding, uit de vier genoemde bescheiden hier, met de eigen woorden van Bauer, een uitvoeriger overzicht der verrichtingen te doen volgen.

"In den nacht van 13 op 14, en ook op den 14den Juni marcheerden de troepen van Fort de Kock, Soengei toewah, Koriri, Bassoh en Goegoeq Sigandang op de bepaalde tijdstippen geregeld en in alle stilte af. De tot den onmiddellijken aanval bestemde troepen waren: het rechterhalf 1e bataljon infanterie, gecommandeerd door den kapitein Roth, en een detachement der 7e compagnie algemeen depôt (kapitein Van Steenbergen), van Fort de Kock, en linkerhalf 1e bataljon infanterie (kapitein Krafft) van Soengei toewah.

"Laatstgenoemd officier had in last, met zijne colonne een groot half uur vóór den dag voor de linie bij Matoea ilir tot den aanval gereed te staan, terwijl Bauer van zijne zijde op hetzelfde uur en tot hetzelfde einde voor de liniën van Matoea lor zou zijn; met het aanbreken van den dag zou de aanval gelijktijdig beginnen en krachtig worden doorgezet.

"Maar de duisternis, de reeds slechte en door de aanhoudende regens schrikkelijk bedorven wegen en de hindernissen die wij ontmoetten, waren oorzaak dat ons reeds de dag overviel voordat ik, met de voorwacht, nog Pantar had kunnen bereiken; de vijand kon ons nu in de verte zien aankomen en de grootste hinderpalen moesten nu nog overwonnen worden.

"De troepen, die man voor man het karbouwengat bij Pisang moesten passeeren, waren nog palen ver uit elkander; en alzoo was de goede uitslag zeer onzeker, doch nu deze weg eenmaal ingeslagen was, en om zooveel moeite niet tevergeefs te doen, besloot ik te volharden en gaf ik last aan de voorwacht, om met den meesten spoed op de haar aangewezen punten aan te rukken en desnoods de wachthebbende manschappen met inspanning van alle krachten te verdrijven.

"Het 1e peloton flankeurs, onder de orders van den 2n luitenant Damas, gevolgd door een peloton pionniers onder de orders van den 2n luitenant der artillerie Gropp, kwam, na reeds eenige obstacles overwonnen te hebben, op eens voor een recht op en neer afgestoken, 68 voet diep, 131 voet breed ravijn; ook deze hindernis hield onze brave manschappen, door hunne moedige officieren voorafgegaan, in de eerste drift niet terug. Om de later aangekomen meer bedaarde manschappen der colonne in het ravijn te krijgen, was het noodig, van alle aanwezige officieren de sjerpen aan elkander te knoopen en daarmede man voor man af te laten. Aan de andere zijde was het ravijn minder steil, en werden door de pionniers eenige trappen ingekapt waartegen de manschappen wederom opklommen.

"De 1e luitenant-adjudant Sutherland heeft met het 2e peloton der voorwacht rechts van het bekende plateau de linie bekropen en ook gelukkig de grootste moeielijkheden overwonnen. De wachthebbende manschappen hadden slechts den tijd om hunne geweren af te schieten; doch binnen de linie, tegenover genoemd plateau en te Matoea lor, heeft zich de vijand verzameld en wel ziende dat de voorwacht, bestaande uit 60 geweerdragende manschappen, niet spoedig gevolgd kon worden, zijnde daarenboven nog wat verspreid, op deze met den klewang in de hand, een hevigen aanval gedaan en haar zelfs voor een oogenblik aan het wijken gebracht. Doch de luitenant Sutherland heeft onmiddellijk de voorwacht doen sluiten en toen op zijne beurt den vijand met geveld geweer verspreid. Tegelijkertijd deed de vijand eenen uitval uit Matoea lor op een 50-tal der eerst aangekomen manschappen die ik, tot dekking der verder aankomenden, tegenover die plaats verzameld had. Ik zond dadelijk den kapitein Roth met eene kleine versterking naar de voorwacht, en den inlandschen kapitein Raden Tommonggong Prawiro di Porro en den 2e luitenant Wirtgen van het algemeen depôt tegen den uitval uit Matoea lor af; zij slaagden er weldra in, den vijand te verdrijven en drongen met hem de kampong binnen.

"De vijand trok zich nu in alle richtingen terug; de kapitein Roth, die zich nu met de voorwacht vereenigd had, trok tot aan den grooten boom op den pasar door en vatte daar post. Hier vereenigden zich vervolgens het rechterhalf 1e bataljon en het detachement der 7e compagnie van het algemeen depôt.

"Ten elf ure ontving ik een briefje van kapitein Krafft, die mij meldde dat hij, na acht uren onophoudelijk over een allerellendigsten weg gesukkeld te hebben, eerst om 9 uur voor Matoea ketjil was aangekomen, waar de bevolking nog onder de wapenen stond. Hij vertoonde toen zijne macht, en zond zijn gids in de kampong, met last deze te openen, hetwelk ook dadelijk geschiedde; vermoedelijk was onze komst op de pasar van Matoea den bewoners van Matoea ketjil reeds bekend.

"De artillerie was den 13n, ten 11 uur 's avonds, van Bassoh afgemarcheerd, en kon eerst, na alle inspanning, in den namiddag van den 15n ons bivak te Matoea bereiken, hoewel ik van mijne zijde nog met het peloton pionniers een weg voor het kanon had laten maken; met de artillerie kwamen ook pas de rijpaarden. Nadat nu alle troepen vereenigd waren, heb ik ze in drie mobiele colonnes geformeerd, n. l.

1e colonne (kapitein Roth), het rechter half 1e bataljon infanterie en de 1e sectie artillerie;

2e colonne (kapitein Krafft), het linker half 1e bataljon infanterie en de 2e sectie artillerie;

3e (reserve-) colonne (kapitein Van Steenbergen), de beschikbare troepen der 3e, 7e en 8e compagnie alg. depôt, 1 houwitser op bres-affuit en 1 zesponder.

„De beschikbare manschappen der 2e en 10e compagnie algemeen depôt formeeren de colonne der Padangsche Benedenlanden onder de orders van den 1n luitenant Dommers; zij zijn van Priaman afgemarcheerd en hebben Loeboeq Bassoeng bezet; een detachement der 6e compagnie, met de Maleiers der L Kota's onder de orders van den 1n luitenant Schouten, heeft eene vertooning gemaakt naar het Noord-westen en is daarna weder ingerukt; hier zoowel als in de Benedenlanden is niets van belang voorgevallen.

„De bevolking van den linkeroever van de kali Massang is door onze plotselinge verschijning op den pasar van Matoea en de vertooning eener aanzienlijke macht aldaar zoo verschrikt, dat zij zich overal, uren ver voor ons uit, onderworpen en dadelijk aan de wegen gewerkt heeft.

„Den 16n kwam de Toewankoe nan Tinggi van Soengei poear (fort Vermeulen Krieger), hoofd van 8 der XII Kota's — de overige 4 hadden zich reeds onderworpen — mij spreken. Onze troepen stonden voor eene inspectie gereed. Ik had toen de schoonste gelegenheid hem onze gezamenlijke macht te vertoonen; hij beloofde mij den 19n terug te komen om zich te onderwerpen, wat dan ook geschied is.

Volgens afspraak met Toewankoe nan Tinggi zou ik den 25n het fort Vermeulen Krieger bezetten, doch tengevolge van valsch alarm, dat de Padries met eene belangrijke macht over de Massang getrokken waren, ben ik reeds den 24n derwaarts getrokken."

Maar de ligging van het „gewezen fort" Vermeulen Krieger beviel Bauer „zeer slecht", daar het van drie zijden van nabij zeer sterk gedomineerd werd en om die reden onhoudbaar was; bovendien lag het slechts 2½ uur van Matoea en te ver van de kali Massang.

Hij maakte derhalve den 26n Juni „eene verkenning tot dicht bij de rivier, doch vond langs den geheelen bergachtigen weg geen plaatsje, dat vlakte genoeg had om het kleinste fortje op te bouwen"; eindelijk vond hij, op een half geweerschot ten oosten van Bambang, 1½ uur voorbij het fort Vermeulen Krieger en half zoo ver als dit

fort van de rivier verwijderd een terrein, dat ook wel gedomineerd werd maar hiertegen gedekt kon worden. Eene hier gebouwde versterking zou het voordeel hebben, de XII Kota's en de VII Loerah's te beschermen en een goeden voorpost, slechts 1¼ uur van de rivier, op te leveren; zij zou daarom gebouwd, met 100 man der 8e compagnie algemeen depôt bezet en goed van levensmiddelen voorzien worden. Bij een eventueel vooruitgaan zou Bambang dan een depôt vormen voor leeftocht en munitie.

Het fort — een vierkant van 120 voet zijde met twee cirkelbastions — was den 2n Juli 's avonds gesloten. De vijand had alleen in den ochtend van 1 Juli den arbeid met eenige geweerschoten verontrust. De geest der bevolking was hier slecht, de onzen ondervonden weinig of geen medewerking; de manschappen moesten de materialen zelf aanhalen en de gebouwen enz. zelf maken, zelfs het gras moest door de onzen gesneden en alle verzendingen geëscorteerd worden, aangezien de gemeenschap niet vrij was; eenige kwaadwilligen hadden een djagang-secar vermoord. Een extra-oorlam daags maakte alles weder goed, en de manschappen waren, niettegenstaande al dat werk, voortdurend met den besten geest bezield.

De kampong Kota Tinggi, die noordwaarts van Bambang en het dichtst bij de Massang gelegen was, was de eenigste die weigerde in onderwerping te komen; opgestookt door de Padries van de overzijde der rivier, had zij eene sterke stelling in het bosch in alle haast versterkt en daar haren voorraad levensmiddelen geborgen. Den 9n Juli zond Bauer den kapitein Van Steenbergen met een detachement van 120 man derwaarts, vergezeld van den gecommitteerde van de Padangsche Bovenlanden, den Heer Van den Berg, en den Toewankoe nan Tinggi. De vijand stond gereed om de onzen af te wachten; alle vermaningen van hunnen Toewankoe waren vruchteloos, maar toen de onzen de bajonetten opsloegen en de hoornblazers gereed stonden om den stormmarsch te blazen, verlieten zij zonder slag of stoot hunne sterke stelling, genaamd Krakou; de onzen maakten toen eenig hoornvee buit en verbrandden de pas opgeslagen hutten, waarin veel padi geborgen was.

De terugmarsch werd daarop aangenomen; reeds den volgenden dag kwamen de gezamenlijke hoofden van Kota Tinggi vergiffenis vragen en zich onderwerpen.

Den 11n Juli kon het fort te Bambang, dat reeds in een goeden staat van verdediging was, aan zich-zelf worden overgelaten, met eene voorloopige bezetting van 156 man, welke voor 53 dagen van

vivres en van eene goede hoeveelheid munitie voorzien was. Het was bewapend met een 6- en een 1½ ponder, en een handmortier.

Het oude fort Vermeulen Krieger, ten noorden van een zeer diep en steil ravijn gelegen, en waarin eenige kwaadwilligen de van deze zijde aankomende troepen zouden kunnen afbreuk doen, werd, in overleg met Toewankoe nan Tinggi, den 12 Juli geheel geslecht.

En hiermede, schrijft Bauer „vermeen ik het doel om eene diversie om de Noord te bewerkstelligen te hebben bereikt."

Den 13n Juli keerden de troepen der 2e en reserve-colonne naar hunne standplaatsen terug. Bauer bleef vooreerst nog met de 1e colonne en die der Benedenlanden mobiel, en wilde met deze troepen in de districten van de Danau en de Benedenlanden eenige vertooningen maken, ten einde de wegen, die daar nog overal verkapt en onbruikbaar waren, te laten herstellen en alzoo de gemeenschap overal te openen, de nieuw aangewonnen districten te consolideeren en den vijand, aan de overzijde der rivier, in échec te houden.

Gedurende den korten tijd der operatiën — 14 Juni tot 13 Juli — hadden de troepen veel dienstijver betoond en waren zij steeds met den besten geest bezield. Zij hadden eenige zeer moeielijke marschen en bewegingen gemaakt, drie bivaks gebouwd, waarvan een gedeeltelijk versterkt was, 2 nieuwe versterkingen in staat van verdediging gebracht en met de hoogst noodige gebouwen voorzien, en een fort geslecht. Aan al deze werken had geen Maleier de hand geslagen; die van Matoea en Andalas hadden al de materialen bezorgd, doch die van Bambang slechts eenige bamboezen en eenige bossen alang-alang; alle benoodigde materialen van een 100 voet lange kazerne en van een kruitmagazijn waren, op dat weinige na, door onze manschappen aangebracht.

Was Bauer in het algemeen zeer tevreden geweest over de troepen, bijzondere melding moest hij maken van de 3 pelotons der voorwacht; deze hadden zoo goed gehandeld, dat voor de achterwacht niets meer te doen overbleef: de 3 officieren — Sutherland, Damas en Gropp — waren de hunnen, zoowel voor den vijand als in de volharding bij de te overwinnen moeielijkheden, overal „met het beste exempel voorgegaan." [1]

[1] De verrassing van Matoea was zeker, uit een militair oogpunt, een schoon wapenfeit. De heer S. Muller, die in 1834 Sumatra's Westkust doorreisde, schreef in zijn dagboek (zie Berichten over Sumatra, Amsterdam G. J. A. Beyerinck, 1837, bl. 13):

... „Wij hadden op onzen weg op nieuw de gelegenheid, de ontzettende ver-

De troepen waren den 14n Juli zoo opgesteld, dat het 1e bataljon infanterie, 250 bajonetten van het algemeen depôt en de halve batterij in een halven dag zich konden verzamelen.

„De opinie der ons toegedane hoofden" was dat, wanneer de Massang aan de monding goed geblokkeerd werd, Bondjol, zooals het nu ingesloten was, het niet lang zou kunnen houden en waarschijnlijk in onderwerping komen moest" (rapport van 2 Juli).

Intusschen had Bauer een 200-tal manschappen, waaronder 100 oude soldaten der 1e en 2e compagnie van het algemeen depôt, alsmede eenige artilleristen, naar de Noordelijke afdeeling gedirigeerd; onze troepen waren daar voldoende van vivres voorzien (rapport van 15 Juni).

Na afloop der bovenverhaalde verrichtingen zond Bauer, dd. 24 Juli 1834 no 551, het volgende verslag van den algemeenen toestand aan den commandant van het leger:

„Door de onlangs ten faveure der aangevallen troepen om de Noord plaats gehad hebbende diversie is aan den, mij door Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal opgedragen last grootendeels voldaan.

„Uit het volgende zal UHEdG. ontwaren in welken voordeeligen staat zich thans deze kust bevindt.

„In de zuidelijke afdeeling is voortdurend alles rustig en stil.

„In de Padangsche Bovenlanden hebben nog, in de eerste maanden van het loopende jaar, eenige rondzwervende doebalangs van den

---

sterkingen te bewonderen, welke Matoea reeds van nature zoo buitengewoon begunstigen en die door kunst en moeite tot eenen verbazenden staat van verdediging zijn toegerust. Wanneer men door de vele honderde voeten breede en diepe ravijnen komt, welke dit district ten O. en N. O. bepalen, en daarbij de geweldige inkappingen, dikke aarden borstweringen en ondoordringbare bamboe doerie-heiningen ziet, die langs de steile wanden op alle maar eenigszins toegankelijke plaatsen aangebracht zijn, dan moet men waarlijk de moedvolle onderneming ten hoogste bewonderen, die ons gelukkig het wederbezit van deze landen heeft verzekerd.

„De bewoners van Matoea waren toen overal druk bezig aan het bebouwen van hunne rijstvelden, en schenen zich den veranderden staat en het nieuwe bestuur in hun midden weinig aan te trekken. Zij hadden ook bij en na de wederinneming weinig of bijna niets geleden en verloren, doordien de dappere overste Bauer alle weerwraak en buitensporigheid, waaraan zich de soldaat in Indië, en vooral de inlandsche, bij soortgelijke gebeurtenissen zoo gaarne overgeeft, ten strengste had verboden, en dezen menschlievenden maatregel door wijs beleid en een goed opzicht had weten te handhaven" ...

... „Het nieuwe fort van Matoea ligt niet ver N. W. van het dorp oud- of groot-Matoea, te midden eener vrije en mooie grasvlakte. alwaar vroeger door de Maleiers markt gehouden werd. Het klimaat is er frisch en gezond" .....

gebannen regent van Tanah datar hier en daar, doch vooral in de buurt van Fort Van der Capellen, het land verontrust; doch sinds de in Boea's omstreken plaats gehad hebbende affaires is aan den geheelen rechtervleugel alles zeer stil. Hadji Ismael, die werkelijk toen door een schot in den hals getroffen werd is, naar men verzekert, naar den overwal gevlucht. De Toewankoe di Talang heeft zich onderworpen en de Radja di Boea, wiens volk thans geheel onderworpen is, zal wel spoedig het voorbeeld van genoemden Toewankoe moeten volgen.

„In het centrum de L Kota's en Agam is alles bijzonder wel; de Agammers hebben zich bij de onlangs afgeloopen bewegingen zeer gewillig betoond.

„Van de VII Loerahs zijn de 4 aan onze zijde, n. l. Moiro, Sipinang, Paraman en Paloepoe di tinggi — deze kampong ligt alreeds aan den rechteroever der kali Massang — in onderwerping; de 3 overigen hebben nog te veel te vreezen van den vijand, doch komen zeker bij eene eventueele voorwaartsche beweging mede in onderwerping.

„Matoea en de XII Kota's zijn door onze troepen bezet; 8 der laatstgenoemden waren in het begin onwillig, doch thans leveren zij de van hen tegen betaling gevorderde materialen en werken zij aan de wegen.

„De Danau-districten of X Kota's, liggende tusschen het door ons bezette Loeboeq Bassoeng en Matoea, hebben zich van het begin af zeer gewillig getoond en de wegen voor ons geopend. De troepen uit de benedenlanden hebben reeds eenige bewegingen in deze districten gedaan.

„Het district Soengei Kassikan en de kampongs van de benedenlanden zijn mede in onderwerping en werken aan de wegen, zoodat thans de geheele linkeroever der kali Massang onder ons gezag is teruggebracht.

„De algemeene meening is dat de overige weerspannige districten, zooals deze thans ingesloten zijn, het niet lang zullen kunnen houden en met gedeelten zullen overkomen, vooral wanneer men den toevoer van de strandlanden afsnijdt en zij van deze zijde bedreigd worden.

„Van eene andere zijde beschouwd, is het thans de beste gelegenheid om den oorlog door te zetten; volgens alle ingewonnen rapporten is de vijand nog niet van den schrik bekomen. De weg naar Bondjol ligt voor ons open; tot nog toe hebben de Padries geen tijd gehad om nieuwe versterkingen van beteekenis aan te leggen, zij hadden hun geheel vertrouwen op Matoea gesteld.

„Den ouden weg naar de Massang over Kota tinggi laat ik herstellen; hooger op levert ons het bezit der kampong Paloepoe di tinggi eene vrije passage op; deze kampong ligt, als gezegd, reeds aan den rechteroever, de rivier is daar bij gewone tijden slechts 2 voet diep. Van Paloepoe di tinggi tot Pisang zijn geene hinderpalen, alleen leidt die weg over eenen grooten berg.

„Onze troepen hebben, zooals ik reeds de eer had U te melden, veel ijver en activiteit aan den dag gelegd; ik ben van alles genoegzaam voorzien om den oorlog met nadruk door te zetten. In dezen staat van zaken ben ik zoo vrij UHEdG. om nadere bevelen te vragen; in afwachting daarvan zal ik trachten de nieuw onderworpen districten hoe langer hoe meer te consolideeren en de wegen doen herstellen.

„Onze troepen om de Noord zijn in de eerste dagen van Juni, zooals ik van den commandant van Ajer Bangies vernomen heb — van den commandant der troepen om de Noord zelven heb ik nog geen tijding — gedurende tien dagen door Toewankoe Tamboesei en de Rauenaren aangevallen, doch deze hebben zich den 11n met aanzienlijk verlies moeten terugtrekken: door de van Padang en Tikoe gezonden versterkingen hebben zij thans in het Mandaïlingsche 100 man overcompleet, waaronder ruim 20 Europeanen; bij de laatste versterking bevonden zich 100 oude soldaten. Ik heb gemeend, deze op zich-zelven staande troepen goed te moeten verzorgen; zij zijn van munitie, vivres en geld voldoende voorzien, en bij een eventueel hervatten der vijandelijkheden in staat het offensief te hernemen.[1])"

Uit het boven medegedeelde blijken de handelingen en inzichten van Bauer.

Geven wij thans weder het woord aan Francis, die zijn brief van 30 Juni, na de mededeeling dat hij bericht ontvangen had van het advies — of de beslissing — van den krijgsraad van 13 Juni, aldus vervolgde:

„Ik behoef Uwe Excellentie niet te zeggen hoe deze tijding mij ontstelde, daar ik nu niet-alleen een sedert lang beraamd plan door den militairen commandant, om de vijandelijkheden aan te vangen, hetwelk met zooveel moeite was tegengehouden, verwezenlijkt zag, maar daarenboven het verdriet moest ondervinden, van den invloed des bestuurs bij een groot gedeelte der bevolking te zien verloren gaan, terwijl ook de bezorgdheid voor het leven mijner zendelingen mij niet minder verontrustte. Ik deed nog een ernstige poging om

[1] Hieruit blijkt wel, dunkt ons, dat de verrassing van Matoea geenszins noodig was om Van Beethoven te hulp te komen.

den luitenant-kolonel van zijne voornemens terug te brengen, doch mijne aanschrijving mocht niet baten: Matoea was reeds genomen. Mijne zendelingen kwamen intusschen van alle zijden gelukkig terug, vermeldende dat zij door de overrompeling van Matoea in levensgevaar waren geweest.

„Uit berichten van den posthouder van Priaman vernam ik, dat eenige hoofden van Bondjol en menschen van Rau naar Matoea waren gekomen om zich te onderwerpen, doch in allerijl waren teruggegaan om hun land tegen eene dergelijke overrompeling te wapenen, terwijl vijf hoofden van Manindjoe, die op Tikoe waren aangekomen, aldaar den eed van trouw bij den posthouder hadden afgelegd.

„Aldus zag ik in een oogenblik de schoonste vooruitzichten om onzen invloed zonder geweld uit te breiden verloren gaan, en daarvoor hebben wij thans de genoegdoening van te kunnen zeggen dat eene positie, die vroeger met eene aanzienlijke macht niet kon worden genomen, thans zonder verlies van aanbelang in onze handen gevallen is. Doch hoe gering is deze genoegdoening bij de overweging, dat men dit oogmerk reeds voor vijf maanden had kunnen bereiken, en dat men door dezen voorbarigen stap nu een hinderpaal in den weg heeft gezet tegen de algemeene bevrediging, welke anders zoude hebben plaats gehad! Nu zien wij Bondjol, dat reeds zoo welgezind was, zich wapenen tegen ons; onze grootste macht is naar de vijandelijke grenzen opgetrokken, en ons eigen grondgebied wordt slecht bewaakt! Onze bevolking, die nauwelijks tot rust is gekomen van hare vermoeienissen, moet weder optrekken om de militaire operatiën te ondersteunen; mijne ambtenaren, die ik bij andere veelvuldige werkzaamheden van het bestuur moest gebruiken, worden thans bij die operatiën vereischt; mijn voornemen om, gebruik makende van de overwinning bij Boea en de onderwerping van Toewankoe di Talang, Pangkalan te bezetten en ons daardoor meester te maken van den geheelen handel naar de Oostkust, moet worden uitgesteld; het in bezit nemen van Baros, dat zoo noodzakelijk geworden is, kan geen plaats hebben; en vele andere moeielijkheden doen zich voor, waarvan de meest nadeelige wel de schok is welke de invloed van het bestuur ondergaan heeft, daar de thans geschonden goede trouw niet gemakkelijk zal kunnen worden hersteld en de vijand zich niet meer op mijne toezeggingen zal verlaten. En daar de luitenant-kolonel het voornemen heeft, niet verder te gaan dan tot de kali Massang, zoo zullen wij nog een paar forten in de thans onderworpen landen moeten bezetten, hetgeen onze macht

alhier meer zal verdeelen en grootere kosten voor transporten enz. zal te weeg brengen.

„De ambtenaren en mijne zendelingen hadden, onderhandelende, aan de hoofden de verzekering gegeven dat de militaire commandant de bevoegdheid niet had om vijandelijkheden aan te vangen zonder mijne toestemming. Thans vragen zij, waarom wij hen bedrogen hebben? Ik heb deze vraag doen beantwoorden met de mededeeling dat de plaats gevonden militaire beweging, buiten mijne voorkennis, is geschied, omdat de Rauenaren ook vijandelijkheden tegen ons pleegden; doch deze uitvlucht zal mij, vrees ik, luttel baten, omdat zij wel weten dat onze beweging alhier weinig invloed kan hebben op de vijandelijkheden in Mandaïling, waarvan zij de oorzaak en toedracht zeker beter weten dan ik. Sommigen beginnen intusschen, naarmate zij overtuigd worden dat de aangevangen vijandelijkheden eigendunkelijk en tegen mijnen wil door den militairen commandant zijn aangevangen, langzamerhand zich met mij te verzoenen; en bijaldien het de intentie van Uwe Excellentie blijft om ons gezag alhier door den burgerlijken invloed uit te breiden, dan zal het noodig zijn, de handelwijze van den militairen commandant voorbeeldig af te keuren"....

Aan den gewezen Commissaris-Generaal Van den Bosch zond Francis dd. 19 Juli 1834 een afschrift van bovenstaanden brief. Hij schreef daarbij dat het „volstrekt noodig was, het hoogste gezag op Sumatra's Westkust in een persoon te vereenigen, dewijl anders het verschil van gevoelen tusschen de burgerlijke en militaire autoriteiten groote botsingen teweeg brengt, die den voortgang der goede zaken zeer belemmeren"....

„Het doet mij leed dat de heer Bauer, die onder de beste officieren in Oost-Indië kan worden gerekend, een overdreven zucht bezit tot oorlogen en soms de belangen des lands aan zijne ambitie opoffert. Indien wij ons gezag op Sumatra met geweld moesten uitbreiden, dan zou men geen beter officier hiertoe kunnen vinden dan den heer Bauer; maar als men dit oogmerk door den invloed des bestuurs wil bereiken, dan is hij daartoe geen geschikt persoon, dewijl hij het burgerlijk gezag vele belemmeringen in den weg legt"....

Ter juiste waardeering van de zienswijze en van de houding van Francis moeten wij thans nog mededeelen wat deze, onder den eersten indruk van het gebeurde, bij brief van den 17n Juni 1834 no. 24 aan den Gouverneur-Generaal schreef:

.... „Dat die militaire operaties eene afleiding aan den vijand in Mandaïling zullen geven is zeer twijfelachtig. De vijanden uit Rau en Tamboesei liggen ten minste zeven dagreizen van Matoea, en zijn aangestookt en afgezonden door geheel andere landschappen, met andere belangen en inzichten (ik bedoel de IX Kota's, Pangkalan en Siak), dan de districten waartegen de militaire commandant zijne troepen nu aanvoert" ....

„Overigens heb ik de noodige bevelen gegeven om met hulpbenden en met de middelen, bij het civiel departement beschikbaar, de militaire operatiën overal te ondersteunen, want het bekomen van een nederlaag, of het mislukken van den aanslag op Matoea zou ons nog grooter kwaad kunnen doen, bij vriend en vijand, dan de ontijdig aangevangen oorlog ons in de gemoederen van alle goedgezinde Maleiers doet.

„Onder dat alles is echter de waardigheid van het Gouvernement op het spel gezet. De verzekeringen, die door den Raad van Indië, gewezen commissaris, en door mij op diens voetspoor, zijn gegeven van 's Gouvernements oprechte bedoelingen en rechtvaardige handelwijze, heeft de militaire commandant door deze zijne handelwijze wedersproken. Het zoo teeder gekoesterd vertrouwen, dat zich langzamerhand begon te herstellen, is wederom hevig geschokt. Ik heb mijn invloed verloren omdat ik mijn woord niet gestand heb kunnen doen, hetwelk echter, indien de militaire commandant nog slechts eenige dagen had willen wachten, met eene veel grootere aanwinst dan het bij verrassing nemen van Matoea, zoo gemakkelijk zoude hebben kunnen geschieden, zooals ten duidelijkste blijkt uit de missive van den gecommitteerde, belast met civiel gezag in de Padangsche Bovenlanden van 16 dezer n°. 97. [1]

„En indien ook de zoo ontijdig begonnen oorlog alles ten beste deed keeren, dan nog gevoel ik mij bezwaard om belast te blijven

---

[1] In dezen brief werd gemeld dat, volgens bericht, de Toewankoes van Bondjol den 11en Juni te Matoea waren aangekomen om gezamenlijk met de hoofden der XII Kota's, Matoea, VII Loerahs en Andalas de hun voorgestelde onderhandelingen aan te knoopen; zij hadden een renbode naar Padang gezonden om den resident met hunne aankomst bekend te maken.

Maar nu waren onze afgezanten, uit vrees van als verraders gestraft te worden, gevlucht en de onderhandelingen geheel in duigen gevallen.

„Zelf deel genomen hebbende aan het tot stand brengen der zoover welgelukte handelingen als met mogelijkheid voorzien konden worden, weerhoudt mij nochtans de schaamte om mij onder degenen te vertoonen, die de goede trouw van het gezag aldus op het schandelijkst schenden en deszelfs waardigheid ten toon stellen" ..,

met een bestuur, waarin ik op eene zoo zichtbare wijze in de voornaamste aangelegenheden werd tegengewerkt, en waarvan ik de gevolgen niet berekenen kan, noch mij daarvoor verantwoordelijk stellen "....

De legercommandant, generaal De Stuers, schreef dd. 22 Augustus 1834 nº. 59/8 over de handelingen van Bauer, waaraan hij — zooals te verwachten was — in geenen deele zijn goedkeuring konde hechten, o. a. het volgende aan de Regeering:

"Van den uitslag der geheele zaak voorspel ik mij niets goeds, omdat dezelfde oorzaken dezelfde resultaten moeten opleveren. Immers ziet men geene verandering in de wijze van oorlogen, die dezelfde is als vroeger, n. l. om zonder beleid, met half georganiseerde troepen, die dagelijks onder vele ontberingen in beweging moeten worden gesteld, vijandig op te rukken. Waaraan zijn hoofdzakelijk onze vroegere tegenspoeden toe te schrijven? Aan de zucht om op schoone vertoogen van enkele hoofden, te zwak om zonder onze hulp iets uit te richten, landschapjes in bezit te nemen, en zulks met die drift, alsof daarvan het rustig bezit afhing, zonder te letten op zoovele voorzorgen die men onder zulke omstandigheden nemen moet, en zonder zich te willen herinneren aan zoovele misleidingen en misrekeningen, vroeger ondergaan. Onze officieren passen op den Sumatraschen oorlog, te pas of te onpas, den militairen regel toe dat men in den oorlog geen tijd moet verliezen; terwijl bij den oorlog die hier gevoerd wordt, volgens mijne meening tot regel moet genomen worden dat, volgens het spreekwoord, langzaam gaan zeker gaan is. Dat is in algemeenen zin genomen. Een inlandsch hoofd heeft mij eens opgemerkt dat twee buffels met hunne achterlijken maar zekeren tred, een pedatie door den slechten weg zullen brengen, terwijl dezelfde last, door vurige paarden getrokken, zal blijven steken, de paarden afgemat en de tuigen uiteengerukt. Hij vergeleek de Europeanen met die paarden; en ter zake van hulptroepen, zoo dikwerf aangeklaagd van niet gepast te hebben medegewerkt aan gecombineerde bewegingen van Europeanen, merkte hij op dat een vurig paard en een geduldige buffel met geen goed gevolg voor hetzelfde voertuig konden gespannen worden. Hierin ligt de uitdrukking van hetgeen wij in acht te nemen hebben."

Na ontvangst van de verschillende rapporten, zoo van den resident en den militairen commandant als van het legerbestuur, schreef Baud dd. 5 September 1834, kabinet nº. 475 La O, aan den Minister van Koloniën, Van den Bosch, over het gebeurde;

"Op de westkust van Sumatra is tusschen den door den Commissaris-Generaal gekozen resident en den militairen commandant tweespalt ontstaan, waarvan de grond hoofdzakelijk gelegen schijnt in het hevig en eigenzinnig karakter van laatstgenoemde.

"Door mijn schrijven van den 2n Mei (waarbij van het besluit van dien datum, no. 1 werd kennis gegeven) is Uwe Excellentie bekend geworden met de maatregelen die ik vermeend heb te moeten nemen.

De overste Bauer heeft zich aan mijne bevelen niet gestoord, maar heeft te midden van onderhandelingen, die de heer Francis met die van Matoea aangevangen had en welke, zoo het schijnt, weldra tot een gewenscht einde zouden hebben geleid, die plaats overrompeld op eene wijze die, van den kant der Sumatranen, waarschijnlijk wel met geen voor ons vereerenden naam zal worden bestempeld. De daadzaak dat, terwijl zij met den heer Francis onderhandelden, de overste Bauer hen onverwacht op het lijf viel, moet hen natuurlijk doen gelooven dat wij niets op het oog hebben dan hen om den tuin te leiden en dat al de schoone verzekeringen, zoo van den Commissaris-Generaal als van degenen die later door dezen met het organiseeren der binnenlanden belast zijn geweest, niets anders zijn dan ijdele klanken.

"De toekomst zal moeten leeren, of de verkeerde indruk, dien het gedrag van den overste Bauer voorzeker zal hebben gemaakt, al die schadelijke gevolgen hebben zal welke men zich daarvan voorstelt; maar intusschen is de omstandigheid hoogst bedroevend, dat er tweespalt heerscht daar, waar eenstemmigheid zoo hoog noodig is en dat de door den Commissaris-Generaal beraamde maatregelen wellicht zullen worden verijdeld door de personen, door Zijne Excellentie zelf voor de uitvoering daarvan gekozen.

"Op dit oogenblik is het nog een punt van overweging, tot welk nader besluit de handelingen van den overste Bauer behooren aanleiding te geven, en of de overrompeling van Matoea uit een louter militair oogpunt kan gerechtvaardigd worden door de voorgewende noodzakelijkheid om eene diversie te maken....

"De taak, die de militaire commandant op Sumatra's Westkust te vervullen heeft, vereischt militaire bekwaamheden van eenen meer dan gewonen stempel; het is er verre van daan, dat deze aan al onze hoofdofficieren kunnen worden toegekend, en er zal zich derhalve een moeielijk vraagstuk voordoen wanneer de overtuiging zich bij mij mocht vestigen dat de overste Bauer niet kan bekleed blijven met een gezag, dat hij niet weet aan te wenden in het welbegrepen belang van 's Konings dienst.

„Tot dusver heeft de overrompeling van Matoea nog niet geleid tot eenig ander gunstig resultaat dan de schijnbare onderwerping van het bezette grondgebied, terwijl het nadeel daaruit is ontstaan dat onze militaire macht, die zich vóór dien tijd rustig en geconcentreerd kon oefenen en organiseeren, thans door den wakker gemaakten vijand op vele punten verdeeld, gekweld en tot afmattende marschen en tochten gedwongen wordt.”

De beslissing, welke volgens dezen brief „in overweging” was, volgde bij besluit van 20 September nº 5. Dit besluit vindt de lezer *in extenso* bij De Stuers, II blz. 47—49, zoodat het voor ons voldoende is, slechts te vermelden, dat den luitenant-kolonel Bauer daarbij „de hoogste ontevredenheid van het gouvernement over zijne eigendunkelijke handelingen” werd betuigd; zoowel omdat de noodzakelijkheid der ter zijde stelling van de gegeven bevelen niet voldoende was aangetoond, als omdat „de daadzaak van een vijandelijken aanval, te midden van pogingen tot vredelievende onderhandelingen, was eene schending van de goede trouw”.

De Gouverneur-Generaal schreef denzelfden dag (missive nº 309) aan den Minister van Koloniën, dat hij den luitenant kolonel Bauer nog niet in zijn commandement had vervangen, waartoe hem geleid had, zoowel de moeielijkheid om eenen anderen geschikten officier als opvolger voor hem te vinden, als de wensch om zoolang mogelijk de bevrediging van Sumatra opgedragen te laten aan de personen, daartoe door den Commissaris-Generaal zelven na rijp beraad en na een plaatselijk onderzoek gekozen.

Nog voordat de gewezen Commissaris-Generaal, thans Minister van Koloniën, Van den Bosch, met deze beslissing bekend was, deed hij van zijne zienswijze blijken door eenen brief dd. 16 Februari 1835, kabinet, geheim Lª I/nº 1, dien hij, na goedkeuring door Koning Willem I, aan den Gouverneur-Generaal deed toekomen.

Daaruit blijkt duidelijk, dat Van den Bosch:

1º. geheel van meening verschilde met Van Sevenhoven, Francis en De Stuers, omtrent de wenschelijkheid van onderhandelingen. Het is dan nu ook duidelijk — zooals wij boven lieten doorschemeren — waarom Van Sevenhoven, na zijne voorstellen deswege, teruggeroepen was;

2º. zijnen gewezen adjudant Bauer, (die hem den 26ⁿ Juli 1834 afschriften zijner rapporten had gezonden, en zich daarbij had beklaagd

dat door het besluit van 2 Mei "onder differente voorwendsels" de hem door Van den Bosch opgedragen last geschorst was en hem de handen zoo waren gebonden dat hij zelfs "met de beste vooruitzichten op een gewenscht succes niet het geringste ondernemen durfde") de hand boven het hoofd hield, en

3°. zich de gevolgen der verrassing van Matoea veel voordeeliger voorstelde dan zij in werkelijkheid waren.

Die brief, welke geschreven was nadat Van den Bosch particuliere berichten van Francis dd. 12 September 1834 ontvangen had, luidt, voor zoover hij ons thans belang kan inboezemen, als volgt:

.... "Wat de aangelegenheden van Sumatra betreft, het is maar al te zeer, zoo uit het particulier schrijven van den overste Bauer aan mij, als uit zijne verrichtingen, gebleken dat hij gereed en in staat geweest is om de militaire operatiën, bij mijne nagelaten instructien voorgeschreven, aan te vangen; en dat derhalve de opgave van het tegendeel, door eenige ambtenaren, slechts een voorwendsel geweest is om hunne meeningen ten aanzien van de wijze waarop de zaken aldaar behandeld moeten worden, door te drijven, in plaats van aan een stiptelijk gegeven bevel te gehoorzamen. Dat de overste Bauer den aanval niet behoorde te doen zonder toestemming van den resident is volkomen juist; maar deze mocht evenmin den aanval vertragen zoo alles daartoe gereed bleek te zijn.

. "In zijne meening, dat de zaken met Matoea, Bondjol en andere vijandelijke districten door middel van onderhandelingen tot een goed einde zouden te brengen zijn, deel ik geenszins. Nadat, in 1833, de inwoners in de omstreken van het fort Goegoeq Sigandang in onderwerping waren gekomen en een geruimen tijd stiptelijk voldaan hadden aan alle bevelen, hun gegeven, zijn de hoofden dier bevolking in het genoemde fort ontboden en is hun de kop voor de voeten gelegd. Dat, na zulk een voorbeeld, die van Bondjol, zooveel schuldiger, zooveel meer menschen vermoord hebbende, en daaronder onze zieken, nimmer vrijwillig en zonder dat verdere weerstand niet mogelijk was, in onderwerping zouden komen, althans zonder bedingen te maken in hun belang, strijdig met het doel waarom wij die onderwerping moeten verlangen, is, naar mijne wijze van zien, een hersenschim, onbestaanbaar met hetgeen de rede verbiedt van hen te verwachten.

"Dat zij, bevreesd voor onze macht, door onderhandeling tijd zullen zoeken te winnen, is zeer natuurlijk, en tevens dat zij daarvan gebruik hebben trachten te maken om, intusschen, ons uit het Man-

daïlingsche te verdrijven, waardoor zij den rug vrijgekregen zouden hebben en over al de krachten der Noordelijke bevolking zouden hebben kunnen beschikken. Dan juist dit vorderde, dat wij onze onderneming tegen Matoea en, zoo zij zich niet onderwierpen, ook tegen Bondjol voortzetteden, daar wij hiertoe over de vereischte middelen beschikken konden.

„Alleen geweld, of vrees van niet tegen onze macht bestand te zijn — ik herhaal het — kan hen tot onderwerping brengen; en het is dan ook gebleken dat, na de overmeestering van Matoea, het doel is bereikt geworden; en zeer natuurlijk, daar Bondjol slechts 1½ marsch van de Massang verwijderd is en Bondjol geene eigen middelen van verdediging bezit. Het zal thans van belang zijn, dat het fort Marsden bij Bondjol, evenzeer als dat van Tarangantangan worde hersteld, en een ander goed fort aan den Noordelijken oever van de Massang worde aangelegd, om ons de passage dier rivier ten allen tijde te verzekeren en verder de volken van Loeboe Sikaping, Rau en Tamboesei, buiten machte om, door Bondjol niet ondersteund, weerstand te bieden, tot onderwerping worden gebracht" ....

.. „De heer Francis is iemand die veel geschiktheid bezit om met den inlander om te gaan; en Bondjol thans onder ons gezag gebracht zijnde, durf ik gelooven dat, door onderhandelingen en billijke behandeling van den inlander, de zaken tot ons doel te leiden zullen zijn."

Na deze uitweiding keeren wij tot de krijgsverrichtingen ter Westkust van Sumatra terug.

Zooals te verwachten was, lieten de Padries onzen post te Bambang niet lang met rust. In den nacht van 2 op 3 Augustus bezetten zij het ten zuiden gelegen gebergte, en ook een heuvel die den post domineerde. Bij het aanbreken van den dag werden zij door de bezetting ontwaard en weldra door eenige granaatworpen verontrust, terwijl Toewankoe nan Tinggi zijne hulptroepen — uit de bevolking van Soengei Poear en Palembajan — verzamelde. Tegen den middag was het aantal Padries tot een 3000-tal geklommen; hieronder bevonden zich 400 man van Bondjol, de gansche mannelijke bevolking van Koempoelan, Loeboe Sikaping en Alahan-mati, benevens een gedeelte der bevolking van de VII Loerah's. Toen kwamen de hulptroepen onder aanvoering van Toewankoe nan Tinggi en diens broeder Imam opzetten; nadat zij de Padries van de hoogten verdreven hadden, deed een detachement der bezetting onder aanvoering van de 2e luitenants Van Geersdaele en Mahieu een uitval, tengevolge

waarvan de vijand naar alle kanten vluchtte. „Uit hoofde der menigte" — zoo meldde de luitenant Starck, commandant van Bambang, in zijn rapport — „kon hij niet spoedig genoeg vooruitkomen," zoodat hij door ons geschut- en geweervuur aanzienlijke verliezen leed en vele geweren achterliet.

Het gedrag van Toewankoe nan Tinggi bij deze gelegenheid „kon men niet genoegzaam prijzen" [1].

Men had nu weder eenigen tijd rust, tot dat Starck, den 31ⁿ Augustus, van een spion vernam dat de Padries van Koempoelan, Bondjol, Loeboe Sikaping en Pisang zich ter laatstgenoemde plaats verzamelden. Den 2ⁿ September werd hem nader bericht, dat zij volgens de adat karbouwen geslacht hadden en zich tot een grooten strijd (*prang gedung*) tegen ons gereed maakten.

Starck was derhalve tijdig gewaarschuwd, en deed Toewankoe nan Tinggi zijn hulptroepen verzamelen. Inderdaad rukten de Padries den 4ⁿ September op; zij verdreven de hulptroepen die „achter de bergen ten noorden van het fort" eene verschansing bezet hadden en wierpen daar zelf een benting op.

Hun voornemen scheen wel te zijn, onzen post geheel in te sluiten, doch uithoofde der zware regens maakten zij weinig vorderingen. Inmiddels had Toewankoe nan Tinggi de gelegenheid gehad, eene belangrijke hoeveelheid hulptroepen bijeen te brengen, en was hij in staat den verderen voortgang des vijands te verhinderen. Toen hij eindelijk aanstalten maakte om de Padries uit hunne stellingen te verdrijven, wachtten deze den aanval niet af en weken zij weder naar de overzijde der rivier terug (rapport van Starck dd. 8 Sept. 1834, nº. 28) [2]. *(Wordt vervolgd.)*

---

[1] Vermoedelijk is het gevecht van 3 Augustus, waaromtrent wij alleen het rapport van Starck vonden, dat waarvan Lange (II blz. 60) zonder datum melding maakt. Lange zegt dat de vijand door eene colonne onder den luitenant-kolonel Bauer verdreven werd; hiervan is ons niets gebleken.

[2] Ook hier meldt Lange (naar het ons voorkomt ten onrechte, want Starck spreekt alleen van de ondersteuning van Toewankoe nan Tinggi) dat Bauer met eene colonne te hulp kwam. Hiervan vonden wij ook niets in Bauer's rapporten vermeld.

PLECHTIGHEDEN EN GEBRUIKEN BIJ VERLOVINGEN EN HUWELIJKEN BIJ DE VOLKEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

DOOR

DR. G. A. WILKEN.

(Zie het eerste gedeelte in Bijdragen 5e *Reeks I.)*

IV.

De oude Romeinen hadden een vooroordeel tegen het houden van eene bruiloft in de maand Mei. »Si te proverbia tangunt, mense malas Majo nubere vulgus ait«, zegt Ovidius. Ook bij de volken van den Indischen Archipel bestaat het geloof, dat er tijden en tijdstippen zijn, die voor het aangaan van een huwelijk als minder gunstig moeten worden beschouwd. Terwijl bij voorbeeld bij de Javanen [1] aanzienlijken gaarne in de maand Surô trouwen, wordt dit als onheilbrengend door lieden uit de volksklasse nagelaten. Overigens gelden Rabingulakir, Djumadilakir en Dulhidjah of Bĕsar als gelukkige maanden voor het sluiten van verbintenissen. Daarentegen brengt, volgens het volksgeloof, Sapar eene aaneenschakeling van ongelukken in den echt mede, Rabingulawal of Mulud vele twisten en ongelegenheden, Radjĕb het moeielijk verkrijgen van eene broodwinning, Saban of Ruwah vele ziekten en Sawal veel verdriet, terwijl Djumadilawal eene spoedige echtscheiding voorspelt. Ongelukkig voor het sluiten van een huwelijk zijn verder de sterfdagen van vader en grootvader. Evenzoo moeten zekere tijdstippen van den dag daarvoor vermeden worden. Gelijk bekend is, wordt, uit astrologisch oogpunt, het etmaal door den Javaan verdeeld in vijf *sangat's* of deelen [2],

---

[1] Zie voor het volgende: Winter, Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. I, blz. 608 vv.

[2] In plaats van ꦱꦔꦠ꧀ zegt men ook ꦱꦲꦠ꧀. Het is het Arabische ساعة = tijdstip. De *sangat* of *saät* is wat in het Maleisch *kotika* heet.

die onder het beheer staan van de vijf Mohammedaansche engelen en profeten Aḥmad, Djabaraïl, Ibrahim, Jusup en Ngidjraïl. De orde, waarin deze heerschappij voeren, verandert in dier voege, dat elke sangat, bij regelmatige afwisseling, eerst aan Aḥmad, dan aan Djabaraïl, vervolgens aan Ibrahim, enz., onderworpen is. Voor het aangaan van een huwelijk nu wordt steeds het deel gekozen, dat onder Aḥmad of onder Djabaraïl staat. De overige tijden worden als ongelukkig beschouwd, daar Ibrahim eene bloedvergieting voorspelt, Jusup het moeielijk verkrijgen van eene kostwinning of een ambt, en Ngidjraïl een ongelukkig leven en een spoedigen dood [3]. — Ook de minder beschaafde volken van den Archipel hebben hunne tijden en tijdstippen, die voor het aangaan van een huwelijk gewenscht zijn. De Olo-Ngadju bij voorbeeld trouwt bij voorkeur bij afnemende maan [4], terwijl bij de Niasers daarvoor de 2e, 5e, 7e, 8e en 11e der maand uitgekozen worden: man en vrouw zouden dan geene ziekten te vreezen hebben, samen een hoogen ouderdom bereiken, met een talrijk kroost gezegend worden en voorspoed genieten bij het aanfokken van varkens en pluimgedierte [5]. — Met deze enkele voorbeelden en algemeene aanduidingen moeten wij hier volstaan. Eene uitvoerige bespreking van dit punt, dat zoo ten nauwste samenhangt met het geloof aan, en de berekening van, de omineuze tijden in het algemeen, behoort hier niet op hare plaats. Alleenlijk zij nog opgemerkt, dat bij het vaststellen van den huwelijksdag ook op allerlei voorteekens gelet wordt, als op droomen, de vlucht en het geluid van vogels, enz.

Is door berekening of op eene andere wijze de dag bepaald, dan wordt tot de voltrekking van het huwelijk overgegaan. Met tal van plechtigheden gaat deze bij de volken van den Indischen Archipel gepaard. Eenige stammen maken echter daarop eene uitzondering.

---

[3] Vóór de invoering van den Islâm waren het de vijf Hindûsche goden Mahaswara (Maheçvara), Kala (Kâla), Sri (Çrî), Bĕrma (Brahma) en Wisnu (Vishnu), die geacht werden over de vijf deelen van den dag het beheer te voeren. Bij de Maleiers, Makassaren en Boegineezen, Bataks, worden nog altijd deze goden geraadpleegd bij elke onderneming van eenige beteekenis. Het deel van den dag, door Mahaswara geregeerd, is over het algemeen het gelukkigste, dat van Sri is gelukkig, maar in minderen graad, dat van Wisnu noch goed, noch kwaad, dat van Kala ongelukkig, dat van Bĕrma het ongelukkigst van allen.

[4] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *kalam*. De tijd van de afnemende maan is ook gunstig voor het betrekken van eene nieuwe woning.

[5] Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 158.

Van de Papoewa's van het Arfak-gebergte lezen wij, dat wanneer een jongeling eene maagd ziet, die hij tot vrouw wenscht te hebben, hij zich tot hare ouders wendt: is men het over den bruidschat eens geworden, dan worden de jongelieden, zonder omslag of feestelijkheid, verklaard, getrouwd te zijn [6]. Zoo vertelt ook Von Miklucho-Maclay, dat, bij de Papoewa's van de Astrolabe-baai, „die Ehe mit keinen besonderen Festlichkeiten begangen wird", anders, voegt hij er aan toe, „wäre es mir während meines zehnmonatlichen intimen Zusammenlebens mit den Papuas zweifellos bekannt geworden". „Besprechungen", aldus gaat de schrijver voort, „über gegenseitige Geschenke zwischen dem jungen Mann und dem Vater des Mädchens habe ich wohl gehört, aber sonst nichts Auffallendes bemerkt. Heute z. B. sah ich eine junge Frau in der Hütte eines Junggesellen, wo sie gestern noch nicht war: gestern Abend hat er sie geheirathet" [7]. Dezelfde onderzoeker doet evenzeer het gemis van huwelijksceremoniën bij enkele stammen der Orang-Bĕnoewa van Malaka uitkomen, waar hij onder anderen spreekt van „der einfachen Procedur des Heirathens, die ein Orang-Sakai mit den Worten: „„ich nehme sie, und schlafe mit ihr"" beschrieb" [8]. Dit vinden wij bij andere schrijvers bevestigd. Van de Mantra's bij voorbeeld zegt Logan: „During the tampui-feast (eene soort van oogstfeest) many matches are made, and as little negotiation and less ceremony is needed, it sometimes happens that a pair who had no thought of marriage in the morning, find themselves at night reposing side by side in the chains of wedlock" [9]. Ook volgens Newbold, komt bij de Orang-Bĕnoewa het huwelijk wel eens zonder bepaalde ceremoniën tot stand. „On occasions of marriages", aldus lezen wij onder anderen, „the whole tribe is assembled, and an entertainment given, at which large quantities of a fermented liquor, obtained from the fruit of the tampui, are discussed by the wedding guests; an address is made by one of the elders to the following effect: „„Listen, all ye that are present,

[6] Van Hasselt, Gedenkboek van een vijfentwintig-jarig zendelingsleven, blz. 240. Zie ook: Von Rosenberg, Reistochten naar de Geelvinkbaai, blz. 90, waar het heet, dat, na vaststelling van den bruidschat, „de vrouw, zonder verdere plechtigheid, onmiddelijk haar nieuwen heer en meester naar zijne woning volgt".

[7] Von Miklucho-Maclay, Ethnologische Bemerkungen über die Papuas der Maclay-Küste, Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië, dl. XXXVI, blz. 299.

[8] Von Miklucho-Maclay, Ethnologische Excursionen in der Malayischen Halbinsel, Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië, dl. XXXVI, blz. 17.

[9] Logan, The Binua of Johore, Journal of the Indian Archipelago, dl. I, blz. 261.

those that were distant are now brought together — those that were separated are now united"". The young couple then approach each other, join hands, and the sylvan ceremony is concluded" [10]. Op dezelfde wijze heeft, bij sommige Koeboe's op Sumatra, bij eene huwelijksvoltrekking niet veel meer plaats, dan dat daarvan openlijk mededeeling wordt gedaan aan de verzamelde verwanten en stamgenooten. De moeder der bruid verkondigt daarbij eenvoudig, dat "der Jüngling, genannt so oder so, mit ihrer Tochter, genannt so und so, sich verheirathen werde. Von dem Vater oder einem der nächsten Verwandten der Braut geschehen alsdann ein Paar Schläge gegen ein ausgehöhltes Stück Holz. Hiermit endigt die Hochzeitsfeierlichkeit" [11]. Nog van andere volken, die op ongeveer denzelfden lagen trap van beschaving staan als de reeds genoemde, vinden wij het gemis van bepaalde huwelijksceremoniën vermeld, als bij voorbeeld van de Orang-Bĕnoewa van den Riouw-Lingga-Archipel, de Orang-Sĕkah van Biliton en de Engganeezen. Wenscht bij de eerstgenoemden een jongeling te trouwen, dan geeft hij hiervan kennis aan zijnen vader, van wien hij dan een blaasroer krijgt, terwijl het meisje van hare ouders een aarden pot ontvangt. Daarmede zijn de jongelieden getrouwd [12]. Bij de prauwenbewonende Orang-Sĕkah van Biliton wordt, als de toestemming van de ouders van de jonge maagd verkregen is, het huwelijk, zonder verdere uiterlijke vormen, geacht gesloten te zijn: alleen heeft de man te zorgen, dat hij in het bezit van een vaartuig is [13]. Wat eindelijk de Engganeezen betreft, vinden wij van hen vermeld, dat bij eene bruiloft geene formaliteiten plaats hebben, behalve dat door den bruidegom en de bruid aan de wederzijdsche ouders eenige ge-

---

[10] Newbold, British settlements in Malacca, dl. II, blz. 407.

[11] Mohnike, Bangka und Palembang nebst Mittheilungen über Sumatra im Allgemeinen, blz. 198. Zie ook: Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 241. Als de gasten zich onder eenen boom nedergezet hebben, "the father of the maiden informs them that he has given his daughter So-and-so to So-and-so in marriage. One of the company then strikes the tree under which they sit several times with a club, proclaiming them to be man and wife".

[12] Netscher, Beschrijving van een gedeelte der residentie Riouw, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. II, blz. 138—139.

[13] Corns. de Groot, Herinneringen aan Blitong, blz. 335. Zie ook: Schepern, Aanteekeningen omtrent de bevolking van Billiton, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. IX, blz. 65, waar het heet, dat bij de Orang-Sĕkah de huwelijken zonder priesters tot stand komen en daarvan alleen door de ouders aan de hoofden kennis behoeft te worden gegeven.

schenken gegeven worden [14]. Hoe bij de Alfoeren van de Minahasa voorheen echtverbintenissen tot stand kwamen, zonder dat eenige vormen daarbij in acht genomen werden, blijkt onder anderen uit enkele volksverhalen. Wij lezen bij voorbeeld hoe iemand eens, op de jacht zijnde, een meisje ontmoette en die twee, alleen bij onderling goedvinden, man en vrouw werden [15]. — Doch behalve deze en enkele andere uitzonderingen, gaan, gelijk wij reeds opmerkten, de huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel met tal

---

[14] Helfrich, De eilandengroep Engano, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 297. Evenzoo doet Walland (Het eiland Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV, blz. 104) het gemis van huwelijksformaliteiten bij de Engganeezen uitkomen. Zie verder: Verslag van eene reis van den Assistent-Resident van Bengkoelen naar Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIX, blz. 193, waar het heet, dat, wanneer een man eene vrouw verlangt en zij hem hebben wil, hij haar zonder meer tot zich neemt en hare familie eenige geschenken geeft. Ook volgens Van der Straaten en Severijn (Verslag van een in 1854 bewerkstelligd onderzoek op het eiland Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. Vk., dl. III, blz. 361) neemt de jongeling de maagd, die hij zich tot echtgenoote begeert, zoo zij hem althans wederkeerig genegen is, eenvoudig tot zich. Eenige dagen later komt echter de vader en toont zich beleedigd, terwijl hij met zijne pieken den jongen man dreigt te vermoorden. Deze vraagt dan vergiffenis en stelt genen met eenige geschenken tevreden. Ongetwijfeld is dit laatste eene kleine reminiscenz van eene vroegere schaking. Als eene bepaalde huwelijksceremonie (wij verzuimden dit in het tweede hoofdstuk te vermelden) schijnt de raptio imaginária werkelijk op Enggano voor te komen. Von Rosenberg (Beschrijving van Engano en van deszelfs bewoners, Tijdschr. van Ind. T. L. en Vk., dl. III, blz. 379) deelt althans mede, dat bij de trouwplechtigheid de bruidegom zijne bruid op den rug nemen en zich zoo eenige oogenblikken tegen de aanvallen van de mannelijke leden der familie verdedigen moet. Wordt hij daarbij gewond, dan gaat de verbintenis niet door; zoo hij echter ongedeerd blijft, neemt hij zijne bruid mede, betaalt een geringen prijs aan de ouders en is getrouwd. Dit gebruik moet echter tot enkele stammen beperkt zijn, daar anders de overige schrijvers wel daarvan mededeeling zouden hebben gedaan. Trouwens in zijn werk »Der Malayische Archipel« maakt Von Rosenberg-zelf er geen nader gewag van, doch doet hij, evenals de andere berichtgevers, het gemis aan eene bepaalde huwelijksceremonie bij de Engganeezen uitkomen. »Die Vereinigung von Mann und Frau zu Gründung eines Hausstandes«, aldus lezen wij (O. c., blz. 211), » findet dadurch statt, dass der Mann die Frau, welche er begehrt, mit deren Einwilligung zu sich nimmt und hierauf ihrer Familie einige Geschenke macht, die aus Lanzen, Säbeln und Glasperlen bestehen«.

[15] Zie het verhaal: Naasarĕm bija si Mamanua, in de: Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahassa, blz. I vv. Mamanua, op de jacht zijnde, ontmoette een meisje. »Vanwaar zij gij? Hoe heet gij? Hoe heeten uwe ouders?« Na op deze vragen antwoord te hebben gekregen, vroeg Mamanua haar ten huwelijk. »Als gij wilt, zal ik u tot mijne vrouw nemen«. Het meisje er in toestemmende, werden zij man en vrouw. — Een voorbeeld van een huwelijk, zonder eenige formaliteiten, alleen met wederzijdsche toestemming gesloten, vindt men ook in het verhaal: Naasarĕm bija se sijow mahatuari wewene, O. c., blz. XIV vv.

van plechtigheden gepaard. Ze allen hier te beschrijven, zou ons te ver voeren. Wij zullen dus alleen op de meest typische, op de meer of minder algemeen verbreide, de aandacht vestigen.

In het algemeen zijn bij de huwelijksvoltrekkingen, althans in de gevallen waarbij de vrouw den man volgt, en deze zijn in den Archipel, evenals elders, wel de meest voorkomende, drie momenten te onderscheiden, welke, samenvallende met de *traditio*, de *deductio in domum* en de *confarreatio* der oude Romeinen, gevoegelijk met deze benamingen kunnen worden bestempeld. Bij de *traditio* wordt, gelijk men weet, de bruid door haren vader plechtig aan den bruidegom overgegeven, bij de *deductio in domum* in optocht naar de echtelijke woning gebracht, bij de *confarreatio* in het familieverband van den man opgenomen [16]. A priori is het echter te verwachten, dat de twee eerstgenoemde handelingen bij de natuurvolken minder in aanmerking moeten komen. Het kan, zooals wij in het tweede hoofdstuk aantoonden, aanvankelijk bij de ouders niet opgekomen zijn, om, ook waar het huwelijk door hen begeerd werd, daartoe openlijk vrijwillig van hunne dochter afstand te doen, hare wegvoering naar het huis van den bruidegom voor aller oogen onverhinderd te doen geschieden. Zoo vervangt dan ook de voorgewende schaking veelvuldig in den Indischen Archipel de ceremoniën, die bij de Romeinen en andere volken bij de traditio en de deductio in domum plaats vinden [17]. Wij zullen in dit hoofdstuk ons dus hoofdzakelijk bepalen tot de beschrijving van de plechtigheden, welke de opname van de bruid in het familieverband van den bruidegom symboliseeren, de confarreatio.

Waarin bij de oude Romeinen de confarreatio bestond, is genoegzaam bekend. In de woning van den bruidegom gekomen, werd de bruid naar den huiselijken haard gevoerd, voor de daar geplaatste beelden van de huisgoden, de laren en penaten. Na geofferd en eenige gebedsformulieren gepreveld te hebben, at het jonge paar samen eenen offerkoek, panis farreus of libum farreum (waarvan dan ook de benaming confarreatio afkomstig zou zijn), in tegenwoordig-

---

[16] Zie: Fustel de Coulanges, La cité antique, blz. 45—46. Ook bij de oude Grieken zijn deze drie momenten duidelijk te onderscheiden (Fustel de Coulanges, O. c., blz. 43—45).

[17] Doch vindt men ook bij de oude Romeinen bij de deductio in domum eene ceremonie, die, gelijk wij in het tweede hoofdstuk gezien hebben, als een overblijfsel van de schaking moet worden beschouwd.

heid van den Flamen Dialis, den Pontifex Maximus en tien getuigen. Het was bepaaldelijk door dit gemeenschappelijk gebruiken van den panis farreus, dat de echtverbintenis tot stand kwam [18]. Gelijk men weet, wordt dezelfde ceremonie bij meer volken aangetroffen. Zoo plachten, ter bezegeling van den huwelijksband, bruid en bruidegom in het oude Athene samen een sesamkoek te deelen, in Indië gemeenschappelijk een offermaal te nuttigen [19]. Nog heden ten dage is het hier en daar in Duitschland, in Thüringen en in het Erzgebergte, een vereischte dat de verloofden, veelal op den morgen van de bruiloft, uit denzelfden schotel moeten eten [20], terwijl het nuttigen van den onvermijdelijken bruidskoek, die altijd door de jonge vrouw moet worden gesneden, in Engeland, zeker, zooals door Lubbock is opgemerkt, een overblijfsel is van eene dergelijke plechtigheid [21]. Doch het kan onnoodig zijn, meerdere voorbeelden van

---

[18] Zoo althans volgens Fustel de Coulanges. »Ce gâteau mangé au milieu de la récitation des prières, en présence et sous les yeux des divinités de la famille, est ce qui fait l'union sainte de l'époux et de l'épouse« (La cité antique, blz. 47). Rossbach (Untersuchungen über die römische Ehe, blz. 107—108) meent echter, dat de panis farreus niet gegeten, doch geofferd werd. Gelijk echter door Lippert te recht is opgemerkt, zijn maaltijd en offer niet altijd van elkander te onderscheiden. »Wir müssen hinzufügen«, zegt hij onder anderen, »dass seit die Menschen die Geister in positiver Weise zu gewinnen suchten, also einen positiven Kult begannen, viele Leistungen als »»Opfer«« bezeichnet werden können, welche mit einer Mahlzeit der Menschen in keiner Verbindung standen; umgekehrt aber konnte es nicht leicht eine festlichere Mahlzeit, absolut keine solche aber an den Aufenthaltsstätten jener geben, an welcher die Geister nicht theilnehmend gedacht wurden, und so war jede dieser Mahlzeiten ein »»Opfermahl««, gleichgültig, ob ich davon noch eine besondere Handlung der Darreichung als »»Opfer«« engsten Sinnes lostrennte oder nicht. Wenn also bei der Hochzeit des römischen Patriciers Speltschrot und Speltbrot zu Opferzwecken gedient haben sollte, so ist diese altertümliche Nahrung eben darum auch einmal Gegenstand des bei der Hochzeit veranstalteten Mahles gewesen. Später fielen Opfer und Mahlzeit auseinander, jenes conservierte den altertümlichen Bestand, diese ging davon ab. Immer aber bildete die coena einen Bestandteil der römischen Hochzeit« (Lippert, Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau, dl. II, blz. 140—141).

[19] Fustel de Coulanges, La cité antique, blz. 45; Rossbach, Untersuchungen über die römische Ehe, blz. 107; Haas, Die Heirathsgebräuche der alten Inder, nach den Grihyasûtra, Indische Studien, dl. V, blz. 326 en 399. — Ook bij de oude Macedoniërs bestond het gebruik. »Jussit afferri patrio more panem; hoc erat apud Macedones sanctissimum coeuntium pignus; quem divisum gladio uterque libabat« (geciteerd bij Fustel de Coulanges, O. c., blz. 45, noot 3).

[20] Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, § 560. Het bijgeloof bestaat daarbij, dat wie den laatsten lepel gebruikt, ook het eerste zal sterven.

[21] Lubbock, On the origin of civilisation and the primitive condition of man, blz. 114.

dit gebruik hier aan te voeren [22]. Alleen willen wij er nog op wijzen, hoe, in plaats van het eten van dezelfde spijs, dikwijls het drinken van denzelfden drank voorkomt [23]. Tot in het begin dezer eeuw behoorde in Zweden, althans in de Noordelijke provinciën, het zoogenaamde „brudköp dricka" tot de ceremoniën van de huwelijksvoltrekking, en moet nog heden ten dage in Servië het bruidspaar driemaal een weinig rooden wijn uit hetzelfde glas gebruiken. Bij de Chineezen vindt men dezelfde symbolische handeling. De jongelieden plaatsen zich, met de aangezichten naar elkander gekeerd, voor eene tafel, waarop, onder meer, zich twee zonderling gevormde bekers, soms door een rooden draad met elkander verbonden, bevinden. Na eenige ceremoniën, neemt eene der vrouwelijke helpers de bekers, „and", aldus Doolittle, „having partially filled them with a mixture of wine and honey, she pours some of their contents from one into the other, back and forth several times. She then holds one to the mouth of the groom, and the other to the mouth of the bride, who continue to face each other, and who then sip a little of the wine. She then changes the goblets, and the bride sips out of the one just used by the groom, and the groom sips out of the one just used by the bride" [24]. — Ook bij de volken van het Maleisch-Polynesische ras wordt dit gebruik aangetroffen. „At the marriage ceremony", heet het onder anderen van de Manahiki- of Humphrey-eilanders, „which was in the house of the bridegroom, the priest took a cocoa-nut, opened a hole, handed it to the man to drink, who, after a sip or two, gave it to the woman and she also drank" [25]. Evenzoo is het op Fidji door het eten en drinken uit denzelfden schotel of denzelfden beker, dat de

---

[22] Belangstellenden verwijzen wij naar het, in de voorgaande noot aangehaalde, werk van Lubbock, blz. 114—115; en verder naar: Lippert, Die Geschichte der Familie, blz. 104—106, en Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau, dl. II, blz. 140—143; Schröder, Die Hochzeitsgebräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz. 82—84 Ook Trumbull, The blood covenant, blz. 191 vv., citeert enkele voorbeelden van het gebruik.

[23] Zie, behalve de in de voorgaande noot genoemde werken, ook: Böckel, Deutsche Volkslieder aus Oberhessen, Kulturhistorisch-ethnographische Einleitung, blz. LV vv.

[24] Doolittle, Social life of the Chinese, dl. I, blz. 85—87. Zie ook: De Groot, Jaarlijksche feesten en gebruiken van de Emoy-Chinezen, blz. 68—69.

[25] Turner, Samoa, together with notes on the cults and customs of twenty-three other islands in the Pacific, blz. 276.

echtverbintenis tot stand komt [26], terwijl bij de Hoewa's van Madagascar, bij de bruiloft, "as soon as rice and other food had been brought in, one dish was placed before bride and bridegroom, from which they both ate, apparently as a symbol of the future unity of their interests" [27]. — Dat ook in Indonesië het gebruik zeer verbreid is, zullen wij nu aantoonen. Het is echter noodig alvorens den oorsprong en de beteekenis daarvan kortelijk na te gaan.

Hetgeen allereerst opmerking verdient, is dat het symbool van het samen-eten en samen-drinken bij meer gelegenheden aangewend wordt. Van de Bataks bij voorbeeld lezen wij, dat het sluiten van een bondgenootschap gepaard gaat met het slachten van een rund of karbouw, hetgeen op de markt geschiedt. Hier toch verzamelt zich veel volk en is het dus eene geschikte plaats, om quaesties te bespreken. De vergaderde hoofden en geringen, in eenen kring gezeten, zeggen nu, ieder op de beurt, hun gevoelen, en de zaak wordt gewikt en gewogen. Is men het eindelijk eens geworden, dan wordt het vleesch van het geslachte dier, met gember gekruid, onder de aanwezigen verdeeld, en ieder, die van dit vleesch gegeten heeft, wordt beschouwd tot den bond te zijn toegetreden [28]. Ook de Menangkabawsche Maleiers van de Padangsche Bovenlanden moeten hier genoemd worden. Wanneer in vroegere tijden twee of meer negariën een verbond sloten, om elkaar in den strijd bij te staan, bevestigde men zulks met eenen eed, welke plechtigheid gepaard ging met het slachten van eenen buffel, waarvan het vleesch zou dienen tot het houden van een gemeenschappelijk feestmaal [29]. In het Oosten van den Archipel treft men hetzelfde gebruik aan. Niet zelden gaat hier het samen-eten gepaard met eene andere ceremonie, het drinken van elkanders bloed [29a]. Zoo bij de Alfoeren van Ceram en bij de bewoners van Leti-Moa-Lakor. Het sluiten van vriendschap met lieden van eene andere negari, aldus lezen wij van de laatstgenoemden, geschiedt

[26] Williams and Calvert, Fiji and the Fijians, geciteerd bij Trumbull, The blood covenant, blz. 193.

[27] Sibree, Madagascar and its people, blz. 193. Zie ook: Ellis, History of Madagascar, dl. I, blz. 166. De bruidegom "is welcomed by the bride as her future husband; they eat together, and are recognized by the senior members of the family as husband and wife". Dit heeft in het huis van de bruid plaats. Later keeren de jongelieden terug "to the house of the parents or friends of the bridegroom, and again eat together".

[28] Van Hoëvell, Iets over het oorlogvoeren der Battas, Tijdschr. van Nederl. Indië, jaarg. 1878, dl. II, blz. 438—439.

[29] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 67.

[29a] Zie over deze ceremonie noot 36b hierbeneden.

door het *ronisi-remurara*, dat is: het eten van vleesch en het drinken van bloed. Toen een der rilalauna's (hoofden) van Leti een verbond sloot met den radja van Watrou en Groot-Timor werden er een karbouw en een varken voorgebracht, benevens twee kalapadoppen met palmwijn gevuld. Nu maakte de radja op het bovengedeelte van zijne hand een wond en liet het bloed in den palmwijn druppelen. Hetzelfde werd ook door den rilalauna gedaan. Na het bloed vermengd te hebben, dronken zij samen den palmwijn op, terwijl de karbouw en het varken geslacht werden en van het vleesch daarvan een gemeenschappelijke maaltijd werd gehouden. Dat nu door dezen maaltijd, evengoed als door het drinken van elkanders bloed, het bondgenootschap tot stand kwam, blijkt uit het formulier, waarvan men zich bij de handeling bediende. „O Matruma!", zoo sprak de rilalauna van Leti, „O Matruma, alomtegenwoordige, zijt onze getuige, wij hebben vleesch gegeten en bloed gedronken, wij zijn één geworden, wij kunnen niet scheiden, onze borsten, onze harten, onze ingewanden, onze woorden zijn één geworden; wanneer wij den eed verbreken, zal de zon, de maan, het eiland, de grond, het voorgebergte, de inham, het gesneden vleesch en het gestorte bloed ons dooden!" Een dergelijk formulier werd ook door den radja van Groot-Timor uitgesproken, onder aanroeping van Usi-Neno [30]. — Doch niet alleen bij het aangaan van een bondgenootschap, ook bij het sluiten van vrede wordt het symbool van het samen-eten toegepast. Er is geen aanzitten aan denzelfden disch mogelijk van personen, die elkander vijandig zijn, en men weet, dat waar dit geheel toevallig heeft plaats gehad, alle veete behoort op te houden [30a]. Dat men dus personen, die elkander vijandig zijn, verzoent door hen eene bete te doen deelen, ligt voor de hand. In de Molukken gebeurt dit onder anderen op de Timorlawoet-eilanden en op Loewang-Sermata. Het sluiten van vrede gaat met een feestmaaltijd gepaard, onder aanroeping van het Opperwezen, om van de handeling getuige te zijn. „O Duadilaa!", zoo luidt onder anderen bij de Timorlawoet-eilanders het daarbij gebezigde formulier, „O Duadilaa, er zal te zamen gegeten worden door degenen, die vroeger oneenig waren!" [31]. Ook op Ceram en op Ambon komt de vredesluiting tot stand door een gemeenschappelijken maaltijd [32]. Evenzoo bij de Al-

[30] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua, blz. 128—129 en 396.

[30a] Zie onder anderen noot 36a hierbeneden.

[31] Riedel, O. c., blz. 299 en 324.

[32] Riedel, O. c., blz. 52 en 105.

foeren van Boeroe. Bestaat er geschil tusschen twee fenna's of stammen, dan wordt de tusschenkomst van eene derde fenna ingeroepen om de zaak te beslechten. De fenna, die in het ongelijk gesteld wordt, moet dan de benoodigde varkens en levensmiddelen bijeenbrengen voor eenen maaltijd, waaraan de beide partijen deelnemen. Onder het eten verwisselt men van schotels, waarmede de vrede geacht wordt te zijn gesloten. Bij geschillen tusschen personen, tot dezelfde fenna behoorende, ter zake van moord, ontvoering van een meisje of eenig ander misdrijf, heeft bij de verzoening deze plechtigheid van het gemeenschappelijk eten met verwisseling van schotels eveneens plaats [33]. Een dergelijk gebruik vindt men ook op het eiland Wetar, vulgo Wetter. Wanneer negarilieden twist hebben, bezoekt hij, die vrede sluiten wil, zijnen vijand en brengt hem een sarong ten geschenke. Wordt deze aangenomen, dan wordt er een maal gereed gemaakt, waarvan de twistenden te zamen eten, waarna zij uit elkanders doos eene sirihpruim gebruiken [34]. Bij de Olo-Ngadju's op Borneo worden, volgens Hardeland, „kleine geschillen tusschen nabestaanden door den dorpsoudste op deze wijze uit de wereld gemaakt, dat de schuldige den klager een feest geeft, waaraan alle betrekkingen deelnemen .... Ook na de beslissing eener zaak laat het opperhoofd der landstreek de partijen iets samen-eten of samen-drinken, ten teeken dat alle vijandschap uit is" [34a]. Van de volken van Sumatra noemen wij in de eerste plaats de Bataks. Onder de benaming *mangupa* wordt onder anderen bij de stammen, die het Pane- en Bila-stroomgebied bewonen, bij misdrijven aan den schuldige opgelegd het leveren van eenen buffel of karbouw. Het dier wordt in het huis van den beleedigden persoon aangeboden. De aanbieding geschiedt in optocht door de vrouwelijke

---

[33] Riedel, O. c., blz. 18 en 23.

[34] Riedel, O. c., blz. 446. — Over de rol, die de betel of sirih in de Molukken bij vredesluitingen vervult, spreekt ook Kolff in zijne „Reize door den weinig bekenden zuidelijken Moluksche Archipel". De verzoening onder deze volken, zegt hij onder anderen (blz. 125—126) van de Zuidwester-eilanders, geschiedt bijna evenals bij kinderen, die met elkander gekrakeeld hebben. Zij beginnen met malkander verwijtingen te doen en te beschuldigen, doch altijd na verlof te hebben gevraagd, om het woord te mogen voeren. Vervolgens leggen zij de rechterhanden ineen en nemen wederkeerig uit ieders bakje een weinig sirih. Daarmede is de vrede hersteld. Zoo heet het ook (blz. 272), in de beschrijving van eene vredesluiting op de Timorlawoet-eilanden, dat partijen sirih uit elkanders mand namen, „tot plechtig teeken van oprechte verzoening".

[34a] Zie de belangrijke mededeelingen van Hardeland, Verzameling van berichten betreffende de bijbelverspreiding, N°. 92—93, blz. 21.

familieleden en een paar mannen, waaronder ook de boeteling, met of zonder muziek, met of zonder rondgangen, al naar den stand van den beleedigden persoon. Daarna wordt het dier geslacht en door allen samen genuttigd [35]. Bij de Toba-Bataks heet dit verzoeningsmaal *panula*. Bij de afdoening van strafzaken "wird in der Regel ein Büffel geschlachtet, um die Gemeinde des Dorfes zu regaliren. An diesem Schmause nimmt der Verbrecher oder Bestrafte in der Regel Theil, als gleichsam an einem Versöhnungsfeste auf seine Kosten" [35a]. Ontegenzeggelijk moet ook het zoogenaamde *tĕpung-tawar-bumi* bij de stammen van Zuid-Sumatra, eene soort van boete, die, bij doodslag bij voorbeeld, de schuldige moet opbrengen, oorspronkelijk deze beteekenis gehad hebben. Gelijk bekend is, worden in primitieve maatschappijen de misdrijven geacht, niet gepleegd te zijn tegen den staat, doch tegen bijzondere personen. Zoo is de toestand bij de meeste volken van den Archipel. Bij enkele stammen echter, en dit geldt in de eerste plaats van die, welke Zuid-Sumatra bewonen, is het begrip niet geheel en al vreemd, dat door het misdrijf ook het publieke gevoel beleedigd, de vrede des volks verstoord is geworden. Niet alleen met den benadeelde, den gelaedeerde, doch met de geheele maatschappij moet er eene verzoening plaats hebben. Dit nu geschiedt door het *tĕpung-tawar-bumi*, een maaltijd waarvoor de schuldige eenen buffel en de verdere benoodigdheden heeft te leveren en waaraan door de geheele bevolking, althans door de hoofden, wordt deelgenomen. Door dezen maaltijd, door het tĕpung-tawar-bumi, wordt de verbroken vrede hersteld, de misdadiger met de maatschappij verzoend, het misdrijf dus uitgewischt, het land daarvan gezuiverd [36].

De aangevoerde voorbeelden kunnen voldoende zijn. Ook buiten den Indischen Archipel komt het gebruik voor. Ziehier de physiologische beschouwing, die volgens sommigen daaraan ten grondslag ligt. Alle gemeenschap is, in primitieve maatschappijen, bloedgemeenschap. Tot zulk eene gemeenschap behoort men echter niet alleen door geboorte. Door spijs en drank toch wordt telkens nieuw bloed verworven. Zij die dus uit denzelfden schotel eten, uit denzelfden beker drinken, vernieuwen hun bloed uit dezelfde bron,

---

[35] Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. IV, blz. 252.

[35a] Junghuhn, Die Battaländer, dl. II, blz. 146. Zie ook: Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tula*.

[36] Zie hierover onze verhandeling: Het strafrecht bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 27—29, en de daar aangehaalde bronnen.

brengen hetzelfde bloed in hunne aderen. Een vreemde, een vijand zelfs, die ons maal, ook tegen onzen zin, deelt, wordt daardoor, tijdelijk althans, van ons bloed en van ons vleesch, in de gemeenschap, waartoe wij door ons vleesch en bloed behooren, opgenomen [36a]. Waar dergelijke beschouwingen bestaan, is de gewichtige rol, die het samen-eten bij het aangaan van bondgenootschappen en het sluiten van vrede vervult, volkomen verklaarbaar [36b]. Dat men er toe gekomen is, zich van dezelfde ceremonie te bedienen ter bezegeling van het huwelijksverbond, bij de agnatische verwantschap speciaal ook om de opname van de vrouw in het familieverband

[36a] Zoo Wellhausen (Reste arabischen Heidentumes, blz. 119 vv.), sprekende van de oude Arabieren. Bondgenootschappen werden bij hen gesloten door het samen-eten. "The bond", zegt Robertson Smith, "created by eating of a man's food is not simply one of gratitude, for it is reciprocal: Zaid al-Khail refuses to slay the thief who had surreptitiously drunk from his father's milk-bowl the night before". "It seems", vervolgt Robertson Smith, die hier dezelfde meening voorstaat als Wellhausen, "rather to be due to a connection thought to exist between common nourishment and common life" (Robertson Smith, Kinship and marriage in early Arabia, blz. 149—150). Uitvoerig is ook door Burckhardt over de waarde, die aan het samen-eten bij de hedendaagsche Arabieren wordt toegekend, gesproken. De wijze, waarop men zich van de bescherming van een ander verzekeren kan, "consists in eating even the smallest portion of food belonging to the protector" (Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabys, blz. 187. Zie ook: blz. 93 en 191). Interessant vooral is de op blz 185—186 medegedeelde anecdote van eenen gevangene, die de vrijheid erlangde, "having satisfactorily proved that he had eaten of the same date with another Arab of the tribe". — Dat bij andere volken dezelfde beschouwingen bestaan, is door Cassel in zijn werkje "Die Symbolik des Blutes" in het licht gesteld. "Wer von derselben Speise mit dem Andern ass, hörte auf sein Feind zu sein, war sein Gastfreund und Verbündeter. Das galt ja im Alterthum allgemein... Der ""gemeinschaftliche Tisch"" galt als ein unverletzlich Heiligthum... Wenn sie verletzt ward, klagte man bitter darüber. Hekabe (Euripides, Hekabe 783) beklagt sich über den Mörder ihres Sohnes, dass er die grauenvolle That verübt, obschon er oft Gast des ""gemeinschaftlichen Tisches"" bei ihm gewesen wäre. Desselben Verbrechens klagten die Griechen im Heere des Xenophon den Tissaphernes an. Aeschines beschuldigt den Demosthenes der Tücke gegen seine Collegen, obschon er sonst soviel vom Werth des ""öffentlichen Tisches"" rede. In einer Sage des Parthenius tritt ein Fürst Phobius seine Herrschaft ab, weil er sich fluchbeladen glaubt durch den Mord eines Mannes, mit dem er im ""gemeinschaftlichen Tisch"" verbunden war" (Cassel, O. c., blz. 60).

[36b] Bij het sluiten van bondgenootschappen pleegt men ook elkanders bloed te drinken. Dit is natuurlijk een meer rechtstreeksch middel om de bloedgemeenschap tot stand te brengen. Lippert (Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau, dl. II, blz. 333—338), Cassel (Die Symbolik des Blutes, blz. 34—39), doch vooral Trumbull (The blood covenant, blz. 4—65 en 313—316) hebben dit gebruik bij tal van volken in alle deelen der wereld aangetoond. Ook in den Indischen Archipel komt het voor, soms, gelijk wij zooeven in den tekst gezien hebben, gepaard met het samen-eten. Overigens treft men de ceremonie van het

van den man te symboliseeren, ligt voor de hand. Doch er is meer. In vele gevallen zal men met de plechtigheid eene verzoening bedoeld hebben. Men lette er toch op, dat, gelijk wij in het tweede hoofdstuk uitvoerig hebben aangetoond, echtverbintenissen aanvankelijk alleen door schaking tot stand kwamen, en dat, als gevolg hiervan, ook waar die schaking niet meer feitelijk plaats had, doch slechts voorgewend geschiedde of zelfs geheel verloren was gegaan, het huwelijk als eene beleediging behoorde te worden voorgesteld, en de bruidegom, als de persoon, van wien die beleediging moest heeten uitgegaan te zijn, door de bruid niet dadelijk in genade mocht worden aangenomen. Ging zij eindelijk daartoe over, dan diende zij dit op de eene of andere wijze te kennen te geven. De huwelijksplechtigheid moest dus in de eerste plaats eene verzoeningsplechtigheid zijn, en niets natuurlijker dan dat men daartoe het gewone, voor deze laatste gebruikelijke, symbool van het samen-eten aanwendde.

Gaan wij nu over om het bestaan van dit symbool bij de volken van den Indischen Archipel aan te toonen, na nog opgemerkt te hebben, dat de betel en de tabak daarbij dikwijls eene rol vervullen [36c], bij enkele stammen zelfs het geheel zich er toe bepaalt, dat bruid en bruidegom te zamen eene pruim gebruiken of eene sigarette rooken.

Met de volken van Sumatra beginnende, noemen wij in de eerste plaats de Bataks [37]. Bruid en bruidegom zitten bij de huwelijksvoltrekking op kussens of matjes naast elkander, en krijgen een

---

bloed-drinken, bij het sluiten van bondgenootschappen, in de Molukken onder anderen nog aan bij de bewoners van de Babar-eilanden en van Wetter (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 342 en 446), verder bij de Timoreezen (Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 452), de Kajans van Borneo (Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 381—382, en Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 107 vlg.), de stammen van de Zuidooster-Afdeeling, bij wie het symbool onder anderen ook voorkomt bij de adoptie (Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 214—215; Maks, Reis naar de Kapoeas en Kahajan, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. X., blz. 537—538; Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *ambai*), enz.

[36c] Men houde ten aanzien van de betel hierbij in het oog, dat, zooals van algemeene bekendheid is, het aanbieden en het aannemen daarvan bij de volken van den Indischen Archipel, vrede en vriendschap aanduiden.

[37] Zie voor het volgende: Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 478—479; Willer, Verzameling van Bataksche wetten en instellingen in Mandailing en Pertibi, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. II, blz. 179;Ködding, Die Batakker auf Sumatra, Globus, dl. LIII, blz. 91; Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. vv. *djomput* en *longa*.

dulang (presenteerblad van metaal of hout op hoogen voet) voor zich, waarop een bord met rijst is geplaatst. Terwijl de talangke (de persoon, die de leiding van de plechtigheid in handen heeft) den zegen over de verbintenis uitspreekt, neemt hij een weinig longa- of sesamzaad en strooit dat over de rijst. De jongelieden eten nu iets van deze spijs, *mandjomput-longa*, gelijk dit heet, waarop de talangke het huwelijk gesloten verklaart. Het sesamzaad geldt als zinnebeeld van de vruchtbaarheid. Bij het strooien daarvan wordt dan ook de wensch uitgesproken, dat de echt met tal van kinderen moge worden gezegend [38]. — Behalve bij de Bataks, treft men het samen-eten ook bij de Menangkabawsche Maleiers aan, zij het niet als het eigenlijke bindende ceremonieel van het huwelijk, nu dit toch geheel volgens den Mohammedaanschen ritus tot stand komt. De plechtigheid heeft dan ook vóór of na dien tijd plaats. Het laatste gebeurt in de Padangsche Bovenlanden. Na het sluiten van het huwelijk, vangt de maaltijd aan. De jonge echtgenoote wascht dan de hand van haren echtvriend, waarna beiden uit hetzelfde bord eten, terwijl de schotel, die vóór den bruidegom staat, wordt weggenomen [39]. In Rao, vulgo Rau, daarentegen geschiedt de ceremonie vóór de huwelijksvoltrekking, bij het formeele aanzoek. De verloofden eten dan, zooals het heet, ten bewijze van vriendschap, uit hetzelfde bord, waarbij het meisje de rijst in den mond van den jongeling brengt [40]. — Zuidelijker in Palembang, moet, volgens de adat der Moesi, het jonge paar samen een weinig rijst eten, waarbij de man van zijn bord aan de vrouw, en de vrouw wederkeerig van haar bord aan den man iets toereikt [41]. Ook in andere streken van Palembang komt een dergelijk gebruik voor. Zoo beschrijft Forbes eene huwelijksplechtigheid in het dorp Batoe-Pantjeh, in de nabijheid van Tĕbing-Tinggi, waarbij, na de verklaring van de jongelieden, dat zij met elkander wenschten te trouwen, eene oude vrouw een balletje rijst der bruid aanbood, die er een stukje van afbeet, en daarna het overige haren bruidegom in den mond stak [42]. Nog vinden

---

[38] Naar dit eten van rijst met longa, is *mandjomput-longa* (*mandjomput* = tusschen duim en twee voorste vingers iets vatten, zooals men dit met spijzen doet) eene gewone uitdrukking voor "trouwen" geworden.

[39] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 280.

[40] Snackey, Berichten en mededeelingen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 578—579.

[41] Praetorius, Instellingen, zeden en gebruiken in de Palembangsche Bovenlanden, De Indische Bij, dl. I, blz. 429.

[42] Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 219.

wij vermeld, dat in de Ranau-Districten, wanneer de huwelijksgift vastgesteld is, alle vrienden en bloedverwanten bijeenkomen en hun afgevraagd wordt, of de verbintenis hunne goedkeuring wegdraagt. Na bevestigend antwoord, wordt het jonge paar een bord met rijst en eene gebraden kip voorgezet, waarvan zij te zamen moeten nuttigen [43].

Verlaten wij Sumatra, om de aandacht te vestigen op de bewoners van het naburige eiland Nias en van het schiereiland Malaka. Gelijk bekend is, worden de Niasers onderscheiden in Noord- en Zuid-Niasers, welke laatsten ook de Batoe-eilanden bewonen. De eigenlijke trouwceremonie, aldus lezen wij van deze Zuid-Niasers, is zeer eenvoudig. De gasten zitten, mannen en vrouwen afzonderlijk. Een oude van dagen noodigt den bruidegom uit, zich bij de bruid te plaatsen, en biedt, onder eenige zegenwenschen, aan beiden een weinig eten op een bord aan, waarvan zij iets gebruiken. Vervolgens gaat de bruidegom weder bij de mannelijke gasten terug [44]. Van de bewoners van Malaka hebben wij hier bepaaldelijk de Orang-Bĕnoewa op het oog. Zooeven merkten wij op, dat bij enkele van deze Orang-Bĕnoewa de huwelijken zonder plechtigheden tot stand komen. Dit neemt niet weg, dat bij de meesten toch eenige ceremoniën bij het trouwen in acht worden genomen en daaronder ook het samen-eten. „The betrothed eat rice together out of a dish„, zegt Low van de Orang-Sakai [45]. Zuidelijker komt het gebruik voor bij de Orang Mantra. „Un plat„, aldus schrijft de zendeling Borie van hen, „contenant des portions de riz enveloppé dans des feuilles de bananier, ayant été servi, l'époux en présenta une portion à sa future, qui s'empressa de l'accepter et de la manger, puis, ayant porté à son tour la main au plat, elle lui rendit la politesse; puis, de concert, ils distribuèrent le reste aux divers membres de l'assemblée„ [45a]. Ook Logan maakt van eene soortgelijke plechtigheid gewag. „Sirih and its usual accompaniments having been placed ready on a niru, the bride takes a bundle, and presents it to the bridegroom, who

---

[43] Van Vloten, De Ranau-Districten, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1873, dl. II, blz. 295.

[44] Horner, De Batoe-eilanden, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 354—355.

[45] Low, The Sakai, chiefly found in the Perak country, Journal of the Indian Archipelago, dl. IV, blz. 431.

[45a] Borie, Notice sur les Mantras, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. X, blz. 428.

presents another to her in return". Daarop heeft er een feestmaal plaats, waarbij bruid en bruidegom uit hetzelfde bord eten [46].

Zeer omslachtig zijn de huwelijksplechtigheden bij de verschillende volken van het eiland Borneo. Vooral is dit het geval bij de stammen van het stroomgebied der Barito. Het is echter alleen van de Olo-Lowangan, die langs den bovenloop van de Patai en de Karau, twee linkertakken van de Barito, en in het Noordoostelijk en Oostelijk daarvan gelegen land gevestigd zijn, dat wij onder die plechtigheden, en dat zelfs niet als het eigenlijke bindende ceremonieel, het samen-eten en samen-rooken vermeld vinden [47]. Ook bij de Dajaks van de langs de Zuidkust van Borneo gelegen landschappen Mendawei, Sampit en Kotaringin, van wie ons medegedeeld wordt, dat de jongelieden, tegenover elkander gezeten, bij de trouwplechtigheid te zamen eerst een weinig rijst en later eene sirihpruim gebruiken, schijnt het huwelijk niet hierdoor, doch door de daarop volgende bestrijking van voorhoofd, borst, handen en knieën van het bruidspaar met het bloed van eene kip tot stand te komen [48]. Anders echter in de binnenlanden van Borneo's Oost-

---

[46] Journal of the Indian Archipelago, dl. I, blz. 322—323. Zie ook: blz. 270 en 339

[47] Grabowsky, Die Olon-Lowangan in Südostborneo, Ausland, jaarg. 1888, blz. 583. — De bruidegom "wird neben die Braut auf eine Agong (kupferne Kesselpauke) gesetzt und isst und raucht mit ihr zusammen". Na eenige andere plechtigheden, "tritt jemand, meist der Häuptling, hinzu, nimmt ein Hühnerei und ein spitzes Messer, öffnet das Ei und streicht unter Segenssprüchen etwas von dem Inhalt des Eies an die Stirn der Verlobten; dies ist das eigentlich bindende Zeremoniell".

[48] Beschrijving van het Westelijk gedeelte van de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. III, blz. 329. — Het bestrijken van het bruidspaar met het bloed van het een of ander dier komt als huwelijksceremonie nog bij andere Dajaksche stammen, bepaaldelijk in het benedenstroomgebied van de Barito, voor. Een wettig huwelijk, lezen wij van de Dajaks van Poeloepetak, moet voltrokken worden door ten minste zeven personen, bestaande dit zevental gewoonlijk uit kamponghoofden, of uit aanzienlijken of oudsten van het dorp. Van dezen houdt ieder op zijne beurt eene vrij lange toespraak tot bruid en bruidegom, die naast elkander op gongs zijn gezeten, en wenscht hun in ruime mate geluk en rijkdom toe, terwijl hij tevens een zilveren muntstuk herhaaldelijk in een kop met hoenderbloed doopt, en vervolgens dit hechte cement over beider voorhoofd, handen, knieën en voeten strijkt (Becker, Het district Poeloepetak, Indisch Archief, jaarg. 1849, dl. I, blz. 473. Zie ook: Hupe, Korte verhandeling over den godsdienst en de zeden der Dajakkers, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. III, blz. 155—156). Volgens Hardeland moeten de jongelieden, na op een gong te hebben plaats genomen, eene lans vasthouden, en worden dan vooral hunne handen met bloed besmeerd, ten teeken van hunne vereeniging (Verzameling van berigten betreffende de bijbelverspreiding, N°. 94—95, blz. 54—55). Perelaer zegt dat het bloed gebruikt wordt van eene karbouw, eene kip

kust. Hier treedt het samen-eten als huwelijksceremonie meer op den voorgrond. Zoo in de Koesansche landen. Het huwelijk, aldus deelt Von de Wall mede, wordt in het bijzijn van de hoofden en andere ingezetenen der kampong gesloten. Daarbij zitten de verloofden naast elkander, terwijl vóór hen een bord met gekookte rijst staat en in hunne nabijheid wierook gebrand wordt. Beiden nemen nu een weinig rijst van het bord, drukken dit in de volle hand tot eenen bal te zamen en reiken dezen elkander toe. Daarvan dient iets genuttigd te worden. Na deze ceremonie overhandigt de bruidegom aan de bruid zooveel stukjes bamboe, als hij gongs (muziekbekkens) tot huwelijksgift moet opbrengen. Vervolgens zegt de balian, priesteres, eenige spreuken op, en daarmede is het huwelijk gesloten [49]. Van de Bahau-Dajaks, in het stroomgebied der Mahakam- of Koetei-rivier, vermeldt dezelfde schrijver: "De echtverbintenis wordt door een oud, eerwaardig man gesloten. De verloofden zitten tegenover elkander, ieder met een bord rijst voor zich. De oude neemt nu een weinig rijst van de bruid en brengt die den bruidegom in den mond. Dezelfde ceremonie verricht hij met een handvol rijst van het bord des bruidegoms, deze der bruid aanbiedende. Daarna bindt hij elk der verloofden een snoer koralen om den rechterarm, boven het handgewricht, waarmede de plechtigheden geeindigd zijn" [50]. Verder verdienen de Land- en Zee-Dajaks van Sarawak genoemd te worden. "Sometimes", aldus lezen wij van de

---

eene woudduif en een varken, en dat daarmede bruid en bruidegom door zeven oudsten, onder aanroeping van de geesten om den echt met tal van kinderen te zegenen, aan het voorhoofd, de maagholte, den navel, de schouders en de polsgewrichten, bestreken worden (Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 51—52). Anders Schwaner. Volgens dezen wordt voor de besmering, die met een stuk ijzer geschiedt, terwijl het bruidspaar op een gong gezeten is, een mengsel gebruikt, bestaande uit eieren, water, aarde, karbouwen- of varkensbloed, enz., de zinnebeelden van voorspoed, rijkdom, vruchtbaarheid, enz. (Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 197). Van de Olo-Maanjan vermeldt Grabowsky, dat de bestrijking van den bruidegom en de bruid, door middel van een stuk ijzer of zilver, met het bloed van een karbouw of eene kip, bij het huwelijk de eigenlijke bindende ceremonie is (Grabowsky, Der Distrikt Dusson Timor, Ausland, jaarg. 1884, blz. 469. Zie ook: Dajakische Sitten und religiöse Gebräuche, Globus, dl. XLII, blz. 28). — Volledigheidshalve zij hier er nog op gewezen, dat het besmeren met bloed, het zoogenaamde *manjaki*, niet alleen eene ceremonie is bij de huwelijksvoltrekking, doch ook bij verschillende andere gelegenheden plaats heeft (Zie, onder meer, hierover: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *saki*).

[49] Von de Wall, Overzicht van het rijk van Koetei en de Oostkust van Borneo. Indisch Archief, jaarg. 1850, dl. III, blz. 477.

[50] Von de Wall, O. c., Indisch Archief, jaarg. 1849, dl. I, blz. 152.

eerstgenoemden, "a marriage is celebrated ..... by the contracting parties eating a meal of rice, honey and salt together" [51]. Omslachtiger zijn de ceremoniën bij de Zee-Dajaks, althans bij die van de Loendoe-rivier. Twee ijzeren staven worden op den grond gelegd, waarop bruid en bruidegom plaats nemen, terwijl men aan ieder hunner eene cigarette en eene sirihpruim in de hand geeft. Nu neemt een der aanwezige priesters een paar hoenders en zwaait deze boven de jongelieden, terwijl hij den zegen van het Opperwezen over hen inroept. Vervolgens tikt hij hunne hoofden drie- of viermalen tegen elkander, waarna de bruidegom de sirihpruim in den mond zijner bruid brengt en de sigarette tusschen hare lippen steekt, terwijl zij later hetzelfde bij hem verricht, en hem daarmede als echtgenoot erkent [52]. Eindelijk nog zien wij hoe bij de Dajaks van de Westkust, speciaal van het stroomgebied der Kapoeas, de plechtigheden, die bij eene huwelijksvoltrekking plaats hebben, daarmede eindigen, dat bruid en bruidegom te zamen eene sirihpruim gebruiken [53].

Van de volken van de Philippijnen, zijn het alleen de Mandaja's van Mindanao, en, van die van Celebes, de Alfoeren van de Minahasa en de stammen, die in het centrum van het eiland om en bij het meer van Poso gevestigd zijn, welke hier genoemd moeten worden. In eene verhandeling van Blumentritt, lezen wij van de eerstgenoemden, dat bij eene bruiloft "die Brautleute zusammen aus einer Schüssel in Wasser gekochten Reis essen, wobei sie sich wechselseitig die Bissen zustecken; darauf kaut jedes eine Betel-Portion die ausgekaute wird dann ausgetauscht und weiter gekaut" [54]. Wat de Alfoeren van de Minahasa betreft, komt de wijze, waarop de huwelijksvoltrekking bij hen geschiedt, kortelijk hierop neer: Op den bepaalden dag, wordt de bruidegom in plechtigen optocht door zijne familie naar het huis der bruid geleid. Daar aangekomen, stelt het aanstaande echtpaar zich voor eene tafel, waarop eenige spijzen staan. Nu komt de walian of priester. "Hij neemt een stuk pinang", wij laten hier den Heer Graafland spreken, "kauwt dit samen met sirih en kalk, en geeft het saambewerkte product aan den jongen man, die het verder kauwt en vervolgens ook aan de bruid tot hetzelfde doel overgeeft. Niemand mag van het vocht iets

---

[51] Hornaday, Two years in the jungle, blz. 453. Zie ook: Boyle, Adventures among the Dyaks of Borneo, blz. 212.

[52] Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 50—51.

[53] Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 269.

[54] Blumentritt, Die Mandajas, Globus, dl. XLIII, blz. 60.

uitspuwen. Daarna neemt de walian een in een blad gekookt langwerpig stuk rijst, breekt het in tweeën, neemt er nog iets af om dat aan de vier hoeken der tafel te werpen, en geeft verder aan bruid en bruidegom ieder de helft. Evenzoo doet hij met een stuk spek. Eindelijk neemt hij eenen bamboekoker met palmwijn, giet daarvan een weinig uit aan de vier hoeken der tafel, schenkt iets in een palmblad, dat tot eene soort van lepel of schepper is gevouwen, en geeft het den jongelieden te drinken" [54a]. Bij de stammen van Centraal-Celebes, in de derde plaats door ons genoemd, komen, als de dag voor het huwelijk bepaald is, de bloedverwanten van beide partijen in het huis der jonkvrouw bijeen. Onder eene oorverdoovende muziek van trommen en gongs, plaatst men de jongelieden naast elkander op eene mat, en terwijl de man zijn rechterbeen op het linkerbeen der vrouw legt, kauwen zij te zamen sirih-pinang. Daarop wordt hun gekookte rijst voorgezet, die zij op dezelfde wijze nuttigen [55].

Op Java heeft, gelijk van genoegzame bekendheid is, het huwelijk geheel volgens den Mohammedaanschen ritus plaats. Onder de plechtigheden, waarmede het gepaard gaat, vindt men er echter verscheidene, die uit den Heidenschen tijd zijn overgebleven. Zoo komt het ook voor, dat bij den feestmaaltijd de jonkman drie balletjes rijst kneedt en die aan de jonkvrouw geeft [56]. Voorheen moet dit wel het eigenlijke bindende ceremonieel van het huwelijk zijn geweest. Zulks is het nog heden ten dage op de Kleine Soenda-eilanden, waarheen wij ons nu verplaatsen. Allereerst op Bali. De laatste ceremonie van de huwelijksinzegening bij de bewoners van dit eiland bestaat namelijk daarin, dat bruid en bruidegom naast elkander op den grond neerhurken en hun door een der helpers een pisangblad met rijst en toebehooren wordt aangeboden. Na dit te hebben ontvangen, nemen zij beurtelings, naar de gewoonte der inlanders, een handvol rijst, doopen die even in de toespijs en stoppen die daarna elkander in den mond. Zij leggen daarmede stilzwijgend de verklaring af, dat zij geneigd en gezind zijn, om

---

[54a] Graafland, De Minahassa, dl. I, blz. 319. Zie ook: Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 122, waar het echter alleen heet, dat de walian of priester de jongelieden naast elkander plaatst, hun vervolgens een weinig pinang, sirih en tabak geeft en daarmede het huwelijk gesloten verklaart.

[55] Riedel, De oorspronkelijke volksstammen van Centraal-Celebes, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. I, blz. 90.

[56] Veth, Java, dl. I, blz. 634.

voortaan het lief en leed dezer aarde eerlijk met elkander te deelen. Hiermede wordt het huwelijk voltrokken verklaard [57]. Verder Oostelijk ontmoeten wij dezelfde ceremonie op de Zuidkust van Midden-Flores, bij de Endehneezen. Nadat het huwelijk op de Mohammedaansche wijze gesloten is, nemen de jonggetrouwden naast elkander plaats, en wordt een bord met eten voor hen nedergezet. Nu brengt eene oude vrouw de hand van den jonkman bij het bord, laat hem een weinig rijst tusschen de vingers nemen en in den mond zijner vrouw stoppen; daarna doet de jonge vrouw, op gelijke wijze geholpen, hetzelfde bij den man; ook sirih en pinang steken zij elkander in den mond [58]. Evenzoo heeft bij de Heidensche stammen, die de binnenlanden van Midden-Flores bewonen, eene dergelijke ceremonie bij de trouwplechtigheid plaats. „During the festivities", aldus schrijft Dr. Riedel, „a little rice, boiled beforehand in a small earthen pot, is thrust by an old woman into the mouths of the future couple as a sign that they are united" [59]. Nog verdienen de bewoners van de Savoe-eilanden vermeld te worden. Volgens evengenoemden schrijver wordt het huwelijk voltrokken, „by chewing together, the bridegroom and the bride, some sirih-pinang" [60].

Ten slotte willen wij de aandacht vestigen op de verschillende stammen in de Molukken en de Papoewa's van Nieuw-Guinea, bepaaldelijk die van de Geelvinksbaai. Ziehier hoe de Heer Goudswaard de ceremonie bij de laatstgenoemden beschrijft. De aanstaande echtgenooten gaan, in tegenwoordigheid der ouders en andere personen, naast elkander en vóór de korwar's (de beelden der afgestorvenen) zitten, waarna de plechtigheid der huwelijkssluiting aanvangt. Gewoonlijk wordt die door een der oudsten van de aanwezigen geleid. Deze legt daartoe de handen van de jongelieden in elkander, houdt hun in korte woorden hunne wederzijdsche verplichtingen voor, en wenscht hun zegen toe. Nu wordt er sagoepap gebracht, waarvan de bruidegom met zijne stokjes een weinig neemt en in den mond der bruid brengt, hetgeen deze hem op gelijke wijze beantwoordt. De vrouw geeft dan den man een pruimpje tabak,

---

[57] Van Eck, Het lot der vrouw op Bali, Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 383.

[58] Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV, blz. 525.

[59] Riedel, The island of Flores or Pulau Bunga, Revue coloniale internationale, jaarg. 1886, dl. I, blz. 70.

[60] Riedel, The Sawu or Haawu Group, Revue coloniale internationale, jaarg. 1885, dl. I, blz. 308.

terwijl hij haar wat sirih toereikt. En hiermede is het huwelijk gesloten [61]. Eenigszins anders luiden de mededeelingen van den Zendelingleeraar Van Hasselt, welke mededeelingen meer in het bijzonder betrekking schijnen te hebben op de Noeforeezen van de Dorei-baai. Zelf woonde ik, aldus schrijft hij, zulk eene huwelijksvoltrekking bij. In het huis was een kamertje gereed gemaakt, om bruid en bruidegom te ontvangen. De persoon, die het huwelijk sloot, een bejaard man, waarschijnlijk een der oudste verwanten, legde beider handen in elkander, terwijl hij eene bezwering prevelde, waarvan ik dit begreep, dat hij de jongelieden toewenschte, dat geen vijand hen mocht dooden en geen toovenaar of booze geest hen mocht ziek maken. Daarna nam eene der aanwezige vrouwen uit eenen bak met sagobrij zelve eerst een mondvol, en reikte toen aan ieder van het bruidspaar en vervolgens aan al de aanwezigen eenen hap toe, onder het uitspreken der getallen van één tot vier, hetwelk door allen herhaald werd. Dit laatste zou eene vermaning tot huwelijkstrouw moeten inhouden [62]. Verschillend hiervan is weder de ceremonie bij de Papoewa's van Ajembori, eene plaats gelegen op ongeveer een uur afstands van Dorei in het binnenland. De voltrekking van het huwelijk geschiedt in tegenwoordigheid van de wederzijdsche ouders en bloedverwanten, door het breken van een gebraden pisang of banaan in twee gelijke deelen, die aan bruid en bruidegom gegeven en door hen opgegeten worden, waarna beiden elkander de hand reiken [63]. — Van de verschillende stammen, die de Moluksche eilanden bewonen, noemen wij in de eerste plaats de bewoners van Ambon en de Oeliassers. Op den dag voor het huwelijk bestemd, wordt de bruid plechtstatig naar de woning van den bruidegom gebracht, waar alle familieleden vergaderd zijn. Voor het bruidsvertrek zijn eenige matten

---

[61] Goudswaard, De Papoewa's van de Geelvinksbaai, blz. 66—67. Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 455, maakt alleen van het laatste gedeelte der plechtigheid gewag. „Sobald der Brautschatz entweder ganz oder auch nur theilweise bezahlt ist", aldus lezen wij, „kommen die Verlobten zusammen und setzen sich vor den Korwar nieder, worauf der Bräutigam der Braut etwas Sirih und Letztere Ersterem Tabak anbietet. Ist dies in Gegenwart der beiderseitigen Familien geschehen, so reichen sich Beide die rechte Hand, und der Ehebund ist hiermit geschlossen".

[62] Van Hasselt, Gedenkboek van een vijfentwintig-jarig zendelingsleven, blz. 41. Zie ook van denzelfden schrijver: Eenige aanteekeningen aangaande de bewoners der Noordwestkust van Nieuw-Guinea, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXI, blz. 585.

[63] Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven, blz. 161.

uitgespreid en een dulang (houten of metalen presenteerblad op hoogen voet) met eetwaren neergezet. Nu laat de oudste der vrouwelijke bloedverwanten de bruid voor de deur van het vertrek zitten en neemt van alle spijzen een weinig bijeen, dat zij in haren mond steekt, zeggende: „Tot nog toe waart gij eene vreemdelinge, thans behoort gij tot ons bloed; wees niet verlegen, doe alles gelijk gij in uw eigen huis doen zult!" Deze plechtigheid, *pamoi* geheeten, wordt daarna in het huis der bruid herhaald. Het is nu echter de bruidegom, welke op dezelfde wijze wordt gespijsd, ten teeken dat hij in de familie van de vrouw is ingelijfd [64]. Voorheen moet het wel door het pamoi zijn geweest, dat het huwelijk tot stand kwam. Tegenwoordig is dit natuurlijk niet meer het geval, nu de echtverbintenissen op Christelijke of Mohammedaansche wijze voltrokken worden. Toch heeft de plechtigheid nog plaats, bij de Christenen bij voorbeeld vóór de aangifte van het voorgenomen huwelijk bij den besturenden ambtenaar [65]. — Verder verdienen de bewoners van de Kei-, Timorlawoet- en Babar-eilanden hier vermeld te worden. Bij deze allen komt het samen-eten van bruid en bruidegom uit denzelfden bak of schotel bij het trouwen voor [66]. Bij de Babar-eilanders begeeft zich onder anderen de man voor de plechtigheid des avonds naar het huis zijner aanstaande. Deze wacht hem in het donker in een vertrek af, in gezelschap van eenige vrouwen. Nadat de bruidegom de getallen van één tot zeven heeft uitgesproken, gaat hij in de kamer rond en tracht de bruid in het donker te vinden. Is hem dit gelukt (gewoonlijk eerst na eenigen tijd, vooral wanneer het meisje beschaamd is of haren minnaar plagen wil), dan brengt hij haar bij een der aanwezigen. Deze stoot nu de hoofden der jongelieden tegen elkander, waarna zij te zamen uit een bord of kalapadop eten. Het huwelijk is alsdan gesloten. — Karakteristiek is ook hetgeen ons van de groep

[64] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 68—69. Zie ook: blz. 70, waaruit blijkt dat bij schaking, die, zooals wij in het tweede hoofdstuk gezien hebben, hier eene zeer gewone wijze is om huwelijken tot stand te brengen, het pamoi evenzeer plaats heeft. Vergelijk overigens: Van Schmid, Aanteekeningen nopens de zeden, gewoonten en gebruiken der bevolking van de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Tijdschr. v. Nederl Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 586—587, waar ook eene beschrijving van het pamoi voorkomt.

[65] Riedel, O. c., blz. 69. Gelijk bekend is, worden de huwelijken bij de inlandsche Christenen gesloten ingevolge de bepalingen, uitgevaardigd bij Staatsblad van 1861 N° 38. Volgens deze bepalingen, wordt van de voorgenomen echtvereeniging aangifte gedaan bij het hoofd van plaatselijk bestuur, waarna de afkondiging en de voltrekking door den Christengeestelijke plaats hebben.

[66] Riedel, O. c., blz. 235—236, 301 en 350—351.

van Leti-Moa-Lakor medegedeeld wordt. Nadat bij de trouwplechtigheid allen gezeten zijn, treedt een der oudste familieleden voor, met twee, met palmwijn gevulde, bamboekokers, waarvan hij den inhoud ondereen mengt, terwijl hij aan de aanwezigen mededeelt, dat de bewuste personen genegen zijn met elkander te trouwen. Alsdan reikt hij aan elk van beiden een der bekers, onder het uitspreken van de woorden: „Gij man en vrouw zijt geworden één van huid, één van bloed, verlaat elkander niet en begeeft u niet naar eene andere plaats, scheidt niet van elkander, want dan zullen de zon, de maan en het eiland u dooden!” Daarop ledigen de jongelieden de bekers en begeven zich naar het voor hen bestemde slaapvertrek. Ook op het eiland Romang (vulgo Roma) wordt het huwelijk gesloten door het samen-drinken van palmwijn uit een kalapadop [67]. — Anders op Boeroe. De voltrekking van het huwelijk heeft, althans in de Noordelijke fugmolin's of regentschappen, plaats in de fenna of den stam van den bruidegom. De plechtigheid daarbij bestaat hierin, dat de bruid, tegenover den bruidegom gezeten, eene sigarette toebereidt, die aansteekt en in den mond van den bruidegom brengt. Deze doet er een paar trekken aan, neemt dan de sigarette en brengt die in den mond der vrouw, welke hetzelfde verricht. Is deze handeling zonder stoornis ten einde geloopen, zonder dat de sigarette eene enkele maal uitgegaan is, dan geldt zulks als een teeken, dat de verbintenis gelukkig en voorspoedig zal zijn. De bruid maakt nu eene sirihpruim voor den bruidegom gereed, en nadat deze die gebruikt heeft, is het huwelijk voltrokken [68].

Vatten wij het hiervoren medegedeelde kortelijk samen. Wij zien dan hoe een symbool als dat van de Romeinsche confarreatio, het samen-eten namelijk van een weinig rijst of eenige andere spijs, meestal uit denzelfden schotel, als huwelijksceremonie bij tal

[67] Riedel, O. c., blz. 389—390 en 460.

[68] Zie onze verhandeling: Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe, blz. 19. Vergelijk ook: Eene bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe, Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. III, blz. 213—214, waar echter, ten onrechte, niet gezegd wordt, dat de bruidegom de sigarette aan de bruid teruggeeft, opdat deze er ook een paar trekken aan doet. — In zijn werk „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua”, maakt Dr. Riedel, waar hij, op blz. 21—22, eene beschrijving geeft van de huwelijksplechtigheden, van de ceremonie in het geheel geen gewag. Het schijnt dus dat deze niet bestaat bij de Alfoeren van de Zuidelijke fugmolin's of regentschappen, op welke Alfoeren de mededeelingen van den Heer Riedel, gelijk wij dit reeds elders hebben opgemerkt (zie onze verhandeling: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 42, noot 129), meer bepaaldelijk betrekking schijnen te hebben.

van volken voorkomt (bij de Bataks, de Menangkabawsche Maleiers en de bewoners van de Palembangsche Bovenlanden, bij de Zuid-Niasers en enkele van de Orang-Bĕnoewa van Malaka, bij verschillende Dajaksche stammen, bij de Mandaja's van Mindanao, de Alfoeren van de Minahasa en de volken van Centraal-Celebes, bij de Javanen, de Balineezen, de Endehneezen en de Heidensche stammen in de binnenlanden van Midden-Flores, bij de Papoewa's van de Geelvinksbaai, de bewoners van Ambon en de Oeliasers en de Kei-, Timorlawoet- en Babar-eilanders). Nu eens wordt daarbij door iemand uit het aanwezige gezelschap, een ouden man of eene oude vrouw, eene enkele maal (bij de Alfoeren van de Minahasa) door eenen priester, aan bruid en bruidegom het eten aangeboden, ja hun dit zelfs (gelijk bij de Bahau-Dajaks, de Heidensche stammen in de binnenlanden van Midden-Flores en de bewoners van Ambon en de Oeliasers) in den mond gebracht; dan weder (bij de bewoners van de Palembangsche Bovenlanden, speciaal van de Moesi-streken, enkele van de Orang-Bĕnoewa's van Malaka, de Dajaks van Koesan, de Mandaja's van Mindanao, de Balineezen, de Endehneezen en sommige Papoewa's van de Geelvinksbaai) zijn het de jongeliedenzelve, die deze handeling beurtelings bij elkander verrichten, of is het (gelijk bij de Menangkabawsche Maleiers van Rao) alleen het meisje, dat dit bij den jongeling, dan wel omgekeerd (bij de Javanen) alleen de jongeling, die dit bij het meisje doet. — Behalve het eten van dezelfde spijs, komen ook, niet alleen daarmede gepaard (gelijk bij de Orang-Bĕnoewa van Malaka, de Olo-Lowangan, de Dajaks van Mendawei, Sampit en Kotaringin, de Mandaja's van Mindanao, de Alfoeren van de Minahasa, de stammen van Centraal-Celebes, de Endehneezen en de Papoewa's van de Geelvinksbaai), doch evenzeer op zichzelf staand, het drinken van denzelfden drank (bij de bewoners van de groep van Leti-Moa-Lakor en van Romang), en verder het samen-gebruiken van eene sirihpruim of samen-rooken van eene sigarette (bij de Zee-Dajaks, de stammen van het stroomgebied der Kapoea's, de Savoeneezen, de Alfoeren van Boeroe), als symbolen ter bezegeling van het echtverbond voor. — Veelal schijnt de ceremonie bloot werktuigelijk, overeenkomstig de voorvaderlijke gewoonte, te worden toegepast, zonder dat men zich van de eigenlijke beteekenis daarvan rekenschap weet te geven. Alleen een paar volken maken hierop eene uitzondering. Zoo de Letineezen, die de voorstelling nog hebben, dat door het drinken van denzelfden drank bloedgemeenschap tusschen man en vrouw

ontstaat. „Gij, man en vrouw, zijt geworden één van huid en één van bloed", heet het toch in het, bij de plechtigheid uitgesproken, formulier. Ook bij de Amboneezen en de bewoners van de Oeliasers zien wij, hoe door het pamoi, door het toedienen van spijs aan de bruid, deze in het familieverband, in de bloedgemeenschap, van den man opgenomen wordt. „Tot nog toe waart gij eene vreemdelinge, thans behoort gij tot ons bloed", wordt dan ook, gelijk wij gezien hebben, aan de vrouw, bij het in den mond steken van het eten, gezegd. Op dezelfde wijze wordt de man in de familie van de vrouw ingelijfd [68a]. — Dat het samen-eten, als eene sacramenteele handeling, een min of meer godsdienstig karakter moet hebben, is duidelijk, hoewel dit bij het eene volk meer op den voorgrond treedt dan bij het andere. Zoo bij de Papoewa's van de Geelvinksbaai, die, gelijk de oude Romeinen dit plachten te doen, de ceremonie verrichten voor de beelden van de laren, de als huisgoden vereerde afgestorvenen. Zoo ook bij de Alfoeren van de Minahasa, die het maal, dat de jongelieden genieten, in zekeren zin tot een offermaal maken, door daarvan ook aan de geesten, de ĕmpung's, iets te geven, hetgeen ontegenzeggelijk door den priester, den walian, bedoeld wordt, als hij, alvorens het bruidspaar te bedienen, een weinig van het eten aan de vier hoeken van de tafel werpt en eenige druppels van den palmwijn daar uitgiet. — Overigens zien wij hoe de handeling plaats heeft onder het uitspreken van zegenwenschen, gelijk bij de Bataks, de Zuid-Niasers, de Zee-Dajaks, de Papoewa's van Nieuw-Guinea.

Het samen-eten van bruid en bruidegom is ontegenzeggelijk de voornaamste, immers de meest verbreide, huwelijksceremonie. Het is echter noodig nog op eenige andere plechtigheden, waarmede de huwelijksvoltrekking gepaard pleegt te gaan, de aandacht te vestigen.

Allereerst willen wij hier wijzen op een tweetal ceremoniën, bij

---

[68a] Dit is misschien wel als eene latere uitbreiding van het gebruik te beschouwen. Van eene opname van den man in het familieverband van de vrouw kan oorspronkelijk toch geen sprake geweest zijn, daar hier voorheen de agnatische verwantschap moet hebben bestaan, gelijk wij kortelings nog gelegenheid hadden om op te merken (Zie onze verhandeling: De couvade bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 263, noot 30a.) Het pamoi bij den man schijnt dan ook niet altijd of niet overal plaats te hebben. Van Schmid maakt er althans, in zijne, in noot 64 hierboven aangehaalde, verhandeling, geen gewag van.

de Makassaren en Boegineezen bekend onder de namen van *ridjaï-kamma parukusënna* en *ridjala-sampú*. De eerste bestaat daarin, dat het baadje van de bruid van achteren aan de sigará of statiemuts van den bruidegom vastgenaaid wordt, als symbool van den huwelijksband. Deze handeling wordt onmiddelijk door het *ridjala-sampú* gevolgd. Hierbij wordt, door den bij de plechtigheid fungeerenden puwa-mátowa, den opperste der bissu's of shamanen, een sarong of rok genomen en bij wijze van een net over het bruidspaar heengeworpen, zoodat het kleedingstuk beiden insluit en te zamen verbindt [69]. Nog bij verschillende andere volken van het Maleisch-Polynesische ras wordt deze ceremonie gevonden. Zoo bij de bewoners van enkele der Zuidzee-eilanden, onder anderen van Tahiti. De trouwplechtigheid bestaat, althans bij de voornamen, hierin, dat de jongelieden, na aflegging van trouwbelofte voor den priester, elkander de hand reiken. Eenige ceremoniën hebben dan plaats, waarop een doek binnengebracht wordt, waarmede het bruidspaar bedekt wordt [70]. Iets dergelijks kwam ook bij de Hoewa's van Madagascar voor. Bij de ceremonie van het samen-eten toch, die, gelijk wij boven gezien hebben, hier evenzeer werd aangetroffen, "the young people were seated together, one handsome silk lamba (eene soort van omslagdoek) being thrown round them both" [70a]. — Van de Indonesische volken noemen wij in de eerste plaats de Dajaks, die in het Zuidoosten van Borneo het Maratoes-gebergte bewonen, en bij de Maleiers onder den naam van Orang-Boekit bekend zijn. Op den dag voor het huwelijk bepaald, begeeft zich de bruidegom met zijne ouders en verwanten naar het huis der bruid. De jongelieden zetten zich daar naast elkander neder, waarop een balian of shaman een stuk katoen over hen beiden heen werpt. Eenige uren moeten zij bewegingloos daaronder doorbrengen. Het doek wordt dan verwijderd, en het huwelijk daarmede als voltrokken beschouwd [71]. Verder zien wij hoe bij de Noord-Niasers het tot de trouwplechtigheden behoort, dat het bruidspaar met een doek bedekt wordt, terwijl het dorpshoofd den zegen uitspreekt [72]. Op Sumatra wordt het gebruik bij de Bataks gevonden. Onder het mandjomput-longa,

---

69 Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 33—34.

70 Ellis, Polynesian researches, dl. I, blz. 117—118 en 270—272.

70a Sibree, Madagascar and its people, blz. 193.

71 Grabowsky, Die Orang-Bukit oder Bergmenschen van Mindai in Südost-Borneo, Ausland, jaarg. 1885, blads. 785.

72 Sundermann, Die Insel Nias, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XI, blz. 443.

het samen-eten, werpt, althans bij de Toba-Bataks, de moeder, of anders eene oude vrouw, een kleed over bruid en bruidegom, terwijl zij de gebruikelijke zegenwenschen uitspreekt, *mangabis* gelijk dit heet [73]. Ook in het landschap Kikim, in Palembang, komt onder de huwelijksceremoniën eene dergelijke handeling voor. Over de jongelieden wordt namelijk eene driekleurige streng garen, wit, zwart en rood, uitgespreid, zoodat zij daardoor als het ware verbonden worden [74]. Al deze ceremoniën komen in het wezen der zaak met het *ridjala-sampú* der Makassaren en Boegineezen overeen. Een met het *ridjaí-kamma parukusĕnna* min of meer analoog gebruik treft men bij de Noeforeezen van de Dorei-baai. Wanneer aanzienlijken trouwen, behoort het namelijk ook tot het ceremoniëel, dat de bruid, mooi opgesmukt, op den rug van eene vrouw rondgedragen wordt, terwijl eene andere vrouw een touw vasthoudt, dat aan den arm der bruid is vastgebonden, als symbool van den huwelijksband [75].

---

[73]Ködding, Die Batakker auf Sumatra, Globus, dl. LIII, blz. 91; Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *abis*.

[74] Praetorius, Instellingen, zeden en gebruiken in de Palembangsche Bovenlanden, De Indische Bij, dl. I, blz. 424.

[75] Van Hasselt, Gedenkboek van een vijfentwintig-jarig zendelingsleven, blz. 42. — Ook buiten den Archipel vindt men ceremoniën, welke met het *ridjaí-kamma parukusĕnna* der Makassaren en Boegineezen kunnen worden vergeleken. Van de Bhillâla's, behoorende tot de Bhilla's, die in het Westen van Hindûstân het Vindhya-gebergte bewonen, lezen wij bij voorbeeld, dat bij de huwelijksvoltrekking de kleederen van bruid en bruidegom aan elkander vastgeknoopt worden (Kincaid, On the Bheel Tribes of the Vindhyan Range, Journal of the Antropological Institute of Great Britain and Ireland, dl. IX, blz. 408). Bij de Chewsuren van den Kaukasus worden bij de trouwplechtigheid „von der Hand des Priesters die Kleider des jungen Paares mittelst einer Nadel zusammengesteckt, oder sogar mit einem Faden aneinander geheftet” (Radde, Die Chewsuren und ihr Land, blz. 88). Eene ceremonie overeenkomende met het *ridjala-sampú*, het bedekken van bruid en bruidegom met een kleed, treft men aan bij de evengenoemde Bhilla's (Kincaid, O. c., blz. 402). — Wezenlijk onderscheiden van deze plechtigheid, die toch als symbool van den huwelijksband is op te vatten, is het bedekken, het omsluieren, van de bruid. Dat dit bij de oude Romeinen bestond, is bekend. Zoo beteekent dan ook het Latijnsche *nubere* = huwen, van eene vrouw, eigenlijk: zich omsluieren, dewijl de bruid gesluierd aan den bruidegom werd overgegeven. Dargun (Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben, blz. 130—131), doch vooral Schroeder (Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz. 72—78) hebben het voorkomen van dit gebruik bij tal van Indogermaansche volken en bij de Finnen en Esten aangetoond. Door beiden is ook de samenhang van de ceremonie met de schaking in

Eene andere ceremonie bij de huwelijksvoltrekking, evenzeer een symbool van den huwelijksband, is de dextrarum junctio. Zoo placht bij de oude Romeinen de pronuba de bruid tot den bruidegom te geleiden en beider handen te vereenigen [76]. Ook bij de Indiërs vervult de dextrarum junctio eene voorname rol, zoodat de uitdrukking daarvoor *pánigraha* of *pánigrahana* een gewone term voor "huwelijk" is geworden [77]. — Bij de Maleisch-Polynesische volken is de ceremonie niet minder bekend. Wij merkten zooeven (blz. 406) nog op hoe bij de Tahitiërs de jongelieden, na aflegging van de trouwbelofte voor den priester, elkander plechtig de hand reiken, terwijl bij de Papoewa's van de Geelvinksbaai, gelijk wij hiervoren (blz. 400 en 401)

---

het licht gesteld. Duidelijk komt dit vooral uit bij de Uskoken. Bij hen "war es Sitte, dass der Brautführer zu Pferde vor dem Hause der Braut erschien; er hob das Mädchen in den Sattel, verhüllte ihr den Kopf mit einem Tuche, damit sie den Rückweg zum elterlichen Hause nicht finde, und sprengte zur Kirche, wo der Bräutigam wartete. Von dem Popen wurde ihr sodann das Tuch abgenommen und die Trauung ging vor sich" (Schroeder, O. c., blz. 77). Ook in den Indischen Archipel komt het nubere voor, evenzeer in verband met de schaking. Wanneer een meisje geroofd wordt, deelt Dr. Riedel van de bewoners van Wetter mede, wordt haar gewoonlijk een omslagdoek of sluier over het hoofd geslagen, waardoor zij onkenbaar wordt (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 448). Zoo is ook bij de Soembaneesen het hoofd van de bruid met een stuk lijnwaad bedekt, zoodat haar gezicht voor iedereen verborgen is, wanneer de genooten van den bruidegom haar, onder den schijnbaren weerstand van hare verwanten, trachten te ontvoeren (Roos, Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk van Soemba, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 51. Zie ook Bieger, Eerste indrukken en ervaringen op het eiland Savoe, Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Genootsch., dl. XXXIII, blz. 136—137, waar het, in eene beschrijving van een Soembaneesch huwelijk, heet, dat de bruid, bij de ontvoering, zoo in verschillende kleedingstukken gewikkeld is, dat haar gelaat onzichtbaar is).

76 Rossbach wil echter de dextrarum junctio niet beschouwen als een symbool van den huwelijksband, doch als een teeken van machtsaanvaarding. "Der Zweck dieser Vereinigung der Hände", zegt hij onder anderen, "war nicht etwa der, sich Liebe und Treue zu schwören, vielmehr wurde die Braut dem Bräutigam in die Gewalt gegeben, es war somit die Uebergabe des Mädchens an den Mann" (Rossbach, Untersuchungen über die römische Ehe, blz. 308).

77 Manu III, 43, en Yâjñavalkya I, 62. Vergelijk ook: Kohler, Indisches Ehe- und Familienrecht, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, dl. III, blz. 347. Dat in den Vedischen tijd de dextrarum junctio al tot de plechtigheden van de huwelijksvoltrekking behoorde, blijkt uit: Zimmer, Altindisches Leben, blz. 312. "Durch das Ergreifen der Hand und die Umführung ums Feuer", aldus lezen wij, "wurde die Braut gesetzlich (dharmaṇâ) Gattin (patnî), der Bräutigam ihr Ehemann (gṛhapati)". De woorden *pânigraha* en *pânigrahana*, beteekenen letterlijk: handgrijping.

mede gezien hebben, bij het samen-eten, de handen van bruid en bruidegom in elkander gelegd worden. Evenzoo gaat bij enkele van de Orang-Bĕnoewa van Malaka de dextrarum junctio aan het samen-eten vooraf. „The marriage”, aldus lezen wij onder anderen, „takes place at the house of the bride, in presence of the batin and several guests, and consists in the bride and bridegroom being placed side by side, and made to join hands, while the parents enjoin them to be kind to each other and avoid disputes. A feast follows, at which the newly married pair eat from the same plate or leaf” [78]. Van de Noord-Niasers bericht Von Rosenberg, dat bij de huwelijksvoltrekking de priester de handen van het bruidspaar samenvoegt en hunne hoofden tegen elkander drukt [79]. Nog vinden wij van de Timoreezen de dextrarum junctio als eene plechtigheid bij de huwelijksvoltrekking vermeld [80]. Eenigszins anders is de ceremonie bij de Endehneezen. Vóór het samen-eten, dat ook hier een symbool is van de huwelijksvereeniging, zooals wij boven gezien hebben, wordt door eene oude vrouw, die min of meer met de leiding van de plechtigheid belast is, de pinken van de rechterhand der jongelieden in elkander gelegd, ten bewijze dat zij als man en vrouw aan elkaar geketend zijn [81]. Iets dergelijks gebeurt bij de Orang-Sakai van Perak. Na het samen-eten, „the little finger of the right hand of the man is joined to that of the left hand of the woman” [81a]. — Ook waar de huwelijksvoltrekking op Mohammedaansche wijze geschiedt, ontbreekt de dextrarum junctio niet. Daar echter de vrouw, volgens de voorschriften van den Islâm, bij het sluiten van eene echtverbintenis, niet als handelende partij mag optreden, is het een ander, die de ceremonie voor haar verricht. Zoo bij de Mohammedaansche bewoners van de Soelabĕsi-eilanden. De huwelijksvoltrekking geschiedt bij hen door den chatib, bijgestaan door een modin. Als de bruidegom gekleed is, plaatst hij zich op een kussen, de rechterknie tegen de borst getrokken en het linkerbeen achterom geslagen, tegenover den modin, die op gelijke wijze zit en de rechterhand van den jonkman vasthoudt. De chatib neemt

[78] Journal of the Indian Archipelago, dl. I, blz. 338—339. Zie ook blz. 383 hierboven.

[79] Von Rosenberg, Het eiland Nias, blz. 38.

[80] Sal. Müller, Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, dl. II, blz. 258.

[81] Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV, blz. 525.

[81a] Low, The Sakai, chiefly found in the Perak country, Journal of the Indian Archipelago, dl. IV, blz. 431.

nu plaats en bedekt beide handen met eenen doek, terwijl hij, bij het voorlezen van het formulier, ze op het kussen drukt. De hand van den modin moet die der bruid vertegenwoordigen [82]. Het ligt echter in den aard der zaak, dat in de meeste gevallen de persoon, die de vrouw uithuwelijkt, het contract dus sluit, dat is de walî of voogd, dan wel de geestelijke, welke hem vervangt [83], de dextrarum junctio verricht. Bij de Mĕnangkabawsche Maleiers, de Javanen, de Makassaren en Boegineezen, vat die persoon daartoe den duim van de rechterhand van den bruidegom, en drukt dien, met zijne rechterhand, tegen zijn eigen duim, terwijl hij het voorschreven formulier uitspreekt [84]. Dat wij hier met een gebruik te doen hebben, hetwelk uit den Heidenschen tijd is overgebleven, is niet onwaarschijnlijk. Tot den Mohammedaanschen huwelijksritus behoort althans de dextrarum junctio niet [85].

Door de dextrarum junctio, de samenvoeging der handen, wordt dus de huwelijksband gesymboliseerd. Ook door de hoofden van bruid en bruidegom bij elkander te brengen, resp. eens of meermalen tegen elkander te stooten, pleegt dit te geschieden, een gebruik waarvan de verklaring waarschijnlijk te zoeken is in de voorstelling, die bij verschillende volken bestaat, dat het hoofd de zetel is van de ziel. Voorbeelden van deze symbolische handeling vonden wij zooeven reeds bij eenige volken. Zoo bij de Niasers: de dextrarum junctio wordt bij hen gevolgd door het tegen elkander drukken van de hoofden

---

[82] Riedel, De Soelaneezen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. X, blz. 397—398.

[83] Het is toch niet noodzakelijk dat de walî-zelf het huwelijk sluit. In den regel wordt daartoe de geestelijke door hem gemachtigd, ten wiens overstaan de handeling moet plaats hebben.

[84] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 278, en Ethnographische atlas van Midden-Sumatra, Plaat LXXXVI, fig. 8, en de daarbij behoorende beschrijving op blz. 37; Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 27—28; Winter, Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. I, blz. 475.

[85] Intusschen verdient hier opgemerkt te worden, dat ook bij andere Mohammedaansche volken de dextrarum junctio voorkomt. Zoo in Indië (Herklots, Qanoon-e-Islam, or the customs of the Mussulmans of India, blz. 86) en in Egypte. „The bridegroom and the bride's wekeel sit upon the ground, face to face, with one knee upon the ground, and grasp each other's right hand, raising the thumbs, and pressing them against each other" (Lane, An account of the manners and customs of the modern Egyptians, dl. I, blz. 203). Het kan dus ook wezen, dat de dextrarum junctio met den Islâm in den Indischen Archipel is gebracht. Bij de Heidensche stammen moet de ceremonie echter oorspronkelijk zijn. Daarvoor pleit het voorkomen daarvan ook op de Zuidzee-eilanden.

van bruid en bruidegom [86]. Zoo ook bij de bewoners van Babar en de Land-Dajaks van de Loendoe-rivier: de hoofden van de jongelieden worden tegen elkander gestooten, voordat de bezegeling van het echtverbond, door het samen-eten of het samen-gebruiken van eene sirihpruim en het samen-rooken van eene sigarette, plaats heeft [87]. Hier hebben wij nog op de Orang-Lom, de ten deele nog Heidensche bewoners van de binnenlanden van Bangka, te wijzen. De huwelijkssluiting komt bij eenigen hunner hierop neer, dat de jonkman en de jongedochter bijeenkomen en de priester hunne voorhoofden tegen elkander drukt [88].

Anders dan de tot dusverre beschreven plechtigheden [89], moet de ceremonie verklaard worden, waarop wij nu de aandacht wenschen te vestigen. Bekend is het dat naar oud-Germaansch gebruik, hetwelk nu nog in sommige streken van Duitschland bestaat, bij de huwelijksvoltrekking de bruidegom de bruid op den voet treden moest [90]. Zoo heet het onder anderen in de beschrijving van de

---

86 Zie, behalve de in noot 79 geciteerde plaats uit de verhandeling van Von Rosenberg, ook: Sundermann, Die Insel Nias, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XI, blz. 443.

87 Zie hierboven blz. 398 en 402.

88 De Orang-Lom op het eiland Bangka, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XI, blz. 393.

89 Even zinrijk als deze plechtigheden, welke het tot stand komen van den huwelijksband symboliseeren, zijn dikwijls die, welke de verbreking van dien band, bij echtscheiding, moeten uitdrukken. Volgens het oud-Javaansche wetboek Kûṭâramâṇava (art. 5) moet de man, terwijl hij de echtscheiding uitspreekt, een geldstuk middendoorbreken. Bij de Boegineezen neemt, bij vorstelijke echtscheidingen, de vrouw een potje in de hand, waarvan de man het dekseltje afligt en er zich mede verwijdert (Matthes, Boegineesch woordenboek, i. v. *bĕkkĕng*, blz. 167). Van de Alfoeren van Halmahera vinden wij vermeld, dat bij echtscheiding de formaliteit bestaat in het in-tweeën-breken van eene gata-gata of bamboezen vuurtang. Somtijds worden de stukken aan man en vrouw gegeven, welke ze over hunne hoofden achter zich werpen (Campen, De Alfoeren van Halmahera, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1883, dl. I, blz. 290—291; Riedel, Galela-und Tobeloresen, Zeitschrift für Ethnologie, dl. XVII, blz. 78; Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging, dl. XX, blz. 149—150). Bij de Mĕnangkabawsche Maleiers geeft de man, bij de echtscheiding, drie kappen in een stuk hout, hetgeen *takuwq-kaju* heet (Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 282).

90 Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, dl. I, blz. 372; Stammler, Die Stellung der Frauen im alten deutschen Recht, blz. 25 vv.; Schröder, Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz 79 vlg.; Böckel, Deutsche Volkslieder aus Oberhessen, Kulturhistorisch-ethnographische Einleitung, blz. XLVI vlg. — Waar het gebruik heden ten dage nog bestaat, is het de voorstelling, dat als het omgekeerd aan de bruid gelukt, na de huwelijksvoltrekking,

echtvereeniging van den roover Lemberslind met de boerendochter Gotelinde:

„Do gab er Gotelinde — ze wibe Lemberslinde
und gab Lemberslinde — ze manne Gotelinde
si sungen alle an der stat — uf den fuoz er ir trat".

Wij hebben hier ongetwijfeld met een symbool van machtsaanvaarding, van inbezitneming, te doen, dat als zoodanig ook in andere gevallen werd aangewend, gelijk Grimm met voorbeelden heeft aangetoond [91]. Eene andere wijze, waarop de echtvereeniging bij de oude Germanen tot stand gebracht werd, bestond daarin, dat de bruidegom de bruid op den schoot nam. De beteekenis van dit symbool kan ons duidelijk worden, wanneer wij daarop letten, dat het ook bij de adoptie voorkwam. Gelijk men nu door een kind op de knieën te plaatsen, het als het zijne erkende, onder zijn mundium, zijn gezag, bracht, zoo werd ook de vrouw, door dezelfde handeling,

---

haren voet op dien van den bruidegom te zetten, zij ook de heerschappij in huis zou hebben. "Der Glaube", zegt Böckel, "dass derjenige der beiden Ehegatten, dem es gelingt, bei der Trauung dem andern auf den Fuss zu treten, das Regiment im Hause führe, ist noch jetzt in Mecklenburg, Ostpreussen, Altmark im Schwunge; auch in der Gegend südlich von Passau.... ist er noch nicht verschwunden" (Böckel, t. a. p.). Evenzoo bij de Esten. "Nach vollzogener Trauung geht das junge Paar mit priesterlich zusammengefügten Händen bis zum Wagen oder Schlitten, und ist auf diesem ersten Gange jeder Theil bemüht, dem andern zuerst auf den Fuss zu treten: durch diesen verhängnissvollen Tritt erlangt man fürs ganze Leben die Oberhand im Hause" (Schröder, t. a. p.). — De formaliteit van het op-den-voet-treden bestond, volgens Leo Africanus (geciteerd bij Böckel, t. a. p.), voorheen ook in Marokko, terwijl eene soortgelijke ceremonie evenzeer bij de Toda's, een der Dravida-stammen, voorkomt. "Die Hochzeitsfeierlichkeit besteht darin, dass man die Braut in das Haus ihrer zukünftigen Ehemänner bringt (bij de Toda's heerscht namelijk de polyandrie), wo sie sich niederbeugt, damit ihr jene der Reihe nach zuerst den rechten und dann den linken Fuss auf ihren Kopf setzen" (Müller, Allgemeine Ethnographie, blz. 473).

[91] Zoo schijnt het "allgemeine Sitte der Vorzeit gewesen zu sein, dass der Sieger den Fuss auf den zu Boden gestreckten Feind setzte, zum Zeichen vollendeter Bezwingung. In einigen geistlichen Lehnhöfen trat bei der Belehnung der Herr mit seinem rechten Fuss auf den des Vasallen...... Es sind auch bei Vindication des Viehes Stellungen der Füsse vorgeschrieben...... Wenn liegendes Gut angesprochen wurde, muste ebenwohl der rechte Fuss aufgesetzt werden: ergehet an den Schuldner die dritte Mahnung (d. h. hat er sich nicht eingelassen auf die erste und zweite), so ist er wehrlos und kann nun der Kläger die Schuld beschwören und soll der Eid, wenn der Schulze vor des Schuldners Tenne gekommen, mit Urtheil und Recht vor dem Hause geschehen, so dass der Gläubiger seinen rechten Fuss auf die Thürschwelle setze" (Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, blz. 142. Zie ook: blz. 588 vv.).

symbolisch aan het gezag van den man onderworpen [92]. — Bij de volken van den Indischen Archipel treft men beide ceremoniën aan. Een voorbeeld vonden wij hierboven reeds bij de stammen van Centraal-Celebes. Bij het samen-eten, legt toch de man zijn rechterbeen op het linkerbeen der vrouw [93]. Van de Igorroten op Luçon lezen wij, dat gedurende de huwelijksceremonie de voet van den bruidegom op dien van de bruid rusten moet [94]. Op Sumatra treft men een dergelijk gebruik aan bij de Redjangers. Wanneer de bruidegom, gelijk wij in het tweede hoofdstuk gezien hebben, in plechtigen optocht de bruid naar het huis zijner ouders brengen zal, legt hij, als zij den trap harer woning afgaat, haar de hand op het hoofd, terwijl hij tegelijkertijd, „ten teeken van inbezitneming”, met zijn grooten teen den haren drukt [95]. Verder moeten nog de bewoners van de Lampongsche Districten en de Atjehers genoemd worden. Bij de eerstgenoemden worden de huwelijken zelden naar de voorschriften van den Islâm voltrokken, doch volgens het oude gebruik, bekend onder den naam van *tindis-sila*, daarin bestaande dat de bruidegom, in het bijzijn van de wederzijdsche nabestaanden, zijne linkerknie op de beide knieën van de bruid legt [96]. Wat de Atjehers betreft, deelt de Heer Kruyt mede, dat het bij hen tot de trouwplechtigheden behoort, dat de bruid, door hare vrouwelijke verwanten, op den schoot van den bruidegom wordt geplaatst, eene ceremonie, die den volgenden dag herhaald wordt. Dan is het echter de moeder van den bruidegom, welke de bruid op diens knieën doet plaats nemen [97]. — Hoewel wij dit alleen van de Redjangers uitdrukkelijk vermeld vinden, mag het zeker ook van de overige volken aangenomen worden, dat de bedoeling der ceremonie eene inbezitneming der vrouw is. Overigens wordt, om dit hier nog op te merken, het met-den-voet-trappen, als symbool van machtsaanvaarding bij de huwelijksvoltrekking, van de Alfoeren van

---

[92] Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, dl. I, blz. 373; Stammler, Die Stellung der Frauen im alten deutschen Recht, blz. 27. Over het op-den-schoot-nemen, het *kniesetzen* of *schossetzen*, als symbool van adoptie, zie ook: Grimm, Deutsche Rechtsalterhümer, blz. 465.

[93] Zie blz. 399 hierboven.

[94] Blumentritt, Versuch einer Ethnographie der Philippinen, blz. 28.

[95] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 295.

[96] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar, dl. I, blz. 175; Veth, Het landschap Aboeng en de Aboengers, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., dl. II, blz. 47.

[97] Kruyt, Atjeh en de Atjehers, blz. 192—193.

Ceram medegedeeld. Hier is het echter de vrouw, welke de handeling verricht. Als de jongedochter namelijk in het huis van den jonkman gebracht wordt, moet zij op den voorbalk trappen, als teeken dat zij in de echtelijke woning ook te bevelen heeft [98].

Het is zeker niet meer dan natuurlijk, dat hetgeen met het huwelijk in de eerste plaats beoogd wordt, het krijgen van kinderen, ook bij de trouwplechtigheid zijne uiting in eenige symbolische handelingen heeft moeten vinden. Is bij de Indiërs de bruid in het huis van den bruidegom aangekomen, dan zet men haar eenen knaap op den schoot, onder het uitspreken van den wensch, dat haar zulk een voortreffelijke zoon moge worden geboren [99]. Ook bij andere Indogermaansche volken en bij de Finnen en Esten komt het gebruik voor [100]. In den Indischen Archipel vindt men dezelfde ceremonie bij de Niasers. Wanneer de pasgehuwde vrouw in de echtelijke woning komt, wordt haar een knaap op de knieën geplaatst, opdat zij jongens ter wereld moge brengen [101]. Analoog hiermede is hetgeen van de Timorlawoet-eilanders verhaald wordt. Vóór de ceremonie van het samen-eten, waardoor bij hen, gelijk wij (blz. 402) gezien hebben, de voltrekking van het huwelijk plaats heeft, wordt er, als de bruidegom zich naast de bruid nederzet, een jongen en een meisje tusschen hen in geplaatst, met de bedoeling dat Duadilaa, het Opperwezen, dit ziende, het huwelijk met vele kinderen zou zegenen [102]. Geheel anders handelen de bewoners van de Babar-groep. Als toch de jonkman voor de trouwplechtigheid zich naar de woning der jongedochter begeeft, is hij, bij het opgaan van de trap, verplicht, aan een der aldaar aanwezige mannen, die de meeste kinderen heeft, de hand te reiken, opdat hij ook vele

---

98 Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 132.

99 Haas, Die Heirathsgebräuche der alten Inder, nach den Grihyasûtra, Indische Studien, dl. V, blz. 329 en 398.

100 Van de Esten heet het: „Der Braut setzen sie am Tische ein Knäblein in den Schooss und halten dafür, sie werde alsdann desto mehr Knäblein zur Welt gebären”. Ook in Finland bestaat het gebruik. „Wenn sich dort die Hochzeitgesellschaft zu Tische gesetzt hat und die Tischandacht verrichtet worden ist, bringt man einen kleinen Knaben und setzt ihn der Braut auf den Schooss”. In Slavonië „setzt man der Braut nach der Ankunft im neuen Hause, damit gleich ihr erstes Kind ein Knabe sei, ein Knäbchen auf den Schooss” (Schröder, Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz. 123—127, waar men meerdere voorbeelden van het gebruik vinden kan.

101 Sundermann, Die Insel Nias, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XI, blz. 343.

102 Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 301.

kinderen moge krijgen [103]. Nog zouden wij hier op de Makassaren en Boegineezen kunnen wijzen, bij wie de bruidegom den wensch naar een talrijk kroost door allerlei voorwerpen, die hij aan de bruid geeft, tracht uit te drukken. Zoo door een koraalgewas, dat den naam draagt van *batu-mátakka*, dat is: koraal met takken, hetgeen zinspeelt op eene nakomelingschap, die zich evenals de takken van dit gewas naar alle zijden verspreidt. Zoo doelt ook het schenken van een dertigtal pinangnoten en een ei op het krijgen van veel kinderen [104]. Overigens herinneren wij hier aan de boven reeds genoemde gewoonte bij de Bataks, om de rijst, die het bruidspaar gemeenschappelijk gebruiken moet, met longa- of sesamzaad, als een zinnebeeld van de vruchtbaarheid, te bestrooien, onder het uitspreken van den wensch, dat het huwelijk met een talrijk kroost moge worden gezegend [105].

Uitvoeriger wenschen wij nu stil te staan bij eene ceremonie, die bij verschillende stammen van den Indischen Archipel wordt aangetroffen en waarvan wij ook parallellen bij andere volken vinden. Tot de huwelijksplechtigheden bij de Hebreeën behoort het onder anderen, dat de jongelieden, na de inzegening, door de ouders, onder het uitspreken van de woorden „weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u”, met koren bestrooid worden, een gebruik, dat nu nog door de Joden in Marokko, Frankrijk en in de streken van den Neder-Rijn gevolgd wordt. Bij vele Indogermaansche volken ontmoeten wij dezelfde gewoonte. Zoo placht men bij de oude Indiërs, bij eene plechtigheid, welke aan de eigenlijke bruiloft voorafging, op de hoofden van bruid en bruidegom rijst te strooien [106]. Heden ten dage geschiedt dit nog in vele streken van Europa, gelijk door Mannhardt, in zijne verhandeling „Kind und Korn” [107], en door Schroeder [108] is aangetoond. „In Berry (Frankreich)”, aldus lezen wij bij den laatstgenoemde, „übergiesst die Brautleute beim Ein-

---

103 Riedel, O. c., blz. 350.

104 Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 24—26.

105 Zie blz. 394 hierboven.

106 Haas, Die Heirathsgebräuche der alten Inder, nach den Grihyasûtra, Indische Studien, dl. V, blz. 299.

107 Mythologische Forschungen aus dem Nachlasse von Wilhelm Mannhardt, herausgegeben von Hermann Patzig, blz. 351 vv.

108 Zie zijn, hiervoren meer aangehaald, werk: Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz. 112 vv.

tritt in ihr Haus ein Regen von Getreide und Haferkörnern, in Lyonnais von Getreide allein, in Languedoc von Aehren, unter dem Wunsche des Gedeihens und der Fruchtbarkeit". Wanneer in Siebürgen de bruid in de echtelijke woning komt, wordt zij door hare schoonmoeder met een weinig koren bestrooid. Ook in de grenslanden van Engeland en Schotland, in Sardinië, op Sicilië en Corsica, in Polen en Rusland, bestaat eene dergelijke gewoonte. — Van de volken in den Indischen Archipel noemen wij in de eerste plaats de stammen, die de Palembangsche Bovenlanden bewonen. Van de bewoners der Ranau-Districten lezen wij onder anderen, dat gedurende de plechtigheid van het samen-eten, waardoor, gelijk wij boven gezien hebben, de bezegeling van het huwelijk plaats heeft, men op het hoofd der bruid een weinig rijst strooit, waarna men eene kip in de nabijheid brengt en het dier eenige korrels laat wegpikken [109]. Evenzoo bestaat in Kikim en in de Moesi-streken dit gebruik. Bruid en bruidegom worden met gele rijst bestrooid, waarna eene oude vrouw, na met de pooten van eene kip over het hoofd van de jongelieden te hebben gekrabd, onder het uitspreken van de woorden "uw tegenspoed verdwijne, uw voorspoed beginne", het dier een weinig van de rijst laat eten [110]. Ook Forbes maakt van deze handeling gewag in de, hierboven reeds geciteerde, beschrijving van eene door hem bijgewoonde huwelijks-voltrekking in het dorp Batoe-Pantjeh, in de nabijheid van Tĕbing-Tinggi. "During the intervals of music that attended the ceromony", aldus lezen wij, "the youths of the bridegroom's party pelted, as if slily and clandestinely, with handfuls of yellowed rice the bride and her attendant maidens, who returned the compliment, while the fowls were enticed to pick up the grains that fell on the ground. This was supposed to be an invocation to the Dewa to bless the union and grant sufficiant food, with at least a super-abundance for the fowls to pick up" [111]. Noordelijker komt het gebruik van de rijststrooiing bij bruiloften bij de Menangkabawsche Maleiers en de Karo-Karo Bataks voor. De huwelijksplechtigheden eindigen bij de laatstgenoemden daarmede, dat de aanwezigen het paar — onder het uitroepen van "heil! heil!" — met ont-

[109] Van Vloten, De Ranau-Districten, Tijdschrift v. Nederl. Indië, jaarg. 1873, dl. II, blz. 295.

[110] Praetorius, Instellingen, zeden en gebruiken in de Palembangsche Bovenlanden, De Indische Bij, dl. I, blz. 424—425 en 428—429.

[111] Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 219.

bolsterde rijst bestrooien [112]. Bij de Menangkabawsche Maleiers zijn het niet de jongelieden, die deze ceremonie ondergaan, doch de volgelingen van den bruidegom, de bruidsjonkers. Wanneer deze zich namelijk, op den dag van de trouwplechtigheid, naar de woning van de bruid begeven, worden zij, bij aankomst aldaar, althans op sommige plaatsen, door hen, die binnen zijn, met sakoeai, gerstkorrels, bestrooid, een welkomstgroet, welken zij op dezelfde wijze beantwoorden en die als zinnebeeld dient, dat men elkander een overvloedig geluk toewenscht [113]. Op Borneo wordt de gewoonte in de eerste plaats bij de Dajaks van Poeloepetak en van andere streken van het stroomgebied der Barito aangetroffen. Na afloop van de trouwplechtigheden, wordt namelijk door de balians (vrouwelijke shamanen), onder het uitspreken van zegenwenschen, op de hoofden van het bruidspaar een weinig rijst gestrooid [114]. Overigens wordt, althans bij de Olo-Ngadju, de trouwplechtigheid door eene ceremonie gevolgd, het zoogenaamde *bakakahem*, waarbij bruid en bruidegom naar het midden van de rivier geroeid en daar driemaal ondergedompeld worden. Bij het aan wal komen, worden hun eenige rijstkorrels op het hoofd gelegd, waarna men, gelijk dit in de Palembangsche Bovenlanden geschiedt, eene kip in de nabijheid brengt en van de korrels laat pikken [115]. Nog komt het gebruik van het rijststrooien voor bij de stammen in het gebied van de Kahajan- of Groote Dajak-rivier. De daarbij uitgesproken zegenwensch houdt in, dat de jongelieden even zoovele rijkdommen en kinderen mogen verkrijgen als het aantal der rijstkorrels [116]. Ook de Dajaks van de Sampit- en Katingan-rivieren moeten hier genoemd worden. Bij het strooien van de rijst, bezweert de balian, de shaman, die de ceremonie verricht, de goden en geesten om het bruidspaar voor

---

112 De Haan, Verslag van eene reis in de Bataklanden, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVIII, blz. 45.

113 Van der Toorn, Aanteekeningen uit het familieleven bij den Maleier in de Padangsche Bovenlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 211, noot.

114 Becker, Het district Poeloepetak, Indisch Archief, jaarg. 1849, dl I, blz. 473; Grabowsky, Dajakische Sitten und religiöse Gebräuche, Globus, dl. XLII, blz. 28.

115 Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *kahem*. De Heer Perelaer (Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 54) doet het voorkomen, dat deze ceremonie alleen plaats heeft, wanneer men, vóór de voltrekking van het huwelijk, een ongunstig voorteeken of een kwaden droom heeft gehad.

116 Maks, Reis langs de Kahajan in de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. VI, blz. 8.

tegenspoed te bewaren [117]. Van de stammen in de Wester-Afdeeling, bepaaldelijk de Kajans, eindelijk lezen wij, dat bij de voltrekking van een huwelijk de jongelieden met rijst bestrooid worden, als symbool van de hun toegewenschte vruchtbaarheid [118]. In het Oosten van den Archipel ontmoeten wij de gewoonte op Ambon en de Oeliasers. Bruid en bruidegom worden, na de trouwplechtigheid tehuis komende, door een der nabestaanden met ongepelde rijst en fijngemaakten kelor-wortel (Moringa pterygosperma) bestrooid [119]. Ten slotte moeten wij nog de aandacht vestigen op de Makassaren en Boegineezen, en de Soendaneezen en Maleiers. Bij de twee eerstgenoemde stammen is het gebruikelijk, den bruidegom, als hij zich naar de woning van de bruid begeeft voor de zooeven beschreven plechtigheid van het ridjala-sampú en het ridjaí-kamma parukusĕnna, van alle kanten met geroosterde en veelkleurige rijst te bestrooien [120]. Van de Soendaneezen vinden wij vermeld, dat, na de huwelijksinzegening, bruid en bruidegom, aan de echtelijke woning komende, bestrooid, *disaweran*, worden met rijst, vermengd met eenig kopergeld [121], terwijl bij de Maleiers het zoogenaamde *mĕnghambur-bĕras-kunjit*, het strooien van geelgekleurde rijst, eene plechtigheid is, die onder anderen ook bij bruiloften plaats heeft op den weg, waarlangs het bruidspaar gaat [122].

Het is noodig, alvorens van dit punt af te stappen, nog kortelijk den oorsprong en de beteekenis van het gebruik na te gaan. "Es ist", merkt Schroeder, zich bij de meening van Mannhardt aansluitende, op [123], "im höchsten Grade wahrscheinlich, dass diese so weit verbreitete, merkwürdige Sitte ursprünglich symbolisch die Fruchtbarkeit andeutet, welche von der jungen Frau gewünscht und erwartet wird. Die Körner sind der Same, der auf sie als auf

117 Beschrijving van het Westelijk gedeelte van de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo (de Afdeeling Sampit en de Zuidkust), Bijdragen tot de T. L. en Vk van Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. III, blz. 329.

118 Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 384—385.

119 Van Schmid, Aanteekeningen nopens de zeden, gewoonten en gebruiken der bevolking van de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 588.

120 Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 33.

121 Coolsma, West-Java, blz. 128—129.

122 Klinkert, Supplement op het Maleisch woordenboek van Pijnappel, i. v. *hambur*.

123 Schroeder, Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer Finnisch-Ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der Indogermanischen Völker, blz. 120.

einen Acker geworfen wird" [124]. Werkelijk gaat de ceremonie niet zelden met zegenwenschen voor de vruchtbaarheid van de vrouw gepaard. Toch is het onzes inziens niet waarschijnlijk, dat dit de oorspronkelijke bedoeling van het gebruik is geweest. Hetgeen toch opmerking verdient, is, dat bij de Indonesische volken de rijststrooiing bij meer gelegenheden plaats heeft, bepaaldelijk als middel om geesten te lokken of op te roepen. Zoo wordt, om den geest in den shaman te doen varen, deze soms met rijst bestrooid [125]. Zoo worden bij de Aroe-eilanders rijstkorrels voor de beelden der afgestorvenen geworpen, om de zielen daarin te brengen, wanneer men ze wenscht te raadplegen [126]. Zoo plegen de Rotineezen, door middel van rijst, de dooden te roepen op de feesten, die te hunner eere gegeven worden [127], terwijl bij de Olo-Ngadju elke godsdienstige plechtigheid begint met het *manawor*, het uitstrooien van rijst, om de sangiang's, wier tusschenkomst men behoeft, uit hunne verblijfplaatsen in de bovengewesten op aarde te doen nederdalen [127a]. — Vooral hebben wij hier echter de aandacht te vestigen op het gebruik om personen, wier ziel het lichaam ontvlucht is, met rijst te bestrooien. Bekend is het, dat, naar het geloof van de natuurvolken, de ziel een bestaan heeft geheel onafhankelijk van het lichaam, dat de ziel het lichaam naar willekeur kan verlaten, hetzij vrijwillig, hetzij door booze geesten daartoe gedwongen. Het schijnt nu, dat bij de stammen van den Indischen Archipel de voorstelling bestaat, dat de ziel, het lichaam ontvluchtende, de

---

[124] "Unleugbar", zegt Mannhardt, in zijne, in noot 107 geciteerde, verhandeling (blz. 365), "geht die Sitte von der Empfindung eines sympathetischen Verhältnisses zwischen Menschen und körnertragendem Grase und von dem Vergleiche zwischen Leibesfrucht und Getreidekorn aus". Duidelijk komt dit uit bij de Indiërs. "Bei der Ankunft des Brautzuges im Hause des Bräutigams wurde gesagt: Als Fruchtfeld kam hierher das Weib, als beseeltes. Säet in sie, Männer, jetzt euren Samen. Sie zeuge euch Kinder" (Mannhardt, O. c., blz. 352). "Auch dem Griechen", gaat Mannhardt (t. a. p.) voort, "war diese Metapher geläufig, das Weib fasste man bildlich als Fruchtfeld, das Zeugen als Pflügung, die Kinder als Früchte".

[125] Zie mijne verhandeling: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. II, blz. 480 (54 van den overdruk).

[126] Zie mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 168.

[127] Vorderman, Het journaal van Albert Colfs, eene bijdrage tot de kennis der Kleine Soenda-eilanden, blz. 109. Zie ook noot 137 hierbeneden.

[127a] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. vv. *mandjong* en *tawor*. Zie ook: Hupe, Korte verhandeling over den godsdienst en de zeden der Dajakers, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. III, blz. 132—133, en verder noot 137 hierbeneden.

gedaante aanneemt van eenen vogel, eene kip [128]. Om haar terug te doen keeren, pleegt men althans hetzelfde geluid te maken, als waarmede men gewoon is, de kippen te lokken. Bij de Makassaren en Boegineezen geschiedt dit door *kurru* of *kĕrru* te roepen [129]. Ook bij de Maleiers wordt het hiermede overeenkomende *kur* in denzelfden zin gebezigd. Zoo is „*kur sumangatnja!*" een zeer gewone uitroep bij plotselinge ongesteldheid of schrik, in welke gevallen toch de sumangat, de ziel of levensgeest, geacht wordt het lichaam te verlaten [129a]. Doch gelijk de Makassaar of Boeginees, bij het bijeenbrengen van zijne kippen, onder het voortbrengen van het geluid *kurru* of *kĕrru*, rijst uitstrooit, zoo doet hij dit ook als hij, datzelfde geluid makende, zijne sumangat lokt. Het strooien met rijst is dan ook, onder de benamingen *apakurru-sumangá* (Mak.) en *mapakĕrru-sumangĕ* (Boeg.), eene bij feesten op Zuid-Celebes veelvuldig voorkomende godsdienstige handeling, een middel om te voorkomen dat iemands sumangat, levensgeest of ziel, ten gevolge van den nijd der booze geesten, evenals een vogel of hoen wegvliege [130].

---

128 Het is zeker met het oog hierop, dat men, bij de lijkenverbranding op Bali, een kieken mede verbrandt, opdat de ziel van den afgestorvene op de vleugelen van dit dier ten hemel varen kan. Zoo neemt, op hetzelfde eiland, bij de weduwenverbranding, het slachtoffer eene duif op het hoofd, en stelt men zich voor, dat, met het wegvliegen van den vogel, de ziel ook het lichaam ontvliedt (Zie mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 58 en 85). Ook bij de volken buiten den Indischen Archipel is de voorstelling zeer algemeen, dat de ziel gaarne de gedaante aanneemt van eenen vogel of eene kip. Bij het heksengeloof in Europa is het veelal in den vorm van eene hen, dat de ziel van de heks het lichaam verlaat (Grimm, Deutsche Mythologie, blz. 1031). Hier willen wij nog de aandacht vestigen op de Arabieren van de djâhiltja. Wanneer iemand sterft of gedood wordt, komt de ziel in de gedaante van eenen vogel uit den schedel te voorschijn. Deze zielenvogel heet *hâma* (Poeocke, Specimen Historiae Arabum, blz. 140; Caussin de Perceval, Essai sur l'histoire des Arabes, dl. I, blz. 349; Freytag, Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache, blz. 191 en 369; Certeux et Carnoy, L'Algérie traditionelle, blz. 190—191). Vaak stelt men zich de ziel reeds in het lichaam als een vogel voor: وطايفة منهم تزعم ان النفس طائر ينبسط في جسم الانسان (Mas'udî, ed. Barbier de Meynard, dl. III, blz. 310—311).

129 Matthes, Makassaarsche en Boegineesche woordenboeken, i. vv. *kurru* en *kĕrru*.

129a Pijnappel, Maleisch woordenboek, i. v. *sumangat*.

130 Matthes, Makassaarsche en Boegineesche woordenboeken, i. vv. *kurru* en *kĕrru*. Zie verder van denzelfden schrijver: Over de bissu's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen, blz. 9—10, en Over de adâ's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3e reeks, dl. II, blz. 174—175 (38—39 van den overdruk).

Ook bij de Maleiers en Javanen heeft het rijststrooien, ongetwijfeld, oorspronkelijk althans, met dezelfde bedoeling als bij de Makassaren en Boegineezen, veelvuldig plaats, vooral bij onverhoopte terugkomst van personen, die verloren waren geacht, of aan een groot gevaar ontkomen zijn, of bij gelegenheid dat een kind voor het eerst op den grond komt [131]. Bij de Javanen wordt in het laatstbedoelde geval, althans bij gegoeden, het kind in eene kippenkooi gezet, terwijl de moeder, onder het strooien van rijst, doet alsof zij de hoenders roept [132]. Een ander voorbeeld vinden wij bij de Bataks. Personen, die van eene gevaarlijke onderneming terugkeeren, legt men bij het verwelkomen eenige rijstkorrels op het hoofd. Dat dit met het doel geschiedt om zich van de ziel, de tondi, te verzekeren, om te voorkomen dat booze geesten uit wangunst haar zullen doen vlieden, blijkt duidelijk uit de benaming *padiruma-tondi*, dat is: middel om de tondi, de ziel, tehuis te doen blijven, welke nu nog aan die rijstkorrels gegeven wordt [133]. Hetzelfde gebruik vinden wij bij de Zee-Dajaks van Sarawak vermeld. Als men feest viert wegens een goeden oogst of eene overwinning op de vijanden, plegen de vrouwen gele rijst op de hoofden der mannen te strooien [134]. Bij de Olo-Ngadju komt de ceremonie bij verschillende gelegenheden voor. Zoo wordt het kind, dat voor de eerste maal in de rivier gebaad wordt, bij de plechtigheid van het *mampandoi-anak*, eenige rijstkorrels op het hoofd gelegd, terwijl vervolgens eene kip in de nabijheid wordt gebracht, die men van de korrels laat pikken. Weigert het dier dit te doen, dan wordt zulks als een malum omen beschouwd, terwijl het integendeel een gunstig teeken is, als de kip gretig toepikt [135]. Verder wordt het *bakakahem*, niet alleen wanneer het, gelijk wij zooeven gezien hebben, op eene bruiloft volgt, doch ook als het plaats heeft na het vieren van het tiwah- of doodenfeest, bij het betrekken van eene nieuwe woning of bij het afwenden van gevaren, die men op grond van dahiang's, voor-

---

131 Klinkert, Supplement op het Maleisch woordenboek van Pijnappel, i. v. *hambur*; Larive, Eenige aanteekeningen gehouden op een reisje naar en door de bovenlanden van Kota-Pinang, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 241.

132 Van Dissel, Eenige bijgeloovigheden en gewoonten der Javanen, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1879, dl. I, blz. 272.

133 Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tondi*. Zie ook: blz. 213, i. v. *djudjung*.

134 Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 66—67.

135 Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *andoi*; Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, bl. 44—45.

teekenen, te duchten heeft, gewoonlijk met eene rijststrooiing en het laten oppikken van de gestrooide korrels door eene kip, besloten [136]. Ongetwijfeld heeft dit gebruik bij de Dajaks dezelfde beteekenis als bij de Makassaren en Boegineezen. Dat de rijst, gelijk bij de Bataks, op het hoofd van de betrokken personen gelegd wordt, is een bewijs te meer daarvoor. Immers het geldt hier de ziel op haren zetel te doen blijven, en als zoodanig wordt toch veelal de schedel beschouwd [137].

De bedoeling van de rijststrooiing bij bruiloften kan ons na het voorgaande duidelijk zijn. Zoo ergens dan bestaat hier de behoefte aan een *padiruma-tondi*, om de Bataksche uitdrukking te bezigen, aan een middel om de ziel tehuis te doen blijven, opdat zij niet een buit worde van de booze geesten, die, ijverzuchtig op het geluk, in de eerste plaats, van bruid en bruidegom, doch verder van de bruiloftsgasten, er op uit moeten zijn, deze zooveel mogelijk leed te doen. Werkelijk vinden wij dit bij de Makassaren en Boegi-

136 Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *kahem*. Zie ook de in noot 115 hierboven geciteerde plaats uit Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks.

137 Aanvankelijk was de rijststroooiing eenvoudig een middel om iemands ziel in het lichaam te doen blijven, dan wel haar daarin terug te brengen, wanneer zij ontvloden mocht zijn. Later werd de ceremonie, met uitbreiding van deze haro oorspronkelijke beteekenis, ook aangewend om geesten in het algemeen op te roepen, gelijk wij reeds in den tekst gezien hebben. Oorspronkelijk was de rijst ook in dit geval een lokmiddel. Dit wordt blijkbaar ook door Hupe bedoeld, als hij, van de Dajaks van het benedenstroomgebied der Barito sprekende, zegt, dat de rijststrooiing „niet zoo zeer als een offer te beschouwen is, maar veeleer dient om de aangeroepene godheid opmerkzaam te maken, dat er iets buitengewoons geschiedt, en haar de plaats aan te wijzen, alwaar men hare hulp noodig heeft” (Hupe, Korte verhandeling over den godsdienst en de zeden der Dajakkers, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. III, blz. 132—133). Later werd van de zaak eene andere voorstelling gegeven. Zoo meenen bij voorbeeld de Olo-Ngadju, dat van de uitgestrooide rijst de gana, de ziel, als bode naar het verblijf der sangiang's gaat, om deze te halen. „Zu Anfang”, aldus schrijft Hardeland van het *manawor*, hierboven genoemd, „wirft man 7 Mal drei Finger voll enthülseten Reiss aus, dessen Gana, Seelen, zu 7 Jungfrauen werden; darauf wirft man zum achten Male Reiss aus, dessen Gana zur Kleidung und zum Schmuck der 7 Jungfrauen wird. Diese Jungfrauen sendet man dann, um die hülfreichen Geister herbei zu holen, deren man für das Fest bedarf” (Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *tawor*). Ook de Rotineezen schijnen eene dergelijke voorstelling te hebben, meenen althans, dat de, bij de feesten ter eere van de afgestorvenen, uitgestrooide rijst „mendjadi suwatu suruhan akan tjahari djiwa-djiwa nenek-mojangnja jang sudah mati akan datang berkumpul pada hufalaina (offerplaats) itu, sopaja marika itu memberi tahu kapada djiwa-djiwa nenek-mojangnja apatah kasukaännja dan kabesarannja” (Vorderman, Het journaal van Albert Colfs, eene bijdrage tot de kennis der Kleine Soenda-eilanden, blz. 109).

neezen als de reden opgegeven van het gebruik om den bruidegom, als hij voor het ridjala-sampú en het ridjaí-kamma parukusĕnna in het huis van de bruid komt, met rijst te bestrooien [138]. Ook de eigenaardige gewoonte bij enkele volken, de bewoners van de Palembangsche Bovenlanden en de Olo-Ngadju, om eene kip van de gestrooide korrels te laten pikken, vindt in het voorgaande hare verklaring [139]. Die kip vervult hier slechts de rol van eenen lokvogel. Bij de voorstelling toch dat de ziel in de gedaante van een hoen het lichaam verlaten heeft, is het niet overdrachtelijk, doch geheel overeenkomstig hetgeen als werkelijkheid beschouwd wordt, dat men, om haar terug te roepen, zich van hetzelfde middel bedient als bij het lokken van het pluimvee. Te eerder — dit moet dus de beschouwing zijn — zal de zielenvogel komen, wanneer hij een anderen vogel ziet eten. Vandaar dat het, althans bij de Olo-Ngadju, een malum omen is, als de kip, bij de gestrooide rijst gebracht, weigert daarvan te pikken [139a]. Doch niet alleen om van den bruidegom en de bruid de ziel in het lichaam te doen blijven, of, als die ziel reeds ontvloden mocht zijn, haar terug te brengen, ook om de goede geesten te roepen, van wie men rijkdom en zegen en een talrijk kroost of bescherming en afwending van rampen wenscht af te smeken, kan de rijststrooiing plaats hebben. Hiermede is de tegenwoordige strekking van de ceremonie, immers waar deze met wenschen voor het geluk en den voorspoed van het bruidspaar gepaard gaat, nog geheel in overeenstemming.

Dat de bruiloften overigens met tal van feestelijkheden gepaard gaan, behoeft nauwelijks te worden gezegd. In de eerste plaats

---

[138] Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 33.

[139] Het gebruik om bij de rijststrooiing eene kip van de korrels te laten pikken, vindt men ook in een bepaald geval bij de Makassaren, namelijk tijdens de zwangerschap eener vrouw. Bij eene plechtigheid, die onder anderen dient om het kind behoorlijk op zijne plaats te brengen, wordt, onder het wrijven over den buik der zwangere vrouw, rijst daarop gestrooid, die men vervolgens door eenen haan of eene hen laat oppikken. Weigert het dier dit te doen, dan is dit een zeer veeg teeken, en heeft men te duchten, dat het te verwachten kindje niet lang zal leven (Matthes, Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 49).

[139a] Ook bij het genezen van een zieke, wordt, bij het terugroepen van de ziel, die in dit geval geacht wordt, het lichaam evenzeer te hebben verlaten, wel eens gebruik gemaakt van eene kip. Zoo bij de Bantiks, die in Bolaäng-Mongondou gevestigd zijn. Bij het fosso of offerfeest, wordt er een weinig rijst uitgestrooid, terwijl men eene kip bij de pooten rondslingert, totdat het dier begint te schreeuwen,

wijzen wij op de optochten, die vooral plaats hebben, wanneer de bruidegom zich begeeft naar de woning der bruid, om deze af te halen, en vervolgens bij de deductio in domum, voor zoover hierbij de schaking niet voorgewend wordt. Bij de Javanen plaatst de jonkman zich daartoe, fraai gekleed, op een paard, dat met de prabat-watangan, het tuig voor een tornooi, is uitgedost, en door twee personen geleid wordt, die het met aan het gebit bevestigde koorden vasthouden. Deze staatsievertooning, *ngarung* geheeten, is anders een uitsluitend voorrecht van vorsten en hooge ambtenaren; maar men schijnt den bruidegom op zijnen trouwdag als een vorst te beschouwen. Daarom mag hij zich ook de kĕbut-badak, de waaiers van pauwenvederen, laten nadragen, waarvan het gebruik anders evenzeer tot de vorstelijke voorrechten behoort. Aan die optochten nemen in den regel eene groote schaar van vrienden en bloedverwanten deel. Evenals de bruidegom, zijn de mannen veelal te paard, terwijl de vrouwen, gelijk de bruid, in draagstoelen gezeten zijn. De stoet wordt vergezeld door de muziek van den gamĕlan, en wel van den zoogenaamden gamĕlan bonang-rèntèng. Natuurlijk dat veel van dit fraais tot personen van aanzien beperkt blijft, en wellicht is het nog alleen in de Vorstenlanden in zijn vollen luister te aanschouwen [140]. — Niet minder eigenaardig zijn de feestelijke optochten, die bij de Maleiers bij bruiloften plaats hebben. Evenals bij de Javanen, schijnt ook bij hen de beschouwing te bestaan, dat de bruidegom een vorst is: *radja-sahari*, dat is: vorst van één dag, heet althans de bruidegom als hij in staatsie naar zijne bruid gebracht wordt, omdat zelfs de vorst voor dien stoet uit den weg gaat [141]. Van de Menangkabawsche Maleiers vermeldt de Heer Verkerk Pistorius, dat de processies eenige dagen voor het huwelijk gehouden worden. Daarbij zijn allen op het fraaiste uitgedost. Voorop gaat de rijk gekleede bruid, en op zijde, iets achter haar, de bruidegom. Daarop volgt een stoet van vrouwen, en eindelijk de mannen. Daar allen achter elkander gaan, vormen zij eene lange rij. De fraaie gouden hoofdsieraden der vrouwen, hare bonte zijden kleederen en het vergulde houten hoofddeksel, waarmede sommige jonge mannen getooid zijn, geven aan zulke optochten een schilderachtig,

---

alles, zooals het heet, om de aandacht van de ontvluchte ziel van den lijder te trekken en haar tot terugkeer te lokken (Iets over Bolaäng-Mongondou en een Bantik-fosso aldaar, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., dl. VII, blz. 12).

140 Zie uitvoeriger hierover: Veth, Java, dl. I, blz. 632—635.

141 Von de Wall-Van der Tuuk, Maleisch woordenboek, i. v. *radja*.

vroolijk en feestelijk aanzien [142]. Enkele vrouwen dragen ook groote koperen schalen op het hoofd, welke de moeder van de bruid met de geliefkoosde gele rijst of met andere lekkernijen gevuld heeft, en die gedurende den optocht aan eenige vrienden, of aan de hoofden en notabelen, bij ieder aan huis, worden overgereikt. Op zijne beurt biedt degeen, die hiermede begunstigd wordt, koffie en rijst aan, en noodigt den stoet uit, om een oogenblik in zijne woning te vertoeven. Het aantal dagen, gedurende welke deze optochten aanhouden, regelt zich naar den stand en de gegoedheid der feestvierenden. Slachten deze eene geit bij gelegenheid van het feest, dan duren de processies doorgaans slechts twee dagen; slachten zij eene koe, dan gewoonlijk drie dagen, en wordt een karbouw aan de feestgenooten aangeboden, dan gaan deze tot zeven dagen in statigen optocht rond [142a]. — Doch het zou ons te ver voeren, in bijzonderheden deze optochten, ook bij de overige volken van den Indischen Archipel, na te gaan. Dat zij oorspronkelijk ten doel hebben gehad, openbaarheid aan het huwelijk te geven, is niet onwaarschijnlijk. Nu zijn zij echter niets anders dan praalvertooningen, waarbij al de kostbaarheden aan kleeding en versierselen te voorschijn komen.

Tot de feestelijkheden bij bruiloften behooren verder de maaltijden, die met veel luister plaats hebben, en waaraan tal van genoodigden deel nemen. Bij de stammen, die het gebruik van geestrijke dranken kennen, ontaarden deze feesten niet zelden in ware bacchanaliën. Aan muziek, zang en dans ontbreekt het natuurlijk bij die gelegenheden niet, terwijl, waar het aanzienlijken geldt, ook andere vermaken, als dobbelspelen, wajang- of tooneelvertooningen, hanen-

---

142 Hetzelfde getuigt ook de Heer Van der Toorn (Aanteekeningen uit het familieleven bij den Maleier in de Padangsche Bovenlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 223). Ter hoofdplaats Fort de Kock, merkt hij echter op, waar men, ten gevolge van voortdurende aanraking met Europeanen, ook hunne gewoonten en kleederdracht tracht na te bootsen, hebben die optochten veel van hunne oorspronkelijkheid verloren, en zien zij er dan ook in menig opzicht smakeloos en zonderling uit. Men leze de vermakelijke beschrijving door den Heer Van der Toorn (O. c., blz. 222—223) daarvan gegeven.

142a Verkerk Pistorius, Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden, blz. 60—61. — Het schijnt dat ten deze, bepaaldelijk ook wat aangaat de tijdstippen, waarop de processies gehouden worden, niet overal in de Padangsche Bovenlanden dezelfde regelen bestaan. Zie, behalve de in de voorgaande noot geciteerde verhandeling van Van der Toorn, blz. 221 vlg., ook: Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 277—278 en 280—281.

gevechten, enz., plaats hebben [143]. De beschrijving van dit alles behoort hier niet tehuis, evenmin die van de eigenaardige kleederen, waarin bruid en bruidegom gedost, of van de sieraden, waarmede zij getooid zijn. Hetgeen echter wel opgemerkt moet worden, is dat bij enkele volken de trouwdag tevens de laatste dag is voor de vrouw, om versierselen te dragen. Bij de Bataks bij voorbeeld is *mamingkali* = een meisje van al hare sieraden ontdoen bij het huwelijk [144]. In den laatsten tijd is men echter, bepaaldelijk in het stroomgebied van de Pane en Bila begonnen, in navolging van de Maleiers, aan de getrouwde vrouwen te vergunnen, althans hare vingerringen en subang's of oorschijven te behouden [144a]. Ook in de Palembangsche Bovenlanden is aan gehuwde vrouwen het dragen van sieraden verboden [145]. De verwijdering hiervan schijnt zelfs een deel van de trouwplechtigheid uit te maken. "The closing act of the ceremony", aldus verhaalt Forbes, in de hiervoren reeds meermalen geciteerde beschrijving van eene door hem bijgewoonde bruiloft te Batoe-Pantjeh, "was the removal by the husband of all his wife's ornaments and jewels, which she could never again resume unless she wished to commit that supreme crime in the eyes of her husband, of appearing to wish that she were a maiden again" [146]. Van de Timoreezen eindelijk — om een volk uit het Oosten van den Archipel te noemen — zegt Gramberg, dat alleen

---

143 Zoo heeft men bij de Menangkabawsche Maleiers het *kawin-djo-galanggang*, het huwelijk met hanengevechten (*galanggang* = stellage voor het houden van hanengevechten, hanenvechtplaats). Het gaat dagen lang gepaard met groote optochten, dobbelspelen, doch vooral hanengevechten, voor welk laatste volksvermaak opzettelijk een galanggang wordt opgericht, waarnaar het huwelijk dan ook heet (Zie: Van der Toorn, Aanteekeningen uit het familieleven bij de Maleiers in de Padangsche Bovenlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 219 vlg.).

144 Het woord *mamingkali* komt van *pingkal* = *pongkal*, dat is: een collier van messingdraden, en beteekent dus letterlijk: een meisje van de pongkal berooven. Dat hier *pongkal* de algemeene beteekenis van "door vrouwen gedragen sieraden" gekregen heeft, is te verklaren naar analogie van bij voorbeeld *pinggan* = bord, doch ook: aardewerk, porselein (Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. vv. *pongkal* en *pingkal*).

144a Neumann, Het Pane- en Bila-Stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 270—272; Willer, Verzameling van Bataksche wetten en instellingen in Mandaïling en Portibi, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1846, dl. II, blz. 305; Junghuhn, Die Battaländer, dl. II, blz. 94—95.

145 Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 15; Marsden, History of Sumatra, blz. 52 en 298.

146 Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, blz. 219.

de meisjes gouden of zilveren sieraden gebruiken, welke na het huwelijk worden afgelegd [147].

Alvorens dit hoofdstuk af te sluiten, wenschen wij, zonder uitvoerig daarbij stil te staan, nog op een paar gebruiken te wijzen, die tot het huwelijk behooren en somtijds bepaaldelijk een onderdeel van de trouwplechtigheid uitmaken. In de eerste plaats noemen wij het koppensnellen.

Wat de primitieve bedoeling en beteekenis van het koppensnellen moet zijn geweest, hebben wij reeds elders trachten aan te toonen [148]. In enkele gevallen kan het eene uiting zijn van de schedelvereering. In de met den schedel vereenzelvigde ziel van den verslagene tracht men eenen schutsgeest te vinden: het voorwerp is dus een beschermende fetis, eene amulet, een talisman. Het koppensnellen bij huwelijken laat zich ten deele hieruit verklaren. Hij die trouwen, een eigen gezin dus vestigen wil, zal er vanzelf op bedacht wezen, zich eenige huisfetisen, eenige penaten, te verschaffen, onder den vorm van schedels. Doch behalve een uitvloeisel der schedelvereering, kan het koppensnellen eene offerhandeling in den strikten zin des woords zijn, krachtens het beginsel een leven te geven ten einde eens anders, resp. het eigen, leven te behouden. Het is duidelijk dat het ook dan een middel is om bescherming te erlangen, rampen te keeren. De voorstelling is dan echter, niet dat de ziel van hem, die gedood wordt, zelve als schutsgeest optreedt, doch dat men, door die ziel te schenken aan de godheid, van wie men eenig gevaar te duchten heeft, deze tot toegevendheid stemt en zich van hare hulp, van haren bijstand verzekert [148a]. Op die wijze is bij

---

147 Gramberg, Eene maand in de binnenlanden van Timor, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 201.

148 Zie onze verhandeling: Iets over de schedelvereering bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 98 vv. (blz. 10 vv. van den overdruk).

148a Niet altijd is het echter, gelijk ik in mijne, in de voorgaande noot geciteerde, verhandeling (blz. 117 vv. = 29 vv. van den overdruk) heb doen uitkomen, even duidelijk, met welke van beide voorstellingen men te doen heeft. Zoo kunnen de oude Javanen, wanneer zij vóór het begin van eenen veldslag iemand doodden voor een pĕmalis, dat is: een middel ter afwending van rampen en ongelukken en van den kwaden invloed van daemonen, zich daarbij de ziel van het slachtoffer rechtstreeks als een schutsgeest hebben voorgesteld. Toch kan het ook eene offerhandeling in den gewonen zin des woords zijn geweest, waarbij de verlangde bescherming krachtens het „do ut des" werd verkregen, het bedreigde leven behouden werd, door het leven, dat men er vrijwillig voor in de plaats gaf.

voorbeeld het koppensnellen bij geboorte te verklaren. Gedurende de eerste levensjaren is het kind, niet alleen aan tal van werkelijke, doch ook aan verschillende vermeende, gevaren blootgesteld. Booze geesten en daemonen belagen het: niets natuurlijker dus dan dat men, voor het door hen begeerde leven, een ander leven in de plaats geeft, door iemand te dooden. Om dezelfde reden kan ook het koppensnellen bij huwelijken plaats hebben. Het ligt toch voor de hand, dat men, na eene gelukkig volbrachte kindsheid en bij het intreden van eene nieuwe levensperiode, zich de gunst en de bescherming der goden zal trachten te verzekeren door een menschenoffer. Eenigermate komt dit nog uit bij de bewoners van de Mentawei-eilanden. De groote feesten bij huwelijken worden namelijk, volgens Von Rosenberg, in den regel met eenen sneltocht besloten, daar zulks „zwar nicht für unumgänglich nöthig erachtet, aber doch als Glück bringende Zugabe angesehen wird" [149]. Bij de meeste volken is echter deze beteekenis geheel verloren gegaan, geldt het koppensnellen in dergelijke gevallen nog alleen om een bewijs van moed te geven, vooral om op die wijze bij de vrouwen in aanzien te komen. Het buitmaken van eenige schedels is dan ook, bij sommige stammen van den Archipel, in zooverre noodzakelijk om te trouwen, dat geen meisje hare hand zal geven aan iemand, die niet ten minste een afgesneden hoofd als teeken van zijne dapperheid kan vertoonen. In zijn werk over „Borneo's Wester-Afdeeling", heeft Prof. Veth aangetoond, dat, in weerwil van den door sommigen, onder anderen Schwaner en Sal. Müller, geopperden twijfel [150], het bericht dat dit gebruik bij de Dajaks bestaat, niet zonder grond is [151]. Hetgeen wij bij latere schrijvers vermeld vinden, heft alle onzekerheid dienaangaande op. De Heeren Perelaer, Bock en laatstelijk vooral Tromp hebben duidelijk doen uitkomen, hoezeer het huwelijk onmogelijk is voor mannen, die nog niet gesneld hebben [152]. Nog van andere volken vinden wij het

[149] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 199—200. Intusschen geldt ook hier het in de voorgaande noot opgemerkte.

[150] Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 191, en Sal. Müller, Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, dl. I, blz. 253.

[151] Zie: Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz 277 vlg.

[152] Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 48 en 171 vlg.; Bock, Unter den Kannibalen auf Borneo, blz. 247 vlg., en Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin, blz. 92 en 97; Tromp, Uit de Salasila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 73, en Eene reis naar de bovenlanden van Koetei, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXII, blz. 295.

koppensnellen vermeld, als vereischte voor den jongeling om te kunnen trouwen. Zoo bij de Alfoeren van Ceram, bepaaldelijk van de omstreken van Amahei op de Zuidkust, en bij de bewoners van de Minahasa [153].

Om bescherming te erlangen, het leven te behouden, wordt dus een ander leven gegeven, door iemand te dooden. Bekend is het echter, dat men hetzelfde tracht te bereiken, door, met toepassing van het bij de offers veelvuldig geldende "pars pro toto", een deel van het eigen lichaam af te staan. Eene uiting daarvan is, gelijk wij dit elders uitvoerig hebben trachten aan te toonen [154], het haaroffer, dat bij verschillende gelegenheden gebracht wordt. Zoo ook bij het huwelijk. In Troezenia bij voorbeeld was het eene wet voor de jongelieden, om, alvorens te trouwen, aan den god Hippolytus hunne lokken te offeren [155], terwijl op Delos bruid en bruidegom verplicht waren, iets van hunne haren af te snijden en op het graf van de Hyperboreische maagden, als vertegenwoordigsters van de godin Artemis, te leggen [156]. Nog heden ten dage is het in Bohemen gebruikelijk, dat de jonge vrouw, zoodra zij na de huwelijksvoltrekking in de echtelijke woning komt, zich naar den haard begeven en daar drie van hare haren verbranden moet, ten einde zich voor de heksen te beschutten [157]. Niet altijd echter is deze godsdienstige beteekenis van de ritueele haarsnijding behouden gebleven, doch heeft zij voor eene politieke of sociale plaats gemaakt. De handeling is namelijk dikwijls, en zoo ook waar zij bij het huwelijk plaats heeft, een symbool van onderwerping en algeheele overgave [158]. Bij de Angelsaksers bij voorbeeld golden lange haren als symbool van vrijheid en kuischheid, waarom zij door ongehuwden wel gevlochten, doch niet opgebonden gedragen mochten worden. Op den trouwdag echter werden de lokken geheel los-

---

153 Eijbergen, Iets over Ceram en de Alfoeren, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, nieuwe volgreeks, dl. I, blz. 82; Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 317.

154 Zie onze verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bij den Völkern Indonesiens, blz. 68—71 (Revue coloniale internationale, jaarg. 1887, dl. I, blz. 364—367).

155 Lucianus, De Dea Syria, 60.

156 Herodotus IV, 34.

157 Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, § 566.

158 Hoe dit begrip zich ontwikkeld heeft uit de haarsnijding als offerhandeling, heb ik trachten aan te toonen in mijne verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, blz. 107 vv.

gemaakt, en mocht de bruid ze voor het laatst over de schouders laten golven — voor het laatst, want na de plechtigheid werd haar, evenals aan eene slavin, het haar kort afgesneden [159]. Eerst later is men er toe gekomen om dit na te laten, doch werd aan de getrouwde vrouwen de verplichting opgelegd, de lokken onder een doek of kap te verbergen. „Jungfrauen", zegt Weinhold, in zijn „Altnordisches Leben", onder anderen, „trugen das Haar lose und fliegend, Bräuten ward es in ein zopfartiges Geflecht gelegt; die verheiratheten bedeckten den Kopf mit einem Tuche, dem Schleier oder der Mütze [160].

De ritueele haarsnijding komt, met het huwelijk verbonden, ook bij de volken van het Maleisch-Polynesische ras voor. Zoo bij de bewoners van de Fidji-eilanden. De trouwplechtigheid wordt besloten met eenen maaltijd. „Darauf und zwar gleich bei Beendigung dieses Mahles, oder aber am andern Morgen schneidet man der jungen Frau auf den Inseln unterm Winde alle Haare ab, auf den übrigen aber eine lange Locke über den Schläfen, welche sie trägt, so lange sie unvermählt ist" [161]. Van de Indonesische stammen hebben wij allereerst de Javanen te noemen, bij wie wij twee ceremoniën aantreffen, de *ngalub-alubbi* en de *tugĕl-kutjir* of *tugĕl-kuntjung*. Het eerste heeft plaats op de gezellige bijeenkomst van den laatsten avond vóór de huwelijksvoltrekking. Deze bijeenkomst dient voornamelijk tot het *midódarenni*, dat is tot de voorbereiding voor het bezoek der *widódari's* of hemelnimfen, dat in dien nacht bruid en bruidegom wacht. Tot die voorbereiding behoort, behalve een offer, het *ngalub-alubbi*, het afscheren aan bruid en bruidegom van een deel der wenkbrauwen en van eenig haar op het voorhoofd en in den nek [162]. Het *tugĕl-kutjir* of *tugĕl-kuntjung* geschiedt op den volgenden morgen, vóór de trouwplechtigheid. Evenals de Maleiers en andere volken van den Indischen Archipel, hebben de Javanen de gewooonte om het haar van de kinderen kort af te knippen:

---

159 Zie: Böckel, Deutsche Volkslieder aus Oberhessen, Kulturhistorisch-ethnographische Einleitung, blz. XXII. Vergelijk ook: Dargun, Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben, blz. 47.

160 Weinhold, Altnordisches Leben, blz. 183. Zie voor meerdere voorbeelden mijne verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, blz. 117 vv.

161 Waitz, Anthropologie der Naturvölker, dl. VI, blz. 632.

162 Veth, Java, dl. I, blz. 631; Winter, Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. I, blz. 470.

bij jongens laat men echter meestal daarbij eene lok op de kruin staan, *kutjir* geheeten, terwijl bij meisjes er eene voor op het hoofd gelaten wordt, die den naam draagt van *kuntjung* [163]. Op lateren leeftijd worden deze lokken afgesneden en laat men aan het haar den vrijen wasdom. Het *tugĕl-kutjir* of *tugĕl-kuntjung* nu bij de huwelijksvoltrekking bestaat daarin, dat men van den bruidegom en van de bruid, ter plaatse waar zij als kinderen de *kutjir* en de *kuntjung* gedragen hebben, plechtig eenige haren, ter lengte van ongeveer een duim, afsnijdt [164]. Verder wijzen wij op de Maleiers van Malaka. "Women about to be married", lezen wij bij Newbold, "cut off the hair in front of the forehead. This is done three days before the marriage ceremony" [165]. In hoeverre dit gebruik oorspronkelijk

---

[163] Men laat, volgens den Heer Poensen (Iets over de kleeding der Javanen, Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XX, blz. 290—291) ook wel bij jongens aan weerszijde van het hoofd, boven de ooren, een weinig haar staan, dat men *godeg* noemt. Bij meisjes wordt dikwijls eene lok gelaten op de kruin van het hoofd, die *gombak* heet (Zie intusschen over het afwijkend gebruik van deze benamingen, in de verschillende streken van Java, de volgende noot). Dat deze gewoonte bij de Javanen, zoowel als bij de Maleiers en de andere volken van den Archipel, oorspronkelijk is en niet van de Arabieren, bij wie zij ook voorkomt, overgenomen is, gelijk sommigen meenen, merkte ik reeds op in mijne verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, blz. 96, vooral noot 178 daarvan.

[164] Veth, Java, dl. I, blz 608; Winter, Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. I, blz. 598—599; Poensen, Iets over de kleeding der Javanen, Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XX, blz. 290—291; Roorda-Vreede, Javaansch woordenboek, i. vv. *kutjir* en *kuntjung*. — De door Prof. Veth gegeven verklaring van *kutjir* en *kuntjung* wijkt eenigszins af van die der overige schrijvers. Hij noemt *kutjir* wat volgens Poensen (zie de voorgaande noot) *godeg* heet, en *kuntjung* wat, volgens denzelfden schrijver, den naam draagt van *gombak*. Dat in de verschillende streken van Java deze benamingen afwijkend gebruikt worden, blijkt ook uit hetgeen Tjondro Negoro (Aanteekeningen op het eerste deel van Veth's Java, blz. 18) mededeelt. Volgens hem heet het ongeschoren vlokje *kuntjung*, wanneer het zich boven het voorhoofd, *gombak*, wanneer het zich op de kruin, en *kutjir*, wanneer het zich op het achterhoofd boven den nek bevindt, terwijl twee vlokken boven de ooren *pèthk* worden genoemd.

[165] Newbold, British settlements in Malacca, dl. I, blz. 255. — Newbold zegt, dat deze ceremonie *andam* heet. Dit is misschien niet geheel juist. Het woord *andam*, of liever de daarvan afgeleide vorm *mĕngandam*, beteekent: in orde brengen, opmaken, optooien. Hiervan *mĕngandam-surau* = het haar opmaken, speciaal van eene bruid, en bij die gelegenheid ook de haartjes aan het voorhoofd afsnijden, als in den tekst bedoeld (Zie: Von de Wall - Van der Tuuk, Maleisch woordenboek, i. v. *andam*).

dan wel aan vreemden ontleend is [166], en ooit iets meer is geweest, dan wat het nu geheel schijnt te zijn, eene wijze van versiering, valt moeielijk met zekerheid te zeggen. Opmerking verdient het echter, dat ook bij de Heidensche Orang-Bĕnoewa, die de binnenlanden van genoemd schiereiland bewonen, eene dergelijke gewoonte voorkomt. „In some tribes”, aldus weder Newbold, „it is customary to deck out the bride with the leaves of the pallas-tree, and to cut off a part of her hair” [167]. Bij de Atjehers schijnt hetzelfde gebruik te bestaan als bij de Maleiers. Getrouwde vrouwen althans kan men herkennen aan het afgeknipte voorhoofdhaar, terwijl het aan ongetrouwden verboden is, zich dat haar af te knippen [168]. Eindelijk wijzen wij er op hoe bij de Balineezen jonge meisjes gewoon zijn, eene lok los in den nek te laten hangen, de zoogenaamde *lunggasuwahan*, welke zij echter bij het huwelijk verplicht zijn, wel niet af te snijden, zooals dit oorspronkelijk gebeurd moet zijn, doch onder de wrong te verbergen [169].

Een ander gebruik, dat met de haarsnijding op eene lijn moet worden gesteld, is de tandvijling. Dat toch deze, resp. de meer oorspronkelijke vorm daarvan, het uitbreken van een of meer tanden, primitief evenzeer eene offerhandeling moet zijn geweest, om, met toepassing van het beginsel „pars pro toto”, in bepaalde omstandigheden, bescherming te erlangen, het leven te behouden, door een deel van het eigen lichaam af te staan, hebben wij reeds bij eene andere gelegenheid in het licht pogen te stellen [170]. In de meeste gevallen is echter deze godsdienstige beteekenis verloren gegaan, heeft de tandvijling nog alleen plaats krachtens overgeleverd gebruik, zonder dat men van de beteekenis daarvan zich meer rekenschap weet te geven. Zoo ook bij het huwelijk. Als een be-

---

[166] Bepaaldelijk dan van de Arabieren, bij wie het ook gebruikelijk is, aan de bruid de voorhoofdsharen en een weinig van de wenkbrauwen af te snijden (Zie onder anderen: Snouck Hurgronje, Mekka, dl. II, blz. 165). In Hadhramaut onderscheiden de getrouwde vrouwen zich op die wijze van de ongetrouwde. „Les femmes mariées..... coupent une partie de leurs cheveux de devant et les font ensuite descendre sur le front” (Van den Berg, Le Hadhramout, blz. 101).

[167] Newbold, British settlements in Malacca, dl. II, blz. 408.

[168] Van Langen, Atjeh's Westkust, Tijdsch. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 460.

[169] Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 56 en 370; Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, blz. 78.

[170] Zie onze verhandeling: Iets over de mutilatie der tanden bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 486 vv. (15 vv. van den overdruk).

paald onderdeel der trouwplechtigheid komt het vijlen van de tanden der bruid onder anderen bij de Rotineezen voor [171]. In de meeste gevallen wordt echter de plechtigheid tot later uitgesteld. Bij de bruiloft wordt dan soms, gelijk bij de Maleiers van den Riouw-Lingga-Archipel, in plaats van de werkelijke vijling, het *mĕlĕtak-batu* verricht, hierin bestaande, dat de steen, waarmede de operatie moet worden gedaan, slechts op de tanden der bruid wordt gezet; het afslijpen kan dan na de voltrekking van den echt, naar goedvinden, geschieden [172]. Ook bij de Balineezen wordt de kunstbewerking, hoewel zij voor het huwelijk verplichtend is, geen jongeling of jonkvrouw eigenlijk trouwen mag, die haar niet ondergaan heeft, veelal, vooral bij aanzienlijken, tot later verschoven [173]. Zonder eene bepaalde voorwaarde te zijn voor het huwelijk, heeft de tandvijling toch met het oog hierop bij meer volken plaats. Dr. Uhle heeft, in zijne verhandeling „Ueber die ethnologische Bedeutung der malaiischen Zahnfeilung”, reeds eenige voorbeelden daarvan aangevoerd. „In Bengkulen (Ortskreis) müssen Mädchen die Zähne sich circa 3—4 Tage vor der Hochzeit feilen lassen. In Manindju (Padang) hat das Zähnefeilen speciell für Frauen die Bedeutung, zu zeigen dass sie verheirathet sind” [174]. Ook bij de bewoners van de Aroe-eilanden en van de groepen van Loewang-Sermata en Leti-Moa-Lakor van de Zuidwester-eilanden, is de tandvijling zoozeer met het huwelijk verbonden, dat het ondergaan daarvan een bewijs is, dat men genegen is, te trouwen [175], terwijl van de stammen, die in het Zuidelijk gedeelte van Midden-Flores gevestigd zijn, medegedeeld wordt, dat „the sharpening of the teeth does not take place till marriage is contemplated” [176]. Eindelijk moet hier er nog op gewezen worden, hoe de oorspronkelijke vorm der operatie, het uitbreken van een of meer tanden, ook in den Indischen Archipel voorkomt. Op Enggano pleegt men namelijk, bij of onmiddelijk na de

---

[171] Zie de uitvoerige beschrijving hiervan bij: Heymering, Zeden en gewoonten op het eiland Roti, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 538 vv.

[172] Von de Wall-Van der Tuuk, Maleisch woordenboek, i. v. *batu*.

[173] Zie: Van Bloemen Waanders, Aanteekeningen omtrent de zeden en gebruiken der Balineezen, blz. 58; Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 370.

[174] Uhle, O. c., blz. 13.

[175] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 251, 314 en 371.

[176] Riedel, The island of Flores or Pulau Bunga, Revue coloniale internationale, jaarg. 1886, dl. I, blz. 71.

voltrekking van het huwelijk, de beide hoektanden van de bruid uit te stooten [177].

V.

> De wetenschap, zal zij veelzijdig en zullen haar uitkomsten niet gebrekkig zijn, mag zich niet uitsluitend met het aantrekkelijke en verhevene bezig houden. Uit de zoogenaamde afschuwelijkheden is dikwijls meer menschenkennis op te doen, dan uit hetgeen ons, westerlingen van den nieuweren tijd, niet stuit.

Na in de voorgaande hoofdstukken in algemeene trekken de plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken te hebben uiteengezet, wenschen wij in de volgende bladzijden een onderwerp te bespreken, waarvoor wij met de woorden van Prof. Tiele, als motto hierboven geplaatst [1], reeds bij voorbaat de toegevendheid van den Lezer hebben in te roepen. Gelijk wij in het tweede hoofdstuk terloops reeds een paar malen hebben opgemerkt, onder anderen bij het bespreken van de verhouding tusschen de jongelieden tijdens de geheime en de openlijke verlovingen en verder bij het nagaan van de redenen, welke tot het gebruik van de kinderverlovingen hebben geleid, zijn de jonge meisjes bij vele volken geslachtelijk geheel vrij en geven zij zich aan de grootste losbandigheid over, wordt jonkvrouwelijke kuischheid zelden betracht en weinig in eere gehouden. Dit nu stellen wij ons voor, hier in de eerste plaats meer opzettelijk na te gaan.

---

[177] Van der Straaten en Severijn, Verslag van een in 1854 bewerkstelligd onderzoek op het eiland Engano, en Von Rósenberg, Beschrijving van Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. III, blz. 361 en 379; Walland, Het eiland Engano, en Verslag van eene reis van den Assistent Resident van Bengkoelen naar Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV, blz. 104, en dl. XIX, blz. 193; Helfrich, Het eiland Engano, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 298 en 307, aanteekening 24. — Volgens Walland en Helfrich heeft het uitstooten der hoektanden plaats vóór het huwelijk, ten bewijze dat het meisje manbaar is. Misschien dat dit alleen bij sommige stammen van het eiland het geval is. Overigens moet hier opgemerkt worden, dat de tanden-mutilatie bij het intreden der puberteit, die algemeen in den Archipel voorkomt, zeer goed als eene voorbereiding tot het huwelijk kan worden beschouwd, daar toch dit, zooals wij in het begin van het eerste hoofdstuk van deze verhandeling hebben gezien, in den regel reeds spoedig volgt.

[1] Ontleend aan zijne verhandeling: Over de ontwikkeling der Indische godsdiensten, Indische Gids, jaarg. 1880, dl. II, blz. 524.

Vestigen wij allereerst de aandacht op eenige stammen van de Moluksche eilanden. „Het geslachtsverkeer", schrijft Dr. Riedel van de bewoners van Ambon en de Oeliasers, „als eene zuivere voldoening aan de aandrift der natuur, wordt vóór het huwelijk niet aan knellende banden gelegd. Door eene vrije leefwijze wordt de betrokken djodjaro of maagd niet minder geacht. Het genot der liefde wordt als doel des levens beschouwd en behoort naar de volksmeeningen, evenals de honger en de dorst, bevredigd te worden. Veeleer wordt het als eene schande aangemerkt, wanneer de djodjaro weinig of geene aanbidders telt" [1]. Bij andere schrijvers vinden wij dit bevestigd. „Alles", dus bericht de Heer Van Hoëvell, „lost zich hier (op Ambon en de Oeliasers) op in een blind volgen der geslachtsdrift, en evenals het eene ongerijmdheid zou zijn van prostitutie in de dierenwereld te willen spreken, zoo ook hier. Het jonge meisje, van kinds af gewoon de grootste onzedelijkheid, hetzij van vader of moeder, hetzij van broeders of zusters rondom zich te zien en daardoor overprikkeld, geeft zich, nauwelijks de schooltucht ontwassen en tot maagd gerijpt, reeds over aan haar prikkel tot zinnelijken lust en werpt zich in de armen van den eersten den besten jongeling, die haar bevalt, om aan die neiging te voldoen. Elk uur van den dag, elke plaats en iedere gelegenheid is haar welkom tot bereiking van dat doel, terwijl de jonkman er trotsch op is en zich er op laat voorstaan, zooveel minnarijen aan te knoopen als slechts mogelijk is. Maar ook de jongedochter wordt, als het bekoorlijke der nieuwheid voorbij is, spoedig haar minnaar moede en hem ontrouw voor een anderen, die op dat oogenblik meerdere aantrekkelijkheden voor haar heeft, geheel zooals haar luim haar zulks ingeeft". Veilig, gaat de schrijver voort, „kan men aannemen, dat bijna geen vrouw in deze streken, of zij moet eene hooge zeldzaamheid zijn, zoodat zij eene witte raaf kan worden genoemd (misschien de dochter van den een of anderen regent, die zijne kinderen met argusoogen bewaakt, alleen uitgezonderd) als ongerepte maagd de echtkoets bestijgt. In den regel heeft ieder meisje vóór haar huwelijk reeds in ongeoorloofde betrekking met twee, drie of meer minnaars geleefd" [2]. Bij de Alfoeren van Ceram vindt men denzelfden toestand. „Een ongebonden geslachtsverkeer", zoo weder de Heer Riedel, „is bij de jongelieden zeer in zwang, om, wars van onnatuurlijke

---

[1] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 42.

[2] Van Hoëvell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, blz. 126—128.

ontmaagding, de verdere goede gevolgen te bevorderen [4]. Ook deze verdediging wordt door andere berichtgevers bevestigd. Kinderen, tot den huwbaren leeftijd gekomen, zegt de te Amahei, op de Zuidkust van Ceram, gevestigde Zendelingleeraar De Vries, beginnen samen te leven en de ouders zien daarin geen kwaad. Integendeel, bij het zoogenaamde *lepas-kain-kadu* ontslaan zij hunne kinders van alle toezicht, en geven zij haar de volle vrijheid, om een ontuchtig leven te leiden. Zoodra toch een meisje voor het eerst de menstrua krijgt, is zij tijdelijk pemali, gewijd, onaantastbaar. Zij verwisselt dan hare gewone kleeding met een *kain-kadu*, een sarong of rok van kadu (een grof weefsel, vervaardigd van de bladeren van den pandanus repens). Opdat niemand haar te zien krijgt moet zij zich op den zolder verborgen houden. Zoolang zij dus pemali is, dat is zoolang zij de kain-kadu draagt, hetgeen, naarmate de ouders meer of minder gegoed zijn, nu eens van zeven tot dertig dagen, dan weder van vier tot vijf maanden duren kan, mag zij geen gekookt eten gebruiken, maar moet zij zich tevreden stellen met droge sago en gedroogde visch. Het opheffen van dit pemali, het *lepas-kain-kadu*, dat is: het afleggen van de kain-kadu, gaat met tal van feestelijkheden gepaard. Na den maaltijd, wordt dan met zeer veel plechtigheid een aarden pot binnengebracht, die van boven gesloten is met een pisang- of banaanblad, waarin in het midden een gaatje is gemaakt. Het meisje moet nu de oogen sluiten en trachten met haren vinger in dit gat te steken, terwijl de aanwezigen haar dit zooveel mogelijk beletten, door den pot heen en weer te bewegen. Gelukt haar, na vele vergeefsche pogingen, eindelijk het kunststuk, dan worden vreugdekreten geuit en een luid gejuich door allen aangeheven. Natuurlijk duidt deze handeling op den coitus en het doorbreken van het hymen, en heeft zij ten doel het meisje te doen zien, dat de virginiteit voor haar niets beteekent. Van dit oogenblik is zij dan ook vrij, hare bekoorlijkheden aan ieder ten offer te brengen. »Zoo waar gij nu van de kain-kadu bevrijd zijt«, wordt haar door eene oude vrouw, die bij de plechtigheid fungeert, toegevoegd, »zoo waar zijt gij vrij in alles. Wilt gij trouwen, dan is het goed. Wilt gij in ontucht leven, dan is het ook goed. Uwe ouders mogen dit niet tegengaan« [5].

---

[4] Riedel, O. c., blz. 96.

[5] Kerkelijk rapport van den Zendelingleeraar De Vries, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXII, blz. 236—238. — Zie verder over het *lepas-kain-kadu* eene mededeeling van Van Hoëvell, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1876, dl. I, blz. 398—400, en Riedel, O. c., blz. 137—139.

Op Ambon en de Oeliasers en op Ceram zien wij dus hoe het toegestaan, ja zelfs min of meer op prijs gesteld en dus gevorderd wordt, dat de vrouw voor haar huwelijk zich aan de grootste losbandigheid overgeeft. Dit is ook, zij het niet zoo sterk geprononceerd, het geval op andere van de Moluksche eilanden. „Ongehinderd heeft er een vrij verkeer tusschen de jongelieden in de bosschen plaats", lezen wij van de Timorlawoet-eilanders. Mannen en vrouwen rekenen het zich blijkbaar tot eene eer, op die wijze dikwijls met elkander, zonder ontdekt te worden, omgang te hebben gehad, en doen dit ook aan anderen blijken, door zich op de armen en schouders brandwonden toe te brengen, door middel van arenzwam [6]. Verder vinden wij nog vermeld hoe op de Kei-eilanden en op de groepen van Loewang-Sermata, Leti-Moa-Lakor, Kisser en Wetter het verkeer tusschen de jonge meisjes en de jonge mannen vrij en onbelemmerd is [7]. Van de Noordelijker stammen moeten de Alfoeren van Halmahera genoemd worden. „In den omgang der jongelieden", schrijft de Heer Campen, „is men uiterst tolerant, en het wordt aan de jongedochters volstrekt niet kwalijk genomen, zoo zij een jonkman, die haar bijzonder bevalt, toestaan, een nacht in hare kamer door te brengen". Niets onzedelijks wordt daarin gevonden. Indien zulk een verkeer, dat men met den naam *mamane* bestempelt, maar geen verdere gevolgen heeft, neemt niemand er notitie van; het meisje vermindert er niet door, en zal later, al heeft zij tal van mamane's gehad, toch wel aan den man komen. Op de virginiteit wordt door den Alfoer bij het trouwen geheel niet, of althans uiterst weinig, gelet. Een huwelijk, waarbij de bruid nog maagd is, behoort tot de zeldzame uitzonderingen [8].

Naar de Kleine Soenda-eilanden overgaande, noemen wij in de eerste plaats de bewoners van Savoe. „Among the young people", zegt de Heer Riedel van hen, „a very licentious sexual intercourse prevails. The men prefer women who have lost their virginity; it is therefore not difficult for strangers visiting this island to cohabit for a trifling dowry with an unblemished maiden" [9]. Van de Heidensche stammen van de binnenlanden van Midden-Flores getuigt dezelfde schrijver,

---

[6] Riedel, O. c., blz. 278 en 280.

[7] Riedel, O. c., blz. 219, 314, 370, 405 en 433.

[8] Campen, De Alfoeren van Halmahera, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1883, dl. I, blz. 284—285. Zie ook van denzelfden schrijver: Beschrijving van het district Kau, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. I, blz. 289.

[9] Riedel, The Sawu Group, Revue coloniale internationale, jaarg. 1885, dl. I, blz. 305.

dat het geslachtsverkeer tusschen de jongelieden vrij is [10], terwijl hij van de Timoreezen zegt: »Geschlechtsgemeinschaft ist unter den jungen Leuten frei, und findet par préférence in Wäldern statt« [11]. Even ongunstig zijn de toestanden op Soemba. Jonge meisjes plegen, volgens den Zendelingleeraar van Alphen, alvorens te trouwen, een ontuchtig leven te leiden [12].

Niet minder verdienen de verschillende Dajaksche stammen onze aandacht. »De Dajak«, merkt de heer Perelaer, van de Ot-Ngadju sprekende, op, »bekommert er zich in het geheel niet over, dat zijne vrouw vóór het huwelijk met andere mannen in aanraking is geweest. Het verlies van den maagdelijken staat komt hem zelfs belachelijk voor« [13]. Van de stammen van den bovenloop der Kapoeas vinden wij vermeld, dat bij hen een meisje, zoolang zij niet gehuwd is, volkomen vrijheid over haar persoon bezit, en aan ieder, die haar bevalt, hare gunsten mag schenken [14]. Ook bij de *Zee*-Dajaks van Sarawak is de omgang der ongehuwde jongelieden zeer losbandig. »The license granted to the young women«, zegt Low, »appears amongst these people only to extend to their own nation, but it is probable, and in fact certain, in some tribes, that their favours are liberally extended to the Malays, should any happen to reside in their vicinity. This laxity of manners has been carried so far, that I have been assured that should a chief, or distinguished warrior of another tribe, travelling through the country, rest for a night at a village, it is a necessary part of their hospitality to provide a girl for his companion«. Dezelfde gewoonte moet, volgens genoemden schrijver, ook bij de Kajans bestaan [15].

---

10 Riedel, The island of *Flores*, Revue coloniale internationale, jaarg. 1886, dl. I, blz. 67—68.

11 Riedel, *Die Landschaft Dawan oder West-Timor*, Deutsche geographische *Blätter*, dl. X, blz. 229.

12 Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1884, dl. I, blz. 208. Zie ook: Roos, *Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk van Soemba*, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 53—54.

13 Perelaer, *Ethnographische beschrijving der Dajaks*, blz. 59.

14 Volgens eene mededeeling van Von Gaffron, Natuurkundig Tijdschrift v. Nederl. Indië, dl. XX, blz. 231. Zie ook: Gerlach, Reis naar het meergebied van den Kapoeas in Borneo's Westerafdeeling, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. V, blz. 310, en Kater, De Dajaks van Sidin, *Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk.*, dl. XVI, blz. 185.

15 Low, Sarawak, its inhabitants and productions, blz. 195—197 en 335, en Veth, *Borneo's Wester-Afdeeling*, dl. II, blz. 251 en 353—384.

Van de stammen der Philippijnsche eilanden vinden wij in de bekende verhandeling van Blumentritt eenige mededeelingen, waaruit duidelijk blijkt, dat ook bij hen aan de jonkvrouwelijke kuischheid weinig waarde gehecht wordt. „Trotz der Bemühung der spanischen Mönche”, teekent deze geleerde van de Tagala's sprekende aan, „ist die Sittenlosigkeit eine grosse und zwar nicht nur in Manila, sondern auch auf dem Lande. Auf Jungfräulichkeit wird gar nicht gesehen, die Mädchen geben sich ohne Weiteres jedem Liebhaber preis, nur wenige treten im jungfräulichen Zustande zum Traualtar, es rührt diess noch aus den Zeiten des Heidenthums her, wo der jungfräuliche Stand in gar keinem Ansehen stand. Der Coitus wird nach Cañamaque angeblich ganz ungenirt auf offener Strasse vollzogen, derselbe Autor beschuldigt selbst Kinder der Unzucht (?). Cañamaque spricht ihnen auch alles Schamgefühl ab: Männer wie Weiber, besonders in der Provinz, lassen sich splitternackt erblicken, ohne die geringste Verlegenheit zu zeigen” [16]. Hetzelfde wordt ook van de Bisaya's en de zeerooversstammen van Mindanao getuigd [17].

Ten slotte wenschen wij nog de aandacht te vestigen op de Bataks van Sumatra en op de bewoners van het ten Westen van dit eiland gelegen Enggano en de groep van de Mentawei-eilanden. Wat de eerstgenoemden, de Bataks, betreft, komen de getuigenissen van de meeste berichtgevers hierin overeen, dat het verkeer tusschen de jongelieden vrij en onbelemmerd is. Van de stammen in Silindong en Sigompoelan schrijft de Heer Henny: „Een meisje, dat de jaren van huwbaarheid is ingegaan en niet verloofd is, heeft van hare handelingen als vrouw geen rekenschap te geven, en eene minnarij, hoever ook gedreven, wordt voor haar nooit eene verbodene”. En verder: „Geene jaloezie wordt bij den man opgewekt, indien hij aan het gedrag van zijne vrouw denkt voor haar huwelijk geleid. Streng maagdelijke kuischheid, werd zij al eens gevonden, zou hier niet naar waarde geschat worden” [18]. In de verhandeling van den ZendelingleeraarKödding „Die Batakker auf Sumatra” vinden wij dit bevestigd. „Trotzdem”, aldus lezen wij, „die jungen Leute beiderlei Geschlechts öffentlich wenig mit einander verkehren und sehr verschämt thun, so steht es mit der Sittlichkeit zwischen ihnen doch herzlich schlecht, und zwar wirft das weder einen Makel auf

[16] Blumentritt, Versuch einer Ethnographie der Philippinen, blz. 15.
[17] Blumentritt, O. c., blz. 47 en 54.
[18] Henny, Reis naar Sigompoelan en Silindong, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVII, blz. 40.

das junge Mädchen, noch auf den Jüngling» [19]. Zuidelijker, bij de Bataks van het Pane- en Bila-stroomgebied, verkeeren de jongelieden van de beide sekse zonder dwang met elkander, en het wordt voor een meisje als weinig eervol beschouwd, wanneer slechts weinig jongelingen naar hare gunsten dingen. Kuischheid is bij meisjes geen deugd, liefde geen ondeugd. Het is dus natuurlijk dat zij hun maagdom niet ongerept bewaren, en zelden brengt het meisje dien onbevlekt mede ten huwelijk [20]. Ook in Sipirok wordt dezelfde toestand aangetroffen, ja hebben wij zelfs, tijdens ons verblijf aldaar, de losbandigheid der jonge meisjes vóór het huwelijk meermalen, door ouden van dagen, als eene verplichting hooren voorstellen. — Niet minder vrij is de omgang tusschen de beide geslachten bij de Engganeezen. Voordat het meisje den huwbaren staat heeft bereikt, heeft zij gewoonlijk reeds omgang met mannen gehad, waarin men geene schande, noch iets strafbaars ziet [21]. «Der Umgang zwischen beiden Geschlechtern», om hier de getuigenis van Von Rosenberg nog te citeeren, «ist ein sehr ungebundener. Kommt ein Handelsfahrzeug an, so bringen, wie zu Cook's und Bougainville's Zeiten die Bewohner von Taïti thaten, die Enganesen ihre Frauen und Töchter an Bord, um deren Reize für eine Kleinigkeit feilzubieten» [22]. — Van de Mentawei eilanders, in de derde plaats door ons genoemd, vermeldt dezelfde onderzoeker: «Der Verkehr zwischen Jünglingen und Mädchen ist ein sehr freier. Wird ein Mädchen geschwängert, so schadet dies ihrem Ruf in keiner Weise» [23]. In een ouder bericht omtrent deze eilandengroep vinden wij hetzelfde opgeteekend: «Simple fornication between unmarried persons is neither a crime nor a disgrace; and a young woman is rather liked the better, and more desired in marriage, for having borne a child» [24].

Uit het medegedeelde blijkt het, hoe algemeen bij de stammen

---

[19]Ködding, Die Batakker auf Sumatra, Globus, dl. LIII, blz. 91.

[20] Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 240—241.

[21] Walland, Het eiland Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV, blz. 103—104.

[22] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 212. Zie ook van denzelfden schrijver: Beschrijving van Engano en van deszelfs bewoners, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. III, blz. 380.

[23] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 199, en van denzelfden schrijver: De Mentawei-eilanden en hunne bewoners, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. I, blz. 425.

[24] Crisp, An account of the inhabitants of the Poggy, or Nassau Islands, Miscellaneous papers relating to Indo-China, dl. I, blz. 73.

van den Indischen Archipel de jonge meisjes geslachtelijk geheel vrij zijn, omtrent haar in vele opzichten de voorstelling geldt "cum plurimis concubuisse maximum decus". Van één volk, de Savoeneezen, vinden wij zelfs vermeld, dat eene virgo intacta bij hen niet begeerd wordt, en dat het dus aan vreemdelingen is, dat de vrouwen het eerst hare bekoorlijkheden ten offer brengen. Aan dergelijke beschouwingen, wat ook de oorsprong daarvan moge zijn geweest, is het gebruik van de stupratio officialis toe te schrijven, die wij onder anderen bij de Bisaya's van de Philippijnen aantreffen. "Les maris", schrijft Mallat van hen, "tenaient fort peu à trouver chez leur femmes cette fleur si précieuse aux yeux des peuples de l'Europe. Ils se regardaient même comme fort heureux, quand un prétendant, plus ancien qu'eux, leur avait épargné une peine ou une dépense, une dépense car il y avait des hommes, qui faisaient profession de déflorer les dalagas (les jeunes filles à marier) et que l'on payait pour cela, à moins toutefois, qu'une vieille femme n'eût fait à la jeune fille, pendant son enfance une opération, qui consistait à rompre la membrane de l'hymen" [25]. Bij enkele volken berust de stupratio officialis bij den vader. Zoo bij de Bataks in de landschappen Groot- en Klein-Mandaïling, bij wie het gebruik eertijds voorkwam onder den naam *mandai*, dat is letterlijk: praegustare. Ook bij de Alfoeren van de Minahasa, bepaaldelijk bij die van het district Tonsawang, schijnt vroeger dit officium deflorationis te hebben bestaan [26], terwijl onder de minder gunstige praktijken, welke aan de Kalangers op Java ten laste gelegd worden, ook deze behoort, dat de vaders hunne eigen dochters vóór het huwelijk zouden ontmaagden [27].

Wordt het aan de jonge meisjes niet tot schande gerekend, dat zij hare bekoorlijkheden op het altaar der vrije liefde ten offer

---

[25] Geciteerd bij: Bastian, Der Mensch in der Geschichte, dl. III, blz. 299—300. Zie ook: De Morga-Stanley, blz. 304-305, en verder Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, jaarg. 1880, blz. 91, waar het volgende bericht van Gemelli Carreri aangehaald wordt: "....on ne connait point d'exemple d'une coutume aussi barbare, que celle, qui s'y était établie, d'avoir des officiers publics, et payés même fort chèrement, pour ôter la virginité aux filles, parcequ'elle était regardée commo un obstacle aux plaisirs du mari".

[26] Riedel, De Minahasa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 486.

[27] Ketjen, De Kalangers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV, blz. 427. — Men houde ten aanzien van de twee laatstgenoemde volken, de Kalangers en de Tonsawangers, hierbij in het oog, hetgeen wij in het eerste hoofdstuk, bij het bespreken van het huwelijksverbod op grond van bloedverwantschap, over het gemis van het begrip van bloedschande bij hen opgemerkt hebben.

brengen, ongaarne wordt het evenwel gezien, dat de gevolgen daarvan zich openbaren. Slechts bij een paar volken strekt het zwanger worden aan de jongedochter niet tot oneer, ja zijn, gelijk bij de Mentawei-eilanders, juist zij gezocht, welke vóór het huwelijk een kind gekregen hebben. Overigens is het bij de meeste stammen van den Archipel regel, dat de man, die door het meisje aangewezen wordt, de vader te zijn van de vrucht, welke zij in den schoot draagt, ook verplicht is, haar te huwen. Hierbij geldt eenvoudig het "virgini parturienti creditur". Ontkent dus de man, dan heeft hij zich door een godsoordeel te zuiveren. Zoo bij de Olo-Ngadju. Het ordalium, in dit geval toegepast, is het *kasudi*, het insteken van den wijsvinger in gesmolten hars. Is die vinger dan ontveld, gezwollen of ook maar eenvoudig rood ontstoken, dan wordt het schuldig uitgesproken en moet de persoon het meisje trouwen. Is daarentegen de vinger ongeschonden, dan wordt de beschuldigde ontslagen en mag de klaagster tot driemalen een ander noemen, dien zij vermoedt de vader van haar vrucht te zijn. Ook met dezen heeft de proef plaats [28]. Bij de Zee-Dajaks geldt de regel, dat "if the girl should prove pregnant, the father of the child must take the mother for his wife" [29]. Op de Timorlawoet-

---

[28] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *kasudi*; Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 148; Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 203. Ten onrechte zegt de Heer Perelaer, dat de proef *ungkal* heet, daar met dezen naam een ander godsoordeel wordt aangeduid (Zie onze verhandeling: Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 60). — In den regel, deelt deselfde schrijver nog mede, noemt de gevallen maagd een welgesteld jongeling op. Kan zij het nu met de rechters vinden, hetzij met geld, hetzij met hare gunsten, dan loopt deze eerste reeds in de fuik. Maar niet zelden stelt de dus aangewezene geld tegenover geld, en dan wordt er wel gezorgd, dat hij bij de proef ongedeerd blijft en dus niet behoeft te huwen. Ook de tweede ontspringt nog soms dat lot De derde echter, die beschuldigd wordt, is voorzichtigheidshalve een arme drommel, dien men op eene jammerlijke wijze den vinger laat branden en die dan daarenboven het meisje moet trouwen.

[29] Low, Sarawak, its inhabitants and productions, blz. 195. Zie ook: Spenser, St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 53. — Deze bepaling dat de man verplicht is, het meisje, dat bij hem zwanger is geworden, te trouwen, schijnt in de bovenstreken van de Kapoeas niet te bestaan. Zoo hij tot het huwelijk al genegen is, wordt hem dit niet zelden door zijne ouders belet. Hij vervalt slechts, zoo zijne schuld bewezen is, in eene boete. Voor het meisje is het feit eene groote schande, en hoogst zelden gebeurt het, dat zij later in den echt treedt, tenzij zij zeer mooi of rijk en aanzienlijk is, en dus, hetgeen wij eene goede partij noemen (Gerlach, Reis naar het meergebied van den Kapoeas in Borneo's Westerafdeeling, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. V, blz. 310).

eilanden is, gelijk wij boven gezien hebben, de omgang tusschen de jongelieden geheel vrij, mits er geen zwangerschap op volge. Is dit het geval, dan moet de man, die als de bewerker daarvan wordt aangewezen, het meisje trouwen. Bij ontkenning, behoort hij zich te zuiveren door een tweegevecht met het zwaard over een gespannen koord met een der bloedverwanten van de aanklaagster [30]. Eenigszins anders wordt in een dergelijk geval bij de Bataks gehandeld. Hoewel ook bij hen het „virgini parturienti creditur" geldt, heeft de vrouw hare bewering te staven door een zichtbaar teeken, een kleedingstuk bij voorbeeld van den man, waarvan zij zich heeft meester gemaakt of dat hijzelf haar in zijn liefderoes gegeven heeft [31].

Tegenover de vele volken, die de jonkvrouwelijke kuischheid zoo weinig in eere houden, staan, ook in den Indischen Archipel, andere,

[30] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 295.

[31] Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 241. — Van de Zee-Dajaks sprekende, zegt Low: „From the father of a child being compelled to marry its mother, and from their never being known to have any reluctance to do so, it (the promiscuous intercourse between the unmarried of the two sexes) would appear to have been originally practised as a precautionary measure arising from their fear of not becoming the fathers of families, which the Dyak would consider the greatest possible misfortune" (Low, Sarawak, blz. 196). Ook Spenser St. John staat deze meening voor (Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 88), die ons echter, hoewel zij ook door andere ethnologen gedeeld wordt, weinig aannemelijk voorkomt. Volkomen te recht laat toch Low op de aangehaalde woorden volgen, dat „from the facility with which they can separate..... such a practice would not seem necessary". Werkelijk zou ook bij de andere volken zulk een maatregel overbodig zijn, bij de gemakkelijkheid waarmede bij hen evenzeer echtscheidingen kunnen plaats hebben. En waar echtscheidingen onmogelijk zijn, gelijk bij de Bataks, daar wordt toch het huwelijk uitdrukkelijk „liberorum quaerendorum gratia" gesloten, zoodat wanneer aan deze voorwaarde niet voldaan wordt, het contract ook rechtens verbroken is en de man de vrouw naar hare ouders kan terugzenden, die dan verplicht zijn, hem een ander meisje in de plaats te geven (Zie onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 43.) — Bekend is het dat het vrije geslachtsverkeer tusschen ongehuwden ook buiten den Archipel, bij tal van volken, wordt aangetroffen. In onze verhandeling „Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin" hebben wij verschillende voorbeelden daarvan aangevoerd (Zie: Indische Gids, jaarg. 1880, dl. II, blz. 1179 vv.). Ook in eenige streken van Europa is nog heden ten dage, zooals door Von Hellwald (Die menschliche Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwickelung, blz. 222 vv.) is aangetoond, onkuischheid der jonge vrouwen eene aanbeveling voor het huwelijk, in zooverre dat een meisje slechts dan een echtgenoot vinden kan, als zij te voren een kind gehad heeft. Opmerking verdient het nu, dat

bij wie [illegible] strenger begrippen heerschen, de jonge vrouw voor het huwelijk [illegible] beschouwd moet en de [illegible] [illegible] in dit opzicht ten zwaarste gestraft wordt. In de eerste plaats wijzen wij op de N[illegible] Zwangerschap van eene ongetrouwde. Deze [illegible] Dr. [illegible] meldt, wordt met den dood van het [illegible] paar gestraft. Gewoonlijk verzwijgt het meisje den naam van haren verleider en wordt dan alleen gedood, ook wanneer hare verbintenis [illegible] op handen is. Volgens de algemeene opvatting brengt eene vrouw, die buiten den echt zwanger wordt, het zwaarste misdrijf tegen de [illegible], dat, naar men gelooft, aanhoudende droogte en misgewas na zich sleept. Blijft dan ook in eene streek de regen weg, dan worden alle meisjes in het dorp nauwkeurig bespied, of niet een van haar aan bevruchting lijdt, ten einde op die wijze eene mogelijke schending der eerbaarheid op het spoor te komen. Men wacht echter totdat zich nog andere kenteekenen vertoonen, om dan over de schuldige het vonnis te vellen. Heeft zij daarbij haren medeplichtige aangewezen en ontkent deze, dan wordt er tot een godsoordeel overgegaan. Beiden worden tegenover elkander gezet, terwijl ieder een mes in handen krijgt. Zij moeten dan trachten elkander te steken, en die het eerst geraakt wordt, is schuldig aan het feit of aan valsche betichting. Het meisje kan zich bij dit tweegevecht door eenen van hare mannelijke bloedverwanten doen vertegenwoordigen, die dan als kampvechter voor haar optreedt. Niet zelden, merkt Von Rosenberg op, gebeurt het, »dass eine schwangere Frau, von dem auf Nias herrschenden Glauben an den Incubus Gebrauch machend, vorgibt, sie sei durch einen Bela (Geist) genothzüchtigt worden, in welchem Falle man ihr und ihrem Kinde das Leben schenkt, welches Letztere dann ein Onom-Bela (Albino) wird. Alle Kakerlaken sieht man demnach für Teufelskinder an. Gleicht ihr Kind bei der Geburt einem gewöhnlichen Menschenkinde, ist es also kein Albino, so wird nachgeforscht, mit welcher Person dasselbe Aehnlichkeit hat, und ist eine solche gefunden, so wird dieselbe vom Dorfrath als Vater des fraglichen Kindes erklärt und verfällt in Strafe«. De twee schuldigen worden tegelijk terechtgesteld. »Die Delinquenten«, aldus Sundermann, »sowohl der Mann als auch die Frau, werden in eine enge Grube gesteckt, soweit, dass

---

deze prostitutie *vóór* het huwelijk, waar zij dus in Europa voorkomt, werkelijk wel eens een middel is, om zich van de vruchtbaarheid van het meisje te overtuigen. Intusschen is deze strekking van het gebruik zeker secundair, en moet men oorspronkelijk ook hier er iets anders mede bedoeld hebben.

nur noch der Kopf zu sehen ist und dann erhalten sie einen Lanzenstich oder einen Messerhieb in den Hals, worauf die Grube zugeschüttet wird. Man soll auch schon ein Paar lebendig bis an den Hals eingegraben und sie dann ihrem Schicksal überlassen haben, wie man anders oft solche lebendig, aber völlig, begraben soll". Intusschen schijnt niet altijd de doodstraf onmiddelijk te worden toegepast, doch wordt de man eerst beboet, en is het alleen bij wanbetaling, dat hij, en met hem de schuldige vrouw, om het leven gebracht worden [32]. — Niet minder streng wordt bij de Igorroten van de Philippijnen op de kuischheid van de jonge meisjes gelet. "Entgegen den liederlichen Sitten der Tagalen und Bisayer hüten die Igorroten ängstlich die Keuschheit ihrer Mädchen. Sobald die Kinder geschlechtsreif werden, tritt eine vollständige Isolirung der Jünglinge und Mädchen ein. In jedem Dorfe giebt es zwei grosse Häuser, in dem einen bringen die Jungfrauen, in dem anderen die Jünglinge die Nacht zu; ein Greis bei den letzteren, eine Greisin bei ersteren führen die Oberaufsicht und verhindern, dass Jemand zur Nachtzeit sich hinaus- oder hereinschleiche. Bei Tage werden die Jungfrauen bei jedem Ausgange von älteren Frauen ihrer Familie oder dem Vater selbst begleitet und bewacht. Der Felhtritt eines Mädchens wurde bei einigen Stämmen mit dem Tode, bei anderen durch schwere Züchtigung bestraft. Diese Strenge bewirkte, dass die Mädchen, welche ihren Trieben freie Zügel schiessen liessen, indem sie die Wachsamkeit ihrer Aufseher täuschten, vorgaben, von Affen im Walde genothzüchtigt worden zu sein" [33]. — Van de Menangkabawsche Maleiers lezen wij dat voorheen, wanneer eene ongetrouwde vrouw zwanger werd, zich alle mannen uit het dorp verzamelden. Ieder wierp dan, om haar te vernederen, met een steen of stuk hout op hare woning. Vervolgens werd zij naar den radja gebracht, wiens lijfeigene of slavin zij werd. Maakte zich echter iemand als vader van de vrucht bekend, dan kon, als er geen redenen waren, die dit verhinderden, door een huwelijk en het

---

[32] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 167, en Het eiland Nias, blz. 101—102; Sundermann, Die Insel Nias, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XI, blz. 421; Durdik, Genees- en verloskunde bij de Niasers, Geneeskundig Tijdschrift v. Nederl. Indië, dl. XXII, blz. 266—268.

[33] Blumentrit, Versuch einer Ethnographie der Philippinen, blz. 27. — Zoodra echter de openlijke verloving tot stand gekomen is, leven de jongelieden samen, gelijk wij in het slot van het vierde hoofdstuk gezien hebben, "denn es gilt vor Allem, die Fruchtbarkeit der Braut zu erproben".

betalen eener boete, kan zulks voorkomen worden [34]. Zie hier nog een bericht omtrent de Sibujau's, behoorende tot de Zee-Dajaks: »The Sibuyaus, though they do not consider the sexual intercourse of their young people as a positive crime, yet are careful of the honour of their daughters, as they attach an idea of great indecency to promiscuous connection. They are far advanced beyond their brethren in this respect, and are of opinion that an unmarried girl proving with child must be offensive to the superior powers, who, instead of always chastising the individual, punish the tribe by misfortunes happening to its members. They, therefore, on the discovery of the pregnancy fine the lovers, and sacrifice a pig to propitiate offended Heaven, and to avert that sickness or those misfortunes that might otherwise follow; and they inflict heavy mulcts for every one who may have suffered from any severe accident, or who may have been drowned within a month before the religious atonement was made« [35]. Soms wordt, bij het zwanger worden van een ongehuwd meisje, alleen de bedrijver daarvan gestraft, gelijk dit onder anderen het geval is bij de Pasemahers. Ook hierbij geldt het »virgini parcendum creditur«. Indien, zoo luidt eene bepaling uit de undang-undang, eene maagd zwanger is, zonder dat het bekend is wie daarvan oorzaak is, worden de gezamenlijke dorpsbewoners in het raadhuis vereenigd. Vervolgens wordt benzoë gebrand en het meisje gevraagd, wie de bewerker van hare zwangerschap is. Degene, dien zij aanwijst en onder eede verklaart, haar medeplichtige te zijn, wordt beboet met veertig rijksdaalders, terwijl hij verplicht is, ter zuivering van het dorp, een feest te geven en een karbouw te slachten« [36].

Kuischheid wordt dus bij sommige volken in zooverre op prijs gesteld, dat, door straffen als anderszins, de jonge meisjes tot de betrachting daarvan gedwongen worden. Van de bruid wordt dus gevorderd, dat zij als virgo intacta de echtkoets bestijgt. Niet zelden wordt dit coram populo geconstateerd. Zoo is het bij de Makassaren gebruik dat twee vrouwen, na gehouden onderzoek, openlijk verklaren, dat de bruid nog maagd is, waarna, bij aanzienlijken althans, kanonschoten gelost worden, terwijl in het tegenovergestelde geval

[34] Gerth van Wijk, Een Menangkabausche [illegible]. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV, blz. 225, noot 3.

[35] Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 52—53.

[36] Gersen, Undang-undang van de Pasemah-landen. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 117, art. 26.

de jonkman het recht heeft, de verbintenis te verbreken [37]. Van de Makassaren en Boegineezen lezen wij, dat het bewijs der virginitas met een stuk katoen op een zilveren schenkbord aan de ouders van den bruidegom wordt vertoond. Indien dit bewijs ontbreekt, zou de man op staanden voet echtscheiding kunnen eischen [38]. Men ziet dus, dat bij de drie genoemde stammen de virginitas eene stilzwijgende voorwaarde is bij het huwelijk. Nog bij meer volken is dit het geval. Als bij de Atjehers eene vrouw, die maagd heet, trouwt, en de man in den nacht, waarin de huwelijksgemeenschap plaats heeft, bemerkt, dat dit niet het geval is, worden, ten teeken daarvan, de bultzak en de kussens doorgesneden, opdat de vader van het meisje, dit ziende, de helft van den bruidschat teruggeve, om de verbintenis te bevestigen en er geen zaak uit te doen ontstaan [39]. Ook bij de stammen van Centraal-Celebes wordt de virginiteit der vrouw bij het huwelijk gevorderd, en heeft de man recht, echtscheiding te vragen, wanneer die niet aanwezig is, hetgeen hij, tusschen den eersten en den derden nacht na de voltrekking van den echt, aan de bloedverwanten der vrouw heeft te verklaren [40]. Op de Ceramlawoet- en de Goram-eilanden is het gebruikelijk, dat, op den vierden dag na het huwelijk, des morgens, de jonkman zich naar de woning zijner ouders begeeft, vergezeld van de bloedverwanten zijner vrouw, om verslag te doen aangaande den maagdelijken staat van deze. Is dit gunstig, dan worden de geleiders onthaald op sirih-pinang en palmwijn [41]. Eindelijk willen wij nog de aandacht vestigen op een eigenaardig gebruik bij de Rotineezen. Wanneer een jong meisje trouwt, wordt haar door haren vader een koord om het midden gebonden, waarin zich negen stevig gelegde en met was bestreken knoopen bevinden. De man moet nu, alvorens het huwelijk tot een consummatum te maken, trachten die knoopen, alleen met behulp van den duim en den wijsvinger zijner linkerhand, open te maken. Eerst wanneer hem dit gelukt is, dikwijls na maanden, mag hij met zijne vrouw gemeenschap hebben. Ontbreekt het bewijs der virginitas dan niet, dan vertoont hij het koord aan

---

[37] Veth, Java, dl. I, blz. 636.

[38] Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 42.

[39] Van Langen, Atjehsch woordenboek, i. v. *bikir*.

[40] Riedel, De oorpronkelijke volksstammen van Centraal-Selebes, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. I, blz. 91.

[41] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 172.

de ouders van het meisje en biedt hun, als bewijs van erkentelijkheid, een geschenk aan [42].

Waar de beoefening der kuischheid reeds, gelijk bij de zooeven genoemde volken, vóór het huwelijk aan de vrouwen als eene verplichting is opgelegd, spreekt het vanzelf dat daaraan, ook tijdens het huwelijk, niet minder stipt de hand zal worden gehouden. Dit is echter evenzeer het geval bij de stammen, bij wie de jonge meisjes geslachtelijk geheel vrij zijn en zich aan de grootste losbandigheid plegen over te geven. Zoo, om hier eenige voorbeelden aan te voeren, bij de Zee-Dajaks van Sarawak. „Though virtue before marriage is little respected, faithlessness after the marriage feast has taken place is a grave and serious offence in which the whole village is concerned" [43]. Even onkuisch, heet het van de Engganeezen, als de meisjes vóór het huwelijk zijn, even kuisch zijn zij als getrouwde vrouwen; zelden verneemt men, dat zij aanleiding tot berisping geven [44]. Ook bij de Timorlawoet-eilanders, die de jonkvrouwelijke kuischheid volstrekt nog niet op prijs stellen, wordt daarentegen de trouw der gehuwde vrouwen zeer geroemd [45]. Van de Savoeneezen wordt medegedeeld, dat, „the married women are true and chaste", zeer in tegenstelling van hetgeen zij eenmaal als jonge meisjes

---

[42] Wij laten hier de beschrijving van dit gebruik volgen, zooals die voorkomt in het opstel van een inlandschen schoolmeester over het eiland Roti, bij: Vorderman, Het journaal van Albert Colfs, eene bijdrage tot de kennis van de Kleine Soenda-eilanden, blz. 112: „Djikalau parampuwan itu maseh perawan, maka ibunja haros ambil suwatu tali ketjil dari benang kira-kira sadepa pandjangnja dan ikat pada pinggang perampuwan itu. Maka pada tali itu dibuwat 9 buku jang digosok dengan lilin sopaja dengan susah boleh dapat buka itu. Maka laki-laki itu sekali-kali tijada boleh tjampor dengan penganten perampuwan itu tjara laki bini, maskipon 1—12 bulan lamanja, melajinkan segala buku-kuku itu sudah dibuka. Laki-laki ini tijada boleh buka buku-buku itu dengan kaduwa tangannja atau samuwa djarinja, melajinkan dengan duwa djari sadja, ja-itu djari mai dan djari anak dari tangan kiri. Kalau laki-laki itu bekin putus ikat perut bininja, jang pakai 9 buku itu, maka ija haros kena denda saberapa banjak jang orang tuwa-tuwa dari perampuwan itu tuntut. Djikalau laki-laki itu tjepat akan membuka segala buku-buku itu, bolehlah ija tjampor dengan bininja tjara laki isteri, dan djikalau njata padanja jang sabenarnja parampuwan itu maseh perawan, laki-laki itu haros bawa tundjuk ikat perut bininja pada orang tuwa-tuwa dari perampuwan itu. Lagi selaku tanda terima kaseh, maka laki-laki itu beriken pada orang tuwa-tuwa dari parampuwan itu suwatu habas mas atau peirak menurut sukanja, karana ija sudah bertemu bininja dengan perawan".

[43] Low, Sarawak, its inhabitants and productions, blz. 196.

[44] Walland, Het eiland Enggano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV, blz. 104.

[45] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papuwa, blz. 278—279.

waren [46]. Hetzelfde geldt van de Alfoeren van Halmahera. Huwelijkstrouw, zegt de Heer Campen, is bij hen regel. Anders dan het jonge meisje, dat men meer als algemeen eigendom beschouwt, en met wie dus, zooals wij hiervoren gezien hebben, elke gemeenzaamheid geoorloofd is, wordt de gehuwde vrouw ontzien, en is de geringste vrijheid, die men zich ten opzichte van haar veroorlooft, eene strafbare handeling [47]. Eindelijk willen wij nog op de Bataks wijzen. Hoe losbandig de vrouw ook vóór haar huwelijk moge hebben geleefd, in den echt is zij trouw aan haren man en wordt de strengste onthouding door haar in acht genomen [48].

Van de gehuwde vrouw worden dus kuischheid en trouw gevorderd. Een vergrijp daartegen wordt ten strengste gestraft, niet zelden met den dood. Bij ontdekking op heeterdaad toch, kan het wraakrecht worden toegepast: de overspelige vrouw en haar medeplichtige mogen door den beleedigden echtgenoot nedergelegd worden. Wordt dit wraakrecht niet toegepast, dan vervallen de schuldigen in eene boete, overeenkomende niet zelden met het bedrag van het gebruikelijke wergeld [49]. Deze bestraffing geschiedt echter, gelijkKödding dit van de Bataks opmerkt, doch wat ook van de meeste andere volken geldt, „weniger wegen Verletzung der Sittlichkeit als wegen Rechtsverletzung” [49a]. Vandaar dat de omgang van eene getrouwde vrouw met een anderen man geen vergrijp is en ook niet als schande beschouwd wordt, wanneer die plaats heeft met voorweten en toestemming van den echtgenoot. Nergens zeker komt dit sterker uit dan in het benedenstroomgebied van de Barito, bij

---

[46] Riedel, The Sawu Group, Revue coloniale internationale, jaarg. 1885, dl. I, blz. 305.

[47] Campen, De Alfoeren van Halmahera, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1883, dl. I, blz. 289—290. Zie ook van denzelfden schrijver: Beschrijving van het district Kau, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. I, blz. 289.

[48] Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 244.

[49] Zie onze verhandeling: Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 2—4 en 26—27.

[49a]Ködding, Die Batakker auf Sumatra, Globus, dl. LIII, blz. 91. — Misschien zou het daarom beter zijn, in navolging van Von Hellwald, hier niet van „kuischheid”, doch van „trouw” te spreken. „Keuschheit”, merkt deze onderzoeker op, „ist eine in der Kulturwelt durch langandauernde Vererbung gehäufter Selbstbeherrschung gewonnene Eigenschaft, die infolge dessen gewissermassen reflexiv sich äussert; Treue kann aber *erzwungen* werden, also auch ohne Keuschheit vorhanden sein” (Von Hellwald, Die menschliche Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwickelung, blz. 136).

das junge Mädchen, noch auf den Jüngling" [19]. Zuidelijker, bij de Bataks van het Pane- en Bila-stroomgebied, verkeeren de jongelieden van de beide seksen zonder dwang met elkander, en het wordt voor een meisje als weinig eervol beschouwd, wanneer slechts weinig jongelingen naar hare gunsten dingen. Kuischheid is bij meisjes geen deugd, liefde geen ondeugd. Het is dus natuurlijk dat zij hun maagdom niet ongerept bewaren, en zelden brengt het meisje dien onbevlekt mede ten huwelijk [20]. Ook in Sipirok wordt dezelfde toestand aangetroffen, ja hebben wij zelfs, tijdens ons verblijf aldaar, de losbandigheid der jonge meisjes vóór het huwelijk meermalen, door ouden van dagen, als eene verplichting hooren voorstellen. — Niet minder vrij is de omgang tusschen de beide geslachten bij de Engganeezen. Voordat het meisje den huwbaren staat heeft bereikt, heeft zij gewoonlijk reeds omgang met mannen gehad, wäarin men geene schande, noch iets strafbaars ziet [21]. "Der Umgang zwischen beiden Geschlechtern", om hier de getuigenis van Von Rosenberg nog te citeeren, "ist ein sehr ungebundener. Kommt ein Handelsfahrzeug an, so bringen, wie zu Cook's und Bougainville's Zeiten die Bewohner von Taïti thaten, die Enganesen ihre Frauen und Töchter an Bord, um deren Reize für eine Kleinigkeit feilzubieten" [22].— Van de Mentawei eilanders, in de derde plaats door ons genoemd, vermeldt dezelfde onderzoeker: "Der Verkehr zwischen Jünglingen und Mädchen ist ein sehr freier. Wird ein Mädchen geschwängert, so schadet dies ihrem Ruf in keiner Weise" [23]. In een ouder bericht omtrent deze eilandengroep vinden wij hetzelfde opgeteekend: "Simple fornication between unmarried persons is neither a crime nor a disgrace; and a young woman is rather liked the better, and more desired in marriage, for having borne a child" [24].

Uit het medegedeelde blijkt het, hoe algemeen bij de stammen

---

[19]Ködding, Die Batakker auf Sumatra, Globus, dl. LIII, blz. 91.

[20] Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 240—241.

[21] Walland, Het eiland Engano, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIV, blz. 103—104.

[22] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 212. Zie ook van denzelfden schrijver: Beschrijving van Engano en van deszelfs bewoners, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. III, blz. 380.

[23] Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 199, en van denzelfden schrijver: De Mentawei-eilanden en hunne bewoners, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. I, blz. 425.

[24] Crisp, An account of the inhabitants of the Poggy, or Nassau Islands, Miscellaneous papers relating to Indo-China, dl. I, blz. 73.

van den Indischen Archipel de jonge meisjes geslachtelijk geheel vrij zijn, omtrent haar in vele opzichten de voorstelling geldt „cum plurimis concubuisse maximum decus". Van één volk, de Savoeneezen, vinden wij zelfs vermeld, dat eene virgo intacta bij hen niet begeerd wordt, en dat het dus aan vreemdelingen is, dat de vrouwen het eerst hare bekoorlijkheden ten offer brengen. Aan dergelijke beschouwingen, wat ook de oorsprong daarvan moge zijn geweest, is het gebruik van de stupratio officialis toe te schrijven, die wij onder anderen bij de Bisaya's van de Philippijnen aantreffen. „Les maris", schrijft Mallat van hen, „tenaient fort peu à trouver chez leur femmes cette fleur si précieuse aux yeux des peuples de l'Europe. Ils se regardaient même comme fort heureux, quand un prétendant, plus ancien qu'eux, leur avait épargné une peine ou une dépense, une dépense car il y avait des hommes, qui faisaient profession de déflorer les dalagas (les jeunes filles à marier) et que l'on payait pour cela, à moins toutefois, qu'une vieille femme n'eût fait à la jeune fille, pendant son enfance une opération, qui consistait à rompre la membrane de l'hymen" [25]. Bij enkele volken berust de stupratio officialis bij den vader. Zoo bij de Bataks in de landschappen Groot- en Klein-Mandaïling, bij wie het gebruik eertijds voorkwam onder den naam *mandai*, dat is letterlijk: praegustare. Ook bij de Alfoeren van de Minahasa, bepaaldelijk bij die van het district Tonsawang, schijnt vroeger dit officium deflorationis te hebben bestaan [26], terwijl onder de minder gunstige praktijken, welke aan de Kalangers op Java ten laste gelegd worden, ook deze behoort, dat de vaders hunne eigen dochters vóór het huwelijk zouden ontmaagden [27].

Wordt het aan de jonge meisjes niet tot schande gerekend, dat zij hare bekoorlijkheden op het altaar der vrije liefde ten offer

---

[25] Geciteerd bij: Bastian, Der Mensch in der Geschichte, dl. III, blz. 299—300. Zie ook: De Morga-Stanley, blz. 304-305, en verder Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, jaarg. 1880, blz. 91, waar het volgende bericht van Gemelli Carreri aangehaald wordt: „....on ne connait point d'exemple d'une coutume aussi barbare, que celle, qui s'y était établie, d'avoir des officiers publics, et payés même fort chèrement, pour ôter la virginité aux filles, parceque'elle était regardée comme un obstacle aux plaisirs du mari".

[26] Riedel, De Minahasa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 486.

[27] Ketjen, De Kalangers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIV, blz. 427. — Men houde ten aanzien van de twee laatstgenoemde volken, de Kalangers en de Tonsawangers, hierbij in het oog, hetgeen wij in het eerste hoofdstuk, bij het bespreken van het huwelijksverbod op grond van bloedverwantschap, over het gemis van het begrip van bloedschande bij hen opgemerkt hebben.

brengen, ongaarne wordt het evenwel gezien, dat de gevolgen daarvan zich openbaren. Slechts bij een paar volken strekt het zwanger worden aan de jongedochter niet tot oneer, ja zijn, gelijk bij de Mentawei-eilanders, juist zij gezocht, welke vóór het huwelijk een kind gekregen hebben. Overigens is het bij de meeste stammen van den Archipel regel, dat de man, die door het meisje aangewezen wordt, de vader te zijn van de vrucht, welke zij in den schoot draagt, ook verplicht is, haar te huwen. Hierbij geldt eenvoudig het "virgini parturienti creditur". Ontkent dus de man, dan heeft hij zich door een godsoordeel te zuiveren. Zoo bij de Olo-Ngadju. Het ordalium, in dit geval toegepast, is het *kasudi*, het insteken van den wijsvinger in gesmolten hars. Is die vinger dan ontveld, gezwollen of ook maar eenvoudig rood ontstoken, dan wordt het schuldig uitgesproken en moet de persoon het meisje trouwen. Is daarentegen de vinger ongeschonden, dan wordt de beschuldigde ontslagen en mag de klaagster tot driemalen een ander noemen, dien zij vermoedt de vader van haar vrucht te zijn. Ook met dezen heeft de proef plaats [28]. Bij de Zee-Dajaks geldt de regel, dat "if the girl should prove pregnant, the father of the child must take the mother for his wife" [29]. Op de Timorlawoet-

[28] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *kasudi;* Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 148; Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 203. Ten onrechte zegt de Heer Perelaer, dat de proef *angkal* heet, daar met dezen naam een ander godsoordeel wordt aangeduid (Zie onze verhandeling: Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 60). — In den regel, deelt dezelfde schrijver nog mede, noemt de gevallen maagd een welgesteld jongeling op. Kan zij het nu met de rechters vinden, hetzij met geld, hetzij met hare gunsten, dan loopt deze eerste reeds in de fuik. Maar niet zelden stelt de dus aangewezene geld tegenover geld, en dan wordt er wel gezorgd, dat hij bij de proef ongedeerd blijft en dus niet behoeft te huwen. Ook de tweede ontspringt nog soms dat lot De derde echter, die beschuldigd wordt, is voorzichtigheidshalve een arme drommel, dien men op eene jammerlijke wijze den vinger laat branden en die dan daarenboven het meisje moet trouwen.

[29] Low, Sarawak, its inhabitants and productions, blz. 195. Zie ook: Spenser, St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 53. — Deze bepaling dat de man verplicht is, het meisje, dat bij hem zwanger is geworden, te trouwen, schijnt in de bovenstreken van de Kapoeas niet te bestaan. Zoo hij tot het huwelijk al genegen is, wordt hem dit niet zelden door zijne ouders belet. Hij vervalt slechts, zoo zijne schuld bewezen is, in eene boete. Voor het meisje is het feit eene groote schande, en hoogst zelden gebeurt het, dat zij later in den echt treedt, tenzij zij zeer mooi of rijk en aanzienlijk is, en dus, hetgeen wij eene goede partij noemen (Gerlach, Reis naar het meergebied van den Kapoeas in Borneo's Westerafdeeling, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. V, blz. 310).

eilanden is, gelijk wij boven gezien hebben, de omgang tusschen de jongelieden geheel vrij, mits er geen zwangerschap op volge. Is dit het geval, dan moet de man, die als de bewerker daarvan wordt aangewezen, het meisje trouwen. Bij ontkenning, behoort hij zich te zuiveren door een tweegevecht met het zwaard over een gespannen koord met een der bloedverwanten van de aanklaagster [30]. Eenigszins anders wordt in een dergelijk geval bij de Bataks gehandeld. Hoewel ook bij hen het „virgini parturienti creditur" geldt, heeft de vrouw hare bewering te staven door een zichtbaar teeken, een kleedingstuk bij voorbeeld van den man, waarvan zij zich heeft meester gemaakt of dat hijzelf haar in zijn liefderoes gegeven heeft [31].

Tegenover de vele volken, die de jonkvrouwelijke kuischheid zoo weinig in eere houden, staan, ook in den Indischen Archipel, andere,

---

30 Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 295.

31 Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 241. — Van de Zee-Dajaks sprekende, zegt Low: „From the father of a child being compelled to marry its mother, and from their never being known to have any reluctance to do so, it (the promiscuous intercourse between the unmarried of the two sexes) would appear to have been originally practised as a precautionary measure arising from their fear of not becoming the fathers of families, which the Dyak would consider the greatest possible misfortune" (Low, Sarawak, blz. 196). Ook Spenser St. John staat deze meening voor (Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 88), die ons echter, hoewel zij ook door andere ethnologen gedeeld wordt, weinig aannemelijk voorkomt. Volkomen te recht laat toch Low op de aangehaalde woorden volgen, dat „from the facility with which they can separate..... such a practice would not seem necessary". Werkelijk zou ook bij de andere volken zulk een maatregel overbodig zijn, bij de gemakkelijkheid waarmede bij hen evenzeer echtscheidingen kunnen plaats hebben. En waar echtscheidingen onmogelijk zijn, gelijk bij de Bataks, daar wordt toch het huwelijk uitdrukkelijk „liberorum quaerendorum gratia" gesloten, zoodat wanneer aan deze voorwaarde niet voldaan wordt, het contract ook rechtens verbroken is en de man de vrouw naar hare ouders kan terugzenden, die dan verplicht zijn, hem een ander meisje in de plaats te geven (Zie onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 43.) — Bekend is het dat het vrije geslachtsverkeer tusschen ongehuwden ook buiten den Archipel, bij tal van volken, wordt aangetroffen. In onze verhandeling „Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin" hebben wij verschillende voorbeelden daarvan aangevoerd (Zie: Indische Gids, jaarg. 1880, dl. II, blz. 1179 vv.). Ook in eenige streken van Europa is nog heden ten dage, zooals door Von Hellwald (Die menschliche Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwickelung, blz. 222 vv.) is aangetoond, onkuischheid der jonge vrouwen eene aanbeveling voor het huwelijk, in zooverre dat een meisje slechts dan een echtgenoot vinden kan, als zij te voren een kind gehad heeft. Opmerking verdient het nu, dat

zijn, doch hare bekoorlijkheden ten allen tijde en voor iedereen veil kunnen hebben, de gehuwde vrouw zelfs, met toestemming van den man, gemeenschap met anderen hebben kan, voor de prostitutie als bedrijf en tegen geld uitgeoefend, door eene bepaalde klasse van personen, geen plaats is. Werkelijk vinden wij deze instelling dan ook niet bij de stammen van den Indischen Archipel. Eenige volken maken echter hierop eene uitzondering. In de eerste plaats noemen wij de Javanen en de Soendaneezen, bij wie de *talèdèk's* en de *ronggeng's*, de publieke zangeressen en danseressen, tevens hetaeren zijn. De talèdèk's, zegt Dr. Groneman, meer bepaaldelijk van de Vorstenlanden sprekende, zijn publieke danseressen en bijna altijd ook publieke vrouwen, die hare kunsten overal waar zij geroepen worden, binnenshuis en buiten, en zelfs op den openbaren weg, voor geld vertoonen, en die veil zijn voor ieder, die betalen wil. En dit geldt evengoed voor de talèdèk's, die meer bijzonder aan den kraton, het vorstelijk paleis, verbonden zijn, om bij voorkomende gelegenheden bij den gamĕlan (het Javaansche orkest) op te treden, en die in bijzondere kampong's of wijken onder eigen hoofden, lurah's, wonen, en ook eene bepaalde bezoldiging genieten. Die kampong's doen tevens dienst als de theetuinen in Japan, de bloemenbooten in China en de bordeelen in Europa [62]. Ook in de overige streken van Java zijn de talèdèk's of ronggeng's tevens prostituées. In weerwil daarvan zijn zij volstrekt niet geminacht, doch deelen zij in de toegenegenheid van de bevolking, ja zijn zij zelfs in zekeren zin gezien. Talrijk zijn dan ook de voorbeelden, dat eene danseres, na gedurende eenige jaren dit losse leventje geleid te hebben, een goed huwelijk doet, bij voorbeeld met een dorpshoofd, en door hare dessagenooten, vrouwelijke zoowel als mannelijke, als een waardig lid der gemeente beschouwd wordt [63]. Ook bij de Makassaren en Boegineezen zijn de publieke zangeressen en danseressen, de *padjogè's*, tevens prostituées. Evenals hare zusteren op Java, staan zij bij het volk in aanzien, zoodanig zelfs, dat, bij eene beleediging zulk eene danseres in het publiek aangedaan, het wraakrecht mag worden toegepast. Wanneer namelijk

---

[62] Groneman, Javaansche tooneeldansen, Tijdschr. v. h. Indisch Aardrijkskundig Genootschap, Aflevering III, blz. 23.

[63] Zie, behalve de in de voorgaande noot geciteerde verhandeling van Dr. Groneman, blz. 23—24, ook: Veth, Java, dl. II, blz. 181; Heering, Een tochtje door het Tenggergebergte, Gids, jaarg. 1875, dl. IV, blz. 131; Eckart, Indische brieven aan een Staatsraad, blz. 19, noot, en 30.

eene padjogé in het openbaar danst met eenen pangibing, een man, wien dit genoegen tegen betaling van een paar duiten gegund is, wordt het als eene groote beleediging beschouwd, tusschen het dansend paar door te loopen, en heeft de pangibing het recht den persoon, die zoo iets durft te doen, met zijne kris te doorsteken [64]. Publieke danseressen worden ook op Bali aangetroffen. Wanneer namelijk een man, tot de kaste der çûdra's behoorende, sterft zonder zonen na te laten, dan vervallen zijne bezittingen en zijne vrouwen en dochters aan zijne broeders. Zijn er geene broeders of doen deze om de eene of andere reden afstand van de nalatenschap, dan wordt alles het eigendom van den vorst, die de goederen van den overledene in klinkende munt omzet en de vrouwen en dochters als slavinnen in zijn paleis neemt. De ouden van dagen worden dan voor allerlei huiswerk gebruikt, terwijl de jongere meisjes, zoodra zij de jaren der puberteit hebben bereikt, ja soms veel vroeger nog, gedwongen worden om „corpore quaestum facere", dat wil zeggen om hare eer en onschuld aan den meestbiedende te verkoopen. Zij worden namelijk naar alle oorden des lands gezonden als danseressen, doch ook tevens om als meretrices dienst te doen. Van de opbrengst moeten zij maandelijks een zeker bedrag aan den vorst afstaan, in sommige rijken, bij voorbeeld in Badoeng, zelfs $\frac{9}{10}$ deel der geheele recette. Deze danseressen heeten *panjeroan* [65].

Wij zien dus hoe bij enkele volken van den Indischen Archipel eene bijzondere klasse van prostituées bestaat. Voor ons, die gewoon zijn de apostelinnen der vrije liefde als de verstootelingen der maatschappij te beschouwen, kan het niet anders dan vreemd zijn, dat die personen, wel verre van geminacht te zijn, integendeel, immers bij de Javanen en Soendaneezen en bij de Makassaren en Boegineezen, eene zekere mate van vereering genieten. Voor een deel mag dit zeker worden toegeschreven aan het feit, dat zij niet alleen priesteressen van Venus, doch ook van Terpsichore zijn, dat de beoefening van de kunst, zij het dan ook van eene kunst sui generis, voor hen hoofdzaak, de prostitutie bijzaak of eene soort van privilege is. Doch er is meer. In de losbandigheid van deze vrouwen hebben wij een overblijfsel te zien van eene godsdienstige prostitutie, eene prostitutie uitgeoefend door personen aan den

[64] Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 127, en Over de adâ's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen, blz. 3—4.

[65] Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, blz. 120—121.

eeredienst verbonden, bepaaldelijk de shamanen. Men weet hoe tot de bezwering der shamanen ook het dansen behoort, hetzij als een middel om tot de extase te komen, hetzij, en dit in de meeste gevallen, als eene uiting van de extase-zelve. Dikwijls treden de shamanen dan ook op, alleenlijk, om na den geest in zich te hebben doen nederdalen, dansen uit te voeren en te zingen. Dit verklaart het verschijnsel, dat bij enkele volken de vrouwelijke shamanen tevens zangeressen en danseressen van beroep zijn geworden, zonder dat er bij hare verrichtingen van eene extase meer sprake is. Zoo bij de Olo-Ngadju. Van de balian's, de vrouwelijke shamanen bij hen, zegt Schwaner, dat zij slechts bij weinige plechtigheden gemist kunnen worden. Zij weten toch door hare op de maat voorgedragen gezangen, waarin zij de daden der voorouders en der nog levende helden verheerlijken, de gasten aangenaam te onderhouden. Bij zulke gelegenheden oefenen zij dikwerf een grooten invloed uit op de mannen, hetzij door hunne verbeelding op te wekken, of door hen aan te sporen tot krijgstochten en handelsreizen, hetgeen niet zelden belangrijke gevolgen heeft. Meermalen maakt Schwaner ook gewag van feesten, die te zijner eere door de hoofden van de door hem bezochte plaatsen werden gegeven, en waaraan de balian's luister moesten bijzetten, door het uitvoeren van dansen en het zingen van liederen, welke eene verheerlijking bevatten van zijn persoon en van de andere voorname leden van het gezelschap. Geregeld plegen de balian's zich dan ook als zangeressen en danseressen te verhuren. Nauw hiermede hangt een ander bedrijf samen, dat door deze vrouwen wordt uitgeoefend en waarom zij niet minder bij feesten gezocht zijn: zij zijn namelijk tevens geprostitueerden en weten als zoodanig de belangstelling der mannen met bijzonderen kunst tot zich te trekken. In weerwil dat er dus op hare zedelijkheid niet veel te roemen valt, zijn de balian's zeer in aanzien, worden bij voorbeeld beleedigingen hun aangedaan, met eene dubbele boete gestraft [66]. Men ziet dus dat bij de Olo-Ngadju de zang- en danskunst en de prostitutie uitgeoefend worden door personen, die aan den eeredienst verbonden, shamanen, zijn, in zekeren zin dus als priesteressen kunnen worden beschouwd. Misschien dat dit voorheen ook bij de Javanen en de Soendaneezen en bij de Makassaren en de Boegineezen het geval is geweest. De vereering, die de

[66] Zie voor het in den tekst medegedeelde onze verhandeling: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 63—64, en de daar aangehaalde bronnen.

ronggeng's of talèdèk's en de padjagé's bij hen genieten, zou dan, gelijk wij dit reeds elders hebben trachten aan te toonen [67], te verklaren zijn, door aan te nemen, dat zij in rechte lijn van die shamanen afstammen. Op die wijze wordt het ook duidelijk, dat nog steeds op Java het bedrijf van ronggeng als een gewijde, den goden welgevallige, wordt beschouwd, hetgeen onder meer daaruit blijkt, dat ouders vaak eene gelofte afleggen, om hunne dochter danseres te laten worden, zoodat men niet zelden jonge meisjes, nog niet tot puberteit gekomen, als slachtoffers van dergelijke geloften zien kan [68].

Over enkele bijzondere seksueele afdwalingen wenschen wij ten slotte nog een enkel woord te zeggen. „Man hat", zegt Ploss, „oft die Meinung ausgesprochen, dass die Ueberfeinerung der Cultur erst jene Sitten erzeugt habe, die sich als Befriedigung des Sinnenreizes durch aussergeschlechtliche Reizmittel darstellen. Sie sind jedoch nicht erst mit Ausartung der Civilisation in die Welt gekommen. Vielmehr fiel auch manches Volk, das in scheinbar idyllischem, offenbar aber sehr rohem Naturzustande lebte, einem höchst unzüchtigen Gebahren anheim" [69]. Zoo ook in den Indischen Archipel. Masturbatie bij voorbeeld komt bij enkele stammen voor. Van de Bisaya's lezen wij, dat tijdens de conquista de ontucht bij hen grenzenloos was, „hatten doch diese sogar die Erfindung eines künstlichen Penis gemacht, um die unstillbaren Gelüste der verbuhlten Weiber befriedigen zu können" [70]. Hetzelfde vinden wij van de Dajaks vermeld. Bij de masturbatie wordt de *balak* gebruikt, „ein Geräth von Holz mit Wachs überzogen, in Gestalt des membri virilis" [71]. Ook op Bali vindt men bij de meisjes op groote schaal dergelijke seksueele aberraties. Masturbatie wordt gepleegd met eenen phalus van was vervaardigd, *tjĕlak-tjĕlakan malèm* geheeten [72], een voorwerp, dat men, volgens Dr. Jacobs, in het boudoir van menige Balineesche schoone vindt. Ook tribadie is niet onbekend

---

[67] Zie onze, in de voorgaande noot geciteerde, verhandeling, blz. 65 vlg.

[68] Eckart, Indische brieven aan een Staatsraad, blz. 30.

[69] Ploss, Das Weib in der Natur- und Völkerkunde, dl. I, blz. 320.

[70] Blumentritt, Die Staaten der philippinischen Eingebornen in den Zeiten der Conquista, blz. 15.

[71] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *balak*. Zie ook: Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 56.

[72] Van *tjĕlak* = phallus en *malèm* = was.

op dit eiland: *mĕtjĕngtjĕng djuuk* noemt de Balinees het uitoefenen van den amor lesbicus, hetgeen door de sterk ontwikkelde clitoris der Balineesche vrouwen zeer in de hand gewerkt wordt [73].

Algemeener nog komt in den Archipel de paederastie voor. Bij de Balineezen wordt zij, onder den naam *mĕnjĕlit*, in erge mate bedreven en volstrekt niet met den sluier der geheimzinnigheid bedekt [74]. Integendeel zijn er personen, de zoogenaamde *gandrung's*, die in het openbaar van deze ontucht een bedrijf maken. Deze gandrung's zijn jongens van tien tot twaalf jaren, die, als meisjes uitgedost, dansen uitvoeren. De kleeding, zegt Dr. Jacobs, bestaande uit eene prachtige sarong, die tot onder de armen is opgetrokken en door een breeden, rijk met gouddraad doorweven, buikband wordt bevestigd, benevens een om de heupen geslagen sĕlendang, waarvan de uiteinden vrij afhangen, de prachtige armbanden en de waaier, zij zouden doen denken dat het werkelijk meisjes waren, die daar zoo bevallig op de toonen der muziek heen zweven, coquet gesticuleerende met de armen, terwijl de eene hand een der uiteinden van de sĕlendang, de andere den waaier bevallig vasthoudt. Doch ge weet reeds, vervolgt de schrijver, dat het jongens zijn, en het walgt u, wanneer ge ziet, hoe eindelijk mannen uit alle rangen en standen der Balische maatschappij hunne centen offeren, om soms in de zonderlingste houdingen dansen met deze knapen uit te voeren, en het walgt u nog meer, zoo ge verneemt, dat dezelfde knapen, soms na uren lang dus hunne kunsten te hebben vertoond, genoodzaakt zijn nog op eene andere wijze „corpore quaestum facere” [75]. — Dergelijke personen, die in het openbaar zich tot de paederastie leenen, vindt men ook bij de Olo-Ngadju. Naast de balian's, de vrouwelijke shamanen, heeft men de mannelijke, de basir's. Evenals genen, plegen ook dezen bij verschillende feesten te zingen en te dansen, doch daarbij ook hun lichaam prijs te geven. De paederastie komt zoo algemeen bij de Olo-Ngadju in alle standen voor, dat men er zelfs niets in ziet, dat sommige basir's, zooals Hardeland zegt, „förmlich an andere Männer verheirathet sind” [76]. — Naar eene

[73] Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, blz. 134—135

[74] Jacobs, O. c., blz. 134.

[75] Jacobs, O. c., blz. 13—14. Zie ook: Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 169.

[76] Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *basir;* Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 32—33, Schwaner, Borneo, dl. I, blz. 163. Zie overigens onze verhandeling: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 50—51, noot 151, en blz. 64.

mededeeling van Dr. Meyer, wordt op de Philippijnen deze ontucht eveneens aangetroffen [77]. Tijdens de conquista, was zij daar algemeen. Volgens sommigen zou zelfs het gebruik van de perforatio glandis penis daarmede in verband staan. Het is bekend dat men in de gemaakte doorboring een staafje placht te steken, aan weerskanten voorzien van eenen knop of eene schijf, ad augendam in coitu mulierum voluptatem. Thomas Candish en Olivier van Noort, die mede over dit gebruik spreken, geven er echter eene andere reden voor op. „Dese maniere van doen”, zoo heet het bij den laatstgenoemde, „was eertijdts gheconsenteert op 't request van de vrouwen van den lande, welcke siende dat hare mannen seer geuegen waren tot de paederastie, dit remedie daar tegen gesocht ende verkreghen hebben van hare overste magistraten” [78]. — Ook bij de Mohammedaansche volken is de paederastie, hoewel in den Islâm verboden, niet ongewoon. Bij de Madoereezen bij voorbeeld wordt deze ontucht in het openbaar gepleegd, zonder dat men daarin eenigerlei kwaad ziet. Zoo stond, volgens het „Indisch Weekblad van het Regt”, de Madoerees Bahman terecht wegens een moord. Hij leefde namelijk met den twaalfjarigen knaap Sibin in eene verhouding, welke het proces-verbaal der terechtzitting omschrijft, door Sibin te noemen „Bahman's mannelijke bijzit”. Op zekeren avond kwam Sibin niet bij Bahman, waarop deze hem ging zoeken en hem vond slapen in het bidhuisje van zekeren Hamisin, waarin ook deze met nog een paar andere personen lagen te rusten. In hevige jaloerschheid steekt daarop Bahman den slapenden Hamisin zijn mes in de borst. Voor de volksopvatting, lezen wij nu verder, is het merkwaardig, dat Bahman, niet alleen zijne verhouding tot Sibin zonder eenigen schroom erkent, en zelfs verder mededeelt, dat alles met goedvinden van Sibin's ouders plaats heeft, die daarvoor nu en dan ook betaling ontvingen, doch verdienen de volgende antwoorden opmerking, door een der getuigen, het hoofd der desa, gegeven: Vraag. „Hoe staat de beklaagde bekend in uwe

---

[77] Meyer, Ueber die Perforation des Penis bei den Malayen, Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, dl. VII, N° 9.

[78] Zie onze verhandeling: De besnijdenis bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. X, blz. 204—206, en de daar geciteerde plaatsen. — Volgens De Morga, die tegen het einde van de 16e eeuw op de Philippijnen vertoefde, zou de paederastie hier door de Europeanen en de Chineezen zijn aangebracht (De Morga-Stanley, The Philippine islands at the close of the sixteenth century, blz. 304).

desa?" — Antwoord. "Als een braaf mensch; op zijn gedrag valt niets aan te merken". — Vraag. "Is u dan van zijne verhouding tot Sibin niets bekend?" — Antwoord. "Jawel" [79]. — Openlijk wordt ook in Atjeh de paederastie bedreven. Er heerscht, zegt de Heer Kruyt, in Atjeh de grofste onzedelijkheid, onder de hoogeren even erg als, zoo niet nog erger dan, onder de minderen, en men kan het gebrek aan vrouwen eerder als het gevolg dan als de oorzaak hiervan beschouwen. De onbeschaamde openhartigheid waarmede de Atjehers onder elkaar en tegenover vreemden zelve voor deze zedeloosheid uitkomen, deed ons aannemen, dat zij in dit land burgerrecht heeft verkregen. Evenals op Bali de gandrung's, vindt men hier de *sedati's*, kinderen van negen tot twaalf jaren, de meesten waarschijnlijk van Nias afkomstig, die fraai in zijde getooid, met gouden en zilveren arm- en voetbanden versierd, door zang en dans de avonden en nachten der mannen opvroolijken. De meeste hoofden bezitten eenige dezer sedati's in eigendom, en geven er gewoonlijk aan de bevolking hunner afgelegen peperplantages een paar tot amusement [80].

---

[79] Indisch Weekblad van het Regt, jaarg. XVIII (1880), N° 87, blz. 104.

[80] Kruyt, Atjeh en de Atjehers, blz. 65—66. Zie ook: blz. 63.

AANTEEKENING.

(Zie blz. 391).

Het is hier de plaats om nog het een en ander aangaande het *tĕpung-tawar-bumi* op te merken. Door den gemeenschappelijken maaltijd wordt de verbroken vrede hersteld, de misdadiger met de maatschappij verzoend. Deze bedoeling, hoewel misschien de oorspronkelijke, is niet de eenige. Men stelt zich toch met het tĕpung-tawar-bumi nog iets anders voor. Dit blijkt uit den naam. In het algemeen beteekent namelijk *tawar*: afweermiddel, middel waardoor men verderfelijke invloeden, of de schadelijke gevolgen van iets, krachteloos maakt, en *tĕpung-tawar*: meel, *tĕpung*, dat als een dergelijk afweermiddel gebruikt wordt, dat gebezigd wordt om personen en ook voorwerpen, ter afwending van onheil, mede te bestrooien. De maaltijd, dien de schuldige bekostigen moet, beschouwt men dus als het *tĕpung-tawar* van de aarde, *bumi*, als het middel, waardoor alle verderfelijke, alle nadeelige invloeden, alle rampen, die uit het misdrijf zouden kunnen voortvloeien, van de aarde worden gekeerd, waardoor dus de aarde gezuiverd, gereinigd wordt. Het is dus blijkbaar de voorstelling, dat ook de hoogere machten, door het misdrijf beleedigd, evenzeer verzoend moeten worden en dat het tĕpung-tawar-bumi mede hiertoe dienen moet. Dat men toch met de geesten, evengoed als met de menschen, een bondgenootschap aangaan, resp. vrede sluiten, kan, door hun een maaltijd aan te bieden en zelf daaraan deel te nemen, is bekend. „Nach der Praxis der älteren Zeit", merkt Wellhausen onder anderen van de oude Hebreeën op, „war mit dem Opfer fast immer ein Mahl verbunden. Es war die Regel, dass bloss Blut und Fett auf den Altar kam, die Menschen aber das Fleisch verzehrten . . . . Wo geopfert ward, da ward auch gegessen und getrunken". „Durch das Mahl bei Jahve", aldus gaat nu Wellhausen voort, „wird eine Bundesgemeinschaft einerseits zwischen ihm und den Gästen, andererseits zwischen den Gästen unter einander gestiftet". Ook hier berust het bondgenootschap op het begrip „der Communio durch Speise und Trank, die sich auf natürlichem Wege in Fleisch und Blut transsubstantiiren" (Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels, blz. 73 vlg., en Reste arabischen Heidentumes, blz. 122 vlg.). Trumbull (The blood covenant, blz. 183 vlg.), Cassel (Die Symbolik des Blutes, blz. 85 vlg.) en Lippert (Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau, dl. II, blz. 336 vlg.) hebben eveneens op

deze strekking van de offermaaltijden gewezen. „Jede Opfermahlzeit", merkt laatstgenoemde onderzoeker op, „begründet eine Bundesgenossenschaft der Theilnehmer und einen Bund derselben mit der Gottheit". Ook het tĕpung-tawar-bumi nu is waarschijnlijk zulk een offermaal. Werkelijk vinden wij eene ceremonie daarbij vermeld, die als eene offerhandeling moet worden beschouwd. Men pleegt namelijk een gedeelte van het bloed van den geslachten buffel in de rivier en naar de vier windstreken te sprenkelen, misschien om op die wijze aan de geesten hun aandeel te geven. Het is dan ook door deze handeling, dat, zooals het heet, „de warmte koud gemaakt wordt", dat is: alle rampen, die uit het misdrijf zouden kunnen voortvloeien, geneutraliseerd, afgewend worden, immers — dit moet wel de voorstelling zijn — doordat de hoogere machten, door aan den maaltijd deel te nemen, vrede met den misdadiger gesloten hebben, en dus ophouden langer zich beleedigd te gevoelen en wrok te koesteren (Zie hiervoor ook onze verhandeling: Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 27—29).

FAMILIE, VERWANDTSCHAFT UND FREUNDSCHAFT BEI DEN OLO NGADJU IN S. O. BORNEO.

VON

F. GRABOWSKY.

Es war mir sehr interessant bei den Olo Ngadju ausser den uns gelaüfigen Bezeichnungen für Verwandtschaftsgrade auch solche anzutreffen, die unserer Sprache entweder ganz fehlen oder durch weitläufige Umschreibungen ausgedrückt werden müssen. Es schien mir daher der Mühe werth, die sämmtlichen Bezeichnungen, die Familien-, Verwandtschafts- und Freundschaftsverhältnisse der Olo Ngadju (Dajacken) betreffen, zu sammeln und das Resultat dieser rein compilatorischen Arbeit zu publicieren.

Die Dajacken unterscheiden wie wir „nahe Verwandte, kula" und „entfernte Verwandte oder kakula."

Eine Heirath bildet auch bei ihnen die Vorbedingung zur Gründung einer Familie. Allerdings folgen die jungen Leute selten eigener Neigung, sondern die beiderseitigen Eltern verabreden das Nöthige; sie wollen „sanger" werden d. h. ihre Kinder mit einander verheirathen. Wir besitzen keinen Namen für dieses auch „sanger djambulau" oder „nampah" genannte Verwandtschaftsverhältniss zweier Schwiegerväter oder Schwiegermütter unter einander.

Sind die Praeliminarien zu einer Heirath glücklich erledigt, so wird der Jüngling „Bräutigam" „bakal banae" d. h. wörtlich: Material für einen Ehemann. Er soll heirathen „masawae". Während wir nun nur einen Ausdruck für beide Geschlechter dafür besitzen, sagt der Dajacke von einer Jungfrau, die heirathet, sie „babanae".

Sobald die Brautleute „Hochzeit gehalten" „sawae habanae" [1] sind sie „sawä" Ehefrau und „banä" Ehemann geworden, und treten

---

[1] Ob der Umstand, dass nach dajackischer Sitte der Mann der Frau folgt, schon durch die Stellung von habanae hinter sawae, in dem Ausdruck für „Hochzeit halten" „sawae habanae", ausgedrückt werden soll, bin ich nicht im Stande anzugeben, halte es aber wohl für möglich.

dadurch in ein neues verwandtschaftliches Verhältniss „pandjalah“ zu den beiderseitigen Familien.

Sie nennen ihre gegenseitigen Eltern nun „empo“, was sowohl Schwiegervater als Schwiegermutter bedeutet. Will man die „empo“ noch besonders als Respectspersonen hervorheben, so nennt man sie „bakasan“ oder „empo bangkasan“. Die Geschwister der Schwiegereltern nennt man „empo lambong“, wofür wir auch kein Wort besitzen. Die Schwiegereltern nennen den Schwiegersohn „manantu hatuae“, die Schwiegertochter „manantu bawi“. — Schwester und Frau des Mannes werden „Schwägerin“ „iwan“. Nur der Mann, nicht seine Geschwister, wird „ajup“, Schwager der Geschwister seiner Frau und umgekehrt. Das verwandtschaftliche Verhältniss der Geschwister des Mannes zu denen der Frau wird durch „pahari“ d. h. Brüder oder Schwestern, bezeichnet.

„Hat ein Mann zwei oder mehrere Frauen so nennen dieselben sich untereinander „djambua“.

Zwei Männer welche zwei Schwestern, oder Frauen welche zwei Brüder geheirathet haben, reden sich mit „duäi“ an. Man nennt ein solches Heirathen „hasansulang sawae d. h. an einander vorbei heirathen.“

Wird die Ehe mit Kindern gesegnet, so ergeben sich folgende Verhältnisse. Die Schwiegereltern bekommen „aeso“, Enkel, Kleinkinder, von denen sie „ambi“ [1] Grossmutter und „buae“ [2] Grossvater genannt werden.

Die Kinder „anak“ oder „anak olo“ sind entweder Söhne „anak hatuä“ oder Töchter „anak bawi“ — Awau oder anak awau ist eine zärtliche Benennung für Säuglinge beiderlei Geschlechts.

Bevor die Knaben einen bestimmten Namen erhalten haben, ruft man sie „atak“.

Auch „lungus oder dagau (Hahn) sind zärtliche Benennungen für „Knabe, Sohn“.

„Apang“ nennen grössere Kinder den eigenen Vater; „aba“, Vater wird von kleineren Kindern und zu kleineren Kindern von ihrem Vater sprechend, gebraucht; den Vater anderer nennt man „bapa“. „Indu“ nennen die Kinder die Mutter.“ [3]

„Der Aelteste“ unter mehreren Geschwistern ist der „tambakas“.

---

[1] Die Grossmutter anderer nennt man „tambi“.

[2] Buae nennt man auch den Vater der Stiefeltern, den Vater der eigenen oder Stiefeltern der Frau und alle Brüder dieser Grossväter.

[3] Bei der Namengebung des ersten Kindes, ändern die Eltern ihre eigenen Namen

Der Bruder nennt seinen Bruder ebenso wie die Schwester ihre Schwester im Algemeinen „pahari". Der Bruder nennt die Schwester „betau", die Schwester nennt denn Bruder „njaha". Der jüngere Bruder oder die jüngere Schwester heist „andi". Von ihren jüngeren Geschwistern werden der ältere Bruder oder die ältere Schwester „aka", von andern Menschen „kaka" genannt.

Für die Brüder oder Schwestern des Vaters oder der Mutter wird man, wie bei uns, Neffe oder Nichte „aken" und nennt den Oheim „ama", den Oheim eines Andern „mama", die Tante „mīna". Auch die Basen der Eltern nennt man Tante und giebt diesen Namen auch alten Frauen als Ehrennamen, ebenso wie man andere, ältere Männer, welche nicht wirklich Verwandte sind, aus Achtung oft „ama" nennt.

„Stirbt Vater oder Mutter, so wird das Kind „nulae" Waise; entweder „nulaen indu", wenn die Mutter stirbt oder „nulaen bapa" wenn der Vater stirbt; „nulae pahatu" sind Vollwaisen. Heirathet ein Mann eine Wittwe mit Kindern so wird er deren Stiefvater „bapa tiri"; eine Stiefmutter heisst „indu tiri"; die Stiefkinder sind „anak tiri".

Hat eine Frau von ihrem zweiten Mann auch Kinder, so heissen diese „pahari oder betau sapak piak" d. h. Brüder oder Schwestern, welche dieselbe Mutter aber verschiedene Väter haben, im Gegensatz zu „pahari oder betau idjä kalambutau" d. h. rechter Bruder oder rechte Schwester; oder Stiefbruder und Stiefschwester, welche denselben Vater (aber andere Mütter) haben.

Das Verwandtschaftsveahältniss der Neffen und Nichten zueinander wird ebenfalls auf die Grosseltern zurückgeführt, so sind z. B. „aken idjä tato" Neffen im zweiten Gliede" d. h. deren Väter rechte Neffen waren. Die Dajacken zählen bis „aken telo tato", Neffen in vierten Gliede. Bei verwandtschaftlichem Verhältniss durch Geburt findet aber die reciproke Bedeutung wie bei „ajup" Schwager nicht statt. „Pahari oder betau idjä tato" d. h. Brüder oder Schwestern eines Grossvaters sind demnach rechte Vettern oder Basen, welche denselben Grossvater haben; „pahari oder betau duae tato" Kleinvettern, die denselben Urgrossvater haben.

---

um. Hiess z. B. der Mann „Djalan", die Frau „Budha" und sie nannten ihr erstgeborenes Kind etwa „Linda" (Mädchenname), so nennt sich der Vater fortan: „Palinda" d. h. Vater der Linda und die Mutter „Indulinda" d. h. Mutter der Linda. — Ein Kind darf den Namen seines Vaters nicht aussprechen, das ist „pali", unerlaubt; er ersucht Andere für ihn zu antworten.

„Tato“ eigentlich „Urgrossvater“ wird oft für „buae“ Grossvater gebraucht.

„Tato hiang“ sind die Vorfahren und deren Nachkommenschaft wird mit „anak“ djaria(n) oder „panakan“ bezeichnet.

Bleibt eine Ehe kinderlos, so nehmen die Eheleute meistens ein elternloses Kind als ihr eigenes an, sie adoptiren es. Ein solches Kind heist „anak laku“ oder „anak induan“, wird wie das eigene Kind aufgezogen und tritt auch in dieselben Rechte ein.

Es ist aber bei den Dajacken auch eine sehr verbreitete Sitte Kinder nur proforma zu adoptiren; solche Kinder nennt man „anak ambai“, „anak angkat“ oder „ambai ango“. Dieses Adoptiren geschieht nur um den Bekanntenkreis zu vergrössern; natürlich wohnen solche adoptirte Personen nicht zusammen. Die Adoption geschieht, nachdem man tüchtig gegessen und getrunken dadurch, dass von beiden Personen etwas Blut auf ein Sirihkausel gethan und also gekaut wird. Das Blut wird von den Männern, welche adoptiren und von allen zu Adoptirenden von der linken Schulter, von adoptirenden Frauen aus der linken Brust genommen. Solche Personen, von denen der eine das Kind des andern adoptirt hat, nennen sich „Dampo.“

Nur selten kommt es vor, dass eine dajackische Jungfrau unverheirathet bleibt; man nennt sie in diesem Falle „budjang manohos“ d. h. verfaulende Jungfrau“, unserer „alten Jungfer“ entsprechend.

Um so häufiger kommt er vor, dass Kinder vor der Eheschliessung eintreffen. Diese Kinder nennt man „ampang“, anak ampang oder „sarau.“

Der Dajacke darf seinen Namen nicht nennen; will er nun Jemand, der denselben Namen mit ihm führt, anreden oder rufen so bedient er sich der Worte „antai oder pangantai, etwa unserm „Namensvetter“ entsprechend.

Es bleibt uns nun noch übrig die freundschaftlichen Verhältnisse zu erwähnen. Dajackische Männer, die befreundet sind, nennen einander „ulae“, dajackische Frauen „aring“. Seinen malaiischen Freund nennt der Dajacke „urai oder urai unda, den chinesischen „tangkai“.

Den Frauen reicher und vornehmer Leute giebt man den Ehrennamen „njai“; ihre Töchter werden mit „nai“ angeredet, etwa unserm „gnädige Frau“ und „gnädiges Fräulein“ entsprechend.

„Njonja“ endlich ist der Ehrenname für Frauen der Europäer, während diese mit „tuan“ d. h. Herr angeredet werden, ebenso wie die „hadji“ oder Mekkapilger.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1833—1835.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

. (Vervolg en slot.)

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Gebeurtenissen in de Noordelijke Afdeeling. — Pionghai bezet. Onderhandelingen met Toewankoe Tamboesei. — Onderhandelingen van Francis met de hoofden van Rau, te Sassak. — Onderhandelingen met Bondjol. — Waarom deze geen gevolg hadden. — Loeboe Ambaloe en Boekit Manindjoe bezet. — Oordeel van Francis hierover. — Bauer betrekt de "winterkwartieren". — Bezwaren van Bauer en Francis omtrent de operatiën. — Beslissing omtrent de bij onderhandelingen te stellen voorwaarden. — De meening van Baud omtrent de operatiën. — Afkeuring van Bauer's handeling. — Organisatie der troepenmacht. — Beslissingen aangaande eenige organieke regelingen.

In het voorgaand hoofdstuk hebben wij gezien dat het hervatten der vijandelijkheden in de Padangsche Bovenlanden door den militairen commandant voornamelijk gemotiveerd werd door de omstandigheid, dat Toewankoe Tamboesei den 30n Mei in Groot-Mandaïling gevallen was. [1]

Omtrent de vijandelijkheden, welke tengevolge van dezen inval plaats hadden, kunnen wij het volgende melden, dat uit de verschillende rapporten van Van Beethoven getrokken is en het door Lange (II bl. 61) gegeven verhaal aanvult en verduidelijkt.

Met het oog op de door Toewankoe Tamboesei aangenomen houding werd Fort Elout met eenige troepen versterkt, zoodat deze post op 110 bajonetten gebracht werd. Een groot deel dezer bezetting rukte

---

[1] Van eene insluiting van Kota Nopan (Lange II bl. 56 en 61) is ons niet gebleken; zij komt ons geheel onwaarschijnlijk voor, daar volgens de officieele stukken juist — zooals boven vermeld wordt — in de allereerste dagen van Juni de bezetting van Fort Elout (in Groot-Mandaïling) ten koste van die van Kota Nopan werd versterkt.

den 4n Juni uit om, bijgestaan door de Battasche hulptroepen, den vijand op te zoeken.

De luitenant Von Tschudy, commandant van Fort Elout, verdeelde de beschikbare macht in twee deelen, om den vijand van twee kanten tegelijk aan te vallen.

Een detachement van 30 man, onder den sergeant De Groot, versterkt door de Batta's van Groot-Mandaïling, „een kleinhartig volk”, ontmoette hem het eerst. Zoodra de Batta's hunne tegenstanders gewaar werden, werden zij door schrik bevangen en namen zij de vlucht, zonder een schot te doen. De 30 man troepen moesten dus alleen den overmachtigen, op 1000 strijders geschatten vijand het hoofd bieden; zij deden dit een korten tijd, maar een hevige aanval, dien zij hadden te doorstaan, noopte hen tot den aftocht. Aanvankelijk werden zij vervolgd, maar weldra snelde het andere gedeelte der krijgsmacht — een detachement onder den luitenant Van Holy, met de Batta's van de omliggende kampongs, welke door den regent werden aangevoerd — hen te hulp. Zoodra de vijand dit bespeurde trok hij af, zoodat Van Holy en de zijnen niet meer met hen slaags raakten.

Aan onze zijde was niemand gedood, en slechts 2 soldaten (Amboneezen) door lanssteken licht gewond.

De vijand trok zich nu in de wildernis, „op een kleinen dag afstand” terug, en wierp hier eene verschansing op. Om hem vandaar te verdrijven, werd een handmortier van Fort Sevenhoven gezonden; de pogingen, den 7n en 8n Juni aangewend om hem daarmede nadeel te doen, bleken vruchteloos, daar de omliggende hoogten te ver verwijderd bleken van die, waarop hij zich verschanst had. Hij verliet echter zijne benteng niet en liet ons dus met rust; alleen werden, in den nacht van 9 op 10 Juni, onze voorposten verontrust door een kleinen troep, die teruggedreven werd en in de haast verscheiden wapens achterliet.

Van Beethoven, die zich gedurende de vermelde gebeurtenissen te Kota Nopan opgehouden had, begaf zich nu, den 11n, naar Fort Elout om 's vijands stelling op te nemen. Hij overtuigde zich, dat deze niet dan wellicht met groot verlies door onze soldaten stormenderhand zou kunnen worden genomen, en besloot derhalve haar in te sluiten door eenige bentengs, met Batta's te bezetten, ten einde den aanvoer van levensmiddelen te verhinderen. Verder werd de vijand steeds, ook des nachts, door de geweerschoten van 5 docbalangs van den regent verontrust; dit deed hem den ganschen

nacht doorvuren, zoodat Van Beethoven meende dat zijn voorraad buskruit spoedig verbruikt en de vijand daardoor tot den aftocht genoodzaakt zoude zijn. Middelerwijl ontving Van Beethoven den 13n Juni stellig bericht, dat de Rauenaren in aantocht waren om onze grenzen aan te vallen; hij rukte daarom oostwaarts op, maar de lieden van Rau, zulks bemerkende, staakten hunne bewegingen. Van Beethoven meende dat de gelegenheid nu gunstig was „om eenige voordeelen op hen te behalen"; doch in den avond van 14 Juni ontving hij de op het besluit van 2 Mei gegronde bevelen (om zich tot de verdediging van het door onze troepen bezette grondgebied te bepalen), en zag hij alzoo van zijn plan af.

De zaken bleven nu voorloopig *in statu quo;* doch de vijand bleef de volgende weken steeds in den omtrek van Fort Elout, en bemoeielijkte de onzen voortdurend. Toen Van Beethoven de hem toegezonden versterking van troepen (zie blz. 368) ontvangen had, besloot hij dan ook het offensieve te hernemen en voort te rukken tot Pionghai, waar verscheidene wegen samenliepen en eene gunstige stelling kon worden ingenomen.

Volgens een door hem aan den luitenant-kolonel Bauer gericht schrijven van den 19n Augustus was de vijand hem daar komen opzoeken, was zijn voorpost aanvankelijk teruggeslagen, doch hadden de onzen het verloren terrein spoedig weten te herwinnen. Den 21n Augustus maakte Van Beethoven aanstalten om den vijand te verdrijven, met behulp van 1000 man hulptroepen van Mandaïling. Hij rekende wel niet op hulp van dit „lafhartig volk", maar 's vijands macht zou er door verdeeld worden.

De onderneming liep echter (22 Augustus) ongelukkig af, doordien de Mandaïlingers bij den aanval der onzen op den loop gingen. Die aanval werd afgeslagen, en onze soldaten hadden 8 dooden en 19 gewonden. De vijand vervolgde hen niet, en in de eerstvolgende dagen werd niets meer van hem vernomen, dan alleen dat hij zich op verschillende punten versterkte (rapport van Bauer dd. 10 Sept. no 720).

Er werden nu onderhandelingen aangeknoopt, en weldra verklaarde de vijand zich bereid vrede te sluiten, maar hij hield zijn woord niet, ofschoon er den 4n September onderhandelaars in ons bivak te Pionghai aankwamen. Van Beethoven zond zijn inlandschen schrijver naar de grens van Mandaïling, waar deze Toewankoe Tamboesei ontmoette. De Toewankoe verklaarde, dat hij het niet tegen Maleiers of Javanen had, maar wel tegen de Christenen, die hij allen wilde uitroeien.

Met dat al zag hij voorloopig van verdere vijandelijkheden af; den 5n staken de vijanden hunne bivaks in brand en trokken zij af, zoodat den 6n het gansche Mandaïlingsche grondgebied geheel door hen verlaten was (rapport van Van Beethoven uit Bivak Pionghai, van 6 September, no 303).

De resident-weet, naar het schijnt, den minder gunstigen toestand in de Noordelijke Afdeeling aan het militair bestuur. Den 12n September schreef hij (particulier) aan den Minister van Koloniën:

..... "In Mandaïling beginnen de Batta's blijken te geven, ons verblijf aldaar moede te worden, waarschijnlijk uithoofde van de moeielijkheden die zij hebben moeten ondervinden door de vele militaire bewegingen, welke in de laatste dagen aldaar hebben plaats gehad, en ook het aanhoudend aanleggen van versterkingen. Men heeft gedurende de laatste maanden niet alleen verscheidene bentengs opgeworpen in het Mandaïlingsche, maar is ook met eene colonne van 200 man troepen naar de grenzen van Rau opgetrokken om met de hoofden van dat landschap te onderhandelen, — hetgeen de bevolking van Rau heeft verontrust en de wapens tegen ons doen opvatten. Om hierin zooveel mogelijk te voorzien heb ik den heer Bonnet thans met het burgerlijk bestuur over Mandaïling belast, hopende dat zijne fermiteit, en kennis der zeden en gebruiken der Batta's spoedig de zaken aldaar op een gewenschten voet zullen terugbrengen."

Eenigermate in verband met de gebeurtenissen in de Noordelijke Afdeeling staan de onderhandelingen, welke de resident Francis, den 31n Juli 1834, met de hoofden van Rau te Sassak voerde.

Hij ontmoette hier den "Jang di pertoewan van Padang Noemang met de 15 voornaamste hoofden van Rau, als representanten van de geheele bevolking, benevens de gemachtigden van Toewankoe Tamboesei." Tusschenpersoon bij de onderhandelingen en besprekingen was Peto Magi, een inlandsch handelaar te Sassak, die "invloed scheen te hebben op de hoofden van Rau en ook, door zijne vroeger bewezen diensten, het vertrouwen van het Gouvernement verdiende."

Francis schreef den 23n Augustus 1834, bij missive no 47, aan den Minister van Koloniën dat de onderhandelaren aanvankelijk als een hoofdpunt van het te sluiten contract de ontruiming van Mandaïling wilden bedingen, maar zich "wel ras door kracht van redenen lieten overtuigen dat er op dien voet aan geen onderhandelen met het Gouvernement te denken was."

Hij meldde in bedoeld schrijven verder:

„Ik ben gelukkig geslaagd om hen een juist denkbeeld te geven van hunne verhouding met het Gouvernement in tijd van vrede, en hen aan te toonen dat de rampen, die over hun land gekomen waren, geenszins beschouwd moeten worden als gevolgen van ons bestuur, maar als onvermijdelijke gevolgen van den oorlog en van verkropte woede onzer soldaten, die hunne krijgsmakkers in het Bondjolsche zoo jammerlijk hadden zien omkomen.

„Zij hebben mij begrepen en zouden niet-alleen in onderhandeling getreden, maar in onderwerping gekomen zijn met teruggaaf van de achtergelaten veldstukken, indien het niet ware geweest dat zij over deze belangrijke aangelegenheden het gevoelen van hunne landzaten en naburen nog nader moesten gaan vernemen.

„Nadat wederzijds alles voorloopig tot het vervolgen der onderhandelingen was geregeld, zijn wij in de meest gunstige stemming gescheiden en heb ik mijne reis om de Noord vervolgd.”

Doch de goede verwachtingen, door Francis gekoesterd, werden niet verwezenlijkt. Bij missive van 20 September 1834 nº 53 moest hij aan den Gouverneur-Generaal melden dat „de hoofden in de vredelievendste stemming naar hun land waren teruggekeerd”, maar dat het ontijdig optreden van Van Beethoven alles scheen bedorven te hebben:

„Een beding, waaraan den militairen natuurlijk veel gelegen ligt, nl. om de in Fort Amerongen achtergelaten veldstukken terug te krijgen, schijnt den commandant van Mandaïling te hebben bewogen eene onderhandeling met de Rauenaren te openen, nemende hij met zich bij die gelegenheid eene colonne van 200 militairen. Dit verschafte aan Toewankoe Tamboesei de gelegenheid ons van kwade oogmerken te beschuldigen, waarop de Rauenaren, door hem gesteund, de wapens hebben opgevat...... en de onzen bij Pionghai hebben aangevallen en verdreven.”

De gegevens ontbreken, om te beoordeelen in hoever de beschouwingen van Francis inderdaad gegrond zijn. Eene gevolgtrekking is echter zeker uit het medegedeelde te maken: dat de zaken onmogelijk goed konden gaan waar civiel en militair bestuur, feitelijk onafhankelijk van elkander, elk naar eigen inzicht handelden en daardoor voortdurend eenheid van handeling ontbrak.

Dat intusschen vele onzer tegenstanders reeds destijds den oorlog

moede geworden waren, al is het ook dat de oorlogspartij hare meeningen nog geruimen tijd kon doen zegevieren, blijkt naar het ons voorkomt uit de pogingen, welke ook weinigen tijd later van de zijde van Bondjol werden beproefd om onderhandelingen aan te knoopen.

Bauer schreef dienaangaande dd. Matoea, 7 October 1834 nº 806, aan Francis het volgende:

„Ruim 14 dagen geleden ontving ik een brief van Toewankoe Imam van Bondjol, waarin hij mij meldde, met de Radja berampat genegen te zijn zich te onderwerpen, doch vooraf wenschte van mij schriftelijk te vernemen wat zij van ons te verwachten hadden. Alhoewel ik hieraan weinig geloof sloeg, heb ik hen in een beleefd antwoord op het bestaande plakkaat en de algemeene voorwaarden verwezen.

„Den 28ⁿ September kwam Toewankoe Kaleh van Bondjol in mijne afwezigheid te Matoea aan, met de kennisgeving dat zich de Radja berampat met eenige hoofden van Bondjol, Alahan Pandjang, Koempoelan, Pisang enz. den 6ⁿ October te Tjibadaleleh of te Matoea zouden komen onderwerpen. En werkelijk is gisteravond hier in het fort geweest de genoemde Toewankoe Kaleh met verscheidene padriesche hoofden van Koempoelan, Pisang enz., die zich met voorkennis der Radja Berampat onderworpen hebben, met de verzekering dat de Radja Berampat zich later bij mij zouden vertoonen en wij thans de landen van Koempoelan, Pisang enz. tot Loeboe Sikaping als onderworpen konden beschouwen.

„Zij hebben aangenomen, den weg van de Massang naar Pisang of wel naar Koempoelan weder, evenals de brug over de rivier, geheel te herstellen; doch aangezien zij de wegen reeds wederom zoo bedorven hebben, zij daartoe twintig dagen noodig hadden.

„Van mijne zijde heb ik hun moeten beloven intusschen hoegenaamd geene bewegingen naar hunne grenzen te maken en dat de vrouwen en kinderen, die tot nog toe in de bosschen zijn en nu naar hunne kampongs terug zouden keeren, hoegenaamd geen leed zoude geschieden."

De resident meldde een en ander aan den Minister van Koloniën, dd. 13 October 1834 nº 64. Hij deelde daarbij mede dat „door onderhandelingen, en ook door de goede houding der troepen in de laatst onderworpen landen, de goede orde en krijgstucht die in de laatste tijden onder hen is gehandhaafd", de nog afvallige districten Bondjol, Pisang en Koempoelan in onderwerping waren gekomen „onder de voorwaarde evenwel, dat geen wraak zou worden

genomen over het gebeurde in Januari 1833.″ Hiertegen — schreef Francis — had hij geen bezwaar gehad, dewijl de bewerker van die ongelukkige gebeurtenissen, de door ons benoemde regent Toewankoe Moeda, aan de bekomen wonden gedurende den opstand overleden was.

Doch in het schoone vooruitzicht, door de onderwerping der bedoelde hoofden geopend, werd men weldra bitter teleurgesteld. Bauer moest, dd. 31 October nº 893, aan den legerbevelhebber berichten dat die hoofden, bij hunne terugkomst, het grootste gedeelte van het volk door de halstarrige Padries opgeruid vonden; instede van aan den weg te werken wierp men bentengs langs dezen op, zoowel tot verdediging als om het werken aan den weg te beletten; de ons goedgezinde bevolking van Pisang en Semawang gedang moest, door den grooten hoop daartoe gedwongen, mede aan de bentengs werken.

Er is o. i. geen reden om aan te nemen, zooals Lange (II bl. 61) doet, dat ″wij om den tuin geleid, en de onderhandelingen alleen geopend waren met het doel om tijd te winnen″. Veeleer gelooven wij dat, zooals Bauer schrijft, de oorlogspartij weder de bovenhand gekregen had.

Francis betreurde dezen loop van zaken zeer; ″alle verdere wegen tot onderhandelingen aan dien kant waren nu afgesneden en de oorlog als het ware gedeclareerd″. Doch voor dien oorlog vreesde hij, dat de beschikbare macht niet voldoende zou blijken tegenover ″een halstarrig, tegen ons opgehitst volk″ (missive aan den Minister van Koloniën van 28 November 1834 nº 72).

″Wat moeite het kost — zoo schreef hij — de oproerige Maleiers te beteugelen, behoeft geene beschrijving; bij een opstand ontbreekt het hun aan geen middelen om ons op verschillende punten te gelijk te verontrusten en af te snijden; zij zijn zeer vernuftig in het plegen van verraad, en hunne middelen om een vernielenden krijg in het klein te voeren zijn onuitputtelijk. Tegenover al deze wisselvallige kansen heb ik den militairen commandant den langzamen maar zekeren weg van vredesonderhandelingen voorgesteld, maar vruchteloos; mij rest dus alleen om de aangevangen operatiën met alle bereikbare middelen bevorderlijk te zijn″....

Na de mislukking der onderhandelingen begreep Bauer dat hij zoodra mogelijk de operatiën moest voortzetten tegen Bondjol. Zonder overleg en, zooals wij straks zullen zien (in strijd met de meening

van Lange, II blz. 68) zonder de instemming van den resident, besloot hij, ook van de zijde der Benedenlanden naar de Massang op te rukken en de landstreek ten Zuiden van deze rivier in onderwerping te brengen.

Dientengevolge werden, den 10^n November, Loeboe Ambaloe [1] en het nabij gelegen Boekit Manindjoe bezet, zonder dat daarbij eenige strijd gevoerd werd. Zulks had — zoo meldde Bauer in zijn rapport van 21 December nº 1102 — dadelijk na de vestiging der onzen te Bambang moeten geschieden, maar was toen "om de slechte en zeer moeielijke wegen niet wel doenlijk".

Evenbedoeld rapport is, ofschoon niet geheel volledig, opgenomen door De Stuers (II blz. 58—61), en gevolgd door Lange (II bl. 70—72); wij achten het derhalve onnoodig het hier verder mede te deelen, en bepalen ons tot de vermelding van de zienswijze van den resident.

Deze schreef, dd. 1 December 1834 (particulier) aan den Minister van Koloniën:

"Omtrent onze militaire operatiën moet ik zeggen dat de overste Bauer ondanks de strengste bevelen van het Gouvernement nog bij voortduring voortgaat zonder overleg met mij zijne inzichten te volgen, hetgeen vele botsingen veroorzaakt in mijne plannen om zonder oorlog den algemeenen vrede alhier te herstellen, en eenige zwarigheden in den dienst teweeg brengt. Na den volksgeest te hebben leeren kennen, vond ik de taak om den algemeenen vrede alhier te herstellen niet zeer moeielijk."

En nader meldde hij, bij missive van 11 December 1834 nº 76 aan den Gouverneur-Generaal, dat hij in het bezetten van Loeboe Ambaloe geen voordeel zag; door de operatiën was wel een schrik onder de ingezetenen der Bondjolsche grenslanden verspreid, maar waren ook tevens de vijanden van het Gouvernement vermeerderd, die ons nu uit hinderlagen zoowel in den rug en in de flanken als in front bestookten. "Dit maakt onze positie allermoeielijkst tegen een hardnekkigen vijand"....

Een particulier schrijven van Francis aan den Gouverneur-Generaal, dd. 12 December, bevatte nieuwe klachten over de eigenmachtige handelingen van den militairen commandant; verder schreef hij daarin het volgende, waarvan de juistheid in de toekomst maar al te zeer blijken zou:

[1] De post te Loeboe Ambaloe werd, in Mei 1835, wegens zijne ongezonde ligging, naar Mengoppo verplaatst.

„Bondjol is op dit oogenblik zeer in het nauw gebracht, als zijnde afgesneden van alle gemeenschap met onze Boven- en Benedenlanden, Mandaïling en de Westkust, hetgeen mij doet hopen dat de tegenstand niet lang meer zal kunnen worden volgehouden. Maar om Bondjol met geweld te nemen, op de wijze zooals de overste thans schijnt te beoogen, — daarvoor vermeen ik zijn onze middelen ontoereikend; het valt dikwijls moeielijk de handelingen der menschen op de rechte waarde te schatten, maar zooals de zaken nu begonnen zijn en voortgezet worden, zou het meer geluk dan wijsheid zijn indien met de aanwezige middelen de onderwerping van de nog vijandige landschappen verkregen en een duurzame rust in de binnenlanden gevestigd werd.....

„Loeboe Ambaloe is van Bondjol gescheiden door een allermoeilijksten weg, doorsneden met groote rivieren, eene menigte ravijnen en hooge bergwegen, waarvan de vijand meesterlijk gebruik zal weten te maken om den doortocht te bemoeielijken„....

Nadat het kampement te Loeboe Ambaloe (en de post te Boekit Manindjoe) in voldoenden staat van tegenweer was gebracht, keerde Bauer, daar eene „sterke bezetting„ achterlatende, den 11n December naar Matoea terug; van hier schreef hij den 13n aan Francis:

„Tot bevordering der verdere operatiën ware het doelmatig geweest, de 4 anak-kampongs van Soengei Kasieq, die nog niet in onderwerping zijn, te nemen, doch dit had zonder een gevecht niet kunnen geschieden en heeft daarom, zoowel als om de geringe transportmiddelen, die onvoldoende zijn om een aanzienlijken troep bij verder oprukken van vivres te voorzien, moeten achterwege blijven. Ook heeft zich alreeds het regenseizoen doen voelen, hetwelk in een laag land, door eene menigte rivieren doorsneden, de nadeeligste gevolgen hebben kan.

„Het halstarrige Bawang, dat aangenomen had zich na de bezetting van Loeboe Ambaloe dadelijk te zullen onderwerpen en de wegen in orde te brengen, heeft zich tot nog toe slechts gedeeltelijk onderworpen; de overige bevolking heeft zich verwijderd. De vier kampongs van Soengei Kasieq hebben mij doen weten dat zij zich zullen onderwerpen zoodra de Padriesche doebalangs, die hen bewaken, naar den rechteroever der Massang terug zijn.

„De jongst onderworpen kampongs Sentalen, Batoe Kambing en Sentanan zijn zeer gewillig en hebben mij gedurende mijn aanwezen te Loeboe Ambaloe goede diensten bewezen.

„Ik ga morgen naar Fort de Kock terug om aldaar het winterkwartier te betrekken”.

Naar aanleiding van deze mededeeling schreef Francis aan den Minister van Koloniën, dd. 17 December 1834 nº 77 dat Bauer:

„niet van voornemen schijnt te zijn, de operatiën tegen Bondjol vooreerst weder voort te zetten, althans men mag dit besluiten uit zijn schrijven van 13 dezer, waarin hij mij meldt dat hij van plan is op Fort de Kock de winterkwartieren te gaan betrekken.

„Of de aanwezige militaire middelen toereikend zijn om den oorlog met kracht door te zetten, — hiervan heeft de militaire commandant mij niets gemeld; volgens zijne wijze van handelen moet ik veronderstellen dat zij niet voldoende geacht kunnen worden, anders zou hij niet geaarzeld hebben om een einde aan de zaak te maken. De oorlogsoperatiën hadden liever niet moeten worden aangevangen, dan op de vermelde wijze zoo abrupt gestaakt; in het oog der opstandelingen niet-alleen, maar ook in dat der omliggende districten laat het zich aanzien als een ons overkomen ongeval, en maakt het een slechten indruk op de gemoederen, die aan den goeden uitslag dezer onderneming, met eene zoo geduchte macht (in hunne oogen), niet meer twijfelden.

„Zeker zal de militaire commandant thans zijne waakzaamheid aan den kant des vijands moeten verdubbelen, alzoo deze niet zal nalaten, met den slechten uitslag dezer onderneming zijn voordeel te doen, door met spionnen en zendelingen op de weifelende gemoederen in de nieuwelings onderworpen districten te werken.”

Op zijne tegelijkertijd gedane vraag aan Bauer, wat diens verdere plannen waren en in hoever de beschikbare middelen toereikend zouden zijn om de opstandelingen en de vijanden van het Gouvernement in onderwerping te brengen, kreeg de resident dd. 26 December 1834 nº 1031 ten antwoord, dat hij de operatiën niet vóór April of Mei dacht te hervatten en dat zulks dan nog van het weder en van den waterstand in de rivieren afhangen zoude; en voorts:

„De retranchementen, die de vijand na onzen terugtocht van Bambang aangelegd heeft, zijn mij evenmin bekend als zijne hulpmiddelen, zoodat ik ook niet berekenen kan wat tot de onderwerping der weerspannige disticten juist noodig is; tot nog toe heb ik altijd, met de middelen die mij ten dienste stonden, zooveel uitgevoerd als mij mogelijk was. De ondervinding heeft mij geleerd dat de transportmiddelen, die tot nog toe beschikbaar zijn, op lange niet

toereiken; hoe verder wij ons van hier verwijderen, hoe moeielijker de transporten worden, zelfs wanneer men in loco zooveel rijst aankoopt als daar verkrijgbaar is″.....

Hieruit is af te leiden, dat niet-alleen de resident bezwaren zag in de voortzetting der eenmaal aangevangen operatiën, maar dat ook de militaire commandant zich de daaraan verbonden moeielijkheden geenszins ontveinsde.

De resident schreef den 10n Januari 1835 (missive no 8) aan den Gouverneur-Generaal:

″Hoezeer ik, na al hetgeen reeds gebeurd is, weinig hoop meer voed voor het welslagen mijner pogingen om de orde alhier te herstellen door eene onderhandeling met den vijand, wil ik evenwel den tijd van stilstand onzer troepen niet laten voorbijgaan zonder te beproeven of mijn aanzoek hiertoe eenigen ingang bij den vijand zal vinden, waartoe ik mij dan over eenige dagen op reis zal begeven.″

Van ter zijde had hij vernomen dat de vijand tot onderwerping geneigd was op de voorwaarde dat geene forten of militaire bezettingen in diens grondgebied werden aangelegd; hij verzocht derhalve de bevelen der Regeering, in hoever hij zoodanige voorwaarde zou kunnen inwilligen.

De Gouverneur-Generaal, gebonden door de lastgeving van den Commissaris-Generaal Van den Bosch: dat *Bondjol moest bezet worden* en dat, zoo dit landschap zich wilde onderwerpen, zulks moest zijn onder de voorwaarde dat diegenen, welke schuld hadden aan den op onze troepen gepleegden moord, moesten worden uitgeleverd, antwoordde bij besluit van 9 Februari 1835 no 3, dat hij zich niet bevoegd achtte ″af te wijken van de voorschriften, door den afgetreden Commissaris-Generaal nopens de bevrediging van Sumatra uitgevaardigd, tenzij op voldoende wijze bleek dat de omstandigheden waaronder die voorschriften gegeven werden, niet meer bestonden, hetgeen door hem, resident, in geene deele bewezen was en waaromtrent hij het bewijs alzoo nog zoude hebben te leveren″.

Tegelijkertijd schreef Baud aan den Minister van Koloniën (missive van 9 Februari 1835 no 56), na van deze beslissing mededeeling te hebben gedaan:

″Verstoken van plaatselijke kennis, zal ik het niet wagen hier een gevoelen te doen gelden, afwijkende van dat van den afgetreden Commissaris-Generaal, die het na verkregen ondervinding in loco heeft opgedaan; doch, het verledene raadplegende, meen ik evenwel de vraag te moeten opperen, of men niet beter vorderingen zal

maken met langzaam en beraden voorwaarts te gaan, oneenigheid onder den vijand of andere gunstige gelegenheden tot aanval geduldig afwachtende, zonder zich te bekommeren om den tijd die daarmede verloren gaat, dan met een plan van operatiën, gegrond op de moedige en krachtige ontwikkeling van toereikende strijdkrachten.

„Dit laatste schijnt mij toe, noch met onzen waren toestand, noch met de localiteit des lands, zooals mij die beschreven is, overeen te komen”....

Bij art. 2 van het bovengenoemd besluit werd het Militair Departement gelast, „den commandant der troepen op Sumatra's Westkust, onder herinnering aan het besluit van 20 September 1834 n° 5, nader en op het nadrukkelijkst aan te bevelen om steeds met overleg van de civiele autoriteit te werk te gaan, hetwelk hij, bij de door hem uitgevoerde beweging op Loeboe Ambaloe, weder niet heeft in acht genomen”.

In het laatst des jaars 1834 en de allereerste dagen der maand Januari 1835 hadden eenige ongeregeldheden plaats in het district Tilatang, waaronder Kamang en Magat behoorden. Lange heeft van die rustverstoring uitvoerig gewag gemaakt (II bl. 73—74); daar zij verder geene gevolgen had, behoeven wij er hier niet over uit te weiden.

Thans aan het einde van het jaar 1834 gekomen, dienen wij eenige oogenblikken stil te staan bij verschillende organieke regelingen, welke in den loop van 1834 tot stand kwamen.

Bij besluit van 24 October 1834 n° 2 werd eene nieuwe organisatie van de troepen ter Westkust van Sumatra vastgesteld. Zij telde:

a. Voor de Padangsche Boven- en Benedenlanden:

Staf	1	officier						
Militaire administratie .	8	»						
Geneeskundige dienst .	11	»						
1e bataljon infanterie .	28	»	279	Europeanen,	442	inlanders		
Algemeen depôt . . .	43	»	850	»	1590	»		
Artillerie	5	»	97	»	119	»	44	paarden.
te samen. . . .	91	»	726	»	2151	»	, 44	»

b. Voor de Noordelijke afdeeling:

Geneeskundige dienst .	3	officieren				
Algemeen depôt . . .	14	»	, 105	Europeanen,	476	inlanders
Artillerie	1	»	20	»	20	»
te samen. . . .	18	»	125	»	496	»

De kosten van deze krijgsmacht, met inbegrip van die, voor Bengkoelen bestemd (6 officieren, 42 Europeanen, 166 inlanders) werden berekend op cc. *f* 950,000.

In de tweede plaats moeten wij melding maken van eenige beslissingen, welke genomen werden bij resolutie van den Gouverneur-Generaal ad interim in Rade van den 19n December 1834 n° 1, naar aanleiding van een door Francis dd. 8 Mei t. v. n° 10 ingediend verslag omtrent hetgeen verricht was en nog gedaan moest worden tengevolge der door Van den Bosch gegeven bevelen. Dit verslag is ons niet bekend, doch de inhoud blijkt uit de aangehaalde resolutie, waarin hij als volgt wordt samengevat.

a. Belastingen en inkomsten.

De intrekking der drukkende belastingen op de pasars en warongs, krachtens de besluiten van den Commissaris-Generaal dd. 2 en 7 October 1833 nos 282 en 300, had eene gewenschte uitwerking op de gemoederen gehad, evenals de afschaffing der belasting op het slachten van buffels. De resident vermeende dat eene vermindering van het consumptierecht op de gambier te Padang — het product der L Kota's en der Battalanden — van *f* 8.— tot *f* 1.— per picol niet-alleen zou bijdragen om het stelsel van belasting zoo min mogelijk bezwarend te doen zijn, maar ook om den uitvoer van de gambier naar de Oostkust des eilands tegen te gaan en daarentegen den handel met Padang te verlevendigen, en deed derhalve tot de bedoelde vermindering van rechten het voorstel.

Bij art. 2 van vermeld besluit werd dienovereenkomstig beslist „met alteratie, voor zoover, van het besluit dd. 13 Febr. 1828 n° 1".

Het territoriaal recht — zoo rapporteerde de resident verder — had den afvoer van de koffie naar Padang vooralsnog niet doen verminderen, omdat de prijzen van *f* 24.— à *f* 25.— nog eene genoegzame winst voor den landbouwer overlieten; maar bij eene daling der prijzen zou eene belasting van $^2/_5$ der waarde de handelaren dwingen zich naar de Oostkust te begeven, alwaar minder lasten, zoo op den uitvoer als op den invoer bestaan.

De inkomsten zouden ruim voldoende zijn om de kosten van het civiel beheer te bestrijden, maar de militaire kosten konden daaruit niet gevonden worden, al viel de koffiehandel voor het Gouvernement ook op het voordeeligst uit.

b. Rechtspleging.

De Raad van Justitie te Padang, krachtens het besluit van den Commissaris-Generaal van 11 Oct. 1833 n° 310 opgericht bij be-

sluit van den Commissaris ter Sumatra's Westkust dd. 5 April 1834 nº 381, strookte, zooals die geheel uit Europeanen was samengesteld en bijaldien zij werken moest naar het voor dien Raad provisioneel ingevoerd reglement, in geenen deele met de belangen der bevolking, noch met het beginsel, bij het genoemd besluit van den Commissaris-Generaal aangegeven. Als gevolg dier inrichting waren in de laatste 5 maanden meer misdaden bedreven dan in de voorgaande twee jaren.

De resident had daarom, bij zijn besluit van 10 Mei 1834 nº 141, omtrent deze aangelegenheid in het algemeen andere bepalingen gemaakt, ten grondslag hebbende dat de rechtsmacht zou worden uitgeoefend:

door het soekoebestuur of inlandsche hoofden, voor zoover hunne z. g. anakboea's of ondergeschikten betreft;

door landraden, voor inlandsche zaken, welke door de hoofden of het soekoebestuur niet beslist kunnen worden;

door een rechtbank van ommegang, voor kapitale misdaden;

door eenen Raad van Justitie voor zaken van appel, en de rechtsbedeeling onder de Europeanen en Christenen;

door een ambtenaar, belast met de politie [1].

c. Binnenlandsch Bestuur.

Alhoewel de militaire ambtenaren, belast met het hoofdbestuur in het regentschap Priaman en in de Padangsche Bovenlanden, in Februari en Maart 1834 door de ambtenaren In'tveld en Van den Berg vervangen waren, ontbraken nog een aantal ambtenaren tot verwezenlijking van de vredelievende beginselen, uitgedrukt in de door Commissarissen ter Westkust van Sumatra op den 25ⁿ October 1833 afgekondigde publicatie; nog op verscheidene posten werden de functiën van civiel-commandant door militairen uitgeoefend. De resident achtte het mitsdien noodig dat, behalve eenige contrôleurs voor de onderscheidene districten, een adsistent-resident voor Natal benoemd werd.

Dientengevolge werden bij art. 4 van het in hoofde genoemd besluit een civiel ambtenaar tot adsistent-resident van Natal benoemd, en 3 ambtenaren ter beschikking van den resident gesteld.

d. Wegen, middelen van transport enz.

De bij besluit van den Commissaris-Generaal dd. 11 Oct. 1833 nº 310 bevolen inrichting van een transport-établissement van koelies

[1] Bij resolutie van den Gouverneur-Generaal in Rade dd. 30 November 1835 nº 3 werd een reglement voor den Raad van Justitie te Padang vastgesteld.

en karren, was door gebrek aan personeel nog niet tot stand gebracht kunnen worden, hoezeer daarvoor reeds een aantal lieden van de Batoe-eilanden, Nias en Coromandel [1] waren aangekomen, die alsnu vooreerst op verscheidene punten elders zijn in dienst gesteld: gedeeltelijk bij eene steenbakkerij in de Padangsche Bovenlanden, gedeeltelijk tot het verzamelen van houtwerken en bij het établissement van draagossen in de binnenlanden, terwijl een ander gedeelte was bestemd geworden voor het transport van goederen over den nieuwen weg naar Goenoeng.

De resident had, tot betere bereiking van het doel om de koeliediensten der bevolking te verminderen — welk doel tot dusver nog niet bereikt was — gelast dat de directeur van het transport-établissement zich zou vestigen te Kajoetanam, „nabij den nieuwen weg langs de rivier Batang Singgalang, ongeveer in het centrum der Boven- en Benedenlanden„.

De nieuwe weg van Padang naar Kajoetanam en de menigvuldige bruggen op dien weg werden langzamerhand in orde gebracht, doch er waren nog geene toebereidselen gemaakt tot het aanleggen van een karrenweg van Priaman naar Moedik Padang en vandaar tot Goenoeng, over Batipoe naar Fort van der Capellen. Als zoodanig was niet te beschouwen de weg langs den Batang Singgalang, „vermits die niet voor karren bruikbaar te maken was, dan zeer gebrekkig en met opoffering van tonnen gouds„.

e. Handelsétablissementen. [2]

De gebouwen voor zoodanig etablissement in de L Kota's zouden welhaast voltooid zijn, maar met die op Fort van der Capellen, Goenoeng en Pajacombo was nog geen aanvang gemaakt. Van Gouvernementswege was nog geen geld of zout naar de binnenlanden gezonden tot opkoop van koffie; het daaromtrent door den Commissaris-Generaal bevolene was nog geheel in zijne geboorte wegens gebrek aan personeel bij het agentschap der factorij, aan gebouwen tot berging der goederen en aan koelies voor het vervoer dier goederen, de slechte wegen en de gebrekkige constructie der transportkarren.

De Commissaris-Generaal had gerekend op het inkoopen van 50 tot 70,000 pikols koffie, maar dit zou wellicht onder de gunstigste

---

[1] Coringiërs. Niet Korintjiers, zooals De Stuers II bl. 31 zegt.

[2] Deze aangelegenheid hebben wij afzonderlijk behandeld in ons opstel »De koffiecultuur ter Westkust van Sumatra», opgenomen in *De Indische Gids* van October en November 1888.

omstandigheden niet worden verwezenlijkt, omdat de landstreken, tot welke zich de operatiën der handelsétablissementen zouden uitstrekken, niet meer dan hoogstens 40,000 pikols opleveren, terwijl de koffie uit de XII, XIII en XX Kota's, Danau en de Zuidelijke Afdeeling uit den aard der zaak aan den vrijen handel zouden verblijven.

Zonder nadere maatregelen zouden dus ten minste 40,000 pikols koffie buiten den handel van het Gouvernement blijven: het geschiktste middel om hierin te voorzien was eene gedwongen leverantie.

Op dit laatste antwoordde de Regeering (art. 10): »dat eene verplichte levering der koffie aan het Gouvernement met de door den Commissaris-Generaal aangenomen beginselen geheel strijdig zou zijn.»

f. Etablissementen van landbouw.

De plaats, door den Commissaris bij besluit van 31 Dec. 1833 n° 225, nagenoeg 2 palen buiten Padang, aangewezen tot daarstelling van een établissement van landbouw, en werwaarts blijkens de resolutie van 17 Maart jl. n° 21 de daarbij bedoelde 36 personen van den ontbonden barisan van den Ali Bassa Prawiro Dirdjo bestemd waren, bleek bij nader onderzoek minder geschikt en van te kleine uitgestrektheid te zijn; de keuze tot het oprichten van zoodanige établissementen was nu gevestigd op den omtrek van Soengei Boeloe en op de heuvelachtige gronden aan den nieuwen weg langs de Batang Singgalang.

De Regeering (art. 6 van genoemd besluit) keurde zulks goed, mits gezorgd werd dat niet tekort werd gedaan aan de rechten der soekoes op de te bezigen gronden, en met aanschrijving op den resident om de daarvoor eventueel te maken overeenkomsten ter goedkeuring aan het Gouvernement te onderwerpen.

g. Uitbreiding van het politiek gezag en het onderwerpen met geweld der afgevallen hoofden.

Naar het inzien van den resident was het van het uiterste gewicht om de XIII Kota's, die slechts eene groote dagreis van Padang lagen, onder de gehoorzaamheid van het Gouvernement te brengen. De daartoe aangeknoopte onderhandelingen waren steeds vruchteloos gebleven, maar de onderwerping van dit landschap zou op nieuw door onderhandelingen worden beproefd. Bij herhaalde mislukking daarvan zou de militaire macht worden te hulp geroepen, om zoowel de XIII Kota's als de meer oostelijk gelegen IX Kota's ten onder te brengen, als wanneer 's Gouvernements gezag ook in de zuidelijke binnenlanden en in de Battalanden zou kunnen worden uitgebreid.

De weerspannigheid van den Jang dipertoewan van Boea verhinderde nog de uitbreiding van het Nederlandsch gezag onder de bewoners langs de rivier van Indragiri. De afgebroken onderhandelingen met het district Kwantan zouden zonder veel moeite weer kunnen worden aangeknoopt; en wanneer de rust en ons gezag te Boea en Soempoer Koedies hersteld waren, zouden pogingen kunnen worden aangewend om 's Gouvernements vredelievende bedoelingen ook in de Bovenlanden van Siak en Rokan uit te breiden. In Bondjol, Rau en de XII Kota's zou het gezag wel niet anders dan door geweld kunnen worden hersteld. Aan de Danau en de V Kota's was vergund op Priaman te handelen, doch de bemoeienis met die landstreken was afhankelijk van de onderwerping van Bondjol en de XII Kota's.

De Regeering antwoordde hierop (art. 9) dat zij van den resident verwachtte, dat "al zijne handelingen het kenmerk zouden dragen van die vredelievende begrippen, welke in het besluit van den Commissaris-Generaal dd. 11 Oct. 1833 nº 310 en in de Publicatie van Commissarissen ter Sumatra's Westkust van den 25n d. a. v. doorstralen." De resident werd overigens in het algemeen verwezen naar de voorschriften, hem sedert bij meer dan eene gelegenheid ter naleving aanbevolen.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Hervatting der operatiën. — Operatieplan. — Overtocht van de Massang. — Voortrukken der troepen. — Stilstand der operatiën van 3 Mei tot 7 Juni. — Verovering der linie van Padang-lawas. — Opmarsch naar Bondjol. — Aanvang van het beleg van Bondjol. — Mislukte aanval op Kota en Djamba. — Aanzienlijke verliezen. — Vermeerdering der krijgsmacht. — Ongunstige toestand van het Indische leger. — Verdienste van Toewankoe nan Tinggi. — Aandrang van den regent van Batipoe en andere voorname hoofden om de operatiën tegen Bondjol te bespoedigen en daartoe de algemeene medewerking der bevolking in te roepen. — Loeboe Ambatjang en Bondjol itam veroverd en verbrand. — Afbreuk, aan de Padries gedaan. — Ongunstige toestand in Bondjol, toenemende ziekte bij onze krijgsmacht. — Een aantal bentengs ten Zuiden en Zuidoosten van Bondjol veroverd; mislukte onderneming ten Oosten dier plaats. — Op nieuw versterking der krijgsmacht gevraagd. — Uitval der Padries. — Tegenspoeden. — Goede geest onder de bevolking der Padangsche Bovenlanden. — Verbetering onzer verhouding tot de XIII Kota's. — Verdiensten van Francis. — Brand in een onzer posten. — Bauer wenscht onderhandelingen, Francis is daar tegen, maar vraagt bevelen der Regeering. — Hare beslissing.

Gedurende de eerste maanden van het jaar 1835 hadden geene vijandelijkheden plaats en kon men zich ongestoord tot de hervatting der militaire operatiën voorbereiden.

Zoolang deze voorbereiding nog niet was afgeloopen, had de resident — zonder zich met een goeden uitslag te vleien — nog onderhandelingen beproefd; doch den 10n April 1835 schreef hij, bij missive no. 468 geheim, aan den militairen commandant:

„Het tijdstip thans genaderd zijnde om de operatiën tegen den vijand te kunnen hervatten, zoo acht ik het mijn plicht, U te verwittigen dat, hoezeer de door mij aangevangen onderhandelingen met den vijand nog niet afgeloopen zijn, ik evenwel reden heb om te onderstellen, dat daarvan niet die uitkomsten te verwachten zijn welke door het Gouvernement op eene stellige wijze worden beoogd, n.l. eene volkomen onderwerping van Bondjol en Rau, ten einde ons gezag in die landschappen door het aanleggen van versterkingen te vestigen.

„Sedert de onderwerping van Matoea en de Danau heeft Bondjol zich nauwer verbonden met Rau, en wordt het thans geheel door den invloed van Toewankoe Tamboesei beheerscht.

„Alle antwoorden die ik thans van den vijand ontvang, dragen duidelijke kenmerken van den invloed van dien Toewankoe, en behelzen hoofdzakelijk dat men gaarne op een vriendschappelijken voet met het Gouvernement wil zijn, mits wij geene bezettingen in hun land aanleggen. Onder de hoofden van Rau en Bondjol worden echter verscheidene gevonden die het Gouvernement toegedaan zijn, doch die door den drang der omstandigheden genoopt worden zich bedekt te houden....„

Deze brief kruiste zich met het bericht van Bauer aan Francis, dd. 9 April nº. 307, dat hij voor den aanval gereed was.

Na ontvangst van dit bericht begaf de resident zich, den 13ⁿ April, van Padang naar de Bovenlanden om eene conferentie met den militairen commandant te houden en, in overleg met dezen, alle maatregelen te treffen welke aan den goeden uitslag der onderneming bevorderlijk zouden kunnen zijn.

In die conferentie — welke den 16ⁿ April plaats had — werd overeengekomen dat de operatiën zouden worden hervat. De resident beloofde in de Bovenlanden te zullen blijven, om de goede gezindheid onder de bevolking van ons grondgebied te onderhouden en voor de goede verzorging van de transporten — van levensmiddelen en krijgsbehoeften voor onze troepen — te zorgen. Uit de verklaringen van den luitenant-kolonel Bauer bleek den resident, dat „niet-alleen de troepen behoorlijk georganiseerd, de forten overal wel van provisie en munitie voorzien, maar ook de noodige voorbereidende maatregelen genomen waren om de operatiën op den eersten wenk te kunnen aanvangen; dat de noodige transportmiddelen gereed waren.„

Tengevolge der tusschen hen gevoerde gesprekken schreef Francis, denzelfden dag, aan Bauer den volgenden brief (Lª A):

„Als vervolg op mijne missive van 10 dezer nº. 468 en naar aanleiding onzer conferentie van heden morgen heb ik de eer U te melden, dat de onderhandelingen met den vijand geene genoegzame zekerheid aanbieden om op eene spoedige en volkomene onderwerping van Bondjol te rekenen, te meer omdat alle aangewende pogingen om de vier hoofden van Bondjol tot eensgezindheid over te halen vruchteloos zijn afgeloopen. Derhalve vermeen ik dat een verder uitstel veel verlies van tijd zal ten gevolge hebben, weshalve ik de vrijheid neem U te verzoeken, de door U in deze maand voorge-

nemen operatiën tegen den vijand aan te vangen en om de best mogelijke wijze Bondjol en Alam tot onderwerping te brengen, terwijl ook van mijne zijde alle middelen zullen worden in het werk gesteld om den vijand van de zijde der zee zooveel mogelijk afbreuk te doen en om de zaken bij hem het uiterste, aan ons toegedane partij nog meer aan ons belang te verbinden."

Na ontvangst van dit schrijven berichtte de luitenant-kolonel Bauer aan den commandant van het Indische leger generaal Cochius dat de operatiën tegen de weerspannige districten, volgens de instructie van den 15n dezer L. A. van den resident dezer kust, den 20n, 21n en 22n April zouden beginnen. Bauer schreef verder missive dd. 16 April 1833 nº 331,

„Het wordt dan ook hoog tijd; de vijand ziet wel in dat het fort te Bamsang, alwaar zich een depôt van munitie en vivres bevindt, van zeer veel belang voor ons is; hij heeft dan ook, in de eerste zeven dagen dezer maand, van de donkere nachten geprofiteerd en ons fort aldaar in den brand willen steken. In een dier nachten heeft hij zich een weg door de randjoes gebaand en eene approche gemaakt om onbemerkt in de gracht te komen, waartoe zich het terrein prêteert, maar hij is door eenige uitvallen en kanonschoten in zijn voornemen gestoord.

„De majoor Van Steenbergen, commandant der troepen te Loeboe Ambaloe, meldt mij van den 13n dezer, dat de vijand wederom het voornemen heeft, op den weg van Mengoppo zijne transporten aan te vallen en de gemeenschap te bemoeielijken.

„De kapitein Van Beethoven, commandant der troepen om de noord, heeft in last zich met mij zoo spoedig mogelijk te vereenigen, doch langzaam en zeker te werk te gaan.

„De 1e luitenant Schouten maakt met een 70-tal manschappen der 6e compagnie van het algemeen depôt en met de bevolking der L Kota's eene krachtdadige vertooning op de vijandelijke grenzen, waarbij zich ook de 1e luitenant Helbach met de hulptroepen van Halaban voegt.

„De 2e luitenant Schultze, commandant civiel en militair van Ajer Bangies, maakt mede van zijne zijde eene vertooning, terwijl de hoofdaanval aan de boven-Massang, ten Oosten van Bambang zal plaats hebben; ik heb hoop, tusschen de retranchementen van Pisang en de VII Loerahs door te zullen komen.

„Het is mij gelukt, den vijand in den waan te brengen dat de aanval van Loeboe Ambaloe uit over Kota Gedang op de beneden-

Massang zal plaats hebben, — alwaar hij druk bezig is zich te versterken."

Omtrent de krijgsoperatiën, welke in de eerstvolgende maanden plaats hadden en vooral omtrent de daarmede verband houdende handelingen van het civiel bestuur, hebben wij uitvoeriger gegevens dan die, waarover Lange de beschikking heeft gehad.

Wij zullen daarom — ofschoon, waar zulks zonder de duidelijkheid te schaden geschieden kan, naar Lange verwijzende — de gebeurtenissen eenigszins omstandig beschrijven.

Ten einde den vijand afbreuk te doen, droeg de resident den 19ⁿ April aan den posthouder te Priaman en aan den civielen commandant van Ajer Bangies op, het maken van zout langs het strand van Ajer Bangies tot Tikoe te verbieden en tegen te gaan; zij konden daartoe beschikken over de civiele schoener *Dolphijn* en over een kruisboot, welke te Tikoe zouden worden gestationneerd. [1]

De gezagvoerder van de *Dolphijn* ontving den last, voor de transporten der militaire goederen te zorgen en te waken dat geene oorlogsbehoeften, levensmiddelen, zout en andere goederen, die eenigszins konden dienen ten gerieve van den vijand, ergens aan de kust, speciaal te Katiagan, tusschen Ajer Bangies en Tikoe aan wal werden gebracht.

De posthouder van Priaman zou voorloopig zich te Tikoe vestigen, om hier zorg te dragen voor de transporten naar Loeboe Ambaloe, en steeds een goeden voorraad rijst en arak in voorraad te houden, ten einde alle vertraging in de voldoening der aanvragen tot die artikelen te voorkomen.

De hoofdmacht, onder den luitenant-kolonel Bauer, stelde zich in den nacht van 20 op 21 April in beweging. Dank zij de medewerking van Toewankoe Moeda van de VII Loerah's, die ons wel genegen was en zich den 22ⁿ April officieel onderwierp, slaagden onze troepen er in, den 21ⁿ, zonder tegenstand te ontmoeten, de Massang over te trekken; door den hoogen waterstand verdronk een soldaat, terwijl twee randjoe-wonden bekwamen.

Den 23ⁿ werd Pisang bezet; den 24ⁿ Semawang Gedang, Batoe-

[1] Den 24ⁿ Mei 1835 berichtte de civiele commandant van Ajer Bangies aan den resident, dat met deze beide vaartuigen al de zoutpannen tusschen Ajer Bangies en Katiagan, ten getale van 85, vernield waren en al het gevonden zout onbruikbaar was gemaakt.

bedindit en de tot Koempoelan behoorende kampong Melajoe, ten koste van slechts twee gewonden. Den 26n werden onze troepen door de Padries verontrust, doch deze werden weldra verdreven; bij die gelegenheid werden „eenige kampongs" verbrand.

Evenwel gaven de Padries den tegenstand niet op: op de omliggende hoogten wierpen zij „met onbegrijpelijken spoed" een tiental bentengs op, om onze troepen het verder doordringen te beletten en hun terugtochtsweg af te snijden. Eene poging, om den 27n die bentengs te nemen, werd met verlies van 1 doode en 12 gewonden afgeslagen.

„Daar Koempoelan en Bondjol zich nog steeds hardnekkig bleven verdedigen" begreep Bauer — die zich met een deel zijner krijgsmacht nog te Pisang bevond om de gemeenschap over de Massang te verzekeren — dat versterking van de troepen in de vooruitgeschoven stelling noodig was. Hij zond derhalve den majoor Prager met eene compagnie infanterie, een drieponder en een handmortier derwaarts, en liet te gelijkertijd (27 April) de hulptroepen van de bevolking van Tandjong Alam en Salimpaoeng oprukken. Deze hulptroepen kwamen den 30n, ter sterkte van omstreeks 1000 man, onder aanvoering van den luitenant Thouloup aan; zij vertrokken in den vroegen ochtend van den 1n Mei.

Den 28n April berichtte de militaire commandant aan den resident, dat de bevolking der VII Loerahs, Pisang en Semawang Gedang zich gedeeltelijk onderworpen had en aan den weg werkte, maar met weinig menschen. Hij verzocht daarom dat elk der 13 districten van Agam 100 man zou leveren om de wegen en bruggen in orde te helpen brengen, hetgeen dringend noodig was om eenige stukken geschut te kunnen vervoeren.

Deze brief werd den 30n April ontvangen; onmiddellijk gaf de resident dienovereenkomstig de noodige bevelen, en nog denzelfden dag vertrokken 500, den 1n Mei 300, den 2n Mei de overige 500 Agammers naar het tooneel der krijgsverrichtingen.

Bauer meldde van daar, dd. 1 Mei, dat vele kampongs verbrand waren; dat hij, in het gezicht en onder het vuur des vijands, eene benteng deed opwerpen, en den aanval op 's vijands stellingen nog moest uitstellen totdat de noodige versterkingen (aan hulptroepen) aangekomen en de weg bruikbaar zou zijn. De gansche bevolking van Semawang Gedang had zich onderworpen; die van Pisang was op onze hand.

Eene minder gunstige tijding, tegelijkertijd verzonden, behelsde dat de koelies, welke uit de Benedenlanden afkomstig en voor den transportdienst bestemd waren, allen waren weggeloopen en dat de

„goede voorraad" padi, welke de voorgaande dagen buitgemaakt was, geheel was opgeteerd. De resident zond dientengevolge, den 5n Mei, vaste koelies voor den transportdienst naar de colonnes.

Inmiddels had, den 3n Mei, de aanval op de vijandelijke bentengs plaats; ten koste van 1 doode en 20 gewonden (waaronder 10 met randjoe-wonden) werden de Padries uit al hunne positiën verdreven. De onzen vonden hier 1 bruikbaren ijzeren 4-ponder met bijbehoorende Padriesche munitie, 1 ijzeren 3-ponder, 1 metalen 1-ponder en 1 metalen ½-ponder; de drie laatste stukken geschut waren „min of meer onbruikbaar." [1]

Voorshands werden de operatiën nu gestaakt; zoowel omdat eerst de gemeenschap en de toevoer van levensmiddelen en krijgsvoorraad verzekerd moesten zijn, als omdat het weder veel te wenschen overliet. Intusschen werd den vijand afbreuk gedaan door onze hulptroepen: den 8n Mei schreef Bauer aan Francis, dat alles stil was, doch de Maleiers veel buit maakten; die van Batipoe alleen hadden 189 buffels genòmen.

„Bij al de werkzaamheden en het slechte weder" — dus heette het in een brief van 14 Mei — bleven de militairen vroolijk en gezond. Bondjol „hield zich nog gesloten en stil", maar de bevolking van Kota Ketjil had hare onderwerping toegezegd, en van Alahan mati werkten een 30-tal mannen aan den weg.

Den 6n Juni ontving de resident het bericht, dat alles gereed was om de verdere operatiën tegen Bondjol aan te vangen, en dat het slechts aan de aanhoudende regens was toe te schrijven dat men nog geene bewegingen had gemaakt. Inderdaad rukten de troepen in den daarop volgenden nacht op, en den 7n werd de versterkte linie van Padang-Lawas, ten koste van 12 dooden, waaronder 2 officieren, en 27 gewonden [2] door hen veroverd.

Men bracht hier een paar dagen door, om er, ter verzekering der gemeenschap tusschen de vallei van Bondjol en Koempoelan, eene verschansing op te werpen. Een aanval, door den vijand in den nacht van 7 op 8 Juni op ons bivak gedaan, werd afgeslagen.

Den 11n Juni werd de marsch in de richting van Bondjol hervat, en denzelfden dag vielen ons verscheidene bentengs in handen, zoodat Bondjol-zelf tot op een geweerschot afstands genaderd was.

Van dat oogenblik dagteekent alzoo het beleg van Bondjol, dat meer dan twee jaren duren zou.

[1] Zie verder, omtrent de operatiën van 21 April tot 3 Mei, Lange II blz. 79—88.

[2] Lange zegt abusievelijk 72 gewonden (id. bl. 86).

Hoewel, zooals Bauer meldde, de vijand zich hardnekkig verdedigde en aan geene onderwerping dacht, verminderde diens getalsterkte: velen vervoerden hun have en goed naar Loeboe Sikaping en naar het gebergte.

Behalve Djamba en Bondjol hield de vijand nog drie bentengs op den heuvel, Boekit Terdjadi, bezet; de onzen waren gelegerd in eene linie van redouten, meest oorspronkelijk door de Padries aangelegd. Aan de versterking dier linie werd van 11 tot 16 Juni krachtig gewerkt.

Bauer liet, van tijd tot tijd, een granaat in Bondjol, en kogels naar de heuvelbentengs werpen; dit vuur werd beantwoord met 3- en 4-ponders, alsmede uit eenige lilla's en uit lange, zeer vèr dragende geweren.

Aangezien de hulptroepen van Batipoe en Tandjong alam in den laatsten tijd veel verliezen hadden geleden, drongen de hoofden, vooral de regent van Batipoe, er op aan, ook Agammers te doen oprukken. Bauer ondersteunde dit verzoek bij den resident, die onmiddellijk dienovereenkomstig bevelen gaf: en reeds den 16n kon de contrôleur van Agam berichten dat er 2000 Agammers — 700 meer dan het gevraagde getal — naar de colonne te Bondjol op marsch waren.

Na hunne aankomst werd, den 21n Juni, eene poging gedaan tot verovering der kampongs Kota en Djamba, ten einde daardoor Bondjol nauwer te kunnen insluiten. Maar die poging mislukte; zooals Bauer berichtte, hadden „de halstarrige priesters van Bondjol den gemeenen man weten diets te maken dat de schuld jegens het gouvernement te groot was om vergiffenis te erlangen, zoodat men besloten had zich liever dood te vechten dan zich te laten onthalzen.”

Bauer meende zich nu voorloopig te moeten bepalen tot het behoud en de verbetering der ingenomen stelling, althans zoolang de in de Noordelijke Afdeeling ageerende troepen Bondjol niet bereikt hadden, — hetgeen evenwel niet spoedig te verwachten was. Want — zoo schreef hij — „men kan, zoomin hier als in de Noordelijke Afdeeling, de pas veroverde landen vertrouwen; men moet overal sterke bezettingen achterlaten, waardoor de hoofdmacht te veel verzwakt wordt.”

En bovendien had men belangrijke verliezen geleden: van 11 tot 21 Juni, bij de geregelde troepen, niet minder dan 23 gesneuvelden en 141 gewonden. Onder de laatsten wel is waar meest licht (door randjoe's) gekwetsten, doch deze waren dan toch voorloopig niet voor den dienst beschikbaar. „Alhoewel onze zaken voordeelig stonden”,

meende Bauer alzoo versterking, ter vervanging der geleden verliezen, te moeten afwachten; hij hoopte dat intusschen „gebrek aan leeftocht en munitie bij de Bondjollers gunstiger omstandigheden voor ons zouden doen geboren worden” (missive van den Gouverneur-Generaal aan den Minister van Koloniën d.d. 31 Juli 1835 n°. 328, kabinet La Z.).

Dientengevolge werden (31 Juli) eene Europeesche en eene inlandsche compagnie van het 7e bataljon infanterie, benevens twee artillerie-officieren naar Padang gezonden.

De Gouverneur-Generaal (Baud) was van oordeel dat wij „in het algemeen onder het voorzichtig beleid van Bauer, goede vorderingen maakten”; maar hij voegde er bij dat nog groote inspanning noodig zou zijn omdat — zooals de Minister reeds had opgemerkt — „de hoofden, die zich in Bondjol verzameld hebben, dezulken zijn die van ons alles te vreezen en niets te hopen hebben, en die zich derhalve tot den laatsten man zullen verdedigen”.

Intusschen, — voor die inspanning waren troepen noodig, en met de legersterkte was het, toen reeds, niet gunstig gesteld. „De behoefte aan suppletie-troepen, zoo schreef Baud in den zooeven aangehaalden brief — doet zich meer en meer gevoelen, en evenzeer het gebrek aan subalterne officieren. Het niet uitreiken van de reeds lang verschuldigde paspoorten vermeerdert de daden van indiscipline, en doet bij het Hoog militair Gerechtshof gemoedsbezwaren ontstaan tegen het veroordeelen der schuldigen. Het gebrek aan officieren sleept onophoudelijk overplaatsingen na zich, waaruit ontstaat dat de meeste officieren vreemden zijn in hunne compagnieën, en de geest van kameraadschap al meer en meer verloren gaat. Met aandrang verzoek ik andermaal, hierin te willen voorzien en de met verlof afwezige officieren zoo spoedig mogelijk te doen terugkeeren”.

Zooals wij nader zullen zien, was inmiddels, bij Koninklijk besluit van 27 Mei 1835 n°. 4, het „korps Jagers van den kolonel Cleerens”, bestaande uit zes compagnieën infanterie — met de kaders voor 4 compagnieën, die voor de beide overigen moesten in Indië worden aangevuld — voor de overzeesche bezittingen bestemd.

Dat korps kwam in het begin van November 1835 in Indië aan en werd daar als het 9e bataljon in de sterkte van het leger opgenomen.

Onze troepen bleven alzoo in de aangenomen stelling, met den linkervleugel slechts circa 250 pas van Bondjol verwijderd, van waar de vijand des nachts met granaten werd verontrust.

Wel vernam men, dat de vijand vele dooden en gewonden kreeg en verscheidene hoeloebalangs verloren had, dat de zoon van Toewankoe Itam gesneuveld, en die van Toewankoe Imam doodelijk gekwetst was, maar de tegenstand verminderde daarom niet. Zijne stroopers zwierven in den rug der onzen rond, en geen transport kon worden aangevoerd zonder aangerand te worden en, meestal, eenige gekwetsten te bekomen.

Om hieraan een einde te maken besloot Bauer „de stroopers met gelijke munt te betalen", en weldra „waren de stroopers van onze zijde meester van het gansche bosch aan weerszijden van den weg naar Koempoelan." Bij deze gelegenheid maakte Toewankoe nan Tinggi zich „zeer verdienstelijk": met al wat beschikbaar was werkte hij te Koempoelan om het bosch rechts en links van den weg open te kappen, en bovendien trachtte hij de weerspannige bevolking tot onderwerping te brengen.

Met dat al kwamen de onzen niet verder, en scheen de geest onder de hulptroepen, na het échec van 21 Juni en de daarop aangenomen „afwachtende houding" er niet beter op te worden. De regent van Batipoe vroeg reeds den 30^{n} Juni, en herhaalde dit den 4^{n} Juli, om met zijn volk, dat evenals dat van Tandjong alam veel geleden had, te mogen teruggaan naar zijn land; en toen dit verzoek niet werd toegestaan, schreef hij achtervolgend drie brieven aan den resident, waarin op bespoediging der operatiën werd aangedrongen.

Volgens 's residents dagboek (dd. 17 Juli) kwamen de vertoogen van den regent, door dezen ook tot Bauer gericht, in hoofdzaak op het volgende neder.

„Uithoofde van het lange tijdsverloop, waarin onze troepen en hulpbenden voor Bondjol gelegerd zijn zonder het ware doel, de verovering van Bondjol, te bereiken, moet het noodzakelijk worden geacht tot andere, meer afdoende middelen over te gaan om die verovering te bespoedigen.

„Het is nu reeds voldoende gebleken, dat het den militairen commandant aan middelen daartoe ontbreekt, zoodat, naar 's regents oordeel, de aanwezige macht nog door hulpbenden diende te worden versterkt. De gezindheid der bevolking was ons gunstig; algemeen wenschte zij dat Bondjol spoedig in onze handen zou vallen, daar dit nog de eenige landstreek was die het vestigen der algemeene rust en veiligheid in den weg stond en de gemeenschappelijke belangen van het gouvernement en van de Maleiers tegenwerkte.

„De regent meende daarom dat men van die goede gezindheid gebruik moest maken om de nog tegen de algemeene rust en de daaraan verbonden welvaart der bevolking bestaande beletselen op te ruimen, en dat de resident niet behoefde te schromen, de algemeene medewerking daartoe te vragen; de geheele bevolking der Bovenlanden was bereid te helpen om den oorlog tegen Bondjol tot een einde te brengen, en dit zou dan wel binnen weinige weken kunnen geschieden.”

Soortgelijke aanmerkingen — schreef de resident verder in zijn dagboek — waren reeds door verscheidene voorname hoofden van andere districten gemaakt; ook deze hadden hunne diensten aangeboden, en ook met het oog op den ongunstigen staat van zaken in Bengkoelen was het van groot belang, de Bondjolsche quaestie spoedig te doen eindigen.

Hiertoe boden de aanbiedingen van verschillende hoofden en districhten eene schoone gelegenheid, en het rekken der oorlogsoperatiën tegen Bondjol was daarentegen zeer lastig en kostbaar voor de talrijke hulpbenden uit Batipoe, de L Kota's, Halaban, Tandjong alam en Mandaïling, die op hun eigen kosten moesten teren; naarmate hunne middelen verminderden om dat vol te houden, zou ook hun ijver voor onze zaak verflauwen.

Francis stelde alzoo aan Bauer de vraag, of het niet raadzaam was, door eene meer algemeene samenwerking van de inlandsche bevolking Bondjol's onderwerping te bespoedigen. Na overleg met den regent van Batipoe meende Bauer, dat het leveren van nog een aantal hulpbenden kon worden bepaald tot Tanahdatar, „vermits onderscheidene hoofden uit die afdeeling den regent, schriftelijk en mondeling, hadden verzocht hunne diensten tegen de Bondjollers te mogen bewijzen, aangezien zij er over ontstemd waren dat men hun de eer niet aandeed om hen tot de operatiën tegen Bondjol te doen medewerken. Met die troepen zou de regent van Batipoe dan ten Oosten der heuvels van Bondjol stelling nemen, waardoor de vijand nog meer in het nauw zou worden gebracht.”

Intusschen hadden de onzen zich, onder aanvoering van kapitein Sutherland, den 15n Juli meester gemaakt van de kampong Loeboe Ambatjang, tegenover Kota en Djamba, op den anderen oever der rivier van Bondjol gelegen. Eenige kampongs, waaronder ook het meer noordelijk gelegen Bondjol itam, werden onmiddellijk in de asch gelegd, en de tusschenliggende velden met rijpe padi vielen in

onze macht [1]. Dit was voor den vijand een belangrijk verlies, want hij had nu alleen nog de beschikking over de padivelden op den linkeroever der rivier. Om hem ook deze te ontnemen, zond Bauer des nachts gewapende Maleiers uit, die de opdracht hadden, den te veld staanden oogst te vernielen.

Deze maatregelen schenen bij de belegerden groote bekommering te verwekken; Toewankoe Imam schreef aan den regent van Batipoe dat hij hem veel goud, veel slaven en veel paarden ten geschenke zou zenden wanneer deze met zijne benden het land van Bondjol wilde ontruimen.

En den 20n Juli kwamen twee personen, die uit Bondjol ontvlucht waren, bij de colonne aan; zij berichtten, dat er in Bondjol nog geen gebrek heerschte, maar dat de gemeene man in groote verlegenheid begon te geraken en alleen nog door de gewapende hoeloebalangs van Toewankoe Imam „met geweld en onder bedreiging met den dood” in bedwang gehouden werd.

Deze tijdingen waren voorzeker bemoedigend voor de onzen; maar van den anderen kant vertoonde zich meer en meer een nieuwe vijand: de gezondheid onder de troepen en hulptroepen liet dagelijks meer te wenschen over. Het aantal zieken werd steeds grooter, en Bauer schreef den 25n Juli aan den resident, dat hij, bij aanvoer van nieuwe hulpbenden, wel hoopte Bondjol geheel te kunnen insluiten en alzoo allen toevoer van levensmiddelen af te snijden, maar dat hij, na de groote reeds geleden verliezen en bij het groot aantal zieken het geen zaak achtte „het uiterste te wagen en onze positie te bederven, weshalve hij dan ook alleen bij voorkomende gelegenheid den vijand afbreuk deed.”

Voor de hulptroepen, zoo meldde hij tevens, was de toestand veel gunstiger dan voor de soldaten: er waren op dat oogenblik van Batipoe 80, van Agam 350, van Tandjong alam 250 Maleiers, die, evenals de hoofden, steeds afgelost en vervangen werden, en bovendien veel werk maakten van padisnijden, aardvruchten, pisang, sirih enz. halen, om hiermede handel te drijven.

Inmiddels had de resident, die uit de berichten van Bauer afleidde

[1] Rapport van Bauer dd. 17 Juli 1835 n° 593. Daaruit blijkt dat Lange in zijne opgaaf omtrent de verliezen van 22 Juni tot 16 Juli niet nauwkeurig is: die verliezen bedroegen: . . voor Bondjol, van het leger 1 doode en 20 gewonden;
„ „ van de hulptroepen 1 „ „ 10 „
en bij de colonne Schultze
— waarover nader — „ „ „ 5 „ „ 12 „

dat deze „zelf erkende dat de aanwezige militaire macht en hulpbenden onvoldoende waren om den vijand van alle kanten te benauwen, en dat het mitsdien van belang was de oostzijde van Bondjol door nieuwe hulpbenden te bezetten en den vijand aan die zijde meer in het nauw te brengen", reeds (25 Juli) aan den civielen gezaghebber van de Padangsche Bovenlanden opgedragen, uit Tanahdatar en de XX Kota's, van elke laras 50 à 70 gewapende manschappen te doen oprukken. Deze waren den 7^n Augustus op marsch.

Volgens eene opgaaf van den resident bedroeg het totaal der hulptroepen voor Bondjol omstreeks medio Augustus — waarvan echter, zooals uit Bauer's zooeven medegedeeld bericht blijkt, lang niet allen tegelijk onder de wapens stonden —:

uit	Agam	3000	man
〃	Matoea en XII Kota's . .	100	〃
〃	X Kota's	300	〃
〃	Batipoe	1200	〃
〃	Tandjong alam	1000	〃
〃	Tanahdatar en XX Kota's .	1800	〃
〃	L Kota's	4000	〃
	samen . .	11400	〃

Met inbegrip van een onbekend aantal uit de VII Loerah's en van de Battasche hulptroepen in Mandaïling en Rau kon men het totaal der hulpbenden stellen op 14000 man.

Na aankomst der hulpbenden van Tanahdatar besloot Bauer, zich meester te maken van „de kleine bentengs aan de Oostzijde", het terrein aldaar te bezetten en den vijand nader in te sluiten.

De 1^e luitenant M. J. Raaff veroverde, van 16 tot 26 Augustus acht schansen, ten Zuiden en Zuidoosten van Bondjol; meest bij verrassing, doch eene benteng werd wanhopig verdedigd. Zij was op een hoogen, steilen bergtop gelegen en daarbij nog te lood afgestoken; waren de onzen eenmaal boven, dan konden aanvaller en verdediger van hun schietgeweer gebruik maken. De laatste verdedigde zich verder met lansen, steenen en mandjes, met zand gevuld, die men de onzen in de oogen wierp; men liet zich de hutten boven het hoofd in brand steken en verdedigde het eene gat na het andere. De bentengs bestonden nl. uit verscheidene ingravingen, die door een nauwen gang verbonden waren en waarin men zich zeer goed voor onze granaten wist te bergen.

Den 28^n werd nog eene benteng veroverd, waarbij zich de kanonnier

Van Deventer bijzonder onderscheidde. Hij werd voorgedragen voor het ridderkruis der Millitaire Willemsorde; maar uit overweging dat zich eene beslissing op die voordracht lang zou laten wachten, schonk de Regeering hem, bij besluit van 24 October 1835 nº. 9, eene gratificatie van *f* 60.— aangezien „de billijkheid en het belang van 's Konings dienst evenzeer vorderde dat hij al dadelijk voor het door hem gehouden moedig gedrag beloond werd.”

Terwijl Raaff zich aldus meester maakte van het terrein, dat noodig was voor de gemeenschap met de voor de hulptroepen van Tanahdatar bestemde oostelijke positie, rukte de 1e luitenant Van der Tak, in den nacht van 17 op 18 Augustus, met 100 soldaten en de hulptroepen van Tandjong alam en van Ajer Bangies op, ten einde den vijand aan de oostzijde van Bondjol te verdrijven. Maar toen de Padries in dichte drommen kwamen opzetten, sloegen de hulptroepen op de vlucht en zag Van der Tak zich verplicht, den terugtocht aan te nemen. Van zijne soldaten waren 1 Europeaan gesneuveld en 4 inlanders gewond; de hulptroepen hadden 5 dooden en 7 gekwetsten, benevens een groot aantal (circa 70) die door randjoes gewond waren. Ook de vijand leed belangrijke verliezen; onder de door hem achtergelaten dooden herkende men een gedeserteerd inlandsch soldaat.

Nadat, den 31n Augustus, door kapitein Sutherland en luitenant Raaff nog een paar verschansingen waren veroverd, waren nu al de bergstellingen ten zuiden van Bondjol in onze macht, maar aan de Oostzijde waren wij nog niets gevorderd. Inmiddels nam de ziekte onder de onzen toe. Bauer meldde, den 5n September, dat, van 17 Juli tot 5 September, de verliezen bedragen hadden:

van de geregelde troepen: 9 dooden, 27 gewonden, 34 door randjoes gewonden;
„ „ hulpbenden: 12 „ 17 „ 44 „ „ gewonden;

en dat er, na aftrek van gewonden, zieken en reconvalescenten, maar weinig manschappen overbleven, zoodat de dienst zeer zwaar en moeilijk was. Dagelijks kwamen er in de verschillende versterkingen manschappen te kort om de wachten af te lossen. Bauer zelf sukkelde aan galkoorts en was zeer zwak, evenals vele andere officieren en soldaten.

Hij meldde verder — en dit kan tot verklaring dienen waarom van de tot dusver medegedeelde gevechten zoo weinig détails bekend zijn —:

„Met het voeren der administratie ziet het er slecht uit; om een

voorbeeld te noemen: de commandant der 13e compagnie artillerie, wien het zeker niet aan ambitie ontbreekt, gaat het hospitaal uit en in; zijn sergeant-majoor is te Koempoelan (waar de infirmerie was) overleden; zijn fourier is gesneuveld, en nu is er bij die compagnie niemand meer die schrijven kan. Bij de overige compagnieën gaat het meestal niet beter. Mijn adjudant is doodziek te Fort de Kock, en de eenigste persoon die mijn schrijver vervangen kan, is daar eveneens nog ziek . . .„

Bij de Europeesche compagnieën was de ziekte het grootst: de 6e compagnie van het 1e bataljon had in 't geheel nog 21 dienstdoende manschappen. De inlandsche compagnieën hadden gemiddeld 30 à 40 zieken. Bij de hulptroepen was het al niet beter. Vele soldaten stierven, meest aan dysenterie.

Bauer drong alzoo op nieuw op versterking aan en zag zich intusschen meer en meer tot eene lijdelijke houding genoodzaakt.

Juist op denzelfden dag, waarop Bauer het hier medegedeelde schreef (5 September) deden de Padries een uitval op een onzer posten, die wel afgeslagen werd, maar ons 6 dooden en 8 gewonden kostte (Lange, II bl. 96).

Vier dagen later werd nog eene poging aangewend om de kampong Padang boeboe, ten Oosten van Bondjol, bij verrassing te nemen. Maar de kapitein J. G. S. Krafft, die met de leiding der onderneming belast werd, werd gedurende den marsch derwaarts zwaar ziek (ten gevolge waarvan hij eenige dagen later overleed), en zijn vervanger, kapitein Heintzen, was met het terrein onbekend en ook niet voldoende ingelicht omtrent de wijze, waarop de operatie geschieden zou. Het gevolg van een en ander was, dat de onzen te laat voor Padang boeboe aankwamen en de vijand gelegenheid vond zich tijdig te verzamelen. Na een gevecht, waarbij 5 soldaten sneuvelden en 7 (meest zwaar) gewond werden, moest men tot den aftocht besluiten.

Het plan bestond nu, na den 11n September een beslissenden aanval op Bondjol te wagen; doch, gelijk de resident den 24n October (missive no. 105) aan den Minister van Koloniën schreef: „de tegenstand, door de onzen in de Noordelijke Afdeeling ontmoet„ (zie het volgende Hoofdstuk), „de tegenspoeden in het leger voor Bondjol en de moedeloosheid van de Maleische hulpbenden hebben dat ontwerp verijdeld. Met tegenspoeden van onze troepen bedoel ik het ongestadige weder, de menigvuldige regens, waardoor zij veel ongemak lijden en onderhevig zijn aan ziekte en sterfte. Deze

rampen treffen ook de hulpbenden en maken een ongunstigen indruk op den moed en de volharding, waarmede èn de troepen, èn de inlandsche hulpbenden de ongemakken van dezen oorlog zoo geruimen tijd verduurd hebben. De officieren deelen in hetzelfde lot, velen liggen te kwijnen in de hospitalen, en de luitenant-kolonel, militaire commandant, is den 10n dezer verplicht geweest het bivak voor Bondjol te verlaten en zich, tot herstel van gezondheid, naar Fort de Kock te begeven".…

Feitelijk had er alzoo gedurende een geruimen tijd een wapenstilstand plaats. De onzen hielden de ingenomen stellingen bezet, maar waagden — in afwachting der gevraagde versterking — geen aanvallen meer. En ook de vijand hield zich een paar maanden lang rustig.

Gelukkig kon Francis bij verschillende gelegenheden getuigenis afleggen van den goeden geest, die onder de bevolking der Padangsche Bovenlanden heerschte.

Zoo meldde hij den 4n September (missive no. 90) aan den Minister van Koloniën: "de goede gezindheid jegens het Gouvernement neemt daar hand over hand toe; door goede maatregelen en zachte middelen wordt de oude wrok en vijandschap, die nog tusschen vele districten bestond, uit den weg geruimd en worden de kleine oorlogen en strooperijen onderling voorkomen. Deze vreedzame handelwijze doet den lust om bentengs aan te leggen en den oorlogzuchtigen geest onder de bewoners allengs verflauwen, en wakkert den lust tot nuttige werkzaamheid aan, die door het bestuur wordt opgewekt tot het aankweeken van koffie en rijst. Deze pogingen worden met den gewenschten uitslag bekroond".…

En in den reeds aangehaalden brief van 24 October kon hij schrijven:

"Het vooruitzicht, om met de hoofden der XIII Kota's in aanraking te komen, heeft zich verwezenlijkt. Voor eenige dagen zijn *alle* hoofden eensgezind naar Padang afgezakt en met de van ouds gebruikelijke ceremoniën hier binnengehaald; overmorgen zullen zij in het residentiekantoor ontvangen en feestelijk onthaald worden… Ik zal niet behoeven aan te toonen dat het nu de tijd niet is om met de XIII Kota's te onderhandelen op den voet zooals door Uwe Excellentie (Van den Bosch) in de achtergelaten instructiën is vermeld; ik acht mij gelukkig dat ik hen in de gegeven omstandigheden uit de gespannen houding heb kunnen brengen welke zij sedert 1830 tegen het Gouvernement hebben aangenomen, en dat zij thans gestemd zijn in dien vriendschappelijken toon, waarin men

van hen geen kwaad heeft te vreezen; eene stemming, die ons onder den tegenwoordigen oorlog met Bondjol zeer wel te stade komt" . . .

Den 7n December 1835 (missive nº 116) berichtte hij nog, na korte mededeeling van het voorgevallene op het terrein des oorlogs: "Overigens blijft de bevolking overal in eene goede gezindheid jegens het Gouvernement; eene omstandigheid, die de verwachting te boven gaat, in aanmerking nemende haar vroeger gedrag en de opofferingen, die zij zich nu sedert ruim zeven maanden heeft moeten getroosten met het leveren van hulptroepen en menschen voor de noodige transporten van levensmiddelen en materieel ten behoeve der expeditionnaire troepen, voor zooveel 's Gouvernements transportmiddelen te kort schoten. Met de XIII Kota's zijn de vroegere vriendschapsbetrekkingen weder volkomen hersteld" . . . .

Uit een en ander blijkt wel, dat het civiel bestuur — door Lange o. i. miskend — een heilzamen invloed uitoefende. Hoe veel ongunstiger zou wellicht de toestand geworden zijn, wanneer die invloed — Francis wist op uitmuntende wijze met den inlander om te gaan — gemist ware?

Dezelfde post, waarop de Padries den 5n September een aanval gewaagd hadden, was ook na dien tijd in het bijzonder het voorwerp hunner vijandschap; geen wonder, want juist uit die redoute (nº XVIII op de kaart van Lange) werd Bondjol bij dag en bij nacht met kanon- en mortiervuur geteisterd. Herhaaldelijk wendden zij pogingen aan om haar in de asch te leggen. Alle mogelijke voorzorgen werden daartegen genomen, maar eindelijk werd, in den donkeren avond van 9 November, de post onbemerkt bekropen en deze op verschillende plaatsen tegelijk in brand gestoken. In het buskruitmagazijn waren twee vaatjes buskruit en een 12-tal granaten. Deze werden in veiligheid gebracht; het bleek niet mogelijk den brand te blusschen, maar de post bleef behouden. De majoor Prager, die bij afwezigheid van Bauer het bevel voerde over de troepen voor Bondjol, rapporteerde dat artillerie en infanterie wedijverden in het volbrengen van hun plicht; "het was een eerbiedwekkend gezicht, hoe onze brave soldaten geduldig den vuurgloed in den rug verdroegen en stonden in de houding van den man, die zijn vijand wacht en niet willens is de puinhoopen te verlaten."

De berichten omtrent den toestand, waarin de verdedigers van Bondjol verkeerden, deden intusschen vermoeden dat ook dezen naar

het einde des oorlogs verlangden. Den 28n October ontving Francis een brief van den militairen commandant, waarin deze mededeelde dat eene uit Bondjol gevluchte Battasche vrouw, slavin van Toewankoe Hadji Momin, door Toewankoe Imam over de onderwerping had hooren praten. Die vrouw had voorts verhaald, dat de padihokken in Bondjol leeg waren en dat er geene andere levensmiddelen voorhanden waren dan die welke men zelf ging zoeken en wat van buiten te koop werd aangebracht, maar het laatste was zeer duur; de slavinnen kregen maar eens per dag een weinig rijst; zout was alleen nog voor de Toewankoes en hunne betrekkingen beschikbaar, maar niet voor den gemeenen man. Andere levensmiddelen, zooals aardvruchten en pisang, had men ook niet meer. In Bondjol heerschten kwaadaardige koortsen, waaraan dagelijks 3 à 4 menschen bezweken; men woonde daar nog steeds in den grond, onder afdaken, in ellendige hokken.

Na mededeeling van deze tijdingen schreef Bauer aan Francis, dat het nu volgens de meening der inlandsche hoofden de rechte tijd was om met Toewankoe Imam in onderhandeling te treden, doch dat er in de Bovenlanden niemand te bewegen was om eenen brief naar Bondjol te brengen, omdat de eerste zendelingen van den militairen commandant in het gezicht onzer voorposten op eene vreeselijke wijze vermoord waren.

Den 1n December 1835 (missive no 961) rapporteerde Bauer nader aan den legercommandant, dat volgens het zeggen van eenige uitgewekenen van Bondjol "de honger zich bij den gemeenen man begon in te stellen". Zij gingen des nachts bij kleine troepjes, langs omwegen, naar Alahan mati en andere kampongs om bij hunne vrienden en familie wat leeftocht te halen; doch dit werd hun door onze hinderlagen moeielijk gemaakt, en door deze hadden zij reeds eenige menschen verloren.

Volgens eenen brief van den resident, dd. 24 December 1835, aan de Indische Regeering, was Bauer, van zijne ziekte hersteld, den 14n van Fort de Kock en den 20n van Semawang Gedang naar Bondjol vertrokken. Soengei Kasieqan en Alahan mati waren ons ontrouw geworden, maar laatstgenoemde plaats werd nog tijdig bezet, en daarmede was de gemeenschap van Bondjol met Loeboe Sikaping bemoeielijkt. De bevolking in de grenslanden van Bondjol — de VII Loerah's, Matoea, XII Kota's en de Danau-districten — was in eene "ongunstige stemming jegens het Gouvernement", daar de lange duur van den oorlog en de daarvan onafscheidelijke overlast voor de bevolking velen moedeloos maakte. De resident had daarom

besloten, vooreerst zijn verblijf te Fort de Kock te vestigen om door geschikte middelen het kwaad tegen te gaan en zooveel mogelijk tevens het welslagen der militaire operatiën tegen Bondjol te bevorderen.

Naar aanleiding van bovendoeld schrijven van Bauer dd. 28 October schreef Francis den volgenden dag (missive n°. 108) het volgende aan de Indische Regeering:

„In het hoofdleger voor Bondjol heerscht de grootste neerslachtigheid; onder de menigvuldige ontberingen hebben de belegeraars steeds te kampen met het ongestadige weer, zware koortsen en vernielende buikziekten, waardoor velen ten grave dalen en zij, die het gevaar ten boven komen, maanden lang voor hun herstel noodig hebben. In dien toestand maakt zich eene lusteloosheid van hen meester die zich mededeelt aan de overige militairen, en die niet nalaat, traagheid en moedeloosheid te verwekken; van de onlangs aangekomen compagnie van het 7e bataljon zijn nog slechts 20 man over die dienst kunnen doen; het grootste getal officieren is ziek en verscheidene dood. . . .

„Uit de opgegeven omstandigheden zal het Uwe Excellentie opnieuw kunnen blijken hoe weinig bevredigend de vooruitzichten zijn op de goede resultaten van de onderneming tegen Bondjol. De luitenant-kolonel, militaire commandant, begint dit ook in te zien, als hebbende hij in dezen staat van zaken het raadzaam geoordeeld mij voor te stellen, pogingen tot onderhandeling met de hoofden van Bondjol te doen. Hoezeer ik altijd van gevoelen geweest ben dat 's gouvernements bedoelingen met dit land zonder maatregelen van geweld moesten bereikt worden en ik daartoe in den beginne ook al het mogelijke heb aangewend . . . . . . zoo vermeen ik nochtans dat, na al het gebeurde, thans Bondjol met geweld tot onderwerping moet worden gebracht, om daardoor onzen, door zooveel wederwaardigheden en tegenspoeden gekrenkten moreelen invloed te herstellen. Het in onderhandeling treden met Bondjol in de tegenwoordige omstandigheden strijdig oordeelende met onze politieke belangen, heb ik in mijn vorig rapport eene machtsvermeerdering van 1000 militairen aangevraagd; bijaldien Uwe Excellentie om mij onbekende redenen daarin niet mocht willen treden, dan blijft ons niet anders over dan om te beproeven, door onderhandeling het doel te bereiken, dat wij met de wapens hebben beoogd.

„In de onzekerheid verkeerende, in hoever alsnu eene onderhandeling, vooral met den Toewankoe Imam, met de bedoelingen van Uwe

Excellentie zoude strooken, zoo verzoek ik eerbiedig met Hare bevelen deswege te worden bekend gemaakt." ....

De Regeering had intusschen reeds, bij besluit van 29 Sept. 1835 n°. 1 bepaald, dat naar Padang zouden worden gezonden 3 compagnieën barisan van Sumanap, benevens 210 Javaansche recruten.

Het totaal der ter Westkust van Sumatra aanwezige troepen zou daardoor stijgen tot 109 officieren, 1032 Europeanen, 34 inlandsche officieren en 3852 inlanders.

Op de door Francis gestelde vraag betreffende den grondslag van eventuëele onderhandelingen met Toewankoe Imam kwam deze nader bij zijne missives van 17 en 24 November 1835 terug. Volgens het gouvernements-besluit van 27 December 1835 n°. 4 was de van Java gezonden troepenversterking te Padang aangekomen in een oogenblik, waarin de vruchteloosheid der tot dusver tegen Bondjol gedane aanvallen, de ziekelijkheid onzer troepen en het verlangen der bondgenooten (hulpbenden) om huiswaarts te keeren, het denkbeeld hadden doen opperen om met de weerspannige onderhandelingen te zoeken, maar de resident verklaarde zich tegen alle onderhandelingen toen de versche troepen te Padang waren aangebracht.

De Regeering overwoog o. a. "dat er geene redenen bestaan om van de voorschritten van den Commissaris-Generaal af te wijken, daar toch, hoezeer de verovering of onderwerping van Bondjol tot dusver nog niet is tot stand gebracht, de ruimere middelen, daartoe beschikbaar gesteld, dat doel als spoedig bereikbaar moeten doen beschouwen, terwijl, zoo nieuwe moeielijkheden zich mochten opdoen, deze door nieuwen toevoer kunnen worden opgeheven." [1]

De resident werd in het algemeen verwezen naar de vroegere instructiën van den Commissaris-Generaal. Daarvan behoorde niet te worden afgeweken "anders dan voor zoover betreft de persoon van Toewankoe Imam, wiens omstandigheden den Commissaris-Generaal niet schijnen te zijn bekend geweest toen het bevel gegeven werd zijne uitlevering te eischen; een bevel, dat niet meer als uitvoerbaar kon worden beschouwd nu diezelfde persoon het hoofd der strijdenden in Bondjol was."

---

[1] Baud schreef denzelfden dag aan den Minister van Koloniën (n°. 588): «De vertraagde onderwerping van Bondjol baart op Java nog geene verlegenheid van zoodanigen aard, dat van onzen kant het initiatief zou moeten worden genomen tot het aanknoopen van onderhandelingen; volharding in het eenmaal begonnen werk is mijns erachtens de eenige weg, die met vrucht kan worden bewandeld.»

Instede van die uitlevering moest mitsdien het volgende worden in acht genomen:

„a. Indien de vooruitzichten op een spoedigen en gelukkigen afloop van zaken gunstig zijn, zal, behoudens de verzekering dat het leven van Toewankoe Imam zal worden gespaard, geene andere dan eene onvoorwaardelijke onderwerping van dien persoon worden aangenomen, zullende alsdan nader omtrent hem door het Gouvernement worden beslist, waarbij gevoegd kan worden de waarborg voor lijfsgenade en persoonlijke vrijheid voor al de overige weerspannigen;

„b. Indien de omstandigheden minder gunstig zijn, zal aan Toewankoe Imam de toezegging kunnen worden gegeven van vergiffenis, mits die in het openbaar vragende, en mits hij zich voorts verbinde om gedurende twee jaren zijn verblijf te houden op zoodanige plaats op Sumatra als hem zal worden aangewezen, zullende hij daarna, bij een voortdurend stil en rustig gedrag, naar zijne geboorteplaats kunnen terugkeeren."

De beslissing, welke van deze beide voorwaarden aan Toewankoe Imam kon worden ingewilligd, werd overgelaten aan den militairen commandant „met aanbeveling, zoo aan hem als aan den resident, van de meeste eenstemmigheid en van een gestadig en vertrouwelijk overleg."

Bij hetzelfde besluit (27 December 1835 nº 4) werd aan den luitenant-kolonel Bauer en aan de onder hem dienende officieren en manschappen „de hoogste tevredenheid van het Gouvernement betuigd wegens hunne geduldige volharding in een moeielijken en langdurigen veldtocht."

Wij hopen later na te gaan, wat ten aanzien der onderhandelingen in 1836 geschiedde, doch dienen thans nog de secundaire operatiën te beschrijven, welke in den loop van het jaar 1835, van de zijde der L Kota's en Mandaïling plaats hadden.

TIENDE HOOFDSTUK.

Secundaire operatiën in 1835. — Schultze vereenigt zich met Van Beethoven. — Schouten rukt op naar Lalang, doch wordt teruggedreven. — Hij rukt op nieuw naar Lalang, doch trekt terug naar Poeardatar. — Hij lijdt nogmaals bij herhaling échec. — Hij wordt door Helbach vervangen. — De troepen in de Noordelijke afdeeling rukken op naar Rau. — Rau onderwerpt zich. — De voorwaarden der onderwerping. — De onzen versterken zich nabij het vroegere fort Amerongen. — Geruchten omtrent de plannen van Toewankoe Tamboesei. — Versterking der troepenmacht. — Desertie van inlandsche soldaten. — Hoe daaraan een einde werd gemaakt. — Rau verlaat onze zijde, doch onderwerpt zich opnieuw nadat Toewankoe Tamboesei verslagen is. — Bauer geeft last, naar Loeboe Sikaping op te rukken. — Batoe Bedindi, Senatar en Tandjong Ali veroverd. — Vruchtelooze aanvallen op Doeriantinggi. — De operatiën moeten worden gestaakt. — Dood van den regent van Mandaïling.

De aan het slot van het vorige hoofdstuk bedoelde secundaire bewegingen waren, gelijk wij reeds vermeldden:

1°. van den 2e luitenant Schultze, commandant van Ajer Bangies, van hier naar Bondjol;

2°. van den 1e luitenant Schouten, uit de L Kota's in de richting van Bondjol,

3°. van den kapitein Van Beethoven, in de Noordelijke Afdeeling.

Schultze rukte met een detachement van 70 bajonetten, benevens 1200 man hulptroepen (Maleiers en Batta's) op. Hij nam en verbrandde eene vijandelijke kampong (April 1835) en trok daarna naar de grenzen terug. Later, toen de bevolking zich naar die zijde geheel aan onze zijde geschaard had,[1] ontving hij last zich met de

[1] Dientengevolge werd de in- en uitvoer van handelsgoederen en levensmiddelen te Sassak den 18e Juli, op voorstel van Bauer, door den resident weder toegestaan, mits stipt gezorgd werd «tegen den invoer van oorlogsbehoeften en vooralsnog geen toestemming gegeven werd tot het aanleggen van nieuwe zoutfabrieken.»

colonne voor Bondjol te vereenigen, hetgeen den 9n Juli geschiedde (Lange, bl. 92).

Schouten was den 20n April met zijn detachement (65 man) en de hulptroepen opgerukt naar Fort Van den Bosch; den 21n naar Soeliki, den 22n naar Kota tinggi, den 23n tot Lalang, waar hij bij aankomst eenige vijanden bespeurde.

Van hier den volgenden dag naar Bondjol op marsch willende gaan, vernam hij, dat er van den kant van deze plaats schoten waren gehoord; hij stelde daarom den opmarsch eenige uren uit, en zond eenige spionnen ter verkenning uit. Tussschen 10 en 11 uur 's ochtends werd hij eenige vijanden gewaar op een open bergvlakte in zijne nabijheid; en daar alles rondom hem bosch en wildernis was, bespeurde hij niet dat hij aan alle zijden omsingeld werd voordat hij, nog vóór den middag, werd aangevallen en de vijand het gevecht opende, hetwelk ruim drie uur duurde.

Al spoedig namen al de hulptroepen bijna zonder uitzondering de vlucht; bij het gevecht en gedurende de vlucht verloren zij 15 of 16 dooden en verscheidene gewonden. Het militair detachement had een verlies van 4 dooden (1 Europeesch onderofficier en 3 inlandsche soldaten). Daar een langer verblijf te Lalang allernadeeligst was, besloot Schouten, zoodra de gelegenheid daartoe gunstig was, naar Poear Datar en verder naar de grenzen der L Kota's terug te trekken; daartoe zou een marsch van 2½ uur noodig zijn.

Een half uur vóór den afmarsch der troepen zond Schouten de bagage en de levensmiddelen onder dekking der nog aanwezige hulptroepen terug. Dit convooi werd, na een kwartier uurs gemarcheerd te hebben, van weerszijden van den weg door een talrijken vijand aangevallen. Eenige Maleiers wierpen hunne vrachten weg, andere werden afgemaakt.

Na den aftocht hield Schouten voorloopig stand te Kota tinggi, van waar hij patrouilles maakte naar de grenzen van Bondjol, alleen met het doel eene afleiding te maken voor de hoofdcolonne.

Hij bleef hier tot den 19n Juni, toen hij last ontving van den luitenant-kolonel Bauer om zich zoodra mogelijk met de hoofdmacht voor Bondjol te vereenigen. Hij rukte alzoo op, maar had, tegen den middag, nabij Lalang onverwachts een hevigen aanval te doorstaan, waarbij hij 1 doode en 7 — meest zwaar — gewonden bekwam. Hij zag nu geen kans, zijnen marsch in de richting van Bondjol voort te zetten; de bevolking van Kota lawas niet veel vertrouwende,

begaf hij zich naar Poeardatar, waar hij op een kalen heuvel eene verschansing opwierp ten behoeve der soldaten, terwijl de hulptroepen, zooveel mogelijk districtsgewijze, langs de hellingen van den berg kampeerden.

Gedurende de werkzaamheden, aan het inrichten dezer stelling verbonden, werden verschillende goederen, en ook 2 lijken, gevonden welke bij den terugtocht op 24 April waren achtergelaten De bevolking nam eene vijandige houding aan, en sedert den 20n Juni werden de onzen van alle kanten uit de wildernis beschoten: den 24n kregen zij daardoor 2 dooden en "verscheidene" gewonden, den 26n weder 2 gewonden. Alle moeite werd gedaan om het vijandig gedeelte van het district Kota lawas in onderwerping te brengen, maar zonder gevolg: Bondjol had daarover vroeger gezag uitgeoefend; daardoor waren velen het nog met Bondjol eens en wilden zij het verder oprukken der troepen verhinderen. Eerst wanneer Bondjol gevallen was, meende Schouten blijkens zijn rapport van 26 Juni n° 22 aan Bauer, zou de verhouding verbeteren. De colonne van majoor De Quay, zoo meldde hij tevens, had in September 1833, zonder het te weten, met dezelfde bevolking te worstelen gehad.

Bauer was over dezen gang van zaken verre van gesticht: "de hulptroepen, en zelfs de onzen bij de colonne van luitenant Schouten — zoo schreef hij — laten den moed zoodanig zakken dat ik van deze zijde niets meer te verwachten heb."

Uit een nader rapport van Schouten, van den 4n Juli, n° 27, zien wij dat er te Poeardatar niets bijzonders voorviel "dan dat de vijand dagelijks in getalsterkte toenam en de onzen dagelijks eenige gekwetsten kregen." Op den weg naar Kota tinggi waren verscheidene kleine bentengs opgeworpen, door vertrouwde Maleiers bezet, ten einde de gemeenschap open te houden en voor den aanvoer van levensmiddelen en water te zorgen, zoodat de vijand dien niet meer kon afsnijden, "zooals reeds had plaats gehad."

Volgens een bericht van Bauer dd. 29 Augustus had Schouten weinige dagen te voren weder een uitval gedaan uit het bosch op de kampong Talang[1] "zonder zijne vlag te toonen, waardoor hij, door de andere troepen niet bijgestaan, een échec had geleden dat

[1] Volgens Lange (II bl. 96 en 98) is Talang dezelfde kampong als Padang Boeboe, ten Oosten van Bondjol. Wij kunnen de juistheid dezer mededeeling niet contrôleeren, doch het schijnt ons vreemd, dat Schouten zich herhaaldelijk zóó nabij Bondjol bevond zonder dat er mogelijkheid bestond, met de hoofdcolonne in verbinding te komen.

hem verplichtte terug te keeren aangezien de luitenant Raaff, die in zijne nabijheid gelegerd was, dacht dat de vijanden onder elkander — zooals meermalen plaats had — twist hadden over buffels."

Later — den 18^{n} October — rukte Schouten nogmaals van Poeardatar op, maar zonder beter gevolg dan vroeger: met verlies van 1 doode, verscheidene gewonden (4 door kogels, de anderen door randjoes), vivres en bagage moest hij op nieuw terugtrekken. Bij deze gelegenheid werd de regent der L Kota's met eenige der zijnen gewond.

Bauer, o. i. niet voldoende rekening houdende met de groote moeielijkheden van het terrein en met de geringe *militaire* macht waarop Schouten onder alle omstandigheden rekenen kon, verving nu dezen verdienstelijken officier door luitenant Helbach, die echter tevens ontheven werd van de verplichting om, zoo mogelijk, tot Bondjol door te dringen. Hij moest slechts zooveel mogelijk den toevoer van levensmiddelen naar Bondjol verhinderen en alle verdachte kampongs in de L Kota's doen ontmantelen; hij kreeg bovendien eenige troepenversterking.

Sedert hadden, van deze zijde, geene vijandelijkheden meer plaats.

In de Noordelijke afdeeling moesten de troepen van Mandaïling — "langzaam doch zeker te werk gaande" — in de richting van Bondjol, en alzoo in de eerste plaats naar Rau, oprukken.

De contrôleur van Mandaïling, Bonnet, ontving bij missive van 19 April 1835 L^{a} F geheim van den resident de opdracht, Van Beethoven daarbij alle mogelijke hulp en bijstand te verleenen. Naar aanleiding daarvan verzamelde hij 1100 man hulptroepen, waarmede hij zich, blijkens zijnen brief uit Fort Sevenhoven dd. 26 April n° 127, den 27^{n} naar de grenzen van Rau zou begeven om de militaire macht te ondersteunen; terwijl de grenzen van Mandaïling "aan alle kanten" werden versterkt en bewaakt.

In den nacht van 1 op 2 Mei rukten de troepen van Limau manis naar Rau op. In den ochtend werd de benteng Balong, de voorpost van Rau tegen onze grensscheiding, door den 2^{n} luitenant Von Tschudy met zijn peloton en eenige hoeloebalangs stormenderhand genomen. Zij werd daarop door de onzen bezet, terwijl de hulptroepen nog twee andere verschansingen opwierpen. Na een hardnekkigen tegenstand werd voorts de kampong Loeboeq hari genomen en verbrand.

De troepen bevonden zich nu schuins tegenover Padaman tinggi,

welke plaats zij den 5n Mei hoopten binnen te rukken wanneer hare bevolking zich niet vooraf onderwierp.

In zijn rapport van 5 Mei no 136, waaruit wij deze mededeeling putten, prees de contrôleur den moed en het beleid van kapitein Van Beethoven, en betuigde hij zijne tevredenheid over de houding van den regent en de Battasche hulptroepen, wier sterkte thans tot ongeveer 2000 man was aangegroeid. De meeste levensmiddelen werden door vrouwen aangevoerd.

Bij de gevechten van den 2n Mei hadden de onzen in 't geheel 1 doode en 3 gewonden.

De zendeling, Sikat besi, galar Bagindo Maharadja Lella, door den resident naar Rau afgevaardigd, bracht in den ochtend van den 5n een afgevaardigde van de 15 panghoeloes, ter aanbieding hunner onderwerping. De contrôleur antwoordde dat deze werd aangenomen en niemand eenig leed geschieden zou, wanneer de panghoeloes zich den volgenden dag kwamen aanmelden. Indien zij niet verschenen zouden de militaire bewegingen worden voortgezet. Tot bewijs onzer goede bedoelingen werden, overeenkomstig zijn namens de panghoeloes gedaan verzoek, den afgevaardigde Hollandsche vlaggen medegegeven, voor elke kampong één (rapport van 5 Mei, no 137).

Er gingen nu eenige dagen met onderhandelingen voorbij, doch er hadden geen vijandelijkheden meer plaats. Intusschen werden alle kampongs in den omtrek door onze patrouilles bezocht en de noodige bevelen gegeven omtrent het slechten van alle verdedigingswerken. De vrouwen en kinderen, die hunne kampongs reeds hadden verlaten en met hunne bezittingen op 3 à 4 uur afstand in het bosch waren gevlucht, werden teruggeroepen.

Eindelijk, den 10n Mei, waren alle onderhandelingen ten einde gebracht en kwam onze zendeling bij Bonnet aan met den panghoeloe van Torong-torong en de gemachtigden der 14 anderen, die zelf nog niet durfden te komen „uit vrees van te worden opgehangen." Hunne onderwerping werd aangenomen op de volgende voorwaarden:

a. De Rauenaren verbinden zich tot het slechten en geheel vernielen hunner bentengs, verschansingen en alle versterkingen die eenigszins het kenmerk dragen van oorlogszucht of zouden kunnen dienen tot verdediging; tot het aanleggen van onze forten, établissementen met alle de daarbij behoorende gebouwen en werken, op de plaatsen en in forma als hun die door de plaatselijke autoriteiten worden aangewezen, kosteloos voor den lande, na de voltooiing waarvan in alles zal worden gehandeld overeenkomstig de publicatie

van Commissarissen van Sumatra's Westkust in dato 25 October 1833;

b. het aanleggen van de noodige gemeenschapswegen en het bij voortduring in orde houden daarvan in hun landschap, in forma als hun zal worden aangewezen;

c. het vervoer van alle gouvernementsgoederen zonder onderscheid, van de eene grensscheiding naar de andere van hun landschap;

d. het gratis leveren van 3 buffels en 50 koelaqs rijst door ieder hoofd, voor de troepen;

e. het onderhands afmaken hunner uitstaande zaken met de hoofden van Mandaïling, zonder onze tusschenkomst, waarna van weerszijden geene reclames meer mogen worden ingebracht, veel minder aangenomen.

Deze voorwaarden werden bereidwillig, onder het afleggen van den eed van trouw en gehoorzaamheid aan het Gouvernement, door de Rauenaren aangenomen, en „ten overvloede nog voor de tweede maal tusschen hen en de Mandaïlingers voor den contrôleur en den militairen commandant herhaald." De hun opgelegde werkzaamheden zouden dadelijk een aanvang nemen (rapporten van Bonnet dd. 11 Mei 1835 nº 138 en 2 Juni nº 158).

Terwijl de onzen zich bezig hielden, in de nabijheid van het voormalige fort Amerongen eene nieuwe versterking op te werpen en te approviandeeren — hetgeen door de aanhoudende regens belangrijke vertraging ondervond —, ontving Bonnet den 11ⁿ Juni bericht, dat Groot-Mandaïling bedreigd werd door Toewankoe Tamboesei. Daar de bezetting van Fort Sevenhoven, na het oprukken der troepen naar Rau, nog slechts 30 man bedroeg, werd versterking der krijgsmacht zeer noodig geacht, doch inmiddels 200 Mandaïlingers derwaarts opgeroepen.

De civiele commandant van Natal berichtte tezelfdertijd, dat, volgens opgaaf van een pas daar aangekomen Rauenaar, de panghoeloes van Rau zich met de voornaamste hoeloebalangs bij Toewankoe Tamboesei hadden aangesloten; dat vele inwoners hunne kampongs hadden verlaten en aan de nieuwe établissementen nog slechts weinigen werkten. — Tengevolge dezer verontrustende tijdingen achtte bedoelde commandant van zijne zijde voorzorgen noodig: hij vroeg machtiging, over 100 buitenmodel-geweren üit het magazijn te Natal te beschikken om daarmede „vele jonge menschen te kunnen wapenen." Die machtiging werd, den 25ⁿ Juni, door den resident verleend.

Een en ander gaf den luitenant-kolonel Bauer aanleiding, ten behoeve der krijgsmacht in de Noordelijke Afdeeling eene versterking

van 150 man van Batavia aan te vragen (22 Juni) en al dadelijk 50 man van Fort de Kock, over Tikoe en Natal, derwaarts te zenden (27 Juni).

De geruchten betreffende Toewankoe Tamboesei werden echter voorloopig niet bevestigd; na onderzoek berichtte Bonnet den 15n Juni (missive nº 167) uit Fort Elout, dat alles volkomen rustig was en zich nog geen vijand op ons grondgebied had vertoond; de tijdingen, door den commandant van Fort Sevenhoven verspreid, waren „denkelijk voortgesproten uit eene vertelling van een korporaal.” Op de plaats, waar Toewankoe Tamboesei vroeger had post gevat, werd eene verschansing opgeworpen, die den 16n Juni gereed zou zijn; er behoefde alzoo geen vrees voor invallen te bestaan, te minder omdat Fort Elout reeds met 40 bajonetten versterkt was. Toewankoe Tamboesei — zoo meldde Bonnet ten slotte — zou het alzoo niet wagen ons aan te vallen, maar scheen veeleer bevreesd te zijn voor een aanval van onze zijde, daar hij bezig was zich naar de kanten van Rau te versterken.

Deze onderstelling bleek echter weldra onjuist: Toewankoe Tamboesei bereidde hiermede eenen aanval op Rau voor.

In afwachting dat hij hiertoe eene voldoende macht zou hebben bijeengetrokken, wendde hij pogingen aan om de bevolking van Rau van ons gezag afkeerig te maken, ja slaagde hij er zelfs in, elf Javaansche soldaten door schoone beloften over te halen, met medeneming hunner wapens te deserteeren (rapport van Van Beethoven, van 3 Juli 1835).

Aan deze desertiën werd echter weldra een einde gemaakt: de inlandsche 2e luitenant Tommonggong Karto Redjo wist, onder voorwendsel dat hij met een aantal Javaansche soldaten wilde overloopen, het bewijs te erlangen dat eenige hoofden van de kampong Padaman tinggi hier als wervers van Toewankoe Tamboesei optraden. Die hoofden werden gearresteerd; een hunner werd onthoofd, een vluchtte, een derde werd, na alles bekend te hebben, doodgeschoten. Na deze executie hoorde men van geene desertiën meer.

De door den militairen commandant gevolgde handelwijze werd door het civiel bestuur ernstig afgekeurd [1]. Zij had, volgens een

---

[1] Terwijl in de verslagen tot dusver sprake is van den (waarnemenden) contrôleur Bonnet, wordt in de volgende gesproken van den „adsistent van den resident.” Of dit een gewijzigde titel van Bonnet is, dan wel of Bonnet door een ander ambtenaar vervangen werd, is ons niet met zekerheid gebleken. Vermoedelijk is het eerste het geval, daar Lange (II blz. 120) zegt dat Bonnet in Februari 1836 adsistent-resident van de Noordelijke afdeeling was.

verslag van 23 Juli 1835 n° 202, „de Rauenaren niet weinig mismoedigd; de hoofden zeggen dat het vroeger, tijdens den heer Poland, ophangen, thans doodschieten of onthoofden heette." Zij was, naar de meening van den civielen ambtenaar, in een landschap, dat zich bij verdrag had overgeven, zeer af te keuren; en de Rauenaren zouden ons zeker reeds weder zijn afgevallen wanneer de Battasche hulptroepen dat niet hadden belet.

Een paar patrouilles, naar de grenzen van Tamboesei gezonden, raakten daar slaags: de eerste, bestaande uit een peloton infanterie en 200 man hulptroepen, onder aanvoering van den sergeant-majoor Leydekker, werd teruggedreven; de tweede, 2 pelotons en 600 Batta's tellende, verdreef, onder bevel van luitenant Von Tschudy, de gevluchte en met Toewankoe Tamboesei heulende Rauenaren.

Weinige dagen later trad de vijand nu van zijne zijde offensief op. In den nacht van 26 op 27 Juli kwam Toewankoe Tamboesei zonder slag of stoot te Padaman tinggi, dicht bij onzen post. De hoofden van Kota Radja, Padaman tinggi en Torong-torong vluchtten in onze versterking. En reeds den 2ⁿ Augustus moest de „adsistent van den resident" uit het Fort Sevenhoven melden (missive n° 211), dat Rau ons weder was afgevallen en de partij van Toewankoe Tamboesei gekozen had. De gemeenschap met Mandaïling werd daardoor weder zeer moeielijk en gevaarlijk; gelukkig bleef Torong-torong ons nog toegedaan en werden onze troepen van daar van levensmiddelen voorzien.

Van Beethoven hoopte echter, met behulp der Mandaïlingsche hulpbenden, het verloren terrein spoedig weder te herwinnen.

De resident vernam den afval van Rau den 14ⁿ Augustus; den 17ⁿ (missive n° 83) schreef hij aan den Gouverneur-Generaal dat het voorgevallene hem niet verwonderde: „toen de Rauenaren zagen dat wij hen niet konden beveiligen tegen het geweld van Toewankoe Tamboesei, konden zij voor hun eigen veiligheid wel niet anders doen dan zich aan hem overgeven, anders waren zij een prooi zijner wraakzucht geworden."

Intusschen was het kwaad reeds weder hersteld. Van Beethoven versloeg, den 16ⁿ Augustus, Toewankoe Tamboesei nabij de kampong Langong [1]; de regent van Mandaïling naderde dien vijand zoo dicht, dat deze „het nauwelijks door de vlucht ontkwam" en naar zijn land terugkeerde.

---

[1] Volgens Lange bij de kampong Loender (II bl. 117).

Kota Radja en alle andere kampongs onderwierpen zich nu dadelijk weder, en in den nacht van 18 op 19 Augustus werd ook Padaman tinggi, dat nog door Padries bezet gebleven was, in stilte ontruimd. Het landschap Rau was nu weder geheel van vijanden gezuiverd.

De resident Francis was over dezen loop van zaken zeer tevreden; de verdrijving van Toewankoe Tamboesei zou „den Bondjollers de hoop op zijne medewerking doen verliezen" (missive aan den Minister van Koloniën van 4 September 1835 nº 90). De kapitein Van Beethoven schreef aan den luitenant-kolonel Bauer „dat de Rauenaren zooveel geleden hadden, dat zij vooreerst wel niet meer aan opstand zouden denken."

Namens den resident werd hun medegedeeld „dat hij met leedwezen hunne kortzichtigheid had ontwaard om aan de heillooze raadgevingen van Toewankoe Tamboesei gehoor te geven, welke raadgevingen zoo nadeelige gevolgen voor hen hadden gehad, en dat hij vertrouwde dat het laatstelijk voorgevallene hen voor den vervolge wijzer zou gemaakt hebben." Voorts, „dat zij zich zouden moeten getroosten de moeielijkheden, welke tengevolge van den voortdurenden oorlog nog voor de bevolking bestonden, terwijl hij dadelijk na afloop der militaire operatiën zou zorg dragen hun bestaan zoo aangenaam mogelijk te maken en hun de gelegenheid te verschaffen, de weldaden van het Gouvernement te ondervinden."

Van Beethoven stelde nu voor, van twee kanten te gelijk een aanval te doen op het land van Toewankoe Tamboesei, doch Bauer, die nog steeds hoopte op ondersteuning uit de Noordelijke afdeeling van de operatiën tegen Bondjol, kon zich met dat plan geenszins vereenigen, en gaf last onmiddellijk naar Loeboe Sikaping op te rukken.

Dienvolgens werd — nadat intusschen de krijgsmacht met eene der van Batavia aangekomen compagnieën en een stuk veldgeschut versterkt was — den 4ⁿ September met alle beschikbare troepen en 1100 man hulptroepen de marsch naar genoemde plaats aanvaard. Batoe bedindi werd veroverd en bezet; den 15ⁿ September werd eene vijandelijke stelling bij Senatar veroverd en maakten onze hulptroepen eene menigte hoornvee buit. Den 18ⁿ en 19ⁿ maakten de onzen zich meester van Tandjong Ali [1].

Hier bleven de colonne en de hulptroepen voorloopig stand houden, totdat, den 30ⁿ September, kon worden overgegaan tot den aanval op het nabijgelegen Doerian tinggi.

---

[1] Zie verdere détails bij Lange, II blz. 118.

Aanvankelijk slaagde de onderneming naar wensch: de inlandsche luitenant Kerto Redjo nam aan de Oostzijde eene kleine, tot Doerian tinggi behoorende kampong, terwijl luitenant G. J. Piper een der voorwerken van 's vijands stelling nam. Van dezen kant werd daarop de plaats, waarin reeds eenige granaten gesprongen waren, hevig aangevallen. Luitenant Piper had zich reeds eene opening gebaand en was met eenige soldaten binnen de kampong gedrongen, toen hij eene wond in het been bekwam, waardoor hij genoodzaakt was terug te trekken en ook zijne manschappen afdeinsden. Luitenant Von Tschudy beproefde te vergeefs, aan de Westzijde door te dringen, en eindelijk moest het gevecht worden gestaakt met een verlies van 5 dooden en 19 gewonden, onder welke laatsten 8 man der hulptroepen.

Aanhoudende regens waren oorzaak, dat de aanval eerst den 4n October kon worden hervat. Hij liep nu niet gelukkiger af. Onderscheidene bentengs werden door de onzen genomen, ook een deel der kampong, dat afzonderlijk versterkt was, viel in onze handen, maar men slaagde er niet in, de kampong geheel meester te worden. Luitenant Von Tschudy (die 10 dagen later overleed) was met 7 soldaten gewond; de Battasche hulpbenden hadden 3 dooden en 3 gewonden. De vijand leed groote verliezen, vele der zijnen werden door de onzen in de veroverde verschansingen afgemaakt (rapport van den legercommandant van 29 October 1835 no 1). In die verschansingen waren verscheidene Boegineesche en Javaansche deserteurs van het leger aanwezig; zij riepen onzen soldaten toe: „Komt niet verder, wij verdedigen ons op den dood" (missive van Bauer van 1 December 1835 no 961).

Na het geleden dubbel échec kon Van Beethoven vooreerst niet aan een nieuwen aanval denken. Met behulp der hulptroepen uit Mandaïling en Rau sloot hij 's vijands stelling zoo nauw mogelijk in, zoodat „geen man van den vijand zijn hoofd zonder gevaar boven de borstwering kon laten zien." In zijne verslagen klaagde Van Beethoven over vele zieken en gewonden, welke hij niet kon evacueeren omdat hij geene genoegzaam sterke escorten kon afzonderen; door de vele regens waren bovendien de wegen uiterst moeielijk.

De toestand was dus niet gunstig. Den 15n October (missive no 287) moest de adsistent-resident berichten dat de vijand zich aanzienlijk had versterkt en de gemeenschap tusschen Loeboe Sikaping en Rau onveilig maakte; kwaadwilligen hadden ook in Rau, in vereeniging met de uitgeweken hoofden, eenige kampongs in de asch gelegd.

En den 17n November schreef hij nader, dat de ons zoo getrouwe regent van Mandaïling, Radja Gedònbang ons ontvallen was. Deze was van Loeboe Sikaping naar Rau gegaan met een gevolg van 200 man (waaronder slechts 4 met geweren gewapend) om den contrôleur van Mandaïling te ontmoeten. Hij werd op dien tocht overvallen door eene groote overmacht, waartegen hij moedig stand hield, maar de kans was te ongelijk, en „met twee zijner hoeloebalangs werd hij het slachtoffer van zijn moed en van zijne verkleefdheid aan het Gouvernement” (verslag van den resident van 24 December 1835 no 125).

Hij overleed den dag na het gevecht aan zijne wonden.

Na dit voorval had voorloopig niets bijzonders meer plaats; door menigvuldige regens, vele zieken en moeielijken aanvoer van levensmiddelen kon Van Beethoven niet meer doen dan zich staande houden.

BIJDRAGE

TOT DE

GEOGRAPHISCHE, GEOLOGISCHE EN ETHNOGRAPHISCHE KENNIS DER AFDEELING KROË

DOOR

O. L. HELFRICH,

Controleur der 2e klasse bij het Binnenlandsch Bestuur.

INLEIDING.

In de overtuiging, dat het voor een bestuursambtenaar van het hoogste gewicht is, de gebruiken, zeden, gewoonten en taal van het land, waarover hij het bestuur voert, te kennen, haastte ik mij bij mijne plaatsing in de Afdeeling Kroë die stelling in praktijk te brengen en liet, zooveel als 't mij doenlijk was, geen tijd voorbijgaan om mij op de hoogte te stellen van land en volk.

De volgende bladzijden zijn de vruchten van mijn onderzoek.

De tijd, dien ik het geluk had te midden van den waren Lamponger door te brengen, was helaas! te kort, — na nog geen jaar verblijf in de bergdistricten verkreeg ik reeds mijn overplaatsing naar de hoofdplaats Benkoelen, — om er zeker van te kunnen zijn, dat alle onderwerpen in alle deelen zijn onderzocht; ik zal dus wellicht niet kunnen beweren altijd even nauwkeurig en volledig geweest te zijn.

Is het in 't algemeen geen gemakkelijk werk om land en volk met juistheid te beschrijven, zooals de controleur Neumann terecht opmerkt, aanmerkelijk zwaarder wordt zeker de arbeid, indien men niet in de gelegenheid geweest is bronnen te raadplegen, die over beiden handelen; noch 't werk van Francis, noch dat van Marsden lagen ter mijner beschikking; een wegwijzer ontbrak mij dus ten eenenmale. Dat ik daardoor dikwijls op moeilijkheden ben gestuit, behoeft zeker geen betoog.

De bezwaren ondervond ik vooral, toen ik mij onledig hield met het verzamelen van gegevens omtrent de historie der Lampongers. Daar er geene geschriften daaromtrent bestaan, moest ik mijne kennis daarvan putten uit de mondelinge overleveringen, die — men begrijpt het — nooit volledig genoeg kunnen zijn, om iemand in staat te stellen een goed doorloopend aaneengeschakeld verhaal te leveren. Wat

[1] Zie zijn voorrede op de hoogst belangrijke bijdrage: Het Pané- en Bila-stroomgebied etc., opgenomen in het Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Serie, deel II, Afdeeling: Meer uitgebreide artikelen, nº. 2.

ik dan omtrent hunne geschiedenis van mijne zegsmannen heb aangeteekend is hier en daar ingevlochten; reden waarom ik deze beschrijving dan ook niet tevens mocht en kon beschouwen als een volledige historische bijdrage.

Zooveel mogelijk heb ik evenwel door raadpleging van werken over land- en volkenkunde handelende, en opgenomen in den Gids, het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut en in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap getracht ieder onderwerp volledig te behandelen. In hoeverre mij dit gelukt is, oordeele men zelf.

Evenmin als een uitgebreide verhandeling verwachte de lezer in de volgende bladen een boeiende beschrijving van natuur, land, volk en wat dies meer zij; daartoe, ik erken 't gaarne, ben ik niet in staat; daartoe ontbreekt mij de macht van het woord.

De bijdrage is niet anders dan een compilatie van uitgewerkte gegevens, die ik, hoe droog de bijdrage daardoor ook geworden is, vermeend heb niet in portefeuille te mogen houden; allicht zullen daarin bizonderheden zijn aangeteekend, die nog niet ter kennis van de wetenschappelijke wereld zijn gekomen.

Veel, ik herhaal het nogmaals, zal voorzeker nog moeten worden aangevuld. Mogen de ambtenaren, die in de gelegenheid worden gesteld langer dan ik onder de Lampongsche bevolking door te brengen, daartoe lust gevoelen.

Benkoelen, 16 December 1886.

I. GEOGRAPHIE.[1]

A. Ligging, gedaante, grenzen, grootte.

De afdeeling Kroë, uitgenomen de eilandengroep Engano[2], strekt zich uit tusschen 103°34′ en 104°45′ O.L. van Greenwich en tusschen 4°44′55″ en 60° Z.B. Zij heeft een langwerpigen vorm, daar haar lengteas, die zich van de grens met de afdeeling Kauer tot aan de Blimbing-baai uitstrekt, de breedteas, die van de moeara Biha loopt langs een lijn, loodrecht op de lengteas, tot aan het snijpunt van die lijn met de grenslijn der afdeeling met de afdeeling Toelang Bawang (Res^ie^ Lampongsche Districten) ongeveer twee en één half maal overtreft.

De afdeeling grenst ten Noorden aan de afdeeling Kauer, waarvan zij door de Wei-menoela gescheiden wordt, en wordt ten Zuiden door Straat Soenda en ten Westen door den Indischen oceaan bespoeld; haar oostelijke grens, zijnde die met de Lampongsche Districten, loopt van den Boekit-Sawah naar den Sekindjau, van hier naar den top Soebahan-Allah, vervolgens naar het nachtverblijf Koeboe-Balaq[3] en van hier naar den top Poenggoer, terwijl haar noordoostelijke grens met de Residentie Palembang loopt naar den vulkaan Besagi en vervolgens over de vulkanen Seminoeng en Poegoeng naar den Barisan.

Hare oppervlakte bedraagt 42.5 □ geographische mijlen, het eiland Engano daaronder niet begrepen.

B. Klimaat, moessons, land- en zeewind, schadelijke winden.

De gemiddelde temperatuur in de afdeeling, niettegenstaande zij getemperd wordt door de zee, die haar omringt, de vele wouden op het gebergte en de menigvuldige regens, bedraagt toch nog voor

[1] Door het op vele plaatsen zeer onduidelijke schrift van den Schrijver kunnen wellicht fouten in de spelling van enkele geographische namen voorkomen. Red.

[2] Over de eilandengroep Engano werd door Schrijver dezes eene bijdrage aan het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap geleverd.

[3] Een der pleisterplaatsen gelegen op het voetpad van de doeson Hoedjoeng naar Tioe Balaq.

de kuststreken 84° F., in de hoogere bewoonde luchtstreken is de gemiddelde warmtegraad 70° F.; het verschil tusschen den laagsten en hoogsten thermometerstand bedraagt voor een zelfde plaats der afdeeling niet meer dan 14° F.

Te Negara Batin (marga Liwa), gelegen op 905 meter boven de oppervlakte der zee, werd na eenige waarnemingen door schrijver dezes bevonden, dat de gemiddelde temperatuur bedroeg:

te	6	uur	's morgens	64° F.
"	10—11	"	v. middags	78° F.
"	10	"	n. "	69° F.

De moessons zijn in de afdeeling zeer ongeregeld, hetgeen alleen toegeschreven kan worden aan hare ligging en aan den bergketen die haar van N.W. naar Z.O. doorsnijdt; de verschijnselen van de voorjaars- en najaarskenteringen worden ook bijna niet waargenomen. Het grootste gedeelte van het jaar waait gestadig de westenwind; slechts in de maanden Juli t/m September praedomineert de zuidenwind.

De regelmatige afwisseling van land- en zeewind neemt men evenals in alle warme streken, in de nabijheid der kust ook waar; schadelijke winden worden er niet waargenomen

De regenval is zeer belangrijk; over de jaren 1883, 1884 en 1885 bedroeg het aantal regendagen gemiddeld 235 per jaar. [1]

C. Beloop der kust, baaien, kapen, diepte der zee.

De kustlijn heeft vele hoeken, bochten en inhammen en is dientengevolge uitgestrekt en ontwikkeld. Begeeft men zich, de kustlijn volgende, van de grens der afdeeling met de afdeeling Kauer naar die met de afdeeling Semangka, dan treft men in de achtereenvolgens van Noord naar Zuid gelegen margas de navolgende baaien en kapen aan:

1. in de marga Poegoeng-Malaja: de Laboean Ballák, waaraan de doeson Tandjoeng-Sakti en de Laboean Wei-Batang, waaraan het gelijknamig gehucht gelegen is; de oedjoeng Batoe Laka en Pandan; [2]

2. in de marga Poegoeng-Bandar: de Laboean Penengahan, waaraan de gelijknamige doeson gelegen is;

---

[1] Daar Schrijver dezes geen regenmeter in zijn bezit had, kon het aantal millimeters gevallen regen niet door hem worden opgenomen.

[2] De Schrijver heeft overal Wei in plaats van het in alle andere geschriften gebruikelijke Wai. Wij hebben hierin geen verandering willen maken, omdat het een punt van ondergeschikt belang betreft en eene langere uitweiding daarover hier niet op hare plaats zou zijn. Red.

2. in de marga Poegoeng-Tampak: de oedjoengs Jangkal en Doengkal; de Laboean Tampak, zich uitstrekkende van de oedjoeng Doengkal tot nabij de oedjoeng Kota Karang, waaraan de doesons Koerippan en Negri gelegen zijn; de oedjoeng Kota Karang bij de gelijknamige doeson; de oedjoeng Pamentjarang nabij het gehucht Batoe-Radja;

4. in de marga Wei-Sindi: de Laboeans Maroedang en Tebakka, tegenover het eiland Poelau-Pisang, de oedjoengs Wei-Kroei en Matoe;

5. in de margas Wei-Sindi, Panggawa-Lima-Oeloe, Panggawa-Lima-Tengah, Panggawa-Lima-Ilir en Pr Kroë: de ruime Laboean Kroë (Kroëbaai), zich uitstrekkende van oedjoeng Matoe tot oedjoeng Karang-Pinggang, waaraan de doesons Amboeli, Oelok-Pandan, Perpas, Radja-Basa, Negri, Penjaboengan, Pedada, Pr Kroë en Serei gelegen zijn;

6. in de marga Pr Kroë: de oedjoeng Karang-Pinggang;

7. in de marga Tenoembang: de oedjoeng Mendiri, de Laboean Padang-manis, en de oedjoeng Karang-Tjanggoeng;

8. in de marga Ngamboer: de Tandjoeng Karang-Batoeng;

9. in de marga Ngaras: de Tandjoeng Sigging, bij het gelijknamig gehucht, en de Tandjoeng Ladangan;

10. in de marga Bengkoenat: de ruime Laboean Bengkoenat, zich uitstrekkende van Tandjoeng Ladangan tot aan de oedjoeng Bengkoenat.

11. in de marga Blimbing: de oedjoeng Wei-Haroe, de Laboean Wei-Haroe, de Laboean Blimbing, waaraan de gelijknamige doeson gelegen is, de Tandjoeng Rata (Vlakken Hoek), de Tandjoeng Sléman. Behalve bij goed doorstaande westenwinden bieden de Laboeans: Wei-Batang, Tampak, Penengahan, Kroë, Padang-manis, Bengkoenat en Blimbing een goede en veilige ankerplaats aan; het binnenloopen in de andere Laboeans — voor groote vaartuigen onmogelijk — gaat zelfs bij kalm weder voor sampans met zeer vele bezwaren gepaard, zoowel door de zware branding als door de vele reven in die Laboeans. De eenige en goede ankerplaats, ook bij hevige westenwinden, biedt alleen de zeeengte tusschen den vasten wal en het eiland Poelau-Pisang aan.

Langs de geheele kust treft men, behalve in genoemde Laboeans en in bedoelde zeeengte, geene landingsplaats aan uithoofde van de zware branding, die op de kust staat.

De zee is over het algemeen zeer diep; niet zelden bereikt zij reeds op *één* paar honderd meters afstand van de kust eene diepte

van 40 vaam. In de zeeengte tusschen Poelau-Pisang en den vasten wal bedraagt hare diepte gemiddeld 10 vaam. Slechts hier en daar heeft men ondiepe plaatsen, herkenbaar aan de branding, die daarop staat, en onder den naam „Gossong" bekend.

D. Gesteldheid van den bodem (Algemeen overzicht).

Een blik op de topographische kaart van Steck en die van Verbeek, waarop het terrein met juistheid voorgesteld is, doet ons onmiddellijk zien, dat het zeer bergachtig is en door vele, deels kleine rivieren doorstroomd wordt.

Zelden ziet men dat het terrein meer dan een paar palen landwaarts in vlak is; hier en daar — hetgeen o. m. het geval is langs bijna de geheele kust van de uitwatering der rivier Wei-Kroei tot aan Tapa menoela — strekken de uitloopers van het Barisan-gebergte zich zelfs uit tot onmiddellijk aan zee. Daar de vlakten bovendien spoedig door heuvels worden afgebroken, kan van uitgestrekte strandvlakten geen sprake zijn.

Bergen en vlakten zijn met dichte urwouden en wildernissen bedekt, waarvan slechts een klein gedeelte ontgonnen is.

Alhoewel de bergruggen, die in verschillende richtingen de afdeeling doorsnijden, vulkanisch zijn, worden er toch geene werkende vulkanen aangetroffen. Lavastroomen komen hier en daar voor, evenzoo de glasachtige wijzigingen der Augiet-andesieten o. a. bij Tebakka, waar een peksteenstroom van den vulkaan Poegoeng in zee uitloopt.

De bodem levert eenige merkwaardige vulkanische verschijnselen op. Zoo heeft men bij den Gg Walérang, een der toppen van de Gg Sawah, een veertigtal warme bronnen, waarvan het water een onaangenamen zwavelsmaak en reuk heeft, en die door kanaaltjes in verbinding staan met een groot meer, dat door een klein riviertje in gemeenschap is met de Wei-Semangka. Tevens treft men bij die bronnen een modderwel aan, waaruit onafgebroken warme modder opwelt en een reuk van zwavel-waterstofgas zich verspreidt. [1]

Uitgestrekte moerassen (bawang) worden in de lage gedeelten der afdeeling gevonden in de margas Bengkoenat en Blimbing en in de bergstreken in de marga Liwa, waar zich op ongeveer 5 palen afstand van de marga-hoofdplaats Negara-Baten, nabij den margaweg van die doeson naar de doeson Djadjawi, een moeras bevindt, dat

---

[1] Zie hieromtrent bijlage I.

een uitgestrektheid van ongeveer 100 vaam in het vierkant heeft; het gehucht Bawang daarbij gelegen heeft zijn naam daaraan ontleend.

E. Bergen.[1]

De afdeeling wordt door twee bergketenen doorsneden:

1. een bergketen, die zich over de lengte der afdeeling bijna evenwijdig met de kust onder de benamingen Bt Barisan, Gg Sawah en Bt Sawah uitstrekt en eene voortzetting is van den grooten Barisanketen;

2. een bergketen, die van de middelste punt — één der drie punten, waarmede de Lampongsche districten in zee uitloopt en van het eiland Lagoendi door straat Lagoendi gescheiden is — in Noordwestelijke richting over den vulkaan Sekindjau naar Belalau loopt, welke keten met den bergketen sub I door een zijketen verbonden is.

Als de voornaamste toppen verheffen zich uit eerstgenoemden keten de Gg Blakang, de Gg Koekoesan, de Gg Belaulawan, de Gg Poegoeng, de Gg Selaumawang, de Gg Peningaman, de Gg Walérang, de Gg Seromol, de Gg Siamang, de Gg Blambang; tot die van den keten sub II genoemd behooren de Gg Sekindjau, de Gg Gigok, de Gg Besagi, bestaande uit de vier toppen — Besagi ballak of groote Besagi, de Besagi renik of kleine Besagi, de Penjaboengan en de oedjoeng Tandjong — de Gg Koekoesan en de Gg Seminoeng.

Het gebergte in de afdeeling is nog zeer onvolledig bekend. Van de hoogte van eenige toppen geeft de volgende tabel een overzicht.

Namen der toppen.	Bergketen.	Hoogte boven de oppervlakte der zee in meters of in voeten.	TOELICHTINGEN.
Poegoeng . .	Sub I	± 1200 meter ± 6000 voet	Volgens schatting-Verbeek. De Hollander.
Groote Besagi	Sub II	1890 »	Volgens Verbeeks peilingen.
Kleine »		2240 meter	
Koekoesan . .	idem	1680 »	Idem.
Seminoeng . .	idem	1846 »	Idem.

In de afdeeling wordt slechts één plateau van aanbelang aangetroffen, nl. het Belalau plateau; deze gezonde en vruchtbare landstreek,

[1] Vgl. het Jaarboek van het mijnwezen, 2e jaargang, 1e deel 1881.

wier gemiddelde hoogte 900 meter boven de oppervlakte der zee bedraagt, strekt zich uit van de doeson Hoedjoeng (marga Boewei-Bloengoe) tot de doeson Negara Batin (marga Liwa) en zet zich vervolgens in een smalle strook tot aan het Ranaumeer voort.

F. Rivieren. [1]

De hoofdwaterscheidingen nemen het volgende beloop:

De waterscheiding tusschen oost- en westkust loopt om de Ranau heen en eindigt bij de Pg Limou-Koentji, nabij de doeson Soekamarga (landschap Wei-Toegagah, marga Soekau); die tusschen West- en Zuidkust loopt van genoemde doeson in de Z. O. richting over de doeson Negara Batin naar den Bt Sawah en eindigt bij den Vlakken Hoek, die tusschen zuid- en oostkust loopt van den Besagi en de Pematang Agoeng — eene zijketen aan de boventakken van de Semangkarivier — naar den Sekindjau.

Rivieren van eenige beteekenis kunnen tengevolge van de richting der bergen en den langwerpigen vorm der afdeeling niet worden aangetroffen; allen hebben dan ook een korten loop. Evenmin kan bij de rivieren van een uitgestrekt stroomgebied sprake zijn, daar zij zich te spoedig in zee ontlasten en over het algemeen een zeer weinig kronkelenden loop hebben, zoodat zij door weinig zijrivieren gevoed kunnen worden, terwijl degene, die een sterk kronkelenden loop hebben, te zeer door bergketenen en ruggen ingesloten worden, dat hun zijrivieren van eenig aanbelang kunnen toevloeien.

De eenige rivier van beteekenis in de afdeeling is de Wei Semangka.

Deze rivier, behoorende tot het gebied der zuidkust, ontspringt ten noorden van den vulkaan Besagi, stroomt eerst in zuidelijke richting nabij de doesons Hoedjoeng en Kenali, neemt bij de doeson Tandjoeng een rechterzijtak de Siboeras op, die haar oorsprong neemt op den Besagi, neemt daarna eene zuidoostwaartsche hoofdrichting aan, vereenigt zich bij de doeson Kota Besi met een anderen zijtak, de Hillien Roeboeh, ontspringende op de Pg Limon Koentji, stroomt vervolgens met vele kronkelingen nabij de doesons Krang, Belampau, Maleboei en Antati en ontlast zich in de baai van Semangka. Nabij de doeson Belampau vormt de Semangkarivier een dubbelen waterval van cc. 150′ hoogte, de tjoeroep Lelang Kapok genaamd. In haren bovenloop door de margas Boewei-Kanjangan en Soewo wordt zij door eenige belangrijke zijrivieren gevoed,

[1] Vgl. Jaarboek van het mijnwezen, 2e jaargang, 1e deel 1881.

als de Wei-Andersman, de Wei-Sebatoean, de Wei-Pampangan, de Wei-Maleboei, die alleen hun oorsprong hebben op den Gg Sawah.

De Wei-Laei, behoorende tot het gebied der westkust, ontspringt, onder den naam Wei-Sebaboei, op de Pg Sebaboei op ongeveer twee palen afstand van de doeson Soengi (marga Liwa), stroomt eerst noordwaarts langs die doeson onder den naam Pantjar Pintoe, vervolgens onder den naam Sebaroes langs de doesons Kasoegihan en Proata, daarop noordwestwaarts onder den naam Loengkoeng atoe langs de doesons Gedong Asin en Tandjoeng en nabij de doeson Negara Batin, loopt daarna onder den naam Wei-Laei met weinig kronkelingen in zuid-westwaartsche hoofdrichting en valt niet ver van de doesons Negri en Penjaboengan in den Indischen Oceaan; na in haren loop slechts eene zijrivier van belang, de Sinda-Lapei, te hebben opgenomen.

De Wei-Kroë (Wei Krohé), behoorende tot het gebied der westkust, ontspringt op den Gg Sawah, loopt na door vele, doch kleine zijrivieren gevoed te zijn, in zuidwestwaartsche hoofdrichting en stort zich met twee armen in den Indischen Oceaan, en wel bij Tandjoeng Djati tusschen de doesons Pedada en Bandjar-negri (marga Panggawa-Lima-Ilir) er bij de hoofdplaats Kroë. In haren benedenloop neemt Wei-Kroë twee zijrivieren op, nl. de Wei-Ngison [1] en de Wei-Balou, die beiden op de uitloopers van den Gg Sawah ontspringen; beide riviertjes zijn voor de irrigatie der velden in de marga Pr Kroë van veel belang.

Verder vermelden wij nog de Wei-Warkoe, die op den Gg Besagi ontspringt, met vele kronkelingen nabij de doesons Bahwei (marga Liwa), negri Ratoe en Wei-Betanding (marga Soekau) onderafdeeling Ranau-districten) in het Ranaumeer ontlast; niet ver van Bahwei vormt de Warkoe een waterval van ± 40′ hoogte onder den naam Tjoeroep Oelok Ketoeboeng bekend. In haar loop neemt zij twee zijrivieren op, de Wei-Palekija en de Wei-Oeloehan, die voor de irrigatie der bouwvelden in de marga Soekau van zeer veel beteekenis zijn.

De meeste rivieren in de afdeeling eigenen zich niet tot irrigatie, daar haar bed veel lager ligt dan de gronden, die zij doorstroomen.

Voor de scheepvaart komen slechts de in de margas Tenoembang, Ngamboer en Blimbing stroomende rivieren: Wei-Biha, Wei-Basohan, Wei-Marang, Wei-Temboeli en Wei-Menanga in aanmerking, waarin

---

[1] De grensrivier der margas Panggawa-Lima-Ilir en Pr Kroë.

vlotten en kanos tot een paar palen van hare monding vaarwater vinden. In de Wei-Kroë, waaraan de hoofdplaats der Afdeeling gelegen is, kunnen alleen bij vloed vaartuigen tot op ongeveer 200 meter van de monding binnenloopen.

De andere rivieren zijn, daar zij tot hunne monding het karakter van onstuimige bergstroomen bewaren, niet bevaarbaar.

De meeste rivieren zijn doorwaadbaar; waar dat niet mogelijk is, passeert men ze over bruggen of vlotten.

In de droge jaargetijden is de watertoevoer soms zoo gering, dat de rivieren geen genoegzame kracht hebben om zich een uitweg naar zee te banen, zoodat de mondingen gesloten zijn. Dit is o. a. waartenemen bij de Wei-Temiang, Wei-Kesèh, Wei-Pintin e. a. Bij niet al te zware regens ontstaan evenwel reeds bandjirs, waardoor de nabij de rivieren gelegen sawahs en doesons overstroomd worden.

G. Meren.

Behalve het zwavelmeer bij den Gs Walérang, worden, voor zooverre aan schrijver dezes bekend is, geene meren in de afdeeling aangetroffen; de noordoostelijke oever van het Ranaumeer ligt voor een klein gedeelte binnen het gebied der afdeeling.

H. Communicatiemiddelen.

De communicatie over land tusschen de verschillende margas met de afdeelingen in het gewest en met die der residenties Palembang en Lampongsche Districten heeft plaats door den grooten postweg, één grooten binnenweg, margawegen en voetpaden.

De groote postweg, ter breedte van 2—2½ vaâm, loopt van de grens met de afdeeling Kauer tot Lab^n^ Blimbing, nabij het kustlichtétablissement aan den Vlakken Hoek grootendeels langs het strand en heeft eene lengte van 129 Javapalen; slechts op die gedeelten, waar de uitloopers van den Barisan zich tot onmiddellijk aan zee verheffen, heeft men den weg meer binnenslands aangelegd.

De groote binnenweg, die eene breedte van 2 vaâm heeft, loopt van den grooten postweg op 1¼ paal afstand van de hoofdplaats naar de grens met de onderafdeeling Ranau-districten en is bijna 33 Javapalen lang.

Van de verschillende margawegen, waaronder moeten verstaan worden die wegen, welke de doesons eener marga onderling en met die eener andere marga verbinden, en van de voetpaden in de

afdeeling zoomede van de doesons en gehuchten (oemboel) daaraan gelegen, behoeven wij hier geen overzicht te geven.

Met een enkel woord werd reeds melding gemaakt, dat er rivieren aangetroffen worden, die men over bruggen [1] of op vlotten moet passeeren.

Bruggen vindt men op den grooten postweg over de rivieren [2] Wei-Ngison, Wei-Balau, Wei-Toewa, Wei-Saral, Wei-Napal en Wei-Soelo, en op den grooten binnenweg over de [3] Wei-Kerbang, Wei-Toeroes, Wei-Mengoengoe, Wei-Samang, Wei-Kajoe-moeloe, Wei-Sinda Lapei, terwijl overvaarten op den postweg aangetroffen worden bij de Wei-Menoela, Wei-Magrei, Wei-Tenoembang, Wei-Basohan, Wei-Biha, Wei-Marang, Wei-Ngamboer, Wei-Temboeli, Wei-Menangga en op den binnenweg bij de Wei-Semangka nabij de doeson Krang.

De bediening der overvaarten geschiedt in gemeentedienst door heerendienstplichtigen uit de nabij gelegen doeson of doesons dan wel door een vasten persoon, door de gezamenlijke heerendienstplichtigen der doeson of doesons, met de bediening belast, bezoldigd.

I. Staatkundige indeeling.

De afdeeling is thans verdeeld in 21 districten (margas) en de opzichzelfstaande Pasar-Poelau-Pisang en wel: Poegoeng-Malaja, Poegoeng-Bandar, Poegoeng-Tampak, Wei-Sindi, Panggawa-Lima-Tengah, Panggawa-Lima-Ilir, Pasar-Kroë, Wei-Napal, Tenoembang, Ngamboer, Ngaras, Bengkoenat, Blimbing, Oeloe-Kroë, Liwa, Kembahang [4], Boewei-Kanjangan (Batoe-Brak) Boewei-Bloengoe en Soewo.

Over 't ontstaan der verschillende margas en de wijze, waarop zij aan ons gezag zijn onderworpen, zij het navolgende medegedeeld.

In 't begin van de Bantamsche overheersching waren er slechts *vier* margas, Soekau, Kembahang, Boewei-Kanjangan (Batoe-Brak) en Boewei-Bloengoe gesticht, onder Batoes Boewei-Njeroepa, Boewei-Djalandiwei, Boewei Pernong en Boewei-Bloengoe en hunne nakomelingen, welke margas door behoorlijke grenzen van elkander gescheiden waren; in den loop der tijden verliezen lieden uit die

[1] De bruggen zijn van hout daargesteld, waarvan een paar slechts van een dak zijn voorzien.

[2] Wei-Ngison en Wei-Balou zijn zijtakken van de Wei-Kroë.

[3] Wei-Kerbang, Wei-Toeroes, Wei-Mengoengoe zijtakken van de Wei-Oeloehan (Wei-Oeloeaer); Wei-Samang, Wei-Kajoe-moeloe, Wei-Sinda-Lapei, zijtakken van de Wei-Laai.

[4] De margas Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe zijn meer bekend onder den naam Belalau.

margas hunne woonplaatsen, vestigden zich elders in de afdeeling en stichtten doesons, die zich allengs tot margas vormden. Zoo ontstonden nog onder de Bantamsche heerschappij de margas Poegoeng-Tampak, Wei-Sindi, Panggawa-Lima, bestaande uit de op zich zelve staande margas: Perpas, Negri, Menantjang, Bandar Pedaka en Tenoembang. Omstreeks de 15e eeuw werden door de Javaansche onderhoorigen van den sultan van Palembang onder den naam Kedjawaän bekend, invallen gedaan in de landstreken Soekau, Kembahang, Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe; de opgezetenen der beide eerstgenoemde margas vluchtten zonder eenigen tegenstand te bieden, voor een deel naar Semangka, voor een ander deel naar den berg Besagi. Een halve eeuw later keerden de laatstgenoemde vluchtelingen naar hun vroeger gebied terug, stichtten weder doesons, die daarna twee margas vormden, eveneens Soekau en Kembahang genaamd en wier gebied door dezelfde grenzen als voorheen was gescheiden. De nakomelingen van degenen, die de wijk naar Semangka hadden genomen, begaven zich omstreeks de 17e eeuw naar de geboorteplaats van hunne voorvaderen terug en werden de onderhoorigen van de vorsten van Soekau en Kembahang, die zich bereids weder onder de souvereiniteit van den sultan van Bantam hadden gesteld; met de strandmargas Poegoeng-Tampak, Wei-Sindi, Panggawa-Lima en Tenoembang, die van de invallen der Kedjawaän gevrijwaard waren gebleven, vormden Soekau en Kembahang een onderdeel van de Lampongs, een onderhoorigheid van Bantam. Met de margas Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe liep het anders af; de opgezetenen verzetten zich tegen de Kedjawaän met het gevolg, dat hun grondgebied, nadat zij het onderspit hadden gedolven, bij dat van den Sultan van Palembang werd ingelijfd.

Alhoewel in 1751 door den toen regeerenden Bantamschen vorst Pangéran Goesti bij tractaat de Lampongs aan de compagnie werden afgestaan, als belooning voor de hulp hem betoond in den krijg tegen de aanhangers van Ratoe-Saria Fatima, echtgenoote van den in 1750 overleden Sultan Abdul Fatachi Mohamad Sah, werden toch de Lampongs en dus ook die margas door den Sultan van Banten (Bantam) bestuurd, daar de compagnie zich onmogelijk aldaar kon handhaven. Evenzoo was dat nog het geval in 1808, toen zelfs het sultanaat van Bantam door Daendels tot Hollandsch domein verklaard werd en de Lampongs aan de Ommelanden van Batavia toegevoegd werden. Direct gezag over die landstreken werd eerst onder het bestuur van Raffles uitgeoefend, toen deze Gouverneur-

Generaal in 1813 den regeerenden vorst van Bantam, Ratoe Alaoedin, bewoog afstand van den troon te doen en die landstreken uitgenomen de Lampongs onder den naam Kroë, aan Benkoelen toevoegde.

Onder het Engelsch bestuur vermeerderde het aantal margas; zoo vormden nederzettingen door lieden, uit Kembahang afkomstig, gesticht, de marga Ngamboer; die van Soekau, Semangka en de Ranau-districten uitgegaan, respectievelijk de margas Ngaras, Bengkoenat en Blimbing, Poegoeng-Bandar en Poegoeng-Malaja. Tevens werden nabij de Kroërivier 4 kampongs gesticht door lieden uit Pau, Léba Hadji, Semangka en Benkoelen afkomstig, die daaraan de namen: kampong Pau, kampong Léba Hadji, kampong Semangka en kampong Bengkoeloe ontleenden.

De onderafdeeling Kroë bestond derhalve in 1824, toen Benkoelen, ingevolge art. 9 van het tusschen Engeland en Holland gesloten tractaat, aan de Compagnie werd afgestaan uit de margas: Soekau, Kembahang, Poegoeng-Tampak, Poegoeng Bandar, Poegoeng melaja, Wei-Sindi, Panggawa-Lima, Tenoembang, Ngaras, Ngamboer, Bengkoenat en Blimbing en de kampongs Pau, Léba Hadji, Semangka en Bengkoeloe. Tijdens het Nederlandsch gezag werden achtereenvolgens de navolgende margas en pasars gevormd:

in 1835 de Pasar-Poelau-Pisang door nederzettingen uitgegaan van de kampong Bengkoeloe;

in 1852 de marga Wei-Napal door nederzettingen uitgegaan van de marga nasal (tegenwoordig gelegen in de afdeeling Kauer);

in 1860 de Pasar Kroë bestaande uit de 4 kampongs: Pau, Leba-Hadji, Semangka en Bengkoeloe;

in 1861 de margas Liwa en Soekau (na de splitsing der marga Soekau);

in 1871 de margas Panggawa-Lima-Ilir, Panggawa-Lima-Tengah en Panggawa-Lima-Oeloe;

in 1878 de marga Soewe; tevens werden in dat jaar bij Gouvts. besluit dd. 12 Januari 1878 n°. 2 (Staatsblad 1878 n°. 27) de margas Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe van de onderafdeeling Ranau-districten (afdeeling Kommering en Ogan-Oeloe, Enim en de Ranau-districten, residentie Palembang) afgescheiden en aan de nieuw gecreëerde Afdeeling Kroë toegevoegd;

in 1882 de margas Liwa en Oeloe-Kroë na splitsing der marga Liwa.

J. Voornaamste plaatsen in de Afdeeling.

Tot de voornaamste plaatsen behooren de navolgende:

1. in de marga Poegoeng-Malaja: Malaja, margahoofdplaats; Tandjoeng Sakti aan de Labⁿ Ballak met een pasanggrahan; Lemong, de uitvoerplaats der in de marga gewonnen boschproducten.

2. in de marga Poegoeng-Bandar: Bandar, margahoofdplaats; Penengahan, een welvarende doesoun, de uitvoerplaats der marga.

3. in de marga Poegoeng Tampak: Negri, margahoofdplaats aan de Labⁿ Ballak, Koerippan aan de Labⁿ Ballak, de uitvoerplaats der marga;

4. in de marga Wei-Sindi: Oelok Paudan margahoofdplaats; Soekadana, Soekamarga en Laboean Pangéran, welvarende doesons op het eiland Poelau-Pisang;

5. in de margas Panggawa-Lima-Oeloe, Panggawa-Lima-Tengah en Panggawa-Lima-Ilir: Negri, Bandar en Pedada, respectievelijke margahoofdplaatsen;

6. in de marga Pasar-Kroë: Pasar Kroë de hoofdplaats van de afdeeling en de standplaats van den controleur. De Pasar is ruim gebouwd en met de aangrenzende Pasars Melija en Baroe ongeveer ³/₄ paal lang. Er is eene inlandsche school, die druk bezocht wordt. Zij is de grootste en voornaamste handelsplaats der afdeeling.

7. in de margas Wei-Napal, Tenoembang, Ngamboer, Ngaras, Bengkoenat en Blimbing: Wei-Napal, Boemi-Lebo, Negri-Batoe, Negri, Soekamarga en Wei-Tijas, respectievelijke margahoofdplaatsen; Labⁿ Blimbing een welvarend plaatsje aan de gelijknamige baai, op ¹/₄ paal afstand van het Kustlichtétablissement aan den Vlakken Hoek gelegen;

8. in de margas Oeloe-Kroë, Soekau, Kembahang, Boewei-Kanjangan, Boewei-Bloengoe en Soewo: Goenoeng-Kemala, Negri, Negri Ratoe, Pekon-Ballak, Kenali en Negri, respectievelijk de hoofdplaatsen dier margas;

9. in de marga Liwa: Negara Batin, margahoofdplaats, sinds October 1884 de standplaats van den aspirant-controleur, die onder de bevelen van den controleur belast is met het bestuur der margas Liwa, Soekau, Kembahang, Boewei-Kanjangan, Boewei-Bloengoe en Soewo. Er is een ruime pasanggrahan, die tot woonplaats van dien ambtenaar strekt;

10. op het eiland Poelau-Pisang: de welvarende en net aangelegde Pasar Poelau-Pisang, de tweede handelsplaats van de afdeeling en de standplaats van den Datoek. Aldaar is ook een agentschap der Ned.-Ind. Handelmaatschappij gevestigd.

II. GEOLOGIE. [1]

In den Barisanketen ten Noordwesten van Liwa komen oude leien zonder versteeningen, meestal kiezelleien en kleileien zoomede granitieten, kwartsdiorieten en vulkanische materialen als augiet-andesieten voor.

Het oud-andesiet wordt in de afdeeling, tengevolge van eene groote aan het einde van den éocenen tijd plaats gehad hebbende andesieteruptie, aangetroffen langs een spleet of scheur, loopende van den Vlakken Hoek te beginnen langs de geheele lengte der afdeeling evenwijdig aan de kust. Mergels en miocene kleizandsteenen, behoorende tot de middel- (en jong) miocene gesteenten komen inzonderheid voor op den bergweg van Kroë naar de Ranau. De kleur der gesteenten is grijs; zij bevatten talrijke versteeningen, liggen tegen het oudere andesiet aan en zijn op vele plaatsen door diluvium bedekt.

Dichter bij Kroë treft men kalk met onduidelijke fossiele koralen aan, die, naar het schijnt, op de mergels ligt.

Pliocene afzettingen, door zware lagen diluvium bedekt, komen op talrijke punten aan de zeekust voor; de pliocene mergels zijn bijna allen in de beddingen der rivieren waartenemen, die het alluvium hebben uitgespoeld. De koraalkalk bij Kroë schijnt ook tot de pliocene vorming gerekend te moeten worden.

De eruptie der groote vulkanen Besagi, Poegoeng, Seminoeng, Koekoesan en Sekindjau schijnt voor het grootste gedeelte na den tertiairen tijd te zijn voorgevallen.

Lavastroomen komen hier en daar voor o. a. op den Seminoeng en den Poegoeng, van welken laatsten vulkaan ze tot aan den westkant te vervolgen zijn.

Augiet-andesietblokken, donkergrauw, grijs en lichtgrijs van kleur, worden veel aangetroffen bij de vulkanen Sekindjau, Koekoesan en Seminoeng; ook komt de glasachtige wijziging der augiet-andesieten voor o. a. bij de vulkanen Seminoeng en Poegoeng; van laatstgemelden vulkaan loopt o. a. een stroom van, in platen afgezonderden dichten zwarten peksteen nabij het gehucht Tebakka in zee.

Veel puimsteen vindt men in de tuffen, die het Belalau-plateau samenstellen; de puimsteen is uitgeworpen door den vulkaan Besagi.

---

[1] Verg. Verbeek in het Jaarboek van het Mijnwezen, 1881, I.

Ook schijnt de donkerzwarte basalt, die men in den bovenloop der Wei-Semangka aantreft, van dien vulkaan afkomstig te zijn.

Tot de quartaire afzettingen moet het diluvium van het grootste gedeelte van Kroë gerekend worden. De sedimenten der quartaire periode bestaat hier ook hoofdzakelijk uit bruinroode klei, met zeer talrijke rolblokken van vulkanische en oud-andesiet materialen. De alluviumstrook is groot; nevens het zeezand treft men bij den Vlakken Hoek alsmede bij het strandvlak bij Kroë koraalkalk aan. Zeezand en koraalkalk worden ook aan de kust van Poelau-Pisang aangetroffen; meer binnen in het eiland treden echter spoedig meer grijze mergels op. Op grond van het petrographisch karakter moeten de lagen van het eiland tot de miocene vorming gerekend worden.

Het eiland Poelau-Betoewa (Klein Fortuin) bestaat geheel uit koraalkalk.

Delfstoffen schijnen in de afdeeling niet voor te komen.

III. ETHNOGRAPHIE.

A. Bestuur (Europeesch en Inlandsch). Inkomsten.

1. *Europeesch bestuur.*

Het bestuur der afdeeling berust in handen van een controleur, die bijgestaan wordt door een aspirant-controleur, een afdeelingsmantri en een afdeelingsschrijver, terwijl hem bij de verschillende takken van dienst nog een doctor-djawa, een vaccinateur, een hoofd- en twee hulponderwijzers, een hoofdopziener der in- en uitvoerrechten en een zoutpakhuismeester zijn toegevoegd; voor de uitoefening van de politie staat hem een korps gewapende politiedienaren van 11 man en 1 korporaal ten dienste, dat met het betrekken der wachten bij het établissement en de gevangenis, het transporteeren van gevangenen en het overbrengen van spoedbrieven belast is.

De controleur staat direct onder de bevelen van den resident van Benkoelen; hij is, behalve bestuurs- en politie-ambtenaar, leider van de Rapat, tevens algemeene ontvanger van 's Lands kas, havenmeester en fungeerend scheepsmeter.

De afdeelingsmantri is de tusschenpersoon van het europeesch- en inlandsch bestuur; daar hij steeds als tolk moet fungeeren, is het daarom een zaak van groot gewicht, dat men voor die betrekking iemand kiest, die volkomen met de Lampongsche taal vertrouwd is.

De afdeelingsschrijver, werkzaam op het bureau van den controleur, is met het copieerwerk en ook met het aanhouden van de gevangenisregisters belast; bij afwezigheid van den afdeelingsmantri is hij met diens functiën belast.

Alvorens deze organisatie van het Bestuur, die hoofdzakelijk in de jaren 1878 en 1881 plaats had, in het leven werd geroepen, werd van 1835—1850 met het bestuur een europeesch ambtenaar belast, die nu eens den naam van gezaghebber of posthouder, dan weder dien van surnumerair-ambtenaar droeg. Aan dien ambtenaar waren toegevoegd een europeesch en een inlandsch schrijver, benevens vijf cultuurschrijvers, die hunne standplaatsen te Tampak, Poelau-Pisang, Bengkoenat en Liwa hadden. De betrekking van inlandsche secretaris, in 1837 gecreëerd om de arbitraire handelingen van den gezaghebber te controleeren, werd reeds in 1838 weder opgeheven; de gezaghebber was verplicht dien beambte in alle aangelegenheden, zoowel bijzondere als algemeene, het bestuur betreffende, te raadplegen.

Na 1850 heetten de besturende ambtenaren controleurs. In 1866 werden een doctor djawa, een vaccinateur en een onderwijzer aangesteld en in 1871 den controleur een europeesche klerk bij de recherche toegevoegd.

Na de intrekking van de verplichte levering van koffie en peper bij Staatsblad 1872 n°. 905 werden de cultuurschrijvers eervol van hunne betrekking ontheven.

2. *Inlandsch bestuur.*

Aan het hoofd van iedere marga staat een inlandsch hoofd met den titel van pasirah, die onder de bevelen van den controleur staat; aan dien ambtenaar zijn tevens ondergeschikt de datoeks van Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang. De pasirahs en datoeks worden bij volkskeuze door het Hoofd van gewest benoemd; het recht tot ontslag is tevens aan dien hoofdambtenaar voorbehouden.

In zijn bestuur der doesons worden de pasirah en de datoek van Pasar Kroë bijgestaan door aan hen ondergeschikte hoofden, die den naam van proatin [1] dragen. In iedere marga en pasar treft men bovendien een hoofd aan, dáar met den titel van pemangkoe marga [2],

[1] In de margas Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe worden zij door de bevolking krija genoemd.

[2] In bovengenoemde margas heeten die hoofden panggawa. De benamingen krija en panggawa dagteekenen uit den tijd, dat die landstreken nog een onderdeel uitmaakten van de onder-afdeeling Ranau-districten.

hier met den titel van pemangkoe. Deze hoofden zijn als 't ware de helpers van den pasirah en den datoek en zijn bij hunne ontstentenis met hunne functiën belast.

De doesonhoofden worden in het bestuur der doeson bijgestaan door onderdoesonhoofden met den titel „pemangkoe doeson", die tevens hunne plaatsvervangers zijn; in het bestuur der pasar staat een penghoeloe moeda den datoek in diens werkzaamheden bij.

Zoowel de pemangkoes marga, pemangkoes, pemangkoes doeson als de penghoeloe moeda worden bij volkskeuze door den controleur benoemd; aan hem is ook het recht tot ontslag voorbehouden.

In de bergdistricten heeft men nog onderhoofden met den titel penghoeloe moeda, die den proatin in het bestuur der gehuchten bijstaat; deze hoofden zijn evenwel niet door het bestuur erkend.

Tot vóór eenige jaren (1883) trof men nog in de margas perbas (?) aan; ze waren hoofden, die inzonderheid met het toezicht over de waterleidingen en de werkzaamheden der sawahs waren belast.

Over de ontwikkeling van het Inlandsch bestuur sedert de 15e eeuw tot heden zij het volgende medegedeeld.

Tijdens de Bantamsche overheersching oefenden in de margas hoofden het bestuur uit, eveneens pasirahs genoemd en werden zij in het bestuur der doeson bijgestaan door doesonhoofden, proatins (parawatin).

Door den grooten afstand, waarop de margas van de Lampongs, waarvan zij een onderhoorigheid uitmaakten, verwijderd waren en de slechte communicatie-middelen, is het den hoofden der Lampongs onmogelijk een waakzaam oog te houden op de verrichtingen en handelingen der pasirahs, met het gevolg dan ook, dat zij schier als oppermachtige gebieders het bewind in hunne margas voerden. Wel strekten eenige koperen tabletten tot bewijs, dat de sultan van Bantam zoowel de hoofden van de Lampongs als de pasirahs, aan voorschriften wilde binden, uit den aard der zaak is het best te begrijpen, dat die voorschriften alleen worden opgevolgd, zoo zij hunne macht niet aan banden legden, of hun geldelijke voordeelen opbrachten.

Twee koperen tabletten „boek dallong" in handen van de weduwe van Soetan Akbar, in leven margahoofd van Soekau, bevatten enkele van die voorschriften. [1]

Aan de pasirahs werden behalve de proatins geene andere hoofden toegevoegd.

[1] Naar schrijver meent, heeft destijds de controleur van Kroë Dr. D. W. Horst photografische afdrukken van die platen aan het Bestuur van het Koninklijk Instituut toegezonden.

Toen de Engelschen het gezag in handen kregen, werd de navolgende regeling het Inlandsch bestuur betreffende, getroffen. Aan het hoofd van iedere marga werd een inlandsch hoofd met den titel van pasirah en onder zijne directe bevelen, doesonhoofden "proatins" aangesteld; de pasirahs waren direct ondergeschikt aan den Engelschen ambtenaar die te Kroë resideerde.

Deze regeling bleef bij de overname van het bestuur door het Nederlandsch Gouvernement in stand. Allengs werden datoeks en onderdoesonhoofden aangesteld en de betrekkingen van pemangkoe marga, pemangkoe en bandara gecreëerd; laatstgenoemde betrekking werd evenwel in 1869 ingetrokken.

Onder de Engelschen werd geen direct bestuur uitgeoefend over de toenmalige margas Soekau en Kembahang; met de pasirahs dier margas werd evenwel een overeenkomst aangegaan, waarin de volgende bepalingen vervat waren.

1. In het bestuur der margas zou geen verandering komen en bleef tevens de rechtspraak van den pasirah buiten bemoeienis van den Engelschen gezaghebber.

2. De pasirahs waren verplicht het Engelsch bestuur behulpzaam te zijn in het opsporen van misdadigers die naar die margas gedrost waren.

3. Indien onderhoorigheden van den pasirahs van bovengenoemde margas op Engelsch territoir of Engelsche onderdanen in het gebied dier pasirahs een misdrijf pleegden, dan moesten de daders terechtstaan voor de rechtbank (Justice of Court) te Kroë, waarin dan aan den betrokken pasirah vergund werd zitting te nemen.

4. Kwamen er onlusten in die margas voor en riepen de pasirahs de hulp van het Engelsch bestuur in, dan was het verplicht hun hulp te verleenen.

5. Ieder huisgezin in genoemde margas was gehouden 500 koffieheesters aan te planten en de productie tegen *f* 10.— de pikol aan het Engelsch bestuur af te leveren.

6. De pasirah van Soekau moest, daar zijne standplaats te ver van den zetel van het Engelsch bestuur verwijderd was, een persoon te Goenoeng Kemala aanstellen die namens den pasirah in onderhandeling mocht treden met het bestuur.

Langzamerhand wist evenwel het Engelsch bestuur door zijn invloed in de aangelegenheden dier margas te mengen, zoodat bij de overname van het bestuur geen tegenstand werd geboden, noch ongeregeldheden voortvloeiden, toen die margas met de overigen werden ingelijfd.

De bevelen van het Europeesch bestuur aan pasirahs en datoeks gegeven worden door middel van de proatins en hun pemangkoe doeson, en door hun penghoeloe moeda aan de bevolking overgebracht.

De doesonhoofden hebben inzonderheid te zorgen voor het behoorlijk opkomen der heerendienstplichtigen; het onderhouden der wegen; het innen der hoofdelijke belasting; het verstrekken van opgaven aangaande het zielental, de grootte van den veestapel en den landbouw; het opsporen van misdrijven en misdadigers; de oproepingen door het bestuur aan nalatige anak boewah gegeven, en zijn belast met het toezicht op den landbouw en het berechten van kleine geschillen voor de Rapat proatin. De pasirahs en datoeks oefenen steeds contrôle uit op de verrichtingen van hunne Proatins en hebben voornamelijk te zorgen, dat de bevelen door het Europeesch bestuur gegeven, behoorlijk worden nagekomen; zij zijn bevoegd in de eerste instantie zaken te behandelen voor de kleine Rapat (Rapat pasirah) en in hooger beroep die zaken, welke door de Rapat proatin zijn berecht; als hoogste rechter nemen zij zitting in de Rapat-afdeeling, door den besturenden ambtenaar geleid.

Slechts door genoegzame en strenge contrôle en het bedreigen met straffen, bestaande in aanhouding op 't kantoor (overeenkomende met de paséban-straf der inlandsche hoofden op Java en Madoera opgelegd) of ontslag zijn de hoofden tot eene betrachting van hun plicht te bewegen en geen wonder, daar de hoofden niet de minste bezoldiging genieten.

De voordeelen aan het ambt van inlandsch hoofd verbonden bestaan in:

a. vrijstelling van heerendiensten en van de voldoening der hoofdelijke belasting;

b. het heffen van een belasting in arbeid voor den datoek of pasirah gerekend op een dagdienst per jaar en per heerendienstplichtige; [1]

c. 8 pCt. collecteloon van de inning der hoofdelijke belasting voor de doesonhoofden die het bedrag met de onderdoesonhoofden verdeelen;

d. aandeel in de boeten (wang médja) door de Rapat proatin, Rapat pasirah en Rapat afdeeling opgelegd;

e. de wang oelassan;

f. het recht op antarans's (een pasirah of datoek 2—4 antaran's; een pemangkoe marga of pemangkoe en een proatin 2 antaran's; een penghoeloe moeda of pemangkoe doeson antaran).

---

[1] In sommige margas wordt de belasting in arbeid afgekocht met 5 koelaks rijst door ieder heerendienstpliehtige.

Het recht den pasirah op de koeli boedjang toegekend na de afschaffing van de slavernij en het verbod op het houden van pandelingen (Staatsblad 1859 n°s 43 en 46), werd hun in 1871 ontnomen; de koeli boedjang waren de ongehuwde mannen in de marga, die verplicht waren om beurten onbetaalde diensten te verrichten.

3. *Inkomsten.*

De geldelijke voordeelen, welke het bestuur uit de afdeeling trekt, ontstaan uit de geheven wordende belastingen en pachten, zijnde:

a. de hoofdelijke belasting sinds 1872 (Ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië dd. 20 November 1872 n°. 205) geheven van alle inlanders, die den leeftijd van 16 jaren bereikt hebben; deze belasting werd na de afschaffing van de verplichte teelt en levering van koffie en peper ingevoerd; [1]

b. de bedrijfsbelasting sinds 1878 (Ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië dd. 11 Februari 1858 Staatsblad 1878 n°. 86) geheven van de vreemde oosterlingen die den leeftijd van 16 jaren hebben bereikt, en in werking getreden, nadat de vreemde oosterlingen bij voormelde ordonnantie vrijgesteld werden van de voldoening der hoofdelijke belasting;

c. personeele belasting sinds 1879 (Ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië dd. 30 December 1878 Staatsblad 1878 n°. 349) geheven;

d. patentbelasting sinds 1879 (Ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië dd. 30 December 1878 n°. 349) geheven;

e. de pacht der vogelnestklippen.

B. Bevolking (Sterkte, afkomst; godsdienst).

1. *Sterkte, afkomst, enz.*

Volgens de zielentelling op het einde van 1885 gehouden, bedroeg het gezamenlijk cijfer der bevolking 21270 zielen en wel:

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Europeanen	2	1	1	—	4
Chinezen	5	1	5	3	14
Arabieren (peranakans)	8	6	4	4	22
Inlanders	6323	6314	4645	3948	21230
Totaal generaal	6338	6322	4655	3955	21270 [2]

[1] Behalve de hoofden betalen ook geen hoofdelijke belasting:
a. de door het bestuur erkende geestelijken uitgenomen de imam doeson.
b. ouden van dagen, zieken en gebrekkigen.
c. beambten in 's lands dienst.

[2] Het zielental van Engano is hieronder niet begrepen.

Daar de oppervlakte der afdeeling, uitgenomen de eilandengroep Engano, 42.5 vierk. geographische mijlen bedraagt, krijgt men eene bevolkingsdichtheid van 500 zielen gemiddeld per vierk. geographische mijl.

Tot de dichtstbevolkte streken behooren het eiland Poelau-Pisang, de margas Pasar Kroë, Panggawa-Lima-Oeloe, Panggawa-Lima-Ilir en Panggawa-Lima Tengah, tot de minstbevolkte de zuidelijke margas.

Door de hinderlijke instellingen, die omtrent het huwelijk bestaan, kan een groote toename der bevolking in de afdeeling niet worden verwacht, hetgeen dan ook het geval is; in de laatste 10 jaren nam de bevolking slechts met circa $^3/_4$ pCt. toe.

Omtrent de afkomst der inheemsche bevolking in de afdeeling verhaalt de legende [1] het navolgende.

Omstreeks de 12e eeuw kwamen in het tegenwoordig gebied van den pasirah van Soekau twee avonturiers uit Pagar-Roejoeng afkomstig, met name Ratoe Boewei Njeroepa en Ratoe Boewei Djalan di Wei. Op hunne zwerftochten op den vulkaan Seminoeng ontmoetten zij twee andere avonturiers Ratoe Boewei Pernong en Ratoe Boewei Bloengoe genaamd, die uit Banton (Bantam) waren gekomen. De vier avonturiers sloten met elkander den band van vriendschap en kwamen overeen gezamenlijk naar den Sultan van Banton te gaan, ten einde den vorst om onderscheidingsteekenen te verzoeken. Kort daarop begaven zij zich naar Banton. Bij den Sultan gekomen vroegen zij den vorst de onderscheidingsteekenen (kabesaran), die hun verleend werden op voorwaarde, dat zij zich onder zijne souvereiniteit zouden stellen en 't door hen te koloniseeren gebied eene onderhoorigheid van het sultanaat van Banton zou uitmaken. De vier Ratoes verlieten daarna Banton, ieder zeven vrouwen medenemende en keerden naar Soekau terug.

Na hunne aankomst stichtten de avonturiers aan den voet van den berg Besagi, nabij de tegenwoordige doeson Bahwei (marga Liwa) vier doesons: Nampak Sirie, Poentjak, Haniboeng en Kenali. Ratoe Boewei Njeroepa vestigde zich in de doeson Nampak Sirie, Ratoe Boewei Djalan di Wei in de doeson Poentjak, Ratoe Boewei Pernong in de doeson Haniboeng en Ratoe Boewei Bloengoe in de doeson Kenali. Een vijf-en-twintigtal jaren woonden genoemde Ratoes bij elkander en verlieten daarop die doesons, na de landstreek ge-

[1] De legende is mij verhaald door een oud ingezetene van de marga Liwa. Het verhaal in het Lampongsch gedaan, is bijna letterlijk in het Hollandsch overgezet.

legen tusschen den Barisanketen en den zijketen, die thans de grensscheiding van de afdeeling met de residentiën Palembang en Lampongsche districten vormt, onder elkander te hebben verdeeld. Bij de verdeeling werd Ratoe Boewei Njeroepa een landstreek toegewezen, waaraan hij den naam Soekau gaf; Ratoe Boewei Djalan di Wei gaf de hem toegewezen landstreek den naam Kembahang; Ratoe Boewei Pernong en Ratoe Boewei-Bloengoe noemde de hun toegewezen landstreken respectievelijk Boewei Kanjangan en Boewei Bloengoe.

Iedere Ratoe stichtte in zijn grondgebied opnieuw een doeson: Ratoe Boewei - Njeroepa de doeson Negrie Ratoe, Ratoe Boewei Djalon di Wei de doeson Padang Ratoe, Ratoe Boewei Pernong de doeson Kanjangan en Ratoe Boewei-Bloengoe de doeson Kenali. Het gebied van eerstgenoemden Ratoe omvatte de tegenwoordige landstreken Soekau, Liwa en Oeloe Kroë; dat van Ratoe Boewei Djalan di Wei de tegenwoordige marga Kembahang en die van laatstgemelde Ratoes respectievelijk de thans bestaande margas Boewei-Kanjangan, Boewei-Bloengoe en Soekau.

De landstreken waren door behoorlijke grenzen van elkander gescheiden, die tot heden onveranderd zijn gebleven.

Van de nakomelingen dier Ratoes leiden tevens de opgezetenen der margas Poegoeng Tampak, Wei-Sindi, de Panggawa-Lima, Tenoembang, Ngamboer en Ngaras hunne afkomst af. De ingezetenen der margas Poegoeng Bandar en Poegoeng Malaja zijn afkomstig van Anak Soengei (Residentie Palembang) en de Ranau-districten; die van de margas Benkoenat en Blimbing van Semangka de opgetenen der marga Wei-Napal van de marga Nasal (afdeeling Kauer) en de pasarbewoners van Kroë en Poelau-Pisang van Benkoelen, Semangka, Pau en Liba Hadji.

Het volk dat de afdeeling bewoont behoort tot het Maleische ras: daarop past dus de persoonlijke beschrijving van den Maleier. Hunne verwantschap en vermenging met de Soendaneezen laat zich verklaren, daar deze streken verscheidene eeuwen een onderdeel van Bantou hebben uitgemaakt.

De kleur der huid is licht geelbruin en die der oogen is zwart. Het haar is kort, zwart en eenigszins grof; de grenslijn is hoog boven de wenkbrauwen; de mannen hebben weinig baard en zijn zeer weinig behaard, hebben een middelmatige lengte en zijn goed ontwikkeld. De voeten zijn niet groot en dik, de handen klein, het gebeente fijn en de gewrichten, vooral bij de vrouwen, zeer lenig.

Het gelaat is eenigszins breed, het voorhoofd niet zoo hoog en rond als bij de andere vertegenswoordigers van het maleische ras, zoodat de oogen dan ook niet zoo sterk uitpuilen. De neus is klein en iets of wat stomp en breed. De mond is vrij groot met niet zeer dikke lippen en eenigszins wijd geopend; witte tanden treft men niet zelden aan in het gebit der Lampongsche vrouw, daar bij haar de gewoonte niet bestaat om de tanden zwart te maken.

De vrouwen zijn kleiner dan de mannen en onderscheiden zich door een blankere huidkleur en een zachtere uitdrukking der oogen. Door den vermoeienden veldarbeid dagelijks aan de lucht blootgesteld, verliezen de meisjes reeds op jeugdigen leeftijd hare bekoorlijkheid.

De Lamponger is vrij lui, zedeloos, laf en wraakzuchtig; hij is een aartsliefhebber van dobbelen en hanengevechten. Hij kan gewoonlijk de taal lezen en schrijven; de kennis der Maleische taal is beperkt tot de hoofden en gegoeden.

2. *Godsdienst* (*Huwelijk en erfrecht; priesters, enz.*).

De godsdienst van den Lamponger is de Mohamedaansche. Wanneer hij met de voorschriften van den Islam bekend is geraakt, kan niet met zekerheid worden vermeld. Naar ingewonnen berichten moet de eerste verkondiging van den Islam in de 17e eeuw in de strandmargas en in de bergdistricten eene eeuw later hebben plaats gehad. Zij geschiedde zoowel door handelaren uit Pagar Roejoeng (Gouvernement Sumatra's Westkust), Palembang en Lampongsche districten als door lieden, uit de afdeeling geboortig, die te Palembang met de leer van den Profeet bekend geraakt, bij hunne terugkomst in het vaderland hunne bloedverwanten en vrienden daarmede vertrouwd maakten. Den meesten aanhang hebben verworven: Hadji Moestafa en Said Soeloeng van Palembang, Toewankoe Toewa, Toewankoe Moeda en Chetib Attah van Pagar Roejoeng en Tjaja Pandita van Batoe Brak (Boewei Kanjangan). Van den Islam kent en onderhoudt de Lamponger slechts eenige plechtigheden en is hij vooral in de bovenstreken nog zeer aan den ouden natuurgodsdienst getrouw gebleven; nevens de onzichtbare geesten in de lucht en in de wateren worden door hem tevens die zijner dierbare afgestorvenen vereerd.

Het aanbidden van beelden heeft, sinds de invoering van den Islam, niet meer plaats gehad.

De geesten, door hen vereerd, dragen in het algemeen den naam

Djin. Het aantal der geesten is zeer groot; zij worden, al naar gelang de lucht, de bosschen, de bergen en de wateren door hen worden bewoond, onderscheiden in Djin Boemi, Djin Kajoe, Djin Goenoeng en Djin Wei.

De Djin Boemi is de voornaamste beschermgeest van den Lamponger. Hij houdt bij voorkeur zijn verblijf in lommerijk geboomte of nabij de doesons; hem worden de meeste offers van wierook en spijzen gebracht; de Lamponger toch zal het niet wagen eene sawah of ladang aan te leggen, te bewerken, te beplanten of te oogsten zonder vooraf den Djin Boemi een offer gebracht te hebben.

De Djin Kajoe huist in de urwouden; aan hem wordt geofferd, indien men in het bosch hout wil kappen en boomen wil vellen.

De Djin Goenoeng bewonen de hoogste toppen van den Barisan; onder hen namen vooral de Ratoe Besagi, de Ratoe Seminoeng en de Ratoe Poegoeng eene eerste plaats in. Vooral is de Ratoe Besagi bij de bewoners der bergdistricten in hoog aanzien. Vaak hoort men dan ook, dat jongelieden en getrouwde kinderlooze mannen dien vulkaan bestijgen om door het brengen van offers hulp en tusschenkomst van den Ratoe in te roepen, genen om de genegenheid van het meisje, waarop zij hunne keus gevestigd hebben te winnen, dezen om hun echt te zegenen.

De Djin Wei houdt zijn verblijf in hoog geboomte, nabij rivieren en beeken. Hem wordt een offer gebracht, indien men bij het visschen een rijke vangst wenscht te hebben, een waterleiding aanlegt, enz.

De vereering der Djins heeft altijd onder lommerrijk geboomte plaats; op een altaartje (sanggar), bestaande uit vier in den grond geplante bamboezen stijlen, waarop een raamwerk, van bamboe gevlochten en met pisangbladeren gedekt, geplaatst wordt, brengt men de offeranden: een soort boeboer (keboe), gegorèngde padi met arèn suiker vermengd (rajah), serabi en ander gebak (djoewadah), een kip en wierook.

Behalve goede geesten bewonen ook kwade geesten de lucht, de bosschen en de wateren. Het meest onder hen is de Roeban gevreesd, die bij voorkeur langs het strand verblijf houdt. Hij wordt door den Lamponger als de verspreider van epidemische ziekten beschouwd; hem wordt dan ook de meeste eer bewezen en de meeste offers gebracht bestaande uit wierook, vier soorten van boeboer verschillend gekleurd — wit, rood, zwart, geel —, een weinig gebak en een kip.

De vereering der afgestorvenen bepaalt zich tot het brengen van

hulde aan de graven (kramat) der voorouders (hantoe pepoedjian) en de graven zijner bloedverwanten en dierbare betrekkingen (hantoe tinggi). Het offeren bij de kramats had vroeger minstens éénś per jaar plaats; van heinde en ver togen de margabewoners ter bedevaart naar het graf van hun stamvader en brachten den dag met feestvieren (bembang) door. Een karbouw werd dan geslacht en daarvan een groot offermaal aangericht. Voor de vereering der afgestorvenen is meer bijzonder de maand Saban of Roewah. De hulde, aan de overledenen bewezen, bestaat in het schoonmaken van de graven, het verbranden van wierook bij de graven, waarboven een hemel van wit kain gespannen wordt en in offermalen.

Offermalen worden voorts gehouden op den 3n, 7n, 40n en 100n dag na het overlijden van zijne bloedverwanten en op den 10n, 11n en 12n dag van de maand Dzoelkaidah; op laatstgemelde dagen wordt, naar gelang van de gegoedheid van den persoon, die het maal aanricht, een kip, geit of karbouw geslacht en daarvan een maal gehouden, hetzij met de zijnen alleen, hetzij met bloedverwanten, vrienden en kennissen. Rijst is daarbij de hoofdschotel; eenig gebak en koffie worden tevens aan de aanzittenden aangeboden. Bij de offermalen is het voorts gebruikelijk, dat, vóór aan het maal wordt aangezeten, dikirs gereciteerd worden, begeleid door het slaan op de rebana's.

Nog eenige andere overblijfselen, die de natuurgodsdienst in het hart van den Lamponger heeft achtergelaten, mogen hier worden medegedeeld.

Evenals ieder volk, dat den natuurgodsdienst nog getrouw is gebleven, hecht de Lamponger aan zijne droomen (hanipi). Kan hij zelf de beteekenis van den droom niet vatten, dan begeeft hij zich naar den takbir hanipi, den droomuitlegger, gewoonlijk de imam doeson of een der malim's

Behalve den droomuitlegger treft men in iedere marga nog mannelijke waarzeggers (toekang petenoen) aan, die geraadpleegd worden om gestolen goederen op het spoor te komen. Daartoe bedient de toekang petenoen zich van verscheidene middelen. Een gewoon middel is dengene, die van den diefstal verdacht wordt, een door den waarzegger bereiden sirihpruim met een slaapwekkende zelstandigheid vermengd, te laten kauwen; in den slaap zal hij zeker, zoo hij den diefstal gepleegd heeft, tot bekentenis komen en aanwijzen waar het ontvreemde is bewaard. Een ander middel om den dief aan te wijzen bestaat hierin, dat men den persoon, voor den schuldige

gehouden, voorstelt een korten tijd de handen in warme olie of heet water te houden; verbrandt hij zich de handen niet, dan is de beschuldiging valsch geweest. Eene opsomming van de andere onzinnige middelen, waarvang de toekang petenoen zich bedient, zullen wij achterwege laten.

De ilmoe, het middel waardoor men zich in contact met de geesten kan stellen, speelt ook bij den Lamponger een groote rol. Hij heeft o. m. de ilmoe menahoen, waardoor hij de wetenschap bezit de geesten te dwingen zorg te dragen voor zijne bouwvelden, zoodat het gewas gevrijwaard blijft van aantasting of vernieling door schadelijke insecten en dus op een rijken oogst kan gerekend worden; de ilmoe mehoerik tanoman, de wetenschap, waardoor hij vele kinderen verwekken kan; de ilmoe kasihan mengawasa, waardoor hij de macht bezit, alle jonge meisjes op hem verliefd te doen raken.

De voorstelling van de verhuizing der menschelijke ziel naar een ander lichaam, bijv. dat van een dier, is den Lamponger ook niet vreemd. Hiermede staat in verband het offeren aan krokodillen, dat nu en dan in de zuidelijke marga's nog plaats heeft en de vrees door den Lamponger gekoesterd om tijgers, die nog geen roof in de doeson gepleegd hebben te dooden; volgens hem toch moet het geen ongewoon verschijnsel zijn, dat een zijner bloedverwanten in de gedaante van een tijger op de aarde ronddoolt. Wordt een tijger gedood, dan ziet men, eigenaardig genoeg, alle doesonbewoners met stukjes wit goed aangeloopen om staart en ledematen van het beest daarmede te versieren.

Het tapaleven (tarak) is na de invoering van den Islam geheel op den achtergrond geraakt; kluizenaars worden niet meer aangetroffen; alleen nog de sporen van de plaatsen, waar zij destijds hebben geleefd, zijn nog te vinden op de vulkanen Seminoeng en Besagi.

Wordt op Java over het algemeen het Mohamedaansch huwelijksrecht gevolgd, in deze streken wordt het beheerscht zoowel door voorschriften van den Islam als in de adat vervat, en wordt, zooals de Lamponger het terecht uitdrukt, gevolgd de Hoekoem Sarak boetindik djama adat. Alleen bij het beslechten van geschillen betreffende huwelijks- en erfrecht door de pegawei's, worden de voorschriften van den Islam in zijn geheel gevolgd. Geestelijke rechtbanken, zooals de priesterraden op Java, treft men niet aan. Heeft iemand in zuiver kerkelijke geschillen de tusschenkomst van de geestelijkheid ingeroepen, dan worden die door de pegawei marga alleen of wel door de pegawei marga in vereeniging met den pegawei

doeson beslecht. Sinds eenige jaren is de priesterlijke rechtsmacht geheel beperkt tot het doen van uitspraken in geschillen betreffende walî's, daar partijen thans ook kerkelijke geschillen aan de uitspraak van de Rapat onderwerpen. Bij de Hoekoem Sarak raadpleegt de pegawei verschillende geschriften over het recht (kitab), bewerkt door aanhangers van den orthodoxen Imam As-jâfi'i; rechtsgeleerde werken, die het meest in de afdeeling geciteerd worden, zijn Kitab Toepah (Kitab nehajok) van Ibnoe'l Hadjar, de Kitab baboenikah, betreffende handelingen in zake koop en verkoop.

Alhoewel de Islam den moslim het recht toekent met vier vrouwen gehuwd te zijn, ziet men toch zelden, dat de Lamponger meer dan twee wettige vrouwen onderhoudt; een daarvan is dan nog gewoonlijk de weduwe van zijn broeder, die bij adat anggau aan hem is uitgehuwelijkt.

De vrouwen moet hij op denzelfden voet onderhouden en de gunsten gelijkelijk onder hen verdeelen. Bloed- en aanverwanten zijn tot op zekeren graad voor den man verboden; ook mag hij niet huwen met zijne voedster of met haar, die met hem dezelfde borst heeft gezoogd of met de zusters der vrouwen, die hij reeds heeft gehuwd.

Een meisje of vrouw moet worden uitgehuwelijkt door een mannelijken voogd (walî); als zoodanig fungeert haar vader, bij ontstentenis van dezen, haar grootvader en zoo vervolgens haar broeder, stiefbroeder, broederszoon, oom en neef. Slechts in drie gevallen huwelijkt de rechter (de rapat), het meisje of de vrouw uit en wel bij ontstentenis van familieleden, die bevoegd zijn als walî op te treden, indien men niet weet of degene, die rechtens de walî is, nog in leven is of indien de walî een veroordeelde is. De vader en grootvader hebben het recht een maagd (moeli) zonder haar toestemming en tegen haar zin uit te huwelijken; bij het uithuwen van eene weduwe (bebei randa) of van eene gescheiden vrouw (bebei pesijang) moet altijd hare toestemming worden gevraagd; daar dat recht aan hen alleen is voorbehouden, worden zij in onderscheiding van de andere voogden, de walî pasik d. i. dwingende voogd genoemd.

De voltrekking van het huwelijk, dat een bepaalden vorm vereischt, daar de bestaande verklaring der wederzijdsche toestemming door den bruidegom en den walî van den bruid in tegenwoordigheid van twee mannelijke meerderjarige en geloovige getuigen noodig is, geschiedt voor den pegawei marga of den pegawei doeson. Bij de voltrekking bepaalt men ook het bedrag der huwelijksgift (harga kawin), dat dan, staande de voltrekking, door den bruidegom aan

de bruid moet worden uitgekeerd; al naar gelang van de gegoedheid en den stand van het meisje, varieert het bedrag der harga kawin van *f* 4.50 tot *f* 100. Wordt de harga kawin niet bij de voltrekking van het huwelijk voldaan, dan is zij eene wettige schuld, die op den man rust, aan de voldoening waarvan hij zich niet mag onttrekken. Is bij scheiding de harga kawin nog niet uitgekeerd, dan is de man toch verplicht die te betalen, daar zij nooit voor de vrouw verloren gaat.

Huwelijken worden gesloten:

a. bij adat djoedjoer (patriarchaal huwelijk);

b. bij adat semendo (semanda, samanda), (matriarchaal huwelijk);

c. bij adat anggau (leviraat huwelijk).

Een huwelijk bij adat djoedjoer wordt aangegaan door aan de ouders van het meisje de djoedjoer, koopschat, te betalen; het bedrag hangt af van den stand van het meisje. Zoo heeft men de djoedjoer agong of djoedjoer ballak, de djoedjoer tengah, de djoedjoer renik of kebanjakan.

De djoedjoer agong moet worden uitgekeerd, indien men de dochter van een margahoofd, uit eene ratoe [1] de oudste wettige vrouw van hooge afkomst geboren, ten huwelijk vraagt; dit heeft plaats door aanzienlijke Lampongers, in den regel evenwel alleen door margahoofden. Het bedrag verschilt van *f* 500 tot *f* 1000. De djoedjoer tengah betaalt men bij een huwelijk met de dochter van een proatin of van een voornamen Lamponger en beperkt zich de voldoening der djoedjoer renik tot huwelijken onder den kleinen man gesloten. De djoedjoer tengah mag het bedrag van *f* 300 en de djoedjoer renik dat van *f* 200 niet te boven gaan.

Bij de betaling van die hooge sommen staat nu tegenover, dat de bruid meestal sieraden en goederen ten huwelijk brengt, die bijna dezelfde waarde vertegenwoordigen.

Door een huwelijk bij adat djoedjoer wordt de vrouw geheel het eigendom van den man, evenwel niet, zooals in de Lampongs, het onvervreembaar eigendom. De vrouw toch kan door eene aanvrage tot echtscheiding ontbinding van het huwelijk eischen.

Van het huwelijk, bij adat semendo aangegaan, kent men vijf verschillende vormen als: semendo radja-radja, semendo mentjantjan moelan, semendo tjambar soembei, semendo membajar hoetang, semendo iring beli.

---

[1] De tweede wettige vrouw van aanzienlijke afkomst heet batan galah.

Bij het huwelijk, gesloten bij adat semendo radja-radja (ook genoemd semendo mardika of semendo boeadat), het vrije huwelijk, zendt de bruidegom een bruidschat of antaran [1], varierende van *f* 40 tot *f* 100, naar gelang van den stand van het meisje, aan de bloedverwanten van de bruid, tot dekking van de huwelijkskosten; beide echtgenooten staat op voet van gelijkheid tot elkander en hangt het van hen af of zij bij de ouders van den man of bij die van de vrouw of wel op hun eigen willen wonen.

Wordt een huwelijk bij adat mentjantjan moelan gesloten, dan is het geven van een antaran, hoewel gebruikelijk, niet verplichtend; de man komt bij de vrouw inwonen; hij heeft het recht, dat een van de kinderen aan hem of zijne familieleden wordt afgestaan. Dit huwelijk wordt o. a. gesloten, indien de man nog van zijn kant erfgoederen te wachten heeft en die niet door hem verloren wil doen gaan; het kind, waarop hij aanspraak heeft, is dan gerechtigd aanspraken te doen gelden op het aandeel van zijn vader in de erfgoederen van zijn grootvader, enz.

Bij een huwelijk, bij adat semendo tjambar soembei aangegaan, treedt de man geheel uit zijne familie en gaat dan over tot de familie van de vrouw, zoodat de kinderen haar eigendom zijn en tot haar geslacht behooren.

Het huwelijk bij adat semendo membajar hoetang gaat een persoon aan, indien hij vele schulden heeft en geen kans ziet daaruit te komen; de vader van het meisje neemt dan op zich de schulden te voldoen; de echtgenoot verkeert, indien hij het bedrag nog niet aan zijn schoonvader gerestitueerd heeft, ten opzichte van zijn vrouw in denzelfden toestand, alsof hij bij adat semendo tjambar soembei ware gehuwd. Dit huwelijk komt tegenwoordig zelden of nooit voor. Tevens zij aangeteekend dat de man het recht tot aanvraag van echtscheiding niet bezit.

Een huwelijk bij adat iring beli wordt alleen gesloten, indien men een meisje, wees zijnde, en belast met de zorg over hare minderjarige broeders en zusters bij adat djoedjoer wenscht te huwen. Zoolang een der broeders den meerderjarigen leeftijd nog niet heeft bereikt, gaat de man bij de vrouw inwonen en is het huwelijk een zuiver semendo-huwelijk. Wordt een der broeders meerderjarig en keert de man dan de djoedjoer aan den meerderjarigen schoonbroeder uit, dan is het huwelijk eerst een huwelijk bij adat djoedjoer geworden.

---

[1] In de bergdistricten penghinar genoemd.

Het huwelijk bij adat anggau spruit uit het huwelijk bij adat djoedjoer voort. Bij laatstgemeld huwelijk toch wordt de vrouw, door het uitkeeren van de djoedjoer aan hare ouders, het eigendom van den man en behoort derhalve bij zijn overlijden tot zijne nalatenschap. Zij gaat dan volgens het erfrecht over op een der bloedverwanten, gewoonlijk den oudsten broeder van den overledene.

Behalve te Pr Kroë en Pr Poelau-Pisang, waar steeds een huwelijk bij adat semendo radja-radja wordt aangegaan, worden de huwelijken in de afdeeling gewoonlijk gesloten bij adat djoedjoer. Alleen in twee gevallen wordt dan een semendo-huwelijk aangegaan en wel als men de djoedjoer niet kan voldoen of bij het ten huwelijk vragen van de oudste dochter uit een gezin, alleen uit dochters bestaande. In het laatste geval huwelijkt men de dochter uit bij adat semendo mentjantjan moelan of tjambar soembei om den stam voort te zetten en op te houden.

Twee andere soorten van huwelijken zijn het ngehadang boeroes en het nikah terdosa. Het ngehadang boeroes, huwelijk bij plaatsvervanging, heeft plaats, wanneer eene maagd, weduwe, gescheiden of verstooten vrouw zwanger wordt bevonden en zij dengene, die haar bevrucht heeft, niet kan of wil aanwijzen; een der kennissen of verre bloedverwanten neemt dan op zich de vrouw te huwen om daardoor de schande, waaraan het meisje of de vrouw anders zou zijn blootgesteld, te voorkomen. Gewoonlijk volgt op zulk een huwelijk binnen een niet te lang tijdsverloop eene echtscheiding.

Het nikah terdosa (jnikah tidosa), te Pr Kroë en Pr Poelau-Pisang nikah salah genoemd, moet aangegaan worden indien eene maagd, weduwe, gescheiden of verstooten vrouw onder het hebben van eene geheime bijeenkomst, door hare bloedverwanten wordt betrapt en de man alleen of man en vrouw beiden bekennen, dat zij reeds gecopuleerd hebben. Het is alleen aan de naaste bloedverwanten toegestaan, zonder kennis van hun proatin de woning binnen te gaan, waar zij meenen, dat de bijeenkomst plaats heeft; andere personen moeten daartoe eerst de vergunning van hun hoofd hebben (adat tangkap menangkap).

Verder is nog te Pr Kroë en Pr Poelau-Pisang het nikah ganggang bekend; dit huwelijk wordt aangegaan, indien de bruid of bruidegom voor een geruimen tijd de plaats der inwoning moet verlaten, alvorens het huwelijksfeest kan plaats hebben alleen uit vrees, dat het engagement misschien verbroken zal worden. Na het sluiten van het huwelijk is het evenwel de echtelieden nog niet vergund te copuleeren.

Het bedrag van den antaran of van de djoedjoer, wij vermeldden het reeds, hangt af van den stand en de gegoedheid van het meisje; bij de vaststelling wordt evenwel ook rekening gehouden of de bruid maagd, weduwe, gescheiden of verstooten vrouw is. Gewoonlijk bedraagt de antaran of de djoedjoer van eene maagd het dubbel van die van eene weduwe, gescheiden of verstooten vrouw gevorderd.

Het huwelijk wordt ontbonden door den dood of door echtscheiding.

De 'iddat voor de weduwe (iddah wapat), de tijd, gedurende welken zij geen nieuw huwelijk mag aangaan, duurt 4 maanden en 10 dagen.

De echtscheiding geschiedt alleen tengevolge van het uitspreken van de ṭalâq (telak) door den man in tegenwoordigheid van twee getuigen.

De ṭalâq is herroepbaar, zoolang de 'iddat (iddah telak) duurt d. i. 3 maanden en 10 dagen; dat tijdperk duurt voor eene zwangere vrouw tot na den afloop van hare bevalling. Heeft het herroepen van de ṭalâq niet in dat tijdperk plaats of heeft de echtgenoot de ṭalâq drie malen uitgesproken (menggoegoerkon telak teloe of telak ballak), dan is de scheiding niet meer voor herroeping vatbaar.

Volgens de adat bestaat niet het recht der echtgenooten om van elkander te erven en de verplichting van den man om de vrouw gedurende de 'iddat te onderhouden.

De ṭalâq is evenwel geen beletsel om weder een nieuw huwelijk met elkander aan te gaan. Heeft de man de 'iddat nog niet laten voorbijgaan en slechts de ṭalâq éénmaal uitgesproken (menggoegoerkon telak renik), dan kunnen man en vrouw onmiddellijk een nieuw huwelijk aangaan. Is de ṭalâq evenwel driemalen uitgesproken, dan is voor het wedersluiten van het huwelijk noodig, dat de vrouw, sedert de laatste verstooting met een ander, die haar tevens onherroepelijk heeft verstooten, is gehuwd geweest; die tusschenpersoon heet in het Lampongsch tjina boetå.

Willen voormalige echtgenooten spoedig weder met elkander in het huwelijk treden, dan verzoekt de man, met voorkennis van zijne verstooten vrouw, een kennis of dikwijls een vreemde, om hem, door het aangaan van een huwelijk met de vrouw, in staat te stellen de verbroken verbintenis te hernieuwen. Een som van ƒ 10 tot ƒ 50 wordt dan den hulpvaardige als belooning ter hand gesteld.

Ook de vrouw kan voor den rechter een eisch tot echtscheiding instellen en is dan verplicht behalve het „meneboes telak" — het bedrag daarvan varieert van ƒ 6 tot ƒ 100 al naar gelang van den

stand van het meisje — aan den man nog scheidingsgeld (wang penjarak) aan den rechter uittekeeren.

Bij een huwelijk bij adat djoedjoer aangegaan was het destijds bij echtscheidingen gebruikelijk, dat de djoedjoer werd terugbetaald in haar geheel, zoo in den echt nog geene kinderen waren verwekt, doch in het tegenovergestelde geval zooveel twintigtal guldens minder als het aantal kinderen bedraagt, dat door de vrouw is gebaard. Van den bruidschat werden tevens teruggehouden de bli keloe en de bli pengantoengan djaga-djaga; de eerste bestond in goederen (gewoonlijk 2—3 kains) of de waarde daarvan, terwijl het laatste in den regel *f* 10 bedroeg. Wilden man en vrouw de verbroken verbintenis hernieuwen, dan was de eerste evenwel verplicht de terugontvangen djoedjoer te restitueeren. Het bovenaangehaalde heeft tegenwoordig niet meer plaats.

Daar bij een djoedjoer-huwelijk de kinderen het eigendom van den man zijn, volgt het van zelf, dat zij bij échtscheiding bij hem blijven. De vrouw alleen is gerechtigd de goederen, ten huwelijk meêgebracht, de harta penantian (harta pemanah), terugtenemen.

Bij echtscheidingen, bij huwelijken bij adat semendo aangegaan, geldt als regel, dat de harta pemboedjangan (harta benasoh), de goederen door den man ten huwelijk meêgebracht, aan hem en de harta penantian aan de vrouw komen; met de harta pentjarian (harta penjepohan) de goederen, staande het huwelijk verkregen, wordt bij een huwelijk bij adat semendo radja-radja of bij adat semendo mentjantjan moelan aldus gehandeld: de roerende goederen worden, zoo zij te verdeelen zijn, voor de eene helft aan den man en voor de andere helft aan de vrouw toegewezen; de waarde der roerende en onroerende goederen wordt getaxeerd, de man of de vrouw behoudt de goederen en keert aan de vrouw of den man de helft van de getaxeerde waarde in contanten uit of de roerende en onroerende goederen worden verkocht en wordt aan man en vrouw ieder de helft van den verkoopprijs toegewezen.

De kinderen zijn bij een huwelijk, bij adat semendo radja-radja aangegaan, gerechtigd bij de echtscheiding naar verkiezing den vader of de moeder te volgen; bij een huwelijk, bij adat semendo mentjantjan moelan, heeft de man slechts recht op een kind, zoo er meer dan een kind in den echt is verwekt en alleen recht op een zoon, indien er meer dan een zoon aanwezig is. Is het kind, waarop de man recht heeft, nog zuigeling, dan mag de man eerst daarover beschikken als het kind de moederzorg niet meer behoeft.

Bij de andere wijzen van semendo huwelijk [1] blijven de harta pentjarian aan de vrouw en zijn de kinderen haar eigendom.

Ten slotte deelen wij nog de bijzonderheid mede, die, naar schijver dezes meent, alleen bij de Lampongers in de afdeeling Kroë aangetroffen wordt: nl. dat een man bij het aangaan van een huwelijk bij adat semendo zijn recht op de onroerende goederen, die zijn eigendom zijn, verliest en die goederen komen te vervallen aan zijne ouders of bij ontstentenis aan zijne bloedverwanten (erfgenamen).

Echtscheidingen worden gewoonlijk alleen bij huwelijken bij adat semendo radja-radja en bij adat semendo mentjantjan moelan aangevraagd. [2]

Ten aanzien van het erfrecht volgt men in de afdeeling de regels, dienaangaande door de adat gegeven. Als regel geldt voorop, dat de oudste zoon bij een djoedjoerhuwelijk den vader in zijn rang, adel en functie opvolgt; evenzoo dat nagelaten goederen van boedjangs (ongehuwde mannen) aan hunne ouders en bij ontstentenis aan de naaste bloedverwanten (erfgenamen) komen te vervallen, en de verdeeling der nalatenschappen eerst plaats heeft, als al de

---

[1] (Semendo membajar ho etang en semendo sjambat soembei).

[2] Dat het djoedjoer-huwelijk alleszins hinderlijk is voor de toename der bevolking, behoeft wel geen betoog. Door de groote bedragen der djoedjoer is een jongeling dikwijls niet in staat het meisje van zijne keus te verwerven, en blijft hij dan gewoonlijk ongehuwd. Ten einde tegen het vorderen van een te groote djoedjoer paal en perk te stellen werd in 1884 in overleg met de hoofden door den toenmaligen controleur van Kroë Dr. D. W. Horst het navolgende bepaald:

1°. dat de djoedjoer van een meisje uit het volk het bedrag van ƒ 80 en van een dochter van een pemangkoe doeson, imam doeson, bilal of chetib marga de som van ƒ 120 niet te boven mag gaan;

2°. dat de djoedjoer van een dochter van een pasirah, niet geboren uit een ratoe, van een dochter van een pemang koemarga, proatin en imam marga de som van ƒ 150 niet te boven mag gaan;

3°. dat er geen maximum bestaat voor de djoedjoer van een dochter van een pasirah uit een ratoe geboren;

4°. dat al wie de regeling, betreffende de djoedjoer, overtreedt voor de Rapat terecht zal staan en eene boete van ƒ 50 verbeuren, zijnde ƒ 25 voor den aanbrenger en ƒ 25 voor de rechters, terwijl de overtreder tevens het meerdere, dat hij aan djoedjoer ontvangen had, zal moeten restitueeren.

Of deze maatregel ten goede zal werken, zal de tijd ons moeten leeren. Tezelfder tijd werd eene regeling getroffen betreffende het meneboes telak (het bedrag dat door de vrouw verschuldigd is, indien zij echtscheiding voor de Rapat aanvraagt, en dat zij den man moet uitkeeren). Al naar gelang van den stand der vrouw d. i. of zij vrouw is van een pasirah of die van een pemang koemarga, imam marga, bilal marga, chetib marga en pemangkoe doesoen, of de vrouw van iemand uit het volk, bedraagt het meneboes telak respectievelijk ƒ 100, ƒ 80 en ƒ 60.

kinderen meerderjarig zijn. Zijn de kinderen minderjarig, dan is de overblijvende echtgenoot of anders de naaste bloedverwanten van den vader of de moeder, al naar gelang het huwelijk bij adat djoedjoer of adat semendo is aangegaan, met het beheer over de nagelaten goederen en met de opvoeding der kinderen belast; zij genieten dan het vruchtgebruik dier goederen. Komt de man bij een djoedjoerhuwelijk te overlijden, zonder kinderen natelaten, dan wordt de weduwe bij adat anggau aan een der broeders van den overledene, meestal den oudsten, uitgehuwelijkt en komen de nagelaten bezittingen aan den nieuwen echtgenoot. Wil geen der broeders met de weduwe huwen, hetgeen slechts zeer zelden voorkomt, dan wordt zij bij adat tjambar soembei uitgehuwelijkt; de kinderen, die dan in den echt verwekt worden, zijn de rechtmatige erfgenamen der nagelaten goederen. Worden in dien echt evenwel geene kinderen gebaard, dan komen de bezittingen bij overlijden van de vrouw aan de erfgenamen van wijlen haar djoedjoerechtgenoot.

Somtijds komt het voor, dat de weduwe niet uitgehuwelijkt wordt, nl. zoo de overleden man geene broeders heeft; in dat geval heeft zij alleen recht van vruchtgebruik op de goederen van wijlen haar echtgenoot, indien zij de sawahs of ladangs blijft bewerken, indien zij zijn huis blijft bewonen, indien zij, zooals de Lamponger het uitdrukt, de bezittingen blijft bewaken „menoenggoekon hakmi.” [1]

Overlijdt de man bij djoedjoerhuwelijk bij aanwezigheid van kinderen, dan zijn zij de erfgenamen. Bij aanwezigheid van zoons alleen krijgt de oudste zoon de harta poesaka wat de onroerende goederen betreffen, terwijl de andere goederen in diervoege onder de zoons worden verdeeld, dat het aandeel van een ouderen zoon het dubbele bedraagt van dat aan den jongeren toetewijzen. Vertegenwordigen de erfgoederen, zoowel roerende als onroerende, eene geringe waarde, dan gaan zij allen op den oudsten zoon over; hij neemt dan daardoor ook de verplichting op zich om zijne broêrs en zusters bij zich in huis te nemen en te onderhouden Bij aanwezigheid van zoons en dochters worden de nagelaten goederen, uitgenomen de harta penantian, aan de zoons toegewezen en onder hen verdeeld, zooals boven is vermeld; de dochters krijgen de harta penantian en heeft de verdeeling daarvan ook in dier voege plaats, dat een oudere dochter het dubbele krijgt van eene jongere. Bij aanwezigheid van dochters alleen krijgt de oudste

---

[1] Het spreekt van zelf, dat dan na haar overlijden de goederen, zoowel roerende als onroerende, aan de erfgenamen van wijlen haar man komen.

dochter de erfgoederen, uitgenomen de harta penantian, die aan de andere dochters worden toegewezen. Adat is 't dan, dat de oudste dochter, zoo zij ten huwelijk gevraagd wordt, bij adat tjambar soembei of mentjantjan moelan, wordt uitgehuwelijkt om den stam op te houden.

Sterft de vrouw bij djoedjoerhuwelijk, dan krijgen de man of de kinderen de harta penantian. Komt bij een huwelijk, bij adat semendo radja-radja gesloten, een der echtgenooten te overlijden zonder kinderen natelaten, dan komen de harta pentjarian aan den overblijvenden echtgenoot of echtgenoote, mits deze op zich neemt de begrafeniskosten te dragen en de door den overledene nagelaten schulden te voldoen. De harta pemboedjangan of harta penantian komen aan de erfgenamen van den overleden man of aan die der overleden vrouw. Bij aanwezigheid van kinderen vervallen de nagelaten goederen aan hen; de verdeeling heeft dan ook in dier voege plaats, dat aan het oudere kind steeds het dubbele wordt uitgekeerd van het aandeel aan het jongere toetewijzen. Het is evenwel gebruikelijk, dat de zoons niet erven, doch de nagelaten goederen alleen aan de dochters vervallen. Slechts wanneer de zoons daarmede geen genoegen nemen, wordt de verdeeling volgens de adat gevolgd. Komt bij een huwelijk, aangegaan bij adat semendo mentjantjan moelan, een der echtgenooten te overlijden zonder kinderen natelaten, dan gelden ten aanzien van het erfrecht dezelfde bepalingen als boven bij een huwelijk bij adat semendo radja-radja werd medegedeeld. Bij aanwezigheid van een kind krijgt het kind de nagelaten goederen. Sterft de man bij aanwezigheid van kinderen, dan vervalt een der kinderen aan de erfgenamen van den vader; zijn harta pentjarian en harta pemboedjangan komen aan de overige kinderen. Het kind, waarop de vader of diens erfgenamen aanspraak heeft, deelt nooit in de erfenis, onverschillig of zijn vader of zijne moeder sterft; het heeft alleen aanspraak op het aandeel van zijn vader in de erfenis van diens ouders (menegakkon djoerei ni bapak). Ten aanzien van de verdeeling en de grootte van ieders aandeel vergelijke men hetgeen boven daaromtrent werd vermeld.

Bij een huwelijk, bij adat tjambar soembei aangegaan, komt bij overlijden van den man diens harta pemboedjangan aan de weduwe, zoo er geene kinderen in den echt zijn verwekt en bij aanwezigheid van kinderen aan hen. Sterft de vrouw, zonder kinderen natelaten, dan heeft de man alleen recht op de nagelaten erfgoederen, indien hij bij zijne schoonouders blijft inwonen; bij aanwezigheid van kinderen

worden hun de goederen toegewezen. [1] Bij de verdeeling der erfenis en de bepaling van de grootte van ieders aandeel worden dezelfde regelen gevolgd, die men bij die der nalatenschappen bij een djoedjoerhuwelijk in acht neemt, met dit onderscheid alleen, dat de harta pemboedjangan aan de dochter worden toegewezen.

Bij een huwelijk, aangegaan bij adat semendo membajar hoetang, erft de man nooit van de vrouw. Daar de man geene goederen ten huwelijk brengt, kan er bij dit huwelijk van nagelaten goederen door den man geen sprake zijn.

De regelen, ten aanzien van het erfrecht bij een huwelijk bij adat semendo iring beli aangegaan, zijn dezelfde als die bij een huwelijk bij adat semendo radja-radja gesloten.

Voorts zij nog medegedeeld, dat geadopteerde kinderen dezelfde rechten hebben als kinderen in een huwelijk bij adat djoedjoer verwekt. Het adopteeren geschiedt in tegenwoordigheid van de lieden uit de marga; het gebruik brengt mede, dat de adoptief vader een geit of karbouw slacht en daarvan een feestmaal aanricht, dat gepaard gaat met het menari. Adoptatie geschiedt dan alleen, zoo bij een djoedjoerhuwelijk de echt kinderloos blijft.

Zooals reeds werd vermeld, heeft de verdeeling der nalatenschappen bij aanwezigheid van kinderen eerst plaats na hunne meerderjarigheid; de verdeeling geschiedt door de erfgenamen zelf of door de pegaweis; uit de nalatenschap worden eerst betaald de begrafeniskosten, de kosten voor het geven van sedekahs, ten behoeve van den overledene en de schulden zoowel jegens Allah als jegens de menschen. Bij gegoede lieden zondert men ook dikwijls eene som af als wang hadjie, om een ander persoon in de gelegenheid te stellen de bedevaart te doen, waartoe de overledene niet in staat was.

Testamenten (wasijat) komen zelden voor; wordt een testament gemaakt, dan wordt het alleen van kracht erkend, indien het voor de gezaghebbende familieleden, de pegawei marga of de pegawei doeson, de betrokken proatin en de oudsten der doeson is opgemaakt en door hen onderteekend.

De priesters kunnen gevoegelijk in twee categoriën worden gesplitst, nl. in de pegawei marga en de pegawei doeson. Tot de eerste categorie rekent men de priesters der langgars of van de mesdjids — den imam marga, den ketib marga en den bilal marga — tot de tweede den priester van de soerau, den imam doeson.

[1] Bij overlijden van den man komen de goederen aan de erfgenamen van wijlen zijne vrouw; hetzelfde heeft ook plaats, wanneer de man een nieuw huwelijk aangaat.

In iedere marga wordt gewoonlijk slechts één langgar en wel op de hoofdplaatsen aangetroffen, alwaar de openbare godsdienstoefeningen op den Vrijdag en de andere feestdagen worden gehouden. In doesons, te ver van de margahoofdplaats gelegen, hebben die oefeningen in de soerau plaats.

Alle langgars en soeraus zijn houten gebouwen op palen van een bamboezen- of planken-omwanding voorzien met een spits dak van atap of idjoek of met twee daken van dezelfde materialen boven elkander, waarvan het bovenste zeer klein is. De mesdjid te Pasar Kroë maakt daarop eene uitzondering; zij is van steen opgetrokken en met pannen gedekt.

De minaret wordt altijd gemist. Aan den ingang bij de trap bevindt zich de put. Gewoonlijk worden evenwel daarbij slechts eenige uitgeholde bamboezen (paroe) met water gevuld geplaatst, om de geloovigen in staat te stellen vóór het binnengaan van het gebouw de voorgeschreven wasschingen te verrichten. Aan den westelijken wand van den langgar of van de soerau bevindt zich binnen het gebouw een vierkante nis (mairat), die naar de kibla wijst, waarheen de biddenden volgens de voorschriften het gelaat moeten wenden. Voorts merkt men nog aan de rechterzijde van de mairat den preekstoel (mimbar) op, de plaats van waar de ketib marga de preek (goteba) voorleest en waarop meestentijds een afschrift van den Korân ligt. Midden in het gebouw hangt een olielampje, dat een zeer flauw licht verspreidt. De bedoek, een trom waarop geslagen wordt om de gebedsuren aantegeven, hangt binnen het gebouw.

Behalve aan de openbare godsdienstoefeningen nemen de vrouwen tegelijk met de mannen aan de gebeden deel, die iederen dag in den langgar of de soerau worden verricht. De categorie der pegawei marga bestaat — wij vermeldden het reeds — uit den imam marga, den ketib marga, en den bilal marga en vormt het bestuur van den langgar. De imâm marga is de voorganger bij het gebed; de ketib marga is belast met het oplezen van de preek op de openbare godsdienstoefeningen, terwijl aan den bilal marga het uitspreken van den adsan, de waarschuwing of oproeping tot het gebed is opgedragen. Daar in vele gevallen de adsan niet gehoord kan worden, gaat het slaan op den bedoek, waarmede de garim belast is, het uitspreken van den adsan voor. Aan den garim is ook het schoonhouden en het verlichten van den langgar alsmede het vullen der paroes opgedragen; voor zijne werkzaamheden krijgt de garim geen vaste toelage, doch het is hem vergund iederen Donderdag aalmoezen

bij de ingezetenen intezamelen, bestaande in een handvol rijst, een weinig tabak, sirih en pinang; geld wordt nooit gegeven. Dat bedelen wordt meradei genoemd. Eigenaardig is het dan om te zien, hoe de garim met den rooden kain om den hoofddoek en met een ijzeren staaf van c^a^. 3 meter lengte, die voorzien is van een koperen knop, in de hand, alle huizen afloopt, om door het prevelen van gebeden en het toewenschen van heil en zegen de bewoners aftesmeeken hem hunne liefdegaven aftestaan.

De pegawei doeson gaat de geloovigen in het gebed, in de soerau verricht, voor.

De pegawei marga, de pegawei doeson en de garim worden door het volk uit het volk gekozen; alleen laatstgenoemde is niet door het bestuur erkend.

De imam marga, bijgestaan door den ketib- en bilal marga is belast met het sluiten van huwelijken, het beredderen van boedels, de administratie van de wang wakab; zijn raad en hulp wordt bij iedere gewichtige gebeurtenis ingewonnen en ingeroepen; zoo is hij gemoeid met de geboorte, de besnijdenis, het tandenvijlen; in één woord geen voornaam feit kan zich in het leven van den Lamponger voordoen of de imam marga wordt geraadpleegd.

In de doesons, waar men een pegawei doeson heeft, vervangt hij den imam marga.

Met het godsdienstig onderwijs, dat elders aan de doesonpriesters is opgedragen, belasten zich in de afdeeling personen, die den roep hebben zeer goed met het lezen van den Korân vertrouwd te zijn. De leerlingen (moerid) voorzien in het onderhoud van den onderwijzer (goeroe) en zijn daarenboven verplicht, zoodra zij volleerd (tammat ngadji) zijn, ieder een bedrag van *f* 2.50 à *f* 30, al naar gelang van hun stand en gegoedheid, aan den goeroe ter hand te stellen en hem een schotel gele rijst (nasi koendjei sedjambar) en een vaam wit goed (sakepar? kain handak) aantebieden. Is de leerling, na drie jaren onderwijs te hebben genoten, nog niet volleerd, dan is hij toch verplicht den goeroe voor diens onderwijs en voor de genomen moeite gemelde geschenken aantebieden.

Twee malen daags gedurende een paar uren wordt onderwijs gegeven; de eerste schooltijd begint iets na zonsopgang, de tweede met zonsondergang. De leerlingen zijn gewoonlijk jongens, daar zelden door meisjes aan het onderwijs wordt deelgenomen.

Van alle voorschriften, door den profeet gegeven, wordt wellicht geen beter en trouwer opgevolgd dan het voorschrift, de besnijdenis

(soenat) betreffende. Met het verrichten van de besnijdenis is een persoon belast, die altijd een leek en nooit een priester is; hij draagt den naam „walijan”.

De jongeling, die de besnijdenis moet ondergaan, wordt circa 4 uur in den morgen, slechts met een badkain om den middel gekleed, naar de badplaats gebracht, waar hij een uur lang een bad (beilok) moet nemen. Tegen 5 ure in den morgen wordt de jongeling naar het plein der doeson geleid en moet hij aldaar op een nog niet ontbolsterde kokosnoot, met het aangezicht naar het Westen plaats nemen. Tot zonsopgang wordt hij dan door zijne moeder of eene bloedverwante voortdurend met koud water begoten. Met zonsopgang komt de walijan bij den jongeling, laat hem drie malen de Arabische formule: „Astafi Allah, Ilaldin Elasie La Illaha Illalah Astafi Allah” (sic) uitspreken en verricht dan de besnijdenis. Deze bestaat in het afsnijden van de voorhuid van den penis, welks vel tusschen een gespleten bamboe gevat wordt, met een mesje (lading soenat). De afgesneden voorhuid wordt, in katoen gewikkeld, bij de woning begraven.

Na afloop van de besnijdenis wordt het voorhoofd van den jongeling door de moeder of een bloedverwante met boerah (uitgekauwde sirih) besmeerd, terwijl zij tevens met een sampan, een dubbel omgeslagen kain van Lampongsch fabrikaat, op een zijner schouders slaat (sisiko); daarna wordt de besnedene in een nieuw stel kleeren gestoken en huiswaarts geleid. [1]

Gedurende drie dagen komt de walijan den besnedene een paar malen daags en daarna slechts eenmaal in de week bezoeken, totdat de wond genezen is. Voor het verrichten van de besnijdenis en het genezen, bestaande in het beleggen van de wond met een poeder, verkregen door een jongen klapperdop met een scherp mes fijn af te krabben, krijgt de walijan een geschenk in geld (beberas), varieerende van *f* 0.25 tot *f* 2 naar den stand en gegoedheid van den besnedene.

Evenals elders draagt de patient, totdat de wond geheel genezen is, een sarong, die uitstaande wordt gehouden wordt, om het schuren tegen de wond te voorkomen. Een besnijdenis gaat steeds met een groot feest gepaard, waarbij gewoonlijk een karbouw geslacht en daarvan een maal aangericht wordt.

---

[1] Bij den Lamponger wordt de knaap door de besnijdenis een huwbaar jongeling (maranei, mranei).

De jongens worden op hun 14e jaar besneden. Ook de meisjes ondergaan eene besnijdenis, evenwel reeds op jeugdigen leeftijd; de besnijdenis, bestaande in het afsnijden van een klein stuk van den clitoris, wordt binnenshuis door een vrouwelijke walijan verricht, die daarvoor *f* 0.25 tot *f* 2 ontvangt, al naar gelang van den stand en de gegoedheid der ouders. Het afgesneden stuk, wordt, in een stuk katoen gewikkeld, eveneens nabij de woning begraven. Het aanrichten van een klein maal, waarbij een kip of geit wordt geslacht, gaat met de besnijdenis gepaard. De voorschriften omtrent de reiniging worden getrouw opgevolgd. De woedoe's, de voorgeschreven wasschingen, zoo men zich verontreinigd acht of een gebed wil verrichten, worden met nauwkeurigheid nagekomen.

Ook de ritueele gebeden (soembajang) komt men zeer getrouw na. Zoodra de gebedstijden zijn afgekondigd, hoort men de geloovigen zich binnenshuis aan 't gebed wijden of ziet men ze naar de soerau of den langgar gaan, om aldaar, onder leiding van den imam de gebeden te verrichten. De namen der gebedstijden zijn de Arabische naar de uitspraak gewijzigd, als soeboeh (des morgens ten 5 ure), lohor (op den middag), asar (des namiddags ten half vier ure), magrib (na zonsondergang) en isa (ten half acht ure).

De gemeenschappelijke godsdienstoefeningen op den Vrijdag (soembajang djoemahat) hebben in den langgar tegen 11 ure 's morgens plaats; aan het gebed gaat de preek vooraf, die door den ketib marga van de mimbar wordt voorgelezen. Behalve op Vrijdag worden nog gemeenschappelijke godsdienstoefeningen gehouden op den eersten dag der maand Sawal en in de Moeloedmaand.

De vasten (poewasa) vangt aan, zoodra de nieuwe maan van de maand Ramelan aan den hemel is gezien en eindigt bij het zien van de nieuwe maan in de maand Sawal. Te zorgen dat de juiste tijdstippen van het begin en van het einde der vasten niet worden overschreden behoort tot een der voornaamste plichten van den imam marga.

De geheele maand van den vroegen morgenstond tot aan zonsondergang onthoudt de Lamponger zich van het nuttigen van spijs en drank en van het rooken van tabak; eerst na zonsondergang, daar het dan geoorloofd is de vasten te verbreken, stelt hij zich gedurende den avond en den nacht schadeloos voor de onthouding des daags; voor dat hij begint te vasten, gebruikt hij een maal onder den naam Saoer bekend.

Bij tijdelijke verhindering om te vasten haalt hij de dagen,

waarop hij verzuimd heeft te vasten op een anderen tijd in (kallo) en bij blijvende verhinderingen stelt hij dagelijks eene bepaalde hoeveelheid levensmiddelen (kaparat) den imam marga ter hand tot uitdeeling aan de armen. Evenals elders vasten niet ouden van dagen, zieken en vrouwen, die ten gevolge van de menstrua of de gevolgen van het kraambed in een staat van onreinheid verkeeren.

Malaman's komen alleen op den 27en dag van de vastenmaand voor; alle huizen worden dan dien dag geillumineerd.

Het einde der vasten wordt in de marga met een groot feest gevierd onder den naam „bembangkon boeka" bekend, waarbij dan eenige karbouwen geslacht worden om het maal aanterichten.

Daags na de boeka is het gebruikelijk dat men een bedevaart naar de graven zijner bloedverwanten maakt.

Andere godsdienstige feesten hebben plaats op den 12n dag van de 12e maand des jaars Djoelkaidah, nadat men gedurende drie dagen, nl. op den 9n, 10n en 11n van die maand met vasten heeft doorgebracht en op den 1n, 12n en 30n van de maand Rabioelawal of Moeloed. Den avond vóórdat de Moeloedfeesten plaats hebben, verzamelen de geloovigen zich in den langgar en reciteeren aldaar dikir's ter eere van den profeet. Op het plein der doeson worden op die dagen maaltijden aangericht.

De verplichting jegens Allah om van de productieve bezittingen naar een zekeren vastgestelden maatstaf eene jaarlijksche bijdrage te geven, wordt alleen opgevolgd ten aanzien van het padigewas.

De djekat bedraagt 10 pCt. van de opbrengst der padi, zóó de productie 300 of meer dan 300 iket's bedraagt. De inning, die onmiddellijk na den oogst, als het gesneden gewas nog op de velden is, plaats heeft, geschiedt voor iedere doeson door den imam doeson of, zóó er geen imam in de doeson is, door den imam marga; aan hem alleen is evenwel de verdeeling opgedragen. Op de inning houdt het margahoofd een wakend oog.

Van de djekat in de doeson geind krijgen de proatin, de imam doeson en de moekim's — zij, die al de voorschriften van den Islam met de meeste nauwgezetheid vervullen — in die doeson, de eene helft, terwijl de andere helft aan den pasirah en den pegawei marga komt. Van het aandeel aan den proatin, den imam doeson en de moekim's toekomende wordt het $^2/_3$ gedeelte aan eerstgenoemden en 't $^1/_3$ gedeelte aan de moekim's toegewezen. Zoowel proatin en imam doeson als de moekim's verdeelen het hun competeerend aandeel gelijkelijk onder elkander De aandeelen in de djekat, aan den pasirah,

den imam marga, den ketib marga en den bilal marga toegekend worden verdeeld in reden van 4, 3, 2, 1.

Bebouwt een persoon uit de eene marga een ladang of sawah in het gebied van eene andere marga gelegen, dan wordt de djekat voor de eene helft aan zijn pasirah en pegawei marga en voor de andere helft aan het hoofd der marga, waarin de velden gelegen zijn, ter hand gesteld.

Behalve de djekat brengt ieder geloovige nog bij het einde der poewasa in de maand Ramelan een buitengewone bijdrage, de piterah, op, bestaande in 4 katis rijst. Degene die haar opbrengt, mag haar geven aan wien hij wil, mits degene die haar ontvangt moekim zij en in dezelfde doeson van den gever woont.

De bedevaart naar Mekka, de laatste groote plicht van den mensch jegens Allah, is in den laatsten tijd zeer toegenomen, hetgeen zoowel toeteschrijven is aan de welvaart, die in de afdeeling heerscht als aan de nabijheid van Batavia. Bijna iedereen, die de noodige sommen bij elkander kan garen om in het Heilige land te kunnen leven en de passagekosten te betalen, aanvaardt de reis naar Mekka.

De bedevaartgangers keeren meestentijds, nadat zij de plechtigheden hebben bijgewoond, naar hun geboorteplaats terug. Zij, die achterblijven en soms na jarenlang verblijf te Mekka terugkomen, zijn eenigszins fanatiek en worden om hunne kennis met eenig ontzag door de bevolking bejegend. Het zijn zij vooral die zich als goeroes nederzetten; in de laatste jaren worden ook zij gewoonlijk tot pegawei gekozen. Aan den landbouw wijden die Hadji's zich niet meer.

In de laatste jaren nemen ook vrouwen aan de bedevaart deel.

De kleederdracht der Hadji's is de Arabische.

Het aantal Hadji's bedroeg in 1884 186, waarvan 176 mannelijke en 10 vrouwelijke.

C. Kunsten en wetenschappen.

Kunst wordt in de afdeeling bijna niet beoefend. Slechts enkele Lampongers zijn met snijwerk vertrouwd, dat evenwel door grofheid uitmunt.

Tooneelvoorstellingen hebben er nooit plaats en aan muziek wordt zeer weinig gedaan. De muziekinstrumenten zijn de gamolan, de gong en de tjetjik (bekken).

De gamolan bestaat uit eene verzameling van kleine metalen ketels (tjanang) van verschillende afmetingen, die op het bovenvlak een ronden knop hebben, gehangen in een soort van raam tusschen koorden (rangkei). Is de gamolan volledig, dan moeten negen tjanangs

aanwezig zijn. Het slaan op de tjanangs geschiedt met een paar stukken hout. Taboeh's zooals op Java worden zelden gebezigd.

De gong is een tjanang van zeer groote afmeting; zij heeft niet zelden twee en een half voet middellijn.

In iedere marga treft men gewoonlijk een gamolan met toebehooren aan, het eigendom van het margahoofd. Alhoewel de gamolan het nationaal instrument van den Lamponger is, wordt hij slechts bespeeld bij groote feestelijkheden en bij een bezoek der besturende ambtenaren [1] aan de marga. De wijzen, die men daarop speelt, zijn de laboeng angin, de gelitak, de taboe njambei — de geliefkoosde wijs bij het dansen — en de balou, waarmede gewoonlijk alle wijzen eindigen. De instrumenten worden bespeeld door liefhebbers, meestentijds ongehuwde mannen; muziekanten van beroep worden er niet aangetroffen.

Het geluid van den gamolan is zeer eentoonig, evenzoo de zang van den Lamponger. Gezongen wordt alleen bij het voordragen van pantoens; meer neuriend worden dan beurtelings de minneliederen door de ongehuwde mannen (mranei of maranei) en de ongehuwde meisjes (moeli) opgezegd, steeds op dezelfde toonhoogte, zelden met verheffing van stem.

Te Pasar Kroe en Pasar Poelau-Pisang wordt muziek gemaakt op de viool (biola), waarbij de tamboerijn (rebana) niet ontbreken mag. In den laatsten tijd speelt ook de harmonica onder de muziekinstrumenten een voorname rol.

Ook het gezang der pasarbewoners is zeer eentoonig.

De Lamponger is zeer bekend met het planten- en dierenrijk; onder klassennamen vat hij de meeste dieren en planten samen en voegt daarbij tot onderscheiding de soortnamen.

[1] Bij een bezoek van den controleur aan de marga brengt de gewoonte mede, dat hij, aan den ingang van de margahoofdplaats gekomen, afgewacht wordt door de moeli's, op zijn netst uitgedost, alle hoofden en de bevolking dier doeson. Nadat allen den controleur hebben verwelkomd, vergezellen zij hem in optocht naar de balei of het huis van het margahoofd. Aldaar aangekomen wordt de controleur verzocht de woning binnen te gaan en plaats te nemen aan een tafel, die als overladen is met gebak, gebakken pisang enz. enz. Nadat de controleur plaats heeft genomen, wordt met het menari een aanvang gemaakt.

Eigenaardig is het, dat den controleur bij zijn intocht eenige onderscheidingsteekenen worden nagedragen, bestaande in de oemboel-oemboel pat, de kakepong kiri-kanan, en de pajoeng.

De optocht wordt geopend door twaalf boeljangs (kekati), die op de maat der tjanang voor den controleur uit dansen (menari) menarieën (omtrent die onderscheidingsteekenen vergelijke men hetgeen op pagina 99 is vermeld).

Vaak wordt ook de aankomst van den controleur aangekondigd door het slaan op de rijstblokken (tjingkoeng), hetgeen door de moeli's geschiedt.

Met zijne geologische kennis is het evenwel treurig gesteld. De steensoorten worden hoofdzakelijk tot eenige hoofdgroepen teruggebracht als: de groep der batoe sengei, waartoe de vaste rotsgesteenten worden gebracht, de groep der badas, zijnde de uit water afgezette steensoorten, de groep der batoe klawis, de kalkgesteenten; verder kent hij nog de batoe ijoe (soort graniet), de batoe soeloe (tegelsteen), batoe napal (klei, leem), de batoe krekei (fijn kiezelsteen).

De artsenijkunst wordt zoowel door mannen als vrouwen beoefend; de laatste zijn evenwel meer vroedvrouwen (doekoen).

Bij elke bevalling mag geen doekoen ontbreken, die de lijderes tot na afloop der gevolgen van het kraambed (lepas kemoeroeng) onder behandeling neemt. Deze bestaat in het toedienen van geneesmiddelen, hoofdzakelijk echter uit het wrijven van den buik (ait). Daar de Lampongsche vroedvrouw [1] in de meeste gevallen een volslagen gebrek aan kennis van de verloskunde aan den dag legt, gebeurt het vaak, dat de vrouwen na de bevalling aan uitwassen aan anus en pudenda lijden. Ook is het uitscheuren van den bilnaad geen ongewoon verschijnsel.

De Lampongsche arts (doekoen) brengt de ziekten tot vijf klassen terug, als de oepas, de pasowan, de tjelor, de sekedi, de tjatjar. Van de oepas kent hij drie soorten: de oepas ngison, de oepas panas, de oepas angin en van de tjelor de soorten: tjelor boeroeng, tjelor boenga, tjelor halibambang, tjelor mais, tjelor malikas, tjelor widadari.

Buikziekten met bloedafgang worden onder de ziekte oepas gerangschikt; al naar gelang de verschijnselen, waaronder de ziekte zich openbaart, rekent hij die tot de oepas ngison, oepas panas of oepas angin. De oepas ngison geneest hij door den buik van den lijder met in water afgekookte kurkema te wrijven; de oepas panas door den lijder een drank, bestaande uit een mengsel van het vocht, dat uit de kajoenasi vloeit, en klapperwater toe te dienen; de oepas angin door den zieke den buik te pappen met de bladeren van de lingsoe in water geweekt en hem de dampen van menjan of kemenjan (wierook) te doen insnuiven.

De pasondan is eene ziekte door de geesten veroorzaakt. Daartoe rekent de arts cholerine en cholera. De ziekte wordt behandeld door

[1] De Lampongsche vroedvrouw legt zich eveneens toe op de kennis van afdrijven; de abortus wordt opgewekt door de lijderes arak of brandewijn, waarin eierdooiers geklutst zijn, te laten innemen en op den buik warme asch of een verwarmden steen te leggen en haar daarna te pidjetten.

den lijder een drankje, bestaande uit roet (harnoes), met azijn (lesom vermengd, warm toetedienen en den buik met een pap van bladeren der djarak in het mengsel van roet en azijn afgekookt, te wrijven. Vaak wordt den zieke ook een drank daarenboven toegediend, bestaande uit het sap der vruchten van de lingsoe, vermengd met het sap, dat men verkrijgt door knollen van de langkoewas, na geraspt te zijn, met water uittepersen.

De voornaamste ziekte, die tot de tjelor wordt gerekend, is de koorts. Al naar gelang van de wijze, waarop de koorts zich openbaart, rangschikt de arts haar onder de tjelor halibambang (koude koorts), tjelor mais (koude koorts in hevigen graad), tjelor widadari — als men na het uitoefenen van den bijslaap de koorts krijgt —, tjelor malikas (warme koorts). De behandeling van de tjelor bestaat alleen in het besprenkelen van den lijder met water, waarin citroensap is geperst en de eene of andere bloem is gedaan. De bloemensoort hangt af van de soort van tjelor. Bij de tjelor boeroeng is het de kembang tali poetih; bij de tjelor boenga de kembang seratoes; bij de tjelor halibambang en de tjelor mais de kembang selasih; bij de tjelor malikat de kembang melor (melati), bij de tjelor widadari de kembang pangkas.

Sekedi (melaatschheid) wordt behandeld door den lijder de wonden met gadoeng tjina te beleggen. Heeft iemand in hevigen graad sekedi, dan wordt hij van zijne doesongenooten afgezonderd en hem een hutje in het bosch als verblijfplaats aangewezen.

Wordt iemand door de tjatjar (pokken) aangetast, dan wordt door den arts voorgeschreven wierookdampen intesnuiven. Bij de laatste pokkenepidemiën werden den lijders evenwel geneeskundige hulp van wege het gouvernement verstrekt.

Onder het toedienen der geneesmiddelen worden door den arts gebeden (memang [1]) gepreveld. Behandelt hij een zieke, die aan oepas lijdt, dan wordt de volgende memang uitgesproken:

Bismillah arahman arahmin balong tiga poeloe poelanglah angkau kepada toehan, toetoep koentji bala (ziekte) de boemi, toetoep koentji bala di laoet, toetoep koentji bala di awan (wolken), selama alaikoem Radja Sléman Koening ngeboeat { oepas panas / oepas ngison / oepas angin } Radja Sléman menawari sekalian { oepas panas / oepas ngison / oepas angin }.

[1] Een letterlijke overzetting in het hollandsch van de menangs is niet doenlijk.

Bij het behandelen van de pasowan prevelt hij de volgende memang:

"Bismillah alrahman alrahmin koeloehoe Allah, mahoesoensang dijam di boem mahoesoensang dijam di langit, Andeloe poeti temoeroen Oemas mohamad, menawari sapingsi (de geheele) boemi dan langit, menawari bisa, doedoek angkor dahoeloe toeroen moela mendjadi paso bangkak, mòela mendjadi paso bangkit, moela mendjadi paso bangkei, moela mendjadi paso sengok, moela mendjadi paso ketjoek, moela mendjadi paso wawang lakei, moela mendjadi wawang behoeta, penjakit tanggal nama bedengou-dengou, asal moela mendjadi andjing itam, mendjadi andjing koening, mendjadi andjing branie, mendjadi andjing poeti de laoetan katepoelangan moe pasowan tawar."

Onder het behandelen der tjelor wordt de volgende memang uitgesproken:

"Bismillah alrahman alrahmin koeloehoe Allah mangkoe oelam keloehoe sangsamija didalam, djangan di siksa, di loewar djangan di tjoba toengkok tantang djambas perlilipan itoe poehon asal maoe sekalian tjelor, Allah menawari tjelor tawa sekalian tjelor."

Of wel:

"Bismillah alrahman alrahmin kiliadi mani maknikam, perdjalan Allah oleh lang bisa poen tawar, oleh tedoeng bisa poen tawar, oleh lidi bisa poen tawar, oleh lidi doedoek di hati bisa poen tawar, tjelor perboewatan itoe asal moelai mendjadi tjelor boenga, itoe asal moelai mendjadi tjelor melaikat, itoe asal moelai mendjadi tjelor mais, itoe asal moelai mendjadi tjelor widadari, itoe asal moelai mendjadi tjelor boeroeng, itoe asal moelai mendjadi tjelor halibambang, ratoe di dalam toeboeh soemboehlah angkou sekalian tjelor di dalam toeboeh nida (sianoe) tawar."

Bij het behandelen van de sekedi en tjatjar spreekt de arts de ondervolgende memang uit:

"Bismillah alrahman alrahmin koeloehoe Allah kajoe sebatang toemboeh di lawang, si mohamad ija bedjimpang tiga djimpang, toembeeh kajoe doedoek di lawang si mohamad, ija berpampang setiga roewang, ija berboewah setiga boewah, seboewah djatoeh di boemi moela mendjadi sekedi gadjah doeni, moela mendjadi loedei, moela mendjadi barlei sasa, tjatjar poehon penjakit tanah, poehon penjakit aer, itoe asal sekalian sekedi tjatjar tanah, seboewah titi di laoet, moela mendjadi bawang lakei, moela mendjadi bawang kemambang di tengah laoet, asal angkou sekedi tjatjar laoet Allah mena-

wari sekedi tjatjar laoet sepoeloe sisah tawar seboewah djatoe di awang moela mendjadi baroewang, koembang, djin bisoe, penjakit bioe, paso terbang djatoh di boemi, aer setitik asal sekalian siksa perboewatan Allah memoehoen menawari sekalian siksa."

Enkele ziekten, zooals hoofdpijn, worden gecureerd door kunstmatige behandeling, uit wrijvingen met de volle hand of drukkingen met duim en vinger bestaande.

Onder het zoeken en bereiden van geneesmiddelen, dat slechts op bepaalde dagen mag gebeuren, worden door den arts nagenoeg dezelfde memangs, als hierboven vermeld, gepreveld.

Het getalstelsel van den Lamponger is het tientallige; hij bedient zich bij het tellen van de vingers der beide handen en bij het maken van groote berekeningen van djagoeng-, rijst- en padikorrels.

De hoofd- of geheele getallen zijn van een tot tien: sei, roewa, teloe, pat, lima, nom, pitoe, woloe, siwa, sapoeloeh; de getallen van elf tot negentien worden uitgedrukt door het woord belas; van twintig tot en met negen en twintig door het woord likor of roewa poeloeh; van dertig tot en met negen en dertig door het woord teloe poeloeh, enz.; 60 is sawi; 100 ratoes; 120 sewidak; 150 setak; 1000 sariboe; 10,000 salaksa; 100,000 samillijoen; 1,000,000 poeloeh millijoen; ontelbaar saboeloe koetjing.

De cijfers worden met het teeken ○ aangegeven; in de laatste jaren wordt evenwel meer van het Arabische cijferschrift gebruik gemaakt.

De munt, die gangbaar is, is de Nederlandsche munt; aan de verschillende muntstukken worden de navolgende namen gegeven: ringgit (rijksdaalder), roepijah (gulden), soekoe (halve gulden), tali (kwart gulden), bitingan (dubbeltje).

Aan de veelvouden van duiten, die nog in omloop zijn, kent de Lamponger ook benamingen toe; eene hoeveelheid van 10 duiten heet hij wang en eene hoeveelheid van 15 duiten sebiting.

Uit den tijd, dat de Spaansche matten gangbaar waren, dagteekent nog de benaming rijal, gelijkstaande met de waarde van *f* 2.

Oude koperen en zilveren munten noemt de Lamponger wang banton, daar hij meent dat ze uit Banton (Bantam) afkomstig zijn; deze munten worden samengeregen als sieraad gebezigd.

De vlaktemaat, die als eenheid gebezigd wordt, is de belah van 40 kepas (vaâm) lang en 40 kepas breed. Als vlaktematen zijn nog

bekend de belah ballak van 60 kepas lang en 60 kepas breed; de kepas renik van 15 kepas lang en 15 kepas breed. Ten aanzien van sawahs kent men nog onderdeelen van de belah als de rekok renik = $\frac{1}{16}$ belah; de rekok tengah = $\frac{1}{8}$ belah en de rekok ballak = $\frac{1}{4}$ belah.

De lengtematen, ontleend aan de lengte van de verschillende deelen van het lichaam, zijn: de kepas (vaâm), de afstand van de toppen der middenvingers van rechter- en linkerhand, na de armen zijwaarts te hebben uitgestrekt; de kepas bekom, de afstand van de knokkels der ringvingers na de handen gebald en de armen zijwaarts te hebben uitgestrekt; de kepas landei, de gewone vaâm vermeerderd met de lengte van een kapmes (landei); de rekan (span); de hasta ketjik, de afstand van den elleboog tot aan den top van den pink; de hasta anak majoh, de afstand van den elleboog tot aan den top van den ringvinger; de hasta raranijan of gewone hasta, de afstand van den elleboog tot aan den top van den middenvinger; de harta bekom, de afstand van den elleboog tot den knokkel van den ringvinger na de hand gebald te hebben; de sanga penjilokan, de afstand van een der schouderbladen tot den top van den middenvinger; de kemoeroeng toeboe, de afstand van 't schouderblad van rechter- of linkerschouder tot aan den top van den wijsvinger der linker- of rechterhand; de mikoe, de afstand van den linkerelleboog tot den top van den middenvinger der rechterhand; de belah dada, de afstand van het midden der borst tot den top van een der middenvingers.

De maat voor afstanden is de gewone vaâm of het aantal schreden noodig om ze afteleggen.

Het gewicht van alle voorwerpen en waren wordt in katis, koelaks van 4 katis (koelak parawatin), koelaks van 5 katis (koelak gedong) en in pikols van 100 katis uitgedrukt; voor het wegen van gouden voorwerpen wordt van de balans (timbangan) en van dezelfde gewichten als elders gebruik gemaakt, dus: de kati, de thail ($\frac{1}{16}$ kati), de rijal ($\frac{1}{32}$ kati), de soekoe ($\frac{1}{4}$ rijal), de wang ($\frac{1}{8}$ soekoe).

De kleinste inhoudsmaat voor padi is de sengol; 3 sengols maken een poengoek van 4 à 5 katis; 10 poengoeks maken een ketèk; 5 ketèks een toembang; en 8 toembangs een tetoengkoe. Van rijst zijn de inhoudsmaten: de anakoeteloek, een hoeveelheid rijst die een kokosschaal (tjoepak) bevatten kan; de singa soeka = 3 anakoetelak = 2 à $2\frac{1}{2}$ katis; de koelak = 2 singa soeka.

De kojan is als inhoudsmaat alleen bij de pasarbewoners en handelaren bekend.

In de historie en de kosmographie hebben de Lampongers het niet ver gebracht. Van de gedaante en de bewegingen der aarde hebben zij geen begrip; namen voor de windstreken kennen zij niet, alleen de pasarbewoners en zeevarenden zijn met de maleische namen der windstreken bekend. Zons- en maansverduisteringen (igor; hadangan) worden volgens hen veroorzaakt, doordat de zon als manspersoon den coïtus met de vrouwelijke maan uitoefent; het slaan op de rijstblokken bij een eclips dient alleen om de copuleerenden schrik aan te jagen en hen te noodzaken het copuleeren zoo spoedig mogelijk te beëindigen.

Ook met hunne philologische kennis is het treurig gesteld; van eene wetenschappelijke beoefening der moedertaal is geen sprake. De maleische taal, waarin alleen op de Inlandsche school te Pasar Kroë wordt onderwezen, is alleen bekend aan hadjis en eenige hoofden.

D. Taal, schrift, literatuur en tijdrekening.

De taal in de afdeeling gesproken is het Lampongsch; zij bevat zoowel Maleisehe, Javaansche en Soendaneeesche als Redjangsche bestanddeelen.

In de taal is dialectverschil te bespeuren; in de margas Boewei Kanjangan en Boewei-Bloengoe wordt o. a. nevens het Lampongsch der afdeeling het Boewei-Bloengoesch gesproken.

Het schrift wordt van de linker- naar de rechterhand geschreven, zonder dat de woorden, die tot eene zinsnede behooren, van elkander worden afgescheiden.

De medeklinkers zijn 19 in getal; de klinkers en slotconsonanten worden door teekens, die afzonderlijke namen hebben, aan de medeklinkers toegevoegd.

ka oelan : ki (de *i* lang).
ka keteloengou : kou.
ka ketelobang : kang.
ka bitan : koe (de *oe* zuiver).
ka ketelingei : kei.

[1] Tijdens ons verblijf in de afdeeling Kroë werden literatuurproducten door ons verzameld, die wij zoo spoedig mogelijk met een proeve van een Lampongsch-Hollandsch woordenlijstje het licht zullen doen zien.

Medeklinkers		Vocaal en andere leesteekens		
Figuur	Klank	Figuur	Naam	Klank of beteekenis
	ka		oelan	i klank
	ga		keteloengou	ou klank
	nga		ketelolang	keelneusklank nga
	pa		bitan	oe klank
	ba		telingei	e klank
	ma		bitan telingei	oei klank
	ta		bitjak	o klank
	da		bitjak telingei	oi klank
	na		bedjoendjoeng	e klank (kauwende e)
	tja		soewa di atas	n klank
	dja		keteliak	h klank
	nja		penengon	beteekent dat de voorgaande letter als sluitletter van een lettergreep zonder a klank moet worden uitgesproken
	ia			
	a			
	la			
	ra			
	sa			
	wa			
	ha			

ka bitjak : ko (de *o* als in kok).
ka bitan telingei : koei.
ka bitjak telengei: koi.
ka bedjoendjoeng: kar.
ka roewa di atas : kar.
ka keteliah : kah (de *a* lang en zwaar).

Het onderscheid in rang en stand heeft ook in de Lampo taal haar invloed doen gelden, evenwel niet in zoo sterke m zulks in de Javaansche taal het geval is; men ondersch bangsa rama en de bangsa dalom, het laag en hoog Lampon

Het verschil is evenwel niet groot en bepaalt zich hoofdz tot de voornaamwoorden, eenige werkwoorden en zelfstandige woorden.

De bangsa rama wordt door geringe lieden onder elkander den meerdere tot den mindere gesproken en de bangsa dalo aanzienlijken en personen van eenigen rang onder elkander, de betrekking, waarin zij tot elkander staan, het gebruik der rama vordert.

De gewone schrijfmaterialen waren vroeger bamboe en boom de letters worden in de bamboe met een scherp werktuig g terwijl de letters op boomschors met eigen gemaakte inkt (roet me vermengd) geschreven werden, waarbij de kalam, de hoorn vezel van den stam van den arènpalm of de dunne stam v pakoe hasam als pen diende. In den laatsten tijd zijn papie en inkt de gewone schrijfmaterialen.

De Lampongsche literatuur is zeer arm en bevat weinig oo kelijks. Hoofdzakelijk bestaan de literatuur-producten uit pr bepaalt de poëzie zich slechts tot de minneliederen (wajah).

Tot de prozawerken behooren:

1°. de sesembei, verhalen als de Raden Boengsoe; Anak e. a., meest overzettingen uit het maleisch.

2°. de tjoerita, kleinere verhalen;

3°. de hiwang, klaagliederen;

4°. de lalajang;

5°. de tjatjawaan (sprookjes).

Tegenwoordig wordt algemeen de mohamedaansche tijdreken volgd; de namen der maanden en dagen zijn de Arabische na spraakgebruik gewijzigd. De eerste maand van het jaar heet Mo of Soero, naar het A'sjoerafeest, dat op den 10en van die

valt. Ter nagedachtenis van Hassan en Hosein wordt op dien datum door de Bengkoeleesche afstammelingen der Cipaijers te Pasar Kroë het taboetfeest gehouden. Vele geloovigen zijn nog gewoon op dien dag de boeboer Soero te nuttigen.

De namen der overige maanden zijn: Sapan, Rabioelawal, Rabioelakir, Djoemadilawal, Djoemadilakir, Redjab, Saban, Ramelan, Sawal, Djoelkaidah, Djoelhadji. De maand Saban, ook wel Roewah geheeten, is de maand aan de nagedachtenis der dooden gewijd.

Met de christelijke jaartelling zijn alleen de handelaren en enkele hoofden bekend. De onbeschaafde Lamponger houdt zich nog aan de oude tijdrekening.

De maanden hebben daarin geene namen; een jaar bevat 12 maanden; een maand 6 weken; een week 5 dagen.

De namen der dagen zijn volgens die tijdrekening:

Sawiding s'ari; sediangka roewa hari; djerambei teloe hari; kedoendoeng pat hari; Alang lima hari; Sawiding nom hari; sedjangka petoe hari; djerambei woloe hari; kedoendoeng siwa hari; Alang sepoeloeh hari; sawiding sabelas hari; sedjangka roewa belas hari; djerambei teloe belas hari; kedoendoeng pat belas hari; Alang lima belas hari; sawiding nom belas hari; sedjangka pitoe belas harie; djerambei woloe belas harie; kedoendoeng siwa belas harie; Alang roewa poeloeh hari; sawiding selikor hari; sedjangka roewa likor hari; djerambei teloe likor hari; kedoendoeng pat likor harie; Alang lima likor hari; sawiding nom likor hari; sedjangka pitoe likor hari; djerambei woloe likor hari; kedoendoeng siwa likor hari; Alang teloe poeloeh hari.

Om zich bij het tellen der dagen niet te vergissen, bedient de Lamponger zich van knoopen in een garen of fijn eindje touw gelegd; iedere knoop vertegenwoordigt één dag; zijn in het garen dus reeds dertig knoopen gelegd, dan is dat voor hem het bewijs, dat de maand om is.

De verdeeling van den dag, die des avonds te zes ure begint, kent hij niet; hij verdeelt het etmaal in dag en nacht en in stonden als: harawi pagi (zes uur in den morgen); kembang boenga (cc. half zeven uur in den morgen); tengah tjakak (cc. negen uur vm.); tegi (twaalf uur in den middag); lohor (cc. één uur in den namiddag); penjindjongan batin (drie uur in den namiddag); asar (cc. vier uur in den namiddag); sandjor (cc. zes uur in den avond); pengakanan dammar (cc. half zeven uur in den avond); magrib (cc. half acht uur in den avond); isa (cc. acht uur in den avond); tengah wingi

(twaalf uur 's nachts); semawas (drie uur in den avond); semawas ballah (half vier uur in den morgen); soeboeh (vijf uur in den morgen).

E. Middelen van bestaan.

Evenals de Javaan is ook de Lamponger uit den aard der zaak landbouwer; de grond, die gewoonlijk voor weinig arbeid hem een goeden oogst belooft, lokt hem daartoe uit. Het voornaamste gewas, dat hij teelt, is het rijstgewas; hij kweekt het in verscheidene soorten, die tot 4 kunnen worden teruggebracht: als de laatrijpe padi (sedjero), de vroegrijpe padi (krawang), de bergrijst (padi darak) en de kleefrijst(sepoeloet). Deze laatste, van zeer ondergeschikt belang, wordt in witte en zwarte soort verbouwd en dient uitsluitend tot bereiding van gebak.

De rijstteelt heeft plaats op droge (darak) en op natte velden (sabah); slechts daar, waar de Lamponger door het geaccidenteerde terrein geen sawahs kan aanleggen of de velden niet kan irrigeeren, verbouwt hij het gewas op droge velden. De daraks worden dan ook het meest in de bergdistricten aangetroffen.

Wanneer de Ketâan [1] — ook bekend onder den naam mata tahoen tusschen 5 en 6 uur 's avonds in het zenith staat, is de tijd daar om met den aanleg der ladangs een aanvang te maken. Daarvoor is reeds een tijd te voren een geschikt terrein gezocht, dat gewoonlijk zoo dicht mogelijk bij de doesons en de gehuchten gelegen is en waarop zwaar en hoog geboomte staat. Wordt in de nabijheid van de woonplaatsen geen zwaar bosch meer aangetroffen, dan zoekt men oud kreupelbosch voor den aanleg van ladangs uit. Eerst wordt het terrein door middel van de landei — een soort van kapmes — van het struikgewas gezuiverd (koesi), daarna achtereenvolgens het laag- en hoogstammig geboomte met de kapak — houweel — omgekapt en van de takken ontdaan, welke bewerkingen respectievelijk: ngaralis, njoewar en ngaradoeh heeten. De stompen en wortels der gevelde boomen blijven in den grond.

Ten einde het zware hout beter te kunnen laten uitdrogen, wordt het in stukken gekapt of gezaagd. Is het gekapte hout voldoende uitgedroogd, dan wordt daarin de brand gestoken (soewah) en daarna de asch zooveel mogelijk gelijkmatig over den grond verdeeld, welke bewerking (karou) door middel van een bamboezen hark geschiedt.

Al deze bewerkingen: 't zuiveren van het struikgewas, het

[1] Gordel van Orion.

omkappen van hoog- en laagstammig geboomte, het verbranden en gelijkstrijken, loopen na 3—4 maanden vrij zwaren arbeid af en dan eerst is de ladang geschikt om beplant te worden. Zijn de eerste regens gevallen, dan is de tijd daar om tot de beplanting der ladang overtegaan.

De zaadpadi, die nauwlettend bij den oogst is uitgezocht, wordt dan twee dagen en twee nachten vóór het uitzaaien in het water gelegd (leloek) en dan in den wind gedroogd (krang). Is men hiermede gereed, dan begeeft oud en jong zich naar het veld om 't te beplanten. De mannen steken met een puntigen stok (toegal) gaten in den bodem, waarin door de vrouwen en jonge meisjes de zaadpadi geworpen wordt, waarna de gaten met den voet weder worden dichtgemaakt. De plantgaten worden meestentijds op een onderlingen afstand van 1½—3½ voeten of van 1 voet in den grond gestooten, al naar mate de grond vet of mager is. Het aantal korrels zaadpadi in de gaten geworpen bedraagt op vette gronden van 7—10 en van 14—18 op schrale bodems.

Eenmaal beplant, wordt het veld van eene omheining voorzien, die evenwel in den regel niet hecht genoeg is, om het gewas voor de vernieling door wilde varkens te vrijwaren, en daarop een wachthuisje gebouwd om het gewas te bewaken.

Twintig dagen, nadat de padi op het veld heeft gestaan, wordt voor den eersten keer gewied (djoekoek) en veertig dagen daarna voor den tweeden keer. Zoodra de vruchtzetting (ngemetoeng) heeft plaats gehad, wordt het veld 's morgens en 's avonds tot aan den oogst bewaakt en, is de padi tot rijpheid gekomen, het veld geoogst. Jong en oud begeeft zich dan met de getas, bestaande uit een eigenaardig uitgesneden plankje, waardoor een stokje gestoken en in welks rand een klein lemmet, gewoonlijk van ijzer, bevestigd is, naar het veld en snijdt de aren halm voor halm, waarbij een span van het stroo aan de aren blijft zitten. Het gesneden graan wordt daarop in bossen (poengoek) gebonden en daarna in de rijstschuren (balei) opgeborgen. Een poengoek bevat 3 sengols en een sengol een genggom, zijnde eene hoeveelheid padi tusschen wijsvinger en duim besloten.

Eene ladang wordt in de afdeeling Kroë nooit voor de derde keer met padi beplant. Wordt zij voor de eerste maal beplant, dan vat men alle bewerkingen te samen onder den naam tahoeni pengeroela en voor den tweeden keer onder den naam tahoeni daga djami; het beplanten heet dan in 't laatste geval speciaal pandoek katis.

Het onderscheid tusschen een sawah en een ladang ligt voornamelijk in de bedijking; dient de dijk (pemelang) alleen om het regenwater op de velden te houden, dan worden ze sabah hoedjan genoemd in tegenstelling van de gewone sabah, de sawah met kunstmatige bewatering. De sabah hoedjan treft men in de afdeeling voornamelijk aan in de marga Pasar Kroë en wel nabij de hoofdplaats, waar men een tal van uitgestrekte vlakten heeft, die niet van levend water kunnen worden voorzien.

Ten einde het water op de sawah te leiden, wordt in de rivier hetzij één dam, hetzij meer dammen aangebracht, om het water op te stuwen en te leiden door een kanaal (lampei) naar het boveneinde van de sawah.

Zijn de waterleidingen hersteld en van het noodige water voorzien, dan begint men in de maand Dzoelhadji de kweekbeddingen aanteleggen. Daartoe zondert men of een gedeelte der sawah ter grootte van vier vademen in het vierkant af of wel wordt daarvoor een afzonderlijk stuk jong kreupelbosch ontgonnen; het laatste heeft vooral in de bergdistricten plaats. In het eerste geval heet de kweekbedding pemboenihan sabah en in het laatstgemelde wordt zij pemboenihan darak genoemd.

De pemboenihan sabah werkt men, nadat het water daarop gebracht is, met den patjoel om of drijft men ter omwerking in de modder eenige karbouwen heen en weder (boeasoh). In deze bewerking afgeloopen, dan laat men het kweekbed gedurende zeven dagen onbewerkt en maakt daarna met den patjoel den grond los en fijn, welke bewerking (ngilikilik) twee keeren herhaald wordt. Nu laat men weder het kweekbed gedurende een zevental dagen onbewerkt, voert dan het water daarvan af en strijkt dan de moddermassa gelijk, welke bewerking (ralik) door twee personen geschiedt met een bamboes van 2½ vaam lengte en 1 span breedte (pengeroet). Is het kweekbed gelijk gestreken, dan herstelt men de bevloeiing gedurende een vijftal dagen, voert het water daarop weder af en strijkt het bed voor den tweeden keer met de pengeroet gelijk (nglandap).

De tijd is nu daar om tot het zaaien over te gaan (menoeroenkon boenih), hetgeen plaats heeft door de padi uittestrooien (krap) en de korrels zoodanig met aarde te bedekken, dat zij niet meer zichtbaar zijn of wel de korrels in gaten, die men met den pootstok gemaakt heeft, te werpen (toegal), hetgeen in de strandmargas geschiedt. In de bergdistricten wordt de padi bij geheele halmen ter ontkieming gelegd (tandjar).

De zaadpadi wordt ook, voordat zij uitgestrooid wordt, gedurende twee dagen en twee nachten in het water gelegd en dan in den wind gedroogd.

De bewerking van den pemboenihan darak geschiedt op dezelfde wijze als die van een ladang. Na afloop der bewerkingen wordt de padi uitgestrooid.

Na de beplanting van het kweekbed voorziet men het van een pagger (koeta) en worden, in afwachting dat de zaailingen voor de overplanting geschikt zijn, de velden bewerkt. Het eenige onderhoud, dat het kweekbed vereischt, bestaat in tweemaal wieden (djoekoek); deze bewerkingen hebben twintig dagen na elkander plaats.

De bewerkingen der rijstvelden komen op het volgende neêr.

Nadat men het water daarop heeft gevoerd, worden zij tweemalen omgepatjoeld of wel laat men in den modder karbouwen heen en weer drijven, met welke bewerkingen een 15tal dagen gemoeid gaat. Vervolgens wordt de grond tweemalen fijn en los gemaakt (ngilik-ilik), hetgeen ongeveer 30 dagen duurt, daarna het water van het veld geleid en dan de moddermassa gelijk gestreken (ralik) met de pengeroet. Na afloop daarvan wordt het water weer op het veld gevoerd en laat men het na 7 dagen opnieuw droogloopen om het voor den tweeden keer gelijk te strijken (nglandap).

Intusschen heeft men de dijken schoongemaakt (netak pemelang) en bijgewerkt (ngelihin pemelang).

Zeven dagen na het nglandap wordt het veld beplant, daar de kweekplantjes inmiddels genoegzame kracht gekregen hebben, om te worden overgeplant.

De kweekplantjes worden zorgvuldig uitgetrokken (tjaboet), van de aarde gereinigd (ketjah), vervolgens gebonden (bimbing) en naar het veld gebracht, alwaar zij halm voor halm of bij vier plantjes tegelijk op een span afstand van elkander worden uitgeplant.

De beplanting, begonnen bij den uitersten rand van het veld, wordt steeds achteruitgaande bewerkstelligd. Het uittrekken, schoonmaken, binden en uitplanten der zaailingen geschiedt zoowel door mannen als door vrouwen.

Na het overplanten wordt het water van het veld afgetapt, om twee dagen daarna weder tot de bevloeiing daarvan overtegaan. Eerst tegen den tijd, dat de padi rijp wordt, laat men het veld voor goed droogloopen.

De sawahs worden gewoonlijk slechts twee malen gewied, den eersten keer als het gewas 20 dagen op het veld staat en den tweeden keer, 20 dagen daarna. Zoodra de vruchtzetting plaats heeft, worden

de velden omheind en een wachthuisje (koeboe) op het veld gebouwd. Dag en nacht worden de velden bewaakt. Om de rijstvogels van het gewas aftehouden, worden van het wachthuisje uit over het veld touwen gespannen, waaraan bladen, doeken en idjoekpoppen, soms zelfs petroleumblikken bevestigd zijn. Daar het omheinen der velden in sommige streken niet plaats heeft en, zoo 't geschiedt, de omheiningen zeer gebrekkig zijn, heeft het gewas veel van wilde varkens te lijden. Niet zelden gebeurt het dan ook, dat de oogst ten eenemale mislukt.

Het oogsten geschiedt, gelijk boven gezegd is, met de getas. Om zich bij het oogsten tegen de zonnewarmte te beschutten, bedient men zich in de strandmargas van verplaatsbare schermen (sersou) van gijambladeren gevlochten en door horizontale en vertikale bamboezen reepen bij elkander gehouden. De sersou is gewoonlijk 1 vaâm 3 hasta lang en 1 vaâm breed.

Het gesneden graan wordt in bossen gebonden en gedroogd op een tetoengkoe, zijnde een bamboe of houten rak met zes à acht verdiepingen (toembang); op elke toembang kunnen 50 poengoeks padi gedroogd worden.

Een paar weken daarna wordt de padi in de rijstschuur (balei) opgeborgen; de balei is een klein vierkant gebouwtje op palen met atap- of idjoek-bedekking en met eene kleine deur van voren.

Na den oogst worden de stoppels op de sawahs verbrand en blijven de velden braak liggen.

In de bergdistricten, waar men de zoogenaamde sabah relom[1] heeft, die in valleien en ravijnen (roela) gelegen zijn, bestaat het bewerken der velden alleen in het omwerken van het gras en het onkruid met de handen, welke bewerking drie tot vier malen wordt herhaald. Daar die spoedig afloopt, begint men met de bewerking der velden, indien de bibit bijna voor de overplanting geschikt is.

Bij het oogsten plaatst men het geoogste product in een bidoek, een kleine sampan uit een uitgeholden boomstam vervaardigd; is de bidoek vol geladen, dan trekt iemand, die op den dijk der sawah staat, haar naar zich toe en neemt de lading er uit.

De ouderdom, dien de padi moet hebben, alvorens zij kan worden geoogst, hangt af of men haar bebouwt op ladangs of op sawahs; in het eerste geval moet zij 110—120 dagen, in het laatste 90 — pari sedjero —, of 60 dagen — pari krawang — op het veld hebben gestaan.

---

[1] Sabah relom d. i. diepe sawah. De diepte der sawah d. i. de dikte van den modderpoel in de sawah bedraagt niet zelden 1 meter.

De bewerking van het kweekbed en van de sawah of ladang geschiedt gewoonlijk door den bezitter en zijn huisgezin; het uitzaaien der bibit, het overplanten, het oogsten en het opschuren hebben in de meeste gevallen plaats door den eigenaar van het veld met behulp van bloedverwanten, vrienden en kennissen (adat toeloeng menoeloeng); voor de betoonde hulp wordt hun rijst, gebak, sirih en tabak verstrekt; oogstloon krijgen zij evenwel niet.

In de laatste jaren wordt reeds vaak van het bovenstaande afgeweken. In de margas Pasar Kroë, de Panggawa-Lima en Wei-Sindi worden gewoonlijk de bewerking der sawahs, het wieden en het oogsten, ja zelfs de werkzaamheden van de bewerking der velden tot en met het oogsten aan huurlingen overgelaten.

Heeft de bewerking der velden door huurlingen plaats, dan krijgt de bewerker *f* 10 à *f* 15 per bidang of wordt door hem het $\frac{1}{3}$ à $\frac{2}{3}$ van de productie na den oogst als loon bedongen; een en ander hangt af van het al of niet leenen der karbouwen van den eigenaar door den huurling. Voor het beplanten wordt gewoonlijk per bidang *f* 5 en voor 't wieden van een bidang *f* 10 betaald, terwijl voor het oogsten het $\frac{1}{10}$ deel van de productie als snijloon (oepah ngegetas) gevorderd wordt. In al deze gevallen voorziet de eigenaar der sawah in het onderhoud van den huurling gedurende diens werkzaamheden. Worden alle bewerkingen, zoomede het beplanten, wieden en oogsten uitbesteed, dan wordt de productie na den oogst in drie deelen verdeeld; het $\frac{1}{3}$ krijgt de eigenaar der sawah, terwijl het overige aan den aannemer wordt toegewezen; de eigenaar is evenwel niet verplicht in het onderhoud van den aannemer te voorzien.

Het ontbolsteren der padi geschiedt door de vrouwen in een rijstblok (lesoeng — een langwerpig blok met eene opening in het midden — met een stamper van hout (aloe). Hier en daar [1] bedient men zich van een rijstmolen (pengilingan pari), bestaande uit twee ronde houtblokken, waarvan de onderste, die spits uitloopt, juist in de bovenste past. De rijst valt door gaten, waarvan zoowel het binnenvlak van het bovenblok als het buitenvlak van het onderblok voorzien is. [2]

---

[1] In de marga Soekau.

[2] Tot ontbolstering van de padi wordt in den laatsten tijd met meer succes gebruik gemaakt van den isoran. De isoran is een toestel, dat uit een hollen cylinder van hard hout bestaat, die van boven van een stevig handvat voorzien en van onder kegelvormig is uitgehold; de cylinder, die bij eene lengte van 1 meter een diameter van ± 3 d.m. heeft, en van ribben is voorzien, past juist op

In het algemeen rekent men, dat de padi de helft van haar gewicht aan rijst oplevert.

Bij het wannen, dat op een nioeh — een tetampa van langwerpigen vorm — plaats heeft, verstuift het grootste gedeelte van het meel der fijngestampte korrels; het overige gedeelte gaat verloren bij het wasschen van de rijst, hetgeen geschiedt door de rijst in een gevlochten mandje van bamboe (kitjak) in stroomend water te houden.

Evenals op Java heeft ook elke bidang sawah of ladang haar naam. De namen zijn ontleend aan de rivieren nabij de velden, of aan de naastbijzijnde bergruggen of aan de soort van grond, waaruit het veld bestaat. Sawahs, die, na eenige jaren braak gelegen te hebben, weder beplant worden, noemt men sabah oesang en worden sawahs, die aan den voet van een bergrug of van eene heuvelrij gelegen zijn, steeds met den naam sabah bimbin bestempeld.

Uit hetgeen over de rijstcultuur vermeld werd, blijkt dat ze nog zeer primitief wordt gedreven.

Alhoewel telkenmale bij de bevolking aangedrongen werd om van de te Kroë aanwezige Bantammers en Javanen de bewerking der velden aftezien en in het belang der cultuur door het bestuur een paar proefsawahs werden aangelegd en bewerkt zooals zulks op Java plaats heeft, toch zijn alle pogingen vruchteloos gebleven en houdt de Lamponger zich nog steeds aan de oude werkwijze vast.

In zooverre is er vooruitgang in den rijstbouw te bespeuren, dat het aantal aangelegde sawahs jaarlijks toeneemt. In dit opzicht steekt de bevolking van Kroë gunstig uit boven die der andere afdeelingen, waar men nog steeds aan den ladangbouw de voorkeur geeft.

---

een kleinen massief houten cylinder, die van boven kegelvormig toeloopt en eveneens van ribben is voorzien. Door middel van een staak, door de holte van den eersten cylinder gestoken, die voorts in een holte, juist in de spits van den kleinen kegelvormig toeloopenden cylinder gelegen, een rustpunt vindt, wordt het toestel overeind gehouden, terwijl men om meerdere vastheid aan 't geheel te geven, den kleinen cylinder ten overvloede nog aan een stevigen balk, die op den grond rust, verbonden of ook wel eenvoudig in den grond heeft geplant.

Na nu de holte in den grooten cylinder met padi boordevol te hebben gevuld, geeft men daaraan met behulp van het handvat, een heen- en weergaande horizontale beweging om zijn as, den gemelden staak, tengevolge waarvan de padi door de wrijving der ribben van de beide cylinders over elkander in zeer korten tijd van haren harden bolster wordt ontdaan, en op tikar's, die men rondom het toestel gelegd heeft, wordt opgevangen; met den isoran worden in een uur 6 koelak padi ontbolsterd.

De beschrijving van den isoran danken wij aan de welwillende mededeeling van den aspirant-controleur Raedt van Oldenbarneveldt; volgens genoemden heer souden de isorans van Palembang zijn ingevoerd.

Volgens de laatste opgave bedroeg het aantal sawahs en ladangs in de afdeeling respectievelijk 2953 en 700 bidangs van 40 vaâm in het vierkant; aldus over de verschillende margas verdeeld

margas.	bidangs sawahs.	bidangs ladangs.
Pasar Kroë	225	—
Panggawa-Lima-Ilir. .	110	—
〃 Lima-Tengah	125	—
〃 Lima-Oeloe .	330	7
Wei-Sindi	313	28
Poegoeng-Tampak . .	123	9
Poegoeng-Bandar . .	131	23
Poegoeng-Malaja . .	110	22
Oeloe-Kroë	158	14
Liwa	220	143
Kembahang	23	18
Boewei-Kanjangan . .	52	65
〃 Bloengoe. . .	224	85
Soekau.	138	36
Soewo	250	—
Wei-napal.	47	—
Tenoembang	141	—
Ngamboer.	75	45
Ngaras	110	81
Bengkoenat	36	73
Blimbing	12	51

Dat de rijstproductie in de afdeeling nog niet voldoende is, om de bevolking te voeden, moet, behalve aan de slechte bewerking der velden, ook toegeschreven worden aan de gedeeltelijke vernieling van het gewas door wilde varkens, ratten en muizen, alsmede aan de aantasting van het gewas door de insecten, pianggang en berou, de ama poetih (batat) en de ama mérah (oerol).

Djagoeng wordt in de afdeeling bijna uitsluitend in de bergdistricten op de ladangs verbouwd of wel op tuinen en erven nabij de woningen. De djagoeng wordt na 4 maanden geoogst.

Van de peulvruchten (retak), die op de ladang en erven worden aangeplant, vermelden wij de kedelee (retak medjong), de snijboon (retak kapal), de stokboon (retak poejoeh) en de katjang idjau (retak redip). Zoowel de vruchten als de bladeren der peulvruchten worden in water gekookt als toespijs (goeleijan) bij de rijst gegeten.

De katjang tjina (retak tanah) wordt bijna niet verbouwd, doch veel invoer heeft daarvan uit Batavia plaats.

Na de peulvruchten trekken onze aandacht de aardvruchten, als oebi kajoe, oebi ketela, oebi bandera — onze aardappelen —, die zoowel op erven als op ladangs worden geteeld, eerstgemelde ook wel langs de omheiningen der erven. Eene andere aardvrucht, die vooral in de strandmargas wordt aangeplant, is de keladi, als voedingsmiddel zeer gewild, daar hare knollen zeer veel zetmeel bevatten.

Van de oliegevende gewassen wordt 't meest de widjèn (lengoe) en de djarak (djarak) geteeld. De djarakolie wordt zoowel voor lampolie als surrogaat voor klapperolie gebezigd in de margas Liwa en Kembalang, waar geene klapperboomen vrucht kunnen dragen.

Suikerriet (teboe) wordt alleen voor versnapering op ladangs en op erven nabij de woningen aangeplant.

De kapascultuur, die vroeger een bloeiende was, is in laatste jaren zeer achteruitgegaan, waartoe zeker de belangrijke invoer der goedkoope fransche garens heeft bijgedragen.

De kapas (rambak) wordt alleen nog maar in beduidende hoeveelheid in de margas Wei-Sindi, Poegoeng-Tampak en Poegoeng-Malaja geteeld; het product is uitsluitend voor de Inlandsche katoennijverheid bestemd.

Zoodra de oogst is binnengehaald, wordt het product gereinigd; de zaden worden afgescheiden (girik) door een ronde niboenglat (roejoeng), ter lengte van 2½ span, op de kapas heen en weer te rollen, terwijl de lat stevig wordt aangedrukt.

Daarna wordt de gereinigde katoen fijn geslagen en geplozen (bibik) en na afloop van deze bewerking de katoen met rotan weder in elkander geslagen (briga) en dan met een mesje uitgetrokken (pïnggi). Om het garen (sepoe) te spinnen (tingkir), bedient de Lampongsche vrouw zich van een spinnewiel (singkirran) van rotan, welks spaken bamboelatten zijn, dat met de hand wordt gedraaid. Alvorens het garen voor het weven wordt gebruikt, wordt het eerst geverfd, rood, blauw of geel, welke kleurstoffen respectievelijk verkregen worden door het garen door een aftreksel van sapanhout te halen, in eene oplossing van indigo te leggen en met kurkema te wrijven. Wil men het garen eene zwarte kleur doen aannemen, dan wordt het eenige malen door den modder gehaald, totdat het met een zeer dunne laag bedekt is en dan in de zon gedroogd.

Voor het weven (antak) bedient men zich van een eenvoudig handweefgetouw (pantokan). De weefster zit op den grond met de beenen onder het getouw uitgestrekt en tegen een stut (djantoen djangan)

aangedrukt. Aan de bovenzijde is het getouw aan den wand der woning of aan een dwarslat, rustende op twee in den grond gestoken bamboes bevestigd en aan de onderzijde met een bamboelat (tandejjan) verbonden, die door twee stevige houten aan een vierkant stuk schapenvacht (ambon) bevestigd is, waartegen de weefster zich met den rug plaatst. De kettingdraden (sepoe) gaan, na opgespannen te zijn, om den anderen door ringetjes van garen, die bevestigd zijn aan twee ronde latten van niboeng of arèn. De schietspoel (sekli) is een rotanstokje, ter lengte van 2 span, waarom het inslaggaren (kembang baroe) wordt gewonden. Tusschen de kettingdraden zijn zijdelings drie dunne platte niboeng- of arènlatten (sakaran) gestoken om ze voor het doorlaten van den inslag uiteentehouden. Eveneens is zijdelings door de kettingdraden eene breede, 1½ span, niboeng of arènlat (blidah) gestoken, ten einde de doorgestoken draden aaneentedrukken. Een hatik, een vierkante lat van arèn of niboeng, dient om het afgewevene opterollen [1].

De kleedingstukken, die het meest door het Lampongsch meisje geweven worden, zijn de kain basahan — witte badkain — en de tapis, een vrouwenrok.

De indigocultuur heeft in de afdeeling weinig te beduiden; de indigo (taloem) wordt slechts aangeplant voor eigen gebruik. De teelt heeft zoowel op ladangs als op de erven nabij de woningen plaats en geschiedt de voortplanting door stekken (taloem kajoe) of door zaad (taloem soerak); laatstgenoemde indigosoort schijnt meer gewild te zijn. De donkerblauwe kleurstof wordt verkregen door de bladeren met water in een pan (kwali) fijn te wrijven. Wil men garen de kleurstof doen aannemen, dan legt men het vier en twintig uren in de vloeistof en droogt het daarna in de zon.

Onder de landbouwproducten, die den Lamponger in de bovenstreken (margas Soekau, Liwa, Kembahang, Boewei-Bloengoe) een ruim bestaan verzekeren, verdienen vooral de koffie en de tabak onze aandacht.

De koffiecultuur, die van 1872 op hoog gezag gedreven werd, is na dat jaar een geheel vrije cultuur geworden, die met het jaar een hooger vlucht neemt.

Zij wordt voornamelijk op vlakke boschgronden gedreven, die op het Belalau-plateau in groote uitgestrektheden worden aangetroffen. Zelden kiest men daarvoor geaccidenteerd terrein.

---

[1] In plaats van latten van arèn of niboeng worden ook wel latten van den Langkap palm gebezigd.

De bibit, waarvoor men den vrijwilligen opslag (lahang), nadat hij de hoogte van 1 span bereikt heeft, gebruikt, wordt op de ladangs tegelijk met de padi en djagoeng op 1½ vaam afstand van elkander in rijen geplant. Daar van schaduwboomen geen gebruik wordt gemaakt, komt in het begin van de overplanting de beschutting der eenjarige gewassen de jonge plantjes ten goede; na afloop van den oogst dier gewassen worden de plantjes niet meer tegen de zonnewarmte beschut. Op de hoogte (1600′—3000′) waarop de koffietuinen gelegen zijn, schijnen schaduwboomen overbodig te zijn.

De eenige zorg, die men nu en dan aan de aanplantingen besteedt, bestaat in het wieden (djoekoek). Deze bewerking heeft evenwel slechts zelden plaats en geschiedt door de groote aanplantingen, die de Lamponger te onderhouden heeft, zeer onvolkomen.

Aan toppen wordt niets gedaan, evenmin aan het wegnemen der waterloten (toenas). Zoodra de vrucht tot rijpheid gekomen is, begeeft het huisgezin van den planter zich naar den tuin om de rijpe bessen te plukken (oendoeh) en de reeds op den grond gevallen bessen intezamelen (meroeh). Met het plukken wordt zeer ruw te werk gegaan; niet zelden zag schrijver dezes, dat men, zonder op de rijpheid der bessen te letten, ze tegelijk van een tak afrukte. Daar de Lamponger zelden van een dubbele trap gebruik maakt om de bessen, die zich aan de boventakken bevinden, te plukken, haalt hij bij het oogsten de takken naar zich toe, zoodat het vaak gebeurt, dat bij deze ruwe behandeling de takken — ja soms de hoofdstam — afbreken.

Het ingezamelde of geplukte product wordt in een plandoengan — een kain dien men op dezelfde wijze als een slendang, bestemd om er een kind in te dragen, om het lijf hangt — gedaan; kan de plandoengan geen bessen meer bevatten, dan wordt de inhoud er uit gehaald en in een mandje gelegd. Na afloop van den pluk wordt het product huiswaarts gebracht.

De bereiding is zeer onvolkomen; men laat de roode schil tot ontbinding overgaan door de bessen op een hoop op den grond bijeen te werpen in een bara-bara — eene, door peloepoeh, ter hoogte van een span omsloten ruimte van 2—3 vaam in het vierkant — en ze dan aan afwisselende vochtigheid en droogte bloot te stellen. Daarna worden de bessen gewasschen (dibasohkon), dan gedroogd (dikrangkon) en vervolgens door stampen in de rijstblokken (lesoeng) van de hoornschil ontdaan (ditjetjakkon).

De qualiteit van de koffie is inférieur, hetgeen toegeschreven

moet worden aan de onvoldoende droging en de slechte bereiding.

Het aantal vruchtdragende koffietuinen bedroeg in het afgeloopen jaar: in de marga Kembahang 22; in de marga Liwa 101; in de marga Boewei-Kanjangan 60; in de marga Boewei-Bloengoe 70; in de marga Soekau 38 bedangs. Geoogst werden 2287 pikols.

De prijs der koffie bedraagt in de bergdistricten *f* 0.25 per tjoepak van 1 kati; te Pasar Kroë wordt per pikol *f* 26 à *f* 28 betaald.

Uitvoer van koffie heeft hoofdzakelijk naar Padang en Batavia plaats.

De koffietuinen worden erfelijk individueel door de planters bezeten, die dus het recht hebben ze te verpanden of te verkoopen.

De tabakscultuur drijft men hoofdzakelijk in de margas Liwa, Soekau, Boewei-Bloengoe en Boewei-Kanjangan. De tabak uit beide laatstgemelde margas afkomstig en onder den naam „tambakau Belalau" bekend, is zeer gewild en de meeste uitvoer heeft plaats naar de residentiën Palembang en Lampongsche Districten; in geur en smaak doet zij alleen voor de Ranau-tabak onder.

Aan de bewerking der velden wordt weinig gedaan; de ladang, die het vorige jaar voor de beplanting met padi gediend heeft en bestemd is om de aanstaande kweekplantjes te bevatten, zuivert men slechts van onkruid, dat verbrand wordt. Het tabakszaad, waarvoor vaak het zaad van de Ranau-tabak gebezigd wordt, strooit men op de kweekbeddingen, aan welker bewerking eenige zorg besteed wordt, uit. Zijn de plantjes van twee bladeren voorzien — de hoogte bedraagt dan ca 1 span — dan worden zij op de ladangs overgebracht en geplant op een afstand van 3 à 4' in het vierkant. De eenige zorg, die na de planting aan het gewas wordt besteed, bestaat in wieden en zoodra het 4e of 5e blad is opgekomen, tevens in het vrijwaren der plantjes voor de vernieling door een wormsoort, onder den naam oerol bekend. De wormen worden één voor één van de plantjes afgenomen en onder den voet vermorseld. Eerst als de plant van een tiental bladeren voorzien is, wordt zij niet meer door de oerol aangetast.

Drie maanden na de overplanting komen de bloesems uit en is de tijd daar om tot den pluk overtegaan, die door den planter en zijn huisgezin plaats heeft. De geplukte bladeren worden in 3 hoopen gestapeld; de eene hoop bevat de twee lage of grove bladen, de tweede hoop de twee of drie topbladeren en de derde de vierde of vijf middenbladeren. De eerste hoop levert de tabak 3e soort (soegian); de tweede de tabak 2e soort (harapan); de derde de tabak 1e soort (kapala) op.

Nadat al de bladen op gemelde wijze zijn gesorteerd, worden de verschillende hoopen huiswaarts gebracht en elke hoop afzonderlijk in manden van bamboe (kindar), wier bodem en wanden met versch geplukte pisangbladeren belegd zijn, gelegd. Boven op de tabak plaatst men eveneens pisangbladeren.

Drie dagen daarna gaat men tot de bewerking over; eerst worden de midden- en topbladeren bewerkt en daarna de andere bladeren De bewerking heeft plaats door met een vezel van de idjoek (hoenoes), gebonden om duim en voorsten vinger, de vezelen in de tabakbladeren, na bij de hoofdvezel met een mes te zijn doorgesneden, er uit te halen (njempa oerak). Na afloop van deze bewerking worden de bladeren weder in de kindar gelegd, drie dagen daarna weder uitgenomen, opgerold en dan zeer fijn met een mes gesneden (perandjangan). In den laatsten tijd ziet men meer voor het snijden van de tabak gebruik maken van een breed mes met handvatsel aan een plank met wig verbonden. Het snijden van de midden- en topbladeren, dat met eenige zorg moet geschieden, heeft des morgens en dat der overige bladeren des avonds plaats. Is de tabak fijn gesneden, dan wordt zij drie dagen op bamboezen ramen (antjoh) in de zon gedroogd, en dan weder in de kindar bewaard, na haar zorgvuldig met oude tabak- en versche pisangbladeren te hebben omwikkeld. Na een maand zweetens (kratongan) in de kindar wordt de tabak in manden van daoen bengkoeang (tamping) verpakt en ten verkoop aangeboden. Een tamping bevat gewoonlijk 6 à 7 koelaks tabak.

De prijzen van een tamping soegian, harapan en kepala bedragen respectievelijk *f* 6 à *f* 7, *f* 9 à *f* 10.50, *f* 12 à *f* 14.

Uit het bovenstaande blijkt, dat ook deze cultuur nog primitief gedreven wordt; noch ophooging van de aarde om de plant noch 't wegnemen van de loten van den hoofdstengel hebben plaats; ook van toppen is geen sprake.

Dat de productie desniettemin nog gunstig is, moet vooral aan den uitstekenden tuingrond, daarenboven door goede atmospheer begunstigd, worden toegeschreven.

Men onderscheidt twee soorten van Belalau-tabak: nl. de tambakau tampang en de tambakau kaboewok; het zaad van eerstgenoemde soort schijnt eene verbastering te zijn van de tampang tabak. Laatstgenoemde soort is eertijds uit Ranauzaad gewonnen.

Sirih en pinang worden alleen aangeplant voor eigen gebruik en verkoop in het klein.

De notenmuscaat- en kruidnagelcultuur blijven, alhoewel daarin

vooruitgang te bespeuren valt, toch nog cultures van ondergeschikt belang. De tuinen worden vooral in de marga Wei-Sindi en op het eiland Poelau-Pisang aangetroffen.

De pepercultuur, vroeger op hoog gezag gedreven, is na de afschaffing der verplichte teelt langzamerhand achteruitgegaan en behoort nu zoo goed als tot het verledene. Wel werd bij schrijver's vertrek in October 1885 door eenige bewoners der Zuidelijke margas weder een aanvang met die cultuur gemaakt, doch naar bekomen berichten zonder eenig resultaat.

Van de bamboecultuur wordt weinig werk gemaakt, alhoewel de goede soorten in de benedenstreken zeer hooge prijzen halen. Van de bergdistricten, waar overvloedig bamboe te verkrijgen is, de bamboe aftevoeren ziet men geen kans, daar de afvoer te hooge transportkosten na zich sleept, om dan nog eenige winst te kunnen behalen.

Van de palmen die om het nut dat zij opleveren zeer veel door de bevolking aangeplant worden, dienen vooral vermeld te worden de kokos- arèn- en nipapalm. Laatstgenoemde palm wordt voornamelijk aangeplant in de moddervlakten dicht bij het strand, dat niet meer door zeewater wordt overstroomd; zooals wij reeds hebben vermeld, levert deze palm bladeren, die zoowel voor dakbedekking als voor 't maken van stroosigaren gebezigd worden.

De kokospalm groeit het weligst in de lage gedeelten nabij de kust en wordt dan ook hoofdzakelijk in de strandmargas en het eiland Poelau-Pisang aangeplant. De palmen staan verspreid op de erven of zijn op het plein der doeson of in groepen nabij de doeson geplant. De gemiddelde productie per jaar bedraagt 40—50 noten per boom; in de hoogere streken wordt zij reeds veel minder.

Geen gewas kan schier in veelvuldig nut voor de bevolking met den kokospalm wedijveren. Uit de bloemscheden (oembar) worden lepels, uit de schaal inhoudsmaten gemaakt; de geplozen vezelige bast (gerak) dient om daarmede te kalefateren (menggerak); de nog niet ontrolde bladknoppen (dawoer tenggawir) worden als groenten gegeten; van de oudere bladeren maakt men manden en dienen zij tevens tot dakbedekking; van de jonge bladeren worden kleine mandjes gevlochten om daarin rijst (ketoepat) te koken; bij feesten worden zoowel de jonge als de onde bladeren gebezigd voor het maken van eerebogen (lawang kori); van de middenribben (lihei) der bladeren vervaardigt men bezems (sapoe lihei); het hout van de oude boomen wordt benut voor brugliggers en stijlen van huizen; het vocht, dat zich in de inwendige holte der vrucht bevindt, wordt

om zijn gezonden en verfrisschenden smaak met graagte gedronken; en last not least levert de palm de bekende klapperolie.

Het bereiden der olie levert vooral een middel van bestaan op voor de bewoners van het eiland Poelau-Pisang, die zich dan ook voornamelijk met dezen tak van nijverheid bezighouden. Alhoewel de klapperolie voor verlichting niet meer zooveel als vroeger gebruikt wordt sinds den toenemenden invoer van petroleum, toch blijft zij voor de spijsbereiding een onmisbaar artikel in de inlandsche huishouding.

Om de olie te bereiden worden de pitten der geheele rijpe vrucht genomen; daartoe wordt de pit geraspt (koekoer) en geperst (gagik), waardoor men de sausen (pati) verkrijgt, die zoowel bij de spijsbereiding als 't maken van verschillende soorten van gebak als melk dienst doet, en dan de vloeistof gekookt (masak) en geschuimd (ploendoe), totdat al het water verdampt en alle onreinheid verwijderd is, waarmede dan de fabrikatie als voltooid beschouwd wordt.

De waarde van 1 koelak olie te Poelau-Pisang bedraagt gewoonlijk van *f* 3—*f* 3.50. Copra wordt niet aangemaakt, daar de prijs daarvan te laag is om daarmede eenige winst te kunnen behalen.

De arènpalm (poehon hanau), die in veelvuldig nut voor de bevolking den kokospalm nabij komt, wordt hoofdzakelijk in de margas Liwa, Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe aangeplant; vooral in laatstgenoemde marga worden uitgestrekte regelmatige aanplantingen van dien palm aangetroffen.

Van het vaste en harde hout maakt men in die streken stijlen van huizen en van rijstschuren; de idjoek (saboek), de zwarte vezelstof, die tusschen den stam en de bladstelen groeit, vervangt in de bergdistricten de dakbedekking met nipa, en wordt daarvan het stevige idjoektouw vervaardigd; uit de stevige harde stekels wint men schrijfpennen (kalam); de zwamachtige zelfstandigheid (kaboel) op de bloemschede (oembar) groeiende, wordt nu en dan gebezigd om te kalefateren, doch het meest als tonder (tetikar) aangewend.

De grootste waarde van den arènpalm ligt evenwel in het sap (memis) dat uit den steel der bloemtrossen verkregen wordt en zelden laat men de memis gisten, om het als palmwijn (toewak) te drinken, doch wordt hoofdzakelijk aangewend, om daarvan de bekende arènsuiker (goela hanau) te fabriceren.

De aftapping (sebak) van het sap heeft aldus plaats: een stuk van den afhangenden steel (galak) der bloemtrossen (peparie) wordt, nadat men daarop eenige malen met een stuk hout geslagen heeft, afgesneden (tanggol) en dan de wond met een pap van fijn gewreven

lombok belegd (poepou) om het uitdruipen van het vocht te bespoedigen. Drie dagen daarna wordt de pap weggenomen en onder den afhangenden steel een bamboelid (panan) gehangen, om het uitdruipende vocht op te vangen. Druipt er veel vocht uit, dan wordt het bamboelid, zoodra het vol geloopen is, weggehaald en onder den steel een ander bamboelid gehangen.

De hoeveelheid sap uit een steel verkregen is niet met juistheid op te geven.

De arènsuiker wordt verkregen door het sap in groote ijzeren pannen (kantja) uit te koken; het uitgekookte sap giet men vervolgens in ronde kokers van bamboeschors vervaardigd, ralan genaamd, uit, om 't te laten kristaliseeren.

Een kati arènsuiker kost van *f* 0.10 à *f* 0.15.

De vruchten van den arènpalm worden wegens hare scherpte niet gegeten.

De roembija (routan) wordt in de afdeeling nog zeer weinig aangeplant; uit het zetmeel, waaraan de stam zeer rijk is, wordt te Pasar Kroë en te Pasar Poelau-Pisang sago voor eigen behoefte bereid. De atap roembija, voor dakbedekking zeer gewild, wordt hoofdzakelijk van de hoofdplaats Benkoelen aangebracht.

Van de cultuurgewassen, die die nog aangeplant worden, alleen om in de behoeften der Lampongsche huishouding te voorzien, vermelden wij nog de kemiling, uit welks harde pitten door persing (kelap) eene olie wordt verkregen, die zoowel voor bereiding van spijzen als voor lampolie gebezigd wordt en uit welks sap men door gisting een soort azijn verkrijgt; de sesoeka, een heester van ± 4 meter hoogte, wiens vruchten als toespijs dienen; de harami, welks vezel (poelas) een sterk touw oplevert, dat voornamelijk voor het breien (kipik) van geweven stoffen en van vischnetten gebezigd wordt; de kapokboom (kapok) wiens doosvruchten de kapok leveren, gebruikt voor het vullen van matrassen en kussens; de boom wordt hoofdzakelijk in de margas Wei-Sindi, Oeloe Kroë en Poegoeng Bandar aangeplant; de petei (petar), wiens peulen als toespijs bij de rijst dienen; de kèlorboom (kèlor) wiens bladen en onrijpe peulen als groenten zeer gewild zijn; de ketoembar (ketoembar), langkoewas (lawas), koenjit (koendjir) de lombok (tjabé) als ingredienten onmisbaar.

De voornaamste groenten door den Lamponger geteeld zijn: térong (tijoeng), bajam (pajoem), kool (koebis); in de bergdistricten, komkommer (hantimoen; lepang), semangka (lemoedja), laboesoorten (ton), uien (bawang), keladi (talas), boontjes (retak) en de voor-

naamste vruchtboomen door hem geplant: pisangsoorten (poenti: poenti toengkak, poenti Betawi (radja sere), poenti mandoei, poenti moeli, poenti tahoen, e. a.), djamboesoorten (djamboe bidji, djamboe wei; djamboe bol), boeah nona (djamboe nona), zuurzakken (serakaja goendi) serakajas (serakaja loenik), djeroeksoorten (limau teloei, limau manis), doerijan (derijan), manggistans (manggoes), kemang (bindjei), doekoe (doekoe), langsep (langsak), blimbing (blimbing), mangga (kepelom; lembatjang; limoes); boewa tjoepak, nangka (nenakkan), enz.

Het nut, dat be bevolking in deze afdeeling uit het dierenrijk trekt, leerden wij reeds hier en daar kennen.

De middelen van levensonderhoud, die het dierenrijk verschaft, zijn jacht en visscherij. Aan de jacht wordt weinig gedaan; zij geschiedt hoofdzakelijk tot verdelging van schadelijk gedierte. Jagers van beroep, die alleen hun bestaan in de jacht zoeken, worden er weinig aangetroffen. Hun jacht bepaalt zich dan tot het schieten van olifanten, rhinocerossen en herten; om dit laatste wild gemakkelijk te bemachtigen worden gewoonlijk drijfjachten met honden georganiseerd; de jagers wapenen zich dan alleen met lansen en messen. De buit wordt nooit verkocht, doch onder de jagers en drijvers gelijkelijk verdeeld.

Tot verdelging van schadelijk gedierte, inzonderheid van tijgers, maakt men ook gebruik van vallen (pendjara) of van de belantik (malam). Een kleine door stevige balken omheinde plek, waarbinnen men het lokaas plaatst, heeft een nauwe opening, afgesloten door een horizontaal gespannen koord; dit koord bevestigt men aan den trekker van een geweer, dat stevig vastgemaakt wordt aan de binnenzijde van de omheining, zoodanig dat de loop op de opening wordt gericht ter hoogte van den schouder van den tijger. Komt het beest tegen het touw aan, dan gaat de overgespannen haan af en wordt in de meeste gevallen het dier gedood of dusdanig gewond, dat het verder met pieken kan worden afgemaakt.

In den laatsten tijd heeft men ook met veel succes voor het vangen van roofdieren gebruik gemaakt van groote holen (lijang), die men graaft op de plaatsen, waar den vorigen dag de voetsporen van het dier zijn gezien. De holen bedekt men met een reep boomschors, waarop aarde en bladeren gestrooid zijn.

De visscherij is van meer gewicht dan de jacht. De zoutwatervisscherij, die als middel van bestaan van meer belang is dan de

zoetwatervisscherij, heeft vooral plaats door de bewoners der margas Pasar Kroë, Poegoeng Tampak, Poegoeng Bandar en die van het eiland Poelau-Pisang; in die margas wijden niet minder dan 290 personen zich aan de vischvangst. Een hoofdmiddel van bestaan is de visscherij evenwel alleen voor de meeste ingezetenen van Pasar Kroë en Pasar Melija.

Het meest wordt met de lijn (kawil) gevischt, hetgeen geschiedt in 10—20 vaam water. De visschers steken dan met eene kleine vlerksampan (djoekoeng kawil), die slechts voor drie personen plaats biedt, in zee; de djoekoeng kawil is voorzien van één mast (tihang) en twee pagaaien (dajoeng); zij bevat voorts een kleine vierkante ruimte, die met water gevuld is om den gevangen visch te bergen. Als lokaas (oempan) gebruikt men kleine visschen als bada, tamban poela, enz., die men bij de visschers die met het treknet visschen voor *f* 0.50 de koelak of voor 10 duiten de 20—40 stuks koopt; de prijs verschilt naar de grootte der vangst.

Bij het visschen met het treknet (poekat) wordt het net door twee of drie visschers op ± 12 vaam van het strand in 4—6 vaam water uitgeworpen en dan door de andere visschers, die op strand blijven, naar zich toegetrokken. De vangst is gewoonlijk zeer aanzienlijk.

In de werktuigen en in de regeling van den arbeid bij het visschen viel gedurende schrijvers verblijf te Kroë geen vooruitgang te bespeuren. De eigenaars der netten blijven gewoonlijk te huis en laten het werk aan huurlingen over. De vangst wordt in vijf portiën verdeeld, waarvan het $\frac{3}{5}$ als loon aan de huurlingen wordt toegewezen.

De visch wordt in den regel versch van de hand gezet en kost van 2 duiten tot *f* 6 het stuk al naar gelang van de soort en de grootte van den visch. Zelden wordt de visch gedroogd en ingezouten.

Riviervisch wordt hetzij met den hengel (pantjing), hetzij met werpnetten (djala), hetzij met kleine netten (tanggoek) bij fakkellicht gevangen.

Kunstmatige vischteelt heeft hier in vijvers (koelam) en op de sawahs plaats; daarmede houden zich voornamelijk de bewoners der bergdistricten (margas Liwa, Soekau, Kembahang, Boewei-Kanjangan, Boewei-Bloengoe, Soewo) bezig.

Zoodra de oogst van het veld is, laat men de sawah, na in het midden een rond gat van 2 vaam middellijn en $1\frac{1}{2}$ vaam diepte (boemboen), wiens binnenwand men van een bamboeomheining voorziet, gegraven te hebben, onder water loopen.

Tegen den tijd, dat de sawahs weder voor de beplanting met

padi moeten dienen, steekt men de dijkjes op verschillende plaatsen door en plaats men voor de openingen mandjes van bamboe of rotan gevlochten, die van voren spits uitloopen (boeboe), zoodat de visschen niet door het uitstroomend water meêgevoerd kunnen worden. De meeste visch blijft na het droogloopen der sawah in de boemboen achter.

De aanleg der koelams heeft plaats door de opdamming van kleine stroomen in ravijnen (roelah); de dijk wordt door menschenhanden aangelegd, doch daar waar veel water is, daargesteld door het water zelf de losgewerkte aarde daarvoor te laten aanspoelen.

Om het overtollige water bij bandjirs en regens af te voeren is voor een goede uitwatering gezorgd. Daartoe heeft men door het benedeneinde van den dam een uitgeholden boomstam gestoken, die aan het uiteinde, waarmede hij met het water in den vijver in aanraking komt, gesloten is, terwijl aan het andere uiteinde een opening is gemaakt. Op een span afstand van het gesloten uiteinde wordt in den boomstam eene opening gemaakt, waardoor men een holle bamboes van 1 vaam lengte en 1 span middellijn steekt, die tot aan den bodem van den uitgeholden boomstäm reikt. Een ander bamboelid van drie spannen lengte, doch van grooter omvang dan eerstgemelde en aan 't uiteinde scherp gesneden plaatst men in de opening van de eerste bamboe. De uitgeholde boomstam heet in het Lampongsch pemetong; het puntig uitgesneden bamboelid, tring, en de holle bamboes van 1 vaam lengte en 1 span middellijn boenga takoer.

Het niveau van het water in den vijver reikt gewoonlijk tot aan de aansluiting van de tring met de boenga takoer; wordt het niveau hooger, doch komt het water nog niet tot aan de opening der tring, dan wordt de tring even uitgehaald en het overtollige water stroomt in de boenga takoer en baant zich door den pemetong een uitweg naar buiten. Bij hoogeren waterstand stroomt het overtollige water door de tring, boenga takoer en pemetong uit den vijver.

In het midden der koelams heeft men ook een boemboen gegraven. Het laten droogloopen der vijvers geschiedt door tring en boenga takoer weg te nemen, na voor het open einde van den pemetong een boeboe te hebben bevestigd.

Gewoonlijk laat men de vijvers slechts drie malen 's jaars droogloopen en wel bij het beplanten en oogsten der sawahs en na de poeasamaand. De kleinere visschen (méta) worden dan slechts gevangen en de grootere ongemoeid gelaten, daar zij voor de verdere voortteeling moeten dienen.

De voornaamste vischsoorten, die men in de vijvers en de sawahs aankweekt, zijn de iwak baboet palou, de iwak tabakang, de iwak bilis en de iwak keperas.

Als eene bijzonderheid dient nog aangehaald te worden, dat het aan iedereen en ten allen tijde vergund is met den hengel in de koelams te visschen.

Eenige industriën der Lampongers hebben wij hier en daar reeds ter sprake gebracht. Als andere takken van inlandsche nijverheid vermelden wij nog het bouwen van goede en stevige houten en steenen woningen; het aanmaken en bakken van steenen; het branden van kalk voor eigen gebruik; het vervaardigen van kleine vlerkprauwen (djoekoek poekat, djoekoek kawil, djoekoek toenda) en van de djoekoek lépa, die niet van vlerken is voorzien — uitgenomen de djoekoek poekat zijn alle djoekoeks van één mast en sprietzeil voorzien —; het smeden en bewerken van ijzer en andere metalen als goud en zilver; het vervaardigen van touwwerk uit den bast van den manindjoe (tangkil), van atap kelapa (atap boeloeng), van atap nipa (atap nipa), van atap alang² (atap lioh); het maken van rotanmatten (djalit), waarin vooral de doesonbewoners van Penangahan (marga Panggawa-Lima-Oeloe) en de bewoners der marga Oeloe-Kroë zeer bedreven zijn, en van peloepoehomwandingen; het vlechten van kleine matten van de bladeren der redoek — een biezensoort — en van die der pandanen; het kappen van planken en balken, enz.

In de laatste jaren wordt veel geld door de vrouwen van Pasar Kroë verdiend met naaiwerk, met de naaimachine afgewerkt; de genaaide kleedingstukken vinden zeer veel afzet in het binnenland.

Handel eenigszins in het groot wordt alleen gedreven door de Bengkoeleesche en eenige Lampongsche ingezetenen van Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang, die dan ook daarin hun eenig middel van bestaan vinden. Over het algemeen wordt door den Lamponger slechts kleinhandel nevens een bepaald bedrijf als vischvangst en landbouw uitgeoefend. De handel bestaat in het opkoopen en invoeren van koffie en tabak, van boschproducten als rotan segå, damar, karetea en het invoeren van rijst, manufacturen en kramerijen.

Van een levendigen binnenlandschen handel kan in de afdeeling geen sprake zijn, een gevolg van de slechte communicatie-middelen.

Te Pasar Kroë is de kleinhandel steeds levendig.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van het bedrag van den in- en uitvoer gedurende de jaren 1875 t/m 1884.

JAREN.	Invoer.		Uitvoer.	
	Bedrag.		Bedrag.	
1875	*f* 69,565	—	*f* 69,202	50
1876	" 73,582	—	" 72,965	25
1877	" 87,868	—	" 71,203	—
1878	" 139,298	—	" 87,287	—
1879	" 131,716	—	" 168,580	—
1880	" 124,543	—	" 206,902	65
1881	" 159,602	—	" 262,092	—
1882	" 94,911	—	" 193,841	—
1883	" 190,333	—	" 238,806	—
1884	" 236,974		" 261,484	—

Een van de hoofdmiddelen van bestaan voor de bevolking bestaat in het inzamelen van boschproducten en van de eetbare vogelnetjes.

De producten, die de bosschen opleveren, zijn o. a. damar, gomelastiek en rotan. De damarboomen worden meest aangetroffen in de Zuidelijke margas, de margas Soewo, Poegoeng Tampak en Poegoeng Malaja.

Het inzamelen der hars geschiedt op de volgende wijze. Met een kapmes worden op onderlinge en gelijke afstanden van 2 hastas in de schors van den hoofdstam tot in het hout insnijdingen (pepat) gemaakt van 1 span lengte en 1 span breedte, bij jonge boomen op dezelfde hoogte slechts twee, bij oude boomen vier insnijdingen. Een dag nadat de insnijdingen zijn verricht, vloeit uit de wonden een waterachtig vocht, dat, met de lucht in aanraking gekomen, zich tot eene kristalheldere massa verhardt. Gedurende zes maanden laat men dan de boomen ongemoeid, om daarna tot de aftapping overtegaan. De hars wordt ingezameld met een patil; het product wordt in een sempioeng, een mandje van de keloepak der niboeng in den vorm van een peperhuisje vervaardigd gedaan; kan de sempioeng geen hars meer bevatten, dan wordt de inhoud daaruit genomen en in lange manden, die naar beneden enger toeloopen (broenangs) overgebracht.

Eerst als de boom den vijftienjarigen ouderdom bereikt heeft, kan hij met succes voor de aftapping gexploiteerd worden; de productie bedraagt dan gewoonlijk niet meer dan 10 kati; op 30jarigen leeftijd produceert de boom gemiddeld 33 kati, terwijl de meeste productie verkregen wordt van een boom, die tusschen de 40 en 75 jaren oud is; niet zelden levert de boom dan 1 pikol gomdamar op.

De aftapping van een boom geschiedt twee malen 's jaars met een tusschenruimte van 6 maanden voor elke aftapping.

Voordat de damar ten verkoop aangeboden wordt, ondergaat zij een reinigingsproces, slechts hierin bestaande, dat onreinheden aan buitenoppervlakte met een mesje worden afgekrabd. Daarna wordt zij in goenizakken verpakt.

Alleen de damar mata koetjing (damar katja of damar petoeh) wordt ingezameld; voor de damar kekoenang, die vroeger ook wel ter markt gebracht werd, schijnt te weinig betaald te worden, zoodat het de moeite der inzameling niet loont. Een pikol damar katja kost te Pasar Kroë f 29 à f 30.

Geregelde damarcultuur bestaat in de afdeeling niet.

Het eenige onderhoud, dat men zich voor een damarboom getroost, bestaat alleen in het schoonhouden van den grond onder den boom.

De karèt [1] (kekarik) wordt vooral in de marga Soewo op de hellingen van den Goenoeng Sekindjau en van den Goenoeng Sawah aangetroffen.

Het zoeken naar den boom heeft gewoonlijk in den drogen moesson plaats door een vijftal personen, die zich voor eenige maanden van levensmiddelen voorzien en de urwouden in alle richtingen doorkruisen. De karetinzamelaars zijn of uit de marga Soewo en Belalau afkomstig of Lampongers uit Semangka en Aboeng.

Dé groote verwoestingen, die menschenhanden tal van jaren onder de karetboomen hebben aangericht, zijn oorzaak, dat het aantal dier boomen aanmerkelijk verminderd is en men nu niet zelden maanden lang in de bosschen moet zwerven om een boom aantetreffen. Geen wonder dan ook, dat men, indien bij geluk één boom ontdekt wordt, dien omkapt om alles daarvan te halen, wat er van te halen is, of, zoo men hem laat staan, zooveel insnijdingen bewerkstelligt dat de boom niet lang daarna wegkwijnt en ten laatste sterft.

Tegenwoordig is het getal karètverzamelaars dan ook tot een minimum gereduceerd; het vooruitzicht voor oogen, om voor de geleden ontberingen en de gevaren, waaraan men blootgesteld is, niet schadeloos gesteld te worden, schrikt bijna iedereen af om naar het gewilde product te zoeken.

De hoeveelheid karèt, die uit de afdeeling ter markt wordt ge-

[1] De karèt wordt niet aangeplant. Tijdens de karètboom vrucht draagt, komen de boeroeng gading, welke de vruchten eten. De pit later uitgeworpen op den grond of op vermolmde boomen groeit weldra tot een plantje op; op deze wijze vermenigvuldigt zich de karèt.

bracht of naar Semangka uitgevoerd, neemt in de laatste jaren dan ook gaandeweg af en het is te voorzien, dat in een niet te lang tijdsverloop de uitvoer daarvan geheel tot het verledene zal behooren.

De aftapping, die steeds in den drogen moesson plaats vindt en nooit in den natten, daar anders een groot gedeelte van het sap door de regens verloren zou gaan, geschiedt op de volgende wijze. In de schors van den hoofdstam, in de takken en wortels en in de neerhangende luchtwortels worden met een kap- of hakmes (parang; tjandoeng) op onderlinge afstanden van 1½ span insnijdingen van één span lengte en één vinger breedte gemaakt tot in het hout. Om de insnijdingen in de wortels te maken, werkt men den grond daaromheen met den patjol om, waardoor de wortels bloot komen te leggen. Dwarshouten, die met rotantouw of dunne reepen boomschors aan de luchtwortels bevestigd zijn, stellen den persoon tevens in staat de insnijdingen tot aan den top van den boom voort te zetten.

Zijn de insnijdingen op die wijze bewerkstelligd, dan wordt het dikke kleverige sap, dat vijf dagen daarna uit de wonden vloeit en zich tot een harde massa verhardt, met de arik of de loenas ingezameld; de arik is een ijzeren staafje, dat aan het uiteinde omgebogen is en in een scherpe punt eindigt; de loenas een stukje aan het einde zeer scherp gesneden bamboe. De ingezamelde getah wordt in een plandoengan gedaan en, zoo deze geen getah meer bevatten kan, in een kroeng overgebracht; de kroeng is eene kleine vierkante — zelden cylindervormige — ruimte, omsloten door breede reepen boomschors, met de uiteinden aan vier in den grond geplante houten of bamboezen stijlen vastgehecht, en welker bodem uit boomschors bestaat.

Is de kroeng tot aan de oppervlakte met getah gevuld, dan wordt daarop een reep boomschors geplaatst en met groote steenen of blokken hout bezwaard, met het doel om door de drukking, die het gewicht daarvan op de massa uitoefent, hare vastere aaneenplakking te bevorderen.

Het aantal kroengs hangt natuurlijk af van de hoeveelheid van het ingezamelde product.

De karèt blijft onder dien druk minstens drie maal vier-en-twintig uren in de kroengs en wordt dan, nadat de reepen boomschors van de stijlen zijn losgemaakt, opgenomen en naar het nachtkwartier (een kleine pondok) der inzamelaars gebracht. Bij het huiswaarts gaan wordt het product in broenangs, die op den rug gedragen

worden, [1] getransporteerd; het gewicht van een mansvracht (boengkal) varieert van 20—60 kati.

Alhoewel drie personen voldoende zijn, om de werkzaamheden geregeld en spoedig te doen afloopen, geschieden die toch gewoonlijk door een vijftal; voor het maken der insnijdingen in en het inzamelen van de karèt van een boom, die 1½ pikol produceert, hebben vijf personen een drietal dagen noodig; de tijd voor het maken der insnijdingen benoodigd bedraagt meestentijds het dubbele van die voor het inzamelen.

De productie van een boom hangt af van den ouderdom en verschilt van 2 kati — 10jarige boom — tot 3½ pikols; de gemiddelde productie bedraagt echter 1½ pikol.

De karèt wordt, zonder gezuiverd te zijn, door de inzamelaars aan de handelaren te Pasar Kroë of Semangka verkocht tegen *f* 125 à *f* 150 de pikol, afhangende van de mindere of meerdere qualiteit van het product; de prijs, dien de pikol op de markt te Batavia behaalt, bedraagt *f* 140—*f* 170. Wordt het product door de handelaren op de woonplaats van den inzamelaar opgekocht, dan wordt voor de pikol slechts *f* 83⅓ betaald.

Alvorens de handelaar het product verzendt, ondergaat het in zijne handen een zuiveringsproces; de karèt wordt nl. 24 uren in koud of wel een paar uren in warm water gelegd, door welke behandeling zij rek- en kneedbaar wordt, gemakkelijk gesneden en van de onzuivere stoffen en bijmengselen kan worden gezuiverd; ten slotte houdt men dan zuivere karèt over. De bijmengselen bestaan gewoonlijk in steenen en kleine stukjes hout. Daarna legt men de stukken weder op elkander en wordt de massa gedroogd. Na het drogen wordt het product in vierkante schijven van 20—50 katis gewicht, in goenizakken verpakt, die stevig met rotantouw worden omwonden.

In de laatste jaren wordt in de afdeeling veel werk gemaakt van van de inzameling der rotan segå (hoewi sesah). De ranken worden daartoe op één span afstand van den grond afgekapt (tetok), vervolgens naar beneden getrokken (redoet) en dan gedroogd (krangkon), totdat de rotan een gele kleur heeft verkregen.

De waarde van 1000 stuks bedraagt *f* 10—*f* 11.

De inzameling van de eetbare vogelnestjes levert mede aan eenige huisgezinnen een middel van bestaan op. De pluk, waartoe negen personen benoodigd zijn, heeft vier malen 's jaars, in de maanden Maart, Juni, October en December plaats, en geschiedt op de volgende wijze.

---

[1] In het Kroeësche wordt alles op den rug gedragen.

Tegen de karang of napalwanden nabij de holen, waarin de Lalajang zijne nesten heeft gebouwd, wordt een ladder geplaatst, die door vier personen wordt vastgehouden, om het wegschuiven daarvan te voorkomen. Een persoon bestijgt de ladder en is belast met den pluk. Het ingezamelde product plaatst hij in een mand, waaraan een touw is bevestigd, dat om de ladder is heengeslagen en welks uiteinden door vier personen worden vast- gehouden, wier arbeid alleen bestaat in het op- en nederhalen van de mand.

Het reinigen van de nestjes bepaalt zich slechts tot het afkrabben der vuile bestanddeelen aan den buitenwand van het nest met een mesje en 't verwijderen van zand of andere onreinheden uit de holte van het nest met een kaboes (vezelige bast van den kokospalm). Zijn al de nestjes alsdan schoongemaakt, dan worden zij in den wind gedroogd en vervolgens in goenizakken verpakt, ter markt gebracht.

De meeste uitvoer heeft naar Moeara doewa plaats; slechts een kleine hoeveelheid wordt naar Batavia uitgevoerd.

De waarde, die 1 pikol zwarte vogelnestjes te Kroë, Moeara doewa en Batavia vertegenwoordigt, bedraagt gemiddeld respectievelijk *f* 80, *f* 100, *f* 120, *f* 95, *f* 110; de witte vogelnestjes kosten op die marktplaatsen *f* 150, *f* 180 en *f* 200 de pikol. Van de namen der holen en grotten, de vindplaatsen en de gemiddelde jaarlijksche opbrengst geeft de volgende tabel een overzicht.

Doorloopend nummer.	NAMEN.	Vindplaatsen. (margas).	Gemiddelde jaarlijksche opbrengst gedurende de jaren 1879 tot en met 1884.
1	Sarang roegoek	Oeloe Kroë	$1\frac{10}{100}$ pikol zwarte vogelnestjes à *f*90–*f*120 de pikol
2	Sarang gedang Wei-ngison of Sarang ballak Wei-ngison	idem	$5\frac{30}{100}$ " " " " " – " " "
3	Sarang boejoeng Wei-ngison of Sarang renik Wei-ngison	idem	$\frac{50}{100}$ " " " " " – " " "
4	Sarang Roepit.	Bengkoenat	$\frac{20}{100}$ } " witte " " *f*20–*f* 40 de kati
5	Sarang mas Gintji	idem	$\frac{30}{100}$ }
6	Sarang Pangkallan	idem	} $\frac{15}{100}$ " " " " " – " " "
7	Sarang Ballak.	idem	}
8	Sarang Laboes	idem	}
9	Sarang oeloe Wei.	Blimbing	$\frac{50}{100}$ " zwarte " " *f*90–*f*120 de pikol
	Tijas of korrak gedang . .		$\frac{25}{100}$ " witte " " *f*20–*f* 40 de kati
10	Sarang ilir Wei	idem	$\frac{10}{100}$ " zwarte " " *f*90–*f*120 de pikol
	Tijas of korrak ketjil . . .		$\frac{1}{100}$ " witte " " *f*20–*f* 40 de kati
11	Wei nabah.	idem	$\frac{7}{100}$ " " " " " – " " "

Van de veeteelt wordt in de afdeeling zeer weinig werk gemaakt.

In 1884 bedroeg de veestapel 2350 karbouwen, 41 koeien, 228 paarden, 907 geiten en 36 schapen.

Geiten en schapen worden hier alleen gehouden voor het vleesch. De karbouw is voor den bewoner der strandmargas het nuttigste en belangrijkste dier; hij is zoowel vracht- als trekdier en wordt hoofdzakelijk bij de bewerking der sawahs gebruikt. Voor het overige is de karbouw het gewone slachtvee bij groote feesten.

Naar de kleur der huid en den vorm der hoorns onderscheidt de Lamponger de kebau halom, de kebau handak, de kebau badoer, de kebou bekang, de kebau rangga, de kebau soeroei en de kebau tjangei.

De koe (sapi) wordt alleen te Pasar Kroë en te Pasar Poelau-Pisang gehouden voor de melk en als trekdier voor pedatis en palankijns.

De meeste paarden worden in de bergdistricten aangetroffen, waar zij vooral als pikolpaard (koeda pedati) voor den afvoer der koffie naar de benedenstreken gebezigd worden. Slechts zelden worden de paarden onder den man gebruikt.

Het fokken van paarden heeft slechts door *één* inwoner van Pasar Kroë plaats.

De paardenkennis van den Lamponger heeft niet veel te beduiden en berust veel op bijgeloof.

Het tam gevogelte, door den Lamponger gefokt, bepaalt zich slechts tot hoenders en eenden. Kippenvleesch wordt zeer veel door hem genuttigd en is o. a. bij kleine feesten het voornaamste gerecht. Eenden worden nooit geslacht, doch alleen hunne eieren worden gegeten.

F. Maatschappelijke toestand der bevolking.

1o. [1] Aantal kaboewajan's; betrekking van de stamverdeeling tot de indeeling der margas; aantal soekoes, soekoebestuur; standen.

2o. Grondbezit.

3o. Rechtspraak.

4o. Verplichte diensten.

I. Aantal kaboewajan's; enz.

Zooals reeds vroeger werd vermeld, leiden de opgezetenen der

---

[1] Vgl. Wilken, Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het maleische ras.

afdeeling, uitgenomen die der margas Poegoeng-Malaja, Poegoeng-Bandar, Bengkoenas, Blimbing, Wei-napal en de inwoners van Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang hun afkomst af van de Ratoe's Boewei Njeroepa, Boewei-Djalan di wei, Boewei-Pernong en Boewei-Bloengoe.

Oorspronkelijk zijn er dan ook 4 stammen geweest met bovengenoemde ratoe's als stamhoofden en bewoonde iedere ratoe met zijn gezin en nakomelingen één doeson. Bij toename der bevolking zullen leden van iederen stam de moeder-doeson hebben verlaten, zich elders in de afdeeling neêrgezet, eerst gehuchten (oemboel) en vervolgens doesons (pekon) hebben gesticht. In den loop der tijden zullen uit die doesons nederzettingen zijn uitgegaan, die opnieuw de hare uitzonden. Langzamerhand zullen margas gevormd zijn, doordat of de moederdoeson met de van haar uitgegane nederzettingen een geheel bleef uitmaken of de nederzettingen zich van de moederdoeson afscheidden en zelf met de door haar uitgezondenen een geheel vormden. In beide gevallen zullen die aldus ontstane margas bewoond zijn door nakomelingen van het oorspronkelijk stamhoofd en de opgezetenen dus tot leden van één stam (kaboewajan) behooren. Het geval kan zich ook voordoen, dat er margas zijn gevormd door nederzettingen van twee of meer doesons uitgegaan, die door nakomelingen van twee of meer stamhoofden werden bewoond; de bewoners der aldus gevormde margas zullen dan tot leden van twee of meer stammen, dus tot leden van verschillende kaboewajan's behooren, zonder dat evenwel stamvermenging heeft plaats gehad. Betreffende de suprematie zal het recht van den sterkste gegolden hebben. Nog één geval, dat eene marga door leden tot verschillende kaboewajan's behoorende, bewoond wordt, is denkbaar en wel indien leden van een of meer kaboewajan's zich in den loop der tijden hebben gevestigd in eene marga reeds gevormd door leden van een anderen kaboewajan. De leden van den stam, die de marga hebben gesticht, behielden de suprematie over de later ingekomenen.

Voorbeelden van de vorming eener marga door nakomelingen van het oorspronkelijk stamhoofd geven ons de margas Liwa, Kembahang, Boewei-Bloengoe, Boewei-Kanjangan en Oeloe-Kroë; margas die door leden van verschillende kaboeajans worden bewoond, zijn o. m. de margas Soekau, Ngamboer en Soewo; in beide eerstgenoemde margas treft men nevens nakomelingen van den Ratoe Boewei njeroepa ook leden van den kaboewajan Ratoe Boewei Djalan di Wei aan en in laatstgemelde marga zoowel leden van den stam Ratoe-Boewei-Pernong als die van den stam Ratoe Boewei-Bloengoe.

Nevens die hoofdstammen met de 4 ratoes als stamhoofden komen tevens zijtakken voor, eveneens kaboewajan geheeten, wier leden evenwel geen afstammelingen in de rechte lijn van die ratoes zijn. De margas Poegoeng-Tampak, Wei-Sindi, Panggawa-Lima-Oeloe, Panggawa-Lima-Tengah, Panggawa-Lima-Ilir worden door leden van dergelijke kaboewajan's bewoond.

De ingezetenen der margas Poegoeng-Malaja, en Poegoeng Bandar, Bengkoenat en Blimbing en Wei napal behooren tot kaboewajan's uit de Ranau-districten, Semangka en Kauer afkomstig.

De bewoners van de Pasars Kroë en Poelau-Pisang zijn in vier soekoes verdeeld: Soekoe Semangka, Soekoe Bengkoeloe, Soekoe Pau en Soekoe Anak Soengei, die respectievelijk Demang manterang, Datoek Kandang, Djawa damar en Djoeroemoedi Prahoe tot stamhoofden hebben.

Nevens de verdeeling in kaboewajan's treft men in de margas eene onderverdeeling der bevolking in soekoes en kampongs aan. De kampong is eene vereeniging van gezinnen (soembei) en de soekoe eene vereeniging van eenige kampongs, wier leden denzelfden stamvader en dezelfde stammoeder hebben. Aan het hoofd van iedere kampong staat de anak mantoha [1] en aan het hoofd van eene soekoe de panggawa. Beide waardigheden zijn erfelijk en gaan van den vader op den oudsten zoon over. Bij ontstentenis van zoons en aanwezigheid van dochters alleen wordt de echtgenoot van de oudste onder haar, die bij adat tjambar soembei is uitgehuwelijkt, daartoe aangewezen; bij ontstentenis van zoons en dochters gaat de waardigheid over op den oudsten broeder van den overledene of diens oudsten zoon.

Te Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang is de soekoe eene vereeniging van gezinnen (kaoem). Ook de waardigheden van kapala kaoem en kapala soekoe zijn erfelijk en gaan van vader op oudsten zoon over en bij ontstentenis van zoons op den oudsten broeder van den titularis of diens zoon.

In de afdeeling kunnen gevoegelijk de navolgende standen worden onderscheiden:

1°. de margahoofden;

2°. de proatins;

3°. de pemangkoe marga en de pemangkoe doeson;

4°. de pegawei marga, de pegawei doeson en de Hadjis;

5°. de vrije ingezetenen.

---

[1] Anak mantoha of anak matoha.

De pasirahs en proatin's voeren naarmate van hunne afkomst nog andere titels, als: pangéran, dalom, Radja, Kapitan, Depati en Radèn.

2. Grondbezit.

Ten aanzien van den rechtstoestand der gronden zij het navolgende medegedeeld.

In de afdeeling komt zoowel individueel als communaal bezit voor. Alle gronden, zoo bebouwd als onbebouwd, behooren in eigendom aan één persoon, hetzij aan eenige personen gezamenlijk. De bebouwde gronden zijn individueel eigendom; daartoe rekent men de gronden, waarop de huizen staan, de erven, tuinen, sawahs, ladangs en koelams. Zij zijn nauwkeurig door omheiningen aangewezen of uit anderen hoofde algemeen bekend. De eigenaar heeft daarop een onvervreemdbaar recht, kan die eigendommen verpanden, verkoopen, en bij overlijden op zijne erfgenamen doen overgaan. De onbebouwde gronden, die een aaneengeschakeld geheel uitmaken, behooren in communaal bezit aan de gezamenlijke bewoners eener marga, in wier gebied de gronden gelegen zijn; individueel bezit ten aanzien dier gronden is ten eenemale onbekend, zelfs in strijd met de adat.

De onbebouwde gronden kunnen in 6 groepen worden verdeeld:

1°. in groote wildernissen, het urwoud (poelan toeha); derhalve maagdelijke grond;

2°. in gronden, die na verlaten te zijn, weder na verloop van jaren met een dikke laag humus en eenig zwaar geboomte bedekt zijn en geschikt kunnen worden geacht voor ontginning (beloekar toeha);

3°. in gronden, die nog niet voor ontginning in aanmerking kunnen komen (beloekar moerah);

4°. in alang-alang velden (padangan lioh);

5°. in gronden geschikt voor den aanleg van sawahs (lakaran sabah);

6°. in verlaten gronden (tanah tinggal): *a.* gronden, waarop sawahs zijn aangelegd geweest; *b.* gronden waarop ladangs zijn aangelegd geweest. Deze gronden worden tot de onbebouwde gerekend, zoodra zij met jong geboomte zijn bedekt. Tot aan het bestuur van den controleur Ecoma Versteghe [1] gold nog als regel, dat de ontginner op de sub *a.* vermelde verlaten gronden een erfelijk individueel recht kon doen gelden, al werd de sawah sinds jaren niet meer beplant; wilde een ander persoon dien grond weder exploiteeren, dan was hij verplicht den eigenaar daartoe vergunning te vragen.

[1] Later Resident van Bangka.

Genoemde controleur bepaalde daarop in overleg met de margahoofden dat gronden, voor sawahs gebezigd en na 3 jaren niet meer beplant, tot de woeste gronden moesten gerekend worden; de ontginner verloor dan na dien tijd het recht op den grond.

Geldt voor alle onbebouwde gronden in de marga als regel, dat daarop een communaal recht door de bewoners dier marga wordt uitgeoefend, in één geval evenwel wordt van dien regel afgeweken; worden nl. door een persoon op de gronden sub I genoemd damarboomen ontdekt, dan heeft hij niet alleen eigendomsrecht op die boomen verkregen, doch tevens een zeker recht op den grond. Gedurende den tijd van exploitatie is niemand anders bevoegd die gronden tot een of ander doeleinde te ontginnen. Ten teeken dat die boomen zijn eigendom zijn, wordt het terrein om die boomen schoon gemaakt (tjetjar) of in de boomen een inkeping in den vorm van een kruis (selongkar) gemaakt. Wil een persoon een stuk onbebouwden grond ontginnen, dan geeft hij daarvan aan het margahoofd kennis; het hoofd is dan verplicht hem daartoe vergunning te verleenen, ingeval door geen anderen persoon reeds over het aangevraagde stuk is beschikt. Is de vergunning verkregen, dan stelt de aanstaande ontginner het margahoofd *f* 1 à *f* 2 ter hand, al naar gelang de grond voor den aanleg van ladangs of sawahs moet benut worden. De ontginning moet dan zoo spoedig mogelijk plaats hebben. Is de aanstaande ontginner bijv. door ziekte daartoe niet in de gelegenheid, dan is hij gehouden ten bewijze, dat hij den grond na zijne ziekte exploiteeren zal, een rotantouw, voorzien van boomtakjes aan eenige boomen op het terrein te spannen. Laat de persoon evenwel een geruimen tijd voorbijgaan, zonder het aangevraagde stuk grond te ontginnen, dan is het margahoofd, na kennisgeving aan dien persoon, gerechtigd om den grond aan een anderen persoon, die daarvoor aanvraag doet, ter ontginning aftestaan; ook mag zulks door het margahoofd plaats hebben, indien het rotantouw verdwenen is of op den grond ligt, zonder dat de ontginner een ander rotantouw in de plaats heeft gehangen.

Ook kunnen personen uit een marga in een andere marga gronden ter ontginning aan den betrokken pasirah vragen en is deze bevoegd den gevraagden grond aftestaan, mits zijne onderhoorigen bij het toelaten dier personen geene schade hebben. Voor de verleende vergunning betaalt de aanvrager een grondhuur (sasih), die voor sawahs en ladangs respectievelijk *f* 2 en *f* 1 per bidang bedraagt. Het gebruik brengt tevens mede, dat den pasirah een geschenk aangeboden wordt,

bestaande uit een weinig rijst, twee eieren en een paar klappers, ten teeken van onderdanigheid. Het geven van het geschenk gaat gewoonlijk het verzoek om aanvrage vooraf. Als voorwaarde, waarop de grond wordt afgestaan, wordt tevens gesteld, dat de aanstaande ontginner niet dan met vergunning van den pasirah uit de bosschen producten mag inzamelen of hout voor huisbouw kappen; alleen de materialen voor de daarstelling van ladanghuisjes en omheiningen der velden mogen door hem zonder vooraf erlangde vergunning worden aangekapt. Den afgestanen grond mag de vreemdeling behouden, zoolang hij den huurschat betaalt en komt de grond bij zijn overlijden aan de erfgenamen; het recht van verhuur, verkoop of verpanden van den grond heeft hij evenwel niet. Bij vertrek uit de marga komt de grond weer tot de commune terug en kan een bewoner der marga tegen eene kleine schadeloosstelling aan het margahoofd dien grond krijgen, onverschillig of de grond tot ladang of sawah is ontgonnen. Het spreekt van zelf, dat bij niet-ontginning van den aangevraagden grond, deze aan de marga vervalt. De gewoonte, die destijds bestond om die personen te onderwerpen aan de lasten, die op de margabewoners rusten, is in onbruik geraakt.

Alle standen hebben hetzelfde recht op de beschikking over de woeste gronden, uitgenomen over die gronden, welke gereserveerd zijn uitsluitend voor de inzameling van boschproducten en voor het aanschaffen van timmerhout.

Een gelijk recht op de natuurlijke producten, voorkomende op of in de gronden, tot het gebied der marga behoorende, wordt uitgeoefend door alle bewoners dier marga; zij moeten evenwel, alvorens die producten te mogen inzamelen, daarvan aan hun onmiddellijk hoofd kennis geven; voor de inzameling van damar, gomelastiek en rotan wordt een kleine heffing door het margahoofd geheven, bedragende voor 1 pikol damar *f* 0.50, voor 1 pikol gomelastiek *f* 5 en van 100 bosschen rotan segå *f* 0.25. Geschiedt het inzamelen van die producten door bewoners uit eene andere marga of door vreemdelingen, dan wordt het $\frac{1}{5}$ van de waarde van het ingezamelde product of $\frac{1}{5}$ gedeelte van de hoeveelheid als haçil aan het margahoofd afgestaan. Vindt iemand bij toeval de tanden van een olifant of de hoorns van een rhinoceros (welke dieren den natuurlijken dood gestorven zijn), dan is hij gehouden voor elken tand of hoorn *f* 10 als haçil aan het margahoofd af te dragen; is de vinder een persoon uit eene andere marga of een vreemdeling, dan bedraagt

de haçil het $\frac{1}{3}$ van de waarde, die tand of hoorn vertegenwoordigt.

Van de ontvangen haçil wordt door den pasirah het $\frac{1}{3}$ gedeelte aan den betrokken proatin uitgekeerd

Evenals de bewoners eener marga gelijke rechten hebben op de onbebouwde gronden dier marga, en op de inzameling van boschproducten op of in de gronden, zoo oefenen zij die ook uit op de bronnen, beeken en rivieren, zoomede op den inhoud dier wateren, mits zulks niet tot nadeel van anderen strekt; enkele kleine stroomen zijn van bovenstaande regeling uitgezonderd, nl. die, waarvan het water is afgeleid ter bevloeiing van sawahs; aan een ieder is het verboden om, zonder toestemming van hen wier sawahs door een of anderen stroom besproeid worden, het water van dien stroom aftetappen, ten einde zijne sawahs daarmede te voeden. Wil een persoon van eene, door eenige personen gegraven waterleiding gebruik maken, dan wendt hij zich tot die personen, die, ingeval er genoegzaam water aanwezig is, hem daartoe vergunning geven tegen eene betaling van *f* 5—*f* 20 afhangende van de uitgestrektheid der te bevloeien sawah; die persoon is dan ook verplicht aan het schoonmaken en herstellen der waterleiding medetewerken.

Het visschen met den hengel of met netten in rivieren en beken, die eene marga doorstroomen, is een ieder toegestaan.

De oevers der rivieren, zoo zij niet bebouwd zijn, moerassen, aangeslibde gronden en drooggemaakte plekken, binnen die gronden gelegen, worden gelijkgesteld met onbebouwde gronden; ten aanzien van het recht dat men daarop kan uitoefenen, vergelijke men hetgeen sub I dienaangaande van de onbebouwde gronden is medegedeeld. Eveneens is dit het geval met het strand en den inhoud der zee, die de gronden eener marga bespoelt.

Personen tot eene andere marga behoorende of vreemdelingen hebben dezelfde rechten als de bewoners der marga, mits zij daartoe vergunning van het margahoofd hebben; de gewoonte brengt mede, dat de begunstigde een geschenk in rijst aan het margahoofd aanbiedt; voor het vangen van tripang en schildpad, alsmede het zoeken van schildpadeieren is die vergunning niet noodig.

3. Rechtspraak.

In de afdeeling wordt nog recht gesproken volgens de adat, waarbij als leiddraad gebezigd wordt de Oendang-oendang Simboer tjaja, waarin alle voorvaderlijke instellingen beschreven zijn. De boeten, waarmede zelfs zware misdrijven bedreigd zijn, worden den schuldigen alleen nog opgelegd, die adatovertredingen en geringe misdrijven

als kleine diefstallen, lichte verwondingen, enz. plegen. Bij zware misdrijven worden lijfstraffen opgelegd.

Bij voorkomende geschillen betreffende schuldzaken van gering bedrag, en geringe adatovertredingen tusschen huisgezinnen tot een kampong behoorende, wenden partijen zich in den regel tot hun anak mantoha, die dan tracht het geschil in der minne te schikken. Slaagt hij daarin niet, dan vervoegen partijen zich tot hun panggawa, het hoofd hunner soekoe. Is ook dit hoofd niet in staat partijen te verzoenen en het geschil bij te leggen, dan wenden zij zich tot den proatin, die alsdan de rapat proatin, waarin de anak mantoha, de panggawa de pemangkoe doeson en de oudsten der doeson zitting nemen, belegt en het geschil onder zijn praesidium beslecht. Wordt in de uitspraak van de rapat niet berust, dan kunnen partijen hun geschil voorbrengen bij de rapat pasirah, waarin het margahoofd, de proatins der marga, de anak mantoha en de panggawa zitting hebben. Onder 's pasirahs praesidium wordt de zaak opnieuw behandeld. Neemt de in 't ongelijk gestelde partij met de beslissing van die rapat ook geen genoegen, dan verzoekt zij aan de rapat afdeeling, waarin alle pasirahs en de datoeks van Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang zitting hebben, om het geschil in hooger beroep te berechten; onder leiding van den controleur wordt nu in hoogste instantie uitspraak gedaan.

Rijzen er kleine geschillen tusschen partijen, tot verschillende kampongs of soekoes behoorende, dan worden die onmiddellijk door de rapat proatin, waarin dan de pemangkoe doeson, de oudsten der doeson, de betrokken anak matoha en panggawas zitting nemen, onder 't praesidium van den proatin berecht.

Gewoonlijk evenwel nemen in de rapat proatin dan slechts zitting de pemangkoe doeson en de oudsten der doeson onder praesidium van den proatin. Zoo de partijen in verschillende doesons wonen, vervoegen zij zich tot de rapat pasirah, waarin dan de proatins der marga alleen of wel gezamenlijk met de betrokken anak mantoha en panggawas zitting nemen onder praesidinm van den pasirah.

Zijn de partijen uit verschillende margas afkomstig, dan worden de geschillen berecht door de rapat afdeeling.

De rapat proatin mag alleen kennis nemen van civiele gedingen beneden de *f* 20 en van overtredingen, waarop geen hooger boete is gesteld dan 9 realen; de rapat pasirah neemt in eersten aanleg kennis van civiele acties beneden de *f* 40 en in hooger beroep van de uitspraken van de rapat proatin.

Voor elke rechtsbedeeling in schuldzaken wordt tien ten honderd van het bedrag der schuld als rechtskosten geheven; in geschillen betreffende grondeigendom of pand een bedrag van *f* 1—*f* 3, zoo recht gesproken wordt door de rapat proatin en van *f* 1—*f* 5, zoo zulks geschiedt door de rapat pasirah.

Alle gerechtskosten komen ten bate van de leden, die in bovengenoemde rapat zitting nemen.

De gerechtskosten (wang médja), die door de rapat afdeeling voor elke rechtsbedeeling in schuldzaken en in eigendomsquaestie betreffende goederen, zoowel roerende als onroerende, worden geheven, bedragen 10 pCt. van de grootte der schuld en van de waarde dier goederen en in gedingen aangaande eigendom van onbebouwde gronden, een som van *f* 5 voor iedere partij (tanda serah of tjogok). Ook deze gerechtskosten komen ten bate van de leden (hakim).

Van overtredings- en crimineele zaken worden geene gerechtskosten geheven.

In iedere rapat neemt tevens een geestelijke zitting, die de rechters in zaken, den godsdienst betreffende, voorlicht; als zoodanig fungeert in de rapat afdeeling de penghoeloe rapat en in de rapat pasirah of rapat proatin de betrokken imâm marga of imâm doeson. Aan den geestelijke is inzonderheid het afnemen van den eed opgedragen.

Alhoewel voor den moslem het afleggen van den eed bij den Koran een straf genoemd mag worden, toch wordt over het algemeen daaraan door de bewoners der afdeeling zeer weinig waarde gehecht. Voornamelijk moet dat worden toegeschreven aan de mindere bekendheid met de beteekenis van den eed en aan het lichtvaardig handelen met het opleggen van een eed. Niet zelden toch is het voorgekomen, dat de rechters zelfs in schuldzaken van gering bedrag alle getuigen à charge, alhoewel zij comform in hunne verklaringen waren en de gedaagde in bekentenis was, die verklaringen onder eede lieten bevestigen.

De Lamponger staat dan ook steeds gereed een eed afteleggen en zijn de woorden „tjakap boesoempah" (boekasan) als 't ware in zijn mond bestorven.

Van kinderen, blinden, dooven, zinneloozen, de vrouwen en naaste bloedverwanten der beklaagden, mag geen eed worden afgenomen, daar zij niet als getuigen kunnen worden aangenomen; hoogstens mogen zij in hunne verklaringen worden gehoord.

De eed bij den Koran bestaat in het uitspreken van een formulier,

dat door den Priester wordt voorgezegd en door den beëedigde, boven wiens hoofd de Koran gehouden wordt, nagezegd.

Behalve den Koran wordt ook nog gezworen bij de kris Belampou en de Lesom Belampou. Het afleggen van deze eeden komt nog in de bergdistricten voor, voor de rapats pasirah en proatin. Het zweren bij de Lesom Belampou, dat vroeger ook in sommige margas om de Zuid gebruikelijk was, heeft daar thans niet meer plaats; dit moet zeker worden toegeschreven aan de meerdere bekendheid van den Lamponger met de voorschiften van den Koran.

De kris Belampou is volgens de in omloop zijnde legende afkomstig van Oempoe manik Sekenoei, die omstreeks de 14e eeuw in de doeson Belampou (marga Boewei-Bloengoe) leefde. Als toovenaar stond Sekenoei door de wonderen, die hij met een kris, van eenvoudig maaksel, door hem zelf vervaardigd, deed, niet alleen bij zijne mededoesoningezetenen, doch wijd en zijd in hoog aanzien en in een reuk van heiligheid. Na zijn dood werd zijn graf als een Kramat vereerd, waarheen nu nog bedevaarten worden gedaan. De kris werd na Sekenoei's overlijden als een poesaka door zijn nakomelingen met de meeste zorg bewaard en als heilig beschouwd. Thans berust hij bij den proatin van Belampou. Daar de kris niet met de bloote hand mag worden aangeraakt, is hij in een foudraal van wit kain gehuld; de kain wordt, zoo ze versleten is, door een nieuwe vervangen.

De tegenwoordige bezitter bewaart de kris in een klein afgesloten ruimte in zijne woning, waar zij op een matje, waarop een kain is uitgespreid, geplaatst is.

De Lesom Belampou is niet anders dan zuiver water of azijn, waarin men gedurende eenigen tijd de punt van de kris Belampon gehouden heeft.

Bij het afleggen van den eed bij de kris Belampou en de Lesom Belampou moet de beëedigde in zittende houding op den grond plaats nemen en het navolgende formulier, hem door den priester, die den kris of een kopje met Lesom Belampou boven 't hoofd houdt, opgegeven nazeggen:

„Adja sedao (nidao) boesoempah kie wat boehong di koenik kris (lesom) indji, kie mawah njakkoe boehong, hoerik mendjadi selama hoerik (Ik Sianoe zweer bij dezen, indien ik onwaarheid gesproken heb, moge de kris of de Lesom mij treffen, indien ik geen onwaarheid heb gesproken, moge ik tot in de eeuwigheid blijven leven)."

In de margas om de Zuid werden vroeger ook eeden afgenomen

bij erfgoederen; die eedsafleggingen, (soempah penanoekor), zijn thans niet meer in gebruik.

Aan bovenstaande rechtspraak is alleen onderworpen de bevolking, die behoort tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats. Over personen, niet onder die categorie te rangschikken, wordt recht gesproken ingevolge de bepalingen, vervat in de Ordonnantie van den Gouverneur Generaal dd°. 2 Februari 1880 (Staatsblad 1880 n°. 32), waarbij de regeling van het rechtswezen in het Gouvernement van Sumatra's Westkust (Staatsblad 1874 n°. 94b) van toepassing verklaard is voor het gewest.

In zaken van overtredingen, waarop geen zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van ƒ 100 of ten arbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon van drie maanden of gevangenisstraf van acht dagen, met of zonder verbeurdverklaring, wordt door den magistraat recht gesproken. Met de magistratuur is belast de controleur der afdeeling en bij diens ontstentenis de aspirant-controleur.

Overtredingen en zaken van misdrijf, niet behoorende tot de competentie van het magistraatsgerecht in civiele zaken, waarbij een persoon, niet behoorende tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats, als gedaagde optreedt, worden berecht door den Landraad ter hoofdplaats Benkoelen.

Alvorens van dit onderwerp aftestappen is het niet van belang ontbloot een historisch overzicht, de rechtspraak betreffende, aan dit hoofdstuk toetevoegen.

Toen de margas nog onder de souvereiniteit van den Sultan van Bantam (Banton) stonden, werden kleine geschillen tusschen ingezetenen van een doeson gerezen door den proatin berecht, in wiens uitspraak zij moesten berusten. Deden er zich geschillen voor, en waren de betrokken partijen uit verschillende doesons in eene marga afkomstig, dan kwamen de mannelijke bewoners dier doesons bij elkander, gewapend met pieken (panggala) en schilden van rotan (taming) en werd door hen onder het houden van een tournooi naar de aanleiding van het geschil gezocht; deze bijeenkomst heette kijak. De tournooien hielden gewoonlijk twee dagen aan; op den derden dag begaven de ingezetenen van eene onzijdige doeson zich naar de twistenden, scheidden hen van elkander en brachten dan de zaak voor den betrokken pasirah, die daarop een rapat (paboen) belegde en het geschil tot een einde bracht. In de paboen hadden onder 'spasirahs praesidium, de proatins der marga en de oudsten der doesons, waarin partijen

woonden, zoomede de betrokken anaks mantoha en panggawas zitting.

De paboen hield dikwijls eene week zitting; gedurende dien tijd waren partijen verplicht, zoowel in het onderhoud der rechters en getuigen als in dat van hunne volgelingen te voorzien.

Zware overtredingen en misdrijven werden onmiddellijk door de paboen berecht.

Rezen er quaesties tusschen ingezetenen uit verschillende margas, dan hadden in de paboen de betrokken pasirahs, de proatins dier margas en de oudsten der doesons, waarin partijen woonden, zitting.

De straffen, door de paboen opgelegd, bestonden meestentijds uit boeten; was de veroordeelde niet in staat de boeten te voldoen, dan had zijn pasirah de bevoegdheid om hem in zijn huis te houden (pandjing) en hem als slaaf (boedak) te behandelen. Eerst, wanneer die boete betaald werd, mocht de veroordeelde naar zijne woonplaats terugkeeren. Bij het plegen van sommige misdrijven als brandstichten, zonder in staat te zijn de daardoor veroorzaakte schade in geld of goederen te restitueëren, overspel met moeder of dochter, werd de schuldige uit de marga verbannen (tipisak djak pitak tandarran selama hoerik).

Als leiddraad bij de terechtzittingen werden de Oendang-oendang menangkabau en Titi Sebatang gevolgd. Als gerechtskosten (pengalang saah) werden geheven tien ten honderd van de opgelegde boeten.

Toen de Engelschen het gezag in handen hadden, kwam er weinig verandering in den bestaanden toestand; alleen misdrijven en grenskwesties tusschen margas onderling werden volgens de adat berecht door de „Justice of Court", waarin de besturende ambtenaar als voorzitter en al de margahoofden als leden zitting namen.

Bij de overname van het bestuur door ons Gouvernement werd onder de eerste gezaghebbers geene verandering in dien toestand gebracht. Eerst onder den controleur Arnold in 1850 werden zoowel civiele als overtredings- en misdrijfzaken door de rapat behandeld. De paboen werd toen opgeheven. Er werd rechtgesproken volgens de oendang-oendang Titi Sebatang; moord en diefstal werden evenwel bij hooge uitzondering met geldboete gestraft, doch daarvoor den schuldige lijfstraffen opgelegd.

Onder het bestuur van den Ass.-resident Walland werd in 1865 de oendang-oendang Titi Sebatang door de oendang-oendang Si Amboeran Tjahija vervangen; van dien tijd dagteekenen de door het bestuur erkende rapat pasirah en rapat proatin.

4. Verplichte diensten.

De verplichte diensten ten behoeve van het Gouvernement bestaan hoofdzakelijk in het kosteloos aanleggen van wegen en bruggen en het onderhoud daarvan, het overbrengen van brieven, [1] het vervoeren van Gouvernements reizigers en goederen tegen eene vergoeding van *f* 0.02[5] per paal en per persoon.

Heerendienstplichtig is ieder mannelijk ingezetenen, die den leeftijd van 16 jaren heeft bereikt. Vrijgesteld van het presteeren van heerendiensten zijn: *a.* de pasirahs; *b.* de doeson en pasarhoofden; *c.* de pemangkoe marga, pemangkoe doeson, pemangkoe en penghoeloe moeda (in de pasars); *d.* de door het bestuur erkende geestelijken: imam, marga, bilal marga, chetip marga, imam doeson: *e.* de eervol ontslagen hoofden genoemd sub *a* en *b* en de gewezen geestelijken, bedoeld sub *d*, mits zij minstens *zes* achtereenvolgende jaren in functie zijn geweest; *f.* al de zoons van de pasirahs en de oudste zoon van de doeson- en pasarhoofden; *g.* ouden van dagen en gebrekkigen, die niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien; *h.* beambten in 's lands dienst.

De verplichtingen jegens de hoofden, die op ieder heerendienstplichtige rust, bestaan in het presteeren van onbetaalde diensten en het vervoeren van hunne goederen bij reizen; die jegens de marga en doeson in het doen van wachtdiensten, het daarstellen en onderhouden van raadhuizen (sesat) en het bedienen van overvaarten.

G. Huiselijk leven.

De algemeene benaming voor de woonplaatsen der Lampongers is pekon. De pekons zijn zooveel mogelijk aan of nabij de oevers der rivieren en beken en in de strandmargas aan het strand gebouwd en liggen gewoonlijk in het gebied der marga, waartoe zij behooren, bij elkander.

De bouworde der woningen is zeer regelmatig; zij bestaat uit twee rijen huizen, die in een vierkant gebouwd zijn en waarin zij rechthoekig op elkander staan. De oppervlakte van het vierkant, het plein der doeson, wordt laman genoemd.

De huizen staan hetzij op palen (tijang doedoek) van vier voet hoogte boven den grond, hetzij op balken, die kruiselings op elkander geplaatst zijn (klindang).

[1] Voor het vervoeren van de brieven van Kroë naar Kauer, Manna, Seloema en Benkoelen wordt gebruik gemaakt van de wekelijksche post die iederen Maandag van Kroë per postlooper vertrekt. Spoedbrieven worden door gewapende politiedienaren overgebracht.

De palen zijn gewoonlijk fraai bekapt, doch slechts zeer zelden net afgewerkt en van snijwerk voorzien.

Het gebinte is altijd van hout, waartoe de beste houtsoorten als de merantih, kalom, kajoe moeloe, kajoe nitoe, kajoe karta pring, kajoe kloetoem en kajoe serian gebruikt worden.

De omwanding der huizen bestaat uit geplette of gevlochten bamboe (resi) dan wel uit boomschors (koelit kajoe), zelden uit planken (papan).

De vloer, aangebracht op de huisstijlen of klindangs, is in de meeste gevallen uit resi samengesteld..

De daken zijn in de benedenstreken gedekt met atap roembija, atap kelapa of atap nipa, terwijl in de bovenstreken de idjoek het gewone bedekkingsmateriaal is; voor dakbedekking worden voorts gebezigd de bladeren van de poear, van de gijam en van de selapan, benevens sirappen (houten tegels). Alleen voor de bedekking van ladanghuisjes, die dikwijls slechts van bamboe zijn samengesteld, gebruikt men gekloofde bamboeleden (belis), waarvan een laag met de holle zijde naar boven op het dakgeraamte gelegd wordt en de voegen door een tweede laag met de bolle zijde wordt bedekt. De bedekking der huizen met geloempei, waartoe zeer fijn gesneden bamboeleden worden gebruikt, treft men zeer zelden aan. De vorm der daken is gewoonlijk die van een wig en rechthoekig afgesneden of kegelvormig. Dubbele daken worden zeer weinig aangetroffen. Naar de vormen onderscheidt men de huizen in lamban kawi boentoer, lamban boeah sepang, lamban gadja merom limas.

Een eenvoudig lampongsch huis (lamban) is overal op dezelfde wijze gebouwd en verdeeld. Een kleine trap van bamboe (djan pering) of van hout (djan papan) leidt naar eene galerij (garang) op zijde van het huis. Aan het einde daarvan bevindt zich de hoofddeur (rangok). Treedt men die binnen, dan ontwaart men dat de woning in drie ruimten is afgedeeld; de achterste rechts (kebik) bestaat uit eenige slaapkamers (lebing) of wel is eene niet afgedeelde ruimte, waar hangende gordijnen (tabir) de slaapafdeelingen toonen; de middelste (haloenan) is de eigentlijke woning en links daarvan bevindt zich de keuken (sengkala) met den haard (toengkoe). Deze is niets anders dan een vierkante met aarde gevulde bak, waarin op twee plaatsen drie steenen schuins in den grond zijn gestoken om de potten en pannen te kook te zetten en waartusschen het noodige brandhout gestapeld wordt. Boven de haloenan en de kebik is eene zoldering (panggan) aangebracht, de bewaarplaats van huisraad, waartoe een losse trap van bamboe of van hout den toegang

verleent. Een kleine en lage zoldering (akalan) boven de stookplaats dient tot bewaarplaats van het keukengereedschap.

Evenals de meeste inlandsche woningen is ook het huis van den Lamponger verstoken van goede ventilatie en van licht. Behalve door de deur ontvangt het slechts licht door eene luikopening (singkappan), aan een der zijden van de omwanding der kebik aangebracht en door een luik of venster op zij van de keuken.

Daar deze luiken gewoonlijk gesloten zijn, bekomt de woning alleen licht door de deur. Zelden worden behalve die luikopening nog een paar kijkgaten aangetroffen.

De ruimte onder het huis (bah lamban) dient tot verblijf van kippen en geiten en is tevens de bewaarplaats van het brandhout (djawan sarangan).

De hoofden en gegoeden hebben betere woningen. Daarin treft men reeds een binnengalerij (hal) aan en is de keuken vaak niet meer binnenshuis, doch onder een afzonderlijk afdak gebouwd. Daarenboven zijn stijlen en de planken omwandingen van grof snijwerk voorzien en is een planken vloer geen zeldzaamheid.

Aan de woningen van pasirahs en proatins worden namen toegekend; die namen worden gegeven tijdens het groote feest, gevierd bij gelegenheid van hunne benoeming. Zoo heeten de huizen der pasirahs: bandar dalom, lamban dalom, lamban geding, lamban ballak en die der proatins, bandjar mas, soeka bandjar, lamban bandoe.

Op hetzelfde erf naast de woningen treft men inzonderheid in de bergdistricten den paardenstal (lamban koeda) aan, die geheel uit bamboe gebouwd is, met bamboebedekking, en nu en dan een hok voor de geiten op hooge stijlen geplaatst, waartoe een breede planken trap, waaraan op onderling gelijke afstanden van een half span latten zijn aangebracht, den toegang verleent; nabij de woningen even buiten de doeson bevinden zich de rijstschuren (balei) en de karbouwenkralen (kekoh).

Rondom de omwandingen treft men de kooien aan voor de vechthanen en de tortelduiven en de legplaatsen voor de legkippen.

De woningen worden door de eigenaaren met behulp van bloedverwanten, vrienden en kennissen gebouwd. Loon wordt daarbij niet bedongen; de eigenaar van het aanstaande huis voorziet de helpers slechts in hun kost.

In den regel is op zij en achter elke woning een klein erf, dat door een heg van bamboe, levend hout of struikgewas van de aangrenzende erven is gescheiden. Op het erf worden bloemen als

kembang tjangkei, kembang seratoes, e. a. aangeplant en tevens voor moestuin en boomgaard aangelegd; midden in de doeson bevindt zich op het plein gewoonlijk een gebouw, dat zich van de andere woningen onderscheidt, daar het uit een enkel ruim vertrek bestaat en doorgaans grooter is. Het is de sesat, het raadhuis; het dient tevens tot verzamelplaats der doesonbewoners, die na hun arbeid de belangen der doeson en de aangelegenheden van den dag bespreken en niet zelden de bevelen en daden van het bestuur kritiseeren, benevens tot herberg van doortrekkende vreemdelingen. In enkele margas wordt slechts één sesat en wel in de margahoofdplaats aangetroffen. Het gebouw wordt in gemeente- of margadienst opgericht.

Als eigenaardigheid dient nog vermeld te worden, dat de omwandingen binnen het gebouw niet zelden met karbouwenkoppen zijn versierd, afkomstig van de bij margafeesten geslachte karbouwen.

Het huisraad is zeer eenvoudig en geëvenredigd aan de woning. De slaapplaats (soelan) bestaat uit een mat of uit eenige op elkander gelegen matten (tikar) van rotan of van pandanbladeren vervaardigd; voorts uit een bultzak (kasor) en een paar kussens (bantal). In de bergdistricten gebruik de Lamponger daarenboven een deken van boomschors (pijoe roelang) of een wollen deken (pijoe keboeloe) om zich tegen de koude te beschutten. Niet zelden hangt van een soort van hemel van wit kain (lalangit) boven de slaapplaats een gordijn (klamboe) van wit kain of chits af. Een ledikant van hout (katil) wordt gewoonlijk alleen in de woningen der margahoofden aangetroffen.

Kleine matjes (tikar) en kleine bultzakken (kasor pindik) dienen tot zitplaatsen. Stoelen en ander meubilair vindt men alleen in de woningen der hoofden en gegoeden.

Verder behooren nog tot de onmisbare zaken van het huisraad schotels en kopjes van aardewerk, waarin de toespijzen, bereid in ijzeren pannen (kwali), aarden pannen (belanga) of aarden potten (prioek rajah en prioek boejong) op een koperen of houten bak (talam, boekor) rustende op eene lage poot worden rondgediend. De rijst, de hoofdschotel, wordt gedaan in een mand van bamboe gevlochten (tempat penasian). Borden van aardewerk worden gewoonlijk bij den maaltijd gebezigd, messen zelden, terwijl lepels en vorken ontbreken.

De uitgeholde vrucht van de tau poenaga (een laboesoort), nu en dan een karaf van glaswerk (goelita) wordt als drinkkan gebezigd. Een kom met water (tjirik) stelt tevens den Lamponger in de gelegenheid de handen, waarmede gegeten wordt, voor en na den maaltijd te reinigen.

In de huishouding is verder onmisbaar de sirihdoos (pengasanan) met het daarbij behoorend kwispeldoor (peloedahan). Behalve voor een bakje voor de sirih (tjambei), dat tampak zoo het van hout- en tipak, zoo het van koper vervaardigd is, genoemd wordt bevat de pengasanin ook een plaats voor een stel doosjes met deksel die kalk, tabak, gambir en pinang inhouden. De pinang is doorgaans reeds geraspt. De kalk wordt bijna altijd zelf bereid uit de schalen van rivierslakken (sioh); daartoe worden zij verbrand, waarop de asch wordt opgekookt. Een klein bamboelid met stamper waarin de tandeloozen de betelpruim met de ingredienten fijn stampen, ontbreekt ook nooit bij de sirihdoos.

Voor de verlichting der woningen wordt damarhars of wel kleine lampjes met petroleum, klapper- of djarakolie gevuld, gebezigd; hang- en staande lampen treft men alleen bij hoofden en gegoeden aan, die ze slechts bij feestelijke gelegenheden of bij een bezoek van ambtenaren aangestoken worden.

Overigens bestaat het huisraad nog uit de volgende zaken: groote en kleine manden van bamboes gevlochten als: déwang, om daarin de kopjes te bergen; kisah, dienende voor bergplaats van borden; pekerissan, om daarin te krissen te steken; déwang ratoe, bergplaatsen voor hoofdoeken en hoofddeksels; verschillende matten van redoek of van rotan vervaardigd (tepioek) om de padi te droogen; belalang of broenang, lange korven van rotan gevlochten die naar onderen enger toeloopen en waarin voorwerpen en pakken op den rug worden gedragen; de werktuigen voor spinnen en weven; netten voor de vischvangst; dikwijls eenige lontgeweren; wapenen; groote en kleine bamboezen kokers (paroes), die het drink- en waschwater inhouden [1]; en een of meer kisten of koffers (peti), de bergplaatsen van kleêren en preciosa.

Het huisraad vindt zijne plaats binnenshuis; aan de omwandingen der woningen, in de keuken, in de slaapkamers, op de akalan en en de panggan. Buitenshuis ziet men alleen een paar rijstblokken met daarbij behoorende stampers.

De Lamponger gebruikt drie maaltijden daags: het ochtend of koude maal tegen 6 uur 's morgens (mangan ngingi) bestaande uit koude rijst met sija lalap, zijnde zout en lombok met een steen (anak sija) op een plankje (rapak) gewreven; het voormiddagmaal

[1] Drink- en waschwater worden uit de rivieren geschept. Putten worden alleen aangetroffen op de erven der woningen van de Pasar-bewoners.

om 11 uur v. m. (mangan betjong) bestaande uit warme rijst als hoofdvoedsel, sija lalap en toespijzen (goeleijan), die zich alleen bepalen tot sajoer van pakoe (een varensoort) of van oemboe (de uitspruitsels van jonge bamboes); het avondmaal tegen 7 uur s'avonds (mangan dibik), waarbij alleen warme rijst en sija lalap genuttigd wordt. Water is daarbij de eenige drank.

Is de voorraad van padi bijna uitgeput, dan wordt in de bergdistricten de rijst met djagoeng vermengd gegeten. Djagoeng wordt anders, gekookt, slechts als lekkernij genuttigd.

Bij feestelijke gelegenheden worden aan de aanzittenden behalve rijst en sija lalap, toespijzen van vleesch, kip of visch, gekookte kladi en oebi kajoe en na afloop van den maaltijd vruchten, en gebak als: boeak goedi, boeak semprong, benevens pisang gorèng gepresenteerd. Als drank wordt behalve water ook nog koffie of thee voorgezet.

Het gebak wordt hoofdzakelijk van meel of ketan gemaakt.

Het meest geliefkoosd vleesch is dat van karbouwen; zelden wordt vleesch van runderen of van vogels gegeten.

In de benedenstreken is een geliefkoosd gerecht schildpadeieren.

. Het zout, dat voor de toespijs van den Lamponger een onmisbaar bestanddeel is, verkrijgt hij van het zoutpakhuis te Kroë tegen eene betaling van $f\ 6\frac{80}{120}$ de pikol. De clandestiene aanmaak van zout, die vroeger in de strandmargas vaak plaats had, geschiedt thans niet meer, daar het zelf gewonnen zout slecht van qualiteit en bitter van smaak is en de aanmaak met zeer veel moeite gepaard gaat. De aanmaak had plaats door het aanleggen van een groot houtvuur, waarin voortdurend zooveel zeewater gegoten werd als 't vuur slechts verdragen kon zonder uit te dooven. Was een voldoende voorraad zoutdeelen verkregen, dan werd de asch verzameld, gezeefd en opgekookt. Het alsdan verkregen zout werd in een houten of bamboezen koker verzameld en met den naam sija kajoe of sija pring bestempeld.

Het rooken is zeer weinig in zwang. Opiumschuiven doen hoofdzakelijk enkele bewoners van Pasar Kroë, alle ingezetenen van Pasar Melija, sommige bewoners van Pasar Poelau-Pisang en van eenige strandmargas en de marga Soewo. In de bergdistricten (margas Soekau, Liwa, Kembahang, Boewei-Kanjangan en Boewei-Bloengoe) wordt geen opium geschoven.

De dagelijksche kleeding der mannen bestaat uit een kain (sindjang)

of een Atjehschen broek (tjelana), een baadje (kawei) van wit katoen of chits of wel van boomschors en een kain basahan (badkain van katoen), die om den middel bevestigd wordt om den sindjang vasttehouden. Om het kort afgesneden hoofdhaar wordt een doek (iket) geknoopt, zoodat het bovengedeelte van het hoofd onbedekt blijft. In plaats van de iket wordt ook wel als hoofdbedekking gedragen een fez of kalotje dan wel een topi van rotan gevlochten of ander materiaal. Bij de werkzaamheden op het veld vervangt de toedoeng genoemde hoofdbedekkingen. Hadji's dragen steeds de kopjah.

Bij feestelijke gelegenheden bestaat hunne kleederdracht uit een kain van zijde of van boegineesch fabrikaat, een baadje (kawei) van zijde, linnen of laken, een onderbaadje (kawei koetang) onder de kawei en een gesteven hoofddoek, waaraan een mooie vorm gegeven wordt, waardoor het hoofd bedekt is. De ongehuwde jonge mannen (moranei) dragen daarenboven om den middel een doek van zijde (bebinting), die door een leeren of zilveren gordel wordt vastgehouden. [1] Hoofden en gegoeden dragen in plaats van den kain, een broek van laken. linnen of tricot (tjelana pandjang) en daarover een korten kain.

De vrouwen en meisjes zijn dagelijks zeer eenvoudig gekleed; een kort baadje (kawei) en een vrouwenrok (tapis), uit een stuk bestaande, onder de armen vastgemaakt en door een slendang of kain basahan vastgehouden, maken de dagelijksche kleederdracht uit. Het lange hoofdhaar wordt in een wrong (koendei of goendjoeng) op het achterhoofd vastgemaakt.

Bij feestelijke gelegenheden dragen de gehuwde vrouwen een lang baadje van chits (kawei kedjoeng), een tapis, een slendang, die los over den linkerschouder geslagen wordt en vaak nog een sjerp van zijde met koralen bewerkt (awik djoedi). De vrouwen van pasirahs dragen als onderscheidingsteeken in stede van de awik djoedi, een awik betah — een sjerp, waarop zilver galon is aangebracht.

De kleeding der jonge meisjes bij feestelijke gelegenheden bestaat uit een prachttapis (soeroek berak), die met gouddraad geweven is en in welks weefsel lovertjes zijn ingenaaid, waarover een lang baadje van gebloemde stof, zijde of satijn gedragen wordt, een slendang om de lendenen gewonden, een slendang van zijde (kamboer) los over den linkerschouder geslagen, een vierkante doek van ge-

---

[1] Pasirahs, datoeks en andere hoofden dragen bij officiëele gelegenheden het bij Gouvts. Besluit dd. 6 October 1878 n° 32 B. B. 3310, voorgeschreven costuum.

bloemde stof of zijde, die over den schouder hangt en om den hals wordt vastgeknoopt, en een sjerp van zijde (awik setra).

Eene hoofdbedekking, de toedoeng pios (pios is eene pandanensoort) wordt alleen bij den veldarbeid gebezigd.

Kinderen loopen tot hun zesde of zevende jaar naakt; alleen meisjes bedekken nu en dan de schaamdeelen met een zilveren plaat (tjaping).

Van schoeisel wordt weinig gebruik gemaakt. Hoofden, Hadji's en gegoeden dragen nu en dan lederen zolen (sepatoe arab) of houten klossen (teroempah) voorzien van een pennetje met knop, dat tusschen de toonen gestoken en onder den voet bevestigd wordt. Pasirahs maken bij feestelijke gelegenheden en in dienst zijnde vaak van Europeesch schoeisel gebruik.

De opschik der getrouwde vrouwen bestaat uit oorsieraden (soebang) hetzij van buffelhoorn, hetzij van koper, zilver of goud, vingerringen (ali-ali boelas (glad); ali-ali oendang (klein en smal); ali-ali permasa (met een steen voorzien) en haarspelden (tjoetjoek koendei), beiden van genoemde metalen vervaardigd.

De dagelijksche sieraden der jonge meisjes zijn de volgende: vinger- en oorringen, voorhoofdbanden (penekon; kakandoek), halsbanden (singkel), armbanden (gelang, onderscheiden in gelang boelat (rond en hol) en gelang keroentjong (rond en uit een stuk) van koper, goud of zilver. Bij feestelijkheden tooien zij zich daarenboven met halskettingen bestaande uit aan elkander geregen zilveren en gouden muntstukken, haarspelden en een tali njawa, bestaande uit twee gouden of zilveren platen aan een dunnen band van zijde bevestigd, die zoodanig gedragen wordt, dat een plaat op de borst en de andere op den rug hangt.

Het haar wordt in een wrong vastgeknoopt en door middel van een halfronde kam van zilver of goud (soewal) vastgehouden — bij het dansen hangt het hoofdhaar los over den rug. Daarenboven wordt het hoofd nog versïerd met een kroon van dun klatergoud (sigor). Met de sigor tooien zich in den regel alleen de dochters van hoofden.

Eveneens bestaat bij de moeli's (ongehuwde meisjes) de gewoonte om wangen en voorhoofd met moesjes (wawang) te versieren, het aangezicht met de djernang, een mengsel van kurkema en kalk, rood, de lippen met asch van verkoolde kajoe kakanan zwart, nagels en palm van de hand met de qloem van den patjar bruin te werven. De bloemen en planten, die de kleurstof leveren tot het

verwen van lichaamsdeelen en tot het kleuren van garens, worden door de moeli in een tuintje naast hare woning geplant.

Over het algemeen kan gezegd worden, dat het verschil in kleeding tusschen de hoogere en lagere standen meer in fijnheid en kostbaarheid van den stand dan in den vorm van de kleeding bestaat.

De woonplaatsen der Bengkoeleesche ingezetenen en der Lampongers, behoorende tot de soekoes Pau, Leba Hadji Semangka en Bengkoeloe, heeten pasars en worden aangetroffen nabij de monding der Kroë rivier (Pasar Kroë) en op het eiland P. Pisang (Pasar P. Pisang)

De woningen, waarvan het gebinte van hout is, zijn eenige voeten boven den grond gebouwd, hetzij op houten stijlen, hetzij op steenen neuten. De vloer is of van bamboe of, hetgeen meestentijds het geval is, van planken; evenzoo is de omwanding van dezelfde materialen gemaakt. Voor de dakbedekking gebruikt men atap roembija of atap nipa, nu en dan ook pannen (genteng). Huizen, die geheel van steen zijn opgetrokken, worden in die pasars zeer veel aangetroffen. Een breede trap van hout leidt naar de voorgalerij (lepou). Een deur geeft toegang tot de midden- of binnengalerij (hal) en van hier uit gaat men door eene lage deur naar een ruimte, die gewoonlijk in twee kamers verdeeld is en tot slaapplaats dient. Licht en lucht worden toegelaten zoowel door de deuren als door vensters op zijde van de binnengallerij en van de kamers. Een afzonderlijk gebouwtje dient voor keuken.

De slaapplaats bestaat uit een bultzak, waarop men zich neêrvleit, terwijl het hoofd op eenige kussens rust; tevens wordt van rolkussens (goeling) gebruik gemaakt. Sinds de laatste jaren vindt men in de woning van den gegoeden pasaringezetene één of meer bedden (katil), zoodat het huisgezin niet meer op den grond slaapt. In het verder huisraad valt meer weelde te bespeuren dan bij den eenvoudigen Lamponger; evenzoo is de spijs voedzamer en beter.

De dagelijksche kleeding der mannen bestaat in de zoo even genoemde streken uit een hoofddoek of kopjah, twee baadjes — een boven- en een onderbaadje — een broek, waarover een kain gedragen wordt, of wel een broek alleen en een gordel (ikat pinggang); die der vrouwen uit een lang baadje (kabaja), een sarong, en een slendang om den middel.

Bij feestelijke gelegenheden dragen de mannen fijnere stof, terwijl de vrouwen dan nog een tweede slendang over den schouder dragen

De opschik bestaat voor de getrouwde vrouwen uit vingerringen (tjintjin), oorringen en oorbellen (soebang) klein met een schroef, met een punt op den knop en rond; haarspelden, doekspelden (tjoetjoek kain), haarkammen (soewal) en voor de jonge meisjes daarenboven uit halskettingen (kalong) en armbanden (gelang).

Geen Lamponger gaat op weg of hij voert met zich een wapen mede, hetzij een kris, hetzij een kleine dolk (siwar). Beide wapens worden door hem aan de linkerzijde gedragen; de kris in een gordel (bebet) gestoken of aan een riem hangend. Het lemmer van de kris is zelden gedamasceerd. De snede wijkt bijna nooit van de rechte lijn af; zelden volgt zij een golflijn. De schede (sarong) is altijd van hout; zoo goed als nooit is zij met een tweede van goud, zilver of soewasa overtrokken. Het meest gezocht hout voor krisscheden is dat van den langkappalm.

Begeeft de Lamponger zich naar zijn ladang, dan brengt hij tevens een hak of kapmes (tjandoeng; parang; badik; landei;) mede; gaat hij op de olifanten- of rhinocerossenjacht, dan wordt het geweer op de schouder genomen; op de hertenjacht vergezellen hem de lans (toembak) en een of meer honden om het wild op te jagen. Moet hij verre reizen doen, dan neemt hij niet zelden een paar zwaarden (pedang) als verdedigingsmiddel mede.

Alle wapens, uitgenomen de geweren, worden goed door hem onderhouden. Verbaasd staat men dikwijls, hoe jagers het nog durven wagen uit hunne geweren, die zich steeds in slechten toestand bevinden, een schot te lossen. Dat er bij het jagen zelden ongelukken gebeuren, kan bepaald een wonder worden genoemd.

Het crêpékruit en de percussies schaft hij zich bij de handelaren te Pasar Kroë aan, die voor den invoer vergunning hebben erlangd. De kunst van zelf het kruit te fabriceeren verstaat hij niet.

Tot het dragen van onderscheidingsteekenen (alat) zijn in de marga slechts de pasirahs en proatins gerechtigd. Zij bestaan voor den pasirah in:

1°. twee lansen gewoonlijk met paardenhaar voorzien (toembak kerambei);

2°. een zonnescherm met langen stok (pajoeng agong);

3°. twee zwaarden met schilden (kakepong kiri en kakepong kanan);

4°. vier vlaggetjes (oemboel, oemboel pat);

5°. de gendang tjanang bestaande uit twee tjanangs (bekkens) van groote afmeting en een van kleine afmeting waarop de wijzen pedan rolang en ngritik worden gespeeld;

6o. een stok met knop met een kain van zijde overhangen (toengkok boelampok); [1]

7o. de kakati, waaronder verstaan wordt het dansen (menari) van boedjangs;

8o. de lalanak agong, twee kleedjes, die bij een optocht om de beurt voor de voeten van den pasirah worden geplaatst, waarop hij loopen moet;

9o. de bedel toenggal, een geweer, waaruit bij vertrek van den pasirah naar en aankomst op de plaats waar een feest gehouden wordt, éénmaal wordt gevuurd;

10o. de ikat boelilis, een zijden doek om den hoofddoek gewonden;

11o. de krossi boelampok, een stoel met een kain overtrokken waarop de pasirah bij feestelijke gelegenheden plaats neemt;

12o. de lampit pengasanan, een vergulden of gouden sirihdoos.

Bij een feestelijken optocht naar een bimbang(feest) openen twaalf boedjangs al menarieënde, gevolgd door hen, die op de gendang slaan, den optocht; daarop volgen twee onderhoorigen van de twee proatins in de marga, die door hunne afkomst het meest in aanzien zijn, ieder met een toembak kerambei; vervolgens de anak mantoha (het hoofd van de kampong, waartoe de pasirah behoort, boven wiens hoofd de pajoeng agong gehouden wordt en aan wiens rechter- en linkerzijde drie personen loopen, waarvan één gewapend is met de kakepong en de beide anderen ieder een vlaggetje (oemboel-oemboel) in de hand houden. Achter den pasirah aan volgen achtereenvolgens, naar gelang van hunne afkomst, de proatins, pemangkoes marga, pemangkoes doeson, de pegaweis en de hadji's, die den optocht sluiten. Is de pasirah op de plaats van bestemming gearriveerd, dan wordt, nadat hij op den krossi boelampok plaats genomen heeft, uit de bedel toenggal een schot gelost. De beide proatins, die het meest in aanzien zijn zetten zich aan zijne rechterzijde neêr, terwijl de andere hoofden en ingezetenen, die den optocht gevolgd hebben, aan zijne linkerzijde plaats nemen.

Heeft iedereen plaats genomen, dan wordt de lampit pengasanan voor den pasirah op een bankje neergelegd, waarna een sein door den kapala moranei gegeven wordt om het dansen voorttezetten.

---

[1] Spoedeischende oproepingen van anak boewah laat de pasirah zelden aan den betrokken proatin over; in zulke gevallen zendt het margahoofd een afgezant, die als teeken zijner waardigheid den toengkok boelampok met zich draagt. Niet licht zal dan de opgeroepene 't wagen om niet aan de oproeping gevolg te geven, daar op 't niet verschijnen een zware straf staat.

Bij vertrek, door een geweerschot aangekondigd, heeft dezelfde optocht plaats.

Wordt een bimbang in een doeson gevierd, alwaar de pasirah niet verschijnt, dan is de proatin dier doeson gerechtigd zich bij het gaan daarheen en bij 't verlaten van het feest de onderscheidingsteekenen te doen nadragen, die uit een kakepong, een pajoeng en twee oemboel-oemboel bestaan. Bij aankomst en vertrek worden drie geweerschoten gelost.

Vóór het tot een huwelijk komt, gaat het bij de Lampongsche bevolking zeer eigenaardig toe. Is een jongeling (moranei) op een meisje (moeli) verliefd, dan overtuigt hij zich of ook zij van haar kant hem genegen is, hetgeen bij bimbangs gebeurt, daar dan moranei en moeli vrijelijk met elkander kunnen kennis maken of een reeds gemaakte kennismaking voortzetten.

Dragen zij elkander wederzijdsche toegenegenheid toe, dan wordt er afgesproken, wanneer de schaking (bambang) zal geschieden. Is de tijd daar, dat de gewichtige gebeurtenis moet plaats hebben, dan begeeft de jongeling zich, door eenige vrienden vergezeld, naar de woonplaats van zijn meisje, en stelt haar, door tusschenkomst van eene harer vriendinnen een tapis benevens een geschenk in geld van *f* 2 — *f* 20 in een zakdoek gewikkeld ter hand. Die geschenken noemt men tanda bambangan. Tevens geeft de jongeling aan den proatin der doeson, waar zijn meisje woont, van zijn voornemen kennis en is verplicht aan het hoofd een som van *f* 6 (oewang penerangan) ter hand te stellen.

Nadat een en ander heeft plaats gehad en het meisje de ontvangen geschenken onder haar hoofdkussen heeft weggeborgen, vergezelt zij, door twee of drie vriendinnen vergezeld, haar aanstaande naar diens woning. [1]

Niet lang daarna wordt de vader van het meisje, hetzij door den proatin, hetzij door bloedverwanten of vrienden met de gebeurtenis in kennis gesteld en onderzoekt hij dan aanstonds of de jongeling, door het geven van de tanda bambangan, de voorschriften van de adat in acht heeft genomen. Heeft hij zich daarvan overtuigd, dan begeeft hij zich of zelf naar den vader van den jongeling om over het bedrag der djoedjoer te onderhandelen, of hij belast een zijner mannelijke bloedverwanten met die zending.

Inmiddels heeft de jongeling zijne aanstaande een klein feest (pengantak) bereid, waarop zoowel zijne bloedverwanten en vrienden

[1] Een geschaakt meisje wordt kabajan genoemd.

als de hare zijn uitgenoodigd. Het feestmaal bestaat uit rijst, toespijzen en gebak.

Zijn beide partijen over het bedrag der djoedjoer eens geworden, dan wordt door hen de dag van het huwelijk bepaald.

Zoodra het engagement (toenangan) publiek geworden is, houdt de vertrouwelijke omgang, die anders tusschen beiderlei seksen geoorloofd is, geheel op; de aanstaanden mogen zelfs geen woord met elkander wisselen, alhoewel de bruid in de woning van hare aanstaande schoonouders blijft; tegen onzedelijke of ongeoorloofde handelingen wordt streng gewaakt.

Op den dag dat het huwelijk voltrokken zal worden, begeeft de bruid zich door vrienden en vriendinnen vergezeld in optocht naar de badplaats om zich door een bad te verfrisschen (sedoedoewan wei). Na afloop van het bad wordt zij weder in optocht naar de woning van hare ouders of aanstaande schoonouders geleid, alwaar de bruidegom haar wacht.

Bij de plechtigheid zitten bruid en bruidegom tegenover elkander op matjes neer en neemt achter ieder hunner een kebaroe (bruidsjonker; bruidsmeisje) plaats.

Nadat de imam de vereischte vragen omtrent de huwelijksgift gedaan heeft, geven de aanstaande echtelieden elkander de rechterhand en wordt daarop de vereeniging uitgesproken. De echtgenoot staat dan op en brengt hulde (soedjoed) als teeken van onderdanigheid aan zijne schoonouders. Na afloop van de huwelijksplechtigheid wordt door de echtelieden een gezamenlijk maal gebruikt, waarbij de vrouw een weinig rijst aan den man geeft en deze haar de toespijzen aanbiedt, een en ander door tusschenkomst van de kebaroes.

Zoolang een feest gevierd wordt — een huwelijksplechtigheid gaat steeds met een bimbang gepaard, waarvan de kosten door de ouders van den bruidegom worden gedragen — moeten de echtgenooten het feest met hunne tegenwoordigheid opluisteren en eerst na afloop daarvan mogen zij zich naar de echtelijke woning begeven.

Alhoewel een djoedjoer-huwelijk doorgaans met een schaking gepaard gaat, gebeurt het ook wel, dat over zulk een verbintenis onderhandelingen plaats vinden tusschen de wederzijdsche ouders; het geven van een tanda bestaande in een tapis en wat gebak door den jongeling aan het meisje is dan verplichtend. In dit geval is het gebruikelijk, dat de bruid tien dagen voor de voltrekking van het huwelijk door vrienden en vriendinnen vergezeld bezoeken bij bloed-

verwanten, vrienden en kennissen aflegt, welke bezoeken met den naam "poelangan" bestempeld worden.

Huwelijken van pasirahs en proatins worden steeds op het plein der doeson onder een loods, voor die gelegenheid opgericht, voltrokken. Een dag voor dat het huwelijk plaats heeft en eenige uren na de voltrekking daarvan, brengt de adat mede, dat bruid en bruidegom in feestelijken optocht naar de badplaats gaan om gezamentlijk een bad te nemen; de onderscheidingsteekenen worden hun daarbij nagedragen.

Ten slotte zij medegedeeld, dat bij het verbreken van een verbintenis van den kant van den jongeling de tanda voor hem verloren gaat; maakt het meisje het engagement af, dan is het alleen gebruikelijk, dat zij den jongeling *f* 16 (wang penjinsingan) ter hand stelt en hem de kosten voor de pengantak gemaakt, vergoedt. Zelden wordt de tanda door haar verdubbeld.

Bij huwelijken bij adat semendo te sluiten, die — wij deelden het reeds mede — zelden bij den Lamponger plaats hebben, doch zich bijna uitsluitend tot de bewoners van Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang bepalen, wordt over het huwelijk tusschen de wederzijdsche ouders of voogden onderhandeld; is de toestemming van het meisje en van hare ouders verworven, dan zendt de vader van den jongeling goud of zilverwerk op een presenteerschaal (bokor), tanda perseloekan genaamd, aan de ouders van het meisje, waarbij dan de afspraak gemaakt wordt, dat bij het verbreken van het engagement door den jongeling deze zijne aanspraken op de tanda verliest, en ingeval het van den kant van het meisje uitgaat, de tanda door haar verdubbeld wordt. Zoodra de geschenken zijn ontvangen, wordt de presenteerschaal terugbezorgd. Eenigen tijd daarna hebben opnieuw onderhandelingen plaats en wel over het bedrag van den bruidschat (berasan); is het bedrag bepaald, dan wordt dezelfde afspraak als bij het geven van de tanda perseloekan gemaakt. Twee of drie dagen daarna begeeft zich de vader van den jongeling vergezeld door den Radja penghoeloe, datoek, imam, kapala soekoe, kapala kaoem, enz., naar de woning van de bruid om haar vader het bedrag van den bruidschat ter hand te stellen (antar belandja); heeft de vader het bedrag in ontvangst genomen, dan deelt hij aan den Radja penghoeloe den dag mede, waarop het huwelijk zal worden voltrokken.

Gedurende den engagementstijd is de bruid verplicht twee malen in de maand geschenken bestaande in gebak en vruchten te zenden.

Valt de poewasa in den engagementstijd, dan is het gebruikelijk, dat de jongeling den dag voordat de vasten een aanvang neemt en op den 27en Ramelan aan zijne aanstaande een paar kati vleesch zendt.

Een paar dagen vóór den dag van het huwelijk worden door bruid en bruidegom bezoeken (poelangan) bij hun hoofd, hunne bloedverwanten, vrienden en kennissen afgelegd.

Is het huwelijk voltrokken, dan begeven man en vrouw zich na afloop van het feest, waarmede de plechtigheid gepaard gaat, naar de woning van de ouders der vrouw. Zijn de echtgenooten van zins een eigen woning te betrekken, dan begeven zij zich eerst den 3en en 4en dag van het huwelijk daarheen.

De kosten van het feest worden door de ouders van de vrouw gedragen.

De adat brengt mede, dat twee vrouwen, bloedverwanten van de bruid (inang-inang) den eersten nacht in de slaapkamer der jonggehuwden de wacht houden. Hebben zij zich den morgen daarop overtuigd, dat de jonge vrouw in het bezit van den maagdom was, dan worden ten bewijze dat de bijslaap met eene maagd plaats heeft gehad, geweerschoten gelost. Het bovenaangehaalde heeft alleen te Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang plaats.

De zwangerschap, vooral eene eerste, wordt met belangstelling gadegeslagen. Zoodra de vrouw zwanger is, wordt onder de familieleden een klein feestje gegeven, waarbij rijst, toespijzen en gebak aan de feestvierenden worden voorgezet. In de derde tot en met de achtste maand moet de vrouw zich eenmaal in de maand aan het koeroek boelimou onderwerpen, hierin bestaande, dat zij, na zich door een bad te hebben verfrischt, het lijf moet bestrijken met een pap — een afkooksel van meel, geel, wit, zwart, rood en groen gekleurd met citroensap en bloemen (melor en kembang tjangké) — die door de doekoen bereid wordt.

Onder die bewerking doet de doekoen, onder het toewenschen van een gelukkige en voorspoedige bevalling, door persing eenige druppels citroensap op het hoofd der vrouw neêrkomen. Al naar mate het koeroek boelimou in de 3e, 4e, 5e, 6e, 7e, 8e maand plaats vindt, heet die bewerking respectievelijk: koeroek boelimou teloe, koeroek boelimou pat, koeroek boelimou lima, koeroek boelimou nom, koeroek boelimou pitoe, koeroek boelimou woloe. In de negende maand der zwangerschap geschiedt het koeroek boelimou drie malen, t. w. op den 1en, 15en en 30en dag van die maand.

Het koeroek boelimou gaat steeds met een feestje gepaard.

De bevalling wordt door de vrouw in hurkende houding afgewacht en zij houdt gedurende den partus een touw vast, dat eenigen tijd te voren door haar man aan den nok van het huis boven de kraamkamer is vastgemaakt. Een doekoen (doekoen meloengkos) verlicht door wrijvingen en drukkingen op de lendenen de barensweeën, terwijl een tweede (doekoen menjamboet) voor de lijderes zit om het kind in ontvangst te nemen en hulp te verleenen. Is het kind ter wereld gekomen, dan wordt de pasgeborene op een matje gelegd, eerst met kokosmelk of verdund azijn en daarna met water gewasschen. De navelstreng wordt afgebonden met een draad of met de vezel van de harami en afgebeten of wel met een bamboezen mes afgesneden; de wond wordt met fijn gewreven kurkema belegd. De placenta met het mesje wordt daarop in een matje van redoek (eene soort van biezen), dat door de vrouw tijdens haar zwangerschap vervaardigd wordt, gewikkeld en in de rivier geworpen (melajar taboe). Na afloop van de laatste wassching (njilik darah) wordt een feestje gegeven.

Zoodra het kind gewasschen is, wordt het gezoogd; de duur van den zoogtijd is onbepaald.[1]

Na de bevalling tot 40 dagen daarna wordt aan de vrouw slechts voorgeschreven het lijf met kurkema te bestrijken en een afkooksel van dien wortel te drinken.

De gewoonte is bij den Lamponger ook in zwang om het kind, zoo het tot het mannelijk geslacht behoort, de Arabische formule van den adsan, en indien het een meisje is, de voorbereiding tot het gebed (ikamat) intefluisteren.

Eerst met den zevenden dag wordt het kind voor het eerst in de rivier gebaad, waarmede een klein feest gepaard gaat.

Gewoonlijk tusschen den 15^n en 31^n dag na de geboorte wordt den jongens het hoofd geschoren (tjoegoek). Laat men de haarbossen aan weerszijden van het hoofd staan, dan heet het tjoegoek toengkah;

---

1 Dat de vele diensten, door de Lampongsche vrouw gepraesteerd, niet door den man worden beloond en men haar als een lastdier beschouwt, blijkt ook alweêr hieruit, dat men niet schroomt zijne vrouw, nadat zij nauwelijks een week geleden bevallen is, aan het ladangwerk te zetten of rijst te laten stampen. Die bewerkingen worden door de vrouw, met het wicht op den rug vastgebonden, verricht. Dat bij het rijststampen, de op en neêrgaande beweging van het lichaam der vrouw en de dreuningen door het hanteeren van den stamper veroorzaakt, een nadeeligen invloed moeten doen gelden op de nog teêre constitutie van den zuigeling, behoeft zeker geen betoog.

wordt slechts een lok aan het achter- of voorhoofd gelaten, dan wordt het tjoegoek tjandit of tjoegoek sanggoel genoemd; blijft een haarlok op de kruin staan, dan noemt men het tjoegoek djoempoeng.

Heeft het kind den ouderdom van een maand bereikt, dan wordt het tot de zevende maand eenmaal per maand aan het mengebok limou onderworpen, hierin bestaande, dat een doekoen het lijfje van het wicht met verdund citroensap besprenkelt.

Na hun 14e jaar ondergaan de knapen de besnijdenis, zooals wij reeds mededeelden.

Voordat de besnijdenis plaats heeft, wordt nu en dan voor de knapen een offer gebracht, bekend onder den naam kekak, waarbij een geit of kip wordt geslacht. Dikwijls wordt ook wel een bedrag van *f* 2.50 naar Mekka gezonden als bijdrage voor het groote feest. Een offer, dat men elders voor een meisje brengt bij het eerste bad na iedere maandelijksche zuivering (mandi hal) heeft bij de Lampongsche bevolking nooit plaats.

De oorlellen worden bij de meisjes gewoonlijk op hun 11e jaar doorboord, welke bewerking met een naald geschiedt. Na afloop wordt een zwart draadje doorgestoken om het weder dicht groeien te beletten.

Het vijlen der tanden (sepi) heeft bij de knapen op hun 14e jaar en bij de meisjes plaats, als zij op 't punt staan van te trouwen. De bewerking wordt door een mannelijke of vrouwelijke doekoen verricht, die daarvoor een geschenk in geld ontvangt van *f* 1—*f* 2.50, al naarmate van de gegoedheid van de ouders. Degene, die de bewerking ondergaat, moet na den afloop het eerst naar een klein kind, dat pas lachen kan, zien en daarbij een gelofte doen.

De tanden worden of in het midden afgevijld (saboet) of gelijkmatig (tanda kasan); in beide gevallen wordt alleen de buitenvlakte der tanden geslepen. Slechts zelden wordt bij het doorboren der tanden goud of zilver gebezigd.

Vroeger had ook nog het puntig of spits vijlen der tanden (sepi karang) plaats; dit geschiedde evenwel alleen bij de voorvechters (hoeloebalang).

Het gebruik van het tandenvijlen schijnt van menangkabauschen oorsprong en, naar de legende verhaalt, in zwang te zijn gekomen, nadat een zekere Aboe Djahil in een tweegevecht met Nabi Prang, dezen met een steen een zijner tanden afbrak, hetgeen ten gevolge had, dat diens volgelingen de tanden vijlden.

De plechtigheid wordt door een groot feest besloten onder den naam boessi bekend.

Evenals elders is bij de Lampongsche bevolking het gebruik in zwang, dat het mannelijk geslacht van naam verwisselt. De namen, die den jongens bij de geboorte worden toegekend, worden verwisseld, wanneer het kind den mannelijken leeftijd heeft bereikt. Erlangt een persoon de een of andere betrekking (pangkat), bijv. die van pasirah of proatin, dan brengt de adat mede, dat men aan den naam een praedicaat (gelar) toevoegt, hem door de bevolking gegeven.

Bij overlijden wordt het lijk, na door de naaste bloedverwanten gewasschen te zijn, in een wit linnen gewikkeld. Zijn de andere bloedverwanten, vrienden en kennissen in het sterfhuis aangekomen, dan wordt het lijk aan een tweede wassching onderworpen (mandi djenasa) en, na in de voorgeschreven kleeding te zijn gestoken, in een langen dubbelen witten kain gewikkeld. Intusschen hebben de malims zich bij elkander aangesloten om onder de leiding van den imam het voorgeschreven gebed (sembajang mait) voor den overledene te verrichten.

Is deze plechtigheid geeindigd, dan wordt het lijk op een baar van bamboe (koeroengan), waarboven een zonnescherm gehouden wordt, door bloedverwanten grafwaarts gedragen. Aan den stoet sluiten zich vrienden en kennissen aan. Zoodra de stoet bij het graf gekomen is, wordt weder een gebed door de malims verricht en inmiddels het lijk in de kuil gelaten, waarin het op de rechterzijde met het aangezicht naar de kibla gelegd wordt. Een vierkante plank, ter breedte van het graf, en in schuine richting boven het lijk geplaatst, dient meer om te voorkomen, dat het lijk door aarde wordt verontreinigd, dan om den overledene in de gelegenheid te stellen zich op te richten bij het ondervragen naar het geloofsformulier door de grafengelen Moenkar en Nakir. Is de kuil met aarde gevuld, dan wordt door den imam de telekin opgezegd en na afloop daarvan het graf met kenangawater besprenkeld en een grafgebed gehouden.

Drie dagen na de begrafenis begeven bloedverwanten, vrienden en kennissen zich naar het graf van den overledene om daarop de grafteekenen te plaatsen; deze bestaan alleen in kleine houten stijlen of steenen, die aan het hoofd- en voeteneinde van den overledene worden geplaatst. Nadat de grafteekenen op het graf zijn geplaatst, wordt een grafgebed gehouden, na afloop waarvan aan het doodenmaal wordt aangezeten.

Bij begrafenissen van pasirahs of proatins worden de onderscheidingsteekenen het lijk tot den uitgang der doeson nagedragen.

Het taboer djalan, het strooien van geld langs den weg, waar-

heen de stoet gaat, is alleen gebruikelijk bij begrafenissen van gegoeden en hoofden.

Evenals elders is het ook gebruikelijk op den 3n, 7n, 40n en 100n dag na iemands overlijden maaltijden aanterichten, waarbij naar gelang van de gegoedheid van de erfgenamen van den overledene, een kip, geit of karbouw wordt geslacht. Voor en na den maaltijd worden dikirs gereciteerd.

Behalve de feesten, hier en daar reeds vermeld, vieren de Lampongers nog andere feesten, bekend onder de namen: boebatok ngoembei, boebatok nanom en boebatok ngegetas.

Het eerste feest wordt gevierd, alvorens men in eene marga de padi op het kweekbed of op de ladang wil uitzaaien. Aan dat feest neemt de bevolking van die marga deel; een maaltijd wordt dan aangericht, waartoe ieder zijn eigen rijst en verdere eetwaren medeneemt en zijn aandeel betaalt in de daarvoor geslachte karbouw.

De gewoonte brengt mede, dat al de zaadpadi bij elkander verzameld en met het bloed van het geslachte dier besprenkeld wordt.

De beide laatstgenoemde feesten worden gegeven door een huisgezin aan bloedverwanten, kennissen en vrienden, die het behulpzaam zijn geweest bij het beplanten en oogsten der velden, zoomede bij het opschuren van het geoogste product. Voor het aanrichten van den maaltijd wordt een kip of geit geslacht. Aan de aanzittenden wordt daarenboven gebak en koffie gepresenteerd.

Eigenaardig is het, dat enkele soorten van gebak bij die feesten niet mogen ontbreken. Zoo moeten rondgediend worden de boeboer tabat gandjoeng, van meel, klapper en suiker klaargemaakt, bij de boebatok ngoembei; de siwok soewa kentjah uit ketan, suiker en klapperwater bereid, bij de boebatok nanom en bij het laatstgemelde feest de oelolot, een gebak, waarvan ketan en klapperwater de hoofdbestanddeelen uitmaken.

In de afdeeling bestaat de gewoonte, dat margahoofden en proatins bij hunne aanstelling aan hunne onderhoorigen een feest bereiden, waarbij voor het aanrichten van het maal een of meer karbouwen worden geslacht.

Alhoewel bij alle feesten de maaltijd de hoofdzaak is, gaan zij gepaard met het reciteeren van dikirs of met muziek en dans en het voordragen en zingen van minneliederen.

Het dansen (njambei) geschiedt niet door danseressen van beroep, zooals op Java 't geval is, maar door jongelingen (moranei) en meisjes (moeli). De dans wordt paarsgewijze door twee jongelingen

of twee meisjes op de maat der gamolan uitgevoerd. Bij den dans schuift de moeli, met het rechterbeen gebogen op den grooten toon steunende, den linkervoet over den grond tot nabij den rechtervoet en haalt dan den linkervoet weder terug, welke bewegingen steeds herhaald worden. De armen worden daarbij gestrekt gehouden en beurtelings rechter- en linkerhand naar omhoog gestoken, terwijl de handen om het polsgewricht worden bewogen. De vingers volgen de modulatiën van de muziek. De moranei blijft onder het dansen niet op dezelfde plaats, doch schuift op het linkerbeen steunende, terwijl hij het rechterbeen ophoudt, met den linkervoet over den grond.

De soorten van dansen zijn het tarik kipas, waarbij een waaier in de rechter- en linkerhand uitgespreid gehouden wordt; het tarik dibingi (zonder waaier); het tarik sekli en tarik soedjoeng, waarbij met een rotan in de hand gedanst wordt.

Danst de dochter van een pasirah, dan dansen tegelijk met haar twaalf meisjes, lalajang geheeten.

Bij iedere danspartij heeft men twee of meer ballet- of ceremoniemeesters (kapala moranei), die de dansen regelen en naar volgorde meisje of jongeling uitnoodigen te dansen. Aan den kapala moranei is speciaal opgedragen om moraneis en moelis, zoo ergens een bimbang gevierd wordt, bij elkander te verzamelen en naar het feest te geleiden.

Het dansen heeft of in de balei of onder een loods, in het midden van de alaman (het plein der doeson) opgericht, of in de open lucht plaats; het vangt in den regel tegen 9 ure 's avonds aan. Te voren, bij het invallen der duisternis worden toortsen (damar) op bamboestokken in den grond gestoken, en de gamolan in gereedheid gebracht. Tegen 9 ure komen de moelis op zijn netst uitgedost bij groepjes op het feestterrein, gevolgd door een paar mannen en oude vrouwen. Zij nemen alsdan naast elkander plaats op matjes, door vrouwen uitgespreid en voor ieder van haar wordt de meêgebrachte sirihdoos, waarin ook benoodigheden voor het rollen van cigaretten te vinden zijn, neêrgezet. De cigarette zal de moeli straks den moranei, die met haar een praatje zal aanknoopen, aanbieden.

Zijn al de genoodigden op het feestterrein aangekomen, dan verzoekt een der kapalas moranei, na drie malen op de tjanang [1] te hebben geslagen, aan de verzamelde menigte een oogenblik stilte en kondigt dan met luider stemme de feestwetten af, o. m. inhoudende dat al

[1] De tjanang wordt ook als omroepersbekken door de Lampongers gebruikt.

wie de bimbang verstoort gebonden voor den controleur zal gebracht worden. Na afloop van de speech wordt de gamolan bespeeld en 't dansen neemt een aanvang.

Om de dansenden staan buiten het feestterrein in een grooten kring de toeschouwers en daaromheen ziet men tal van vrouwen die zich met koken en bakken bezighouden, om hun waar aan de toeschouwers (niet genoodigden) aan te bieden.

Wordt er een groote bimbang gevierd, dan brengt de adat mede, dat de genoodigden door de ingezetenen van de doeson, waar het feest plaats zal hebben, feestelijk worden binnengehaald, waarbij geweerschoten gelost worden. Nadat de gasten op het feestterrein zijn aangekomen, wordt door een der oudste ingezetenen eene korte toespraak gehouden, waarin hij o. m. hen welkom heet, de reden voor het vieren van de bimbang uiteenzet en hun toewenscht, dat zij zich naar gepastheid zullen vermaken. De toespraak wordt door een der gasten beantwoord.

Van de andere spelen, waarmede de Lampongsche jeugd zich vermaakt, vermelden wij nog het oplaten van vliegers, het bebijasan en pepinggi sekli.

Bij het bebijasan verbergt een der spelers of speelsters, na in eenige kopjes rijstkorrels te hebben gedaan, in een daarvan een ring en verzoekt de anderen te raden, in welk kopje de ring zich bevindt. Bij het laatstgemelde spel houdt een der spelers of speelsters een pinangnoot in de gesloten hand, terwijl de medespelers en de speelsters de handen eveneens gesloten houden. Aan een der spelers of speelsters, die te voren verzocht worden het gezelschap te verlaten, wordt nu gevraagd om te raden, in wiens of wier hand de noot zich bevindt. Onder het raden wordt door het gezelschap het volgende lied gezongen:

pepinggi-pinggi sekli
anak pinang baroe datang
petik diri, mana dijà
tedoeh dading ki dapok
ki nalom nikoe nedoh.

De meest geliefkoosde bezigheid van den Lamponger is het laten vechten van hanen [1] (menjaboeng) en het daarbij aangaan van

[1] De hanen worden zeer goed door hunne eigenaars verzorgd. De haan vergezelt ook steeds zijn djoearo op weg, hetzij hij zich naar zijne ladang begeeft, hetzij hij reizen maakt; dikwijls neemt de djoearo zelfs zijn haan mede, indien hij wordt opgeroepen om aan de wegen te werken.

weddingschappen (boetaroh). De hanengevechten hebben plaats of in daartoe aangelegde vechtbanen (galanggang) of overal, waar zich de gelegenheid voordoet. De hanenklopperijen op de pasars (pekan) zijn tegenwoordig verboden.

Verscheidene regels zijn bij de hanengevechten in acht te nemen. Een of twee personen (djenang) worden gekozen om toe te zien, dat het bij de gevechten geregeld en rechtvaardig toegaat en bevinden zich daarom binnen de omheining van de vechtbaan; het publiek staat daarbuiten.

In het strijdperk worden slechts twee hanen tegelijk toegelaten.

Aan ieder omstander is het toegestaan om een inzet te wagen op één der strijders, mits aan weerskanten hetzelfde bedrag wordt verkregen.

Het gevecht eindigt gewoonlijk met den dood, zelden met de vlucht van een der kampioenen.

Durven de strijders elkander niet aan, of bekoopen zij het gevecht tegelijk met den dood, dan worden de inzetgelden teruggegeven.

Om het gevecht spoedig te doen beslissen, maakt men aan de pooten der hanen kunstsporen (tadji) in den vorm van een lancet vast.

Tegenwoordig worden de hanengevechten slechts bij feesten toegestaan; degene, die de vergunning erlangt — de vergunning wordt zelden voor meer dan twee dagen verleend — is gerechtigd een tjoekei te heffen, die 10 pCt. van de inzetgelden bedraagt.

De eigenaar van den overwinnaar krijgt de inzetgelden; degenen die op den overwinnenden kampioen hebben gezet, krijgen het dubbele van hun inzet van den eigenaar van den overwonnene.

De eigenaars van de kampioenen worden djoearo genoemd.

Bij de hanenklopperijen heerscht het grootste enthousiasme onder de omstanders; de anders zoo kalme Lamponger verraadt bij het spel zijn hartstocht; merkwaardig zeker is het, dat er, hoe opgewonden het publiek ook is, zelden ongeregeldheden plaats grijpen.

Andere hazardspelen zijn het bantingan, koewi en blamboeng, die allen veel overeenkomst hebben met ons kruis en munt; het werpen met dobbelsteenen (dadoe) en het vingt-et-un. Dit laatste spel is meer op de pasars in zwang.

Andere spelen, die ook meer te Pasar Kroë en Pasar Poelau-Pisang tehuis behooren, zijn het schaakspel (tjatoer), damspel, tjoeki

---

Des morgens worden de vechthanen uit de kooien genomen en op de alaman der doeson aan pennetjes, die in den grond zijn gestoken, met een eindje touw aan den rechterpoot, bevestigd.

en soedoeng lemawoeng. De stukken bij het schaakspel beantwoorden aan die van het onze met gewijzigde namen. Den koning noemt men ratoe, de koningin mantri, de raadsheeren gadja, de paarden koeda, de kasteelen tir, de pionnen bidak.

Het tjoeki wordt op een bord met 120 punten, door elkander loodrecht kruisende lijnen gevormd, gespeeld met 60 witte en 60 zwarte stukken. Het soedoeng lemawoeng is ons Wolf en schaap.

Een spel, dat de behendigheid van het lichaam oefent, is het sipak raga, een soort van kaatsspel, waarbij een bal van rotan (sipak) met de voeten wordt geworpen en opgevangen, doch nooit met de handen mag worden aangeraakt. Dit spel wordt evenwel alleen te Pasar Kroë gespeeld.

De vermaken der pasar-bewoners bestaan hoofdzakelijk in het voordragen van pantoens; het main mentjak, bestaande in een soort schermen, dat dansende op de maat der rebana door twee personen met zwaarden gewapend wordt uitgevoerd; het tarik piring, waarbij onder begeleiding van viool en rebana op de maat passen worden uitgevoerd en het lichaam in allerlei bochten gewrongen; met een ring, die aan de middenvingers der handen gestoken is, slaat men de maat tegen de borden, waarvan men op iedere hand een heeft; voorts het tarik kain pandjang, waarbij onder begeleiding van viool en rebana en handgeklap twee jongelingen tegenover elkander allerlei passen uitvoeren; onder de manoeuvres houden zij een kain op sierlijke wijze tusschen de handen en maken daarmede allerlei bewegingen; het tarik lagoe doewa, waarbij dezelfde manoeuvres als bij het tarik kain pandjang worden uitgevoerd, doch de jongelingen in stede van een kain een zakdoek tusschen de handen houden; het tarik lagoe ampat, waarbij vier jongelingen een carré vormen en gemelde manoeuvres met een zakdoek tusschen de handen vertoonen.

H. Adats.

Ten slotte rest ons mededeeling te doen van eenige adats, die nog niet ter sprake zijn gebracht. Die adat zijn:

1°. de adat tanggoeng-menanggoeng, waaronder verstaan wordt, dat elk ingezetene eener marga hoofdelijk en solidair verantwoordelijk is voor de handelingen zijner medeingezetenen; pleegt dus iemand b.v. een diefstal in een doeson en is men niet bij machte den dief aantewijzen, dan worden de ingezetenen dier doeson aansprakelijk gesteld voor de restitutie der geleden schade aan den ontstolene.

2°. de adat mememang, een voorschrift na te komen bij een ge-

maakte afspraak betreffende goederen, die in gemeenschappelijk bezit zijn.

3o. de adat pelangkaän.

Indien in een huisgezin de jongste dochter eerder uitgehuwelijkt wordt dan hare oudere zusters, is de echtgenoot verplicht aan ieder zijner schoonzusters een stel kleêren te geven. Deze adat wordt bijna niet in praktijk gebracht.

4o. adat pemadoean.

Een gehuwde man, een tweede vrouw tot zich nemende, betaalt een boete aan de eerste vrouw, die het bedrag van ƒ 40 niet mag overschrijden. De boete wordt onder hare naaste aan- en bloedverwanten verdeeld. Deze adat wordt zelden in toepassing gebracht.

5o. adat pengoesian, bestaande in eene vergoeding van ƒ 10 door een vluchteling aan een margahoofd uittekeeren, wiens hulp hij heeft ingeroepen. Deze adat is niet meer in zwang.

6o. adat larangan.

Aan ieder, behalve de huisgenooten, is het verboden om een afgesloten ruimte in een woning binnen te gaan, waarvoor een matje, onder den naam djengan mangkok bekend, geplaatst is.

7o. adat sira.

Indien in een huisgezin, waar zoons zijn, de jongste gehuwd is, doch de oudsten nog ongehuwd zijn, is het aan de echtgenoote van den jongsten zoon verboden om met hare schoonbroeders een woord te wisselen. Overtreding van deze adat wordt gestraft met ƒ 2 boete, waarvan de helft aan den proatin en de helft aan dengenen of degene, die de vrouw op de overtreding betrapt heeft, moet worden toegewezen.

BIJLAGE.

DE GOENOENG WALIRANG.

Toen ik mij den 6n Maart 1884 op een dienstreis in de marga Soewo bevond, vatte ik het plan op om den in de afdeeling zoo vermaarden Goenoeng Walirang te bezoeken.

Geen gunstiger gelegenheid had zich zeker ooit aan mij kunnen voordoen, om de vulcanische verschijnselen van dien berg van nabij te beschouwen; ik wikte noch woog dan ook de bezwaren, die met dien tocht zouden gepaard gaan en besloot, na afloop van mijne werkzaamheden, mijn plan ten uitvoer te brengen.

Daar die vulcaan, gelegen achter een bergrug van den Goenoeng Sawah, het gemakkelijkst van de doeson Antati te bereiken is, gaf ik aan het betrokken doesonhoofd den last, om door eenige uitkapping van het woud een voetpad aanteleggen naar de plaats, waar de vulcanische verschijnselen worden aangetroffen.

Nadat een en ander voor den tocht in gereedheid was gebracht, vertrok ik den 9n d. a. v. van de doeson Negri, waar ik mijn nachtkwartier had opgeslagen, naar Antati, om van deze doeson uit mijn voetreis aantevangen.

Zoodra wij de sawahs van die doeson, die tot aan den voet der hellingen van den Goenoeng Sawah zijn aangelegd, hadden verlaten, werd het terrein geaccidenteerd en nam daarmede het stijgen een aanvang.

Het pad, dat wij nu volgden, kronkelde zich door oerwoud, dat een weelderigen plantengroei vertoont; behalve hoogstammig geboomte, waaronder een tal boomsoorten, die een uitmuntend hout voor huis- en scheepsbouw leveren, afgewisseld door heesters en struiken met veelkleurige bloemen en bamboeboschjes, trokken vooral prachtige rotanranken en andere slingerplanten onze aandacht. De stilte, die in het woud heerschte, werd slechts afgebroken door het eentoonig geluid van insecten, het getjilp van vogels, nu en dan tevens door de doordringende kreten van de kera en de basgeluiden der siamang.

Heeft men, al stijgende, een afstand van ongeveer 4 palen afgelegd, dan ziet men de noord-westelijke helling van den Walirang voor zich. Om den voet van die helling te bereiken, moesten wij eerst c^a 200′ dalen en eene kleine rivier doorwaden, onder den naam Wei-Peros bij de bevolking bekend. Deze rivier, die op den Walirang ontspringt en zich na een korten loop in de Wei-Semangka ontlast, heeft haar naam ontleend aan den zwavelsmaak en reuk van het water, dat dientengevolge ondrinkbaar is.

Hadden wij tot nu toe steeds onzen tocht te midden van den weelderigsten plantengroei, de tropische natuur zoo eigen, voortgezet, op de helling gekomen had het woud voor een boomlooze vlakte plaats gemaakt; niet de minste plantengroei was in de nabijheid te bekennen, geen boompje stond er, dat ons schaduw kon verleenen voor de felle zonnestralen; slechts op den top bespeurde men laag kreupelhout (kajoe tjentigi).

De boomlooze vlakte bestond bij nader onderzoek uit harde brokken en lagen zwavel; de bovenlaag vertoonde een aschgrauwe of witte kleur, de onderlaag mooie lichtgele kleur. Na, in westelijke richting voortgaande den top, dien ik op een 3000′ schat, te hebben bereikt, vertoonde zich weder eenige plantengroei aan ons oog.

Behalve de noordwestelijke helling, die boomloos is en alleen uit brokken zwavel bestaat, zijn de andere hellingen met kreupelhout en struikgewas begroeid; hoogstammig geboomte viel er evenwel niet te bekennen. Om de plaats te bereiken, waar de vulcanische verschijnselen worden aangetroffen, moesten wij in zuidelijke richting al dalende onzen tocht vervolgen over een afstand van een paal. Het laatste gedeelte van den tocht ging met veel moeilijkheden gepaard, daar men zich door kreupelhout en hoog gras een weg moest banen en dikwerf de voeten verbrandde aan het heete water der beekjes, die doorwaad moesten worden; de beekjes namen hun oorsprong uit de warme bronnen.

Bedoelde plaats is een kale vlakte van een grillige gedaante en van ongeveer 40 vademen in 't vierkant oppervlak, wier lengteas ongeveer het dubbele van haar breedteas bedraagt en bestaande uit een korst van boven op elkander gelegen steenachtige lagen. Daar de korst niet overal dezelfde dikte heeft, moet bij het loopen daarop de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht worden genomen, wil men geen gevaar loopen door de korst heen te zakken. Mij werd o. a. medegedeeld, dat een paar jaar geleden een persoon uit de doeson Antati zijne onvoorzichtigheid met den dood heeft moeten bekoopen.

De diepe kolken, ten getale van *veertig*, waaruit het heete kleurlooze water met een sterken zwavelsmaak en reuk opborrelt, bevinden zich aan den rand dier vlakte, terwijl slechts een kolk wordt aangetroffen, eveneens aan den rand gelegen, waaruit heete, door opstijgende gas- bollen voortdurend in beweging gehouden, modder opwelt en een reuk van zwavelwaterstofgas zich verspreidt; het niveau van de water- en modderoppervlakte is onderhevig aan de verschijnselen van eb en vloed.

Volgens mededeeling van den afdeelingsmantri Pasaloedin, die als schrijver den controleur Wijnveldt [1] op zijn tocht naar den Walirang had vergezeld, waren destijds meer kolken, waaruit heete modder opwelde; eenigen wees hij mij aan, doch de zich daarin bevindende modder was niet meer in werking.

Wendt men, op de vlakte staande, het gezicht naar het noorden, dan ontwaart men links van die vlakte een meer, waarin zich verscheidene beekjes uit die vlakte afkomstig ontlasten; het water heeft dientengevolge een ongenamen zwavelsmaak en reuk. Volgens verklaring van de mij vergezellende hoofden staat het meer in verbinding met de Semangkarivier; nabij die rivier heeft het water den zwavelsmaak en reuk verloren, zoodat het drinkbaar wordt, en moet het enorm vischrijk zijn. In hoeverre die verklaring juist is, kan ik niet beoordeelen; de tijd ontbrak mij helaas! om van de Semangkarivier uit het meer te bezoeken.

Om het meer groeiden slechts niboengpalmen en bovengemeld kajoe tjentigi.

Ten slotte deel ik nog mede, dat die vlakte door de bevolking als heilig wordt beschouwd, waarheen zich vaak personen begeven, om aldaar den tijd met offeren en in gebeden door te brengen; die heilige plaats zou door een rhinoceros en een grooten koningstijger bewaakt worden.

[1] Thans gepensioneerd Assistent-resident.

PROEVE EENER BEKNOPTE SPRAAKKUNST VAN HET ROTTINEESCH.

Door den inlandschen onderwijzer Manafe te Baä op het eiland Rotti is eenige jaren geleden eene uiterst beknopte, maar zeer bruikbare spraakkunst van zijne moedertaal opgesteld, die wij belangrijk genoeg oordeelen om in druk te worden uitgegeven, en wel in het Maleisch, de door den opsteller der proeve gebezigde taal. In een later nommer dezer Bijdragen stelt de ondergeteekende zich voor, den hoofdinheid van Manafe's werk in anderen vorm over te gieten en toegankelijk te maken ook voor hen die geen Maleisch lezen. Verder zal zoo spoedig mogelijk in deze Bijdragen een vrij uitvoerige Rottineesch-Maleische woordenlijst, bewerkt door den inlandschen onderwijzer Tello, verschijnen, terwijl het vooruitzicht bestaat dat binnen een niet al te lang tijdsverloop Rottineesche teksten, fabelen en vertellingen, zullen verzameld zijn.

Het Maleisch handschrift van Manafe is onveranderd in de hier volgende bladzijden afgedrukt, behalve dat de *oe* des schrijvers overal door *u* vervangen is.

H. KERN.

PĔNDAHULUAN.

Maka banjak bahasa dalam dunia ini masing² adalah pĕngutjapannja sĕndiri, maka sabagitu pun bahasa Rotti.

Adapun pada mĕnjĕbutkan sagala pĕrkataän itu dĕngan sĕpatutnja, ja itu: sabagaimana diutjapkan olih orang Rotti, maka pĕngarang mĕrasa baik akan mĕmakaikan bĕbĕrapa tanda ditulis diatas huruf jang bĕrbunji. Maka di tulis tanda jang matikan atau djazam (°) diatas a, ja itu: å pada djadikan o jang pĕngutjapannja pĕndĕk; maka kata mådå (tĕmbakau) haros disĕbutkan saolih-olih tĕrtulis moddo. Pada mĕnundjuk a jang pandjang, maka ditulis diatas a suatu baris kĕtjil djadilah (ā) upama dalam pĕrkataän n'dāla, lāla, rāra, n'dāra, dāra (kuda), saolih-olih tĕrtulis dĕngan dua a (aa).

Lagipun dipakaikan huruf q pada achir barang hĕdjaän (lettergreep); maka huruf itu tiada bolih disĕbutkan sĕlaku huruf gundul *k*, mĕlainkan ditundjukannja pĕngutjapan jang pĕndĕk dari pada hĕdjaän itu, upama: k u l u q (lombok, ritja atau kurus), maka suara pĕmbatja haros djatuh pada hĕdjaän jang kadua, ja itu l u q, sĕdang pada pĕrkataän laq-ĕ (kĕna, dapat), maka suara pĕmbatja haros djatuh pada hĕdjaän l a q. Ingatlah djuga bĕbĕrapa hĕdjaän, upama: p a q, n a q, d a q dan lain² sabagainja dari pada pĕrkataän b a p a q, a n a q, t i d a q, jang disĕbutkan olih orang pĕduduk jang dipulau Djawa.

Maka adalah lagi katahuan pada pĕmbatja, bahua adalah kabedaän antara ĕ, é atau è, ó atau ò.

Maka pĕrkataän jang ditulis dengan ĕ pĕngutjapannja sabagaimana pĕrkataän d e (lidwoord) dalam bahasa Wolanda.

Kata jang ditulis é pĕrsĕbutannja sĕlaku dalam bahasa Mĕlaju pĕrkataän² é k o r atau e i k o r, b é d a atau b e i d a. Kata jang ditulis dĕngan è pĕngutjapannja sĕpĕrti pĕrkataän h e k dalam bahasa Wolanda, atau sĕpĕrti kata bèntèng dalam bahasa Mĕlaju.

Pĕrkataän jang ditulis dĕngan ó haros disĕbutkan sĕpĕrti pĕrkataan p o l e n, t o r e n dan lain² sabagainja dalam bahasa Wolanda, sĕdang

kata² itu jang tĕrtulis dĕngan ò haros disĕbutkan sĕpĕrti pĕrkataän pòtòng dalam bahasa Mĕlaju. Maka kahĕndak orang jang mĕngarangkan kitab jang kĕtjil ini, baiklak ia mĕmulai sĕdikit mĕmpĕrbuatkan sjarth bahasa Rotti ini, maskipun dĕngan kabodohannja dan bĕlom faham sampai akan mĕngaturkan suatu sjarth bahasa dĕngan sĕpĕrtinja; maka iapun harap, bahua pĕngadjar² dan tuan² jang pandai² bolih mĕmbĕtulkan sjarth bahasa ini dĕngan pĕraturannja dan pĕri hĕdjaännja, itulah.

Baä (Baq-a) pulau Rotti (Råtĕ),
28 Augustus 1884.

Pĕngadjar Mĕlaju pada mideras tĕrsebut
D. P. Manafe.

AKAN BAHASA ROTTI.

Maka suatu dari pada sagala bahasa jang dipakaikan dalam Residenan (Residentie) Timor, maka disĕbutkan bahasa Rotti.

Adapun maka adalah katahuan pada sagala pĕmbatja, bahua pulau Rotti dibahagikan pada dua bahagian: ja itu: matahari-naik (Lamakanan) dan matahari-turun (Hendak-anan).

Pada bahagian matahari-naik tĕrdapat sabĕlas karadjaän jang kĕtjil dan dibahagian matahari-turun adalah tudjuh karadjaän jang kĕtjil.

Maka kăradjaän^2 jang dibahagian matahari-naik, ja itu:

Termanu	Diu
Korbaffo	Lĕlenuk
Landu	Bokai
Ringgoú	Talaĕ
Upao	dan Keka.
Bilba	

Maka nama^{2}nja sagala karadjaän, jang dibahagian matahari-turun ja itu:

Baä	Déla
Lelain	Ti
Dĕngka	dan Lålĕt (Lålĕ).
Unalĕ	

Maka orang paduduk pulau Rotti, tiada mĕmpunjai hurufnja sĕndiri Huruf Romawi itulah jang dipakaikan disana.

Arkian maka bahasa Rotti bolih dibahagikan dalam bĕbĕrapa lagu.

Maka adalah bĕbĕrapa karadjaän jang masing^2 lagunja sĕndiri dan ada lah lĕbih dari suatu karadjaän, jang lagunja satu rupa djuga adanja.

Maka bahasa Rotti bolih dibahagikan dalam sĕmbilan lagu.

Didalam bahagian matahari-naik adalah lagu:

1e. Upao, Ringgou dan Landu.

2e. Bilba, Diu dan Lĕlenuk.

3e. Korbaffo.

4e. Termanu, Keka dan Talaë.

5e. Bokai.

Didalam bahagian matahari-turun adalah lagu:

6e. Baä dan Lålĕ.

7e. Dengka dan Lĕlain.

8e. Ti.

9e. Unale dan Déla.

Maskipoen adalah rupa² lagu, tĕtapi tiada susah, misang² orang dari pada bahagian matahari-naik dapat mĕngarti masing² orang dari pada bahagian matahari-turun ampunja bitjara.

Maka adalah bĕbĕrapa pĕrkataän jang bĕrbeida dalam hal pĕngutjapan antara Upao, Ringgoú dan Landu, akan tĕtapi pĕngĕrtiannja sarupa djuga.

Maka pĕrkataän k u d a didalam bahasa Rotti, maka Upao bĕrkata: r ā r a, Ringgoú d ā r a dan Landu bĕrkata n'd ā r a.

Bilba, Diu dan Lĕlénuk bĕrkata: l ā l a.

Korbaffo katakan: n'd ā l a.

Bokai katakan: l ā l a.

Baä dan Lålĕ katakan: n'd ā l a.

Dengka dan Lelain katakan: n'd ā l a.

Ti katakan: n'd ā r a.

Unale dan Déla katakan: n'd ā r a.

Maka r i t j a (l o m b o k) dikatakan: u r u s olih Upao, Ringgou dan Landu.

Bilba, Diu dan Lĕlenuk katakan: k u l u q.

Korbaffo katakan: k u l u q djuga.

Termanu, Keka dan Talaë katakan: k u l u s.

Bokai katakan: k u l u q.

Baä dan Lålĕ: k u l u s.

Dengka dan Lelain: kalāla.

Ti: urai.

Unale dan Déla: k a r ā l a.

Maka i k a n didalam bahasa Rotti dikatakan: i k a q olih Upao, Ringgou, Landu, Bilba, Diu dan Lĕlenuk.

Korbaffo katakan: i a q.

Termanu, Keka dan Talaë: i a k.

Bokai katakan: i k a q.

Baä dan Lålĕ katakan: iq-ak.

Dengka dan Lelain: i a q.

Ti katakan: i a k.

Unale dan Déla: uq-u.

Maka padi didalam bahasa Rotti dikatakan olih Upao, Ringgoú, Landu, Bilba, Diu dan Lĕlenuk: hāde.

Korbaffo katakan: hāde.

Termanu, Keka dan Talaĕ katakan: hādĕ.

Bokai katakan: hādĕ djuga.

Baä dan Lålĕ: hādĕ.

Dengka dan Lĕlain: ālĕ.

Ti katakan: hādĕ.

Unale dan Dela: ārĕ.

Maka djelek didalam bahasa Rotti dikatakan olih Upao: tadāru;

Ringgou: tadaluq; Landu: tamutĕq.

Bilba, Diu dan Lĕlénuk katakan: takadāluq.

Korbaffo katakan: mangalāuq.

Termanu, Keka dan Talaĕ katakan: mangalāuk.

Bokai: manggalāuq.

Baä dan Lålĕ: manggalāuk.

Dengka dan Lĕlain: dĕq-uhākaq.

Ti katakan: manggarāuk.

Unale dan Déla: dĕq-ulākaq.

Maka dalam hal bĕrtjakap, suatu dengan jang lain, maka Upao, Ringgoú, Landu, Bilba, Diu dan Lĕlénuk pakai pada pĕnindisan suara pĕrkataän padóa-ah atau padóa-kah; dan akan mĕnundjuk suatu pĕrmintaän atau suatu pĕngharapan, maka dipakainja pĕrkataän fā.

Korbaffo pada pĕnindisan suara dipakainja hubungan åq atau mĕngkuatkan barang bitjara salaku pun dalam bahasa Mĕlaju djuga; dan akan mĕnundjuk suatu permintaän atau suatu pĕngharapan maka dipakainja pĕrkataän ha.

Termanu, Keka dan Talaĕ mĕmakai pada pĕnindisan suara hubungan āq; dan akan mĕnundjuk barang pĕrmintaän dan pengharapan, maka dipakainja pĕrkataän ha.

Bokai mĕmakai pada pĕnindisan suara padóa-ah atau dadóa-kah.

Baä mĕmakai akan pĕnindisan suara pĕrkataän bādō: dan akan mĕnundjuk pĕrmintaän atau pĕngharapan, maka dipakainja hubungan ba.

Lålĕ mĕmakai pada pĕnindisan suara, pĕrkataän baĕ atau baĕ-ā.

Dengka dan Lĕlain pada pĕnindisan suara, atau djikalau ia heiran barang apa², maka dipakainja pĕrkataän au-āh, tilĕ dan ĕu-ĕh.

Ti dalam hal bĕrtjakap, maka dipakainja perkataän to-ĕh, ja itu: oknum 2e satuan, pada siapa jang dibitjarakan, dan pĕrkataän torĕh, ia itu oknum 2e kalĕbihan, pada siapa jang dibitjarakan.

Unale dan Déla, mĕmakai dalam hal bĕrtjakap suatu dĕngan jang lain pĕrkataän fanggoq.

Lĕlenuk punja lagu sarupa dĕngan Bilba dan Diu, akan tĕtapi Lĕlenuk bĕrtjakap lĕbih ladju dari Diu dan Bilba.

Maka pĕrkataän beita, oknum 1e satuan dalam bahasa Rotti, baik di matahari-naik dan baik di matahari-turun, dikatakan: au.

Oknum 2e satuan, maka Upao, Ringgou dan Landu katakan: å̲ = angkau.

Bilba, Diu dan Lĕlenuk: kå.

Korbaffo katakan kå djuga.

Termanu, Keka dan Talaĕ: å.

Bokai katakan: kå.

Baä dan Lålĕ: å.

Dengka dan Lelain katakan: hå.

Unale dan Déla: hå.

Oknum 3e satuan, maka Upao, dan Ringgou katakan: ria.

Landu katakan: n'dia.

Bilba, Diu dan Lĕlenuk: lia.

Korbaffo katakan: n'dia.

Termanu, Keka dan Talaĕ: n'dia.

Baä dan Lålĕ: n'dia dan ana.

Dengka dan Lelain: éni.

Ti katakan: n'dia.

Unale dan Déla: éni.

Oknum 1e kalĕbihan, maka Upao, Ringgou, Landu, Bilba, Diu dan Lĕlenuk katakan: ami atau ita.

Ita ja itu: kitaorang.

Ami ja itu: kami.

Ita dipakaikan djikalau dibitjarakan sakalian manusia, atau oknum 2e satuan djuga tĕrhitung sama².

Ami dipakaikan djikalau oknum 2e satuan pada jang mana dibitjarakan, tiada tĕrhitung sama².

Oknum 1e kalĕbihan, maka Korbaffo katakan: ami atau ita.

Termanu, Keka dan Talaĕ katakan: ami atau ita.

Bokai katakan: ami atau ita djuga.

Baä dan Iålĕ: a i atau i t a.
Dengka dan Lelain: h a i dan h i t a.
Ti katakan: a i dan i t a.
Unale dan Déla: h a i dan h i t a.
Oknum 2e kalĕbihan, maka Upao, Ringgou dan Landu pakai pĕrkataän: ĕ m i.
Bilba, Diu dan Lĕlénuk pakai pĕrkataän: k ĕ m i.
Korbaffo pakai pĕrkataän: k ĕ m i.
Termanu, Keka dan T a l a ĕ pakai pĕrkataän: ĕmi.
Bokai pakai pĕrkataan: k ĕ m i.
Baä dan Iålĕ pakai pĕrkataän: e i.
Dengka dan Lelain: h e i.
Ti pakai pĕrkataän: é i.
Unale dan Déla: h e i.
Pada oknum 3e kalĕbihan maka Upao, Ringgou dan Landu mĕmakai pĕrkataän: s i r a.
Bilba, Diu dan Lĕlenuk: s i l a.
Korbaffo pakai pĕrkataän: s i l a.
Termanu, Keka dan Talaĕ: s i l a.
Bokai: s i l a djuga.
Baä dan Iålĕ: s i l a atau a l a.
Dengka dan Lelain: s i l a atau a l a djuga.
Ti katakan: s i r a, atau a r a.
Unale dan Déla: s i r a atau a r a djuga.

Lihat dibawah ini:
Sagala oknum 1e, 2e dan 3e satuan;
oknum 1e, 2e dan 3e kalĕbihan.

beita	a u.
angkau.	å, k å, h å.
dia	r i a, l i a, n'd i a, a n a, dan é n i.
kitaorang	i t a atau h i t a.
kami	a i, h a i, a m i.
kamu	é m i, k é m i, é i, h é i.
marika itu.	s i r a, s i l a, a l a dan a r a.

Djikalau diingat akan suatu oknum atau suatu hal, maka dipakaikan hubungan dibĕlakang a h atau k a h; dan djikalau diingat akan lĕbih dari suatu oknum atau suatu hal, maka dipakaikan hubungan dibĕlakang l a h atau k a l a.

Burung tĕrbang. Manu pui-a h { lah (satuan).
-k a h }

Burung² tĕrbang. Manu pui-l a h { lah (kalĕbihan).
-k ā l a }

Upao / Ringgou / Landu	Manu pui-a h lah	(satuan).
	Manu pui-a r a lah	(kalĕbihan).
Bilba / Diu / Lĕlenuk	. . k a h . .	(satuan).
	. . kala . .	(kalĕbihan).
Korbaffo	. . kah . .	(satuan).
id.	. . kala . .	(kalĕbihan).
Termanu / Keka / Talaĕ	Pui-kah lah	(satuan).
	Pui-kala lah	(kalĕbihan).
Bokai	Manu pui-ah lah	(satuan).
	Manu pui-lah lah	(kalĕbihan).

Baä / Lålĕ { m'Pui-kah lah (satuan).
m'Pui lah — (kalĕbihan).

Dengka / Lelain { m'Bui-ah natambĕlĕ (satuan).
m'Bui-alah latam'bĕlĕ (kalĕbihan).

Ti { m'Bui-kah-lambui (satuan).
m'Bui-kara lambu (kalĕbihan).

Unalĕ / Déla { m'Bui-ah natam'bĕlĕ (satuan).
m'Bui-ara latam'bĕlĕ (kalĕbihan).

Pada mĕnundjuk kapunjaän dari pada oknum satuan dan kalĕbihan, maka ditambahi pada achirnja pĕrkataän nama satu atau lĕbih banjak huruf.

Upao	au rāra*k*	beita	punja	kuda.
Ringgou	— dāra*k*	〃	〃	〃
Landu	— n'dāra*k*	〃	〃	〃
Bilba	au lala*ng*	〃	〃	〃
Diu	〃 〃	〃	〃	〃
Lĕlenuk	〃 〃	〃	〃	〃
Korbaffo	au n'dālang	〃	〃	〃
Termanu / Keka / Talaĕ	au n'dāla*ng*	〃	〃	〃
Bokai	au lāla*ng*	〃	〃	〃

Baä, Lålĕ — au n'dālang beita punja kuda.
Dengka, Lelain — au n'dālang 〃 〃 〃
Ti — au n'dārang 〃 〃 〃
Unalĕ, Déla — au n'dārang 〃 〃 〃

Pada mĕnundjuk kapunjaän oknum 2e satuan å atua hå, maka ditambahi huruf *m* pada achir pĕrkataän nama sĕpĕrti:

å rāram.
〃 dāram.
〃 n'dāram.
〃 lālam.
〃 n'dālam.

Pada mĕnundjuk kapunjaän oknum 3e satuan, ria, ndia, lia, atau éni, maka ditambahi pada achir pĕrkataän nama huruf *n*, sĕpĕrti:

ria raran.

ndia dāran, ndia n'dalan, lia lalan, dan lain² sabagainja.

Pada mĕnundjuk kapunjaän oknum 1e kalĕbihan kita, ita, atau hita, maka ditambahi huruf *n* pada achir perkataän nama, sĕpĕrti:

ita rāran
〃 dāran
〃 ndālan
〃 lālan, dan lain² sabagainja;

dan pada mĕnundjuk kapunjaän oknum 1e kalĕbihan ami atau ai, maka ditambahi pada achir pĕrkataän nama huruf *m*.

ami, ai — rāram.
〃 dāram
〃 ndālam, dan lain² sabagainja.

Akan mĕnundjuk kapunjaän oknum 2e kalĕbihan éi, émi, héi atau kémi, maka ditambahi pada achir pĕrkataän nama huruf *m* sĕpĕrti: éi ndalam, dan lain² sabagainja.

Pada mĕnĕrangkan kapunjaän oknum 3e kalĕbihan, marika itu (sira dan sila), maka ditambahi pada achir pĕrkataän nama huruf *n*, sĕpĕrti: sila uman (uma = rumah) = marika itu punja rumah.

Maka di dalam bahasa Rotti adalah:

1. Pĕrkataän waktu jang bolih diubahkan.
2. Pĕrkataän waktu jang tiada bolih diubahkan.
3. Pĕrkataän waktu jang tĕrhubung.

Maka dalam bahasa Rotti dipakaikan tiga waktu, ja itu:
Waktu jang sĕkarang.
Waktu jang sudah lalu.
Waktu jang akan datang.

Lihatlah dibawah ini kaubahan dari pada bĕbĕrapa pĕrkataän waktu jang bolih diubahkan, ja itu dari pĕrkataän waktu
tapadéi (bĕrdiri).

Waktu jang sĕkarang.

Beita	bĕrdiri	au apadéi
angkau	—	å mapadéi
dia	—	n'dia napadéi
kita	—	ita tapadéi
kami	—	(ai) ami mapadéi
kamu	—	(émi) ei mapadéi
marika itu	—	sila lapadéi

Pada waktu jang sudah lalu maka dipakaikan pĕrkataän soh (tĕlah, soedah). Pada waktoe jang akan datang, maka dipakaikan pĕrkataän sangga atau mahani (akan, nanti); dilain kĕradjaän dikatakan sànga atau saka.

Waktu jang sudah lalu.

Beita	sudah	bĕrdiri	au apadéi	soh
angkau	〃	〃	å mapadéi	—
dia	〃	〃	n'dia napadéi	—
kita	〃	〃	ita tapadéi	—
kami	〃	〃	ai mapadéi	—
kamu	〃	〃	éi mapadéi	—
marika itu	〃	〃	sila lapadéi	—

Waktu jang akan datang.

Beita	akan	bĕrdiri	au	mahani	(sangga)	apadéi
angkau	〃	〃	å	—	〃	mapadéi
dia	〃	〃	n'dia	—	〃	napadéi
kita	〃	〃	ita	—	〃	tapadéi
kami	〃	〃	ai	—	〃	mapadéi
kamu	〃	〃	ei	sangga	(mahani)	mapadéi
marika itu	〃	〃	sila	〃	〃	lapadéi

Hal pĕrmintaän atau parintah

satuan	kalĕbihan
mapadéi	mapadéi

Kaubahan dari pĕrkataän pĕkĕrdjaän tita (lihat):

Waktu jang sĕkarang.

Beita	lihat	. . .	au ita
angkau	〃	. . .	å mita
dia	〃	. . .	n'dia nita
kita	〃	. . .	ita tita
kami	〃	. . .	ai mita
kamu	〃	. . .	ei mita
marika itu	〃	. . .	sila lita

Waktu jang sudah lalu

Beita	soedah	lihat	. . .	au ita	sōh.
angkau	〃	〃	. . .	å mita	〃
dia	〃	〃	. . .	n'dia nita	〃
kita	〃	〃	. . .	ita tita	〃
kami	〃	〃	. . .	ai mita	〃
kamu	〃	〃	. . .	éi mita	〃
marika itu	〃	〃	. . .	sila lita	〃

Waktu jang akan datang

Beita	akan	lihat	. . .	au	sangga	(makani)	ita.
angkau	〃	〃	. . .	å	〃	(makani)	mita.
dia	〃	〃	. . .	ndia	〃	〃	nita.
kita	〃	〃	. . .	ita	〃	〃	tita.
kami	〃	〃	. . .	ai	〃	〃	mita.
kamu	〃	〃	. . .	éi	〃	〃	mita.
marika itu	〃	〃	. . .	sila	〃	〃	lita

Hal pĕrmintaän atau pĕrintah.

satuan	. . . . . .	kalĕbihan.
mita	. . . . . .	mita.

Kaubahan dari pada pĕrkataän pĕkĕrdjaän téu (pĕrgi).

Waktu jang sĕkarang.

Beita	pĕrgi	. . .	au	u
angkau	〃	. . .	å	mu
dia	〃	. . .	ndia	néu
kita	〃	. . .	ita	téu
kami	〃	. . .	ai	méu
kamu	〃	. . .	éi	méu
marikaitu	〃	. . .	sila	léu

Waktu jang sudak laloe

Beita	sudah	pĕrgi	. . .	au	u	såh.
angkau	〃	〃	. . .	å	mu	såh.
dia	〃	〃	. . .	ndia	neu	〃
kita	〃	〃	. . .	ita	téu	〃
kami	〃	〃	. . .	ai	méu	〃
kamu	〃	〃	. . .	éi	méu	〃
marika itu	〃	〃	. . .	sila	léu	〃

Waktu jang akan datang.

Beita	akan	pĕrgi	. . .	au	sangga	(mahani)	u
angkau	〃	〃	. . .	å	〃	〃	mu
dia	〃	〃	. . .	ndia	〃	〃	néu
kita	〃	〃	. . .	ita	〃	〃	téu
kami	〃	〃	. . .	ai	〃	〃	méu
kamu	〃	〃	. . .	éi	〃	〃	méu
marika itu	〃	〃	. . .	sila	〃	〃	léu

Hal pĕrmintaän atau pĕrintah.

satuan	. . . .	kalĕbihan
mu	. . . .	méu

Kaubahan dari pada pĕrkataän pĕkĕrdjaän tatānĕ (mĕnanjakan).

Waktu jang sĕkarang.

Beita	tanja	. . .	au atānĕ.
angkau	〃	. . .	å matānĕ.
dia	〃	. . .	n'dia natānĕ.
kita	〃	. . .	ita tatānĕ.
kami	〃	. . .	ai matānĕ.
kamu	〃	. . .	ei matānĕ.
marika itu	〃	. . .	sila latānĕ.

Waktu jang sudah lalu.

Beita	sudah	tanja	. . .	au atānĕ	såh.
angkau	〃	〃	. . .	å matānĕ	såh,
dia	〃	〃	. . .	n'dia natānĕ	såh.
kita	〃	〃	. . .	ita tatānĕ	såh.
kami	〃	〃	. . ,	ai matānĕ	〃
kamu	〃	〃	. . .	ei matānĕ	〃
marika itu	〃	〃	. . .	sila latānĕ	

Waktu jang akan datang.

Beita	akan	tanja	. . .	au	sangga	(mahani)	atānĕ.
angkau	"	"	. . .	å	"	"	matānĕ.
dia	"	"	. . .	ndia	"	"	natānĕ.
kita	"	"	. . .	ita	"	"	tatānĕ.
kami	"	"	. . .	ai	"	"	matānĕ.
kamu	"	"	. . .	éi	"	"	matānĕ.
marika itu	"	"	. . .	sila	"	"	latānĕ.

Hal pĕrmintaän atau pĕrintah.

satuan . . . kalĕbihan.
matānĕ . . . matānĕ.

Kaubahan dari pada pĕrkataän pĕrkataän pĕkĕrdjaän tanggatuq (6) takatuq (1) tangatuq (2) (duduk).

Waktu jang sĕkarang.

au	anggatuq.	Beita duduk dan lain² sabagainja.
å	manggatuq.	
ndia	nanggatuq.	
ita	tanggatuq.	
ai	manggatuq.	
ei	manggatuq.	
sila	langgatuq.	

Waktu jang sudah lalu.

au	anggatuq såh.	Beita tĕlah duduk dan lain² all sabagainja.
å	manggatuq såh.	
n'dia	nanggatuq "	
ita	tanggatuq "	
ai	manggatup "	
éi	manggatuq "	
sila	langgatuq "	

Waktu jang akan datang.

au	sangga	(mahani)	anggatuq.	Beita akan duduk dan lain² sabagainja.
å	"	"	manggatuq.	
n'dia	"	"	nanggatuq.	
ita	"	"	tanggatuq.	
ai	"	"	manggatuq.	
ei	"	"	manggatuq.	
sila	"	"	langgatuq.	

Hal pĕrimintaän atau pĕrintan.

satuan . . . . kalĕbihan

manggatu*q* . . . . . . manggatu*q*.

Pĕrkataän pĕkĕrdjaän jang tiada bolih diubahkan ja itu: sunggu (6) suku (1) sungu (2) (tidur); asa (bĕli); lĕpa (pikul); sa*q*-ĕ (naik); hĕnĕ (mĕmandjat); dådĕ (mĕnānak); dedea (2) kókólak (6) kókólaq (8) (bitjarakan).

Maka pĕrkataän pĕkĕrdjaän jang tĕrsĕbut tinggal sarupa djuga pada sakalian oknum.

Lihatlah:

Waktu jang sĕkarang.

Beita tidur	au	sunggu
dll. sabag	å	sunggu
	ndia	sunggu
	ita	sunggu
	ai	sunggu
	éi	sunggu
	sila	sunggu

Kaubahan dari pada pĕrkataän waktu jang tĕrhubung (hoq-u taän (tangkap).

Waktu jang sĕkarang.

Beita tangkap . . .	au	hoq-u	aan.
dan lain²	å	〃	maan
jang bĕrikut	ndia	〃	naan
	ita	〃	taan
	ai	〃	maan
	èi	〃	maan
	sila	〃	laan

Waktu jang sudah lalu.

Beitah sudah tangkap . . .	au	hoq-u	aan	såh.
angkau 〃 〃 . . .	å	hoq-u	maän	såh.
	n'dia	hoq-u	naän	såh.
	ita	〃	taän	〃
	ai	〃	maän	〃
Kamu sudah tangkap . . .	ei	hoq-u	maän	såh
marika itu 〃 〃 . . .	sila	〃	laän	〃

Waktu jang akan datang.

Beita akan tangkap	au	sangga	(mahani)	hoq-u	aän
dan lain² jang	å	〃	〃	〃	maän
bĕrikut	n'dia	〃	〃	〃	naän

ita	sangga	(mahani)	hoq-u	taän
ai	"	"	"	maän
éi	"	"	"	maän
sila	"	"	"	laän

Hal pĕrmintaän atau parintah

satuan	kalĕbihan
hoq-u maän. . .	hoq-u maän.

Pĕrkataän waktu (pĕkĕrdjaän) jang tĕrhubung ja itu: hĕlĕ taän (pungut); sipå taän (mĕnĕrima); kokolak taän (muafakat); sĕlĕ taän (mĕnanam); sota taän (djadi tjapei atau lĕlah); kèq-di taän (mĕmpĕrdajakan) dan lain sabagainja.

Akan mĕnundjuk barang tĕmpat maka dipakaikan pada satuan pĕrkataän nai dan pada kalĕbihan pĕrkataän lai.

Maka nai dan lai itulah pĕrkataän tambahan jang mĕnundjuk barang tĕmpat sĕpĕrti nai lain (diatas); nai daĕ (dibawah); nai na (disana).

Pĕrkataän tambahan digunakan akan buat barang pĕrtanjaän sĕpĕrti: ĕåbe (bagimana); huhata (sabab apa). Pĕrkataän tambahan akan mĕnundjuk barang waktu sĕpĕrti: bésak-ia (sĕkarang); huā-sah atau afi-kah (kalamari); mpilak atau balaha (eisuk).

Maka pĕrkataän hadapan dalam bahasa Rotti sĕpĕrti: lósa (sampai); noh (dĕngan).

Maka pĕrkataän hubungan jang dipakaikan inilah: då (dan, atau); te (tĕtapi); makanénima (djikalau); hu (sabab).

Maka pĕrkataän pĕrasaän jang dipakaikan itulah: *é*, *ó*, *hé*, *hó*, ado! ama!

Akan mĕniru barang bunjian maka dipakaikan: dung! dang! bĕ! mĕq! st!

ALA OF ALAH.

DOOR

A. C. VREEDE.

In de vorige Bijdragen bl. 285 en 286 schrijft Prof. Niemann: „Bij de in het eerste gedeelte dezer studiën vermelde Boeg. en Makass. partikel ala heb ik het Jav. ala of alah niet vermeld, ofschoon ik wel het Jav. Woordenboek (laatste uitgave) s.v. alah, kadi [1] en lah daarover had nagezien. Ik deelde dit niet mede, omdat het mij voor mijn onderzoek niet genoeg gaf. Sedert heb ik echter het van wijlen den heer Wilkens afkomstige Jav. Woordenboek, dat in handschrift in de Leidsche Universiteitsbibliotheek berust, over dit woord geraadpleegd en daar vond ik s.v. hala III: „ook halah, omdat, eer dat, liever of beter dan, in plaats van, dan dat, s.v.: „hala sira hangluruggi marang mami, wis prapta priyongga B. S. 356: eer gij, of in pl. van dat gij mij komt bestrijden, kom ik zelf daartoe bij u„..... „Alah mĕdun ngagni tengsun, hangur tuwĕkkĕn tumuli„ R. Dj. bl. 310: eer werp ik mij in het vuur, doorsteek mij liever onmiddellijk„; halanne of halahhanne hora karuwan betjik dadi tjarik„ in plaats van dat men niet weet wat men is, is het beter een schrijver (kopiïst) te zijn, „hajo pada kĕrtu, hala nganggur„ „laten wij een kaartje leggen in plaats van niets te doen„ enz.

Alle daar gegevene voorbeelden hier te geven acht ik overbodig. Ook de door W. bijgevoegde vergelijking met een paar Arabische

---

[1] Prof. Niemann is waarschijnlijk mede van den rechten weg gebracht door de zeer twijfelachtige bet. van alah = kaja of kadi. Deze bet. die door Roorda ontleend is aan het ms. wdb. van Winter en Wilkens, doch door geen enkele plaats uit de Javaansche literatuur gestaafd wordt, en ook in het ms. wdb. van Wilkens niet voorkomt, had in de laatste uitgave van het Jav. Handwdb. zoo niet geschrapt, dan toch voorzichtigheidshalve behooren gesteld te worden op rekening van WW.

woorden vermeld ik niet, omdat ik het zeer betwijfel dat hier te denken is aan overneming uit het Arabisch. Doch het blijkt mij nu dat het Mak. en Boeg. ala in beteekenis nauw verwant is met het Jav. kalah, ja dat het zelfs wel mogelijk is dat genoemde talen deze partikel aan het Jav. hebben ontleend en verder op eigenaardige wijze hebben toegepast"..... (en dan in een noot): "Ik heb mij sedert nog eene plaats in de Babad uitg. v. Meinsma herinnerd, namelijk bl. 385 bovenaan, waar hala juist zoo gebruikt is in den zin van ons dan na een comparatief of comparatieve zinsnede als men ala in het Boeg. en kala in het Mak. pleegt te bezigen. Het komt mij althans niet waarschijnlijk voor dat daar het woord kala in de beteekenis van: kwaad, een kwaal of ongeluk, te nemen is."

Deze opvatting berust op misverstand.

In al de aangehaalde plaatsen beteekent ala of alah niets anders dan "slecht" en derg. of bij vergelijking volgens Javaansch spraakgebruik "slechter (zijn), onderdoen", enz. Wel kan het soms *vertaald* worden op de door Wilkens gevolgde wijze, doch "liever of beter dan," "in plaats van", "dan dat" of "dan" (zooals Prof. Niemann ala op de plaats uit de Babad wil verstaan) beteekent het nooit, evenmin als asor "onderdoen" in de uitdrukking ajoenipoen[1] anglangkoengi, asor widadari "haar schoonheid was buitengemeen, een widadari (hemelnimf) deed er voor onder" dan beteekent, hoewel men het best *vertalen* kan: "zij was veel schooner *dan* een widadari".

In al die zinnen toch staat ala of alah vóor dat wat als "slechter, minder goed, minder wenschelijk, minder betamelijk" beschouwd wordt tegenover dat wat "beter", "wenschelijker" "betamelijker" en derg. voorkomt, hetzij dit laatste door de Jav. woorden angur, bĕtjiq "liever", "beter", "verkieslijker enz." wordt uitgedrukt, al of niet.

Zoo geeft dan ook het Jav. Wdb. (laatste uitgave) voor ala nganggoer (op anggoer) als grondbeteekenis: "*slechter* is het ledig te zitten" een spreekmanier voor "tijdverdrijf" of "tot tijdverdrijf". En of men nu hajo paḍa kĕrtu, hala nganggur *vertale* door: "laat ons een kaartje leggen, in plaats van niets te doen" (W.) of "tot tijdverdrijf" is vrij onverschillig, mits men

[1] De heer van der Pant maakt mij attent op het in de laatste uitgave van het wdb. s. v. ajoe achter de bet. «schoonheid» bijgevoegde vraagteeken. Dat vraagteeken heeft geen zin en is dus te schrappen.

aan de grondbeteekenis van ala „slecht”, of „slechter” en derg. niet rake.

Niet anders op de plaats uit B.S. 356, hala sira hanglu-ruggi marang mami, wis prapta prijongga, door Cohen Stuart vertaald: „’t ware *onbetamelijk*, zoo gij tegen mij moest te velde trekken en daarom ben ik zelf hierheen gekomen” of welligt met het oog op de vergelijking beter: „*minder betamelijk* was het dat gij tegen mij moest te velde trekken, en daarom ben ik zelf hierheen gekomen” m, a. w. „liever of in plaats van u tegen mij te laten optrekken, vond ik het beter zelf bij u te komen.” [1]

Uit de plaats van de Babad bl. 385 die het meest overeenkomt met R. Dj., bl. 310 blijkt verder, dat de bet. van „eerder” of „beter dan” voor ala of alah geheel onaannemelijk is, daar het in die zinnen vergelijkenderwijze juist wordt gesteld *tegenover* angoer (*liever* of *beter*): ala mati ana ing pambělokkan angur matija prang, „erger is het te sterven in de gevangenis, beter is het te sterven in den strijd” of „beter is het sterven in den strijd dan in de gevangenis” en R. Dj.: alah meḍun ngagni tengsun, angur tuwěkken tumuli. Volg. W. „*eer* werp ik mij enz,” *eigenlijk:* „*erger* is het (voor mij) mij in het vuur te werpen, beter is het dat gij mij dadelijk doorsteekt, m. a. w. doorsteek mij liever dadelijk, dan dat ik mij in het vuur werpe.”

Nog wordt in plaats van ala of alah ook bijwoordelijk het afgeleide alan of alahan nl. alane of alahane gebruikt, juist in dezelfde beteekenis van „kwaad, slecht” vergelijkender wijs „erger”, „slechter”: halanne of halahhanne hora karuwan, bětjik dadi tjarik, „daar het erger is om niet te weten, wat men is, is het beter om tjarik te zijn”, m. a. w. liever een tjarik„ dan niet te weten wat men is enz.. of wil men volg. W.: in plaats van dat men niet weet, wat men is, is het beter een schrijver (kopiïst) te zijn.

Winter en Wilkens (in manuscript Wdb.) die trouwens dit spraakgebruik bij ala nganggur ook eenvoudig verklaarden uit ala of alah nl. in den zin van „slecht”, „kwaad” enz. en „onderdoen”, „verliezen” en zich niet wagen aan vergelijking met Arabische woorden om tot een hala of halah III te geraken, geven nog dit voorbeeld (zij stellen alane of alahane gelijk aan adja sing, of apa

---

[1] De door C. S. aan alah silih toegekonde beteekenis: «wel verre van» is dan ook alleen als een *vertaling* aan te merken. Zie Wdb. op silih.

manch): alahane kaloenggoehane mantri, di tawani kaloenggoehane toemenggoeng di tampik; en vertalen: „nog minder den post van mantri (zoude hij aannemen), hem is die van toemenggoeng aangeboden en hij heeft er voor bedankt."

Als *vertaling* best, doch ook maar weer met ala of alah tot grondslag in de vergelijkende beteekenis van „minder", „geringer" dus *eigentlijk:* „den *geringeren* post van mantri (zoude hij aannemen!), die van toemenggoeng is hem aangeboden en hij heeft er voor bedankt."

Ten slotte de poetische Babad (nl. de groote Babad, door mij gebruikt bij de recensie van Meinsma's Aant. op de Babad, n° 1 t/m 18 der mss. van de Leidsche Bibliotheek, waarvan de Babad Tanah Djawi n. f. een door een inlander gemaakte prozabewerking is) sluit allen twijfel uit, hoe ala of alah verstaan moet worden; in plaats toch, van ala mati ana ing pambelokkan enz. (de door prof. Niemann bedoelde plaats in de Babad Tanah Djawi bl. 385) heeft die: nadjan silih toemboekneng wĕsi, alah matijeng belokkan „al worden wij getroffen door het (vijandelijke) ijzer of staal, *erger* is het te sterven in de gevangenis"

De inlander hecht dus ook in dit verband aan ala of alah geen andere beteekenis dan die ons mede door het Oud-Javaansch bekend is.

Winter's Kw. Wdb. nl. geeft ala = awon, kawon, asor, enz. alah = kawon enz.

En waarom zouden wij dan met Wilkens meegaan en op grond eener meer dan twijfelachtige vergelijking met Arabische woorden (Prof. Niemann ook deinst daarvoor terug) eene andere beteekenis verzinnen?

Leiden Juni '89.

NOTULEN

VAN DE

ALGEMEENE EN BESTUURSVERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1888—'89.

291STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 17 MAART 1888.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kielstra (Ondervoorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Humme, Bool, Martin, Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel en Wijnmalen (Secretaris).

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden voorgelezen en goedgekeurd, waarna eveneens mededeeling wordt gedaan van de aanteekeningen der laatst gehouden Algemeene jaarlijksche vergadering, welke voorloopig worden vastgesteld en zullen worden opgenomen in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen.

De Voorzitter deelt mede, dat van de heeren Dr. L. W. G. de Roo en Prof. Dr. G. A. Wilken brieven zijn ontvangen, waarbij zij kennis geven de op hen uitgebrachte benoeming tot leden van het Bestuur te aanvaarden.

Ter vergadering tegenwoordig, worden zij voorts door den Voorzitter verwelkomd, die hun de behartiging van de belangen van het Instituut aanbeveelt, in de hoop tevens dat zij zullen willen medewerken ter bevordering van het doel der Vereeniging.

Aan de orde is de verkiezing van een Voorzitter, Ondervoorzitter, Penningmeester en Secretaris ingevolge art. 9 van het Reglement.

Uit de gehouden stemming blijkt dat ter vervulling dier verschillende betrekkingen respectievelijk worden herbenoemd de heeren Kern, Kielstra, de Groot en Wijnmalen, die, onder dankbetuiging, zich bereid verklaren opnieuw het hun opgedragen mandaat te aanvaarden.

Na mededeeling van de voornaamste ingekomen boekwerken, wordt bericht, dat zijn ingekomen:

1°. eene missieve van de Directie van de United States Geological Survey, te Washington, houdende dankbetuiging voor de ontvangst van de eerste aflevering van deel XXXVII der Bijdragen van het Instituut. Voor kennisgeving aangenomen.

2°. eene missive van het Bestuur van de Société de Géographie, te Parijs, van den 28 Februari jl., waarin het eene opgave geeft van eenige leemten in de verzameling der Bijdragen en afzonderlijke Werken, die het Genootschap telkens van het Instituut mocht ontvangen, met verzoek het ontbrekende te willen aanvullen. In handen gesteld van den Secretaris, met opdracht, zoo mogelijk althans, aan het gedaan verzoek te voldoen, terwijl het Bestuurslid de Roo zich bereid verklaart zijne tusschenkomst te verleenen, waar het de aanvulling geldt van de ontbrekende afleveringen van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, welk orgaan verkeerdelijk door het Parijsche Genootschap wordt beschouwd als een der uitgaven van het Instituut.

3°. missives van de hh. Jhr. mr. J. F. Alewijn, mr. G. H. Betz, J. W. van den Broek, A. Cochius, W. J. Derx, S. C. van Doesburgh, Prof. mr. H. L. Drucker, mr. W. Francis, mr. S. J. Hingst, dr. C. W. Janssen, A. H. Kiehl, A. M. Kollewijn Nz., mr. J. A. Levy, mr. A. Lind, G F. Lucardie, Prof. Mr. J. Oppenheim, W. L. de Petit, Prof. dr. A. Pierson, Jhr. mr. J. C. Reijnst, Jhr. J. H. P. von Schmidt auf Altenstadt, N. D. Schuurmans, J. A. Schröder, E. P. C. Sol, J. N. A. Baron Taets van Amerongen, G. C. C. Thierens, L. de Vlaming, C. E. Uhlenbeck, Mr. M. P. H. Wiercx, mr. O. J. E. Baron van Wassenaer van Catwijck en F. J. A. van Zijll de Jong, — allen houdende kennisgeving van de aanvaarding hunner benoeming tot leden van het Instituut.

Voor kennisgeving aangenomen.

4°. missives van de hh. F. Buttikofer, Dr. A. A. van Bemmelen, J. van Dam van Isselt en P. C. F. Snellen, waarbij zij, hoewel zij de benoeming tot leden van het Instituut op prijs stellen, echter om persoonlijke redenen zich genoopt gevoelen de op hen uitgebrachte keuze niet te aanvaarden.

Voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van den heer mr. C. F. van Meuas, griffier bij

het Hof van Justitie te Paramaribo, waarbij wordt bericht dat hij, gaarne de benoeming tot lid van het Instituut aanvaardende, tevens bereid is als vertegenwoordiger der Vereeniging in Suriname op te treden, met verzoek hem te zijner tijd te willen inlichten op welke wijze hij de belangen van het Instituut het meest zou kunnen behartigen, hetzij door zelf geo- en ethnografische en linguistische bijdragen te leveren of anderen tot de inzending daarvan op te wekken, hetzij door toezending van de voornaamste in de kolonie gedrukte stukken en werken, terwijl inmiddels de sedert 1 Januari jl. verschenen nummers van een der aldaar verschijnende couranten worden aangeboden.

Den Secretaris wordt opgedragen de gevraagde inlichtingen te verstrekken.

6°. eene missive van den heer F. H. J. Privé, te Solok, houdende bericht, dat de benoeming tot lid van het Instituut door hem wordt aanvaard. Voor kennisgeving aangenomen.

7°. briefkaarten van Commissarissen uit Indië, van 13 Januari en 17 Februari jl., houdende mededeeling dat, met ingang van 1 Jan. 1888, als leden van het Instituut zijn toegetreden de heeren mr. W. A. J. van Davelaar, leeraar aan het gymnasium Willem III te Batavia en L. Knappert, aspirant-controleur te Païnan (Sumatra's Westkust), met verzoek hun de edita over het loopende jaar te willen doen toezenden.

Voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen uit Indië, dd. 25 Jan. jl. N°. B/154, waarbij wordt aangeboden: *a.* de rekening en verantwoording van hun geldelijk beheer over 1887, sluitende met een kassaldo van *f* 250.85[5]; *b.* eene opgaaf van de leden die achterstallig zijn in de betaling hunner contributie, waarbij een paar toelichtende aanteekeningen; *c.* eene lijst van de Indische leden, met opgaaf van woonplaats, waaruit blijkt dat het Instituut in Indië 176 leden telt, waarvan 19 met verlof in Nederland en 4 in Nederland hunne contributie betalen, terwijl sedert nog als lid is toegetreden de heer Dr. H. J. Boelman te Djokdjakarta, onder mededeeling wijders, dat door gebruik te maken van de destijds door Commissarissen gedane aanwijzing voorzeker het ledental in Indië nog voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar zal zijn; *d.* eene

lijst van de personen die van de ledenlijst zijn afgevoerd, ten getale van 9; en eindelijk e. eene lijst der in verantwoording zijnde boeken.

De Secretaris deelt mede, dat de Penningmeester met hem de aangeboden verantwoording heeft nagezien en in orde bevonden, waarom hij voorstelt daarop de goedkeuring van het Bestuur te verleenen, onder dankzegging aan Commissarissen voor hun geldelijk beheer; en wat voorts de overige door hen overgelegde bescheiden betreft, hem, Secretaris, te machtigen van den inhoud daarvan aanteekening te houden en Commissarissen de inlichtingen te verstrekken, welke hem in het belang hunner administratie noodig mochten voorkomen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Naar aanleiding eener mededeeling, in de vorige vergadering gedaan, rapporteert de Penningmeester, dat aan den heer Jhr. B. L. Teding van Berkhout wèl voor de vertaling van het eerste gedeelte van Bock's reisverhaal, doch niet voor die van het slot daarvan, dat nu is verschenen, honorarium is uitbetaald geworden. Na gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig zijn voorstel, besloten het honorarium alsnog te voldoen en dit te stellen op f 12 per vel.

Onder herinnering aan de oproeping, door den heer P. Brooshooft te Samarang tot eenige belangstellenden hier te lande gericht ter behartiging van de Indische belangen, deelt de heer Kielstra mede, dat zich onlangs eenige heeren hebben vereenigd, die gaarne eerstdaags ter bespreking der zaak zouden willen samenkomen, waarom hij machtiging verzoekt voor die vergadering gebruik te mogen maken van de vergaderzaal van het Instituut.

Zonder beraadslaging wordt de gevraagde machtiging verleend.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

292STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 21 APRIL 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Bool, Martin, de Roo, Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel, Humme en Wijnmalen (Secretaris).

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De heer Snouck Hurgronje deelt mede, dat hij van sommige leden weder klachten heeft vernomen over de verzending der Werken en Bijdragen van het Instistuut, welke zij òf niet, òf eerst laat ontvangen. Hij verzoekt dat hiervan aanteekening in de notulen geschiede.

Naar aanleiding dezer mededeeling wordt, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, besloten den Secretaris te machtigen hieromtrent met den drukker van het Instituut, die tevens met de verzending der werken is belast, in onderhandeling te treden en de noodige maatregelen te nemen ter verzekering eener geregelde en spoedige verzending, zullende, zoo dit ondoenlijk mocht blijken, wijziging van het bestaande contract in overweging worden genomen.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de sedert de vorige vergadering ontvangen boekwerken, die, onder dankzegging aan de inzenders, in de boekerij worden geplaatst. Tevens wordt bericht, dat is ingekomen een schrijven van het India Office van 23 Maart ll., houdende kennisgeving dat vanwege het Indisch Gouvernement, ter aanbieding aan het Instituut, is ontvangen het 23e deel van de „Reports of the archaeological Survey of India”, met een „General Index” op de geheele serie, met verzoek te mogen vernemen of de vorige deelen, hetzij allen, hetzij gedeeltelijk in de boekerij van het Institunt aanwezig zijn.

De Secretaris deelt mede, dat slechts de zes eerste deelen, gedurende de jaren 1871/78 uitgegeven, ontvangen zijn, 't geen aan den Undersecretary of State for India zal worden medegedeeld, onder aanvaarding van zijn aanbod tot aanvulling der reeks.

Verder zijn ingekomen:

1°. eene missive van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, houdende dankzegging voor de gezonden Bijdragen, 5e reeks, deel III, afl. 1. en voor het 2e gedeelte van Bock's reis in Oost- en Zuid-Borneo.

Voor kennisgeving aangenomen.

2°. eene missive van den Secretaris des Nass. Vereins für Naturkunde, waarbij wordt verzocht de voor zijn genootschap bestemde edita van het Instituut naar Wiesbaden te willen zenden.

Hiervan wordt aanteekening gehouden.

3°. eene missive van den Bibliothecaris van de Reale Accademia dei Lincei, te Rome, houdende verzoek om, zoo mogelijk, ter aanvulling der reeks van de Instituutswerken, te mogen ontvangen de eerste aflevering van deel VI, 4e volgreeks, der Bijdragen.

De Secretaris wordt gemachtigd, zoo mogelijk, aan dit verzoek te voldoen.

4°. eene missive van den heer van J. P. Th. van Nunen, te Amsterdam, houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

5°. eene missive van den heer J. W. Maxwell, te Penang, waarbij hij, onder dankbetuiging voor de hem verleende onderscheiding, verklaart gaarne zijne benoeming tot buitenlandsch lid van het Instituut te aanvaarden.

De missives sub 4° en 5° worden voor kennisgeving aangenomen, terwijl nog wordt aangeteekend, dat wegens overlijden van de lijst der buitenlandsche leden moeten worden afgevoerd Prof. H. L. Fleischer, te Leipzig, Sir Walter Elliot Wolfelee (Schotland) en Pandit Bhagwânlâl Indraji, te Bombay.

Van het buitenlandsch lid, den Graaf Meyners d'Estrey te Parijs, is ingekomen een schrijven, waarbij, onder mededeeling van het bestaande plan tot het houden van een Geographisch Congres te Parijs ter gelegenheid der tentoonstelling in 1889, het verzoek wordt gedaan, om, evenals in 1878, ook nu weder het Instituut daarbij te mogen vertegenwoordigen.

Overeenkomstig het voorstel des Voorzitters wordt besloten omtrent dit verzoek vooralsnog geene beslissing te nemen.

Ten vervolge van hun schrijven van 25 Januari jl. nº. B/154, bieden Commisarissen te Batavia, onder geleide eener missive dd. 10 Februari jl. nº, B/155, eene prima-wissel aan, groot *f* 305.25 N. C., betaalbaar zes maanden na dato, welk bedrag het kassaldo op 1 Januari van dit jaar vertegenwoordigt, vermeerderd met hetgeen sedert ontvangen werd.

De wissel is bereids aan den Penningmeester ter hand gesteld, terwijl de ontvangst daarvan zal worden erkend.

De Secretaris doet mededeeling van den inhoud der met 1 Juli a. s. uit te geven derde aflevering van de Bijdragen, waaruit blijkt dat, met het oog op het wenschelijke eener plaatsing van de uitgebreide artikelen der heeren Kielstra, van Langen en Wilken, de aflevering zeer omvangrijk zal zijn, waarom hij machtiging vraagt en erlangt het voor elk nummer vastgesteld aantal vellen ditmaal te mogen overschrijden, met dien verstande echter, dat de October-aflevering eenigszins zal worden ingekrompen.

De Secretaris geeft uitvoerig verslag van de door hem met de firma Brill en den heer Snouck Hurgronje gevoerde nadere onderhandelingen betreffende de voorgenomen uitgave van het werk van laatstgenoemde, in verband met de vroeger daaromtrent gemaakte voorloopige berekening van kosten als anderzins.

Overeenkomstig zijn voorstel, nader toegelicht en ondersteund door den Heer Snouck Hurgronje, wordt besloten:

1º. dat de uitgave zal geschieden in 2 dln. in gr. 8ᵛᵒ formaat, te zamen ± 35 à 40 vellen druks, terwijl de platen zullen worden vereenigd in één afzonderlijken Atlas in gr. 4º.;

2º. dat van den tekst en de platen, voor zoover deze litho- en chromolithographiën betreft, eene oplaag zal worden geleverd van 800 exemplaren, terwijl voorloopig van de te leveren photographische platen 500 exemplaren zullen worden bezorgd;

3º. dat zal worden gebruik gemaakt van het voorstel des heeren Trap te Leiden, om van een drietal platen van het werk des heeren Snouck Hurgronje in het Internationale Archief voor ethnographie te mogen opnemen, waarvoor de firma zich verbindt kosteloos zoovele afdrukken af te staan als voor de oplaag van bedoeld werk noodig zal zijn;

4º. dat, in de plaats van honorarium, 40 exemplaren van werk aan den Schrijver zullen worden toegekend;

5o. dat de prijs, waarvoor het werk zal worden in den handel gebracht, tot *f* 20 à *f* 25 dient verhoogd, doch eerst later definitief zal worden bepaald, met handhaving echter van de som van *f* 15 voor elk der 100 exemplaren, die aan het Ministerie van Koloniën zullen moeten worden bezorgd;

6o. dat, eindelijk, met het oog op den nu eerst bekenden omvang der geheele uitgave, de kosten daarvan geraamd worden tot een bedrag van *f* 4,500 à *f* 5,000.

Overeenkomstig den door den heer Wilken gegeven wenk verklaart de Secretaris zich bereid, in overleg met den Schrijver en den Uitgever een prospectus van het werk te doen samenstellen ter verspreiding onder de leden, voor wie het, ingevolge vroeger genomen besluit, tegen de helft van den handelsprijs zal worden verkrijgbaar gesteld.

De heer Snouck Hurgronje bespreekt de uitgave der Atjehsche grammatica en chrestomathie, benevens die van het woordenboek. Kan met den druk van het woordenboek eerst in den loop van dit jaar een aanvang worden gemaakt, met het oog echter op het aanstaand vertrek des heeren van Langen en het alleszins wenschelijke dat hij zelf de drukproeven nazie, wordt in overweging gegeven onverwijld over te gaan tot het drukken van de spraakkunst met chrestomathie, welke ongeveer op 6 vellen druks kan worden geraamd.

Na eenige gedachtenwisseling wordt dienovereenkomstig besloten en de Secretaris gemachtigd daartoe de noodige maatregelen te nemen en het daarheen te leiden, dat de druk, althans van de spraakkunst, voor het vertrek van den Schrijver in Juni, zal zijn afgeloopen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

293STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 19 MEI 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Ondervoorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Martin, Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel, Humme en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de hh. Bool en de Roo, met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris doet opgave van de sedert de vorige bijeenkomst ontvangen boekwerken, waarna wordt medegedeeld, dat zijn ingekomen:

1°. missives van de Directie van de Bibliotheek der gemeente-inrichting ter opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden, dd. 26 April jl., van den Conservator van de Bibliotheek van Teyler's stichting te Haarlem, van 25 April jl., en van het Department of the Interior, United States Geological Survey, te Washington, D. C., van 24 April jl., — allen houdende bericht van ontvangst van en dankbetuiging voor de toegezonden 2e aflevering, derde deel, vijfde volgreeks der Bijdragen van het Instituut.

Voor kennisgeving aangenomen.

2°. eene missive van de Directie van de Oberhessische Gesellschaft für Natur- und Heilkunde, te Giessen, dd. 7 Mei jl., houdende verzoek tot ruiling van wederzijdsche uitgaven.

Wordt besloten te antwoorden, dat, daar de Oberhessische Gesellschaft zich op een geheel ander gebied beweegt dan het Instituut, een letterkundig verkeer tusschen de beide Instellingen geen bevredigend resultaat zal opleveren

3°. missives van de heeren J. C. Bloem, te 's Gravenhage, en J. G. Plate Jr., te Leiden, beiden houdende verzoek van de ledenlijst te worden afgevoerd.

Voor kennisgeving aangenomen.

1°. eene missive van den heer E. J. Voute, Directeur van de Nederl. en Ind. Tuinbouw-maatschappij te Zeist, thans tijdelijk te Buitenzorg, houdende mededeeling van de aanvaarding van het lidmaatschap, onder aanteekening dat over de contributie ten kantore der Maatschapkij te Zeist kan worden beschikt.

Voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel worden gebracht brieven van Commissarissen in Indië, dd. 19 Maart jl. n°. B/162 en 13 April jl. n°. B/167, benevens drie briefkaarten van 23 en 24 Maart en 7 April jl. Commissarissen deelen daarbij meê:

1°. dat tot leden van het Instituut zijn toegetreden de hh. mr. J. H. Bergsma, A. H. G. Fokker, M. Willemstijn en H. van Lokhorst te Batavia, Mr. Caesar Voute te Semarang, H. M. La Chapelle, te Buitenzorg, J. van Hengel, Controleur 2e klasse te Indrapoera (Sumatra's Westkust), J. G. Schot, te Fort de Kock, met verzoek aan allen de verschenen edita over het loopend jaar te doen zenden; 2°. dat in een aan den heer Nijhoff geadresseerde kist van het Bataviaasch Genootschap met bestemming voor de boekerij van het Instituut eenige boekwerken en kaarten zijn verzonden, waarvan eene lijst wordt bijgevoegd; 3°. dat, ingevolge reeds vroeger gedane mededeelingen, pogingen in het werk zijn gesteld om voor de boekerij van het Instituut de prachtige verzameling photographieën door Van Kinsbergen van Javaansche oudheden (andere dan de Boro Boedhoer) vervaardigd, te bekomen: welke pogingen niet te vergeefs zijn geweest, zoodat hoogst waarschijnlijk binnen kort die collectie door de Indische Regeering aan het Instituut zal worden geschonken, terwijl daarentegen andere door particulieren vervaardigde photographieën moeielijk anders dan tegen betaling zouden kunnen worden verkregen. Voor eene tamelijk volledige verzameling zou een bedrag van ƒ 2000 nauwelijks voldoende zijn; — 4°. dat de heer H. M. La Chapelle, in verband met zijne overplaatsing naar Buitenzorg, er van heeft afgezien een Indisch Lapidarium te bewerken.

De Secrataris wordt gemachtigd Commissarissen, voor zooveel noodig, eenig antwoord te doen toekomen.

De Secretaris deelt den inhoud mede van een door hem van het lid dr. J. Groneman, te Djokdjakarta, ontvangen schrijven, dd. 30 Maart jl. betreffende den voorgenomen of wel het voortzetten van den arbeid der Djokdjasche Vereeniging aan de tempels in de vlakte

van Parambanan, waaromtrent het Bestuur reeds vroeger eenige mededeelingen mocht ontvangen. Nu de aanvrage om subsidie voor dien arbeid door de Regeering is van de hand gewezen, wordt een beroep gedaan op het Instituut en zijn financieële steun verzocht.

Na beraadslaging wordt besloten den heer Groneman te berichten, dat door de groote werken, waarvan de uitgave door het Instituut zoowel in dit als in het volgende jaar wordt ondernomen of voorbereid en aanzienlijke kosten vordert, de staat der kas niet toelaat aan eenige andere onderneming, hoe wenschelijk zij overigens zij, financieëlen steun te verleenen.

Met het oog op de aanstaande verschijning van het werk van Dr. Snouck Hurgronje over Mekka is zoowel met den Schrijver als met den uitgever Nijhoff en de firma Brill in overleg getreden omtrent de samenstelling van een prospectus, dat aan de leden van het Instituut toegezonden en tevens algemeen verspreid kan worden. De Secretaris koestert de hoop dat men daarmeê reeds voor de volgende bijeenkomst zal kunnen gereed komen.

De Secretaris deelt mede dat hij, naar aanleiding van de hem in de vorige vergadering verstrekte machtiging, en den Voorzitter gehoord, met den uitgever M. Nijhoff en de firma Brill in onderhandeling is getreden over de uitgave der Atjehsche taalwerken van den heer van Langen. Het resultaat van het gehouden overleg is geweest, dat men zich bereid heeft verklaard bedoelde taalwerken, en wel de Atjehsche spraakkunst met chrestomathie en het Atjehsche woordenboek uit te geven in twee deelen, in 8° formaat, met dien verstande dat, voor zoover het de spraakkunst betreft, deze in haar geheel in proef zal worden geleverd vóór het vertrek des Schrijvers in Juni a. s. De kosten der uitgave van beide deelen worden geraamd op een bedrag van hoogstens *f* 2500.

Naar aanleiding van de gerezen klachten over de verzending der Werken en Bijdragen aan de leden buiten den Haag, wordt door den Secretaris in overweging gegeven haar in het vervolg niet meer te doen plaats hebben door tusschenkomst van den boekhandel, maar de edita den leden, buiten de residentie woonacht
de post te doen toekomen, evenals zulks met h
sedert geruimen tijd geschiedt met de expeditie naa

Bij de beraadslaging, welke over dit voorstel

gaarne toegegeven dat daardoor eene spoedige en geregelde verzending wordt verzekerd, doch tegenover dit voordeel wordt gewezen op het niet onaanzienlijk financieel offer, dat de kas van het Instituut daarvoor zal moeten brengen, zelfs al wilde men met betrekking tot de te 's Gravenhage, Leiden en Delft woonachtige leden de dusver gevolgde wijze van verzending blijven behouden.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter wordt besloten vooralsnog geene verandering in den bestaanden toestand te brengen, terwijl de Penningmeester zich bereid verklaart met de firma H. L. Smits in overleg te treden, ten einde eene doeltreffende verzending der edita van het Instituut te waarborgen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door de Voorzitter gesloten.

294STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 16 JUNI 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-Voorzitter), Martin, Snouck Hurgronje, Wilken, Bool, Niemann, Riedel en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de hh. Humme, de Groot en de Roo, met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris doet opgave van de ontvangen boekwerken, waaronder een groot aantal brochures op Indië betrekking hebbende, afkomstig van het lid, mr. W. B. Bergsma, te Apeldoorn, en waarvoor bereids de dank van het Instituut is gebracht.

Verder zijn ingekomen:

1o. eene missive van het Hoofdbestuur der Vereeniging tot bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Ned. Indië te Batavia, van 30 April jl. no. 1623, houdende dankbetuiging voor de ontvangst der Bijdragen van het Instituut.

2o. eene missive van het Bestuur van de Vereeniging ter behar-

tiging van de Nederlandsche belangen, op de Tentoonstelling te Parijs in 1889, houdende noodiging tot deelneming aan die Tentoonstelling, waaromtrent tevens eenige gedrukte bescheiden worden toegezonden.

Beide missives worden voor kennisgeving aangenomen.

3°. eene missive van de Directie der Société de Géographie, te Parijs, van 11 Juni jl., houdende kennisgeving van het voornemen, om, ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in 1889, een internationaal geographisch congres te houden, met uitnoodiging 1°. daaraan te willen deelnemen en opgave te doen van de onderwerpen, waarvan de behandeling wordt gewenscht; en 2°. zoo mogelijk, voor zoover Nederland betreft, een overzicht samen te stellen van de reizen, onderzoekingen, uitgaven, die, gedurende eene eeuw, het meest hebben bijgedragen voor de bevordering der geographische wetenschap.

Na eenige gedachtenwisseling wordt goedgekeurd omtrent eene deelneming aan het te houden congres later eene beslissing te nemen, terwijl hetgeen sub 2°. wordt verlangd veilig kan worden overgelaten aan het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, te Amsterdam.

4°. eene missive van den heer G. A. Hansen, kapitein de Infanterie van het O. I. Leger, te Meester Cornelis, houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

Voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van den heer H. H. Donker Curtius, resident van Madoera, waarbij hij mededeelt tot zijn leed het lidmaatschap van het Instituut niet te kunnen aanvaarden.

Voor kennisgeving aangenomen.

6°. een schrijven van Commissarissen van 28 April jl., n°. B/168, benevens briefkaarten van 28 April, 1 en 5 Mei jl., houdende bericht: *a.* dat het lidmaatschap alsnog is aanvaard door de hh. T. Ottolander, te Sitoebondo, Mr. J. J. C. Enschedé, te Soerabaja, Mr. J. C. Th. Heyligers, te Bondowoso, J. A. Hooze, te Batavia, Mr. C. Th. van Deventer, te Semarang, R. Fennema, te Medan, C. J. van Schelle, te Muntok, G. P. A. Renaud, te Batavia en Mr. R. Z. Dannenborgh, te Medang; *b.* dat het lid D- de Groot, te Amoy, zoolang hij in China is, zijne c

Nederland wenscht te doen betalen; en c. dat aan den heer van der Noordaa, te 's Gravenhage moet worden gerestitueerd *f* 36, zijnde het bedrag der contributie over '85, '86 en '87 van het lid H. E. D. Engelhard, die zelf in Indië zijne contributie over die jaren heeft betaald, terwijl zulks ook door zijn gemachtigde, de heer van der Noordaa, is geschied.

Wordt besloten van de namen der toegetreden leden aanteekening te houden en van het door Commissarissen sub *b.* en *e.* medegedeelde aan den Thesaurier kennis te geven.

Door den heer Bool wordt rapport uitgebracht omtrent hetgeen dusver verricht werd, ten einde te geraken tot de samenstelling van een Lapidarium van onze vroegere en tegenwoordige koloniën en bezittingen. Na gehouden overleg met den oud-Hoogleeraar Veth — door wiens welwillende medewerking eene lijst werd verkregen van de plaatsen, waarop de aandacht moet worden gevestigd voor een onderzoek ten behoeve van het Lapidarium — zijn den 4en Juni jl. vanwege het Instituutsbestuur aan de Ministers van Koloniën en Buitenlandsche Zaken de volgende adressen verzonden:

a. aan Z. E. den Minister van Koloniën:

"Geeft eerbiedig te kennen het Bestuur van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I. te 's Gravenhage:

dat het in eene zijner laatste vergaderingen de wenschelijkheid heeft besproken om in het belang der geschiedenis eene verzameling aan te leggen van korte beschrijvingen en teekeningen of afbeeldingen van wat nog overig is van de forten, factorien, kerken, begraafplaatsen en andere openbare gebouwen, die van het vroeger aanwezen der Nederlanders getuigen en meer inzonderheid van afschriften der inscriptiën die op de vaak grootsche praalgraven en op de grafzerken in kerken en op kerkhoven voorkomen, ten einde aldus te geraken tot de samenstelling van een Lapidarium van onze Oost- en West-Indische bezittingen;

dat die wenschelijkheid algemeen werd beaamd en het tegenwoordig verzoek het gevolg is der overwegingen, die omtrent eene verwezenlijking van het denkbeeld hebben plaats gehad;

dat de geldmiddelen van het Instituut te kort schieten om de verzameling van een en ander aan bijzondere personen op te dragen;

dat het Bestuur voornoemd echter van meening is dat, nu de Landvoogden onzer Oost- en West-Indische koloniën zich door eene

goede gezindheid jegens de wetenschap onderscheiden, het doel ook langs een anderen weg kan bereikt worden;

dat het namelijk gelooft dat, indien genoemde Landvoogden eene aanschrijving wilden richten aan de gewestelijke of plaatselijke autoriteiten om, naarmate daartoe tijd en gelegenheid zal bestaan, een en ander van haar gewest of plaats bijeen te doen brengen en herwaarts te zenden, die verzameling dan ook langzamerhand zal verkregen worden;

Redenen waarom het Bestuur, vertrouwende op de welwillendheid Uwer Excellentie en Hare genegenheid om het wetenschappelijk streven van het Instituut te steunen, Haar eerbiedig verzoekt genoemde Landvoogden, onder toezending van een afschrift van dit adres en der daarbij gevoegde toelichtende lijst van plaatsen, tot het richten van zoodanige aanschrijving te willen uitnoodigen.

't Welk doende, enz.

Het Bestuur voornoemd,

(*get.*) H. Kern, *Voorzitter*.

(„) T. C. L. Wijnmalen, *Secretaris*.”

LIJST
VAN PLAATSEN IN NEDERLANDSCH-INDIË WAAROP DE AANDACHT WORDT GEVESTIGD VOOR ONDERZOEK TEN BEHOEVE
VAN HET
LAPIDARIUM.

Java en Madoera.
Anjer.
Bantam.
Batavia.
Buitenzorg.
Bandong.
Tjandjoer.
Indramajoe.
Tjeribon.
Tegal
Pekalongan.
Semarang.
Salatiga.
Soerakarta.
Jogjakarta.
Djepara.
Djoewana.
Rembang.
Toeban.
Grissee.
Soerabaja.
Pasoeroean.
Panaroekan.
Banjoewangi.
Banjoealit.
Pampang.
Arisbaja.
Bangkalang.
Sampang.
Maringan (Soemenep).

SUMATRA EN NABURIGE EILANDEN.

Palembang.
Djambi.
Siak.
Baroes.
Tikoe.
Priaman.
Padang.
Salida.
Poelo Tjingko.
Painan.
Indrapoera.
Riouw.
Muntok.

BORNEO.

Sambas.
Pontianak.
Soekadana.
Bandjermasin.

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Makassar.
Maros.
Menado.
Boeton.
Saleijer.

KLEINE SOENDA EILANDEN.

Bima.
Sapi.
Koepang.
Solor.

MOLUKSCHE ARCHIPEL.

Ternate.
Tidore.
Makjan.
Motir.
Batjan.
Djailolo (Halmahera).
Amboina.
Amblauw.
Manipa.
Kajeli (Boeroe).
Groot Banda.
Neira.
Poela Ai.
Poelo Run.
Rosingain.
Wokam.
Damme.

TOELICHTING.

In onze uitgestrekte Oostindische bezittingen hebben, sedert den val der Compagnie, groote veranderingen plaats gehad, waardoor de sporen van hetgeen onze vaderen verricht hebben vaak onduidelijk geworden of geheel uitgewischt zijn. Plaatsen, vroeger gewichtig, hebben hare beteekenis verloren, terwijl andere in aanzien zijn vooruitgegaan. Kerken, forten, factoriën, haveninrichtingen, door onze voorvaderen tot stand gebracht, zijn vervallen of gesloopt. Naast de oude steden zijn, met behoud van denzelfden naam, nieuwe verrezen, die allengs alle sappen tot zich trekken, terwijl de oude gedeeltelijk aan verarming en verkwijning zijn overgelaten. De oude

begraafplaatsen zijn verlaten, omgewoeld, onkenbaar geworden; de zerken en grafmonumenten verplaatst, verwaarloosd en aan verval prijs gegeven.

Vooral van het oude Batavia, eenmaal de Koningin van het Oosten geheeten, is weinig overgebleven. Het Kasteel is gesloopt, de wallen en poorten afgebroken, de Tijgergracht en Prinsenstraat van vroegeren luister beroofd, de tuinen en lusthuizen der wijk Jakatra verdwenen. De groote kerk is afgebroken en de daar aanwezige grafzerken zijn overgebracht naar een grasveld bij de houtstapelplaats, waar niemand er meer naar omziet. Het eenmaal beroemde Observatorium van den predikant Mohr is geslecht. Met uitzondering van het Stadhuis, de Pinangpoort en de nog met eenige grafzerken en grafteekenen binnen en buiten hare muren prijkende Buitenkerk, waaronder het graf van den Gouverneur-Generaal Zwaardecroon, is van de grootste gebouwen van het oude Batavia bijna niets meer overgebleven. Op het Portugeeesche binnenkerkhof zal missschien nog het graf zijn op te sporen van den grooten Zeeuwschen reiziger Samuel van de Putte, die er in 1745 werd begraven. Hetzelfde lot dat de oude hoofdstad trof, heeft in meerdere of mindere mate al onze oude etablissementen op Java's Noordkust getroffen. Het oude Anjer is geheel vernield door de vloedgolf die door de uitbarsting van Krakatau is veroorzaakt. Van het oude Bantam zijn niet veel meer dan eenige puinhoopen overgebleven. Indramajoe en Tjeribon zijn geheel van gedaante veranderd; Tegal en Pekalongan zijn grootendeels vernieuwd; de onkenbaarheid van het oude Semarang neemt met den dag toe; Djepara heeft het karakter eener Nederlandsch-Indische stad schier geheel verloren; ook Djoewana mist den vroegeren luister; Rembang, Toeban, Grissee hebben groote veranderingen ondergaan. Soerabaja's geschiedenis komt zeer met die van Batavia overeen. Pasoeroean zal sedert de slechting van het fort Phoenix weinig meer bevatten dat aan den Compagnie's tijd herinnert. Verder oostwaarts op Java zullen de sporen der Compagnie nog minder worden, al zullen zij misschien in het eenmaal zoo gewichtige Panaroekan, te Banjoewangi, dat nog het fort Utrecht bezit, te Banjoealit en aan de Pampangbaai, waar eenmaal kleine Nederlandsche versterkingen gebouwd werden, niet geheel te vergeefs worden gezocht. In Java's binnenlanden zal men, vooral in de beide inlandsche hoofdsteden Soerakarta en Jogjakarta, wellicht ook te Salatiga, Bandong, Tjandjoer en Buitenzorg, nog wel eenige merkwaardige overblijfselen van den Compagnie's tijd knnnen opsporen. Op Madoera kunnen, nevens Maringan, de Euro-

peesche wijk van Soemenep, ook Arisbaja, Bangkalang en Sampang in aanmerking komen.

Op Sumatra dreef de Compagnie handel met Palembang, Djambi en Siak op de Oostkust; op de Westkust was zij gevestigd te Padang en handelde met Indrapoera, Salida, Painan, Priaman, Tikoe, Baroes. Het etablissement te Salida werd later verplaatst naar Poelo Tjinko. Deze zijn dus de plaatsen waar sporen van de Nederlanders uit den tijd der Compagnie hoofdzakelijk moeten gezocht worden. Op de naburige eilanden zijn de voornaamste plaatsen Riouw en Muntok; doch deze hadden in den tijd der Compagnie nog niet heel veel te beteekenen.

Met Borneo hield de Compagnie niet heel veel betrekkingen. De oudste contracten waren met Soekadana en Sambas; te Pontianak vestigde zij zich eerst in 1778. Hare gewichtigste betrekkingen op dit eiland in de 17e en 18e eeuw waren met Bandjermasin. Eerst na het contract met Banjermasin in 1787 werden pogingen aangewend om met de hoofden langs de Barito verstandhouding aan te knoopen.

Op Celebes kunnen wij niet verwachten vele sporen van de werkzaamheid der Compagnie te vinden behalve te Makassar. Iets kan wellicht Maros opleveren, dat nog overblijfselen van het fortje Valkenburg bezit. Menado echter, vanwaar de Spanjaarden in 1660 door Simon Cos verjaagd werden en waar ook het fort Amsterdam werd gebouwd, dat nog heden in wezen is, heeft ongetwijfeld nog wel herinneringen uit den Compagnie's tijd bewaard. Hier moet echter niet vergeten worden, dat de Noordoostelijke uithoek van Celebes toen en nog tot 1864 tot de Molukken werd gerekend. Voorts is er nog een oud fort te Badin op het eiland Boeton en een ander te Panggildang op het eiland Saleijer.

Op de kleine Soenda-eilanden had het gezag der Compagnie niet heel veel te beteekenen. Men vindt echter nog een fortje te Bima en een roemah Kompani te Sapi, eenige uren zuidoostwaarts van die plaats op Soembawa.

Op Timor zullen wij overblijfselen uit den Compagnie's tijd hoofdzakelijk slechts te Koepang kunnen zoeken. Op Solor bezat de Compagnie het fort Frederik Hendrik. Op de in later tijd meerendeels zoozeer verwaarloosde eilanden van de Groote Oost, thans schoon ten onrechte, meestal onder den algemeenen naam van Molukken begrepen, had de Compagnie een groot aantal versterkingen gebouwd, waarvan nog veel overig is, ofschoon de meeste in staat van verval verkeeren. Van sommige deze forten was reeds de grondslag gelegd

door de Portugeezen; maar zij werden verbouwd en ontvingen Nederlandsche namen. In de eigenlijke Molukken had de Compagnie op Ternate de forten Oranje en Willemstad, op Makjan het fort Reeburg, op Motor het fort Nassau, op Batjan het fort Barnevelt, ook een paar kleine fortjes in het rijkje Djailolo, tegenover Ternate op Halmaheira gelegen. In de Ambonsche groep had zij versterkingen op het eiland Amblauw, op Manipa, op Hoessamohil, het westelijk schiereiland van Ceram, in de Banda-eilanden op Groot-Banda, Neira, Poelo Ai, Poelo Run, Rosingain, in de Aroe-eilanden op Wokam, in de Zuid-Wester-eilanden op Damme.

Hiermede is een vluchtig en zeker nog ver van volledig overzicht gegeven van de verspreiding der Oost-Indische Compagnie over den Indischen Archipel; genoegzaam echter, naar wij hopen, om in het ruwe het veld af te bakenen, waarover zich het onderzoek naar kerken, begraafplaatsen, factoriën, forten en andere publieke gebouwen, die de sporen van haar aanwezen bewaren en vooral naar de daarop aanwezige inscriptiën zou moeten uitstrekken.

Omtrent de Westindische bezittingen van Nederland is het wel niet noodig hier in bijzonderheden te treden. Een soortgelijk onderzoek als in Ned. Oost-Indië gewenscht wordt, zal ook in Suriname en Curaçao en onderhoorige eilanden zonder veel moeite kunnen plaats hebben.

b. aan Z. E. den Minister van Buitenlandsche Zaken:

„Geeft eerbiedig te kennen het Bestuur van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I. te 's Gravenhage:

dat het in eene zijner laatste vergaderingen de wenschelijkheid heeft besproken om in het belang der geschiedenis eene verzameling aan te leggen van korte beschrijvingen en teekeningen of afbeeldingen van wat nog overig is van de forten, factoriën, kerken, begraafplaatsen en andere openbare gebouwen, die nog in onze voormalige bezittingen van het aanwezen der Nederlanders getuigen, en meer inzonderheid van afschriften der inscriptiën, die op de vaak grootsche praalgraven en op de grafzerken in kerken en op kerkhoven voorkomen, ten einde aldus te geraken tot de samenstelling van een Lapidarium van onze vroegere en tegenwoordige koloniale bezittingen;

dat die wenschelijkheid algemeen werd beaamd en het tegenwoordig verzoek het gevolg is der overwegingen, die omtrent eene verwezenlijking van het denkbeeld hebben plaats gehad;

dat de geldmiddelen van het Instituut te kort schieten om de

verzameling van een en ander aan bijzondere personen op te dragen;

dat het Bestuur echter van oordeel is dat het doel ook langs een anderen weg kan bereikt worden;

dat het zich in die richting voor onze tegenwoordige Oost- en West-Indische bezittingen heeft gewend tot den Minister van Koloniën, maar voor die plaatsen, die vroeger aan ons behoord hebben, zich veroorlooft den bijstand Uwer Excellentie in te roepen;

dat het namelijk gelooft dat, indien Uwe Excellentie, wier goede gezindheid jegens de wetenschap bekend is, aan de Consuls of Consulaire agenten in of nabij de plaatsen, op bijgaande lijst vermeld, eene uitnoodiging wilde richten om, naarmate daartoe tijd en gelegenhied zal bestaan, een en ander bijeen te brengen en herwaarts te zenden, de verzameling dan ook langzamerhand zal verkregen worden;

dat het toch vertrouwt dat de Consulaire agenten ter wille van het goede doel deze geringe moeite wel zullen willen aanwenden;

Redenen waarom het Uwer Excellentie eerbiedig verzoekt om in dezen Haren onmisbaren steun te willen verleenen en zoodanige uitnoodiging aan de betrokken Consulaire agenten te willen richten.

't Welk doende enz.

Het Bestuur voornoemd,

(*get.*) H. KERN, *Voorzitter.*

(") T. C. L. WIJNMALEN, *Secretaris.*"

LIJST
DER VOORNAAMSTE KANTOREN EN VESTIGINGEN VAN DE O. I. COMPAGNIE BUITEN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

JAPAN . . . . . Firando. Ned. loge 1616—1641.
Nangasaki. (Desima).

CHINA . . . . . Canton.
Formosa. (Van het fort Zeelandia is niets meer overig).

ACHTER-INDIË . . . Hanoi. (Voormaals Kescho, Kaschao, bij Valentijn Katsjaeuw) hoofdstad van Tonkin. Ned. loge 1637—1700.
Loreck. (bij Valentijn Lauwech) oude hoofdstad van Kambodja. Ned. loge 1636—1667.
Pegu. (het kantoor der Compagnie bevond zich

op eene plaats nabij den mond der Irawaddi, bij onze oude schrijvers Zierjang geheeten. Het bestond reeds in 1631 en werd opgebroken 1677).

Arrakan. (Loge gesticht na 1640, gelicht 1665).
Bangkok. (Siam).
Ligoor.
Patani. (Ned. loge 1602—1623).
Djohor.
Malakka.
Peirak.
Keidah.

BENGALEN . . . . Hoegli, later Chinsura geheeten. (Prachtige begraafplaats met de kostbare tombe van den directeur Maarten Huisman).
Cossimbaza.
Decca, Dacca of Dhaka.
Pattena of Patna.
Monghïr. (Mongeer).
Sjoppera. (dus bij Valentijn).
Radjamahal.
Pipeli. (landschap Orissa).
Bellasore. (landschap Orissa).

COROMANDEL . . . Bimilipatam.
Mazulipatam.
Golkonda (binnenland).
Palliakatte. (Palikat, Pulikat).
Sadraspatam.
Tegnapatam.
Porto Novo.
Negapatam. (het sterkste fort der Compagnie aangelegd door H. van Reede tot Drakestein.)

KUST VAN MADOERA. Tutikorijn (gerekend tot de landvoogdij Ceilon).

MALABAR . . . . Tengapatam.
Koelang (Coilang, Quillon).
Kalikoelang (Calicoilang).
Porka.
Cochin.
Cranganoor.
Kalikoet.

	Cananore.
Canara	Barcelore.
Guzeratte	Suratte (Het hollandsche kerkhof van Suratte bevat de kostbare praalgraven van Hendrik van Reede tot Drakestein, Paulus de Roo en Pieter Ketting).
Ceilon	Manaar.
	Jafnapatnam.
	Trinconomale.
	Batticalao.
	Mature.
	Punto de Galle.
	Caliture.
	Colombo.
	Negombo.
Perzie	Gamron of Bender Abbas.
	Bender Boesjir.
	Karakh (eiland).
	Sjiraz
	Lohor.
	Ispahan of Spahan. (Hollandsche graven met inscriptiën in Djoelfa, het Armenisch kwartier der stad, op het kerkhof der Armenische Christenen. Zie de Reis van Lycklama à Nyeholt).
Aziatisch Turkije .	Bassorah (of Basrah) aan den Eufraat.
	Mocha (of Mokka) Kust van Ârabië aan de Roode Zee. Loge 1616- na 1720.
Afrika's Oostkust .	Delagoa-baai. (Factory gesticht in 1721, maar verlaten in 1730. Zie van Deventer »La Hollande et la baie Delagoa.«
Zuid Afrika . . .	Kaapstad. (Graven en tombes in de Groote Kerk, vermeld door Valentijn. Uit later tijd o. a. graf van den Gouverneur der Kolonie Rijk Tulbagh).
	Stellenbosch.
	Drakestein.

LIJST
DER VOORMALIGE NEDERLANDSCHE BEZITTINGEN OP AFRIKA'S WESTKUST.

ANGOLA . . . . . San Paola de Loando (1641—1646) thans
GUINEA . . . . . Portugeesch.

San Thomé (eiland) 1641—1646, thans Portugeesch.

Accra.

Apam.

Cormantijn.

Ft. Nassau.

Cabe Cors (Cape Coast Castle) ons reeds voor lang door de Engelschen ontrukt en tot hoofdplaats hunner bezittingen op de Goudkust verheven.

St. George del Mina. Belangrijke graven op de begraafplaats aldaar, vermeld in Marrée „Beschrijving der Goudkust.”

Commany.

Taccorary. (Ft. Witsen)

Ft. Hollandia.

Axim.

SENEGAMBIE. . . . Goedereede, thans Gorée (eiland, aan den mond der Senegal, thans aan Frankrijk behoorend).

LIJST
DER VOORMALIGE NEDERLANDSCHE BEZITTINGEN IN AMERIKA.

BRAZILIE . . . . San Salvador of Bahia (1624—1626).

Pernambuco (Mauritsstad) 1630—1654.

Tamarica (Ft. Orange) 1633.

Paraiba. (Frederiksstad) 1634

Rio Grande del Norte (Ft. Keulen) 1634.

Porto Calvo (Paraçoa) 1637.

Marenhoa. 1641.

GUYANA	Berbice, 1627.
	Essequebo, 1623.
	Demerary, 1746.
KLEINE ANTILLEN. .	Trinidad.
	Tabago.
NIEUW NEDERLAND .	Nieuw Amsterdam (New-York).
(Vereenigde Staten)	Ft. Oranje (Albany).
	Ft. Nassau, aan de Delawarre.

Door den Minister van Buitenlandsche Zaken is onder dagteekening van 11 Juni jl., Ie Afd., no. 5119 medegedeeld, dat Z. Exc. zich beijverd heeft de betrokken Nederlandsche diplomatieke en consulaire ambtenaren uittenoodigen hem, zooveel mogelijk, te willen in staat stellen tot voldoening aan den in het adres van het Instituutsbestuur kenbaar gemaakten wensch.

Bij schrijven van 13 Juni jl. Lett. A^I, no. 21 deelt Z. Exc. de Minister van Koloniën mede, dat het dezerzijds gedaan verzoek aan de koloniale besturen is overgebracht.

Een en ander wordt voor kennisgeving aangenomen, terwijl, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, de dank der Vergadering wordt gebracht aan den heer Bool, die tevens zich bereid verklaart de erkentelijke gevoelens van het Bestuur over te brengen aan den oudhoogleeraar Veth voor hetgeen in deze door hem werd verricht.

Door den Secretaris wordt medegedeeld, dat door hem een schrijven is ontvangen van het correspondeerend lid, Dr. P. A. Tiele, te Utrecht, die hem bericht, dat onder de hss. van de Bibliotheek te Karlsruhe, die hij voor eenigen tijd ter leen had ontvangen, zich één deel bevindt waarin de tochten van A. Gijsels, Gouverneur van Ambon, door de eilanden in den omtrek beschreven worden, met eenige zeer curieuse afbeeldingen en enkele kaarten. Daarvan is wel 't interessantste 't Journaal van een tocht naar Seram-laoet, vooral ook om de kaart en de afbeeldingen die er bijgevoegd zijn. De heer Tiele die van het journaal een afschrift had laten maken, en het den Secretaris had toegezonden, vraagt of en in hoever de uitgave van dat journaal met de kaart en platen vanwege het Instituut wenschelijk wordt geacht; in elk geval komt hem eene photografische reproductie van de kaart en een viertal oude teekeningen aanbevelenswaardig voor en wenscht hij daartoe gemachtigd te worden; de kosten, daaraan verbonden, zijn gering, daar de

photograaf, die onder zijn toezicht zich daarmede zal belasten, voor de reproductie der kaart *f* 15.— en voor die van elke afbeelding *f* 10.— vraagt, terwijl, zoo hem later wordt opgedragen de photolithographiën te vervaardigen, waarvan hij eventueeel prijsopgaaf zal doen, de kosten voor de negatieven daarvan zullen worden afgetrokken.

Daar de zaak van spoedeischenden aard was — de heer Tiele had het Karlsruher-handschrift slechts voor een zeer beperkten tijd ter leen — heeft de Secretaris, na gehouden overleg met den Voorzitter, het hem toegezonden afschrift van het Journaal met het voorstel des heeren Tiele om bericht en raad in handen gesteld van de heeren Bool en de Roo.

Bij monde van eerstgenoemde wordt daaromtrent gerapporteerd, dat, hoewel het Journaal van den tocht van den Ambonschen Gouverneur Gijsels in 1613 naar Seram-laoet niet belangrijk genoeg is om afzonderlijk te worden uitgegeven, er echter geen bezwaar bestaat het eventueel in de Bijdragen te doen opnemen, waarom het allezins wenschelijk is zich het bezit van het aangeboden afschrift te verzekeren. Over de waarde der kaart en afbeeldingen, welke bij het Journaal behooren, maar niet zijn overgelegd, kan geen oordeel worden uitgesproken; op gezag van den heer Tiele kan echter wel worden aangenomen, dat eene reproductie dier stukken wenschelijk is; de te maken photographiën zouden in de verzamelingen van het Instituut kunnen worden bewaard ter raadpleging, zoo, bij eene eventueele uitgave van het Journaal, de bijvoeging der kaart en platen te kostbaar mocht blijken.

Op grond van een en ander wordt in overweging gegeven: 1°. zich, voor een eventueele uitgave van het Journaal, het bezit van het aangeboden afschrift tegen vergoeding der daarvoor gemaakte kosten te verzekeren; en 2°. den Secretaris te machtigen, in overleg met den heer Tiele, voor den aangeduiden prijs tot de reproductie der kaart en platen over te gaan. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den Secretaris worden der vergadering eenige proefpagina's voorgelegd van het uit te geven woordenboek der Atjehsche taal, waaromtrent ook het advies van den heer M. Nijhoff wordt medegedeeld. Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten het gewoon 8°. formaat te nemen, in overeenstemming met dat, waarin ook de Atjehsche spraakkunst bereids werd uitgegeven.

Der vergadering wordt medegedeeld, dat met 't oog op de aanstaande verschijning van het werk des heeren Snouck Hurgronje over Mekka tot dusver slechts een Prospectus in de Nederlandsche taal is verspreid geworden, waarvan een exemplaar met begeleidende circulaire en inteekeningsbiljet aan de leden zoowel hier te lande als in Indië werd verzonden. Bij de vermelding van de wijze waarop dat stuk werd samengesteld, wordt er tevens de aandacht op gevestigd dat het wenschelijk zijn zou daarvan ook nog exemplaren te doen verspreiden zoowel in de Duitsche als in de Fransche en Engelsche talen, waarop bereids ook een onzer buitenlandsche leden gemeend heeft bij het Bestuur te moeten aandringen.

Op grond van een en ander besluit de vergadering den Uitgever te verzoeken, dat zijnerzijds de exploitatie van het werk geschiede op zulk eene krachtige wijze, als in overeenstemming kan worden geacht met de aanzienlijke financieële offers, die het Instituut zich bij de uitgave daarvan heeft getroost.

Tot gewone leden van het Instituut worden voorgedragen en benoemd de hh. L. C. Dudok de Wit, te Breukelen op den Huize Vechtenhof, Mr. F. Vredenrijk Engelenburg, Advocaat te 's Gravenhage, H. J. C. Peeters, 1e Luitenant bij de 2e Afdeeling der Krijgsschool, te 's Gravenhage, en P. W. M. Trap, Lithograaf te Leiden.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

295ste BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 15 SEPTEMBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), de Groot (Penningmeester), Niemann, Riedel, Snouck Hurgronje, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Bool, Humme, Kielstra, Martin en de Roo.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris leest de lijst voor der boekwerken, waarmede de Bibliotheek sedert de vergadering in Juni l.l. verrijkt is geworden, waarbij hij tevens mededeeling doet van de ontvangst van:

1o. eene missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 29 Augustus jl. no. 1821, afd. K. W., ten geleide van vier pakketten met boeken voor het Instituut ontvangen van de Fransche Commissie voor internationale ruilingen te Parijs.

2o. eene missive van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam van 1 September jl. no. 30, houdende toezending van de laatstelijk door de Akademie uitgegeven werken.

3o. eene missive van den heer H. A. N. Catenius, Majoor van het O. I. leger, met verlof hier te lande, te Breda, ten geleide van een door hem bewerkte Handleiding ter beoefening der Atjehsche taal.

4o. een briefkaart van Prof. mr. P. A. van der Lith, te Leiden, houdende bericht van de toezending, ten vervolge, van een tweetal dissertatiën, in den loop van dit jaar aan de Rijks-Universiteit verdedigd en Indische onderwerpen behandelende, onder mededeeling, wijders, van het voornemen om voortaan van de dissertatiën van dien aard aan het Instituut een exemplaar toe te zenden.

De Secretaris deelt mede, dat voor de ontvangen boekwerken bereids door hem de dank van het Instituut is aangeboden.

Verder zijn ingekomen:

1o. eene missive van den Adjudant, Particulier Secretaris des Konings, van 9 September jl., houdende dankbetuiging, ingevolge de bevelen van Zijne Majesteit, voor de aanbieding van het door het Instituut uitgegeven werk, getiteld „Mekka”, met daarbij behoorenden Atlas, dat door Zijne Majesteit met groote belangstelling werd ontvangen.

2o. eene missive van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam, van 30 Juni l.l. no. 37, houdende dankbetuiging voor de ontvangen afl. 2 en 3 van deel III, 5e volgr., der Bijdragen van het Instituut.

3o. eene missive van de Directie der Bibliotheek van de Gemeente-inrichting ter opleiding van Oost-Indische Ambtenaren te Leiden, van 10 Juli jl., houdende dankzegging voor de ontvangst der 3e afl. van deel III, 5e volgr. der Bijdragen.

4o. twee missives van 28 Juni en 17 Juli van de Académie Royale

des Sciences de Lisbonne, waarbij, onder mededeeling van de ontvangst van de afl. 2 en 3 van deel III, 5e volgr. der Bijdragen en van het tweede gedeelte der Reis in Oost- en Zuid-Borneo door Carl Bock, voor de aanbieding daarvan wordt dank gezegd.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van Mevr. de Wed. M. F. J. Belinfante-Hertzveld, houdende kennisgeving van het overlijden van haren Echtgenoot, den heer Mr. G. Belinfante, Advocaat en Procureur 's Gravenhage, tevens lid van het Instituut.

De Secretaris bericht dat bereids een brief van rouwbeklag is verzonden.

6°. missives van de heeren E. B. Bonn, G. J. Dozy, J. W. Prange, J. Boddé, F. C. Tromp, F. J. Haver Droese en Westerouen van Meeteren, allen houdende verzoek om met het einde van het loopende jaar hunne namen van de ledenlijst van het Instituut te willen afvoeren.

7°. missives van de heeren L. C. Dudok de Wit, Slangevecht, Breukelen, Mr. F. V. Engelenburg, H. J. C. Peeters, te 's Gravenhage en P. W. M. Trap, te Leiden, allen kennisgevende, dat zij met ingenomenheid het lidmaatschap van het Instituut aanvaarden.

De missives sub 6°. en 7°. worden voor kennisgeving aangenomen, terwijl mede aangeteekend wordt dat het lid N. Graafland, Adj. Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, tijdelijk in Nederland zijnde, zich te Utrecht gevestigd heeft, waarheen de voor hem bestemde geschriften van het Instituut behooren te worden gezonden.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen te Batavia, van 30 Juli jl. n° B/169, benevens vier briefkaarten van 17 Mei, 4, 8 en 14 Juni jl., waaruit blijkt, dat als leden zijn toegetreden de heeren C. J. van Schelle, te Muntok, Mr. R. Z, Dannenborgh, te Medan, G. P. A. Renaud, te Batavia, J. A. van Delden, te Batavia, N. J. F. Dinger te Batavia, J. Ph. Ermeling, te Buitenzorg, Dr. J. K. Jacobs, te Serang, A. W. Moorreés, te Oelah Tanding (Palembang), J. F. Soeters, te Batavia, P. J. van Santen, te Batavia, D. J. Tydeman, te Tegal, en D. Heyting, te Amboina, met verzoek aan allen de edita over het geheele jaar 1888 te doen toekomen, terwijl van de ledenlijst de naam van den heer Dr. de Cock behoort te worden geschrapt.

Van een en ander zal aanteekening worden gehouden, terwijl met belangstelling het bericht wordt vernomen, dat door Commissarissen een Gouvernementsbesluit is ontvangen, waarbij hun verzoek om de photographieën van Javasche oudheden — 150 kartons — wordt ingewilligd; en waar zij ten slotte aanteekenen, dat in een onlangs voor het Bataviaasch Genootschap verzonden kist aan den boekhandelaar Nijhoff een aantal gedrukte werken zijn geexpedieerd, bericht de Secretaris dat deze door hem zijn ontvangen, terwijl de bezending bleek in overeenstemming te zijn met de door Commissarissen bij hun schrijven gevoegde lijst.

Van den Commissaris A. L. van Hasselt is ingekomen een nader schrijven van 11 Augustus jl. waarbij hij mededeelt, dat hij, door zijne benoeming tot resident van Tapanoeli genoodzaakt het Commissariaat neder te leggen, in overleg met den heer Dr. J. L. A. Brandes, den heer A. Zwager, Secretaris van den Raad van N. I., uitgenoodigd heeft hem als Commissaris van het Instituut te vervangen, aan welke noodiging deze zich bereid heeft verklaard te voldoen. Mitsdien wordt het Bestuur verzocht daaraan wel zijne goedkeuring te willen hechten.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter wordt, ingevolge het advies des heeren van Hasselt, de heer Zwager tot Commissaris van het Instituut benoemd en zal hem van deze benoeming door tusschenkomst van den mede-commissaris Dr. Brandes mededeeling worden gedaan, terwijl aan den heer van Hasselt ontslag wordt verleend onder dankbetuiging voor het vele, dat door hem gedurende zijn commissariaat in het belang van het Instituut werd verricht.

Van het lid, den heer M. A. van Rhede van der Kloot, te 's Gravenhage, is een schrijven dd. 8 September jl. ontvangen, waarbij ter uitgave vanwege het Instituut wordt aangeboden een handschrift, getiteld: „De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië van 1610—1888. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederlandsch-Indië", samengesteld uit onderscheidene boekwerken, documenten, enz.

Om bericht en raad in handen gesteld eener Commissie, waartoe worden benoemd de hh. Bool, Kielstra, de Roo, Quarles van Ufford en de Secretaris.

Van het lid, den heer J. A. van Rijn van Alkemade, te Tandjong

Poera, die tevens bericht naar Bengkalis (Sumatra's Oostkust) overgeplaatst te zijn, is door tusschenkomst van den hoogleeraar Niemann eene bijdrage ontvangen, getiteld: „Een bezoek aan de Aroe-baai”, met verzoek haar te willen opnemen in het Tijdschrift van het Instituut. Om advies in handen gesteld van de heeren Niemann en Riedel.

De Secretaris brengt ter tafel een tweetal missives, van den Minister van Buitenlandsche Zaken ontvangen. Ten vervolge op zijn schrijven van 11 Juni ll. nº. 5119 deelt de Minister bij missive dd. 2 Augustus jl., nº. 7087, 1e afd., mede, dat bereids van 's Konings Gezanten te Londen en Washington, van Hoogstdeszelfs Minister-Residenten te Constantinopel en te Lissabon het bericht is ontvangen, dat de respectievelijk onder hen ressorteerende Consulaire ambtenaren door hen zijn aangeschreven zooveel mogelijk te voldoen aan den wensch, kenbaar gemaakt bij het adres van het Instituutsbestuur van 4 Juni ll. Welk gevolg daaraan door die Consulaire ambtenaren zal kunnen gegeven worden, moet vooralsnog worden afgewacht. Intusschen is van den Consul-Generaal der Nederlanden te Kaapstad het verzoek ontvangen te mogen vernemen, of door hem tot het verkrijgen der van hem verlangde afschriften en afbeeldingen kosten kunnen worden gemaakt, en, zoo ja, tot welk bedrag ongeveer. Tot het beantwoorden dezer vraag zou de Minister gaarne in staat worden gesteld, die tevens, bij een nader schrijven van 14 Augustus jl. 1e afd. nº. 7480, een exemplaar doet toekomen van eenige werken, door tusschenkomst van den Consul-Generaal der Nederlanden te New-York ontvangen en door hem aan het Instituut aangeboden, waarin voorkomen beschrijvingen, teekeningen of afbeeldingen, die voor de samenstelling van een Lapidarium wellicht nuttig kunnen zijn. Genoemde Consul-Generaol is voornemens bericht te zenden, zoo hij later nog in het bezit mocht komen van werken, die voor het Kon. Instituut van dienst kunnen zijn, terwijl hij meent dat de werken van Montanus en Ogilbee in Nederland goedkooper te verkrijgen zullen zijn.

Met levendige belangstelling wordt door de vergadering kennis genomen van de verkregen uitkomsten van haar adres van 4 Juni ll. Na gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, besloten den Minister van Buitenlandsche Zaken dank te betuigen voor den zijnerzijds ondervonden steun, met verzoek bij den Consul-Generaal der Nederlanden te New-York de tolk te willen zijn

van de erkentelijke gevoelens van het Instituut voor de door hem toegezonden werken, terwijl het Bestuur zich voor zijne verdere mededeelingen aanbevolen houdt. Met opzicht echter tot de door den Consul-Generaal der Nederlanden te Kaapstad gestelde vraag besluit de Vergadering den Minister mede te deelen, dat het Bestuur gaarne vooraf zou worden ingelicht, welk bedrag er tot het verkrijgen der verlangde afbeeldingen moet worden beschikbaar gesteld. De vele uitgaven, die het Instituut, vooral in de laatste tijden, heeft te bestrijden, stellen het niet in staat groote financieële offers te brengen, met het oog waarop het Bestuur den Minister in overweging geeft het door zijne tusschenkomst daarheen te leiden, dat de door Zijner Majesteits Gezanten, Minister-Residenten en Consulaire ambtenaren eventueel te maken onkosten worden gekweten door of vanwege het Departement van Buitenlandsche Zaken.

De Secretaris doet der vergadering eenige mededeelingen omtrent de uitgave en exploitatie van het werk des heeren Dr. Snouck Hurgronje over Mekka, waaruit, in verband ook met door hem ontvangen brieven der firma's Nijhoff en E. J. Brill, blijkt: dat aan al de leden van het Instituut zoowel hier te lande als in Indië een prospectus in de Ned. taal is toegezonden met eene circulaire tot inteekening op het werk tegen den vastgestelden verlaagden prijs van *f* 10.—; dat, terwijl het overbodig werd geacht een fransch of engelsch prospectus te verspreiden, er een in de duitsche taal is opgesteld en o. a. bij alle exemplaren van het »Zeitschrift d. Deutschen Morgenländ. Gesellschaft« gevoegd; — dat ten stelligste aan het Instituut werd ontraden zelf de uitgave eener fransche vertaling van het werk te ondernemen, terwijl de firma Nijhoff zich daaromtrent in betrekking zal stellen met eenige der hem bevriende fransche uitgevers en den uitslag zijner bemoeiingen in deze binnen kort hoopt te kunnen mededeelen; — dat eindelijk, na gehouden overleg met den Voorzitter, op eene desbetreffende vraag des heeren Nijhoff hem is te kennen gegeven, dat het geenszins in de bedoeling ligt aan één Lid van het Instituut, wie hij dan ook zij, meer dan één exemplaar van het werk des heeren Snouck Hurgronje voor den verminderden prijs van *f* 10.— af te staan, tenzij het voldoende blijke, dat de aanvrage geschiedt ten behoeve van een ander medelid.

Wat voorts het werk zelf betreft, deelt de Secretaris mede, dat het hem gebleken is, dat in de tweede helft der vorige maand door de firma Brill aan onzen uitgever M. Nijhoff zijn verzonden en door

dezen ontvangen 430 exemplaren van het 1e deel met atlas, waarvan hem, Secretaris, door laatstgenoemde een bewijs werd afgegeven. Eveneens wordt door hem het bewijs overgelegd van de verzending van de honderd exemplaren, welke door het Departement van Koloniën waren besteld, overeenkomstig het ministerieël schrijven van den 7n September 1886, lett. A1, no. 9; en had de Secretaris bij die bezending tevens eene declaratie gevoegd ten laste der Begrooting van Ned. Indië tot een bedrag van *f* 750, even vóor de vergadering mocht hij de machtiging tot de inning dier som ontvangen, welke zoo spoedig doenlijk aan den Penningmeester zal worden ter hand gesteld.

Een en ander wordt door de vergadering voor kennisgeving aangenomen, onder dankbetuiging aan den Secretaris voor zijne mededeelingen, naar aanleiding waarvan de Penningmeester de vraag oppert, of niet eene opgave kan worden verkregen van het aantal leden, die het werk voor den verminderden prijs hebben ontvangen, en of bij de verantwoording van de levering van de exemplaren aan die leden door den Uitgever mede de voor den verkoop vastgestelde percentage zal worden geëischt. Na eenige gedachtenwisseling wordt de Penningmeester gemachtigd hieromtrent met den heer Nijhoff te spreken; en, daar het bleek, dat er in het met den Uitgever gesloten contract geene bepaling voorkomt omtrent de levering, bij inteekening en tegen verminderden prijs van sommige werken van het Instituut aan zijne leden, wordt in overweging gegeven bedoeld contract te herzien en hiervan den heer Nijhoff mededeeling te doen.

De Secretaris herinnert, dat hem in de vorige vergadering machtiging werd gegeven van de kaart en van enkele afbeeldingen behoorende bij het Journaal van den tocht van den Ambonschen Gouverneur Gijsels in 1633 een pothographischen afdruk te doen maken. Aan die machtiging heeft hij aanstonds gevolg kunnen geven, dank zij de welwillende tusschenkomst van ons medelid Tiele, te Utrecht, waardoor hij reeds nu der vergadering de photographiën kan overleggen. De vergadering besluit ze voorshands bij de bestaande verzameling te deponeeren, terwijl den Penningmeester wordt opgedragen de rekening van den photograaf, benevens die voor het afschrijven van evenbedoeld Journaal, te voldoen.

Naar aanleiding der mededeelingen van den Secretaris omtrent den voorraad van stukken, bestemd ter opneming in de Bijdragen,

wordt de inhoud der eerstvolgende aflevering, welke 1 Januari a. s. verschijnen moet, besproken. Na gedachtenwisseling wordt goedgekeurd daarin de stukken op te nemen van de heeren Kern, Niemann, Riedel en Wilken, terwijl de Secretaris, bij den gewonen afdruk der Notulen, wellicht een inventaris zal kunnen voegen van de verzameling kaarten, platen, photographiën, portretten, teekeningen, enz. in de bibliotheek van het Instituut aanwezig.

De Secretaris deelt der vergadering mede, dat de voorraad exemplaren van de door den hoogleeraar Niemann bezorgde Bloemlezing uit Maleische geschriften schier uitgeput is; de laatste exemplaren van den tweeden druk van het tweede deel alsnog in het magazijn aanwezig, werden onlangs aan den heer Nijhoff op zijne aanvrage verstrekt. Met het oog op de voortdurende vraag naar dit werk wordt in overweging gegeven tijdig een nieuwe oplaag of uitgave daarvan te doen bezorgen.

Door deze mededeeling verrast, vraagt de heer Niemann verlof de zaak, welke hem meer in het bijzonder geldt, alsnog in overweging te mogen nemen en haar in de eerstvolgende vergadering aan de orde te stellen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Voorzitter deelt zijn voornemen mede om een uitgave te bezorgen van een Sanskrit-tekst, bevattende Boeddhistische fabelen, waarvan de kennisneming ook voor ons Indië niet van belang ontbloot is. De kosten er van zullen *f* 800 bedragen, terwijl reeds gebleken is, dat voor 38 à 40 exemplaren van het werk door belangstellenden zal worden ingeteekend.

Mocht het Instituut er toe kunnen besluiten de uitgave op zich te nemen, met toekenning aan de leden van het recht om zich een exemplaar te verschaffen tegen de helft van den prijs, bijv. *f* 9.—, dan is het te verwachten, dat het daarvoor geen of althans een niet belangrijk financiëel offer zal behoeven te brengen. Eene beslissing echter omtrent die uitgave wil de Voorzitter thans nog niet uitlokken, doch hij meent haar reeds nu aan de overweging der vergadering te mogen aanbevelen.

Bij een onderhoud met den hier te lande met verlof aanwezigen hulpprediker in Ned.-Indië, de heer Niks, is het den heer Wilken gebleken, dat er in het archief op Timor een verslag over de

Beloneezen aanwezig moet zijn, waarvan de kennisneming niet van belang ontbloot zou zijn, weswege hij in overweging geeft daarnaar bij of door tusschenkomst van het Departement van Koloniën een onderzoek te doen. Den Secretaris wordt gemachtigd daartoe het noodige te verrichten.

Tot gewoon lid wordt voorgesteld en aangenomen de heer P. K. W. Kern, adspirant-ambtenaar bij den burgenlijken dienst in Ned. Indië, met ingang van 1 Januari 1888, zoodat aan hem de edita over het loopend jaar zullen worden toegezonden. Van deze benoeming zal aan Commissarissen mededeeling worden gedaan.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

296STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 OCTOBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Bool, Martin, de Roo, Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de heer Humme.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de ontvangen boekwerken wordt door den Secretaris-Bibliothecaris opgave gedaan, onder mededeeling, dat daarbij begeleidende missives zijn ontvangen van den Conservator van de Bibliotheek van Teyler's Stichting te Haarlem, houdende bericht van de ontvangst der Bijdragen, 5e volgreeks, dl. III, 4e afl. en van de toezending van de Archives du Musée Teyler, série II, vol. III, fasc. 2, en van de 7e en 8e afl. van den Catalogus der Bibliotheek.

Plaatsing der boekwerken in de Bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

Van de Redactie van den Rijks- en Residentie-Almanak te 's Gravenhage is een opgave betreffende het Instituut ontvangen, met verzoek haar te willen nazien en zoo noodig te verbeteren. Door den Secretaris is bereids aan dit verzoek gevolg gegeven.

Ingekomen zijn:

1o. missives van de hh. Prof. Mr. H. P. G. Quack, te Amsterdam, Dr. S. J. Warren, te Dordrecht en Mr. A. C. Wesenhagen, te Rotterdam, allen houdende verzoek hunne namen bij den aanvang van het volgend jaar van de ledenlijst af te voeren.

Voor kennisgeving aangenomen, terwijl, naar aanleiding eener opmerking van den Secretaris, aan den heer Quack, wiens naam reeds in het vorige jaar van de lijst is afgevoerd ingevolge zijn toen reeds uitgedrukt verlangen, onder mededeeling daarvan, zal worden gevraagd of hij zijn lidmaatschap reeds met dit, dan wel met het volgend jaar wenscht geëindigd te beschouwen.

2o. eene missive van den Minister van Koloniën, dd. 25 September jl. Lett. A[1], No. 21, houdende mededeeling dat de exemplaren van het geschrift van Prof. Wilken over het matriarchaat op Sumatra aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië zijn toegezonden, met verzoek om ze, ingevolge den wensch van het Instituutsbestuur, onder de ambtenaren ter Oost- en Westkust van Sumatra te doen verspreiden.

Voor kennisgeving aangenomen.

3o. eene missive van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 22 September jl. 1e afd. no. 8680, waarbij naar aanleiding van de slotzinsnede der missive van het Instituutsbestuur van 18 September jl. no. 333 wordt medegedeeld, dat de begrooting van het Departement van Buitenlandsche Zaken niet toelaat de eventueel door de Nederlandsche diplomatieke en Consulaire ambtenaren buiten 's lands ten behoeve van het Instituut te maken kosten in het belang der samenstelling van een Indisch Lapidarium voor rekening van het Departement te nemen.

Voor kennisgeving aangenomen.

4o. eene nadere missive van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 5 October jl. no. 9030, 1e afd., waarbij in afschrift worden toegezonden: eene missive van den Consulairen

Agent der Nederlanden te Elmina, van 1 Augustus ll. met bijlage; eene missive van den Nederlandschen Consul te Trinidad van 16 Augustus d. a. v. en twee brieven van den Nederlandschen Consul te Sierra Leone van 21 Augustus en 3 September jl., de laatste ten geleide tevens van photographische afbeeldingen: alle welke stukken zijn ontvangen door tusschenkomst van 's Konings Gezantschap te Londen en bouwstoffen bevatten voor een eventueel samen te stellen Lapidarium.

De stukken worden in handen gesteld van den heer Bool, ten einde daarover in eene volgende bijeenkomst verslag uit te brengen.

Omtrent het in handen der heeren Niemann en Riedel gestelde stuk van het medelid J. A. van Rijn van Alkemade over de Aroebaai wordt bij monde van eerstgenoemde verslag uitgebracht, waaruit blijkt dat er bij de Rapporteurs geen bedenking bestaat tot opneming daarvan in de Bijdragen te adviseeren. Zonder beraadslaging vereenigt de vergadering zich met dit advies, en wordt het stuk in handen gesteld van den Secretaris ter plaatsing in de eerstvolgende Januari-aflevering van het tijdschrift.

Overeenkomstig zijne toezegging doet de heer Niemann eenige mededeelingen omtrent den eventueel te bezorgen nieuwen druk van de Bloemlezing uit Maleische geschriften, waaruit de wenschelijkheid blijkt vooralsnog alléen in beginsel te besluiten tot dien nieuwen druk, en hem te machtigen, in overleg met den Secretaris, daaromtrent te zijner tijd nadere voorstellen te doen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Terwijl de heer Jhr. mr. J. K. W. Quarles van Ufford zich heeft verontschuldigd, brengen de hh. Bool, Kielstra, de Roo en Wijnmalen achtereenvolgens hunne adviezen uit omtrent het in hunne handen gesteld handschrift, getiteld: „De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned. Indië van 1610—1888. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Ned. Indië". In afwijking van den laatstgenoemden Rapporteur, die, in verband met hetgeen reeds vroeger met het handschrift is voorgevallen en de wijzigingen en verbeteringen, die daarin thans zijn aangebracht overeenkomstig de wenken van enkele vroegere Bestuursleden, tot uitgave daarvan adviseert, verklaren de drie overige heeren zich daartegen, zoowel omdat het aangeboden werk minder past in het kader der uitgaven

van het Instituut als óm de geringe geldmiddelen, waarover het Instituut alsnog te beschikken heeft, terwijl overigens gaarne hulde wordt gebracht aan de genealogische en heraldieke studiën van den Schrijver.

Naar aanleiding dezer adviezen stelt de Voorzitter de vraag: 1°. of het ingezonden handschrift een werk is, bij voorkeur uit te geven vanwege het Instituut; en 2°. zoo ja, of alsdan de kosten der uitgave daarvan in overeenstemming zullen zijn met de draagkracht van het Genootschap. Uit de hieromtrent door de verschillende bestuursleden geleverde beschouwingen blijkt, dat evenmin op de eerste als op de tweede vraag toestemmend kan worden geantwoord, waarop, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, besloten wordt, onder terugzending van het aangeboden werk, den Schrijver dank te zeggen voor de aanbieding daarvan, onder mededeeling wijders, dat, hoewel het Bestuur den genealogischen en heraldieken arbeid waardeert evenals ook de vele inspanning bij de verzameling van de vele gegevens, de zorg waarmede vele bizonderheden zijn bijeengebracht, elders òf niet òf onvolledig vermeld òf wel moeielijk op te sporen, het eigenaardig karakter echter van den geleverden arbeid bij het Bestuur het vermoeden doet rijzen, dat de uitgave daarvan meer liggen zou op den weg van een historisch genootschap, zooals dat te Utrecht gevestigd is, doch dat het met het oog op het doel, dat het Instituut zich voor oogen stelt, de bevordering der kennis van taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, — hoe ruim men de grenzen dier kennis ook zoude willen stellen — van meening is, dat de uitgave van het handschrift niet of minder past in het kader van de door het Instituut uit te geven werken, terwijl daarenboven wegens den omvang daarvan de kosten der uitgave zeer zeker niet uit de geldmiddelen van het Instituut zouden kunnen worden gekweten.

Door den Penningmeester worden naar aanleiding van een onderhoud, dat hij met den uitgever Nijhoff gehad heeft, eenige mededeelingen gedaan omtrent de exploitatie van het werk des heeren Snouck Hurgronje over Mekka. Daaruit blijkt, dat de verkoop daarvan zoowel aan leden als aan niet-leden stof tot tevredenheid geeft, waardoor het uitzicht bestaat dat de kosten der uitgave zoo niet geheel, dan toch voor een groot deel door de baten van den verkoop zullen worden gedekt. Bij de bespreking van het aantal der aan de leden volgens inteekeningsbiljet voor verminderden prijs verstrekte exemplaren rees de vraag op, of bij de verantwoording van den verkoop dier exemplaren de Uitgever de gewone 35 pCt.

in rekening zou mogen brengen. Van den heer Nijhoff werd de toezegging ontvangen, dat hij het drukken en verzenden der circulaires en prospectussen voor zijne rekening zou nemen, en bij de afrekening slechts 20 pCt. provisie voor zich zou houden. Een en ander is echter bij het bestaande contract onvoldoende geregeld, waarom, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, besloten wordt den heer Nijhoff mede te deelen, dat, alvorens het contract ingevolge de bepaling in art. 9 stilzwijgend weder voor één jaar verlengd te beschouwen, het Bestuur gaarne eene wijziging daarin zou zien aangebracht, en wel door toevoeging van eene alinea bij art. 8, luidende: „Voor werken, welke vanwege het Instituut voor de leden tegen verminderden prijs verkrijgbaar worden gesteld, zullen, ingeval de levering en verzending plaats hebben door of vanwege den Secretaris van het Instituut, door den Uitgever geene provisie-kosten worden in rekening gebracht. Wordt echter een en ander door den Uitgever bezorgd, dan geniet hij 20 pCt. van den vastgestelden verminderden prijs."

Door tusschenkomst van den heer mr. W. B. Bergsma is den Secretaris ter hand gesteld een manuscript des heeren P. G. van Overstraten, bevattende het journaal zijner reis naar de Kaap de Goede Hoop en Batavia. Om bericht en raad in handen gesteld van den heer de Roo.

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten aan Commissarissen op te dragen aan den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië het lidmaatschap van het Instituut te willen aanbieden, zoo althans ook bij hen daartegen geen bedenking bestaat.

Tot leden van het Instituut worden voorgedragen en benoemd de heeren J. de Vogel en H. J. de Groot, aspirant-ambtenaren voor den burgerlijken dienst in Ned.-Indië, welke benoeming wordt geacht reeds te zijn ingegaan met den aanvang dezes jaars, waardoor aan hen al de edita van het loopende jaar moeten worden gezonden, terwijl, daar beide heeren bereids naar Indië zijn vertrokken, van een en ander aan Commissarissen aldaar zal worden kennis gegeven.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

297STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 17 NOVEMBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-Voorzitter); J. H. de Groot (Penningmeester), Bool, Martin, Niemann, Snouck Hurgronje, Humme, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Riedel en de Roo.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Der vergadering wordt mededeeling gedaan van de boekwerken waarmede de Bibliotheek sedert de vorige bijeenkomst is vermeerderd geworden door ruiling met de verschillende genootschappen en instellingen, waarna de Secretaris ter tafel brengt:

1°. eene missive van het Bestuur der Bibliotheek der Gemeente-inrichting ter opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden, van 31 October jl., houdende dankbetuiging voor de ontvangen 4e aflevering van deel XXXVII der Bijdragen.

2°. eene missive van de Directie van de Societá Africana d'Italia, te Napels (63 Via Medina), waarbij de ontvangst der Bijdragen over 1888 met dankzegging wordt erkend.

3°. eene missive van den Secretaris van de Asiatic Society of Bengal, te Calcutta, van 30 September 1888, houdende dankbetuiging voor de ontvangst van de vanwege het Instituut uitgegeven Reis van Carl Bock in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermasin.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

Terwijl van de Directie van de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn bericht is ingekomen van de ontvangst van het werk des heeren C. Snouck Hurgronje, Mekka mit Bilderatlas, onder mededeeling dat het in het tijdschrift van het Genootschap zal worden besproken, deelt de Secretaris mede, dat vanwege de Redactie van Dr. A. Petermann's Geographische Mitteilungen te Gotha bij brief van 2 November jl. het verzoek is gedaan om een exemplaar van evengemeld werk ter recensie te mogen ontvangen.

Na eenige gedachtenwisseling, waarbij de vraag, of het niet wenschelijker zou zijn een exemplaar ter bespreking te zenden aan de Redactie van het Zeitschrift für Ethnologie of aan die van den Globus, ontkennend wordt beantwoord. wordt met meerderheid van stemmen de Secretaris gemachtigd den uitgever M. Nijhoff uit te noodigen aan het gedaan verzoek gevolg te geven.

Door de Redactie van den Staatsalmanak is toegezonden eene opgave betreffende het Instituut, ter inlassching in den Almanak voor 't volgend jaar, met verzoek om die, van de noodige wijzigingen voorzien, zoo spoedig doenlijk te willen terugzenden. De Secretaris bericht, dat bereids aan dit verzoek is voldaan

Nog zijn ingekomen:

1°. eene missive van de Wed. C. F. W. Wiggers van Kerchem-Stelling, te Leiden, houdende bericht, dat ten gevolge van het overlijden van haren Echtgenoot zijn naam bij het einde van den thans loopenden termijn van de ledenlijst moet worden afgevoerd.

2°. eene missive van den heer J. A. Boulet, Candidaat-Notaris, te Soerabaja, waarbij wordt medegedeeld, dat de heer A. J. Snouck Hurgronje, in leven Notaris te Soerabaja en lid van het Instituut onlangs op reis naar Nederland is overleden, weshalve zijn naam van de ledenlijst moet worden afgevoerd.

3°. eene missive van Mevrouw C. Baronnesse von Rosenberg, geb. Freiin von Breidenbach zu Breidenstein, houdende kennisgeving van het overlijden van haren Echtgenoot C. H. B. Baron von Rosenberg, in leven Correspondeerend lid van het Instituut.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen, terwijl de vergadering, hulde brengende aan de verdiensten van haar Correspondeerend lid von Rosenberg, het aanbod van den Secretaris aanvaardt om in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen een woord aan diens nagedachtenis te wijden.

Onder aanbieding van het afschrift eener missive van Dr. D. W. Horst, ddo. 12 Augustus l.l. verzoekt de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bij schrijven van 17 September jl. no. 219 haar den piagem te willen doen toekomen, welke

in de Bijdragen (4e volgreeks pg. 363 en volgende) door den Heer Humme is uitgegeven, zullende zij die, na gemaakt gebruikt ingevolge de aanwijzing van Dr. Horst, aan den eigenaar doen teruggeven.
De Secretaris wordt gemachtigd aan het verzoek te voldoen.

De heer Bool deelt mede, dat in zijne handen om consideratie en advies zijn gesteld de dusver ontvangen brieven van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken met uitvoerige bijlagen betreffende het verzamelen van bouwstoffen voor een eventueel samen te stellen Lapidarium. Daar echter zijn advies slechts over enkele brieven loopt en het te verwachten is, dat nog meerdere brieven zullen worden ontvangen, stelt hij voor de verder inkomende missives hem toe te vertrouwen, ten einde dan later over het geheele dossier rapport uit te brengen. Intusschen moet hij reeds nu er op wijzen, dat door den Nederlandschen Consul te Sierra Leone voor de door hem bij zijne inlichtingen gevoegde photographische afbeeldingen eenige kosten zijn gemaakt ten bedrage van ƒ 9.90 (16/6), welke hij voorstelt genoemden Consul door tusschenkomst van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te vergoeden.
Zonder beraadslaging wordt dienovereenkomstig besloten.

Vanwege het Comité ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Ned. koloniën is een uitvoerig schrijven ingekomen, waarin vertrouwelijk mededeeling wordt gedaan van de dusver hier en in N. Indië verrichte werkzaamheden.
Na breedvoerige bespreking van enkele in den brief medegedeelde onderwerpen, waaromtrent de heer Martin, tevens lid van het Comité, nadere inlichtingen verschaft, wordt besloten aan het Comité de ontvangst van zijn schrijven te erkennen onder mededeeling dat van den inhoud daarvan met belangstelling is kennis genomen.

Door den Secretaris wordt medegedeeld, dat bij de nadere bespreking van den herdruk van de Bloemlezing uit Maleische geschriften van den hoogleeraar Niemann gebleken is dat, terwijl de nog aanwezige oplaag van het eerste stuk voorloopig in de behoefte zou kunnen voorzien, die echter van het tweede deel een herdruk vordert, waarom, behoudens nader overleg met den heer Niemann en den Uitgever, wordt voorgesteld, in afwijking van het vroeger genomen besluit, allereerst met de bezorging eener nieuwe uitgave van bedoeld tweede stuk een aanvang te maken. Dienovereenkomstig wordt besloten.

In antwoord op het vanwege het Bestuur aan den heer M. Nijhoff gedaan voorstel tot eenige wijziging van het bestaande contract is van genoemden Uitgever een schrijven dd. 3 Nov. jl. ontvangen, waarin de bezwaren worden ontwikkeld tegen de aanneming van het voorstel, gelijk het werd geformuleerd, terwijl hij in overweging geeft het aldus te wijzigen, dat bij Art. 8 der overeenkomst van 1 Dec. 1885 eene alinea gevoegd worde, de bepaling bevattende, dat van de werken, die vanwege het Instituut voor de leden tegen verminderden prijs verkrijgbaar worden gesteld, de Uitgever in rekening zal brengen 20 pCt. van het brutobedrag der aldus bestelde exemplaren, terwijl de Uitgever voor zijne rekening neemt de onkosten van drukken en verzenden der betreffende circulaires.

Gehoord de inlichtingen van den Penningmeester, die naar aanleiding van het aanhangig onderwerp een mondeling onderhoud met den heer Nijhoff heeft gehad, besluit de vergadering eenparig genoemden Uitgever mede te deelen, dat het Bestuur, althans voor het oogenblik, niet verder willende aandringen op de aanneming van zijn voorstel, bij schrijven van den 29n October jl. kenbaar gemaakt, de voorgedragen wijziging goedkeurt, terwijl den Secretaris wordt opgedragen het noodige te verrichten, waaruit blijken kan, dat er eene aanvulling van meergemelde overeenkomst heeft plaats gehad.

De Penningmeester deelt mede, dat het door hem opgemaakt ontwerp der begrooting voor 1889 gereed is. In handen gesteld van den Secretaris, met opdracht haar ter lezing bij de Bestuurders rond te zenden.

Door den heer Wilken wordt een opstel van dr. Grabowski ter tafel gebracht, dat door hem en den Voorzitter is onderzocht en hun niet ongeschikt voorkomt in de Bijdragen te worden opgenomen, zoo althans de Schrijver zelf geen bezwaar maakt daarin eenige wijzigingen te brengen.

Na gedachtenwisseling wordt dienovereenkomstig besloten.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door de Voorzitter gesloten.

298STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 15 DECEMBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), E. B. Kielstra (Onder-voorzitter), Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel, de Roo, Humme en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Martin en Bool.

De notulen van het verhandelde in vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Na opgave der sedert de vorige bijeenkomst ontvangen boekwerken, welke ter tafel liggen, wordt medegedeeld, dat zijn ingekomen:

1o. eene circulaire van het Comité tot regeling van het te Stockholm en Christiania van 2 tot 13 September 1889 te houden 8e internationaal Congres der Orientalisten, bevattende mededeelingen betreffende gemeld Congres.

Voor kennisgeving aangenomen, zullende voorts over de deelneming aan het Congres vanwege het Instituut later eene beslissing worden genomen.

2o. missives van de heeren H. P. A. Bakker, te Utrecht, Dr. W. G. C. Byvanck, te Leiden, Jhr. mr. W. Ridder van Rappard, Jhr. mr. W. F. Rochussen te 's Gravenhage, en Dr. J. van der Vliet te Haarlem, — allen houdende bericht, dat zij met 1o Januari e. k. hun lidmaatschap van het Instituut wenschen neder te leggen.

Voor kennisgeving aangenomen.

3o. eene missive van het lid W. J. Derx, te Nieuwediep, houdende mededeeling van zijn aanstaand vertrek naar Oost-Indië, met verzoek de voor hem bestemde Bijdragen of Werken te willen zenden naar

Zr. Ms. Wachtschip te Batavia, terwijl over de contributie kan beschikt worden aan het adres zijner Echtgenoote, Nieuwediep, 82 Binnenhaven.

Hiervan wordt aanteekening gehouden.

4°. missives van de hh. J. A. Kroesen, controleur bij het Binnenlandsch Bestuur in de residentie Oostkust van Sumatra, afd. Batoe Bahra, te Laboean Roekoe en W. M. H. van Schmid, controleur 1e klasse te Gorontalo, — beide houdende verzoek om als gewone leden van het Instituut te worden opgenomen, laatstgenoemde, zoo mogelijk, met ingang reeds van 1° Januari 1888.

Zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming wordt besloten aan het verzoek gevolg te geven en aan Commissarissen te Batavia te zijner tijd mededeeling te doen van de toetreding der beide heeren als gewone leden van het Instituut.

Ten vervolge op zijne mededeeling van 16 November ll. n°. 10388 wordt, onder geleide van een schrijven van 6 December jl. 1e afd., n°. 11040, door den Minister van Buitenlandsche Zaken een afschrift aangeboden eener nadere mededeeling van den Consul-Generaal der Nederlanden te Kaapstad van 14 November ll. n°. 54, waaruit blijkt, dat men betreffende het verzamelen van bouwstoffen voor een Lapidarium de hulp heeft gevraagd en verkregen, onder anderen, van den heer Leibbrandt, Custodian of Archives, te Kaapstad; de zaak zelve zal echter nog al tijd vorderen, terwijl de kosten vooralsnog onmogelijk kunnen worden opgegeven.

Voor kennisgeving aangenomen.

Van Commissarissen te Batavia zijn ontvangen twee brieven van 11 en 22 October ll. n°s. 170 en 171/B., waarbij worden aangeboden twee prima wissels, groot ƒ 765 en ƒ 1224 N. C., betaalbaar bij de Heeren A. van Hoboken & C° te Rotterdam, zijnde het bedrag der ontvangen contributiën en subsidiën. De Secretaris deelt mede, dat beide wissels bereids door hem in handen van den Penningmeester zijn gesteld, terwijl de ontvangst daarvan zal worden erkend, met bericht wijders dat inderdaad de heer J. E. Albrecht, laatstelijk in Nederland, voor zijn vertrek naar Indi[illegible] het lidmaatschap heeft bedankt, weswege van hem geene con[illegible]eft g[illegible] worden.

Onder geleide van een schrijven v[illegible]len heer M. Ni[illegible]nggezonden het [illegible]t,

onder dankbetuiging aan het Bestuur voor de inwilliging van zijn voorstel, met verzoek voorts het duplicaat, na onderteekening van het Bestuur, te mogen terugontvangen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den heer Nijhoff is mede teruggezonden de hem ter inzage aangeboden rekening van de firma Brill betreffende de uitgave van van Dr. Snouck's Mekka, welke, voor zooverre hij het kan beoordeelen, hem billijk voorkomt. Naar aanleiding eener tot hem gerichte vraag omtrent de wijze van voldoening der rekening, deelt de heer Nijhoff meê, dat, daar de opdracht van het drukken van het werk, enz., door het Bestuur direct aan de firma Brill is geschied, de voldoening der rekening ook door den Penningmeester zal moeten geschieden. In het vervolg, wanneer de bezorging der uitgaven geheel aan den Uitgever wordt overgelaten, zal de verrekening daarvan tegelijk met die van het debiet kunnen plaats hebben. Der firma Brill is voorts reeds bericht, dat enkele posten op de rekening van den Uitgever moeten worden overgebracht, terwijl aan de Redactie van Petermann's Mittheilungen een recensie-exemplaar is gezonden; het Athenaeum en de Academy ontvingen reeds vroeger exemplaren.

Naar aanleiding dezer mededeelingen van den heer Nijhoff bericht de Secretaris, dat de rekening, nadat de verlangde wijzigingen daarin zijn aangebracht, door hem is getoetst en in overeenstemming bevonden met de gedane levering. Wat het aantal exemplaren betreft, volgens vroeger genomen besluit zijn aanvankelijk 500 exemplaren der photographische platen gedrukt, en 800 van den tekst. Uit eene overgelegde nota blijkt, dat van tekst en platen van deel I zijn geleverd 495 exc.; door defecte exemplaren van de platen kan het getal 500 niet geheel worden aangevuld; bij de levering echter der laatste 300 ex. van de platen van deel I zullen er 5 meer bijgeleverd worden om dat te kort te dekken. Wat den tekst van deel I betreft, ten vervolge op de vroegere bezending zijn aan den heer Nijhoff nog 305 exemplaren afgeleverd, makende met de genoemde 495 exemplaren juist de bestelde oplaag van 800 exemplaren.

Met het drukken van het tweede deel is men zeer ver gevorderd; het geheel zal ± 50 vellen (halve bladen) worden, waarmeê men tegen 't einde van Januari of begin Februari hoopt gereed te zijn. De platen van het tweede deel zijn allen reeds in proef; bij dat deel zullen gevoegd worden 18 photo's, 4 platen in kleurendruk van

ethnographische voorwerpen, en 1 lithographische plaat. Hoe groot de onkosten van een en ander zullen zijn, kan men voorshands moeielijk nog opgeven.

Met het oog op de aanzienlijke kosten, die de firma Brill reeds bij de levering van het eerste deel heeft moeten bestrijden, geeft de Secretaris aan de vergadering in overweging den Penningmeester te machtigen de hem aangeboden rekening dier firma hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk te voldoen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Nog deelt de Secretaris mede, dat uit het meer aangehaald schrijven van den heer Nijhoff verder blijkt, dat van Niemann's Bloemlezing uit Maleische geschriften, 2e stuk, bij hem nog voorhanden zijn 25 ex. Daar het debiet in den laatsten tijd niet is toegenomen, zal een herdruk niet noodig zijn vóór het midden van het jaar 1889. Een oplaag van 1000 exemplaren wordt voldoende geacht.

Gehoord den heer Niemann, wordt, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter besloten, omtrent deze zaak alsnog geene beslissing te nemen, doch haar aan de nadere overweging des heeren Niemann in overleg met den Secretaris aan te bevelen.

De Voorzitter stelt aan de orde de behandeling der begrooting voor het dienstjaar 1889, welke, ingevolge de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement, bereids bij al de Bestuursleden in rondlezing is geweest. De Penningmeester licht haar nog nader toe, waarbij tevens eene vraag des heeren Kielstra omtrent het vermoedelijk saldo wordt beantwoord.

In omvraag gebracht, wordt de begrooting met algemeene stemmen aangenomen en mitsdien goedgekeurd, dat zij aan ontvangst aanwijst een bedrag van *f* 13,969, aan uitgaven *f* 13.800.65[5], zoodat er op een vermoedelijk saldo van *f* 168.34[5] kan worden gerekend.

Onder toejuiching der vergadering zegt de Voorzitter den Penningmeester dank voor den door hem geleverden arbeid.

Werd door den Voorzitter in eene vorige vergadering de aandacht gevestigd op eene eventueele uitgave van een Sanskrit-tekst, geheel of gedeeltelijk op kosten van het Instituut, thans kan hij mededeelen, dat daarvan voorloopig kan worden afgezien, daar ten gevolge van onderhandelingen met een Amerikaanschen geleerde wellicht de uitgave in Amerika zal plaats hebben.

Tot leden van het Instituut worden voorgesteld en aangenomen de hh. N. J. Struick, Inspecteur van financiën in N.-I., thans met verlof te 's Gravenhage, en J. F. Niks, laatst hulppredider op Timor, mede hier te lande met verlof, te Utrecht.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

299STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 19 JANUARI 1889.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Ondervoorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Humme, Niemann, Riedel, Martin, Snouck Hurgronje, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Bool en de Roo.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Naar aanleiding van hetgeen in de notulen voorkomt omtrent den herdruk der Bloemlezing uit Maleische geschriften vraagt de heer Niemann het woord en zegt dat, afgescheiden nog van de vele bezwaren, die er bij hem ter bezorging van een herdruk van bedoeld werk rijzen, het hem bovendien bij nader onderzoek gebleken is, dat die herdruk niet zoo dringend noodig is, daar de weinige nog aanwezige exemplaren voldoende geacht worden om in de eerste behoefte te voorzien. Hij stelt daarom voor om terug te komen op het genomen besluit en vooralsnog althans niet over te gaan tot de bezorging eener nieuwe uitgave zijner Bloemlezing.

Dienovereenkomstig wordt besloten, terwijl, naar aanleiding der mededeelingen van den Secretaris onder overlegging der door hem met de heeren Nijhoff en Trap gevoerde correspondentie, goedgekeurd wordt, dat, indien men later er toe zou willen overgaan een herdruk der Bloemlezing te leveren, men dit niet zou doen plaats hebben dan ná over de voorwaarden in nader overleg te zijn ge-

in rekening zou mogen brengen. Van den heer Nijhoff werd de toezegging ontvangen, dat hij het drukken en verzenden der circulaires en prospectussen voor zijne rekening zou nemen, en bij de afrekening slechts 20 pCt. provisie voor zich zou houden. Een en ander is echter bij het bestaande contract onvoldoende geregeld, waarom, overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter, besloten wordt den heer Nijhoff mede te deelen, dat, alvorens het contract ingevolge de bepaling in art. 9 stilzwijgend weder voor één jaar verlengd te beschouwen, het Bestuur gaarne eene wijziging daarin zou zien aangebracht, en wel door toevoeging van eene alinea bij art. 8, luidende: „Voor werken, welke vanwege het Instituut voor de leden tegen verminderden prijs verkrijgbaar worden gesteld, zullen, ingeval de levering en verzending plaats hebben door of vanwege den Secretaris van het Instituut, door den Uitgever geene provisie-kosten worden in rekening gebracht. Wordt echter een en ander door den Uitgever bezorgd, dan geniet hij 20 pCt. van den vastgestelden verminderden prijs."

Door tusschenkomst van den heer mr. W. B. Bergsma is den Secretaris ter hand gesteld een manuscript des heeren P. G. van Overstraten, bevattende het journaal zijner reis naar de Kaap de Goede Hoop en Batavia. Om bericht en raad in handen gesteld van den heer de Roo.

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten aan Commissarissen op te dragen aan den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië het lidmaatschap van het Instituut te willen aanbieden, zoo althans ook bij hen daartegen geen bedenking bestaat.

Tot leden van het Instituut worden voorgedragen en benoemd de heeren J. de Vogel en H. J. de Groot, aspirant-ambtenaren voor den burgerlijken dienst in Ned.-Indië, welke benoeming wordt geacht reeds te zijn ingegaan met den aanvang dezes jaars, waardoor aan hen al de edita van het loopende jaar moeten worden gezonden, terwijl, daar beide heeren bereids naar Indië zijn vertrokken, van een en ander aan Commissarissen aldaar zal worden kennis gegeven.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

297STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 17 NOVEMBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-Voorzitter): J. H. de Groot (Penningmeester), Bool, Martin, Niemann, Snouck Hurgronje, Humme, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Riedel en de Roo.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Der vergadering wordt mededeeling gedaan van de boekwerken waarmede de Bibliotheek sedert de vorige bijeenkomst is vermeerderd geworden door ruiling met de verschillende genootschappen en instellingen, waarna de Secretaris ter tafel brengt:

1°. eene missive van het Bestuur der Bibliotheek der Gemeente-inrichting ter opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden, van 31 October jl., houdende dankbetuiging voor de ontvangen 4e aflevering van deel XXXVII der Bijdragen.

2°. eene missive van de Directie van de Societá Africana d'Italia, te Napels (63 Via Medina), waarbij de ontvangst der Bijdragen over 1888 met dankzegging wordt erkend.

3°. eene missive van den Secretaris van de Asiatic Society of Bengal, te Calcutta, van 30 September 1888, houdende dankbetuiging voor de ontvangst van de vanwege het Instituut uitgegeven Reis van Carl Bock in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermasin.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

Terwijl van de Directie van de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn bericht is ingekomen van de ontvangst van het werk des heeren C. Snouck Hurgronje, Mekka mit Bilderatlas, onder mededeeling dat het in het tijdschrift van het Genootschap zal worden besproken, deelt de Secretaris mede, dat vanwege de Redactie van Dr. A. Petermann's Geographische Mitteilungen te Gotha bij brief van 2 November jl. het verzoek is gedaan om een exemplaar van evengemeld werk ter recensie te mogen ontvangen.

Na eenige gedachtenwisseling, waarbij de vraag, of het niet wenschelijker zou zijn een exemplaar ter bespreking te zenden aan de Redactie van het Zeitschrift für Ethnologie of aan die van den Globus, ontkennend wordt beantwoord. wordt met meerderheid van stemmen de Secretaris gemachtigd den uitgever M. Nijhoff uit te noodigen aan het gedaan verzoek gevolg te geven.

Door de Redactie van den Staatsalmanak is toegezonden eene opgave betreffende het Instituut, ter inlassching in den Almanak voor 't volgend jaar, met verzoek om die, van de noodige wijzigingen voorzien, zoo spoedig doenlijk te willen terugzenden. De Secretaris bericht, dat bereids aan dit verzoek is voldaan.

Nog zijn ingekomen:

1o. eene missive van de Wed. C. F. W. Wiggers van Kerchem-Stelling, te Leiden, houdende bericht, dat ten gevolge van het overlijden van haren Echtgenoot zijn naam bij het einde van den thans loopenden termijn van de ledenlijst moet worden afgevoerd.

2o. eene missive van den heer J. A. Boulet, Candidaat-Notaris, te Soerabaja, waarbij wordt medegedeeld, dat de heer A. J. Snouck Hurgronje, in leven Notaris te Soerabaja en lid van het Instituut onlangs op reis naar Nederland is overleden, weshalve zijn naam van de ledenlijst moet worden afgevoerd.

3o. eene missive van Mevrouw C. Baronnesse von Rosenberg, geb. Freiin von Breidenbach zu Breidenstein, houdende kennisgeving van het overlijden van haren Echtgenoot C. H. B. Baron von Rosenberg, in leven Correspondeerend lid van het Instituut.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen, terwijl de vergadering, hulde brengende aan de verdiensten van haar Correspondeerend lid von Rosenberg, het aanbod van den Secretaris aanvaardt om in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen een woord aan diens nagedachtenis te wijden.

Onder aanbieding van het afschrift eener missive van Dr. D. W. Horst, ddo. 12 Augustus l.l. verzoekt de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bij schrijven van 17 September jl. no. 219 haar den piagem te willen doen toekomen, welke

in de Bijdragen (4e volgreeks pg. 363 en volgende) door den Heer Humme is uitgegeven, zullende zij die, na gemaakt gebruikt ingevolge de aanwijzing van Dr. Horst, aan den eigenaar doen teruggeven.

De Secretaris wordt gemachtigd aan het verzoek te voldoen.

De heer Bool deelt mede, dat in zijne handen om consideratie en advies zijn gesteld de dusver ontvangen brieven van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken met uitvoerige bijlagen betreffende het verzamelen van bouwstoffen voor een eventueel samen te stellen Lapidarium. Daar echter zijn advies slechts over enkele brieven loopt en het te verwachten is, dat nog meerdere brieven zullen worden ontvangen, stelt hij voor de verder inkomende missives hem toe te vertrouwen, ten einde dan later over het geheele dossier rapport uit te brengen. Intusschen moet hij reeds nu er op wijzen, dat door den Nederlandschen Consul te Sierra Leone voor de door hem bij zijne inlichtingen gevoegde photographische afbeeldingen eenige kosten zijn gemaakt ten bedrage van *f* 9.90 (16/6), welke hij voorstelt genoemden Consul door tusschenkomst van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te vergoeden.

Zonder beraadslaging wordt dienovereenkomstig besloten.

Vanwege het Comité ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Ned. koloniën is een uitvoerig schrijven ingekomen, waarin vertrouwelijk mededeeling wordt gedaan van de dusver hier en in N. Indië verrichte werkzaamheden.

Na breedvoerige bespreking van enkele in den brief medegedeelde onderwerpen, waaromtrent de heer Martin, tevens lid van het Comité, nadere inlichtingen verschaft, wordt besloten aan het Comité de ontvangst van zijn schrijven te erkennen onder mededeeling dat van den inhoud daarvan met belangstelling is kennis genomen.

Door den Secretaris wordt medegedeeld, dat bij de nadere bespreking van den herdruk van de Bloemlezing uit Maleische geschriften van den hoogleeraar Niemann gebleken is dat, terwijl de nog aanwezige oplaag van het eerste stuk voorloopig in de behoefte zou kunnen voorzien, die echter van het tweede deel een herdruk vordert, waarom, behoudens nader overleg met den heer Niemann en den Uitgever, wordt voorgesteld, in afwijking van het vroeger genomen besluit, allereerst met de bezorging eener nieuwe uitgave van bedoeld tweede stuk een aanvang te maken. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Beloneezen aanwezig moet zijn, waarvan de kennisneming niet van belang ontbloot zou zijn, weswege hij in overweging geeft daarnaar bij of door tusschenkomst van het Departement van Koloniën een onderzoek te doen. Den Secretaris wordt gemachtigd daartoe het noodige te verrichten.

Tot gewoon lid wordt voorgesteld en aangenomen de heer P. K. W. Kern, adspirant-ambtenaar bij den burgenlijken dienst in Ned. Indië, met ingang van 1 Januari 1888, zoodat aan hem de edita over het loopend jaar zullen worden toegezonden. Van deze benoeming zal aan Commissarissen mededeeling worden gedaan.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

296STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 OCTOBER 1888.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Onder-Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Bool, Martin, de Roo, Snouck Hurgronje, Wilken, Niemann, Riedel en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de heer Humme.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de ontvangen boekwerken wordt door den Secretaris-Bibliothecaris opgave gedaan, onder mededeeling, dat daarbij begeleidende missives zijn ontvangen van den Conservator van de Bibliotheek van Teyler's Stichting te Haarlem, houdende bericht van de ontvangst der Bijdragen, 5e volgreeks, dl. III, 4e afl. en van de toezending van de Archives du Musée Teyler, série II, vol. III, fasc. 2, en van de 7e en 8e afl. van den Catalogus der Bibliotheek.

Plaatsing der boekwerken in de Bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

Van de Redactie van den Rijks- en Residentie-Almanak te 's Gravenhage is een opgave betreffende het Instituut ontvangen, met verzoek haar te willen nazien en zoo noodig te verbeteren. Door den Secretaris is bereids aan dit verzoek gevolg gegeven.

Ingekomen zijn:

1°. missives van de hh. Prof. Mr. H. P. G. Quack, te Amsterdam, Dr. S. J. Warren, te Dordrecht en Mr. A. C. Wesenhagen, te Rotterdam, allen houdende verzoek hunne namen bij den aanvang van het volgend jaar van de ledenlijst af te voeren.

Voor kennisgeving aangenomen, terwijl, naar aanleiding eener opmerking van den Secretaris, aan den heer Quack, wiens naam reeds in het vorige jaar van de lijst is afgevoerd ingevolge zijn toen reeds uitgedrukt verlangen, onder mededeeling daarvan, zal worden gevraagd of hij zijn lidmaatschap reeds met dit, dan wel met het volgend jaar wenscht geëindigd te beschouwen.

2°. eene missive van den Minister van Koloniën, dd. 25 September jl. Lett. A¹, N°. 21, houdende mededeeling dat de exemplaren van het geschrift van Prof. Wilken over het matriarchaat op Sumatra aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië zijn toegezonden, met verzoek om ze, ingevolge den wensch van het Instituutsbestuur, onder de ambtenaren ter Oost- en Westkust van Sumatra te doen verspreiden.

Voor kennisgeving aangenomen.

3°. eene missive van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 22 September jl. 1e afd. n°. 8680, waarbij naar aanleiding van de slotzinsnede der missive van het Instituutsbestuur van 18 September jl. n°. 333 wordt medegedeeld, dat de begrooting van het Departement van Buitenlandsche Zaken niet toelaat de eventueel door de Nederlandsche diplomatieke en Consulaire ambtenaren buiten 's lands ten behoeve van het Instituut te maken kosten in het belang der samenstelling van een Indisch Lapidarium voor rekening van het Departement te nemen.

Voor kennisgeving aangenomen.

4°. eene nadere missive van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 5 October jl. n°. 9030, 1e afd., waarbij in afschrift worden toegezonden: eene missive van den Consulairen

des Sciences de Lisbonne, waarbij, onder mededeeling van de ontvangst van de afl. 2 en 3 van deel III, 5e volgr. der Bijdragen en van het tweede gedeelte der Reis in Oost- en Zuid-Borneo door Carl Bock, voor de aanbieding daarvan wordt dank gezegd.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van Mevr. de Wed. M. F. J. Belinfante-Hertzveld, houdende kennisgeving van het overlijden van haren Echtgenoot, den heer Mr. G. Belinfante, Advocaat en Procureur 's Gravenhage, tevens lid van het Instituut.

De Secretaris bericht dat bereids een brief van rouwbeklag is verzonden.

6°. missives van de heeren E. B. Bonn, G. J. Dozy, J. W. Prange, J. Boddé, F. C. Tromp, F. J. Haver Droese en Westerouen van Meeteren, allen houdende verzoek om met het einde van het loopende jaar hunne namen van de ledenlijst van het Instituut te willen afvoeren.

7°. missives van de heeren L. C. Dudok de Wit, Slangevecht, Breukelen, Mr. F. V. Engelenburg, H. J. C. Peeters, te 's Gravenhage en P. W. M. Trap, te Leiden, allen kennisgevende, dat zij met ingenomenheid het lidmaatschap van het Instituut aanvaarden.

De missives sub 6°. en 7°. worden voor kennisgeving aangenomen, terwijl mede aangeteekend wordt dat het lid N. Graafland, Adj. Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, tijdelijk in Nederland zijnde, zich te Utrecht gevestigd heeft, waarheen de voor hem bestemde geschriften van het Instituut behooren te worden gezonden.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen te Batavia, van 30 Juli jl. n° B/169, benevens vier briefkaarten van 17 Mei, 4, 8 en 14 Juni jl., waaruit blijkt, dat als leden zijn toegetreden de heeren C. J. van Schelle, te Muntok, Mr. R. Z, Dannenborgh, te Medan, G. P. A. Renaud, te Batavia, J. A. van Delden, te Batavia, N. J. F. Dinger te Batavia, J. Ph. Ermeling, te Buitenzorg, Dr. J. K. Jacobs, te Serang, A. W. Moorreés, te Oelah Tanding (Palembang), J. F. Soeters, te Batavia, P. J. van Santen, te Batavia, D. J. Tydeman, te Tegal, en D. Heyting, te Amboina, met verzoek aan allen de edita over het geheele jaar 1888 te doen toekomen, terwijl van de ledenlijst de naam van den heer Dr. de Cock behoort te worden geschrapt.

Van een en ander zal aanteekening worden gehouden, terwijl met belangstelling het bericht wordt vernomen, dat door Commissarissen een Gouvernementsbesluit is ontvangen, waarbij hun verzoek om de photographieën van Javasche oudheden — 150 kartons — wordt ingewilligd; en waar zij ten slotte aanteekenen, dat in een onlangs voor het Bataviaasch Genootschap verzonden kist aan den boekhandelaar Nijhoff een aantal gedrukte werken zijn geexpedieerd, bericht de Secretaris dat deze door hem zijn ontvangen, terwijl de bezending bleek in overeenstemming te zijn met de door Commissarissen bij hun schrijven gevoegde lijst.

Van den Commissaris A. L. van Hasselt is ingekomen een nader schrijven van 11 Augustus jl. waarbij hij mededeelt, dat hij, door zijne benoeming tot resident van Tapanoeli genoodzaakt het Commissariaat neder te leggen, in overleg met den heer Dr. J. L. A. Brandes, den heer A. Zwager, Secretaris van den Raad van N. I., uitgenoodigd heeft hem als Commissaris van het Instituut te vervangen, aan welke noodiging deze zich bereid heeft verklaard te voldoen. Mistdien wordt het Bestuur verzocht daaraan wel zijne goedkeuring te willen hechten.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter wordt, ingevolge het advies des heeren van Hasselt, de heer Zwager tot Commissaris van het Instituut benoemd en zal hem van deze benoeming door tusschenkomst van den mede-commissaris Dr. Brandes mededeeling worden gedaan, terwijl aan den heer van Hasselt ontslag wordt verleend onder dankbetuiging voor het vele, dat door hem gedurende zijn commissariaat in het belang van het Instituut werd verricht.

Van het lid, den heer M. A. van Rhede van der Kloot, te 's Gravenhage, is een schrijven dd. 8 September jl. ontvangen, waarbij ter uitgave vanwege het Instituut wordt aangeboden een handschrift, getiteld: "De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië van 1610—1888. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederlandsch-Indië", samengesteld uit onderscheidene boekwerken, documenten, enz.

Om bericht en raad in handen gesteld eener Commissie, waartoe worden benoemd de hh. Bool, Kielstra, de Roo, Quarles van Ufford en de Secretaris.

Van het lid, den heer J. A. van Rijn van Alkemade, te Tandjong

Tot buitenlandsche leden van het Instituut worden vervolgens voorgedragen en benoemd de hh.:

Prof. Dr. Edward B. Tylor, te Oxford.

Dr. Ignaz Goldziher, Privaat-Docent aan de Universiteit te Budapest.

Dr. Freiherr von Richthofen, Gewoon Hoogleeraar te Berlijn.

Tot gewone leden in Nederland de hh.:

Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort, Minister van Financiën, te 's Gravenhage.

H. Dyserinck, Minister van Marine, te 's Gravenhage.

Mr. H. J. Smidt, Oud-Gouverneur van Suriname te 's Gravenhage,

W. J. Geertsema, te Amsterdam,

Mr. W. J. Roogaards van den Ham, te Utrecht,

S. T. Land, te 's Gravenhage,

Jhr. Mr. J. W. G. Boreel van Hogelanden, te Velzen, — allen Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Mr. B. M. Vlielander Hein, te 's Gravenhage,

H. G. L. Regout, te Maastricht, — leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Mr. C. J. A. Heydenrijck, Lid van den Raad van State, te 's Gravenhage.

Mr. A. R. Arntzenius, Griffier van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, te 's Gravenhage.

Jhr. P. Hartsen, Directeur der Nederlandsche Handelmaatschappij, te Amsterdam.

Mr. H. L. M. Luden, 's Konings Gedelegeerde bij de Ned. Handelmaatschappij, te Amsterdam.

M. C. Calkoen, Directeur der Koloniale Bank, te Amsterdam.

W. Ruys, Lid der firma W. Ruys en Zoon, Directeur der Stoomvaartmaatschappij, Rotterdamsche Lloyd, te Rotterdam.

Dr. D. de Haan, President van de Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, te Haarlem.

P. J. van Houten, te 's Gravenhage.

J. T. D. Bruinsma, Majoor der Infanterie bij het Indisch leger, te 's Gravenhage.

H. Catenius, Majoor bij het Ind. leger, met verlof, te Breda

W. R. de Greve, Oud-Indisch Ambtenaar, te 's Gravenhage.

R. E. de Haan, Directeur der Hoogere Burgerschool te Winterswijk.

Ch. Boissevain, Hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad, te Amsterdam.

Dr. H. Bavinck, Hoogleeraar aan de Theologische School, te Kampen.

Mr. C. A. Vaillant, Advocaat en Procureur te 's Gravenhage.

Mr. M. Massinck, Advocaat en Procureur te Amsterdam.

J. J. L. Heldring, Lid van de Kamer van Koophandel, te 's Gravenhage.

J. D. Oortman Gerlings, Bankier te Utrecht.

H. D. Pierson, Lid der firma Heldring & Pierson, te 's Gravenhage.

D. A. van Heemskerk Veeckens, Oud-Zeeofficier, te Amsterdam.

H. T. van Steeden, te 's Gravenhage.

Dr. Hommo Tonkes, te Amsterdam.

Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, te Assen.

E. F. T. Bik, Luitenant ter zee, te 's Gravenhage.

Mr. H. Zillesen, Secretaris der Koloniale Commissie voor de Parijsche Tentoonstelling, te 's Gravenhage.

A. H. Kuypers, Oud O. I. ambtenaar, te Haarlem.

Van deze benoemingen zal aan de Algemeene Vergadering mededeeling worden gedaan.

Met het oog op de weldra te verwachten uitgave van de Atjehsche Spraakkunst en het Atjehsch Woordenboek vraagt de Secretaris, in verband ook met een door hem ontvangen schrijven des heeren Nijhoff, tegen welken prijs beide werken moeten worden verkrijgbaar gesteld. Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten, behoudens nader overleg met den heer Nijhoff, den prijs der Atjehsche Spraakkunst te stellen op ongeveer *f* 2.50, en dien van het Atjehsch Woordenboek op ongeveer *f* 5.00, terwijl, ingevolge besluit der vorige Algemeene Vergadering, de leden die werken tegen de helft van den handelsprijs kunnen verkrijgen.

Door den heer de Roo wordt verslag uitgebracht omtrent een in zijne handen gesteld journaal van van Overstraten betreffende zijne reis naar de Kaap de Goede Hoop en Batavia. Het komt hem voor, dat het nog onuitgegeven handschrift bekende feiten meêdeelt, weswege het niet voor eene uitgave in aanmerking kan komen en aan den inzender, Mr. W. B. Bergsma, behoort te worden teruggezonden, tenzij dit medelid het voor onze verzameling van handschriften zou willen afstaan, waartoe de heer de Roo zich bereid verklaart eene poging te doen. Zonder beraadslaging wordt overeenkomstig dit praeadvies besloten.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 23 FEBRUARI 1889.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), Kielstra (Ondervoorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), Matthes, Pleyte, ten Kate, Snouck Hurgronje, Schlegel, Wilken, Humme, Klerk de Reus, Bik, Niemann, Netscher, Kiehl, Harmsen en het correspondeerend lid Schmeltz.

De Voorzitter, Prof. Dr. H. Kern, opent de Vergadering en heet de leden welkom, waarbij de wensch wordt uitgesproken, dat de bijeenkomst vruchtbaar moge blijken te zijn ter bevordering van den bloei van het Instituut.

Van de leden H. J. Bool, Prof. Dr. A. Pierson en G. E. V. L. van Zuylen is bericht ontvangen, dat zij tot hun leed de Algemeene Vergadering niet kunnen bijwonen.

De notulen van het verhandelde in de vorige Algemeene Vergadering, welke voorloopig door het Bestuur goedgekeurd en bereids in de Bijdragen (5e R. III blz. LIII vlg.) afgedrukt zijn, worden voorgelezen, en, daar niemand daartegen eenige bedenking heeft, definitief vastgesteld.

Namens het Bestuur wordt door den Secretaris verslag uitgebracht over den staat en de werkzaamheden van het Instituut gedurende het afgeloopen jaar 1888.

Onder toejuiching der Vergadering, zegt de Voorzitter hem dank voor den geleverden arbeid, terwijl, overeenkomstig zijn voorstel, met acclamatie besloten wordt het Verslag te doen drukken en opnemen in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen.

De Voorzitter deelt mede dat door den Penningmeester de rekening en verantwoording over het door in 1888 gevoerd beheer is ingediend, welke door het Bestuur is nagezien en goedgekeurd. Ingevolge de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement is zij vervolgens in handen gesteld van eene Commissie van twee gewone leden, zijnde ditmaal de hh. G. C. Klerk de Reus en P. M. Netscher.

Bij monde van eerstgenoemde deelt deze Commissie mede, dat zij zich van haar opdracht gekweten en het onderzoek der rekening alleszins bevredigende resultaten opgeleverd heeft, waarom zij niet aarzelt der Vergadering voor te stellen haar goedkeuring te verleenen aan de rekening van den Penningmeester, onder dankbetuiging voor zijn nauwgezet financieel beheer.

Met acclamatie vereenigt de Vergadering zich met dit praeadvies, waarna de Penningmeester eenige mededeelingen doet omtrent den financieëlen toestand van het Instituut, waaruit blijkt,

1o. ten aanzien der kas:

a. dat de ontvangsten gedurende het jaar 1888 hebben bedragen		*f* 7865.46
Het saldo in kas op 1 Jan. '88 bedroeg . . .		〃 855.70
Totaal bedrag der kas op 31 Dec. '88 . .		*f* 8721.16
Hieronder behooren remisen, uit Indië van HH. Commissarissen, voor incasseering der Contrib. van leden en toelage uit de Indische kas ten bedrage van	*f* 2275.14	
van leden in Nederland	〃 3989.—	
id.	〃 60.—	
Totaal . . .	*f* 6324.14	*f* 6324.14
De raming van 1888 was	〃 5769.—	
zoodat meer aan contrib. werd ontv. .	〃 555.14	
Deze verhooging mag worden toegeschreven aan vermeerdering van het ledental, zoowel hier te lande als in Indië.		
Voorts werden ontvangen:		
voor het gebruik der lokalen		〃 400.—
〃 opbrengst van verkochte boekwerken . . .		〃 393.44
〃 ontv. bedrag voor aan het Ministerie van Koloniën geleverde 100 exempl. van het werk 〃Mekka〃 1e deel		〃 747.88
Per transport . .		*f* 7865.46

Per transport . .	*f* 7865.46
Hierbij gevoegd het saldo in kas op 1 Jan. '88 .	〃 855.70
te samen uitmakende het bedrag der ontvangsten .	*f* 8721.16
zooals boven is vermeld.	

b. De uitgaven over 1888 beliepen als volgt:

Voor diverse uitgaven als: brandassurantie, grondbelasting, onderhoud van het gebouw, verwarming der lokalen, gas, duinwater, salaris-concierge, personeele belasting, onkosten-Secretaris en Penningmeester (art. 1—13 der begrooting)	*f* 1645.42
Voor het drukken der Bijdragen etc. (art. 15) . .	〃 1813.39
〃 het drukken afzonderlijke boekwerken (art. 16 en 17)	〃 642.65
Voor honorarium aan schrijvers (art. 20)	〃 629.25
〃 uitbreiding Bibliotheek (art. 21)	〃 447.25
〃 kosten verzending der Bijdragen (art. 23) .	〃 408.45
〃 uitgave 〃Mekka〃 1e deel (art. 24) . . .	〃 2000.—
〃 salaris van den schrijver (art. 25) . . .	〃 200.—
	f 7786.41
Hierbij gesteld het saldo in kas op 31 December '88	〃 934.75
dan verkrijgt men het totaal bedrag der kas . .	*f* 8721.16
gelijk aan de som der ontvangsten hierboven vermeld.	

2° De Balans.

De activa bedroeg over 1888		*f* 40034.75
Volgens onderstaande omschrijving:		
waarde van het pand	*f* 21000.—	
〃 van de Bibliotheek . . .	〃 11000.—	
〃 van het Boekenfonds . .	〃 5500.—	
〃 van het Meubilair . . .	〃 1600.—	
het saldo der kas . . .	〃 934.75	
	f 40034.75	

Het Instituut is ook in het afgeloopen jaar belangrijk vooruitgegaan. Het ledental is toegenomen en de Boekerij vermeerderd.

Behalve een paar kleine posten zijn alle schulden betaald; alleen zal de uitgave van het werk van Dr. C. Snouck Hurgronje, om den grooteren omvang dien het heeft verkregen en waarop aanvankelijk niet werd gerekend, eenige zorg geven; doch er bestaat toch uitzicht dat de kosten daarvan, door den verkoop in het

buitenland, het verstrekken der exempl. tegen den halven prijs aan de leden en de levering van 100 ex. aan het Ministerie van Koloniën, zullen worden gedekt.

De gewone afschrijvingen op gebouw en meubilair hebben dit jaar wederom plaats gehad.

Met instemming der Vergadering zegt de Voorzitter den Penningmeester dank voor zijne mededeelingen en beveelt de behartiging der financieële belangen van het Instituut bij voortduring aan zijne trouwe zorg aan.

Aan de orde is vervolgens de verkiezing van vier bestuursleden in de plaats van de aftredende leden H. C. Humme, Dr. L. W. G. de Roo, Dr. J. G. F. Riedel en Dr. C. Snouck Hurgronje, waarvoor door den Voorzitter de bij het Reglement gevorderde drietallen worden medegedeeld (Zie de Notulen der Bestuursvergadering van Februari jl.), terwijl tot stemopnemers worden benoemd de hh. Matthes en Pleyte.

Na korte pauze deelt eerstgenoemde mede, dat de uitslag der stemming is, dat met groote meerderheid tot leden van het Bestuur zijn gekozen: voor de vacature-H. C. Humme, de heer D. F. van der Pant, te Leiden; vacature-Dr. L. W. G. de Roo, Mr. W. Baron van Goltstein, te 's Gravenhage; vacature-Dr. J. G. F. Riedel, Prof. Dr. G. Schlegel, te Leiden; en (buitengewone) vacature-Dr. C. Snouck Hurgronje, Prof. mr. P. A. van der Lith, te Leiden.

De Voorzitter dankt de stemopnemers voor de vervulling hunner taak, en, terwijl aan de hh. van Goltstein, van der Lith en van der Pant bericht zal worden gezonden van hunne benoeming, verklaart de heer Schlegel, ter vergadering aanwezig, op eene vraag des Voorzitters, zich bereid de op hem uitgebrachte keuze te aanvaarden.

Uit naam en onder herhaalde toejuichingen der Vergadering betuigt de Voorzitter aan de aftredende Bestuurders den dank van het Instituut voor de door hen bewezen diensten; en herinnerde reeds de Secretaris in zijn Verslag aan het aanstaand vertrek naar Indië van Dr. Snouck Hurgronje, ook de Voorzitter mag niet nalaten hem de verzekering te geven dat de beste wenschen van leden en Bestuur hem volgen bij de vervulling der vereerende opdracht, onder aanbevan het Instituut in de voortduring zijner gewaardeerde belangstelling.

Aan de Vergadering wordt medegedeeld, dat het Bestuur, gebruik makende van hem verleende bevoegdheid, in zijne jongste vergadering besloten heeft aan eenige personen hier te lande en in het buitenland het lidmaatschap aan te bieden. Op uitnoodiging van den Voorzitter, worden hunne namen door den Secretaris voorgelezen.

Onder toejuiching der Vergadering wordt deze mededeeling voor kennisgeving aangenomen.

Van de door den Voorzitter aangeboden gelegenheid tot het doen van mededeelingen, voorstellen of vragen, maakt het lid, A. H. Kiehl, gebruik om eenige inlichtingen in te winnen omtrent de uitgave van het 2e gedeelte van C. Bock's reis naar Borneo, waarvan noch den heer C. Bock, noch hem, als diens gemachtigde, eenige exemplaren zijn geworden.

De Voorzitter antwoordt dat, na velerlei oponthoud, de uitgave van het slot van het reisverhaal met uitvoerige inleiding van ons medelid Tromp, reeds in het begin van het vorige jaar heeft plaats gehad, terwijl wat de verzending der exemplaren daarvan betreft, deze met eigenaardige moeielijkheden gepaard ging en tot vergissingen aanleiding moest geven, waar aan rechthebbenden reeds in 1881 het eerste gedeelte aan het werk was uitgereikt. De Secretaris zal echter onverwijld aan het uitgedrukt verlangen voldoen, zoo hem bij onderzoek mocht blijken dat er aan den heer Bock geene exemplaren van het 2e gedeelte zijner reis zijn uitgereikt geworden.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN DEN

STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NED.-INDIË OVER 1888

UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING, GEHOUDEN DEN 23n FEBRUARI 1889.

M. H.

Sedert dat het Bestuur van het Instituut U op den 25n Februari des vorigen jaars een overzicht gaf van den staat en de lotgevallen onzer instelling, is daarin weinig verandering voorgevallen. Ook thans meent het zijn verslag te mogen beginnen met U te berichten dat de toestand van het Instituut in vele opzichten gunstig is. Wij kunnen ons, wel is waar, nog niet in zulk eene algemeene belangstelling verheugen, als waarop het Instituut, naar onze meening, door zijne strekking en dusver gebleken werkzaamheid aanspraak heeft. Wederom toch werd ons in het afgeloopen jaar de teleurstelling niet bespaard om, op verzoek eenige namen van onze ledenlijst te moeten afvoeren; wij betreuren dit te meer, daar er onder die namen enkele voorkomen van mannen, wier positie en werkkring met recht zouden doen verwachten, dat het Instituut niet te vergeefs een beroep zoude hebben gedaan op hunne welwillende ondersteuning en op zulk eene krachtige medewerking, die toegenomen moest zijn in verhouding van het vele, dat zij bij ervaring weten dat het Instituut gedurende het tijdperk van zijn bestaan heeft tot stand gebracht. Betreuren wij daarom sommiger uittreden uit onze vereeniging óm redenen, meestal van persoonlijken aard, die hen daartoe geleid hebben: — waar echter de onverbiddelijke dood ook in den afgegeloopen tijdperk opnieuw eenige kostbare offers uit ons midden

eischte, betaamt het ons in stille berusting, hoewel met diepen weemoed, een krans der dankbaarheid daarbij neder te leggen.

Daarop hebben zij vooral aanspraak, die wij sedert jaren onder onze Correspondeerende leden mochten tellen en van wier sympathie en wetenschappelijke werkzaamheid het Instituut zoo menig bewijs heeft ontvangen. Gij vermoedt zeker reeds dat wij de heeren C. H. B. Baron van Rosenberg en Dr. P. A. Tiele bedoelen. Mochten wij in den eersten den koenen reiziger en onderzoeker in onze bezittingen eeren en menige bijdrage ontvangen, die een schoon getuigenis aflegt van zijne ervaringen gedurende zijn meer dan dertigjarig verblijf in de tropen, — wie onzer weet het niet, hoe de ander ons aantrok door zijn nog steeds onovertroffen „Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Néerlandais"; door zijne degelijke vanwege het Frederik Mullerfonds uitgegeven „Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde", door zijne uit handschriftelijke en andere zeldzame bronnen met zorg bewerkte studiën over de ontdekkingsreizen sedert de 15e eeuw en over de Europeërs in den Maleischen Archipel.

Huldigen wij beider nagedachtenis door hunne voetstappen te drukken en hen na te volgen in hunne ernstige toewijding aan de wetenschap in het algemeen en aan de belangen van het Instituut in het bizonder.

Hoewel wij in het afgeloopen jaar, zoowel door sterfgevallen als door uittreding uit onzen kring, verliezen hebben geleden, is echter het aantal leden niet afgenomen, daar de ledig gelaten plaatsen aanstonds weder werden aangevuld, dank zij veler toetreding tot onze vereeniging. Boekten wij bij den aanvang van het verloopen jaar 493 contribueerende leden, dit getal klom tot 506; wel daalde het cijfer der gewone leden hier te lande van 315 tot 300, doch dat in de overzeesche bezittingen en de koloniën nam van 167 tot 195 toe.

Van deze laatste categorie van leden sprekende, doet het ons echter leed, dat wij de zoo krachtige medewerking hebben moeten missen van onzen Commissaris te Batavia, ons geëerd medelid A. L. van Hasselt. Door zijne benoeming tot Resident van Tapanoeli zag hij zich toch genoodzaakt de behartiging onzer belangen in Indië over te dragen aan den heer A. Zwager, Secretaris van den Raad van Indië, die thans met ons medelid Dr. J. L. A. Brandes het commissariaat bereidvaardig op zich genomen heeft. Terwijl hun beider werkzaamheid ter bevordering der belangen van het Instituut alleszins waardeering verdient en wij onze vereeniging in de voortduring hunner belangstelling durven aanbevelen, wilt Gij zeker

gaarne met ons te dezer plaatse openlijk een woord van erkentelijke hulde wijden aan den afgetreden Commissaris van Hasselt voor de nauwgezetheid, waarmede hij sinds geruimen tijd onze zaken in Indië heeft willen bezorgen.

Bereikte het gezamenlijk aantal leden hier te lande en in Indië een eenigszins hooger cijfer dan bij den aanvang van het boekjaar werd opgeteekend, de vermeerdering onzer inkomsten hield daarmeê gelijken tred; zij overtreffen de uitgaven, zooals U blijken zal uit de heden mede te deelen cijfers.

De in menig opzicht gunstige financieële toestand, waarin het Instituut verkeert, mag ons des te meer verblijden, waar onze werkzaamheden telkens belangrijke offers van onzen Penningmeester eischten.

Het tijdschrift van het Instituut, onze Bijdragen, is in het afgeloopen jaar weêr op dezelfde wijze als vroeger uitgegeven in een viertal afleveringen, die geregeld om de drie maanden het licht zagen. Van hetgeen wij daarin hebben aangeboden is het zeker evenmin noodig hier een overzicht te geven als in eene beoordeeling te treden. Zoowel de waarde als de verscheidenheid der gepubliceerde studiën zij aan Uw oordeel overgelaten. Hier slechts de betuiging van onzen dank aan onze medewerkers; niets zal voorts het Bestuur en der Redactie aangenamer zijn, dan dat zij bij voortduring de noodige ondersteuning erlangen, door het toestroomen van bijdragen zelfs in staat worden gesteld of gedrongen in het vervolg nog meerdere uitbreiding aan het orgaan van het Instituut te geven.

Aan de serie onzer afzonderlijke werken is eene uitgave toegevoegd, waarvan wij U reeds in ons vorig overzicht spraken. Zij betreft de uitkomsten van Dr. Snouck Hurgronje's reis naar Arabië, waarvan het verhaal door hem is nedergelegd in een tweetal deelen groot 8°., getiteld „Mekka", waaraan tevens een album met 40 platen is toegevoegd. Bereids heeft dit werk hier te lande en, wellicht nog meer in den vreemde, de aandacht getrokken, en zeker kon de uitgave er van op geen gunstiger oogenblik geschieden, daar de belangstelling in wat de Mohammedaansche wereld betreft door de gebeurtenissen in het Oosten krachtig is opgewekt.

Gelijk U uit ons vorig verslag reeds bekend was, heeft het Departement van Koloniën op honderd exemplaren van deze uitgave tegen verminderden prijs ingeteekend, terwijl, ingevolge het besluit

der Algemeene Vergadering, aan de leden het recht werd toegekend zich één exemplaar van het werk te verschaffen tegen de helft van den voor den handel vastgestelden prijs. De belangstelling, die het mocht ondervinden, doet ons de hoop koesteren, dat de aanzienlijke financieële offers, die het Instituut ten behoeve dezer uitgave heeft gebracht, zoo niet geheel, dan toch voor het grootste gedeelte vergoed zullen worden door de baten van den verkoop. Een volledig overzicht van de financieële uitkomsten dezer onderneming kan echter eerst in den loop van dit en het volgende jaar worden verkregen.

Eveneens zal dit het geval zijn met het tweede werk, waarvan de druk in het vorige jaar werd aangevangen en de uitgave binnen weinige dagen kan worden tegemoetgezien. We bedoelen de Handleiding ter beoefening der Atjehsche taal, met een omvangrijk woordenboek dier taal, — beide de vruchten van den onvermoeiden arbeid van den voormaligen assistent-resident in Atjeh, thans assistent-resident te Meester-Cornelis, ons medelid K. F. H. van Langen. Wij betreuren het dat het den geachten Schrijver, wegens zijn vertrek naar Indië, niet mogelijk is geweest zelf ons met raad en daad bij te staan bij de uitgave van zijn arbeid, waardoor menige verbetering of verandering, die daarin wenschelijk zou zijn geweest, thans achterwege is moeten blijven. Wij vertrouwen echter dat deze eerste wetenschappelijke proeven om ons met de Atjehsche taal en letterkunde bekend te maken, al mogen daarin leemten te ontdekken zijn, de aandacht der beoefenaren der taal- en letterkunde van den Indischen Archipel zullen wekken, terwijl zij tevens geenszins van belang ontbloot zijn voor de vele civiele en militaire ambtenaren, die ons gezag in Atjeh moeten helpen vestigen en handhaven.

Uit den aard der zaak zijn aan de uitgave van taalkundige werken, als de hierbedoelde, groote kosten verbonden, welke niet door de baten van den verkoop daarvan zouden kunnen worden gedekt. Dank zij echter de niet onaanzienlijke subsidie, ons vanwege het Departement van Koloniën verleend, werden wij in staat gesteld de uitgave dezer hulpmiddelen ter beoefening der Atjehsche taal te bezorgen en tegen een betrekkelijk geringen prijs, — voor onze leden zelfs tegen de helft der handelswaarde — verkrijgbaar te stellen.

Een derde uitgave, die van een Sanskrit-tekst, door onzen Voorzitter te bezorgen, zou ook door het Instituut in het afgeloopen jaar zijn ondernomen, ware het niet, dat de hooggeleerde bewerker

zelf ons alleszins geldige redenen had medegedeeld om onzerzijds daarvan te doen afzien. Eveneens hebben wij gemeend, voorloopig althans, geen gevolg te geven aan het bij ons ingediend voorstel tot het leveren van een nieuwen druk van de door onzen medebestuurder Prof. Niemann uitgegeven Bloemlezing uit Maleische geschriften. Hoewel de daarvan aanwezige voorraad exemplaren nog zeer gering is, meent men dat daaruit aan eventueele aanvragen, althans in den eersten tijd, zou kunnen voldaan worden.

Voor een onzer eerste uitgaven, die namelijk van de Kitab Toepah, schijnt in Indië de belangstelling niet verminderd te zijn. Althans door de firma G. C. T. van Dorp en Co. te Semarang werd ons de vraag gedaan, of, indien het boek uitverkocht was en er onzerzijds geen plan mocht bestaan, het te herdrukken, het Instituut der firma dan niet zoude willen vergunnen, tegen eene geldelijke vergoeding, het recht te verleenen een nieuwen druk daarvan uit te geven. Der Firma is zullen daaromtrent de noodige mededeelingen worden gedaan.

Uit de notulen van onze Vergadering van 16 Juni des vorigen jaars hebt Gij bereids kunnen vernemen welke uitvoering wij hebben gegeven aan het reeds vroeger opgevatte denkbeeld om in het belang der geschiedenis eene verzameling aan te leggen van korte beschrijvingen en teekeningen of afbeeldingen van wat nog overig is van de forten, factoriën, kerken, begraafplaatsen en andere openbare gebouwen, die van het vroeger aanwezen der Nederlanders getuigen en meer inzonderheid van afschriften der inscriptiën die op de vaak grootsche praalgraven en op de grafzerken in kerken en op kerkhoven voorkomen, ten einde aldus te geraken tot de samenstelling van een Lapidarium van onze Oost- en West-Indische bezittingen.

Wij hebben ons daartoe gewend tot den Minister van Koloniën, met verzoek, om de Landvoogden onzer Oost- en West-Indische koloniën uit te noodigen eene aanschrijving te richten aan de gewestelijke of plaatselijke autoriteiten om, naarmate daartoe tijd en gelegenheid zal bestaan, een en ander van haar gewest of plaats bijeen te doen brengen en herwaarts te zenden. Eveneens werd door ons de tusschenkomst van het Departement van Buitenlandsche Zaken ingeroepen om gelijke noodiging te richten aan de Consuls of Consulaire agenten in of nabij de plaatsen, die vroeger aan ons behoord hebben.

Met de meeste bereidwilligheid hebben beide Bewindslieden onze pogingen gesteund; en waar vanwege het Departement van Koloniën het dezerzijds gedaan verzoek aanstonds aan de koloniale Besturen is overgebracht, strekt hun goede gezindheid jegens de wetenschap ons tot een waarborg, dat hunne bemoeiïngen in deze niet zonder vrucht zullen blijven. Reeds nu echter mogen wij de mededeeling niet terughouden, dat vanwege het Departement van Buitenlandsche Zaken ons bereids verschillende bouwstoffen voor het gewenschte doel zijn toegezonden, die weldra door meerdere zullen worden gevolgd; en terwijl ook enkele particulieren, van onze voornemens ingelicht, ons met verrassende mededeelingen hebben willen verblijden, en wij verder deze zaak ook aan de aandacht onzer leden aanbevelen, volsta hier nog het bericht dat de verschillende door ons van tijd tot tijd toegezonden en alsnog te wachten bescheiden in handen worden gesteld van ons medebestuurslid, Bool, met opdracht te zijner tijd ons daarover te dienen van bericht en raad.

Mochten wij ons, waar noodig, telkens verheugen over welwillenden steun bij verschillende Departementen van Algemeen Bestuur hier te lande en brengen wij hun daarvoor gaarne onzen dank: — niet minder erkentelijk zijn wij voor het letterkundig verkeer, dat met vele binnen- en buitenlandsche academiën, geleerde genootschappen en instellingen bleef bestaan. Is een der voorname gevolgen daarvan ruiling van wederzijds uitgegeven werken en tijdschriften, telkens waar men aanleiding tot samenwerking vond, verzuimde men niet haar aan te grijpen. Zoo werd vanwege het Aardrijkskundig Genootschap te Parijs de noodiging tot ons gericht tot bijwoning en werkdadige deelneming aan het Internationaal Geographisch Congres, dat ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling te Parijs van 5 tot 12 Augustus a. s. zal gehouden worden. Eveneens zou men onze medewerking op prijs stellen aan het 8ste Orientalisten-Congres, dat in September a. s. te Stockholm en te Christiania zal bijeenkomen. Over deze beide zaken echter melde een volgend verslag onze beslissing.

Door de vriendschappelijke betrekkingen, die door ons met de onderscheidene instellingen bij voortduring worden onderhouden, wordt vooral onze Bibliotheek gebaat; onze leestafel wordt dan ook hoe langer hoe meer gevuld met tal van genootschapswerken, tijdschriften, dag- en weekbladen, en maakt onze verzameling voor velen aantrekkelijk; met haren aanwas klimt ook het gebruik, dat daarvan

gemaakt wordt; zelfs wordt er van meer dan eene zijde bij ons op aangedrongen de bibliotheek niet meer alléén toegankelijk te stellen des namiddags van 12 tot 4 uren, maar elken werkdag de openingsuren te vervroegen. Aan de verwezenlijking echter van dit denkbeeld zijn voorshands vele bezwaren, vooral van financieëlen aard, verbonden.

De belangstelling in en het gebruik van onze verzamelingen zal zeer zeker nog toenemen, wanneer men een overzicht erlangt van hare aanwezige schatten. Eene beschrijving daarvan, voor zoover betreft de kaarten, platen, teekeningen, portretten, enz., zal U eerlang in druk worden aangeboden. Voorts zal het een onderwerp van ernstige overweging zijn, of niet tegelijk met den voorgenomen nieuwen druk van den Catalogus der boekerij van het Indisch Genootschap òok die van de verzameling van het Instituut zal kunnen worden in het licht gegeven.

En hiermede, M. H., zouden wij ditmaal ons jaarverslag kunnen eindigen, ware het niet dat de vervulling eener weemoedige taak nog op ons rustte. Begonnen wij toch ons verslag met de niet bemoedigende mededeeling van de ontslagaanvrage van enkelen als leden van het Instituut, ons wacht weldra eene nieuwe teleurstelling door de uittreding van een viertal leden uit den Bestuurskring, drie van hen tengevolge van aftreding overeenkomstig de bepalingen van ons Reglement, de vierde echter tusschentijds. In den convocatiebrief voor deze Algemeene Vergadering hebt gij hunne namen kunnen lezen. Hoewel de wet de niet-herkiesbaarheid der aftredenden eischt, vertrouwen wij echter van hunne liefde voor onze Vereeniging, dat zij, al verlaten zij onzen kring, naar de mate hunner krachten ter bevordering harer belangen werkzaam zullen blijven. En waar thans ook onze hooggeschatte vriend Dr. C. Snouck Hurgronje uit ons midden gaat, ten einde aan de vereerende regeeringsopdracht te voldoen, volgen hem onze beste wenschen op zijne reis naar Indië en bij zijne onderzoekingen, waarvan de ernst en de wetenschappelijke zin ons gewaarborgd worden door zijn standaardwerk over Mekka. Roepen wij hem een hartelijk „tot weêrziens" toe, het Instituut en ons zelven bevelen wij tevens in zijne welwillende herinnering aan!

De Secretaris,
DR. T. C. L. WIJNMALEN.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1°. APRIL 1889.)

Het getal contribueerende Leden bedraagt 530, waarvan in Nederland 5 Donateurs, 5 contribueerende instellingen, en 326 gewone Leden, en in de overzeesche bezittingen en koloniën 194 gewone Leden. Met 115 wetenschappelijke instellingen en vereenigingen staat het Instituut in betrekking en telt 1 Eerelid, 3 correspondeerende Leden en 30 buitenlandsche Leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding
Prof. Dr. H. KERN, *Voorzitter*	1891
E. B. KIELSTRA, *Onder-Voorzitter*	1890
J. H. DE GROOT, *Penningmeester*	1892
Dr. T. C. L. WIJNMALEN, *Secretaris*	1892
Prof. Mr. P. A. VAN DER LITH	1890
Prof. G. K. NIEMANN	1890
H. J. BOOL	1891
Prof. Dr. K. MARTIN	1891
Prof. Dr. G. A. WILKEN	1892
. . . .	1893
Prof. Dr. G. SCHLEGEL	1893
D. F. VAN DER PANT	1893

BUITENLANDSCHE LEDEN.

Z. H. Prins ROLAND BONAPARTE, Saint-Cloud.

Dr. A. REINHOLD ROST (India Office Library), Londen.
W. W. HUNTER, Cherwell Edge, Oxford.
Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Prof. Dr. ALBRECHT WEBER, Berlijn.
ALFRED VON KREMER, Weenen.
Prof. EMILIO TEZA, Piza.
GUIDO CORA, Turijn.
Colonel H. YULE, Londen.
Dr. FRIEDRICH MÜLLER, Weenen.
Prof. GEORG GERLAND, Strassburg i/E.
Graaf G. H. J. MEINERS D'ESTREY, Parijs, 4 Place St. Michel.
Mrs. DE CROIZIER, Parijs, 9 Rue du quatre Septembre.
Radja SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc., Calcutta.
Dr. A. B. MEIJER, Dresden.
G. DORIA, Genua.
ARISTIDE MARRE, Parijs, 49, Avenue de la Grande-Armée.
Prof. Dr. G. VON DER GABELENTZ, Leipzig.
Prof. Dr. E. H. GIGLIOLI, Florence.
Prof. Dr. A. BASTIAN, Berlijn.
Prof. Dr. R. BRANDSTETTER, Lucern.
Prof. Dr. JOS. KOHLER, Berlin, Landgrafenstrasse 4.
JULES SILVESTRE, Rochefort sur mer, 2 Rue des Fonderies (Charente inférieure) Frankrijk.
Prof. FERD. BLUMENTRITT, Leitmeritz (Bohemen.)
X. BRAU DE SAINT POL LIAS, Parijs, 47 rue de Passy.
J. W. MAXWELL, Penang, Straits Settlements.
Dr. IGNAZ GOLDZIHER, VII Holló-gasse 4, Budapest.
Prof. Dr. F. VON RICHTHOFEN, Berlijn (Kurfürstenstr. 117).
Prof. Dr. EDWARD B. TYLOR, Oxford (University-Museum).

NEDERLAND.

DONATEURS.

De Nederlandsche Handelmaatschappij.
Mr. W. BARON VAN GOLTSTEIN, 's Hage.
F. 's JACOB, Utrecht.
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Hage.
Dr. A. VROLIK, Arnhem.

EERELEDEN.

Prof. Dr. P. J. VETH, Arnhem.

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

De Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Het Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Het Nederlandsch Zendelinggenootschap, te Rotterdam.
Het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
Vereeniging Pomona, te Menado.

GEWONE LEDEN.

Dr. A. T. VAN AKEN, 's Gravenhage.
D. AITTON, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. F. ALEWIJN, 's Gravenhage.
Jhr. D. F. VAN ALPHEN, Haarlem.
Jhr. E. T. M. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
J. H. VAN BALEN, Voorburg.
Mr. C. BAKE, 's Gravenhage.
Dr. H. BAVINCK, Kampen.
Mr. W. H. DE BEAUFORT, Leusden.
Jhr. Mr. K. A. GODIN DE BEAUFORT, 's Gravenhage.
Prof. Mr. A. BEAUJON, Amsterdam.
G. W. BEEGER, 's Gravenhage.
Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Delft.
Mr. W. B. BERGSMA, Apeldoorn.
Mr. G. H. BETZ, 's Gravenhage.
F. BEIJERINCK, Leiden.
J. L. BEIJERS, Amsterdam.
A. A. BIENFAIT, Amsterdam.
Mr. A. J. E. A. BIK, 's Gravenhage.
E. F. T. BIK, 's Gravenhage.
J. W. BINKES, 's Gravenhage.
G. BIRNIE, Deventer
Dr. H. BLINK, Amsterdam.
P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK, 's Hage.
J. BOISSEVAIN, Amsterdam.
CH. BOISSEVAIN, Amsterdam.
H. J. BOOL, Leiden.
Jhr. Mr. J. W. G. BOREEL VAN HOGELANDEN, te Velzen.
P. R. BOS, Groningen.
H. G. BOUMBESTER, 's Gravenhage.
Mr. L. DE FILLIETTAZ BOUSQUET, 's Hage.
J. VAN BREDA DE HAAN, Leiden.
Mr. W. à BRAKEL REIGER, 's Hage.
W. G. Bon BRANTSEN VAN DE ZIJP, 's Hage.
Jhr. Mr. W. M. DE BRAUW, Middelburg
Prof. Dr. J. TEN BRINK, Leiden.
J. A. VAN DEN BROEK, Delft.
W. D. J. BROUWER, Zwolle.
J. F. D. BRUINSMA, 's Gravenhage.
G. BRUNNER, Amsterdam.
A. WERUMEUS BUNING, Rotterdam.
J. H. DE BUSSY, Amsterdam.
P. J. BUYSKES, 's Gravenhage
Mr. C. E. J. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
H. D. CANNE, 's Gravenhage.
H. A. N. CATENIUS. Breda.
Prof. Dr. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Amsterdam.
P. N. VAN DER CHIJS, Djeddah.
J. L. CLUIJSSENAER, Utrecht.
W. A. COBLIJN, Nijmegen.
A. COCHIUS, Amsterdam.
Mr. F. B. CONINCK LIEFSTING, 's Hage.
W. COOL, Utrecht.
Prof. Mr. P. W. A. CORT VAN DER LINDEN, Groningen.
Mr. J. COUPERUS, 's Gravenhage.
J. T. CREMER, Haarlem.
Mr. E. J. J. B. CREMERS, 's Gravenhage.
G. C. DAUM, 's Gravenhage.
Mr. W. K. Baron VAN DEDEM, Hoorn.
I. J. DERMOUT, Scheveningen.
W. J. DERX, Z^r. M^s Wachtschip te Batavia.
S. VAN DEVENTER, 's Gravenhage.
J. S. A. VAN DISSEL, Delft.
Mr. H. VAN DISSEL Szn., 's Gravenhage.
S. C. VAN DOESBURGH, Leiden.
Prof. Mr. H. L. DRUCKER, Groningen.
L. C. DUDOK DE WIT, Breukelen.
Dr. F. A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.
J. DIJK WZ., 's Gravenhage.
H. DYSERINCK, 's Gravenhage.
C. A. ECKSTEIN, 's Gravenhage.
C. P. VAN EEGHEN, Amsterdam.
Jhr. Mr. W. C. A. ELOUT VAN SOETERWOUDE, 's Hage.

Dr. A. VAN DER ELST, Amsterdam.
Mr. A. J. VAN EMDEN, 's Gravenhage.
Mr. F. V. ENGELENBURG, 's Gravenhage.
Dr. W. B. J. VAN EYK, 's Gravenhage.
Mr. J. C. VAN EIJK, Amsterdam.
Jhr. Mr. F. J. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden.
IJ. FEENSTRA, Amsterdam.
J. H. FERGUSON, 's Gravenhage.
G. J. FILET, Utrecht.
Mr. W. FRANCIS, Kralingen.
F. G. GEERLING, 's Gravenhage.
W. J. GEERTSEMA, Amsterdam.
W. VAN GELDER, 's Gravenhage.
Mr. J. VAN GENNEP, Rotterdam.
Jhr. Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT Jr., 's Gravenhage.
Mr. F. H. GÖBEL, 's Gravenhage.
Prof. Dr. M. J. DE GOEJE, Leiden.
Mr. H. M. A. B[on] VAN DER GOES VAN DIRXLAND, 's Gravenhage.
Jhr. GOLDMAN, 's Gravenhage.
Prof. J. R. P. F. GONGGRIJP, Delft.
N. GRAAFLAND, Utrecht.
W. R. DE GREVE, 's Gravenhage.
CORN[s]. DE GROOT, 's Gravenhage.
J. H. DE GROOT, 's Gravenhage.
Dr. D. DE HAAN, Haarlem.
R. E. DE HAAN, Winterswijk.
J. HABBEMA, Nijmegen.
Mr. H. F. L. HAMELBERG, Arnhem.
Mr. G. G. VAN HARENCARSPEL, 's Hage.
L. K. HARMSEN, Leiden.
D. HARTEVELT, Leiden.
Mr. A. F. K. HARTOGH, Amsterdam.
Dr. H. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN, Assen.
Jhr. C. HARTSEN, 's Gravenhage.
J. J. HASSELMAN, Tiel.
Mr. J. HEEMSKERK AZ., 's Gravenhage.
Mr. A. HEEMSKERK AZ., Amsterdam.
Mr. B. M. VLIELANDER HEIN, 's Hage.
J. J. L. HELDRING, 's Gravenhage.
B. HELDRING, Amsterdam.
Mr. J. E. HENNY, Amsterdam.
J. K. VAN DER HEIJDEN, Bronbeek bij Arnhem.
Mr. C. J. A. HEIJDENRIJCK, 's Gravenhage.
Mr. J. C. TH. HEYLIGERS, Zalt-Bommel.
F. HEIJNEN, 's Gravenhage.
H. HIEBINK, Zutfen.
Mr. S. J. HINGST, 's Gravenhage.
I. J. H. GIJSBERTI HODENPIJL, Utrecht.
F. B[on] VAN HOGENDORP, 's Gravenhage.
J. A. HOOZE, Luik.
Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, 's Hage.
Dr. R. HORST, Leiden.
P. J. VAN HOUTEN, 's Gravenhage.
Dr. M. TH. HOUTSMA, Leiden.
J. HUDIG DZ., Amsterdam.
H. C. HUMME, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, Maarsseveen.
P. C. HUIJSER, 's Gravenhage.
H. A. INSINGER, Vuursche.
Mr. E. H. 's JACOB, Utrecht.
J. W. JÄGER, 's Gravenhage.
P. W. JANSSEN, Amsterdam.
Dr. C. W. JANSSEN, Amsterdam.
C. A. J. L. JEEKEL, Huize Wijnbergen, Olst.
Dr. F. A. JENTINK, Leiden.
Mr. D. JOSEPHUS JITTA, Amsterdam.
Prof. Dr. C. M. KAN, Amsterdam.
Jhr. Mr. A. P. C. VAN KARNEBEEK, 's Hage.
Dr. H. F. C. TEN KATE Jr., 's Hage.
Prof. Dr. H. KERN, Leiden.
C. E. VAN KESTEREN, Brussel.
Mr. L. W. C. KEUCHENIUS, 's Hage.
A. H. KIEHL, 's Gravenhage.
E. B. KIELSTRA, 's Gravenhage.
Mr. T. H. DER KINDEREN, 's Hage.
H. C. KLINKERT, Leiden.
Mr. TH. A. KLINKHAMER, 's Gravenhage.

J. C. DE KOCK VAN LEEUWEN, 's Hage.
A. M. KOLLEWIJN Nz., Amersfoort.
J. KREEMER, 's Gravenhage.
F. G. KRAMP, Amsterdam.
J. D. KRUSEMAN, 's Gravenhage.
Prof. Dr. E. F. KRUIJFF, Groningen.
J. A. KRUIJT, Penang.
J. KUYPER HZN., 's Gravenhage.
A. H. KUIPERS, Haarlem.
Mr. A. C. P. LAMMERS VAN TOORENBURG, 's Gravenhage.
S. T. LAND, 's Gravenhage.
Mr. J. W. VAN LANSBERGE, Brummen.
Dr. TH. W. VAN LITH DE JEUDE, Leiden.
Mr. H. O. VAN DER LINDEN, Dordrecht.
C. J. LEENDERTZ, Leiden.
W. H. VAN LEEUWEN, Amsterdam.
Mr. J. A. LEVY, Amsterdam.
Mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN, 's Hage.
J. H. LIEFTINCK, Amsterdam.
Mr. JAC. LION, 's Gravenhage.
Mr. O. J. H. Graaf VAN LIMBURG STIRUM, 's Gravenhage.
Mr. A. LIND, Amsterdam.
Prof. Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
Dr. D. DE LOOS, Leiden.
Prof. Mr. J. DE LOUTER, Utrecht.
G. F. LUCARDIE, 's Gravenhage.
D. F. W. LUCASSEN, 's Gravenhage.
Mr. R. MACALESTER LOUP, 's Gravenhage.
Mr. H. L. M. LUDEN, Amsterdam.
Mr. J. C. DE MAREZ OYENS, 's Gravenhage.
W. F. MARGADANT, 's Gravenhage.
Prof. Dr. K. MARTIN, Leiden.
Mr. M. MASSINK, Amsterdam.
Dr. B. F. MATTHES, 's Gravenhage.
Mr. F. ALTING MEES, Amsterdam.
AUGUST MESRITZ, Amsterdam.
Dr. G. A. F. MOLENGRAAFF, Utrecht.
Dr. K. W. M. MONTIJN, Schiedam.
H. MULLER SZN, Rotterdam.
HENDRIK P. N. MULLER, Rotterdam.

Mr. A. VAN NAAMEN VAN EEMNES, 's Hage.
Mr. S. H. NEDERBURGH, 's Gravenhage.
J. R. H. NEERVOORT VAN DE POLL, Amsterdam.
Mr. H. A. A. NEYS, 's Gravenhage.
A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
P. M. NETSCHER, 's Gravenhage.
Prof. G. K. NIEMANN, Delft.
J. F. NIKS, Utrecht.
Jhr. Mr. O. E. VAN NISPEN, 's Hage.
A. J. TH. VAN NUNEN, Zevenbergen.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
Mr. O. W. STAR NUMAN, 's Gravenhage.
A. P. M. VAN OORDT, Leiden.
J. D. OORTMAN GERLINGS, Utrecht.
Prof. Mr. J. OPPENHEIM, Groningen.
C. F. PABST, 's Gravenhage.
W. PAHUD DE MORTANGES, Brummen.
D. F. VAN DER PANT, Leiden.
Mr. D. L. F. DE PAULY, 's Gravenhage.
Prof. Dr. C. A. PEKELHARING, Utrecht.
M. T. H. PERELAER, 's Gravenhage.
W. L. DE PETIT, 's Gravenhage.
Prof. Mr. N. G. PIERSON, Amsterdam.
Prof. Dr. A. PIERSON, Amsterdam.
H. D. PIERSON, 's Gravenhage.
C. POENSEN, Rotterdam.
Prof. Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.
Mr. M. J. PIJNAPPEL, Amsterdam.
C. W. PLEYTE WZN., Amsterdam.
Dr. W. PLEYTE, Leiden.
A. POMPE, Breda.
T. PRIJCE, 's Gravenhage.
A. S. FRANSEN VAN DE PUTTE, Arnhem.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.
Jhr. W. VAN RADERS, 's Gravenhage.
C. J. W. RAMANN, Amsterdam.
M. A. VAN RHEDE VAN DER KLOOT, 's Hage.
Jhr. Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Hage.
Mr. W. J. VAN WELDEREN Baron RENGERS, Leeuwarden.

******

G. C. KLERK DE REUS, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. C. REYNST, 's Hage.
Dr. J. G. F. RIEDEL, Utrecht.
Dr. H. M. D. VAN RIEMSDIJK, Utrecht.
Dr. W. N. DU RIEU, Leiden.
J. N. ROELANTS, Breda.
Jhr. Mr. J. ROËLL, 's Gravenhage.
Dr. L. W. G. DE ROO, Nijmegen.
G. Baron ROSENTHAL, Amsterdam.
J. W. ROSKES, Rotterdam.
Mr. J. V. J. ROOYAARDS VAN DEN HAM, Utrecht.
WILLEM RUYS, Rotterdam.
Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, Rotterdam.
Mr. A. W. J. FARNCOMBE SANDERS, 's Hage.
Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK, Noordwijk. Binnen.
M. M. SCHEPMAN, Rhoon, bij Rotterdam.
Mr. W. A. A. J. Bon SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE VAN DE POLL, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
Jhr. J. H. P. VON SCHMIDT AUF ALTENSTADT, 's Gravenhage.
J. F. L. SCHNEIDER, Delft.
K. L. VAN SCHOUWENBURG, Haarlem.
N. D. SCHUURMANS, Haarlem.
Dr. J. SEMMELINK, 's Gravenhage.
A. M. SERVATIUS, Terwolde bij Deventer.
Mr. C. J. SICKESZ, Huize de Cloese, Laren.
Jhr. J. D. SIX, 's Gravenhage.
Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE, Arnhem.
Dr. H. SMEDING, Haarlem.
H. JOH. SMID, Dennenoord, Laren.
JOH. F. SNELLEMAN, Rotterdam.
Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, Leiden.
A. SOL, 's Gravenhage.
Prof. J. SPANJAARD, Delft.
Prof. Dr. J. S. SPEIJER, Groningen.
Mr. J. P. SPRENGER VAN EIJK, 's Hage.
H. T. VAN STEEDEN, 's Gravenhage.
C. M. F. STOCKHAUSEN, Utrecht.
W. P. VAN STOCKUM JR., 's Gravenhage.
N. P. VAN DER STOK, Rijswijk. (Buitengedachten).
Dr. J. A. VAN DER STOK, 's Gravenhage.
F. DE STOPPELAAR, Leiden.
Mr. W. STORTENBEKER Jr., 's Gravenhage.
N. J. STRUICK, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. V. DE STUERS, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. E. DE STURLER, 's Hage.
Prof. Dr. W. F. G. SURINGAR, Leiden.
A. W. SIJTHOFF, Leiden.
Mr. J. P. R. TAK VAN POORTVLIET, 's Gravenhage.
P. E. TEGELBERG, Amsterdam.
Jhr. Mr. C. J. DEN TEX, Amsterdam.
Prof. Dr. C. P. TIELE, Leiden.
Mr. G. VAN TIENHOVEN, Amsterdam.
J. Æ. C. A. TIMMERMAN, Amsterdam.
P. F. LAGING TOBIAS, Nijmegen.
Dr. HOMMO TONKES, Amsterdam.
P. W. M. TRAP, Leiden.
C. E. UHLENBECK, Willemsoord.
Mr. F. C. VALCK, Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. P. VALETON, Amersfoort.
Mr. S. A. VENING MEINESZ, Rotterdam.
Mr. J. A. DE VICQ, Djeddah.
T. P. VIRULY, Leiden.
Mr. D. VISSER VAN HAZERSWOUDE, Amsterdam.
L. DE VLAMING, Haarlem.
C. A. M. VAN VLIET, 's Gravenhage.
Dr. W. F. VAN DER VLIET, Delft.
B. R. F. VAN VLIJMEN, 's Gravenhage.
JOOST VAN VOLLENHOVEN, Rotterdam.
Mr. J. A. G. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Brummen.
B. J. VOUTE, Zeist.
Prof. A. C. VREEDE, Leiden.
E. DE WAAL, 's Gravenhage.
W. A. VAN WALCHEREN, 's Gravenhage.
J. WALLAND, 's Gravenhage.

Prof. Dr. MAX WEBER, Amsterdam, tijd. in Indië.
M. J. WALLER, Amsterdam.
Mr. O. J. E. Baron VAN WASSENAER VAN CATWIJCK, 's Gravenhage.
A. E. WASZKLEWICZ, 's Gravenhage.
A. W. P. WEITZEL, 's Gravenhage.
G. F. WESTERMAN, Amsterdam.
Mr. M. P. H. WIERCX, 's Gravenhage.
F. W. WIESEMAN, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. A. WILKEN, Leiden.
Dr. C. WINKLER, Utrecht.
J. WOLBERS, Utrecht.
W. P. WOLTERBEEK, Amsterdam.
J. WÜSTE, Amsterdam.
Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Hage.
WILLEM WIJT, Rotterdam.
JOH. IJKEMA, 's Gravenhage.
S. B. ZEVERIJN, Amsterdam.
Mr. H. ZILLESEN, 's Gravenhage.
G. E. V. L. VAN ZUYLEN, 's Gravenhage.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

M. L. VAN DEVENTER, Prinsenhage, bij Breda.
J. C. NEURDENBURG, Rotterdam.
J. D. E. SCHMELTZ, Leiden.

NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË.

GEWONE LEDEN.

Mr. J. H. ABENDANON, Lid van den Raad van Justitie, te Batavia.
J. W. H. ADÈR, Predikant te Batavia.
G. N. VAN ALPHEN DE VEER, 1e Luit. der Infanterie, Batavia.
H. ALTMANN, Aspirant-controleur toegevoegd a/d. ads. Resident van Sidajoe.
B. VAN BAAK, Resident van Djokjakarta.
L. A. BAKHUIS, 1e Luit. der Infanterie, Batavia.
C. BAUMGARTEN, te Tjikoppô, Buitenzorg.
Mr. G. J. A. VAN BERCKEL, Lid van den Raad van Justitie te Semarang.
Mr. N. P. VAN DEN BERG, President van de Javasche Bank, Batavia.
Mr. J. H. BERGSMA, Lid in den Raad van Indië, Batavia.
Dr. H. J. BOELMAN, te Djokdjakarta.
W. J. BOSBOOM, Kapitein der infanterie te Semarang.
H. W. BOSMAN, Tweede onderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers, te Amboina.
D. F. VAN BRAAM MORRIS, Gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, te Macassar.

Dr. J. L. A. BRANDES, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.

J. A. H. BREIJMANN, Controleur 1e klasse in de onderafd. XX Kota (Singkara) Sumatra's Westkust.

J. W. VAN DEN BROEK, 1e Luitenant te Batavia.

R. BRONS MIDDEL, Hoofdonderwijzer te Depok.

G. F. DE BRUYN KOPS, Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur te Amboina.

Dr. W. BURCK, Adj. Directeur van 's Lands Plantentuin, te Buitenzorg.

M. BUYS, Predikant te Bandoeng (Preanger-Regentschappen).

Dr. DAVID R. CAPRILES, Geneesheer te Curaçao.

H. M. LA CHAPELLE, Referendaris bij de Algemeene Secretarie te Buitenzorg.

W. F. VAN CHARANTE, President van het Liefdadigheids-gesticht enz. te Depok (Buitenzorg).

Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Hoofdambtenaar belast met het toezicht over 't Archief, Batavia.

Mons. A. C. CLAESSENS, Aartsbisschop van Sirace, apostolisch vicaris en pastoor te Batavia.

Mr. J. W. TH. COHEN STUART, Referendaris ter Alg. Secretarie, Batavia.

Mr. R. Z. DANNENBORGH, President van den landraad, te Medan.

Mr. J. A. W. VAN DAVELAAR, Leeraar in de geschiedenis, land- en volk. van N. I. aan het Gymnasium Willem III, Batavia.

K. F. VAN DELDEN-LAËRNE, Assistent-resident van Kraksaän, res. Probolinggo.

J. A. VAN DELDEN, Lid van de firma Reynst & Vinju, te Batavia.

Mr. C. TH. VAN DEVENTER, Advocaat te Semarang.

C. DEIJKERHOFF, Luitt. Kolonel, Milit. commandant in de Wester-afdeeling van Borneo.

J. A. DEZENTJE, Landhuurder, Ampal, residentie Soerakarta.

N. J. F. DINGER, Lid van de Wees- en boedelkamer, Batavia.

S. VAN DISSEL, Inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Batavia.

E. DOUWES DEKKER, Directeur van de N. I. Levens-verzekering maatschappij te Batavia.

H. C. DOUWES DEKKER, aspirant-Controleur, te Medan.

EUG. DUBOIS, Officier van Gezondheid, te Pajakombo (Padangsche Bovenlanden).

F. A. L. E. VAN DIJK, Controleur 1e klasse te Silindoeng, afd. Si Boga, res. Tapanoeli.

Mr. W. A. ENGELBRECHT, Vice-president van het Hooggerechtshof, te Batavia.

H. E. D. ENGELHARD, Controleur 1e klasse, in de onderafd. Moesi Oeloe, res. Palembang.

J. ENNEN, Tweede onderwijzer aan de kweekschool, Fort de Kock.

K. F. ENGELBERT VAN BEVERVOORDE, 1e Luitenant der Infanterie, bij het 10e bat. inf. te Batavia.

Mr. J. J. C. ENSCHEDÉ, Advocaat, Soerabaja.

J. PH. ERMELING, Vertegenwoordiger in Ned. Indië der Billiton-Maatschappij, Buitenzorg.

Mr. W. J. ESSERS, Raadsheer in het Hooggerechtshof van N. I., Batavia.

F. FOKKENS JR., Controleur 1e klasse, toegevoegd aan den Hoofdinspecteur voor de suiker en rijstcultuur, enz., te Batavia.

A. H. G. FOKKER, President van de Factory der Ned. Handelmaatschappij, Batavia.

R. FENNEMA, Ingenieur 1e klasse te Medan.

Mr. W. DE GELDER, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van N. I., te Batavia.

D. GERTH VAN WIJK, Leeraar in de Maleische taal aan het Gymnasium Willem III, te Batavia.

G. P. H. H. GONGGRIJP, Algemeen ontvanger, Batavia.

W. P. GROENEVELDT, Directeur van het Dep. onderwijs, eeredienst en nijverheid, Batavia.

D. GROENEVELD, Directeur der Javasche Bank, te Batavia.

A. F. P. GRAAFLAND, Controleur 2e kl. in de onderafafd. Indragiri, afd. Lingga (res. Riouw en onderhoorigheden).

D. GRIVEL, Tijd. Schoolopziener bij het Inlandsch onderwijs, te Fort de Kock. (Padangsche Bovenlanden).

Dr. J. J. M. DE GROOT, Tolk voor de Chineesche taal, tijdelijk in China (Amoij).

H. J. DE GROOT, Asp. ambtenaar, Batavia.

Dr. J. GRONEMAN, Geneesheer, te Djokjakarta.

Dr. J. G. H. GUNNING, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, tijdelijk belast met geven van onderwijs in de Jav. taal aan het Gymn. Willem III, te Batavia.

Dr. C. GUTTELING, Eerste Stadsgeneesheer, Batavia.

Mr. J. A. HAAKMAN, Redacteur Bat. Handelsblad, Batavia.

C. J. VAN HAASTERT, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool te Bandoeng.

A. HAGA, Luitenant-Generaal, Commmandant van het leger en Chef van het Dep. van Oorlog, te Batavia.

Dr. B. HAGEN, Geneesheer, te Laboean Deli.

G. A. HANSEN, Kapitein Inf. O. I. L., te Kota Radja.

J. P. C. HARTEVELT, Referendaris bij het Dep. van Financiën, te Batavia.

A. L. VAN HASSELT, Resident van Tapanoeli (Sumatra's Westkust), Batavia.

O. L. HELFRICH, Controleur 2e klasse in de afd. Mana en Pasoemah Oeloe Mana, res. Benkoelen.

J. VAN HENGEL, Controleur 2e klasse, te Indrapoera (Sumatra's Westkust).

J. HEIJTING, Resident der Preanger-Regentschappen, Bandoeng.

D. HEIJTING, Resident van Amboina.

H. A. HIJMANS VAN ANROOY, Secretaris ter Oostkust van Sumatra, te Medan.

B. HOETINK, Tolk voor de Chineesche taal te Deli Medan (Sumatra's Oostkust).

B. V. HOUTHUIJSEN, Notaris, te Semarang.

Mr. A. J. IMMINCK, Raadsheer in het Hoog Gerechtshof, Batavia.

Dr. J. K. JACOBS, Officier van Gezondheid, 1e Klasse, te Serang.

A. M. JOEKES, Assistent-resident te Amoentai (Z. en O. afd. van Borneo).

Mr. Dr. J. C. G. JONKER, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, Macassar.

P. W. A. KERN, Asp. ambtenaar, Madioen.

L. KNAPPERT, Aspirant-controleur in de Afd. Painan, Sumatra's Westkust.

J. KNEBEL, Controleur 1e klasse te Tjikadang in de residentie Preanger Regentschappen.

C. P. J. VAN KOETSVELD, Assistent-resident van Koetei (Borneo.)

C. W. P. KOOIMAN, Asp. controleur in de res. Cheribon.

P. J. KOOREMAN, Assistent-resident van de afd. Painan, Sumatra's Westkust.

G. J. VAN KOOTEN, Kapitein bij den generalen staf, N. I., Batavia.

Jhr. W. H. W. DE KOCK, Adjunct-inspecteur van Financiën, te Macassar.

J. C. TH. KROESEN, Resident van Soerabaja.

R. C. KROESEN, Gouverneur van Sumatra's Westkust, Padang.

C. A. KROESEN, Controleur 1e klasse in de onderafd. Boven Langkat (Bindjei), Sumatra's Oostkust.

J. A. KROESEN, Controleur in de residentie Oostkust van Sumatra, afd. Batoe Bara, Laboean Roekoe.

L. CH. DE KRUYFF, Notaris te Probolinggo.

J. C. KUMMER, Adj. Inspecteur lager onderwijs, te Magelang, res. Kedoe.

C. H. M. LE ROUX, Secretaris der residentie Amboina.

K. F. H. VAN LANGEN, Assistent-resident van Meester Cornelis (Batavia).

Dr. W. VAN LINGEN, Predikant te Medan (Sumatra's Oostkust).

H. VAN LOKHORST, Kolonel, Chef Geneesk. dienst, Batavia.

F. E. LUITJES, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Amboina.

J. E. DE MEIJIER, Ingenieur 1e kl. b/d Waterstaat en B. O. W. in N. I., Batavia.

Mr. CH. VAN MEURS, Griffier bij het Hof van Justitie, *Commissaris* voor Suriname, te Paramaribo.

L. J. J. MICHIELSEN, Lid in den Raad van Ned.-Indië, Batavia.

A. H. MOORREES, Controleur 1e klasse te Oelak Tanding (Palembang).

O. M. DE MUNNICK, Resident van Batavia.

C. VAN DER GON NETSCHER, Assistent-resident van Panaroekan, Sitoebondo, Besoeki.

J. B. NEUMANN, Controleur 1e klasse in de onderafdeeling Ommelanden van Padang (Loeboeh Begaloeng), Sumatra's Westkust.

W. C. NIEUWENHUIJZEN, Kapitein bij den Gen. staf te Batavia.

Dr. J. C. C. W. VAN NOOTEN, Leeraar in de wis- en natuurkunde aan de Hoogere Burgerschool te Soerabaja.

H. A. DE NOOIJ, Onderwijzer te Semarang.

Mr. A. NUHOUT VAN DER VEEN, Referendaris bij het Departement van Justitie, Batavia.

Dr. H. J. OFFERHAUS, Predikant te Probolinggo.

C. J. OKHUIJZEN, 1e Luitenant der Infanterie, te Ternate.

G. OOSTERGETEL, Hoofdonderwijzer, Bandjermasin.

C. A. VAN OPHUIJZEN, Hoofdonderwijzer aan de Kweekschool te Padang Sidempoean (Tapanoeli).

T OTTOLANDER, Sitoebondo.

J. PEELEN, Adjunct-inspecteur van Financiën, Soerabaja.

H. C. G. PEETERS, 1e luitenant der infanterie bij het 11e bat. inf. te Meester Cornelis.

G. W. H. PELTZER, Controleur 1e klasse in de onderafd. VIII Kota en VII Loerah, Sumatra's Westkust.

Mr. M. C. PIEPERS, Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof, Batavia.

Jhr. F. POMPE VAN MEERDERVOORT, Luit. Kolonel bij den Gen. Staf, te Batavia.

H. E. PRINS, Assistent-resident in de Afd. Batipoe en X Kota (Papang Pandjang).

F. H. J. PRIVÉ, O. I. ambtenaar in de residentie Besoeki.

A. PRUYS VAN DER HOEVEN, Lid in den Raad van Nederl. Indië, Batavia.

RADEN MAS ISMANGOEN DANOE WINOTO, Adjunct-inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Probolinggo.

RADEN MAS TOEMENGGOENG PANDJI ADININGRAT, Regent van Demak.

H. L. JANSSEN VAN RAAY, Directeur van het Departement Burgerl. Openbare Werken, Batavia.

G. P. A. RENAUD, Ingenieur 1e klasse, te Batavia.

J. F. A. DE ROOIJ, Controleur 1e klasse te Soeliki (Sumatra's Westkust).

B. J. E. ROSKOTT, Assistent-resident van Tebing Tinggi, res. Palembang.

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE, Controleur 2e klasse te Bengkalis, Sumatra's Oostkust.

P. J. VAN SANTEN, Pnstoor te Batavia.

C. J. VAN SCHELLE, Ingenieur 1e klasse, te Muntok.

G. A SCHERER, Resident te Medan (Deli), Oostkust van Sumatra.

A. H. W. SCHEUER, Kapitein der Infanterie, te Macassar.

P. G. SCHMIDHAMER, 1e Luitenant bij het 3e depot-bataillon der Infanterie in

W. M. H. VAN SCHMID, Controleur 1e klasse B. B., Gorontalo.

garnizoen te Amboina.

W. A. SCHNEIDER, Majoor bij het Garn. bat. te Atjeh en onderhoorigheden.

J. G. SCHOT, Contrôleur te Fort de Kock.

J. A. SCHRÖDER, Hoofdagent der N. I. Stoomvaartmaatschappij, Batavia.

L. F. TUIJL SCHUITEMAKER, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool te Probolinggo.

J. H. F. SCHULTZ, Adsistent-resident van de afdeeling Noorderdistricteu van het Gouvern. Celebes en onderhoorigheden.

W. H. SENN VAN BASEL, Tjandjoer (Preanger Regentschappen).

W. F. SIKMAN, Resident van Benkoelen.

G. SIEBURGH, Controleur der 2e klasse te Tamiang (Seroewaij), Sumatra's Oostkust.

G. F. SOETERS, Kapitein bij den Generalen staf, te Batavia.

E. P. C. SOL, Lid der Algemeene Rekenkamer, te Batavia.

Dr. J. H. F. SOLLEWYN GELPKE, Resident van Cheribon.

A. J. SPAAN, Resident van Soerakarta.

J. STAAL, Majoor te Kota Radja (Atjeh).

J. W. STEMFOORT, Majoor der genie te Batavia.

Dr. J. P. VAN DER STOK, Directeur van het Observatorium te Batavia.

A. P. STOORVOGEL, Controleur te Ponorogo (Madioen).

F. L. K. STORM VAN 'S GRAVESANDE, Controleur 1e klasse te Laboean Deli.

J. STORMER, Controleur, te Batjan.

H. N. STUART, Tolk voor de Chineesche taal, Semarang.

E. C. BARON SWEERTS DE LANDAS WIJBORGH, Eerste Gouvernements-Secretaris, Batavia.

TJOA DJIEN SING, Kapitein der Chineesen, te Soerabaja.

H. K. F. VAN TEYN, Generaal-Majoor, Civiel en militair Gouverneur van Atjeh, te Kota Radja.

J. L. VAN DER TOORN, Hoofdonderwijzer, Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden).

Dr. M. TREUB, Directeur van 's Lands Plantentuin, te Buitenzorg.

W. L. TROOSTENBURG DE BRUIJN, Controleur 2e klasse in de Afd. Soepajang (Koebang Doewa) Sumatra's Westkust.

S. W. TROMP, Assistent-Resident van Sintang (Westerafd. Borneo).

F. TWISS, Controleur 1e klasse te Loeboek Basoeng, afd. Priaman, res. Padangsche Benedenlanden.

H. J. TYDEMAN, Resident van Tegal.

D. F. UHLENBECK, Referendaris ter Algemeene Secretarie, Batavia.

H. TH. J. UIJTTEBROECK, 2e Onderwijzer aan de kweekschool te Probolinggo.

Mr. A. W. C. VERWEIJ, President van den landraad, Batavia.

J. M. VAN VLEUTEN, Directeur Dep. Binnenlandsch Bestuur, Batavia.

J. DE VOGEL, Asp. ambtenaar, Pekalongan.

L. M. VONCK, Controleur 2e klasse te Sekajoe, res. Palembang.

Dr. A. G. VORDERMAN, Stadsgeneesheer te Batavia.

M. CAESAR VOUTE, Landsadvocaat, Semarang.

W. H. VRIJBURG VAN DER HELL, Controleur, te Soekaboemi.

Mr. R. J. DE WAL, Griffier bij den Landraad te Tjengkalek, Kediri.

C. W. J. WENNEKER, Pastoor, Soerabaja.

Mr. W. A. P. F. L. WINCKEL, President der Landraden te Amboina, Wahaai en Saparoea, te Amboina.

M. WILLEMSTIJN, Kolonel-intendant, Batavia.

M. H. WITBOLS FEUGEN, Controleur 1e klasse te Siak, Sumatra's Oostkust.

Jhr. O. VAN DER WIJCK, Secretaris van het Gouvernement, Batavia.

J. W. YOUNG, Tolk voor de Chineesche taal in de Westerafdeeling van Borneo, Singkawang.

J. W. IJZERMAN, Hoofdingenieur, Padang.

B. VAN ZUTPHEN, Resident van Bali en Lombok, Boeleleng.

A. H. E. ZWAGER, Secretaris van den Raad van Indië, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.

F. J. T. VAN ZIJLL DE JONG, Generaal-Majoor, Chef van de 2e afd. Dep. van Oorlog, Batavia.

LIJST

DER

BINNEN- EN BUITENLANDSCHE ACADEMIËN, GELEERDE GENOOTSCHAPPEN EN INSTELLINGEN,

WAARMEDE HET KONINKLIJK INSTITUUT DOOR RUILING DER UITGEGEVEN WERKEN IN VERBINDING IS.

NEDERLAND.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam.
Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, te Amsterdam.
Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, te Amsterdam.
Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Redactie van het Tijdschrift „De Rijnsche Zending. Tijdschrift ter bevordering van het Christendom in Nederlandsch-Indië" (Adres: de heer J. P. G Westhoff, Amsterdam.)
Redactie van de „Indische Mercuur", Amsterdam. (Rokin 60.)
Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, te Haarlem.
Teyler's Genootschap, Haarlem.
Bibliotheek der Rijks-Universiteit, te Leiden.
Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden.
Koninklijke Bibliotheek, te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Koloniën, te 's Gravenhage.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, te 's Gravenhage.
Indisch Genootschap, te 's Gravenhage.
Instelling van onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, te Delft.
Instelling van onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, te Leiden.
Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.
Utrechtsche Zendingsvereeniging, te Utrecht.
Nederlandsch Zendelinggenootschap (Director Dr. J. C. Neurdenburg), te Rotterdam.
Nederlandsche Zendingsvereeniging (Director R. Coolsma), te Rotterdam.
Redactie van het „Nederlandsch Zendingstijdschrift". (Redacteur: P. van Wijk Jr. Luth. Pred. te Rotterdam).

—

OOST-INDIË.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, te Batavia.
Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederl.-Indië, te Batavia.
Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië, te Batavia.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, afd. Nederl.-Indië, te Batavia.
Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw te Batavia.
Vereeniging voor oudheid-, land-, taal- en volkenkunde te Djokjakarta.
Redactie van het Indisch Militair Tijdschrift, te Batavia. Redactie: G. J. van Kooten en J. F. Breijer.
Bibliotheek van de Algemeene Secretarie, Batavia.

BELGIË.

Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, te Brussel. (Palais des Académies.)
Société Royale Belge de géographie, te Brussel. (171, Rue Potagère.)
Société scientifique de Bruxelles, te Brussel (14, rue des Ursulines.)
Société de géographie d'Anvers, te Antwerpen.

FRANKRIJK.

Société Asiatique, Parijs, 1, Rue de Seine. (Palais de l'Institut.)
Société de géographie de Paris, te Parijs.
Société d'ethnographie, te Parijs.
Société Académique Indo-Chinoise, te Parijs.
Société des études Japonaises, Chinoises, Tartares et Indo-Chinoises, te Parijs.
Athénée Oriental, rue du Cherche Midi 92, te Parijs.
Société des études coloniales et maritimes, te Parijs.
Muséum d'histoire naturelle, te Parijs.
École spéciale des langues Orientales vivantes, te Parijs.
Société de géographie commerciale de Bordeaux, te Bordeaux.
Société de géographie de Lyon, te Lyon.
Musée Guimet, 30 Avenue du Trocadero, Parijs.
Union géographique du Nord de la France, te Douai.
Société normande de géographie, te Rouaan.
Société de géographie de Tours, te Tours (Indre et Loire). (Adres: Secrétaire général, rue Etienne-Pallu, 25, à Tours).
Société de géographie et d'archéologie de la province d'Oran.

SPANJE EN PORTUGAL.

Sociedad geográfica de Madrid, te Madrid, Calle del Leon 21.
Sociedade de geographia de Lisboa, te Lissabon.
Sociedade de geographia commercial do Porto, te Porto.
Sociedade Portuense de geographia, te Porto.
Real Academia de Ciencias de Lisboa, te Lissabon.

ITALIË.

Reale Accademia dei Lincei, te Rome.
Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, te Milaan. Mr. Uochli.
Museo civico di storia naturali di Genova, te Genua.
Redactie van het Tijdschrift Cosmos. (Redacteur Guido Cora.) Turijn.
Société Asiatique Italienne, Florence.
Societa Africana d'Italia. Napoli. Via Nuova Monteoliveto.

RUSLAND, ZWEDEN EN NOORWEGEN.

Académie Impériale des Sciences, te St. Petersburg.
Société Impériale géographique de Russie, te St. Petersburg.
Bibliothèque de l'Université Royale de Norvège, à Christiania.

ZWITSERLAND, DUITSCHLAND, OOSTENRIJK.

Société Neuchâteloise de Géographie (Suisse), Locle.
Geographische Gesellschaft von Bern, te Bern.
Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften, te Berlijn.
General-verwaltung der Koeniglichen Museen, te Berlijn.
Hydrographisches Amt der Kaiserlichen Admiralität, Berlijn, W. Matthäikirchstrasse nº. 9.
Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn (Friedrichstrasse 191).
Deutscher Kolonialverein, Berlin S. W., Markgrafenstrasse 25 (Redaktion der Deutschen Kolonialzeitung.)
Geographische Gesellschaft in Bremen (Mendesstrasse 8).
Verein für Erdkunde, te Dresden.
Verein für Geographie und Statistik zu Frankfurt a/M.
Verein für Erdkunde, Kassel.
Verein für Naturkunde, Kassel.
Verein für Erdkunde, te Metz.
Historisch-litterarischer Zweigverein des Vogesenclubs in Elsass-Lothringen, Strassburg. (Adres: Kaiserliche Universitäts- & Landesbibliothek zu Strassburg i. Els.)
Redactie der „Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischen Anstalt," te Gotha.
Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
Verein für Erdkunde, te Halle an der Saale.
Verein für Erdkunde zu Leipzig (Brüderstrasse 23).
Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Halle a. S.
Königliche Academie der Wissenschaften, te München.
De Redactie van de „Orientalische Bibliographie" Redacteur Prof. Dr. A. Müller, Königsberg i. Pr.
De Redactie van het Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie (Red. J. I. Kettler), Weimar (Thüringen).
Wurttembergischer Verein für Handelsgeographie, Stuttgart.
Nassauische Verein für Naturkunde. (Adres; Dr. A. Pagenstecher, Secretär des Nassauischen Vereins für Naturkunde). Wiesbaden.

Geographische Gesellschaft für Thüringen, Jena.
Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, te Weenen.
Anthropologische Gesellschaft, te Weenen.
K. K. Geographische Gesellschaft, in Wien, I, Universitätsplatz No. 2.
K. K. Naturhistorische Hofmuseum, Weenen. (Wien, 1, Burgring).
Verein der Geographen an der Universität Wien.
Redactie van de Oesterr. Monatsschrift für den Orient, te Weenen (Red. A. Baron von Scala.)

ENGELAND, BRITSCH-INDIË, CHINA, AUSTRALIË.

Royal Colonial Institute, Northumberland Avenue, London W. C.
India Office, te Londen.
Royal Asiatic Society, 22 Albemarlestr. W., London.
Royal geographical Society, Burlingt. Gard. W., Londen.
Redactie van de „Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography." (Clements R. Markham, te Londen.)
Scottish Geographical Society, Edinburgh.
Asiatic Society of Bengal, Asiatic Society's Rooms, 57 Park Street, Calcutta.
Straits Branch of the Royal Asiatic Society, Singapore, Straits Settlements.
Ceylon Branch of the Royal. Asiatic Society, te Ceylon.
North China Branch of the Royal Asiatic Society, te Shanghay.
Public Library of Victoria, te Melbourne.
Royal Society of Victoria, te Melbourne.
Tokio Geographical Society, te Tokio, Japan.
Société des études Indo-Chinoises de Saigon.

AMERIKA.

American geographical Society, te New-York.
Smithsonian Institution, Washington, U. S. A.
Director of the United States Geological Survey, Washington, D. c. U. S. A.
American Academy of Arts and Sciences, Beacon street, Boston, Massachusetts.
Sociedad Mexicana de geografia y estadistica, te Mexico.

